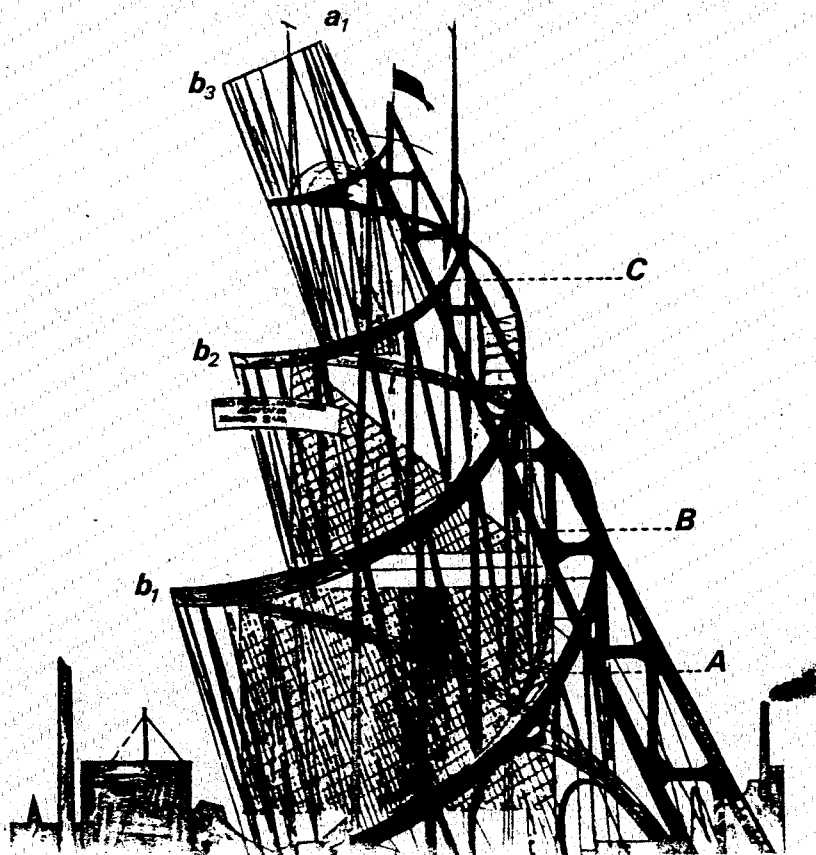

ΙΩΑΝΝΑ ΚΕΡΑΜΙΔΟΥ

Η ΜΟΡΦΗ ΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΚΑΙ Η ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ ΜΑΡΤΙΟΣ 1996

ΚΟΕ-5540
ΝΡ-8667

ΙΩΑΝΝΑ ΚΕΡΑΜΙΔΟΥ

Η ΜΟΡΦΗ ΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΚΑΙ Η ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ ΜΑΡΤΙΟΣ 1996

Αφιερώνεται στη μνήμη
του Γιώργου Αλεξανδρή

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΦΕΤΗΡΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Εισαγωγή	10
Κεφάλαιο 1: Οι βασικές έννοιες της Ρύθμισης	
1.1 Το καθεστώς συσσώρευσης	23
1.2 Η θεσμική μορφή	25
1.3 Ο τρόπος συνολικής Ρύθμισης	36
1.4 Ο τρόπος ανάπτυξης	39
1.5 Η εξωγενής διαταραχή, οι κυκλικές διακυμάνσεις, η δομική κρίση και η έσχατη κρίση	39
1.6 Σύνοψη: τα αναλυτικά εργαλεία της Ρύθμισης	46
Κεφάλαιο 2: Το μεθοδολογικό πλαίσιο της Ρύθμισης	
2.1 Με αφετηρία τη μέθοδο του Μάρξ.....	49
2.2 Κριτική στη θεωρία της γενικής ισορροπίας.....	56
2.3 Οι κευνσιανές επιρροές	59
2.4 Κριτική στον "ορθόδοξο" Μαρξισμό	61
2.5 Μια απόπειρα μαρξιστικής ανανέωσης;	64
2.6 Κοινές μεθοδολογικές αρχές και αποκλίσεις μεταξύ των ερευνητών της ρύθμισης	67
2.7 Συμπέρασμα : η μεθοδολογική πρόταση	69
Κεφάλαιο 3: Το φορντικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης	
3.1 Τα κοινά πορίσματα των ερευνών	73
3.2 Το καθεστώς εκτατικής ή εντατικής μορφής συσσώρευσης με (ή χωρίς) μαζική κατανάλωση	76
3.2.1 Το καθεστώς καθαρής εντατικής συσσώρευσης: ταιηλορισμός	78
3.2.2 Το καθεστώς εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση: φορντισμός.....	81
3.3 Η μέθοδος ποσοτικής αποτίμησης της "φύσης" της συσσώρευσης.....	86
3.4 Σύνοψη : τα "αποτελέσματα" των ερευνών	90
Κεφάλαιο 4: Κριτική αξιολόγηση της Ρύθμισης	
4.1 Με σημείο εκκίνησης τις αναλυτικές κατηγορίες της Ρύθμισης;	94
4.2 Κριτική στη Ρύθμιση	97
4.2.1 Τα δομικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής ανάπτυξης (ή κρίσης) μιας ανοικτής και μιας κλειστής οικονομίας	100
4.2.2 Ρύθμιση των καπιταλιστικών σχέσεων στο πλαίσιο ενός Έθνους;	109
4.3 Μια απόπειρα θεωρητικής ανασύνθεσης του μοντέλου της Ρύθμισης	112
4.4 Η μέθοδος ποσοτικής αποτίμησης των μεταβολών του γενικού ποσοστού κέρδους: μια απόπειρα αξιολόγησης.....	120

4.5 Η πρόταση εργασίας για τη διερεύνηση της ελληνικής περίπτωσης	122
4.6 Συμπεράσματα : με σημείο αφετηρίας την ισχύουσα μορφή ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.....	123

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

Κεφάλαιο 5: Η συζήτηση γύρω από την ανάπτυξη και κρίση του ελληνικού καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο

5.1 Οι ρυθμιστικοί μηχανισμοί: κλειδί για την ερμηνεία της ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος (Τ. Γιαννίτσας).....	130
5.2 Η εξέλιξη του ποσοστού κέρδους καθορίζει τη δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα (Γ.Μηλιός,- Η. Ιωακείμογλου).....	135
5.3 Το μοντέλο της συνδεδεμένης ανάπτυξης και η κρίση της ελληνικής οικονομίας ως αποτέλεσμα της διεθνούς οικονομικής ύφεσης (Κ. Βεργόπουλος).....	143
5.3.1 Το πρότυπο της "εισαγόμενης" ευημερίας"	143
5.3.2. Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα, ως απόρροια της διεθνούς οικονομικής ύφεσης	145
5.3.3 Η φύση του αδιεξόδου της ελληνικής οικονομίας	151
5.4 Η περιχαρακωμένη και άνιση εκβιομηχάνιση (Ν.Μουζέλης)	153
5.5 Ο "μη φορντικός τύπος" μεταπολεμικής ανάπτυξης και η κάμψη της ανταγωνιστικότητας ως βασικός παράγοντας κρίσης (Α. Λυμπεράκη)	160
5.6 Σύνοψη : η συζήτηση γύρω από τους "εσωτερικούς και "εξωτερικούς" προσδιοριστικούς παράγοντες της ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας	164

Κεφάλαιο 6: Κριτική αξιολόγηση των προσεγγίσεων Ελλήνων ερευνητών αναφορικά με την ανάπτυξη και κρίση της ελληνικής οικονομίας μεταπολεμικά

6.1 Κριτική επεξεργασία των προσεγγίσεων αναφορικά με τη μεταπολεμική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας	169
6.2 Κάποιες παρατηρήσεις γύρω από το πρότυπο συσσώρευσης στη νεότερη Ελλάδα	172
6.2.1 "Συνδεδεμένη ανάπτυξη" ή μια νέα όψη "υπανάπτυξης";	173
6.2.2 "Μη εντατική μορφή" συσσώρευσης ή "μη φορντικό μοντέλο ανάπτυξης";	177
6.3 Κάποιες κριτικές παρατηρήσεις όσον αφορά την κρίση της ελληνικής οικονομίας	180
6.3.1 Το κλειδί για την ερμηνεία της οικονομικής δυσπραγίας : "οι εσωτερικές εθνικές σχέσεις";	182
6.3.2 Η οικονομική κρίση, ως αποτέλεσμα της αντιστροφής της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας;.....	187
6.4 Αξιολόγηση των προτεινόμενων "λύσεων" για την υπέρβαση της κρίσης	190
6.5 Συμπεράσματα: "ενδογενής ή εξωγενής" η "φύση" της ανάπτυξης (ή κρίσης) της ελληνικής οικονομίας;	193

Κεφάλαιο 7: Η συσσώρευση του κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα: μια περιοδολόγηση

7.1 Οι φάσεις κεφαλαιακής συσσώρευσης στη νεότερη Ελλάδα	198
7.2 Οι φάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης στις άλλες χώρες.....	204
7.3 Η εξέλιξη του πληθωρισμού και της ανεργίας εντός της ελληνικής επικράτειας και σε διεθνές επίπεδο.....	213
7.4 Σύνοψη: παγκόσμιος ο χαρακτήρας της οικονομικής κρίσης.....	219

Κεφάλαιο 8: Το πρότυπο συσσώρευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα: φορντισμός ;

8.1 Η (εκτατική ή εντατική) "φύση" της κεφαλαιακής συσσώρευσης	239
8.1.1 Οι μεταβολές της παραγωγικότητας, της απασχόλησης και της διάρκειας της εργασίας	241
8.1.2 Ο τύπος οργάνωσης της εργασίας.....	248
8.1.3 Ένα πρότυπο εντατικής συσσώρευσης στη νεότερη Ελλάδα μετά το 1960;.....	254
8.2 Η μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας	259
8.2.1 Οι αλλαγές των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες	260
8.2.2 Οι αλλαγές στις δαπάνες των ελλήνων εργατών	262
8.2.3 οι αλλαγές στους κανόνες παραγωγής και ο "νέος" τρόπος κατανάλωσης των εργαζομένων	273
8.2.4 Ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων	275
8.2.5 Η δυναμική του πραγματικού μισθού.....	282
8.2.6 Η επίδραση των παροχών του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας πάνω στη δυναμική του συνολικού μισθού	288
8.3 Συμπεράσματα: ο "μη φορντικός" χαρακτήρας του πρότυπου συσσώρευσης στη νεότερη Ελλάδα	293

Κεφάλαιο 9: Η δυναμική της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας: μια απόπειρα ερμηνείας

9.1 Η "καθυστέρηση" της μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας έναντι της προόδου των παραγωγικών δυνάμεων στην Ελλάδα	313
9.2 Η επέκταση της εργατικής κατανάλωσης έναντι της προόδου της παραγωγικότητας της εργασίας σε άλλες χώρες.....	323
9.3 Μια δυναμική ισορροπία ανάμεσα στον τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής και στον τομέα παραγωγής μέσω κατανάλωσης στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας;.....	331
9.3.1 Οι μεταβολές των πραγματικών εισοδημάτων των αυτοαπασχολούμενων	332
9.3.2 Η εξέλιξη των αδήλων πόρων	335
9.3.3 Οι "συμπληρωματικότητες" της ελληνικής οικονομίας με τον υπόλοιπο κόσμο	340
9.4 Η δυναμική της ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας	353
9.5 Συμπέρασμα	361

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κεφάλαιο 10: Με σημείο εκκίνησης τη μορφή ρύθμισης της μισθιακής σχέσης σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο;

<i>Εισαγωγή</i>	396
10.1 <i>Με αφετηρία το θεωρητικό προβληματισμό γύρω από τις αναλυτικές κατηγορίες της καπιταλιστικής Ρύθμισης</i>	400
10.2 <i>Κριτική στις προσεγγίσεις γύρω από την ανάπτυξη και κρίση του ελληνικού καπιταλισμού</i>	403
10.3 <i>Η διερεύνηση της ελληνικής περίπτωσης</i>	409

ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Πίνακας Π. Ι. 1: Εξέλιξη του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1960-1990	206
Πίνακας Π. Ι. 2: Μεταβολές των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1960-1990	207
Πίνακας Π. Ι. 3: Εξέλιξη του ποσοστού επένδυσης στις χώρες του ΟΟΣΑ κατά τη χρονική περίοδο 1960-1990	208
Πίνακας Π. Ι. 4: Ανεργοί ως ποσοστό του συνολικού ενεργού πληθυσμού στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1960-1990	215
Πίνακας Π. Ι. 5: Εξέλιξη τιμών - καταναλωτή στις χώρες του ΟΟΣΑ κατά τη χρονική περίοδο 1960-1990	216
Πίνακας Π. ΙΙ. 1: Εξέλιξη της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση στις χώρες του ΟΟΣΑ,	245
Πίνακας Π. ΙΙ. 2: Συγκριτική θέση της Ελληνικής βιομηχανίας, ως προς τη μέση παραγωγικότητα της εργασίας	253
Πίνακας Π. ΙΙ. 3: Σύνθεση των καταναλωτικών δαπανών του συνόλου των νοικοκυριών, 1957-1974	264
Πίνακας Π. ΙΙ. 4: Πρότυπο κατανάλωσης επαγγελματικών ομάδων στις αστικές περιοχές, 1964	265
Πίνακας Π. ΙΙ. 5: Πρότυπο κατανάλωσης επαγγελματικών ομάδων στις αστικές περιοχές, 1974,	267
Πίνακας Π. ΙΙ. 6: Οι αποκλίσεις της εξέλιξης της κατανάλωσης των νοικοκυριών σύμφωνα με την επαγγελματική απασχόληση, 1964-1974, (σε σταθερές τιμές 1982)	268
Πίνακας Π. ΙΙ. 7: Σύνθεση καταναλωτικών δαπανών σύμφωνα με το επάγγελμα του αρχηγού του νοικοκυριού κατά την περίοδο 1974-1988	271
Πίνακας Π. ΙΙ. 8: Σύνθεση καταναλωτικών δαπανών σύμφωνα με τη θέση στο επάγγελμα του αρχηγού του νοικοκυριού,	272
Πίνακας Π. ΙΙ. 9: Η εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση κατά λειτουργικές διακρίσεις από το 1950 έως το 1974 (ετήσια % σύνθεση σε αξίες, μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής της κατανάλωσης σε αξία και όγκο)	287
Πίνακας Π. ΙΙ. 10: Εξέλιξη των μέσων πραγματικών αποδοχών των μισθωτών στη μεταποίηση στις χώρες ΟΟΣΑ,	291
Πίνακας Π. ΙΙΙ. 1: Σύγκριση της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας και των πραγματικών αποδοχών μισθωτών στη μεταποίηση των χωρών του ΟΟΣΑ, 1960-1990	320
Πίνακας Π. ΙΙΙ. 2: Εξέλιξη των πραγματικών αποδοχών των απασχολούμενων στη μεταποίηση, των μικροβιοτεχνών και των αγροτών	334
Πίνακας Π. ΙΙΙ. 3: Διάρθρωση των εισαγωγών των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας, της ΕΟΚ, και ΟΟΣΑ, από το 1964 μέχρι το 1990	345
Πίνακας Π. ΙΙΙ. 4: Διάρθρωση των εξαγωγών στις ΗΠΑ, στην Ιαπωνία, και μέση σύνθεση στις χώρες της ΕΟΚ και του ΟΟΣΑ, από 1964 έως 1990	349
Πίνακας Π. ΙΙΙ. 5: Εισαγωγές και εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών ως ποσοστό του ΑΕΠ στις χώρες του ΟΟΣΑ,	350

ΠΙΝΑΚΕΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ

Πίνακας Α. Ι. 1: Εξέλιξη του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος κατά τομείς οικονομικής δραστηριότητας, 1948-1990	222
Πίνακας Α. Ι. 2: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου και ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (σε σταθερές τιμές), και ποσοστό επένδυσης στο σύνολο της χώρας, στη βιομηχανία και στη μεταποίηση, 1948-1990,	224
Πίνακας Α. Ι. 3: Το ποσοστό επένδυσης στη βιομηχανία και ο ρυθμός μεταβολής των μισθωτών στη βιομηχανία	226
Πίνακας Α. Ι. 4: Οι φάσεις της συσσώρευσης του κεφαλαίου: μια μέτρηση μέσω της σχετικής επέκτασης του τομέα παραγωγικών αγαθών	227
Πίνακας Α. Ι. 5: Ταξινόμηση σύμφωνα με τους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ στις χώρες του ΟΟΣΑ στις περιόδους 1960-1973 και 1973-1990	229
Πίνακας Α. Ι. 6: Ταξινόμηση των χωρών του ΟΟΣΑ σύμφωνα με τη μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή ακαθάριστων επενδύσεων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου μεταξύ των χρόνων 1960-1973 και 1973-1990	230
Πίνακας Α. Ι. 7: Ταξινόμηση των χωρών του ΟΟΣΑ σύμφωνα με το μέσο ετήσιο ποσοστό επένδυσης στις περιόδους 1960-1973 και 1974-1990	231
Πίνακας Α. Ι. 8: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος και ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1977-1990, (σε σταθερές τιμές)	232
Πίνακας Α. Ι. 9: Ταξινόμηση των χωρών του ΟΟΣΑ σύμφωνα με το μέσο ετήσιο ποσοστό ανεργίας, στις περιόδους 1960-1973 και 1974-1990	233
Πίνακας Α. Ι. 10: Ταξινόμηση των χωρών του ΟΟΣΑ σύμφωνα με το μέσο ετήσιο πληθωρισμό στις περιόδους 1960-1973 και 1974-1990	234
Πίνακας Α. ΙΙ. 1: Δείκτες προστιθέμενης αξίας, απασχόλησης, πληρωμένων εβδομαδιαίως ωρών εργασίας στους εργάτες, φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία	298
Πίνακας Α. ΙΙ. 2: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1977-1990	300
Πίνακας Α. ΙΙ. 3: Ταξινόμηση των χωρών του ΟΟΣΑ σύμφωνα με το ύψος των μεταβολών της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1960-1990	301
Πίνακας Α. ΙΙ. 4: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές μεταποιητικής παραγωγής κατά μεγάλες ομάδες κλάδων παραγωγής: καταναλωτικών, ενδιάμεσων, κεφαλαιουχικών αγαθών, 1948-1990, (σε σταθερές τιμές 1970),	302
Πίνακας Α. ΙΙ. 5: Ποσοστιαία κατανομή της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης κατά λειτουργικές διακρίσεις κατά την περίοδο 1950-1975 (σε σταθερές τιμές 1970)	305

Πίνακας Α. ΙΙ. 6: Ποσοστιαία σύνθεση του ενεργού πληθυσμού κατά θέση στο επάγγελμα, απο 1928 έως 1981	306
Πίνακας Α. ΙΙ. 7: Ποσοστιαία κατανομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και κατά θέση στο επάγγελμα, 1971, 1981	306
Πίνακας Α. ΙΙ. 8: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές κόστους ζωής, ονομαστικών και πραγματικών αποδοχών των εργατών και υπαλλήλων στη μεγάλη βιομηχανία *, 1963-1990	307
Πίνακας Α. ΙΙ. 9: Μισθοί και τρέχουσες μεταβιβάσεις του δημοσίου προς ιδιώτες ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος (ΑΕΕ), κατά την περίοδο 1958-1975,	309
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 1: Σύγκριση μεταβολών παραγωγικότητας εργασίας- πραγματικών μισθών εργατών στη μεγάλη βιομηχανία, 1963-1989, (και μέσοι κινητοί 4 χρόνων)	365
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 2: Ποσοστιαία συμμετοχή της θέσης στο επάγγελμα στη συγκρότηση των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, τα έτη 1971 και 1981	366
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 3: Εξέλιξη καθαρού υπολοίπου άδηλων πόρων απο 1960 έως 1990	367
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 4: Εισαγωγές και εξαγωγές ως ποσοστό του ΑΕΠ απο το 1954 έως το 1990	370
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 5: Δείκτης όγκου εισαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990 (έτος βάσης 1982)	372
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 6: Δείκτης όγκου εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990, (έτος βάσης 1982)	375
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 7: Δείκτης αξίας εισαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990, (έτος βάσης 1982)	378
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 8: Δείκτης αξίας εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990, (έτος βάσης 1982)	381
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 9: Σύνθεση των ελληνικών εισαγωγών απο το 1954 έως το 1990	384
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 10: Σύνθεση των ελληνικών εξαγωγών απο το 1954 έως το 1990	385
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 11: Ακαθάριστη αξία παραγωγής και εξαγωγές βιομηχανικών κλάδων	387
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 12: Ποσοστιαίες μεταβολές μέσου επιπέδου τιμών εισαγομένων εμπορευμάτων κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990	388
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 13: Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη τιμών εξαγομένων εμπορευμάτων κατά λειτουργικές διακρίσεις	390
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 14: Συγκεντρωτικός πίνακας: ποσοστιαίες μεταβολές παραγωγικότητας εργασίας- πραγματικών μισθών εργατών στη μεγάλη βιομηχανία, και τιμών εισαγωγών, τιμών εξαγωγών, εγχωρίων τιμών, ονομαστικής υποτίμησης της δραχμής ως προς το δολλάριο	392
Πίνακας Α. ΙΙΙ. 15: Ποσοστιαίες μεταβολές σχετικών τιμών: εξαγομένων ελληνικών προϊόντων \ εξαγωγών ΟΟΣΑ, ελληνικών εισαγωγών\εισαγομένων προϊόντων ΟΟΣΑ, εγχωρίων προϊόντων\εξαγομένων προϊόντων ΟΟΣΑ	394

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομική κρίση αρχίζει να πλήτει τις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες απο τα μέσα της δεκαετίας του '70. Με στόχο την εξισορρόπηση οι περισσότερες δυτικές κυβερνήσεις αρχίζουν σταδιακά να εγκαταλείπουν τις κενυσιανές μακροοικονομικές πολιτικές, ως υπεύθυνες για τον "καλπάζοντα" πληθωρισμό, τη συμπίεση των κερδών, τη μείωση των επενδύσεων και την αύξηση της ανεργίας! Στη φάση αυτή, οι νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι έρχονται στο προσκήνιο για να προτείνουν τις παλιές "καλές" συνταγές του παρελθόντος, σύμφωνα με τις οποίες τα μέτρα πολιτικής εξόδου απο την κρίση πρέπει να αναζητηθούν, όχι στο πλαίσιο στήριξης της ζήτησης, αλλά στο πλαίσιο άρσης των εμποδίων στις αγορές εργασίας, προϊόντων, χρήματος, όπως και εφαρμογής μιας περιοριστικής νομισματικής πολιτικής.

Η οικονομική αυτή συγκυρία τροφοδοτεί εδώ και μια εικοσαετία μια συζήτηση, γύρω απο τα θέματα της οικονομικής κρίσης και τη σφυρηλάτηση των κατάλληλων μέτρων πολιτικής εξόδου απ' αυτήν, μεταξύ των οικονομολόγων, των διαχειριστών της εξουσίας και των διάφορων κοινωνικών ομάδων (συνδικάτα κ.λ.π), νεοκλασικής, κενυσιανής, και μαρξιστικής σύλληψης

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, ο ερευνητής που επιζητά να διερευνήσει τις παραμέτρους που προσδιορίζουν την οικονομική ανάπτυξη (ή την κρίση) οφείλει να επιλέξει ανάμεσα σε τρεις ή περισσότερους διαφορετικούς δρόμους. Τρία (ή και περισσότερα) ερωτήματα ορθώνονται μπροστά του και απαιτούν τουλάχιστον μια αρχική απάντηση για να μπορέσει, ως "νέος σύγχρονος Οδύσσεας", να προχωρήσει. Καθοριστικός παράγοντας της οικονομικής μεγένθυσης είναι η ενεργός ζήτηση, όπως ισχυρίζονται οι κενυσιανοί οικονομολόγοι ; Η αντίθετα έχουν δίκιο όσοι υποστηρίζουν ότι το κλειδί της οικονομικής ανάπτυξης βρίσκεται στην ομαλή λειτουργία της αγοράς του δόγματος *laisser faire*; Μπορεί κανείς αβασάνιστα να απορρίξει τις θεωρίες που ερμηνεύουν την καπιταλιστική ανάπτυξη (ή την κρίση) ως απόρροια του αντιφατικού χαρακτήρα του κεφαλαίου;

Η αμφισβήτηση των μακροοικονομικών πολιτικών κενυσιανής έμπνευσης που διεγείρει η εμφάνιση του στασιμοπληθωρισμού, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η οικονομική ύφεση συνεχίζεται, παρά τη μονεταριστική αναδιπλωση των περισσότερων καπιταλιστικών οικονομιών, επισημαίνει κατά τη γνώμη μου την ανικανότητα της κυρίαρχης οικονομικής σκέψης να επιλύσει το αίνιγμα της κρίσης. Αντίθετα, οι προσεγγίσεις που εμφανίζουν τις οικονομικές κρίσεις ως απόρροια του αντιφατικού χαρακτήρα του κεφαλαίου φαίνεται να παρέχουν πιο αξιόπιστες θεωρητικές αφετηρίες

και μεθολογικές αρχές, όπως και ένα επιστημονικό τρόπο συλλογής και οργάνωσης της κοινωνικής παρατήρησης.

Ετσι, η συγκεκριμένη μελέτη με στόχο να διερευνήσει τη δυναμική της ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας θέτει, ως σημείο εκκίνησης το θεωρητικό ρεύμα της οικονομικής σκέψης που συνδέει τη κεφαλαιακή συσσώρευση με τις βασικές καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής -ιδιαίτερα με τη σχέση κεφαλαίου - εργασίας. Πιο συγκεκριμένα ανάμεσα στις προσεγγίσεις που ξεκινούν με αφετηρία τις κοινωνικές σχέσεις διακρίνει τις έρευνες σε όρους καπιταλιστικής ρύθμισης, οι οποίες φαίνονται να παρουσιάζουν απο θεωρητική και μεθοδολογική άποψη ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Με αφετηρία το θεωρητικό προβληματισμό που γεννιέται γύρω απο τις αναλυτικές κατηγορίες της Ρύθμισης, ως σημείο εκκίνησης της έρευνας υιοθετούνται ουσιαστικά οι εξής θεωρητικές υποθέσεις και μεθολογικές αρχές.

Οι θεμελιώδεις κοινωνικές σχέσεις του καπιταλιστικού συστήματος (π.χ. η σχέση μισθωτής εργασίας, οι σχέσεις ανταγωνισμού, το χρήμα, κ.λ.π) αναπαράγονται μέσα απο διάφορες μορφές κατά την ιστορική πορεία του καπιταλισμού, οι οποίες δεν έχουν ίδιες συνέπειες σε όρους οικονομικής δυναμικής. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ο ρυθμός μακροχρόνιας οικονομικής ανάπτυξης προσδιορίζεται καθοριστικά απο τον ισχύοντα κάθε φορά θεσμικό περίγυρο. Με άλλα λόγια, η καπιταλιστική ανάπτυξη όπως και η (μικρή ή η μεγάλη) κρίση εξαρτάται απο τις κοινωνικοοικονομικές δομές και θεσμούς που ισχύουν κάθε φορά μέσα στο συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Υπ' αυτή την έννοια, αναγνωρίζεται ότι η οικονομική ανάλυση οφείλει χωρίς αμφιβολία να δίνει έμφαση τους θεσμούς και να εισάγει τον ιστορικό χρόνο και τις κοινωνικές μεταμορφώσεις στην παρουσίαση της οικονομικής δυναμικής. Πράγματι αποτελεί αναγκαστική επιταγή να περάσει κανείς απο τις κοινωνικές σχέσεις γενικά στη διενέργεια ενός δεύτερου επιπέδου ανάλυσης που θα έχει ως στόχο να μελετήσει τις επιπτώσεις της "ιδιαίτερης διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων". Με λίγα λόγια, λοιπόν, ως σημείο εκκίνησης της παρούσας μελέτης δεν είναι άλλο απο την επίπτωση ενός συγκεκριμένου συνόλου κοινωνικών σχέσεων πάνω στους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης.

Ωστόσο οι θεωρητικές υποθέσεις απο τις οποίες ξεκινά και επιζητά να επαληθεύσει η συγκεκριμένη μελέτη δεν πηγάζουν απόλυτα απο το θεωρητικό μοντέλο της Ρύθμισης. Καθώς, η ιδέα που προβάλλεται μέσα απο τους κόλπους αυτής της διατριβής είναι ότι η επίλυση των βασικών αντιφάσεων που γεννά η διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης δεν εξασφαλίζεται, όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί της ρύθμισης εντός των ορίων ενός καθορισμένου Έθνους αλλά σε παγκόσμια κλίμακα. Υπ' αυτό το πρίσμα, στο πλαίσιο της μελέτης αυτής συντελείται μια απόπειρα κριτικής επεξεργασίας και

επαναπροσδιορισμού των αναλυτικών εργαλείων που χρησιμοποιούν οι ερευνητές της Ρύθμισης, με στόχο να προσδιοριστούν επακριβώς οι θεωρητικές αφετηρίες και το μεθοδολογία που ακολουθεί η παρούσα διατριβή για τη διερεύνηση της ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (μέρος πρώτο).

Πιο αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο διευκρινίζονται οι έννοιες του "πρότυπου συσσώρευσης", της θεσμικής μορφής, της μορφής συνολικής ρύθμισης", του τρόπου ανάπτυξης και της δομικής κρίσης που συλλαμβάνουν οι θεωρητικοί της ρύθμισης προκειμένου να κατανοήσουν τη βραχυπρόθεσμη και μακροχρόθεσμη δυναμική μιας καπιταλιστικής οικονομίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία που εφαρμόζουν οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης, συγκριτικά με τα κυριότερα άλλα ρεύματα της οικονομικής σκέψης. Πιο αναλυτικά, σ' αυτό το στάδιο έρευνας διευκρινίζονται κατ' αρχήν οι κοινές μεθοδολογικές αφετηρίες με τη μαρξιστική παράδοση, σκιαγραφείται η κριτική που ασκεί η ΣΡ έναντι της θεωρίας της γενικής ισορροπίας και του ορθόδοξου" μαρξισμού και προσδιορίζονται οι άξονες επιρροής από τις θεωρίες της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής, της σχολής των Annales, και των Αμερικανών θεσμιστών. Κατόπιν διασαφηνίζεται η μεθοδολογική πρόταση της ΣΡ, όπως επίσης και οι βασικότερες διαφωνίες μεταξύ των μελετητών σε όρους ρύθμισης αναφορικά με τις πιο αφηρημένες έννοιες.

Στο τρίτο κεφάλαιο, ακολουθεί μια σύντομη επισκόπηση των κοινών πορισμάτων που καταλήγουν οι έρευνες σε όρους ρύθμισης όσον αφορά τη μακροπρόθεσμη και μεσοπρόθεσμη οικονομική δυναμική, τη σημασία της μισθιακής σχέσης, τον πληθωρισμό, και τις προτάσεις οικονομικής πολιτικής. Ακόμα διευκρινίζεται η περιοδολόγηση του καπιταλισμού που προβάλλεται μέσα από τις προσεγγίσεις της ρύθμισης. Σε τούτο το κεφάλαιο αναλύεται επίσης η μέθοδος που χρησιμοποιούν οι θεωρητικοί της ρύθμισης, προκειμένου να διακρίνουν την (εκτατική ή εντατική) "φύση" της κεφαλαιακής συσσώρευσης που κυριαρχεί σε μια χώρα κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης ιστορικής φάσης του καπιταλισμού.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται η κριτική αξιολόγηση και θεωρητική ανασύνθεση των αναλυτικών εργαλείων που επεξεργάζονται οι θεωρητικοί της Ρύθμισης, με στόχο να ερμηνεύσουν τη μακροχρόνια δυναμική μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Μέσα από την κριτική αυτή αξιολόγηση, αναγνωρίζεται ότι οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης θέτοντας ως σημείο εκκίνησης της έρευνας τους το θεωρητικό προβληματισμό που αναπτύσσεται γύρω από τη μαρξική μέθοδο και τις βασικότερες μαρξικές κατηγορίες, υιοθετούν σημαντικά αξιόπιστες αρχές ανάλυσης και ερμηνείας των οικονομικών

γεγονότων και έναν επιστημονικό τρόπο διερεύνησης και οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής παρατήρησης. Ωστόσο, μέσα από τη περαιτέρω κριτική επεξεργασία του μοντέλου της Ρύθμισης επικρατεί η αντίληψη ότι η αναζήτηση της ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο πλαίσιο ενός Έθνους θέτει σοβαρούς περιορισμούς για την καταγραφή της δυναμικής της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα. Υπ' αυτό το πρίσμα συντελείται μια απόπειρα επαναπροσδιορισμού του θεωρητικού μοντέλου της Ρύθμισης, μέσα από την οποία τίθενται ουσιαστικά προς διερεύνηση η εξής υποθήκη εργασίας: η κερδοφορία του κεφαλαίου και η δυνατότητα επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, άρα και η καπιταλιστική ανάπτυξη σε μια χώρα, δεν εξαρτάται μόνο από το σύνολο των οικονομικών κανονικότητων που εγγυώνται οι ισχύουσες θεσμικές μορφές σε εθνικό επίπεδο, αλλά επίσης από το σύνολο των οικονομικών κανονικότητων που εγγυώνται οι ισχύουσες θεσμικές μορφές και στις άλλες χώρες. Η δυνατότητα του κεφαλαίου μιας χώρας να εκμεταλεύεται κερδοφόρα την εργατική δύναμη χωρίς να απειλείται ταυτόχρονα από κινδύνους υποκατανάλωσης (άρα και η καπιταλιστική ανάπτυξη) προσδιορίζεται από το σύνολο των "κανονικότητων" που εγγυώνται οι ισχύουσες μορφές της ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας σε συσχέτιση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Η διευρυμένη αναπαραγωγή, με άλλα λόγια, των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, η οποία ακριβώς γίνεται αντιληπτή ως καπιταλιστική ανάπτυξη, δεν αποτελεί "ιστορική αναγκαιότητα" αλλά το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των ταξικών συσχετισμών δύναμης, που τείνουν να κυριαρχούν στο πλαίσιο μιας χώρας όσο και στις άλλες χώρες.

Μέσα απ' αυτή την οπτική διερευνάται η δυναμική της ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (μέρος δεύτερο). Πιο συγκεκριμένα, στο πέμπτο και έκτο κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη παρουσίαση και κριτική αξιολόγηση των κυριότερων προσεγγίσεων γύρω από την ανάπτυξη και κρίσης της ελληνικής οικονομίας, με στόχο να τροφοδοτηθεί η ανάπτυξη ενός προβληματισμού όσον αφορά την ("ενδογενή" ή "εξωγενή") "φύση" της ανάπτυξης (ή κρίσης) της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, σ' αυτό το στάδιο έρευνας παρουσιάζονται οι κυριότερες προσεγγίσεις που ερμηνεύουν τη δυναμική της ελληνικής οικονομίας στη βάση των εσωτερικών σχέσεων και της ταξικής πάλης στην Ελλάδα (Τ. Γιαννίση, Γ. Μηλιού και Η. Ιωακείμογλου, και Α. Λυμπεράκη), και κάποιες θεωρητικές τοποθετήσεις που δίνουν προτεραιότητα στις διεθνείς σχέσεις, στην παγκόσμια ταξική πάλη και στη διεθνή οικονομική συγκυρία (συνδεδεμένη ανάπτυξη - Βεργόπουλος, υπανάπτυξη - Μουζέλης). Στο πλαίσιο της κριτικής αυτής αξιολόγησης, υποστηρίζεται κατ' αρχήν ότι όλες σχεδόν οι προηγούμενες προσεγγίσεις επιτυγχάνουν να διαφωτίσουν κάποιους από τους

προσδιοριστικούς παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ταυτόχρονα, όμως, προβάλλεται η άποψη ότι όλες σχεδόν οι προγενέστερες αναλύσεις, δίνοντας προτεραιότητα τότε "εσωτερικές" εθνικές σχέσεις, ως προς τις διεθνείς, είτε στις διεθνείς ως προς τις "εσωτερικές" εθνικές σχέσεις αδυνατούν να καταγράψουν τη δυναμική της συσσώρευσης στην Ελλάδα, όπως επίσης να εντοπίσουν την πρωταρχική αιτία που κλόνησε αποφασιστικά την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας το 1974. Γιατί απουσιάζει μια βαθύτερη ανάλυση που συνδέει την οικονομική συγκυρία (τη "δυναμική του εξωτερικού κόσμου" με τις εσωτερικές σχέσεις του ελληνικού καπιταλισμού, με τις επιπτώσεις της ταξικής πάλης και τους ταξικούς συσχετισμούς δύναμης που δεσπόζουν σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Κατόπιν, στο έβδομο κεφάλαιο επιχειρείται μια απόπειρα περιοδολόγησης της κεφαλαιακής συσσώρευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα, σε σύγκριση με τις διεθνείς εξελίξεις. Για τον προσδιορισμό των φάσεων κεφαλαιακής συσσώρευσης εξετάζονται μια σειρά δεικτών (όπως, η εξέλιξη των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, το ποσοστό επένδυσης, η εξέλιξη του αριθμού των μισθωτών κ.α), ως αντιπροσωπευτικοί του επιπέδου κεφαλαιακής συσσώρευσης. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες άλλες καπιταλιστικές οικονομίες πραγματοποιείται μια ταχύρυθμη ανάπτυξη του κεφαλαίου, η οποία δείχνει να διακόπτεται γύρω στις αρχές της δεκαετίας του '70. Σύμφωνα με τα εξεταζόμενα στατιστικά στοιχεία, μετά την πρώτη ανατίμηση των τιμών του πετρελαίου (1973), η ελληνική οικονομία εισέρχεται σε μια φάση παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης, η οποία επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο τα χρόνια 1979-1985, ενώ από το 1986 έως το 1989 αρχίζει να εκδηλώνεται μια μικρή οικονομική ανάκαμψη. Μέσα από τις διεθνείς συγκρίσεις, από την άλλη μεριά, ως σημείο τομής στην ιστορική πορεία της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε διεθνές επίπεδο εμφανίζονται τα χρόνια 1973-1975, 1979/1980, και 1982/1983. Η εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στις περισσότερες δυτικές οικονομίες συντελείται μια σχετικά γρήγορη ανάπτυξη του κεφαλαίου, η οποία, δείχνει να διακόπτεται από τα χρόνια 1973-1975 και μετά. Σύμφωνα με την εξέλιξη των δεικτών της κεφαλαιακής συσσώρευσης, η διεθνής οικονομική κοινότητα εισέρχεται από τις αρχές της δεκαετίας του '70 σε μια παρατεταμένη οικονομική ύφεση, η οποία δείχνει να επιδεινώνεται σοβαρά από το 1979 έως το 1982, εμφανίζοντας μια τάση μέτριας οικονομικής ανάκαμψης από το 1983 έως το 1989.

Στο όγδοο κεφάλαιο το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται στο πρότυπο συσσώρευσης και στη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας που κυριάρχησε

στην Ελλάδα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σε αναφορά - όσο είναι δυνατόν- με τα διεθνή πρότυπα. Για την προσέγγιση του πρότυπου συσσώρευσης εξετάζεται εδώ ο τύπος οργάνωσης της εργασίας και η εξέλιξη της φαινόμενης παραγωγικότητας στη μεγάλη βιομηχανία.

Κατόπιν, με στόχο την εξιχνίαση των οικονομικών κανονικοτήτων που εγγυάται η ισχύουσα μορφή ρύθμισης της μισθιακής σχέσης εντός της ελληνικής επικράτειας, συγκριτικά με τα διεθνή δεδομένα, διερευνάται η εξέλιξη του μεγέθους της σύνθεσης των καταναλωτικών δαπανών των εργατών, οι μεταβολές του πραγματικού μισθού, η εξέλιξη των μεταβιβαστικών πληρωμών του δημοσίου προς τους ιδιώτες, σε αναφορά με το ισχύον σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων και κοινωνικής ασφάλισης στον ελλαδικό χώρο.

Μέσα απο την ανάλυση αυτή διαπιστώνεται ότι ένα "ιδιότυπο" καθεστώς εντατικής συσσώρευσης θεμελιώθηκε στη νεότερη Ελλάδα, σε αναφορά με το φορντικό μοντέλο ανάπτυξης που επικράτησε στις περισσότερες αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες. Στη φάση της ακμής (1960-1973), μέσω μιας σχετικά γρήγορης εκμηχάνισης της εργασιακής διαδικασίας, σημειώνεται μια σημαντική πρόοδος της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας, σε σύγκριση με τις διεθνείς εξελίξεις, η οποία επέτρεπε σε μια μακροχρόνια βάση την αναθάμιση των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας. Παρά την εξέλιξη αυτή, όμως, το επίπεδο παραγωγικότητας της εργασίας στην ελληνική μεταποίηση εξακολουθούσε να υπολείπεται σημαντικά απο τα επίπεδα παραγωγικότητας των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών. Ο ελληνικός καπιταλισμός, παρά τη σημαντική εκβιομηχάνιση και την εκμηχάνιση της εργασιακής διαδικασίας, δεν μπόρεσε να προσεγγίσει το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στις κυρίαρχες καπιταλιστικά οικονομίες. Η σχετική "καθυστέρηση" των παραγωγικών δυνάμεων στην ελληνική βιομηχανία εκδηλώνεται σε πολλά επίπεδα: απουσία μιας γενικευμένης χρήσης των ταιηλορικών και φορντικών μεθόδων εργασίας, μικρές μονάδες παραγωγής, χαμηλή διασύνδεση των κλάδων παραγωγής μεταξύ τους, πλήρη σχεδόν αδυναμία ενδογενούς παραγωγής τεχνολογικών γνώσεων και τεχνολογική εξάρτηση της βιομηχανικής παραγωγικής βάσης, κ.λ.π.

Το "ιδιόμορφο" αυτό καθεστώς εντατικής συσσώρευσης που θεμελιώθηκε στην Ελλάδα μεταπολεμικά προσδιόρισε αντίστοιχα μια "ιδιαίτερη" μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας, συγκριτικά με τις ισχύουσες μορφές ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων στις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες. Μέσω ενός ανύπαρκτου ουσιαστικά συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων, το οποίο λειτούργησε περισσότερο ως ένας θεσμός καθυπόταξης των εργαζομένων προς όφελος του

κεφαλαίου, παρά συνεργασίας ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία έναντι αμοιβαίου οφέλους, η αξία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης εντός της ελληνικής επικράτειας, προσδιοριζόταν σε αρκετά χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση μ' αυτά της εργατικής "αριστοκρατίας" στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Πιο συγκεκριμένα, σ' αυτό το στάδιο έρευνας διαπιστώνεται ότι στη φάση του αναπτυξιακού άλματος (όπως και λίγα χρόνια αργότερα έως το 1979), αλλάζει βαθμιαία ο τρόπος ύπαρξης των μισθωτών στην Ελλάδα. Αυτό συντελείται χάρη στις αλλαγές των "κανόνων παραγωγής", στην αύξηση του πραγματικού μισθού, σε μικρότερο βαθμό στην επέκταση των κοινωνικών παροχών, και κατά κάποιο τρόπο στη σταθερή διεύρυνση των αδήλων πόρων.

Στο πλαίσιο αυτής της ποσοτικής ανάλυσης διαπιστώνεται ακόμη ότι μετά το 1974 ξεσπά μια "ανοικτή κρίση" της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας, η οποία αργά ή γρήγορα αγκαλιάζει όλες σχεδόν τις καπιταλιστικές οικονομίες, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και η Ελλάδα. Την περίοδο αυτή, η "κρίση" της παραγωγικότητας της εργασίας συνοδεύεται αντίστοιχα από μια σημαντική επιδράδυνση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών σ' όλες σχεδόν τις δυτικές οικονομίες. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα εξεταζόμενα στατιστικά στοιχεία, όσον αφορά την Ελλάδα, στα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης εμφανίζεται μια πιο "ήπια" κρίση της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας, σε σύγκριση με τις διεθνείς εξελίξεις. Αντίθετα τη δεκαετία του '80, η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας στην ελληνική μεταποίηση αγγίζει τα όρια της στασιμότητας. Μετά το 1980 οι ελληνικές επιχειρήσεις χάνουν βαθμιαία τη θέση τους στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας, καθώς οι περισσότερες αναπτυγμένες χώρες προχωρούν σε μια ριζική αναδιάρθρωση του τρόπου οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας στη βάση του "νεοφορντισμού" ή της "ευέλικτης εξειδίκευσης".

Στο ένατο κεφάλαιο, διερευνάται η δυναμική της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ως το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των ταξικών συσχετισμών δύναμης στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας και στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας.

Μέσα από την ποσοτική αυτή ανάλυση υποστηρίζεται η ελληνική οικονομία γνωρίζει μια ταχύρυθμη ανάπτυξη μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σε μια μακροχρόνια βάση από τη στιγμή οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας εγγυώνται ένα σύνολο οικονομικών και κοινωνικών κανονικοτήτων. Μέσα από τις οποίες τείνει να σταθεροποιείται από τη μια μεριά (άν όχι να βελτιώνεται) το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων, και από την άλλη να επικυρώνεται χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες η ελληνική παραγωγή από την κοινωνική ζήτηση. Ενώ, ο ελληνικός

ελληνικός καπιταλισμός περνάει από τα μέσα της δεκαετίας του '70 από μια φάση ανάπτυξης και δομικής σταθερότητας σε μια φάση κρίσης και αστάθειας ανεξάρτητα αρχικά τουλάχιστον από τις μεταβολές των όρων παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας που προσδιόριζαν οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός του ελλαδικού χώρου μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η ελληνική οικονομία κλονίζεται καθοριστικά το 1974 εξαιτίας της διεθνούς οικονομικής ύφεσης, η οποία φαίνεται να προκαλείται κάτω από την επίδραση της ταξικής πάλης από τα μέσα της δεκαετίας του '60 στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες. Μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, όμως, η κάμψη του ποσοστού κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και οι δυσκολίες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση επιτείνονται ακόμη περισσότερο εξαιτίας της υποβάθμισης της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων που αρχίζει να σημειώνεται προοδευτικά μετά το 1974, κάτω από την επίδραση του ασφυκτικού διεθνούς περιγύρου των κοινωνικών εντάσεων και της κληρονομημένης από το παρελθόν τεχνολογικής, οικονομικής, εμπορικής εξάρτησης του ελληνικού καπιταλισμού. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις κλονίζεται μετά το 1974 κατά τρόπο διαρκή η κεφαλαιακή συσσώρευση στην Ελλάδα.

Για να συνοψίσω, η εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι η ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα προσδιορίζεται καθοριστικά από τόσο τις "εσωτερικές εθνικές σχέσεις" όσο από τις διεθνείς οικονομικές εξελίξεις. Στο πλαίσιο της ανάλυσης αυτής, καθίσταται φανερό ότι η δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα ή σε οποιαδήποτε άλλη χώρα δεν μπορεί να προσδιοριστεί ανεξάρτητα από τις διεθνείς οικονομικές εξελίξεις. Υπ' αυτή την έννοια υποστηρίζεται ότι οι αναλύσεις που υιοθετούν ως πλαίσιο ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων την εθνική επικράτεια δίνοντας ουσιαστικά, είτε το δηλώνουν ρητά είτε όχι, προτεραιότητα στις "εσωτερικές" εθνικές σχέσεις, ως προς τις διεθνείς, αδυνατούν να καταγράψουν τη δυναμική της συσσώρευσης σε μια χώρα, γιατί υπερτιμούν τη σημασία "των εσωτερικών σχέσεων" και υποτιμούν το ρόλο των "διεθνών διαδικασιών και αρθρώσεων": τις επιπτώσεις που προκαλούν οι διεθνείς διαδικασίες πάνω στο ποσοστό κέρδους κάθε εθνικού κεφαλαίου και στους όρους επικύρωσης της εθνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση. Πιο συγκεκριμένα, θεωρείται ότι η παρουσίαση του πρότυπου συσσώρευσης σε μια χώρα ανεξάρτητα από τις τάσεις της παγκόσμιας οικονομίας, δεν επιτρέπει να εντοπιστούν σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για τη μεταπολεμική ανάπτυξη των αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών (π.χ. τη μεταφορά υπεραξίας), ενώ υπερτιμά τη σημασία ορισμένων άλλων παραμέτρων (π.χ. τη σταθερότητα (ή άνοδο) του ποσοστού εκμετάλλευσης στις χώρες της μητρόπολης).

Υπ' αυτό το πρίσμα, στη συνέχεια ακολουθούν κάποιες συμπερασματικές παρατηρήσεις, όσον αφορά τις προϋποθέσεις της οικονομικής ανάλυσης, που έχει ως στόχο να καταγράψει τη δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε μια χώρα (μέρος τρίτο). Πιο συγκεκριμένα, στο δέκατο κεφάλαιο εξηγείται γιατί η οικονομική ανάλυση που θέτει ως στόχο να εξιχνιάσει τις αιτιώδεις σχέσεις της ανάπτυξης και κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας οφείλει να υιοθετήσει, ως σημείο εκκίνησης την ακριβή μορφή των κοινωνικών σχέσεων -ιδιαίτερα της μισθιακής σχέσης- που επικρατεί σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, τους ταξικούς και πολιτικούς συσχετισμούς δυνάμεων που τείνουν να κυριαρχούν στο εσωτερικό μιας χώρας όσο και στο εσωτερικό των άλλων χωρών. Σ' αυτό το στάδιο έρευνας επικρατεί η αντίληψη ότι η διαλεκτική, ενδιάμεσω της ταξικής πάλης, ανάμεσα στη μορφή της συσσώρευσης του κεφαλαίου και στη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας, με άξονα αναφοράς το εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, παρέχει ένα ασφαλές θεωρητικό μέσο για την κατανόηση της ανάπτυξης, της κρίσης και της μεταμόρφωσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας: παρέχει ένα αξιόπιστο θεωρητικό μέσο, για να συλλάβουμε από τη μια μεριά τις παραμέτρους της οικονομικής ευημερίας και δυσπραγίας μιας χώρας, που συνδέονται με τις επιπτώσεις της ταξικής πάλη στο εσωτερικό μιας χώρας (με τη μετάθεση, και δηλαδή, ή όχι, των κεφαλαίων μιας χώρας στη διεθνή κλίμακα ιεράρχησης των κεφαλαίων) και από τη άλλη τους προσδιοριστικούς παραγόντες της ανάπτυξης και κρίσης μιας εθνικής οικονομίας ξεχωριστά που συνδέονται με τις επιπτώσεις της ταξικής πάλη σε άλλες χώρες (με την επίτευξη, δηλαδή, ή όχι ενός δυναμικού πρότυπου συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα).

Συμπληρώνοντας και καταθέτοντας αυτή την εργασία αισθάνομαι υποχρεωμένη να αναφέρω όλους εκείνους που υπήρξαν για μένα μια συνεχή πηγή ιδεών και προβληματισμού.

Απο τις πρώτες μέρες που βρέθηκα στην Πάντειο, ο Σ. Καράγιωργας μου ενέμπνευσε το σεβασμό προς τους πανεπιστημιακούς δασκάλους και τη γνώση.

Πολύτιμη και επικοδομητική συνεργασία είχα με την Α. Λυμπεράκη, η οποία παρακολούθησε βήμα προς βήμα την εργασία αυτή. Η συνεισφορά της στη διαδικασία εκπόνησης της διατριβής υπήρξε ανεκτίμητη, καθώς χωρίς τη βοήθεια και συμπαράσταση της η ολοκλήρωση της μελέτης θα ήταν αδύνατη.

Ο Γ. Σεραφετινίδης υπήρξε για μένα και εξακολουθεί να είναι ο δάσκαλος, ο οποίος για πολλά χρόνια με "καθοδήγησε" στα πρώτα βήματα της μάθησης. Η πολύχρονη συνεργασία και οι καρποφόρες συζητήσεις μαζί του με βοήθησαν να ολοκληρώσω το θεωρητικό μέρος της μελέτης.

Θα ήθελα επίσης να τονίσω την καθοδήγηση και στήριξη, που μου παρείχε ο καθηγητής και φίλος συνάδελφος Θ. Πάκος. Τα επικοδομητικά του σχόλια συνέβαλλαν καθοριστικά στην ολοκλήρωση της διατριβής .

Οχι λιγότερες ευχαριστίες οφείλω στους δασκάλους μου Μ. Λαμπρινίδη, Γ. Σακέλλη και Ζ. Δεμαθά, για την ουσιαστική βοήθεια και την ηθική υποστήριξη τους στην προσπάθεια μου αυτή επί σειρά ετών.

Ακόμη θα πρέπει να αναφέρω τη συμβολή του καθηγητή R. Boyer, διευθυντή σπουδών στην ECOLE DES HAUTES ETUDES EN SCIECES SOCIALES, ο οποίος κατά την παραμονή μου ως υπότροφος Erasmus στο Παρίσι με παρακίνησε να διερευνήσω, με βάση τις αμφισβητήσεις και τις θεωρητικές ενστάσεις που πρόβαλλα τότε έναντι των προσεγγίσεων της Ρύθμισης, την ελληνική περίπτωση.

Τους ευχαριστώ όλους θερμά, όπως και το συνάδελφο Θαν. Βασιλαίνα που με βοήθησε στην εκτύπωση των διαγραμμάτων.

Βέβαια είναι αυτονόητο πως κάθε λάθος ή παράλειψη αποτελούν αποκλειστικά δική μου ευθύνη.

Κεραμίδου Ιωάννα
Μάρτιος 1996

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Οι κυριότερες έννοιες της Ρύθμισης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης ¹ αρχίζουν να αναπτύσσονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, σε μια εποχή έντονης οικονομικής κρίσης, αμφισβήτησης των μακροοικονομικών πολιτικών κεύσισιανής έμπνευσης και επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο.

Οι ερευνητές της Ρύθμισης, διαπιστώνοντας την ανικανότητα της κυρίαρχης οικονομικής σκέψης να λύσει το αίνιγμα της κρίσης και να σφυρηλατήσει τις κατάλληλες πολιτικές εξόδου από αυτήν, επιζητούν να κατανοήσουν τα προβλήματα που θέτει η εποχή τους, αντιπαραθέτοντας ένα συνολικό "εναλλακτικό παράδειγμα" έναντι της θεωρίας της γενικής ισορροπίας ². Οι αναλυτές της σχολής της Ρύθμισης ³ (ΣΡ) αμφισβητώντας έντονα το θεωρητικό ρεύμα που προβάλλει ως πανάκεια σε όλα τα οικονομικά δεινά, την αρχή της απρόσκοπτης λειτουργίας της αγοράς, επιχειρούν να αναλύσουν τους λόγους περάσματος μιας δοσμένης εθνικής οικονομίας από μια φάση ανάπτυξης και δομικής σταθερότητας σε μια άλλη φάση στασιμότητας και κοινωνικής και οικονομικής αστάθειας, όπως και να τεκμηριώσουν κάποιες προτάσεις οικονομικής πολιτικής υπό το πρίσμα μιας προβληματικής που προέρχεται από πολλούς άξονες

1 Η προσέγγιση σε όρους Ρύθμισης (regulation) θεμελιώνεται για πρώτη φορά από το M. Aglietta, όταν επιχειρεί να καταγράψει τη μακροχρόνια δυναμική του αμερικανικού καπιταλισμού (1974-1976). Βλέπε M. Aglietta, *Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats Unis*, Calman-levy, 1976, και M. Aglietta, *Regulation et crise du Capitalisme*, διδακτορική διατριβή 1974. Κατόπιν, ακολουθούν εργασίες που αφορούν αρχικά τις αναπτυγμένες οικονομίες όπως τις ΗΠΑ, τη Γαλλία, το Βέλγιο και άλλες χώρες της Δ.Ευρώπης. Για παράδειγμα βλέπε I. Cassiers, *Croissance, crise et regulation en economie ouverte : la Belgique entre les deux guerres*, De Boeck-Wesmael, Bruxelles 1989. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει η συλλογική μελέτη των J.P.Benassy, R.Boyer, R.M. Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, για την ερμηνεία του πληθωρισμού στην Γαλλία (*Approches de l' inflation L'exemple francais*, CEPREMAP-CORDES, 1977), η οποία επηρέασε έντονα τις μεταγενέστερες μονογραφίες. Ενώ κατά τη δεκαετία του ογδόντα, μία δεύτερη "γενιά" μελετητών εστιάζει το ερευνητικό της ενδιαφέρον πάνω σε περιφερειακές οικονομίες όπως η Βενεζουέλα, η Χίλη και το Μεξικό κ.α.

2 Βλέπε M.Aglietta, *Regulation et crise du Capitalisme*, p.7, Calman-levy, 1976.

3 Στη διατριβή αυτή, ως προσεγγίσεις της "σχολής της Ρύθμισης" (ΣΡ) αναφέρονται κυρίως οι εργασίες των Boyer, Lipietz, Aglietta, Gelpi κ.λ.π., της λεγόμενης "παρισινής ομάδας εργασίας", χωρίς να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι ορισμένοι ερευνητές (π.χ ο B.Jessor) ομαδοποιούν κάτω από το όρο "σχολή της ρύθμισης" έξη ακόμη θεωρητικά ρεύματα που κινούνται στο ευρύτερο πλαίσιο της μαρξιστικής παράδοσης. Βλέπε B. Jessor, *Regulation Theories in retrospect and prospect*. Διεθνές συνέδριο της Βαρκελώνης 1988.

επιρροής, από τα μαρξιστικά κείμενα, τη σχολή των Annales ⁴, και τους Αμερικάνους Θεσμιστές.

Σε αντίθεση με τα "ορθόδοξα" ρεύματα της οικονομικής σκέψης ⁵, οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις της ΣΡ επιχειρούν να διευκρινήσουν τους προσδιοριστικούς παράγοντες που επιβάλλουν τις αλλαγές των ρυθμών μεγένθυσης μιας δοσμένης οικονομίας, υποστηρίζοντας ότι τόσο οι μορφές όσο και οι αιτίες ανάπτυξης και κρίσης διαφοροποιούνται μέσα στο χώρο και στο χρόνο, ανάλογα με τις ισχύουσες κάθε φορά μορφές αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων (της μισθιακής σχέσης, των σχέσεων ανταγωνισμού, της χρηματικής διαχείρισης, των διεθνών σχέσεων κ.α). Σύμφωνα με τούτη την προβληματική, οι μορφές αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων δεν παραμένουν σταθερές, ή τουλάχιστον τόσο σταθερές όσο οι ίδιες καπιταλιστικές σχέσεις, μεταβάλλονται κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλισμού και διαφοροποιούνται σε κάθε κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό.

Υπ' αυτό το πρίσμα, η ΣΡ δεν αρκείται στην παρουσίαση της βραχυπρόθεσμης και μεσοπρόθεσμης δυναμικής μιας οικονομίας, αλλά επιζητά να καταγράψει τη μακροπρόθεσμη δυναμική των καπιταλιστικών οικονομιών ⁶, δίνοντας έμφαση στις "ποιοτικές αλλαγές" που γνωρίζει ξεχωριστά κάθε εθνική οικονομία σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής της πορείας υπό το καθεστώς της καπιταλιστικής κυριαρχίας. Ετσι, το γνωστικό αντικείμενο των προσεγγίσεων σε όρους ρύθμισης επικεντρώνεται στη μελέτη των συντελούμενων μεταβολών μέσα στο χρόνο των μορφών ρύθμισης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ⁷ σε μια χώρα: στην ανάλυση δηλαδή όλων των μηχανισμών που διατρέχουν τη αναπαραγωγή του συνόλου, λαμβάνοντας υπόψη τους ισχύοντες κάθε φορά θεσμούς και παραγωγικές δομές, διακρίνοντας τις θεσμικές και δομικές αλλαγές που έχουν λάβει χώρα εντός των εθνικών ορίων της εξεταζόμενης οικονομίας κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας της υπό τη κυριαρχία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η ΣΡ στοχεύει να κατανοήσει την ιστορία των οικονομικών γεγονότων μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Επιζητά να καταθέσει μία

4 R. Boyer, *Les theories de la Regulation* : Paris, Barcelone, p.2, New York, 1988.

5 Ως "ορθόδοξες" προσεγγίσεις, η ΣΡ θεωρεί όλες τις αναλύσεις είτε νεοεκλασικής, είτε κευνσιανής, είτε μαρξιστικής έμπνευσης, που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις φάσεις της μεγένθυσης (η κρίσης) που γνωρίζει κάθε κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλισμού, μέσα από αφηρημένους οικονομικούς νόμους, γενικής ισχύος ανεξαρτήτως από τις ισχύουσες κάθε φορά κοινωνικο-οικονομικές δομές.

6 R. Boyer, *La crise actuelle : une mise en perspective historique* . p. 11, *Critiques de l' economie politique*, nouvelle serie n.7-8, 1979.

7 R.Boyer, / J.Mistral, *Accumulation, inflation, crises*, p.4, puf, Paris 1978.

περιοδολόγηση του συνόλου, συνδέοντας τους προσδιοριστικούς παράγοντες της μεγένθυσης και των κρίσεων με την ακριβή μορφή των κοινωνικών σχέσεων και των οικονομικών δομών, που λαμβάνουν χώρα κατά την διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλιστικού συστήματος⁸. Με άλλα λόγια εμπλέκεται προοδευτικά σ' ένα πρόγραμμα έρευνας που στοχεύει στην κατανόηση της εξέλιξης του καπιταλισμού, σε όρους μιας ευδιάκριτης διαδοχής "ιστορικά αναπτυγμένων κοινωνικο-οικονομικών δομών", που καθεμία απο αυτές συνδέεται με ξεχωριστές μακροοικονομικές διαδικασίες και ιδιαίτερα πρότυπα συμπεριφοράς απο μεριάς των ατομικών οικονομικών μονάδων (Brenner)⁹. Υπο αυτό το πρίσμα, οι θεωρητικοί της Ρύθμισης διερευνούν κατά ένα ιδιαίτερο τρόπο τους νόμους σχηματισμού των μισθών, της απασχόλησης, των τιμών, του κέρδους, της συσσώρευσης, των σχέσεων ανταγωνισμού, το ρόλο του κράτους και των χρηματικών εξουσιών, τις διεθνείς σχέσεις και αρθρώσεις μιας καπιταλιστικής οικονομίας.

Για την κατανόηση της βραχυχρόνιας και μακροχρόνιας δυναμικής των καπιταλιστικών οικονομιών, προτείνονται έτσι μια σειρά αναλυτικών εργαλείων ή εργαλείων της σκέψης όπως το "πρότυπο συσσώρευσης", η "θεσμική μορφή", η "μορφή ρύθμισης", ο "τρόπος ανάπτυξης" και η "δομική κρίση". Οι έννοιες αυτές αποτελούν το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται τα "εργαλεία της σκέψης"¹⁰ που έχει δημιουργήσει η ΣΡ, με σκοπό να επιλύσει τα θεωρητικά προβλήματα που έχει θέσει προς διερεύνηση: βραχυχρόνια και μακροχρόνια οικονομική δυναμική, το πέρασμα απο το μακρο-οικονομικό στο μικρο-οικονομικό επίπεδο, μορφές συνολικής αναπαραγωγής και λειτουργίας, όπως και πιθανές αιτίες κρίσης, μιας καπιταλιστικής οικονομίας.

Ετσι, αναλύεται αρχικά η έννοια του πρότυπου συσσώρευσης, που δημιουργούν οι θεωρητικοί της ρύθμισης, για να προσδιορίσουν τις αναγκαίες συνθήκες σταθεροποίησης της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια μακροχρόνια περίοδο (βλέπε υποκεφάλαιο 1.1). Στη συνέχεια παρουσιάζεται η έννοια της θεσμικής μορφής, που έχει ως στόχο να διευκρινίσει πως οι μακρο-οικονομικές διαδικασίες συνδέονται με τα ατομικά πρότυπα συμπεριφοράς (βλέπε υποκεφάλαιο 1.2). Κατόπιν, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται στην έννοια του τρόπου συνολικής ρύθμισης, που επεξεργάζονται

8 R. Boyer, *La crise actuelle : une mise en perspective historique*, p. 6, 1979, ο.π.

9 R. Brenner, *The regulation approach to the history of Capitalism*, p.11. International Conference on Regulation theory, Barcelona, June 1988.

10 Σύμφωνα με τον A. Lipietz, η έννοια αποτελεί το μέσο κατανόησης του πραγματικού, ένα εργαλείο της σκέψης που κατασκευάζεται, με σκοπό την επίλυση των προβλημάτων που τίθενται προς διερεύνηση. Βλέπε A. Lipietz, *Reflexions autour d' une fable pour un statut marxiste des concepts de regulation et d' accumulation*, p.10, n 8530. CEPREMAP.

οι θεωρητικοί της Ρύθμισης για να συνάγουν απο τους επιμέρους ορθολογισμούς τις γενικές αρχές προσαρμογής του συστήματος γενικά. (βλέπε υποκεφάλαιο 1.3). Υστερα ρίχνεται φώς στην αναλυτική κατηγορία του τρόπου ανάπτυξης που δημιουργούν προκειμένου να διαφωτίσουν τον τρόπο λειτουργίας μιας καπιταλιστικής οικονομίας (υποκεφάλαιο 1.4). Τέλος παρουσιάζονται οι έννοιες των εξωγενών διαταραχών, των κυκλικών διακυμάνσεων, της δομικής κρίσης, και της έσχατης κρίσης, που καταθέτει η Ρύθμιση, για να προσδιορίσει τις πιθανές αιτίες κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας (υποκεφάλαιο 1.5).

1.1. Το καθεστώς συσσώρευσης

Οι θεωρητικοί της ΣΡ, καταθέτουν την έννοια του πρότυπου συσσώρευσης με στόχο να προσδιορίσουν τις αναγκαίες συνθήκες μιας σταθερής ανάπτυξης του κεφαλαίου σε μια μακροχρόνια περίοδο.

Ετσι, σύμφωνα με το R. Boyer, το καθεστώς συσσώρευσης αντανακλά κάθε σύνολο οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων στις ατομικές και συλλογικές πρακτικές των ατόμων, που εξασφαλίζουν μια γενική και σχετικά συνεκτική πρόοδο της συσσώρευσης του κεφαλαίου, που επιτρέπουν με άλλα λόγια να απορροφηθούν ή να αναβληθούν χρονικά οι παραμορφώσεις και οι ανισορροπίες που συνεχώς δημιουργούνται απο την ίδια την αντιφατική διαδικασία της συσσώρευσης ¹¹. Το πρότυπο συσσώρευσης δηλώνει το σύνολο των οικονομικών και κοινωνικών κανονικοτήτων που εξασφαλίζουν μια σχετική συμφωνία ανάμεσα στη δυναμική του παραγωγικού συστήματος απο τη μια μεριά και την εξέλιξη της κοινωνικής ζήτησης απο την άλλη. Υπ' αυτή την έννοια, το καθεστώς συσσώρευσης περιγράφει κάθε περιορισμό που επιβάλλεται στο κεφάλαιο προκειμένου να εξασφαλιστεί μακροχρόνια μία σχετική προσαρμογή ανάμεσα στη δυναμική των μέσων παραγωγής απο τη μια μεριά και των μέσων κατανάλωσης απο την άλλη ¹², μια σχετική συμφωνία ανάμεσα στη δυναμική της διανομής των εισοδημάτων αφενός και στην αύξηση των μέσων παραγωγής και της κατανάλωσης αφετέρου ¹³.

Σύμφωνα με τον A. Lipietz, απο την άλλη μεριά το καθεστώς συσσώρευσης περιγράφει τον τρόπο κατανομής και συστηματικής επανακατανομής του κοινωνικού προϊόντος, έτσι ώστε σε μακροχρόνια βάση να "συμβαδίζουν" οι αλλαγές των συνθηκών παραγωγής -(μέγεθος κεφαλαίου, κατανομή ανάμεσα στους κλάδους, κανόνες

11 R. Boyer. *Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode*. p. 12. N. 8523. CEPREMAP, 1985.

12 R. Boyer. *Rapport salarial, accumulation et crise:1968-1982*, n 137, CEPREMAP, 1984.

13 R. Boyer. (sous la direction). *Flexibilite du travail en Europe*. p. 17. la Decouverte, Paris. 1987.

παραγωγής)- και οι αλλαγές των συνθηκών της τελικής κατανάλωσης (κανόνες κατανάλωσης των μισθωτών και των άλλων κοινωνικών τάξεων, συλλογικές δαπάνες) ¹⁴. Υπ' αυτή την έννοια, το πρότυπο συσσώρευσης συνδέεται με μια σειρά περιορισμών που επιβάλλονται στο κεφάλαιο για να εξασφαλιστεί σε μια μόνιμη βάση η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, που διαμορφώνεται σε μια συγκεκριμένη περίοδο κάτω από την επίδραση των ισχύουσων θεσμικών μορφών. Με άλλα λόγια, το καθεστώς συσσώρευσης αντανακλά ένα τρόπο επίλυσης των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος, οι οποίες διέπουν τόσο τη σφαίρα παραγωγής και τις δυσκολίες αξιοποίησης του κεφαλαίου όσο και τη σφαίρα κυκλοφορίας και τους κινδύνους υποκατανάλωσης.

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, λοιπόν, η συνοχή ενός καθεστώτος συσσώρευσης δεν εξασφαλίζεται από μόνη της αλλά μέσω των θεσμικών μορφών. Οι οικονομικές και κοινωνικές κανονικότητες που σηματοδοτεί ένα καθεστώς συσσώρευσης συνδέονται άμεσα με την ακριβή μορφή που παίρνουν ο ανταγωνισμός, η μισθιακή σχέση, και ο τύπος σύνδεσης της εξεταζόμενης οικονομίας με το διεθνές σύστημα ¹⁵, όπως και ο τρόπος συνάρθρωσης του καπιταλιστικού τομέα με άλλες μη καπιταλιστικές μορφές παραγωγής.

Η συνοχή ενός πρότυπου συσσώρευσης μπορεί να παρουσιαστεί μέσα από μια σειρά παραμέτρων που είναι αναγκαίες για τη συμπλήρωση ενός μακρο-οικονομικού μοντέλου : της τεχνικής σύνθεσης σε συνδυασμό με την οργάνωση της παραγωγής, του χρονικού οριζοντα αξιοποίησης του κεφαλαίου, της διανομής της αξίας, της σύνθεσης της ζήτησης, τις μεταβιβάσεις εισοδήματος που συνδέονται με άλλες σχέσεις παραγωγής ¹⁶. Το καθεστώς συσσώρευσης μπορεί να καταγραφεί μέσα από ένα δοσμένο σχήμα αναπαραγωγής που θα περιγράψει από περίοδο σε περίοδο την κατανομή του κεφαλαίου ανάμεσα στους βασικούς κλάδους παραγωγής μιας καπιταλιστικής οικονομίας, των μέσων παραγωγής και των μέσων κατανάλωσης ¹⁷, όσο και τις εισοδηματικές ροές των μη καπιταλιστικών μορφών παραγωγής και του εξωτερικού τομέα (των διεθνών ανταλλαγών) ¹⁸.

14 A. Lipietz. La mondialisation de la crise generale du Fordisme : 1967-1984, Les temps modernes, p. 699, n 459, Octobre 1984.

15 R. Boyer, Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode. p. 13. ο.π.π.

16 R. Boyer, Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode. p. 12. N. 8523. CEPREMAP, 1985.

17 A. Lipietz. Reflexions autour d' une fable pour un statut marxiste des concepts de regulation et d' accumulation. p. 30, n 8530, CEPREMAP.

18 A. Lipietz. La mondialisation de la crise generale du Fordisme : 1967-1984, Les temps modernes, p. 700. ο.π.π.

Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, όμως, το πρότυπο συσσώρευσης δηλώνει ένα τρόπο προσωρινής επίλυσης των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος. Έτσι, υποστηρίζεται ότι ο αντιφατικός χαρακτήρας του κεφαλαίου παραμένει και η επανεμφάνιση των κρίσεων αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των προσαρμογών που συνδέονται με το καθεστώς συσσώρευσης. Υπ' αυτή την έννοια, θεωρείται ότι η προοδευτική επικράτηση και εμφάθυνση ενός καθεστώτος συσσώρευσης προκαλεί μακροπρόθεσμα μια νέα μορφή δομικής κρίσης ¹⁹.

1.2. Η θεσμική μορφή

Η σχολή της ρύθμισης ξεκινώντας με αφετηρία τις κοινωνικές σχέσεις ενστερνίζεται μια ολιστική αντίληψη του κοινωνικού δεσμού. Οι κοινωνικές σχέσεις εκλαμβάνονται εδώ ότι καθορίζουν τις ατομικές συμπεριφορές και τους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης. Οι προσεγγίσεις της Ρύθμισης, όμως, τονίζουν επιπλέον την ανάγκη διενέργειας ενός δευτέρου επιπέδου ανάλυσης, που θα διευκρινίζει τις διαμεσολαβήσεις, μέσω των οποίων καθορίζονται οι ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές. Υπο το πρίσμα αυτό, δημιουργούν την έννοια της θεσμικής μορφής.

Η αναλυτική κατηγορία της θεσμικής μορφής έχει ως στόχο να διευκρινήσει λοιπόν πως οι μακρο-οικονομικές διαδικασίες συνδέονται με τα ατομικά πρότυπα συμπεριφοράς. Με την έννοια της θεσμικής μορφής επιζητάται να διαφωτιστεί η προέλευση των κανονικοτήτων που κατευθύνουν την οικονομική αναπαραγωγή στη διάρκεια μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου ²⁰, ο τρόπος που ένα σύνολο αποκεντρωμένων αποφάσεων παραγωγής και ανταλλαγής συγκλίνει προς την πραγματοποίηση ενός δοσμένου σχήματος αναπαραγωγής. Με άλλα λόγια, με την αναλυτική κατηγορία της "θεσμικής μορφής", επιζητάται να πραγματοποιηθεί το πέρασμα από τους οικονομικούς εξαναγκασμούς της βιωσιμότητας ενός καθεστώτος συσσώρευσης και της μακροκοινωνικής δυναμικής στις στρατηγικές των κοινωνικών ομάδων και στις ατομικές συμπεριφορές ²¹.

Έτσι, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η θεσμική μορφή δηλώνει την οργανική ενότητα ή τον τρόπο συγχώνευσης όλων των στοιχειωδών κοινωνικών μορφών (οικονομικών, πολιτικών, δικαιοδικών, ιδεολογικών) που έχουν προέλθει μέσα από την

19 Βλ. R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.75 ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

20 R. Boyer, Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode. p.4. N.8523, CEPREMAP, 1985.

21 R.Boyer, J.Mistral, La crise, p. 485, CEPREMAP, 1983

ανάπτυξη της ίδιας θεμελιώδους κοινωνικής σχέσης (M. Aglietta 1976)²². Η θεσμική μορφή περιγράφει κάθε κωδικοποίηση μιας ή περισσότερων βασικών κοινωνικών σχέσεων (R. Boyer 1985)²³. Με άλλα λόγια, η θεσμική μορφή δηλώνει τον τόπο άρθρωσης των οικονομικών, πολιτικών, δικαιοδικών ιδεολογικών "στοιχειωδών" κοινωνικών μορφών, που έχουν προκύψει κάτω από την επίδραση της ταξικής πάλης στη διάρκεια της ιστορικής πορείας της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, μέσω των οποίων εξασφαλίζεται η "ρύθμιση"²⁴ μιας βασικής κοινωνικής σχέσης του καπιταλιστικού συστήματος (π.χ. της μισθιακής σχέσης).

Οι θεωρητικοί της Ρύθμισης, λοιπόν, καταθέτοντας την έννοια της θεσμικής μορφής τονίζουν ουσιαστικά ότι οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δεν αναπαράγονται κάτω από σταθερές μορφές κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλισμού ή τουλάχιστον, τόσο σταθερές όσο η ίδια η ουσία του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αναπαράγονται μέσα από μια ποικιλία στοιχειωδών κοινωνικών μορφών, οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής φύσης, που διαφοροποιούνται μέσα στο χρόνο και το χώρο. Υπ' αυτή την έννοια, οι θεσμικές μορφές προκύπτουν από το χαρακτηρισμό του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής²⁵. Ως βασικές θεσμικές μορφές μιας αναπτυγμένης καπιταλιστικής κοινωνίας θεωρούνται το χρήμα, η σχέση μισθωτής εργασίας, οι σχέσεις ανταγωνισμού, το κράτος, η σύνδεση της εξεταζόμενης οικονομίας με το διεθνές σύστημα.

Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, οι θεσμικές μορφές καθιερώνονται με την κατάληξη των κοινωνικών ομάδων και ατόμων σε ένα συμβιβασμό (σύμβαση), ή με την προσκόληση τους σε μία κοινότητα αξιών και αντιλήψεων (συνήθεια), είτε με τη ψήφιση αναγκαστικών νόμων σε συλλογικό επίπεδο από τη νομοθετική εξουσία²⁶. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι οι δομικές ή θεσμικές μορφές διακανονίζονται από τη σύμβαση ή την συνήθεια, προτού να αποτελέσουν το προϊόν μιας θεσμοποιημένης συμφωνίας²⁷.

22 M. Aglietta, *Regulation et crises du capitalisme*, p.163, Calman- Levy, Paris 1976.

23 R. Boyer, *Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode*, p. 14, ο.π.

24 Με τον όρο "ρύθμιση" δηλώνεται η αναπαραγωγή μιας κοινωνικής σχέσης παρά τον αντιφατικό της χαρακτήρα. Έτσι, η έννοια της ρύθμισης περιγράφει κυρίως την ακόλουθη σειρά : σχέση - αναπαραγωγή - αντίφαση - κρίση. A. Lipietz, *Reflexions autour d' une fable pour un statut marxiste des concepts de regulation et d' accumulation*, p. 10, n 8530, CEPREMAP.

25 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.77, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

26 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.87-89, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

27 A. Lipietz, *Reflexions autour d' une fable pour un statut marxiste des concepts de regulation et d' accumulation*, p. 14, ο.π.

Ξεκινώντας από μια ολιστική αντίληψη του κοινωνικού δεσμού, θεωρείται ότι κάθε θεσμική μορφή περιορίζει την ποικιλία των ατομικών κινήτρων και πρωτοβουλιών. Καθορίζει τη θέση των ατόμων και των ομάδων μέσα στη κοινωνία. Οδηγεί σε μια σχετική "ομογενοποίηση" των ατομικών συμπεριφορών ²⁸. Με άλλα λόγια, οι θεσμικές μορφές εξασφαλίζουν, ορισμένες οικονομικές και κοινωνικές κανονικότητες μέσα στις κοινωνικές πρακτικές των ατόμων.

Σύμφωνα με τον A. Lipietz, οι θεσμικές μορφές, ως "φαινομενικές" μορφές ρύθμισης των σχέσεων των ατόμων, προσδιορίζουν τα ατομικά πρότυπα συμπεριφοράς, χωρίς τα άτομα να έχουν αναγκαία συνείδηση της φύσης της κοινωνικής σχέσης που βιώνουν. Υπ' αυτό το πρίσμα, κάθε θεσμική μορφή σηματοδοτεί μια αρχή επιμέρους "κοινωνικοποίησης" και συνακόλουθα καθιστά δυνατό το πέρασμα από το μακροοικονομικό στο μικροοικονομικό επίπεδο ²⁹.

Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά πως αντιλαμβάνονται οι θεωρητικοί της Ρύθμισης το ρόλο των θεσμικών μορφών.

Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης, οι θεσμικές μορφές, υποτάσσουν τους ρυθμιστικούς μηχανισμούς της αγοράς ³⁰. Ρυθμίζουν, δηλαδή, τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας στις διάφορες μονάδες και κλάδους παραγωγής, προσδιορίζουν την κατανομή του προϊόντος ανάμεσα στη συσσώρευση του κεφαλαίου και στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, ανάμεσα στην επένδυση και στην κατανάλωση. Υπ' αυτή την έννοια, οι μηχανισμοί σχηματισμού των τιμών και των εισοδημάτων εξαρτώνται από τις ισχύουσες θεσμικές μορφές. Έτσι, οι θεσμικές μορφές καθορίζουν εδώ τις ιστορικές συνθήκες της συσσώρευσης του κεφαλαίου, παρεμβαίνουν στη διαμόρφωση της μακρο-οικονομικής δυναμικής, στον προσδιορισμό του καθεστώτος συσσώρευσης. Σύμφωνα με το A. Lipietz οι δομικές μορφές "κάνουν να συγκλίνουν οι στρατηγικές και οι προεξοφλήσεις των δρώντων της εμπορευματικής οικονομίας, προς την πραγματοποίηση ενός σχήματος αναπαραγωγής" ³¹.

Υπ' αυτή την έννοια, η ταυτόχρονη δράση των ισχύουσων κάθε φορά θεσμικών μορφών προσδιορίζει, από τη μια μεριά, τη συνολική μορφή αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (τρόπος συνολικής ρύθμισης) και καθορίζει, από την

28 R. Boyer, (sous la direction), Flexibilité du travail en Europe, p. 17, la Decouverte. Paris, 1987.

29 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης. σελ.92, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

30 R. Boyer, La crise actuelle : une mise en perspective historique , p. 11, Critiques de l' economie politique, nouvelle serie n.7-8, 1979 .

31 A. Lipietz, La mondialisation de la crise generale du Fordisme : 1967-1984. Les temps modernes, p. 701, ο.π.

άλλη, τον ακριβή τύπο της αντίφασης, πάνω στη οποία θα σκοντάψει η διεγερμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου (μορφή κρίσης).

Μάλιστα κατά τη διάρκεια ορισμένων ιστορικών εποχών (π.χ μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο) θεωρείται ότι οι θεσμικές μορφές κατορθώνουν να καναλιζάρουν και να οδηγούν τα χαρακτηριστικά της συσσώρευσης, έτσι ώστε να σβήνονται οι ανισοροπίες και οι αντιφάσεις που γεννά η ίδια διαδικασία της συσσώρευσης, μέχρι που η ίδια η επιτυχία των θεσμικών μορφών κάνει να ξεπηδήσουν νέοι περιορισμοί για την περαιτέρω ανάπτυξη του κεφαλαίου ³².

Ο αντιφατικός χαρακτήρας λοιπόν των κοινωνικών σχέσεων δεν χάνεται κατά τη διάρκεια της επιτυχίας των θεσμικών μορφών, κατά τη διάρκεια δηλαδή της εναρμόνισης των ατομικών και κοινωνικών πρακτικών προς τις ισχύουσες θεσμικές μορφές. Αντίθετα, ο αντιφατικός χαρακτήρας των κοινωνικών σχέσεων παραμένει και έρχεται στο προσκήνιο στη διάρκεια ορισμένων κρίσιμων επεισοδίων, όταν οι στρατηγικές των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων εναντιώνονται στο σύνολο των δομικών εξαναγκασμών που σηματοδοτούν οι θεσμικές μορφές, ανοίγοντας έτσι τη δυνατότητα μιας νέας μορφής συνολικής αναπαραγωγής. Οι θεσμικές μορφές οδηγούνται σε χρεωκοπία και αναζητούνται νέες μορφές ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων, όταν οι κοινωνικές συμπεριφορές εναντιώνονται στο σύνολο των δομικών εξαναγκασμών που σηματοδοτούν οι θεσμικές μορφές ³³. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή υποστηρίζεται με άλλα λόγια ότι υφίσταται μια πραγματική διαλεκτική μεταξύ των κοινωνικών συμπεριφορών και των θεσμικών δομών .

Οι συγκρούσεις ανάμεσα σε τάξεις και κοινωνικές ομάδες, οι στρατηγικές των επιχειρήσεων, των τραπεζών, οι σχέσεις με το κράτος ή με τις διάφορες αγορές, εκφράζονται μέσα σε κάθε ιστορικό σχηματισμό, σε ένα σύνολο δομικών εξαναγκασμών, προϊόν μιας αργής ιστορικής ωριμανσης. Η ίδια η κίνηση, όμως, οδηγεί στην διάρκεια ορισμένων κρίσιμων επεισοδίων στην αμφισβήτηση των προηγούμενων διαμορφωμένων εξαναγκασμών, ανοίγοντας έτσι τη δυνατότητα μιας νέας μορφής συνολικής αναπαραγωγής ³⁴.

Σε αυτό το σημείο, θεωρώ αναγκαίο να διευκρινίσω τη σημασία κάθε μιας θεσμικής μορφής που σύμφωνα με τη Ρύθμιση που χαρακτηρίζουν κατά κύριο λόγο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

32 R. Boyer. Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode, p. 11. ο.π.π.

33 R.Boyer, J.Mistral, Accumulation, inflation, crises, p.4, puf, Paris 1978.

34 R.Boyer, J.Mistral, Accumulation, inflation, crises, p.4, puf, Paris 1978.

Οι μορφές χρήματος.

Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της Ρύθμισης, το χρήμα εξακολουθεί να αποτελεί το γενικό ισοδύναμο, τη βάση των εμπορευματικών ανταλλαγών. Η αναπαραγωγή του γενικού ισοδύναμου δεν παύει να αποτελεί μια αναγκαστική επιταγή για όλους τους οικονομικά δρώντες. Ωστόσο, σύμφωνα με τη Ρύθμιση ο χρηματικός περιορισμός δεν εκδηλώνεται κάτω από σταθερές μορφές κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Οι χρηματικές μορφές ποικίλουν στις διάφορες ιστορικές φάσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας, ανάλογα με το μεταλικό ή μη μεταλικό χαρακτήρα του χρήματος, τη μεγαλύτερη ή μικρότερη ανάπτυξη των διαφόρων λειτουργιών που επιτελεί, την κυριαρχία μιας δημόσιας ή ιδιωτικής, διεθνούς ή εθνικής, λογικής μέσα στη διαχείριση του γενικού ισοδυνάμου ³⁵. Υπ' αυτό το πρίσμα, η αναλυτική κατηγορία της μορφής του χρήματος έχει ως στόχο εδώ να προσδιορίσει πως εκδηλώνεται ο χρηματικός περιορισμός στις διάφορες ιστορικές περιόδους του καπιταλιστικού συστήματος ³⁶.

Το χρήμα δεν δηλώνει λοιπόν μόνο ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα, αλλά μια μορφή συσχέτισης των κέντρων συσσώρευσης, των μισθωτών, και των άλλων υποκειμένων της εμπορευματικής οικονομίας ³⁷. Ετσι, ως χρηματική μορφή ορίζεται η μορφή που λαμβάνει σε μια συγκεκριμένη χώρα και εποχή η βασική κοινωνική σχέση που δίνει θεσμική υπόσταση στα υποκείμενα των εμπορευματικών ανταλλαγών ³⁸.

Από τη άλλη μεριά, το χρήμα ως αναπόσπαστο κομμάτι των εμπορευματικών συστημάτων δεν θεωρείται "ουδέτερο". Αντίθετα υποστηρίζεται ότι η διασταυρωμένη δυναμική του χρήματος και των πιστώσεων, επιδρά στη ροή της συσσώρευσης, στην παραγωγή και στην απασχόληση, και όχι μόνο, όπως υποστηρίζουν οι νεοκλασικοί, στο γενικό επίπεδο των τιμών ³⁹. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι μορφές του χρήματος παίζουν ένα αρκετά σημαντικό ρόλο για τη οικονομική δυναμική μιας καπιταλιστικής κοινωνίας. Οι αλλαγές στη χρηματική διαχείριση (στον τρόπο έκδοσης και κυκλοφορίας του χρήματος όπως και στις μορφές παραγωγικής του τοποθέτησης) συμβάλλουν στη μετάθεση από το ένα καθεστώς συσσώρευσης σ' ένα άλλο. Γιαυτό στο πλαίσιο αυτής

35 R. Boyer, Les approches en terme de Regulation: presentation et problemes de methode, p.14.N. 8523, CEPREMAP, 1985.

36 Βλ. R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.77 ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

37 R. Boyer, Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode, p. 14. N. 8523, CEPREMAP, 1985.

38 R. Boyer, La theorie de la regulation, une analyse critique, p.48 Editions La Decouverte, Paris, 1986.

39 R. Boyer, La theorie de la regulation, une analyse critique, p.49 Editions La Decouverte, Paris, 1986.

της προσέγγισης μέσα από τη διερεύνηση των χρηματικών μορφών επιζητάται ουσιαστικά να διευκρινιστεί πως ο εκάστοτε τρόπος χρηματικής διαχείρισης επηρεάζει την οικονομική δυναμική.

Σύμφωνα με τούτη τη θεώρηση, επιπλέον, το χρήμα τείνει να ομογενοποιεί ένα χώρο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων στο εσωτερικό των πολιτικών συνόρων μιας χώρας, να συνδέει τα εθνικά και τα διεθνή πεδία κυκλοφορίας και να περιορίζει την αυτονομία του Εθνικού κράτους. Η πρωτοβουλία των υποκειμένων της εμπορευματικής οικονομίας ή η μετατρεψιμότητα που θεσμοθετείται από τις νομισματικές αρχές εξασφαλίζει εδώ μια αντιστοιχία με τους άλλους χώρους κυκλοφορίας ⁴⁰.

Οι μορφές της μισθιακής σχέσης.

Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, η θεσμική μορφή της μισθωτής σχέσης κατέχει ένα πολύ σημαντικό ρόλο μέσα σε ένα κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό, γιατί προσδιορίζει τον ακριβή τύπο ιδιοποίησης του πλεονάσματος.

Με τον όρο "μισθιακή σχέση" περιγράφεται η σχέση κυριαρχίας των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής πάνω στους άμεσους παραγωγούς. Έτσι, η μορφή της μισθιακής σχέσης εκλαμβάνεται εδώ ως το σύνολο των συνθηκών που διέπουν τη χρησιμοποίηση και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Σύμφωνα με τον R. Boyer, η μορφή ρύθμισης της μισθιακής σχέσης περιγράφει όλες τις αμοιβαίες σχέσεις που αναφέρονται στην οργάνωση της διαδικασίας της εργασίας, στην κινητικότητα της εργατικής δύναμης, στο σχηματισμό και στη χρησιμοποίηση του μισθιακού εισοδήματος ⁴¹. Με άλλα λόγια, η θεσμική μορφή της σχέσης μισθωτής εργασίας σηματοδοτεί το σύνολο των οικονομικών, πολιτικών και δικαιοδικών διακανονισμών που αφορούν τη σχέση κεφαλαίου και εργασίας : τις σχέσεις δηλαδή που περιγράφουν την οργάνωση της διαδικασίας της εργασίας, την αξιοποίηση του κεφαλαίου, την είσοδο και ανέλιξη των εργαζομένων στην επιχείρηση, την διανομή της αξίας και την κατανάλωση.

Υπ' αυτή την έννοια, οι διάφορες μορφές της μισθιακής σχέσης μπορούν να προσδιοριστούν μέσα από το χαρακτηρισμό των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών τύπων οργάνωσης της εργασίας, του τρόπου ζωής και αναπαραγωγής των μισθωτών. Σύμφωνα με το Boyer, η διάκριση των διάφορων ιστορικών σχημάτων της μισθωτής σχέσης προϋποθέτει τον προσδιορισμό πέντε συστατικών στοιχείων: του τύπου των μέσων παραγωγής, της μορφής του κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού της

40 R. Boyer. La theorie de la regulation, une analyse critique, p.49. op.n.

41 R. Boyer. La crise actuelle : une mise en perspective historique , p. 9, 1979 op.n.

εργασίας, του τρόπου κινητικότητας και σύνδεσης των μισθωτών με την επιχείρηση, των προσδιοριστικών παραγόντων του μισθωτού εισοδήματος (άμεσου και έμμεσου) και τέλος του τρόπου ζωής των μισθωτών που συνδέεται λίγο-πολύ με τον βαθμό ένταξης των μισθωτών στην κατανάλωση εμπορευμάτων ή με τη χρησιμοποίηση συλλογικών υπηρεσιών εκτός αγοράς ⁴².

Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής σύλληψης λοιπόν υποστηρίζεται ότι στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες επικράτησαν διαδοχικά τρεις κυρίως μορφές ρύθμισης της μισθωτής σχέσης, κατά τη διάρκεια των τελευταίων εκατό πενήντα περίπου χρόνων. Μια ανταγωνιστική μορφή ρύθμισης, η οποία, εκτός των άλλων, χαρακτηριζόταν από μια ασθενή ένταξη της κατανάλωσης των εργατών στην καπιταλιστική παραγωγή. Μια ταιηλορική μορφή η οποία θεσμοθετούσε την αναδιάρθρωση της διαδικασίας της εργασίας, χωρίς μια ισοδύναμη μετάθεση του τρόπου ζωής των μισθωτών. Μια φορντική μορφή ρύθμισης, η οποία κωδικοποιούσε μια ορισμένη παράλληλη κίνηση ανάμεσα στην πρόοδο των προτύπων παραγωγής και στη διάχυση των νέων κανόνων κατανάλωσης ⁴³.

Σύμφωνα με τη Ρύθμιση (στις αρχικές τουλάχιστον μελέτες) η μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας προσδιορίζει την κυρίαρχη μορφή υπεραξίας και τη δυναμική προσαρμογή ή ανισορροπία μεταξύ των κλάδων παραγωγής μέσω παραγωγής και των κλάδων παραγωγής μέσω κατανάλωσης. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, υποστηρίζεται ότι οι αλλαγές της μισθωτής σχέσης προκαλούν τη μετάθεση από το ένα καθεστώς συσσώρευσης σ' ένα άλλο.

Οι μορφές ανταγωνισμού.

Ως μορφή ανταγωνισμού ορίζονται εδώ οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα διάφορα ανεξάρτητα κέντρα συσσώρευσης. Έτσι, οι θεωρητικοί της Ρύθμισης διερευνούν τις μορφές ανταγωνισμού με στόχο να καταγράψουν τον τρόπο που οργανώνονται οι σχέσεις μεταξύ ενός συνόλου διασκορπισμένων κέντρων συσσώρευσης, οι αποφάσεις των οποίων είναι *a priori* ανεξάρτητες μεταξύ τους.

Πιο συγκεκριμένα, σ' αυτό το στάδιο έρευνας επιζητάται να καταγράψει πως οι αλλαγές των σχέσεων ανταγωνισμού συμβάλλουν στο πέρασμα από ένα καθεστώς συσσώρευσης σ' ένα άλλο. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης διακρίνονται δύο διαφορετικές ακραίες περιπτώσεις: οι ανταγωνιστικές και μονοπωλιακές μορφές ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων. Ανταγωνιστικές μορφές ανταγωνισμού ισχύουν, όταν η

⁴² R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.49. Editions La Decouverte. Paris. 1986.

⁴³ R. Boyer. *Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode*. p. 16. N. 8523. CEPREMAP. 1985.

αντιπαράθεση *ex post* μέσα από την αγορά καθορίζει την κοινωνική επικύρωση ή όχι των ιδιωτικών εργασιών. Μονοπωλιακές μορφές ρύθμισης των ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων επικρατούν, όταν ισχύουν ορισμένοι *ex ante* κανόνες "κοινωνικοποίησης" της παραγωγής από μία κοινωνική ζήτηση που είναι αισθητά ισοδύναμη τόσο από την άποψη της ποσότητας όσο και της σύνθεσης⁴⁴. Μάλιστα, σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, η μετάβαση από τη μια μορφή ανταγωνισμού στην άλλη συντελείται κάτω από την επίδραση των διαδικασιών της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου⁴⁵.

Οι αλλαγές στις σχέσεις ανταγωνισμού, όμως, δεν είναι αυτές που προκαλούν πάντοτε τη μετάθεση από το ένα καθεστώς συσσώρευσης σ' ένα άλλο. Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, οι αλλαγές των σχέσεων ανταγωνισμού άλλοτε μπορεί να έχουν πρωταρχική σημασία, με την έννοια ότι είναι αυτές που προκαλούν τη μετάθεση από το ένα καθεστώς συσσώρευσης σ' ένα άλλο. Άλλοτε μπορεί να έχουν περιορισμένη σημασία, με την έννοια ότι ακολουθούν τις αλλαγές της μισθωτής σχέσης και του χρηματικού περιορισμού (όπως στην περίπτωση επικράτησης του τείλορισμού και του φορντισμού). Υπ' αυτό το πρίσμα, η σχολή της ρύθμισης μελετώντας τις μορφές ανταγωνισμού επιζητά να διακρίνει τις επιπτώσεις που οι αλλαγές των σχέσεων ανταγωνισμού προκαλούν πάνω στη δυναμική του κέρδους, στη συσσώρευση του κεφαλαίου, στις μορφές απαξίωσης του κεφαλαίου, και στη μορφή ρύθμισης της μισθιακής σχέσης⁴⁶.

Οι μορφές κράτους

Οι θεωρητικοί της Ρύθμισης, δεν επιζητούν να καταθέσουν μια γενική θεώρηση του κράτους. Η Ρύθμιση διερευνά τη φύση των σχέσεων μεταξύ του κράτους, του κεφαλαίου και της συσσώρευσης με σκοπό να αναλύσει τις επιδράσεις των διαφόρων μορφών κράτους πάνω στην οικονομική δυναμική⁴⁷.

Υπ' αυτό το πρίσμα, το κράτος εξετάζεται, ως η ολοκλήρωση, συχνά αντιφατική, ενός συνόλου θεσμοθετημένων συμβιβασμών⁴⁸, οι οποίοι, από τη στιγμή που θα πραγματοποιηθούν, δημιουργούν αρχές και κανονικότητες στην εξέλιξη των δημόσιων δαπανών και εξόδων, μέσα από σχεδόν αυτομάτους μηχανισμούς, ριζικά αντίθετους, τουλάχιστον από άποψη αρχής, με τη λογική της εμπορευματικής ανταλλαγής. Υπ' αυτή

44 R. Boyer, *Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode*, p. 16, ο.π.

45 Η συγκέντρωση του κεφαλαίου δηλώνει την ποσοτική διεύρυνση της ίδιας της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου, ενώ η συγκεντροποίηση περιγράφει τη συνένωση των διαδικασιών αξιοποίησης του κεφαλαίου.

46 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.80, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

47 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.83, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

48 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.84, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

την έννοια υποστηρίζεται ότι το περιεχόμενο της κρατικής παρέμβασης διαφοροποιείται μέσα στο χώρο και στο χρόνο. Έτσι, οι ερευνητές της Ρύθμισης τονίζουν ότι στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες το κράτος, από τη διαχείριση των γενικών συνθηκών της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, φτάνει να παρεμβαίνει άμεσα στην παραγωγή, στην κοινωνική ασφάλεια, στην τόνωση της γενικής ζήτησης, και στην προώθηση των τεχνολογικών καινοτομιών⁴⁹.

Από την άλλη μεριά, σύμφωνα με τη Ρύθμιση, το κράτος παίρνει ενεργά μέρος στην εγκατάσταση και στην εδραίωση και κατόπιν στην κρίση οποιουδήποτε καθεστώτος συσσώρευσης, καθώς οι θεσμικές μορφές και οι "θεσμοθετημένοι συμβιβασμοί" βρίσκονται σε στενή αλληλεξάρτηση. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι μορφές της μισθωτής σχέσης και του ανταγωνισμού επιδρούν πάνω στη διαχείριση των εισοδηματικών μεταβιβάσεων και των δημόσιων δαπανών. Από την άλλη, οι αρχές και οι κανόνες που προωθούνται και επισημοποιούνται από το κράτος παίζουν συχνά καθοριστικό ρόλο στη διάχυση και μερικές φορές στη γέννηση ουσιαστικών θεσμικών μορφών⁵⁰.

Στο πλαίσιο της προσέγγισης αυτής, λοιπόν, οι μορφές κρατικής παρέμβασης ούτε προκαθορίζονται στενά, ούτε είναι απόλυτα αυτόνομες από το οικονομικό σύστημα. Υπ' αυτή την έννοια, το κράτος δεν προσδιορίζεται εδώ κατά τρόπο εξωτερικό σε σχέση με το οικονομικό σύστημα, ούτε υιοθετείται μια απόλυτα λειτουργική αντίληψη των κρατικών παρεμβάσεων⁵¹.

Οι μορφές σύνδεσης με το διεθνές σύστημα.

Σύμφωνα με τους μελετητές της Ρύθμισης, η μορφή σύνδεσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας με το διεθνές σύστημα αντανakλά το σύνολο των κανόνων που οργανώνουν τις σχέσεις του εθνικού κράτους με τον υπόλοιπο κόσμο, τόσο από την άποψη των εμπορευματικών ανταλλαγών, όσο και από την άποψη της χωροθέτησης της παραγωγής, μέσω της άμεσης επένδυσης ή της χρηματοδότησης των εξωτερικών ροών και ελλειμμάτων⁵².

Η αναλυτική κατηγορία της "μορφής σύνδεσης με το διεθνές σύστημα" έχει ως στόχο να διερευνήσει αφενός πως οι τάσεις της διεθνούς οικονομίας επηρεάζουν την οικονομική δυναμική σε μια χώρα. Αφετέρου, στοχεύει κατά κάποιο τρόπο, να εξετάσει

49 R. Boyer, J. Mistral, *La crise*, σελ. 487, CEPREMAP, 1983

50 R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.53 Editions La Decouverte, Paris, 1986.

51 R. Boyer. *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.53 Editions La Decouverte, Paris, 1986.

52 R. Boyer. *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.51, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

ποιες δυνάμεις εξασφαλίζουν τη συνοχή του διεθνούς συστήματος στο σύνολο του. Σ' αυτό το στάδιο έρευνας επιζητά να εξετάζει κατά πόσο είναι δυνατόν σε παγκόσμιο επίπεδο να προσδιοριστεί κάτι ανάλογο με τις εθνικές θεσμικές μορφές και να αντιπαρατεθούν ορισμένες αρχές συνοχής, οι οποίες να αποδεικτεί ότι διαδέχτηκαν η μια την άλλη στην πορεία του χρόνου ⁵³.

Στο πλαίσιο αυτών των θεωρητικών αναζητήσεων, η σχολή της ρύθμισης καταθέτει τις έννοιες του διεθνούς καθεστώτος, των στρατηγικών δικτύων και του χάρτη του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας.

Το διεθνές καθεστώς δηλώνει εδώ τη συνδιαμόρφωση των οικονομικών χώρων και των συνδέσεων τους, που βασίζονται στην ύπαρξη γερά εγκαθιδρυμένων συμπληρωματικότητας, μέσα από τις οποίες εξασφαλίζεται η πρόοδος της συσσώρευσης του κεφαλαίου ⁵⁴. Ένα διεθνές καθεστώς αντανakλά ένα τρόπο μεταβολής των οικονομικών σχέσεων σε παγκόσμια κλίμακα, που να επιτρέπει την εμβάθυνση τους, τόσο οικουμενικά - αναπτύσσοντας τις συμπληρωματικότητες ανάμεσα στα έθνη - όσο και τοπικά περιορίζοντας τις εθνικές εξειδικεύσεις σε κάποιες ανεκτές ποικιλίες ⁵⁵.

Ο χάρτης του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας δείχνει μια ιεραρχική παρουσίαση που συνίσταται να χωροθετήσει κατά αρχήν την (τις) εθνική (ες) οικονομία (ες) όπου συγκεντρώνονται οι τεχνικές και κοινωνικές καινοτομίες ⁵⁶. Ο χάρτης του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας περιγράφει ξεκινώντας από το (ή τα) κέντρο(α) μια πολωτική κυκλοφορία των προϊόντων και του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, η οποία αποκαλύπτει την ύπαρξη ορισμένων στρατηγικών δικτύων. Μέσα απ' αυτή την οπτική, ο χάρτης του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας αντανakλά μια αρχή τεχνικής και κοινωνικής ιεράρχησης, η οποία εξηγεί τη δυνατότητα προσχώρησης σε ένα καθεστώς ανάπτυξης, μέσα από την ποιοτική αλλαγή των συνθηκών παραγωγής και χρήσης σε κάθε οικονομικό χώρο ⁵⁷.

Από την άλλη μεριά, *τα στρατηγικά δίκτυα* περιγράφουν εδώ το σύνολο των

53 R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.52, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

54 J. Mistral, *Regime international et trajestiores nationales*, au "Capitalismes fin de siecle" sous la direction de R.Boyer, p.172, puf, Paris, 1986

55 J. Mistral, *Regime international et trajestiores nationales*, au "Capitalismes fin de siecle" sous la direction de R.Boyer, p.174, op.n.

56 J. Mistral, *Regime international et trajestiores nationales*, au "Capitalismes fin de siecle" sous la direction de R.Boyer, p.176, op.n.

57 J. Mistral, *Regime international et trajestiores nationales*, au "Capitalismes fin de siecle" sous la direction de R.Boyer. p.176. op.n.

δυνατοτήτων που προσφέρει, αλλά και των καταναγκασμών που επιβάλλει το διεθνές καθεστώς σε κάθε χώρα⁵⁸. Η αναλυτική κατηγορία των στρατηγικών δικτύων συνδέει τις δυνατότητες που προσφέρει και τους εξαναγκασμούς που επιβάλλει η κυρίαρχη οικονομία στο σύνολο της παγκόσμιας οικονομίας με την ειδική δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε κάθε χώρο⁵⁹.

Σύμφωνα με τους ορισμούς αυτούς, λοιπόν, ούτε η συσσώρευση του κεφαλαίου σε μια χώρα είναι αυτάρκης, ούτε η οικονομική δυναμική σε μια χώρα προσδιορίζεται αποκλειστικά και μόνο από τις τάσεις της παγκόσμιας οικονομίας. Η πρόοδος της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα συντελείται μέσα από την ανάπτυξη συμπληρωματικότητων με τον υπόλοιπο κόσμο. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, το διεθνές καθεστώς μπορεί να περιορίζει την οικονομική ανάπτυξη σε μια χώρα και να προκαλεί την ανάπτυξη σε κάποια άλλη. Υπ' αυτό το πρίσμα υποστηρίζεται ότι σχετικοποιείται η διαλεκτική μεταξύ εθνικής αυτονομίας και εξωτερικού περιορισμού⁶⁰.

Εκτός των άλλων, όμως, υποστηρίζεται ότι η μορφή σύνδεσης μιας χώρας με το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα προσδιορίζει επιπλέον τον τρόπο ανάπτυξης αυτής, καθώς οι εθνικές θεσμικές μορφές ανταποκρίνονται σε μια κάποια διαμόρφωση της εξωτερικής ένταξης. Ωστόσο, βέβαια, ο τύπος ένταξης μιας εθνικής οικονομίας μπορεί εδώ να μεταβληθεί κάτω από τη επίδραση της ταξικής πάλης. Σύμφωνα με το Boyer, ο τύπος σύνδεσης μιας εθνικής οικονομίας με το διεθνές καθεστώς προσδιορίζει ως ένα βαθμό τη διαμόρφωση των εθνικών θεσμικών μορφών, ενώ οι συγκρούσεις εσωτερικής φύσης μπορούν να μεταβάλλουν τον τύπο σύνδεσης μιας εθνικής οικονομίας με το διεθνές σύστημα. Υπ' αυτή την έννοια, αμφισβητείται η διχοτόμηση ανάμεσα στο εσωτερικό / εξωτερικό⁶¹.

Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλισμού, δεν υφίσταται μια τάση εμβάθυνσης της διεθνοποίησης και της εξωστρέφειας των καπιταλιστικών οικονομιών. Οι καπιταλιστικές οικονομίες υπήρξαν ιδιαίτερα εξωστρεφείς κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, όσο και σε προγενέστερες εποχές. Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, λοιπόν, μια καπιταλιστική οικονομία άλλοτε μπορεί να είναι εξωστρεφής και άλλοτε εσωστρεφής. Έτσι υποστηρίζεται ότι στη σύγχρονη φάση υφίσταται μια ποικιλία τρόπων σύνδεσης της κάθε χώρας με το διεθνές σύστημα και

58 R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.51, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

59 J. Mistral, *Regime international et trajectoires nationales*, au "Capitalismes fin de siecle" sous la direction de R.Boyer, p.176, op.n.

60 R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.51, op.n.

61 R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.51, op.n.

ειδικών σχέσεων που χαρακτηρίζουν την εσωτερική δυναμική και τις τάσεις της διεθνούς οικονομίας ⁶².

1.3. Ο τρόπος συνολικής ρύθμισης

Οι προσεγγίσεις της Ρύθμισης, με την έννοια του τρόπου συνολικής ρύθμισης, έχουν ως στόχο να αντικαταστήσουν την έννοια της γενικής ισορροπίας και τις στρουκτουραλιστικές και μαρξιστικές έννοιες της αναπαραγωγής ⁶³. Οι προσεγγίσεις της καπιταλιστικής ρύθμισης αντιπαρατίθενται στα νεοκλασικά υποδείγματα που τεκμηριώνουν μια γενική αρχή αμετάβλητης προσαρμογής, ταυτόσημης πάνω σε όλες τις αγορές, των προϊόντων, της εργασίας και του χρήματος ⁶⁴. Ταυτόχρονα επικρίνουν τις μαρξιστικές αναλύσεις (π.χ στρουκτουραλιστικής έμπνευσης) που ισχυρίζονται ότι η αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος συντελείται κάτω από αμετάβλητες μορφές κατά την ιστορική πορεία της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας ⁶⁵. Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, λοιπόν, το σύνολο των μηχανισμών που διατρέχουν την αναπαραγωγή διαφέρει μέσα στο χρόνο και το χώρο ανάλογα με τις ισχύουσες κάθε φορά κοινωνικο-οικονομικές δομές. Υπ' αυτό το πρίσμα, με στόχο να προσδιοριστεί ο συνδυασμός των μηχανισμών που συμβάλλουν στη συνολική αναπαραγωγή σε συνάρτηση με τις ισχύουσες οικονομικές και κοινωνικές μορφές, κατατίθεται η έννοια του *τρόπου συνολικής ρύθμισης*.

Με την αναλυτική κατηγορία του τρόπου συνολικής ρύθμισης επιζητάται να καταγραφεί ο συνολικός τρόπος επίλυσης των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος (A. Lipietz) ⁶⁶. Μέσα από την έννοια αυτή, οι θεωρητικοί της Ρύθμισης φιλοδοξούν να αποδώσουν το πέρασμα από ένα σύνολο επιμέρους ορθολογισμών, που οδηγούν σε πολυάριθμες και αποκεντρωμένες αποφάσεις παραγωγής και ανταλλαγής,

62 R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.51, οπ.π.

63 J.P. Benassy, R. Boyer, R. M. Gelpi, *Regulation des economies capitalistes et inflation*, p. 399, *Revue Economique*, n. 3, mai 1979.

64 Οι προσεγγίσεις της σχολής της Ρύθμισης, με την έννοια του τρόπου ρύθμισης σκοπεύουν να αντικαταστήσουν την έννοια της γενικής ισορροπίας. Βλέπε J.P. Benassy, R. Boyer, R. M. Gelpi, *Regulation des economies capitalistes et inflation*, p. 399, *Revue Economique*, n. 3, mai 1979.

65 J.P. Benassy, R. Boyer, R. M. Gelpi, *Regulation des economies capitalistes et inflation*, p. 399, *Revue Economique*, n. 3, mai 1979.

66 Οι διάφοροι τρόποι ρύθμισης, σύμφωνα με τον A. Lipietz, δεν δημιουργήθηκαν για να λύσουν τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά συνέχισαν να υπάρχουν και αναπτύχθηκαν, γιατί κατάφεραν πράγματι να τις λύσουν. Υπ' αυτή την έννοια παρατηρεί ο Lipietz υφίσταται ένας λειτουργισμός *ex post*. Βλέπε A. Lipietz, *Reflexions autour d' une fable pour un statut marxiste des concepts de regulation et d' accumulation*, p. 18, οπ.π.

στη δυνατότητα δυναμικής συνοχής ολοκλήρου του συστήματος (R. Boyer) ⁶⁷. Με άλλα λόγια, φιλοδοξούν από τους επιμέρους ορθολογισμούς να συνάγουν τις αρχές προσαρμογής του συστήματος γενικά, τους "γενικούς ιστορικούς νόμους" που διέπουν την αναπαραγωγή του συνόλου. Έτσι, σύμφωνα με το R. Boyer, ο τρόπος συνολικής ρύθμισης στοχεύει να διευκρινίσει πως η ταυτόχρονη δράση των θεσμικών μορφών διαπλάθει, κατευθύνει, και περιορίζει, τις ατομικές συμπεριφορές, και προκαθορίζει στις αγορές τους μηχανισμούς προσαρμογής, οι οποίοι προκύπτουν από ένα σύνολο κανόνων και αρχών οργάνωσης, χωρίς τις οποίες οι αγορές θάταν αδύνατο να λειτουργήσουν ⁶⁸.

Ως τρόπος συνολικής ρύθμισης ορίζεται, έτσι, κάθε σύνολο διαδικασιών και συμπεριφορών, ατομικών και συλλογικών που έχει την τριπλή ιδιότητα : α) να αναπαράγει τις βασικές κοινωνικές σχέσεις μέσα από το συνδυασμό ιστορικά προσδιορισμένων θεσμικών μορφών, β) να στηρίζει το ισχύον καθεστώς συσσώρευσης γ) να εξασφαλίζει το δυναμικό συνδυασμό ενός συνόλου ατομικών αποκεντρωμένων αποφάσεων, χωρίς να είναι αναγκαία η αφομοίωση, από την πλευρά των οικονομικών υποκειμένων, των αρχών προσαρμογής του συστήματος συνολικά (R. Boyer) ⁶⁹. Σύμφωνα με ένα άλλο ισοδύναμο ορισμό, ως τρόπος συνολικής ρύθμισης χαρακτηρίζεται το σύνολο των θεσμικών μορφών, των άμεσων ή έμμεσων κανόνων, που εξασφαλίζουν την εναρμόνιση των συμπεριφορών μέσα στο πλαίσιο ενός καθεστώτος συσσώρευσης, ανάλογα με την κατάσταση των κοινωνικών σχέσεων, και παρά τις αντιφάσεις και το συγκρουσιακό χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ των δρώντων και των κοινωνικών ομάδων ⁷⁰. (A. Lipietz).

Υπ' αυτό το πρίσμα, σε κάθε αναπτυγμένη καπιταλιστική οικονομία που συνυπάρχει ένα πλήθος αποκεντρωμένων αγορών διακρίνονται, ανάλογα με τις ισχύουσες κάθε φορά θεσμικές μορφές, δύο γενικές αρχές προσαρμογής της κοινωνικής παραγωγής με την κοινωνική ζήτηση, οι οποίες αντανakλούν δύο διαφορετικούς τρόπους λειτουργίας.

67 Ο R. Boyer επισημαίνει ότι η ΣΡ αντιπαταίθεται στις παραδοσιακές θεωρίες της γενικής ισορροπίας, γιατί μία στατική ισορροπία είναι εξαιρετικά απίθανη σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος. " Η συνολική προσαρμογή της κοινωνικής παραγωγής και της κοινωνικής ζήτησης, της διανομής του εισοδήματος και των χρηματοδοτικών ροών, προκύπτει από την συμπάρταξη στελών και καθυστερημένων τμηματικών μηχανισμών και όχι από την ολοκληρωμένη συνοχή που υποθέτει η έννοια της γενικής ισορροπίας". Βλέπε R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.85, ελλην.μετάφραση, 1988, σπ.π.

68 Ωστόσο, ο R. Boyer επισημαίνει ότι δεν πρέπει να παραγνωρίζεται μια κάποια αυτονομία και μια ορισμένη ετερογένεια των συμπεριφορών στο εσωτερικό ενός ενιαίου συνόλου θεσμικών μορφών. Βλέπε R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.85-6, ελλην.μετάφραση, 1988, σπ.π.

69 R. Boyer. Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.85. ελλην.μετάφραση, 1988, σπ.π.

70 A. Lipietz. La mondialisation de la crise generale du Fordisme:1967-1984, Les temps modernes, p.701, 1984, σπ.π.

Πρώτον, ο ανταγωνιστικός τρόπος ρύθμισης, κατά τη διάρκεια του οποίου η εναρμόνιση της προσφοράς με την κοινωνική ζήτηση συντελείται μέσω των τιμών, και δεύτερον, ο μονοπωλιακός τρόπος ρύθμισης, κατά τη διάρκεια του οποίου η προσαρμογή της προσφοράς με την κοινωνική ζήτηση πραγματοποιείται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες επικύρωσης της παραγωγής και των εισοδημάτων⁷¹.

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, η ανταγωνιστική ρύθμιση σηματοδοτεί τρία σύνολα βασικών χαρακτηριστικών: ρύθμιση της μισθωτής σχέσης (των συνθηκών χρησιμοποίησης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης) μέσα από την αγορά⁷², ανταγωνισμός των κεφαλαίων μέσω των τιμών, και περιορισμένη κρατική παρέμβαση⁷³. Στη διάρκεια της κυριαρχίας του ανταγωνιστικού τρόπου ρύθμισης, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο A. Lipietz, απουσιάζει από τις μικροοικονομικές προσαρμογές μια προεξόφληση εκ των προτέρων (ex ante) του μακροοικονομικού αποτελέσματος⁷⁴.

Αντίθετα στη φάση της μονοπωλιακής ρύθμισης, νέες θεσμικές μορφές επιβάλλουν νέες πρωτότυπες διαδικασίες καθορισμού των τιμών και των μισθών: "διοικητικές" τιμές, παραλληλισμός των μισθών με το κόστος ζωής και αργότερα με τις αυξήσεις της παραγωγικότητας⁷⁵. Στον τρόπο μονοπωλιακής ρύθμισης οι τιμές και οι μισθοί αποσυνδέονται από τις ανισορροπίες της αγοράς, εξαιτίας της ανάπτυξης κοινωνικών διαδικασιών επικύρωσης της παραγωγής και των εισοδημάτων (όπως οι πολιτικές στήριξης της ζήτησης, -μέσω των δημοσιών δαπανών, του έμμεσου μισθού και των επιδομάτων ανεργίας-, η εγγύηση ενός κοινωνικού κανόνα κατανάλωσης των μισθωτών μέσω των συλλογικών συμβάσεων, η κρατική επικύρωση της φερεγγυότητας του τραπεζικού συστήματος). Σύμφωνα με τον A. Lipietz, στη φάση κυριαρχίας του μονοπωλιακού τρόπου ρύθμισης παγιώνεται στις μικρο-οικονομικές συμπεριφορές η προεξόφληση (ex ante) της μακροοικονομικής συνισταμένης⁷⁶.

71 J.P. Benassy, R. Boyer, R. M. Gelpi, Regulation des economies capitalistes et inflation, p. 402, Revue Economique, n. 3, mai 1979.

72 Συγκεκριμένα οι μισθοί μεταβάλλονται ανάλογα με τις διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας, παρουσιάζοντας μια μικρή προσαρμογή ως προς τις αυξήσεις των τιμών.

73 J.P. Benassy, R. Boyer, R. M. Gelpi, Regulation des economies capitalistes et inflation, p. 402. Revue Economique, n. 3, mai 1979.

74 A. Lipietz, trois crises, metamorphoses du capitalisme et mouvement ouvrier, σελ. 17. N 8528. CEPREMAP.

75 J.P. Benassy, R. Boyer, R. M. Gelpi, Regulation des economies capitalistes et inflation, p. 402, Revue Economique, n. 3, mai 1979.

76 A. Lipietz, trois crises, metamorphoses du capitalisme et mouvement ouvrier, p. 17, N 8528, CEPREMAP.

1.4. Ο τρόπος ανάπτυξης

Ως τρόπος ανάπτυξης ορίζεται εδώ η σύζευξη ενός δυναμικού καθεστώτος συσσώρευσης με μια μορφή συνολικής ρύθμισης⁷⁷. Ο τρόπος ανάπτυξης αντανάκλα το συνδυασμό των θεσμικών μορφών της σχέσης μισθωτής εργασίας (προτευλορική, τευλορική ή φορντική), του ανταγωνισμού (ανταγωνιστική ή μονοπωλιακή), της χρηματικής διαχείρισης (ιδιωτική ή δημόσια λογική) με ένα δυναμικό καθεστώς συσσώρευσης (εκτατικής ή εντατικής μορφής).

Υπ' αυτή την έννοια, σύμφωνα πάντοτε με τη Ρύθμιση, στις αναπτυγμένες καπιταλιστικά οικονομίες θεμελιώνεται μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ένας "φορντικός τρόπος ανάπτυξης, δηλαδή ένας τρόπος ανάπτυξης που συνδυάζει ένα δυναμικό καθεστώς εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση με ένα μονοπωλιακό τρόπο ρύθμισης που διαπλάθεται κάτω από τη ταυτόχρονη δράση της φορντικού τύπου ρύθμισης της μισθιακής σχέσης, των ολιγοπωλιακών σχέσεων ανταγωνισμού και της χρηματικής λογικής αναγκαστικής κυκλοφορίας με κρατική εγγύηση τραπεζογραμματίων. Ο φορντικός αυτός τύπος ανάπτυξης περνά σε ανοικτή κρίση από τα μέσα της δεκαετίας του '70, καθώς στις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικά οικονομίες μπλοκάρει η εντατική μορφή συσσώρευσης και θέτονται υπ' αμφισβήτηση οι θεσμικές μορφές που είχαν στηρίξει κατά το παρελθόν την απρόσκοπτη ανάπτυξη του κεφαλαίου.

1.5. Εξωγενής διαταραχή, κυκλικές διακυμάνσεις, δομική κρίση και έσχατη κρίση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Οι θεωρητικοί της ρύθμισης εξετάζουν την οικονομική κρίση ως ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Ετσι, υιοθετούν τον κεντρικό πυρήνα των αναλύσεων του Μάρξ, αναφορικά με τις οικονομικές κρίσεις : η κρίση πηγάζει από τον αντιφατικό χαρακτήρα της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής, από την αντίφαση ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, οι θεωρητικοί της Ρύθμισης δανείζονται από τη μαρξική προσέγγιση δύο βασικές αρχές. Πρώτον αποδέχονται ότι η γενίκευση των εμπορευματικών ανταλλαγών καθιστά τις κρίσεις

⁷⁷ R. Boyer, Η θεωρία της Ρύθμισης, σελ.94, ελλην. μετάφραση, 1988, σ.π.

πιθανές⁷⁸. Δεύτερον, αναγνωρίζουν ότι οι συγκρούσεις, που γεννιούνται γύρω από τη σχέση εκμετάλλευσης, από τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας, καθιστούν τις κρίσεις σχεδόν αναγκαίες⁷⁹.

Ταυτόχρονα η ΣΡ αντλώντας από την σχολή των Annales μία άλλη βασική πηγή έμπνευσης αναγνωρίζουν ότι η οικονομική δυναμική του κύκλου όπως και οι "μεγάλες κρίσεις" εξαρτώνται από την κατάσταση των παραγωγικών δομών και των κοινωνικών σχέσεων⁸⁰. Με αφετηρία αυτή τη μεθοδολογική αρχή υποστηρίζεται ότι οι αιτίες της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της (μικρής ή μεγάλης) οικονομικής κρίσης δεν είναι ταυτόσημες μέσα στο χώρο και στο χρόνο, αλλά διαφοροποιούνται ανάλογα με τις ισχύουσες μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων. Οι αντιφάσεις των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής εκλαμβάνονται εδώ ότι επιλύονται ή έρχονται να εκδηλωθούν μέσα από διαφορετικές μορφές κατά τη διάρκεια του καπιταλισμού.

Υπ' αυτό το πρίσμα, η ΣΡ αντιτίθεται στην πλειοψηφία των νεοκλασικών υποδειγμάτων, γιατί σ' αυτά τα υποδείγματα, όπως εξηγούν οι ίδιοι οι ερευνητές της σχολής, τις περισσότερες φορές η κρίση δεν έχει καμμία θεωρητική υπόσταση ή στην καλύτερη περίπτωση αυτή δηλώνει μια φάση διόρθωσης των προηγούμενων εξάρσεων που διαρκεί όσο εξακολουθούν να ισχύουν οι "ατελείς" μηχανισμοί προσαρμογής. Από την άλλη μεριά αρνείται κατηγορηματικά τις νεοκλασικές θεωρητικές κατασκευές, που αποδίδουν την έναρξη της οικονομικής ανάπτυξης, ή την επίσπευση της μεταστροφής της οικονομικής συγκυρίας σε αστάθμητους τυχαίους παράγοντες⁸¹.

Εκτός των άλλων, όμως, οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης διαφωνούν με τις περισσότερες προσεγγίσεις νεοκλασικής, κεύνσιανής, όπως και μαρξιστικής έμπνευσης, οι οποίες επιζητούν να αναλύσουν την εξέλιξη (πληθωριστική ή όχι) και την έκβαση (μέσα

78 Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η εμφάνιση των οικονομικών κρίσεων καθίσταται πιθανή στην καπιταλιστική κοινωνία, γιατί η εξισορρόπηση της κοινωνικής παραγωγής δεν συντελείται μέσα από ένα αυτόματο μηχανισμό εναρμόνισης των στοιχείων της παραγωγής και των τεχνικών συνθηκών, αλλά μέσα από τυχαίες διακυμάνσεις. Η γενίκευση των εμπορευματικών ανταλλαγών καθιστά τις κρίσεις πιθανές, επειδή στην αναπτυγμένη εμπορευματική κοινωνία η κατανομή της εργασίας και των μέσων παραγωγής ανάμεσα στους κλάδους και στις μονάδες παραγωγής, όπως και οι τεχνικές συνθήκες παραγωγής δεν προσδιορίζονται από την κοινωνία μέσα από ένα συνολικό σχεδιασμό, αλλά ενδιάμεσα της αγοράς με την ανταλλαγή των προϊόντων της εργασίας, αφού έχει ήδη συντελεστεί η παραγωγή.

79 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.73, ελλην.μετάφραση, 1988, σπ.π.

80 Σύμφωνα με τον R. Boyer οι θεωρίες της Ρύθμισης έχουν επηρεαστεί έντονα από την σχολή των Annales, η οποία ξεκινώντας από μία κριτική του Μαρξισμού την εποχή του μεσοπολέμου έχει δείξει πως η οικονομική δυναμική του κύκλου, όπως οι "μεγάλες κρίσεις", εξαρτιώντουσαν από την κατάσταση των παραγωγικών δομών και των κοινωνικών σχέσεων (R. Boyer, Les theories de la Regulation : Paris, Barcelone, New York, 1988, p. 2. διεθνές συνέδριο της Βαρκελώνης το 1988.

81 R. Boyer, La theorie de la regulation, une analyse critique, p.60, Editions La Decouverte, Paris. 1986.

απο κρίση η όχι) της διαδικασίας της συσσώρευσης μέσα απο τη μηχανική εφαρμογή ενός σχήματος που θεωρείται ότι ισχύει σε κάθε χρόνο και σε κάθε τόπο ⁸². Αμφισβητούν, με άλλα λόγια, όσες μαρξιστικές αναλύσεις επιχειρούν να συνάγουν μια σειρά γενικών νόμων ή τάσεων για να περιγράψουν την οικονομική δυναμική μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Ιδιαίτερα επικρίνουν τις "ντετερμινιστικές" ερμηνείες μαρξιστικής σύλληψης, σύμφωνα με τις οποίες οι καπιταλιστικές οικονομίες είναι δέσμιες, απο τη φύση τους, των στοιχείων κάποιας δομικής κρίσης, που απο λανθάνουσα μετατρέπεται σύντομα σε ανοικτή, σύμφωνα με τις οποίες η κρίση αυτή εγκυμονεί μακροπρόθεσμα την κατάρρευση του ίδιου του τρόπου παραγωγής ⁸³.

Σύμφωνα με R. Boyer, λοιπόν, ανάμεσα στην τύχη που υποστηρίζουν τα νεοκλασικά υποδείγματα και στη νομοτέλεια μιας αναπόφευκτης πτώσης που διακρίνουν οι "ντετερμινιστικές" ερμηνείες μαρξιστικής σύλληψης, υπάρχει χώρος για διάφορους τύπους κρίσεων (R Boyer) ⁸⁴. Η κρίση μπορεί να αντανakλά είτε μια εξωγενή διαταραχή, είτε κυκλικές διακυμάνσεις στο εσωτερικό ενός σταθεροποιημένου τρόπου ανάπτυξης, είτε μια δομική (ή μεγάλη) κρίση (συνδεδεμένη με την εξάντληση του ίδιου του τρόπου ρύθμισης ή του καθεστώτος συσσώρευσης), είτε τη κατάρρευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ⁸⁵.

Μέσα απ' αυτή την οπτική, η Ρύθμισης διακρίνει κατ' αρχήν την πιθανότητα εκδήλωσης μιας οικονομικής κρίσης σε ένα δοσμένο γεωγραφικό χώρο λόγω ορισμένων κατά κάποιο τρόπο "εξωτερικών", ως προς τον αντιφατικό χαρακτήρα των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής, περιστατικών. Ως εξωγενής διαταραχή ορίζεται κάθε επεισόδιο, κατά τη διάρκεια του οποίου η οικονομική αναπαραγωγή μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής οντότητας εμποδίζεται εξαιτίας, είτε ελλείψεων που συνδέονται με φυσικές ή κλιματολογικές καταστροφές, είτε της οικονομικής κατάρρευσης που έχει τις ρίζες της σ' ένα εξωτερικό χώρο, ιδιαίτερα διεθνή... ή ακόμη εξαιτίας πολέμων ⁸⁶. Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή η ακριβής μορφή που θα πάρει η δυναμική των τιμών και των εισοδημάτων, ως αντίδραση στους "εξωτερικούς" παράγοντες, προσδιορίζεται απο το ισχύον σύστημα ρύθμισης ⁸⁷.

Ταυτόχρονα, οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης υποστηρίζουν ότι οι

82 R. Boyer / J.Mistral, accumulation inflation, crises, p.5, PUF, Paris 1978

83 R. Boyer, La theorie de la regulation, une analyse critique, p.60, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

84 R. Boyer, Η θεωρία της Ρύθμισης, σελ.95, ελλην.μετάφραση, 1988, οπ.π.

85 R. Boyer, Η θεωρία της Ρύθμισης, σελ.95-111, ελλην.μετάφραση, 1988, οπ.π.

86 R. Boyer. La theorie de la regulation, une analyse critique, p.61, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

87 R. Boyer, La theorie de la regulation, une analyse critique, p.61, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

καπιταλιστικές οικονομίες πλήττονται από κυκλικές διαταραχές. Σύμφωνα με τη ΣΡ, μια κυκλική κρίση, όπως και μια μεγάλη κρίση, πηγάζει από τα αντιφατικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού, αποτελεί δηλαδή ενδογενή κρίση, που αναπαράγεται από περίοδο σε περίοδο, ακόμη και όταν δεν υπάρχουν τυχαίες διαταραχές⁸⁸. Ως κυκλική (ή μικρή) κρίση ορίζεται η φάση "κάθαρσης" των εντάσεων και των ανισορροπιών, οι οποίες συσσωρεύθηκαν κατά τη διάρκεια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, στο ίδιο το εσωτερικό των οικονομικών μηχανισμών και των κοινωνικών κανονικοτήτων και άρα του τρόπου ρύθμισης που επικρατεί σε μια συγκεκριμένη χώρα και εποχή. Οι κυκλικές διαταραχές, λοιπόν, είναι το άμεσο αποτέλεσμα των ισχύουσων θεσμικών μορφών, οι οποίες όμως δεν επηρεάζονται από αυτές τις κυκλικές διακυμάνσεις παρά μόνο πολύ αργά και εν μέρει⁸⁹. Υπ' αυτή την έννοια, μια κυκλική διαταραχή αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ρύθμισης στο εσωτερικό ενός σταθεροποιημένου τρόπου ανάπτυξης⁹⁰.

Πιο συγκεκριμένα, οι κυκλικές κρίσεις, σύμφωνα με τη ΣΡ, μπορεί να προκληθούν λόγω των παραγόντων που έχουν εντοπίσει και αναλύσει λεπτομερώς οι θεωρίες των κύκλων: εξαιτίας δηλαδή είτε της ανεπάρκειας της ζήτησης, είτε των κλαδικών και τομεακών δυσαναλογιών, είτε της πτώσης του ποσοστού κέρδους λόγω της εξέλιξης της διανομής του εισοδήματος υπέρ των μισθωτών, είτε της χρηματοδοτικής αστάθειας, είτε της εξάντλησης των ορίων των πιστώσεων. Παράλληλα, οι έρευνες της ΣΡ αναγνωρίζουν ότι υπάρχει, όπως αναφέρουν όλες οι θεωρίες του κύκλου, μια αυτόματη μεταστροφή της εξαρσης σε κρίση και της στασιμότητας σε ανάκαμψη⁹¹.

Παρά τις κοινές αυτές αντιλήψεις με τις θεωρίες του κύκλου, οι αναλυτές της ρύθμισης προσθέτουν ένα νέο στοιχείο για την ερμηνεία της οικονομικής δυναμικής του

88 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.97, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

89 Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον R.Boyer, οι κυκλικές κρίσεις μπορεί να επιφέρουν μία επιτάχυνση της χρηματοδοτικής συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης χωρίς να αλλοιώνουν την μορφή του ανταγωνισμού, να αποκαταστήσουν την εργατική πειθαρχία και την διανομή του εισοδήματος χωρίς να πλήττουν την κυρίαρχη μισθωτή σχέση. Βλέπε R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.62, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

90 R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.62, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

91 Μάλιστα, κατά τον R. Boyer, η μεταστροφή της στασιμότητας σε ανάκαμψη επέρχεται, όταν η πλεονασματική δυναμικότητα έχει προσαρμοστεί στην κατάσταση των αγοραίων διεξόδων και έχουν αποκατασταθεί οι συμπληρωματικότητες μεταξύ των τομέων, μέσα από τη διακοπή δραστηριοτήτων, την εισοδο νέων παραγωγών, τις κινήσεις ποσοστών κέρδους και τις μετατοπίσεις επενδύσεων. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, λοιπόν, οι προσπάθειες αύξησης της παραγωγικότητας και η πίεση στους μισθούς οδηγούν σε ανόρθωση του ποσοστού κέρδους και ευνοούν την ανάκαμψη της συσσωρεύσης και τη βελτίωση των μελλοντικών προσδοκιών. Η αποκατάσταση της συνοχής στις αποδόσεις του κεφαλαίου υπό τη διπλή βιομηχανική και χρηματοδοτική του μορφή και η εξυγίανση της πίστης κάτω από την επίδραση του χρηματικού περιορισμού συγκροτούν τις βάσεις μιας νέας επέκτασης των επενδύσεων. Βλέπε R. Boyer. *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.62, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

κύκλου, όταν δηλώνουν ότι το εύρος και η μορφή των κυκλικών κρίσεων εξαρτάται από τις ισχύουσες μορφές ρύθμισης ⁹². Έτσι, εξηγείται πως στο πλαίσιο της μονοπωλιακής ρύθμισης που εδραιώνεται προοδευτικά μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο οι ύφεσεις με τη στενή έννοια του όρου ως απόλυτες πτώσεις της παραγωγής, παραχωρούν τη θέση τους σε απλές κάμψεις ⁹³.

Παράλληλα, εκτός από τις κυκλικές διαταραχές, η Ρύθμιση αναφέρει επίσης τις μεγάλες ή δομικές κρίσεις (όπως, η μεγάλη ύφεση στα τέλη του 19ου αιώνα, το κράχ του 1929, και η σημερινή κρίση). Με τις δομικές κρίσεις ορίζει κάθε επεισόδιο κατά τη διάρκεια του οποίου η οικονομική και κοινωνική δυναμική βρίσκεται σε αντίφαση με τον τρόπο ανάπτυξης που την κινεί, κατά τη διάρκεια του οποίου έρχεται στο προσκήνιο ο αντιφατικός χαρακτήρας της μακροχρόνιας αναπαραγωγής του συστήματος ⁹⁴. Κάθε δομική κρίση, τονίζει ο R. Boyer, καταλήγει να προσβάλλει τόσο τη ρύθμιση όσο και το καθεστώς συσσώρευσης. Υπ' αυτή την έννοια, η δομική κρίση αντανάκλα την εξάντληση των ορίων και όξυνση των αντιφάσεων στο εσωτερικό του τρόπου ρύθμισης και του καθεστώτος συσσώρευσης.

Παρόμοια, σύμφωνα με τον A. Lipietz, οι δομικές κρίσεις περιγράφουν την ταυτόχρονη κρίση των σχημάτων ανάπτυξης (προτύπων συσσώρευσης) και των μορφών ελέγχου του σεβασμού αυτών των σχημάτων (τρόπων ή μορφών ρύθμισης) ⁹⁵. Πιο συγκεκριμένα οι δομικές κρίσεις εμφανίζονται, όταν οι προσταγές της οικονομικής αποδοτικότητας έρχονται σε σύγκρουση με τις προσταγές των πολιτικών νομιμοποίησης και της κοινωνικής σταθερότητας ⁹⁶.

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, οι δομικές κρίσεις λοιπόν διαφέρουν από τις κυκλικές διακυμάνσεις, αφού, όπως χαρακτηριστικά διατείνονται οι θεωρητικοί της ρύθμισης, η έξοδος από μία τέτοια κρίση δεν προκύπτει μέσα από μία αυτόματη ανασύσταση των κερδών και επομένως από μια ενδογενή ανάκαμψη της συσσώρευσης, αλλά επιβάλλει την αναζήτηση νέων στοιχείων βάσει των οποίων θα θεμελιωθεί ένα νέο δυναμικό καθεστώς συσσώρευσης, ένας νέος τρόπος ρύθμισης και ανάπτυξης.

92 Βλέπε R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.63, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

93 Βλέπε R. Boyer, *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.63, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

94 R. Boyer, *Η θεωρία της Ρύθμισης*, σελ. 99, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.π.

95 A. Lipietz, *trois crises, metamorphoses du capitalisme et mouvement ouvrier*, p. 4. N 8528, CEPREMAP.

96 R. Boyer, *J.Mistral, entre l'etat et le marche, conjuguier l'economique et le social*, p. 120. CEPREMAP, 1984

Σύμφωνα με τους παραπάνω ορισμούς, μια δομική κρίση δεν μπορεί να αποδοθεί ούτε στην επιμονή κάποιας ισορροπίας υποαπασχόλησης (ο συνηθισμένος κευσιανός ορισμός), ούτε στην προσμονή μίας προσεχούς κατάρευσης ολόκληρου του συστήματος (καταστροφική εκδοχή της μαρξιστικής θεώρησης)⁹⁷. Η ΣΡ ενστερνίζεται ουσιαστικά το βασικό πυρήνα των μαρξιστικών αναλύσεων για την φύση των οικονομικών κρίσεων: η (δομική) κρίση αποτελεί τη διαδικασία που επανεγκαθιστά βίαια την αντιφατική ενότητα των διαφόρων στιγμών της συσσώρευσης του κεφαλαίου, της σφαίρας παραγωγής και της σφαίρας της κυκλοφορίας, των συνθηκών παραγωγής της υπεραξίας και των όρων πραγματοποίησης της⁹⁸. Η ΣΡ αναγνωρίζει, λοιπόν, δύο κυρίως παράγοντες πάνω στους οποίους μπορεί να σκοντάψει σε μια μακροχρόνια βάση η συσσώρευση του κεφαλαίου: τους παράγοντες που συνδέονται με τη σφαίρα της παραγωγής (με την πτωτική τάση του γενικού ποσοστού κέρδους) και τους παράγοντες που συνδέονται με τη σφαίρα της κυκλοφορίας (με το σχετικά χαμηλό επίπεδο κατανάλωσης των εργαζομένων και της συνακόλουθης σχετικής υπερανάπτυξης του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής). Υπ' αυτό το πρίσμα, οι ερευνητές της Ρύθμισης επιζητώντας να εμφανίσουν τις διαδικασίες που επιτρέπουν τη σταθερότητα της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια μακροχρόνια βάση, όπως και τους λόγους εμφάνισης των μεγάλων κρίσεων επεξεργάζονται μια θεώρηση που δανειζεται πολλά στοιχεία τόσο από τις αναλύσεις του Μάρξ αναφορικά με το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους όσο και από τις θεωρίες υποκατανάλωσης.

Ωστόσο σ' αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι η σχολή της ρύθμισης προσθέτει ένα νέο στοιχείο για την ερμηνεία των οικονομικών κρίσεων, όταν αναφέρει ότι οι αιτίες των κρίσεων δεν συνδέονται μονομερώς με τη σφαίρα της παραγωγής ή με τη σφαίρα της κυκλοφορίας, αλλά ότι οι κρίσεις προκύπτουν από τη διαλεκτική που αναπτύσσεται ανάμεσα στους δύο αυτούς πόλους. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, οι κρίσεις εμφανίζονται από τη στιγμή που δεν επιτυγχάνεται μια δυναμική προσαρμογή μεταξύ των συνθηκών παραγωγής της υπεραξίας (κανόνων παραγωγής) και των όρων πραγματοποίησης της (κανόνων κυκλοφορίας). Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής σύλληψης, η δομική κρίση αποτελεί τη διαδικασία που επανεγκαθιδρύει βίαια τη διαλεκτική ενότητα ανάμεσα στις μορφές συσσώρευσης και στη μορφή ρύθμισης της

97 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.39, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

98 R. Boyer, La crise actuelle : une mise en perspective historique , p. 10, 1979 ο.π.

σχέσης μισθωτής εργασίας⁹⁹. Μέσα από αυτή την οπτική, ανάλογα με το προηγούμενο σύστημα ρύθμισης έρχεται να εκδηλωθεί η προσωρινή κυριαρχία των αντιφάσεων του ενός ή του άλλου πόλου, των αντιφάσεων που αφορούν τις συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου ή των αντιφάσεων που συνδέονται με τις συνθήκες πραγματοποίησης της υπεραξίας. Πιο συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι οι κρίσεις (π.χ. η κρίση του 1929) που εκδηλώνονται κατά την περίοδο της ανταγωνιστικής ρύθμισης μπορούν να αναζητήσουν τη γενεσιουργό τους αιτία στην "καθυστέρηση" της σχέσης μισθωτής εργασίας (σε δυσμενείς συνθήκες πραγματοποίησης) έναντι της κίνησης των παραγωγικών δυνάμεων (έναντι ευνοϊκών συνθηκών αξιοποίησης του κεφαλαίου)¹⁰⁰. Αντίθετα, η σημερινή κρίση συνδέεται περισσότερο με τις δυσκολίες αξιοποίησης του κεφαλαίου που συνοδεύονται τουλάχιστον αρχικά από ευνοϊκές συνθήκες πραγματοποίησης¹⁰¹. Υπ' αυτή την έννοια η διαλεκτική ανάμεσα στις μορφές της συσσώρευσης και στους τύπους της σχέσης μισθωτής αποτελεί το κλειδί για την ερμηνεία τόσο των προσδιοριστικών παραγόντων της ανάπτυξης και της (δομικής) κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας, όσο και των ποιοτικών αλλαγών που αυτή γνωρίζει κατά την ιστορική της πορεία¹⁰².

Η Ρύθμιση, όμως, δεν υιοθετεί την ιδέα μιας "υπερύθμισης" του καπιταλιστικού συστήματος. Το καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορεί να περνά μόνιμα από τον ένα τρόπο ρύθμισης στον άλλο ή από το ένα καθεστώς συσσώρευσης στο άλλο¹⁰³. Αντίθετα, θεωρείται ότι κάθε δομική κρίση θέτει υπ' αμφισβήτηση τις ισχύουσες κοινωνικές σχέσεις ως προς το βασικό τους περιεχόμενο, και άρα εμπεριέχει πάντοτε τη δυνατότητα ανατροπής του ισχύοντος τρόπου παραγωγής¹⁰⁴.

99 Σύμφωνα με τους Regulationistes, η αντίφαση ανάμεσα στις μορφές συσσώρευσης και στις μορφές μισθωτής σχέσης αφορά, σε ένα ορισμένο επίπεδο αφαιρεσης, την αντίφαση ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Βλέπε σελ. 109 στο III τόμο του *Approches de l' inflation : L'exemple francais*, par J.P.Benassy, R.Boyer, R.M. Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, CEPREMAP-CORDES, 1977. Η αντίφαση ανάμεσα στις μορφές συσσώρευσης και στις μορφές ρύθμισης της μισθωτής σχέσης αφορά δηλαδή τους περιορισμούς που συνδέονται με την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και τους κινδύνους υποκατανάλωσης.

100 J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l' inflation: L'exemple francais*, Volume III, p.109, CEPREMAP-CORDES, 1977.

101 R. Boyer, *La crise actuelle : une mise en perspective historique*, p. 10, 1979 ο.π.

102 Οι μεταμορφώσεις των κοινωνικών σχέσεων προκύπτουν όταν μέσα από την ταξική πάλη επαναεγκαθδρύεται η διαλεκτική ενότητα της προηγούμενης αντίφασης ανάμεσα στη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας και στη μορφή συσσώρευσης.

103 A. Lipietz, *trois crises,metamorphoses du capitalisme et mouvement ouvrier*, p. 4, N 8528. CEPREMAP.

104 R. Boyer, *Η θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.109, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

1.6. Σύνοψη

Μέχρι τώρα παρουσιάστηκαν τα "μέσα σύλληψης του πραγματικού", που έχουν καταθέσει οι θεωρητικοί της ρύθμισης, προκειμένου να προσδιορίσουν τις αναγκαίες συνθήκες σταθερότητας της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε μια μακροχρόνια περίοδο, τον τρόπο σύνδεσης των μακρο-οικονομικών διαδικασιών με τα ατομικά πρότυπα συμπεριφοράς, τη μορφή συνολικής αναπαραγωγής, τον τρόπο ανάπτυξης και τις πιθανές αιτίες κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Πιο αναλυτικά διευκρινίστηκαν οι έννοιες του πρότυπου συσσώρευσης, της θεσμικής μορφής, της μορφής συνολικής ρύθμισης, του τρόπου ανάπτυξης και της δομικής κρίσης που συλλαμβάνουν οι θεωρητικοί της ρύθμισης, για να κατανοήσουν τη βραχυπρόθεσμη και μακροχρόνια δυναμική μιας καπιταλιστικής οικονομίας.

Η συνοπτική παρουσίαση των αναλυτικών κατηγοριών της Ρύθμισης που προηγήθηκε συντελέστηκε, προκειμένου στη συνέχεια να τεκμηριωθούν σε θεωρητικό επίπεδο οι κατάλληλες κατά τη γνώμη μου υποθέσεις εργασίας για τη διερεύνηση της ανάπτυξης (και κρίσης) της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η παρουσίαση, όμως, του θεωρητικού "οπλοστασίου" της Ρύθμισης, ωστόσο, δεν εξαντλείται με την ανάλυση των βασικών εννοιών. Η κατανόηση των αναλυτικών εργαλείων της ΣΡ προϋποθέτει επίσης την παρουσίαση της μεθόδου και των μεθοδολογικών αφετηριών που οι "ενδιάμεσες" αυτές έννοιες σηματοδοτούν. Για παράδειγμα, μέχρι τώρα δεν έχει διευκρινιστεί μια σειρά ερωτημάτων, όπως: Ποιες θεωρητικές αρχές υιοθετούν, ως αφετηρία, οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης; Η μέθοδος που προτείνει η Ρύθμιση σηματοδοτεί σημαντικές καινοτομίες, σε σύγκριση με το μεθοδολογικό πλαίσιο των κυριότερων άλλων ρευμάτων της οικονομικής σκέψης; Ακόμη μεταξύ των ερευνητών σε όρους ρύθμισης εμφανίζονται σημαντικές διαφορές αναφορικά με τη μεθοδολογία που ακολουθούν; Τα ερωτήματα αυτά θα απαντηθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Το μεθοδολογικό πλαίσιο της Ρύθμισης

Η σχολή της Ρύθμισης επιχειρεί να επεξεργαστεί μια νέα μεθοδολογική προσέγγιση της ιστορικής κίνησης του καπιταλισμού. Οι θεωρίες της Ρύθμισης ξεκινώντας από τα χρόνια του 70, καταγράφονται στη διασταύρωση διαφόρων παραδόσεων, όσον αφορά την έρευνα των κοινωνικών επιστημών. Σημείο εκκίνησης της έρευνας τους είναι ο θεωρητικός προβληματισμός που αναπτύσσεται γύρω από τη μαρξική μέθοδο και τις βασικότερες μαρξικές κατηγορίες, από την κληρονομιά της αλτουσεριανής σχολής και τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις των θεωριών συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής. Τα πρώτα κείμενα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Boyer, αποκαλύπτουν μια συμφωνία με τη μαρξική μέθοδο, και μια κριτική του ορθόδοξου μαρξισμού, από τον οποίο απορρίπτονται την ιδέα των γενικών διιστορικών νόμων, που εφαρμόζεται σε όλα τα κοινωνικο-οικονομικά συστήματα ¹.

Προκειμένου να ριχτεί φώς στις μεθοδολογικές αφετηρίες των ερευνών σε όρους ρύθμισης επιχειρείται να διευκρινιστούν οι κύριοι άξονες επιρροής (ή διαφωνίας) της συγκεκριμένης προβληματικής από (ή με) άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις. Υπ' αυτό το πρίσμα, εξετάζονται τα κοινά σημεία (ή οι διαφορές) σε πρώτο επίπεδο με τις μαρξικές κατηγορίες, τα νεοκλασικά υποδείγματα και τις κενυσιανές μακροοικονομικές θεωρήσεις, και σε δεύτερο επίπεδο με τις στρουκτουραλιστικές αναλύσεις, τις θεωρίες της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής, τη σχολή των *Annales*, και τη αμερικάνικη θεσμική σχολή.

Πιο αναλυτικά, σ' αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται κατ' αρχήν ο κεντρικός πυρήνας που υιοθετούν οι προσεγγίσεις της Ρύθμισης από τις μαρξικές κατηγορίες και τη μέθοδο του Μάρξ (υποκεφάλαιο 2.1). Ακολουθεί η ανάλυση των επιχειρημάτων, στη βάση των οποίων η ΣΡ επιζητά να καταθέσει έναντι της θεωρίας της γενικής ισορροπίας ένα συνολικό "εναλλακτικό παράδειγμα" (υποκεφάλαιο 2.2), όπως επίσης και η κριτική που οι θεωρητικοί της ρύθμισης ασκούν στον "ορθόδοξο" μαρξισμό (υποκεφάλαιο 2.3). Υστερα διακρίνονται τα βασικά σημεία επιρροής της Ρύθμισης από τις θεωρίες της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής, τη σχολή των *Annales*, και τους Αμερικάνους θεσμιστές, και η πορεία της έρευνας κατά στάδια, που, σύμφωνα με τη ΣΡ, η επιστημονική ανάλυση οφείλει να ακολουθήσει για να ερμηνεύσει τη δυναμική των

¹ R. Boyer, *Les theories de la Regulation*: Paris. Barcelone. New York. reflexions autour du colloque international sur les theories de la regulation Barcelone -16,17,18 Juin 1988, p. 2, Paris Septembre 1988

καπιταλιστικών οικονομιών (υποκεφάλαιο 2.4). Τέλος, διευκρινίζονται τα κοινά σημεία και οι αποκλίσεις που παρατηρούνται μεταξύ των ερευνητών σε όρους ρύθμισης, αναφορικά με τις θεωρητικές αφετηρίες, τις έννοιες, και τη μέθοδο που χρησιμοποιούν (υποκεφάλαιο 2.5).

Με τη συνοπτική παρουσίαση της μεθοδολογίας της ρύθμισης η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να καταγράψει στη συνέχεια τις θεωρητικές αφετηρίες και μεθοδολογικές αρχές που δανείζεται από τη Ρύθμιση.

Μέσα από την παρουσίαση αυτή λοιπόν φαίνεται καθαρά ότι προσεγγίσεις της Ρύθμισης λαμβάνοντας υπόψη την κληρονομιά του Μάρξ ξεκινούν με αφετηρία τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και υιοθετούν μια ολιστική αντίληψη του κοινωνικού δεσμού. Με αφετηρία τη μέθοδο του Μάρξ, οι θεωρητικοί της Ρύθμισης αναγνωρίζουν, πρώτον την αυτοτελή υπόσταση του "πραγματικού συγκεκριμένου από τη σκέψη" και δεύτερον τη δυνατότητα "αναπαραγωγής της συγκεκριμένης πραγματικότητας στη σκέψη" -ως "πνευματικού συγκεκριμένου"-, μέσω της διαλεκτικής μεθόδου, ως μια σύνθεση πολλαπλών προσδιορισμών. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η αναπαραγωγή του "πραγματικού συγκεκριμένου στην σκέψη" θα προκύψει, με αφετηρία τους αφηρημένους προσδιορισμούς, και όχι τη συγκεκριμένη πραγματικότητα (παρόλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία, άρα και την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης), ως μια σύνθεση πολλαπλών προσδιορισμών, μέσα από το συνεχές πέρασμα από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και την αφομοίωση του συγκεκριμένου από τη θεωρία.

Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής σύλληψης εξοβελίζεται ο μεθοδολογικός ατομισμός και η έννοια του ορθολογικού υποκειμένου ελεύθερου από κάθε κοινωνικό δεσμό, η μέθοδος, τα αποτελέσματα, όπως και οι προτάσεις οικονομικής πολιτικής που εφαρμόζουν, συνάγουν, και προτείνουν τα νεοκλασικά υποδείγματα. Σύμφωνα με τους μελετητές της Ρύθμισης, οι θεωρήσεις νεοκλασικής έμπεισης δημιουργούν ένα θεολογικό κατασκεύασμα, εσωτερικό στον κόσμο των ιδεών, αποκομμένο από κάθε πραγματικότητα, που τις περισσότερες φορές αποτελεί μια θεωρητική απόπειρα νομιμοποίησης της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Κατόπιν, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τον ιστορικό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων που προβάλλεται μέσα από τις εργασίες της σχολής των Annales προτάσσεται η ιδέα ότι η ίδια κοινωνική σχέση μπορεί να προσλάβει διάφορες ιστορικές μορφές, που έχουν καθοριστική σημασία για τον τύπο της οικονομικής δυναμικής. Υπ' αυτό το πρίσμα, κατατίθεται μια οξύτατη κριτική στον "ορθόδοξο" Μαρξισμό, από το οποίο απορρίπτεται η ιδέα των "γενικών διηστορικών νόμων", που εφαρμόζεται σε όλα τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα. Έτσι, οι προσεγγίσεις της ρύθμισης επιζητούν μέσα από

την ενεργοποίηση της μακροπρόθεσμης ιστορίας να εμπλουτίσουν τις μαρξικές αναλύσεις όσον αφορά την οικονομική δυναμική. Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές της Ρύθμισης εφαρμόζουν μια μέθοδο που δίνει έμφαση στους θεσμούς και εισάγει τον ιστορικό χρόνο και τις κοινωνικές μεταμορφώσεις στην παρουσίαση της οικονομικής δυναμικής. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, οι μελετητές της ρύθμισης παρουσιάζουν μεταξύ τους μια ευρεία συναίνεση όσον αφορά τον κεντρικό πυρήνα των ενδιάμεσων εννοιών, τη μεθοδολογία, και τα αποτελέσματα της έρευνας τους (την προτεινόμενη περιοδολόγηση του καπιταλισμού), ενώ εμφανίζουν σημαντικές διαφορές όσον αφορά τις πιο αφηρημένες έννοιες (π.χ εργασιακή θεωρία της αξίας κ.λ.π).

2.1. Με αφετηρία τη μέθοδο του Μάρξ

Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις της ρύθμισης, το έργο του Μάρξ αποτελεί πρόσφορο σημείο εκκίνησης για τις έρευνες των κοινωνικών επιστημών. Η μέθοδος που χρησιμοποιούν οι θεωρητικοί της Ρύθμισης βρίσκει τα " λογικά της θεμέλια στον ιστορικό υλισμό " (M. Aglietta 1976) ².

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το R. Boyer ³, οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης θέτουν ως σημείο εκκίνησης της έρευνας τους τη περίφημη διατύπωση του Μάρξ : στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες απο την θέληση τους, σε σχέσεις παραγωγικές ⁴. Ωστόσο, δεν υιοθετούν, τονίζει ο Boyer , τις δύο καταφατικές προτάσεις που συνήθως συμπληρώνουν αυτή τη διατύπωση ⁵. Πρώτον, γιατί θεωρούν "αυθαίρετη η εγκαθίδρυση μιας στενής αντιστοιχίας των παραγωγικών σχέσεων προς ένα καθορισμένο στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και δεύτερον, γιατί θεωρούν "απρόσφορη" για την οικονομική ανάλυση η διχοτόμηση ανάμεσα στην οικονομική δομή (βάση) και στη νομική και πολιτική

2 M. Aglietta, *Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats-Unis*, 1976, p.13, ο.π.

3 R. Boyer, *Η θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.69, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π.

4 K. Μάρξ, *Εισαγωγή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*, σ.23, εκδόσεις Θεμέλιο.

5 Στο πλαίσιο της μαρξικής ανάλυσης αναφορικά με τον τρόπο παραγωγής προβάλλονται δύο βασικές υποθέσεις. Πρώτον, οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις βρίσκονται σε αντιστοιχία με τη φύση και τα όρια των παραγωγικών δυνάμεων που αποτελούν την υλική βάση των σχέσεων αυτών. Δεύτερον, σ'ένα ορισμένο τρόπο παραγωγής αντιστοιχούν μορφές συγγένειας, διακυβέρνησης, τέχνης, πολιτισμού, φιλοσοφίας, θρησκείας (βλέπε M. Godelier, η θεωρία της μετάβασης στον Μάρξ, σελ. 23, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987). Με άλλα λόγια, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο M.Godelier, η υλιστική οπτική του Μάρξ σηματοδοτεί τρεις βασικές αρχές : 1) ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει σε τελευταία ανάλυση και διαμορφώνει τις άλλες μορφές της κοινωνικής ζωής. 2) οι άλλες μορφές της κοινωνικής ζωής αναπτύσσονται πάνω σ' αυτή τη βάση και βρίσκονται σε αντιστοιχία μ' αυτήν καθώς και μεταξύ τους, 3) το σύνολο των κοινωνικών κινείται εξελίσσεται, μεταβάλλεται και εξαφανίζεται. Βλέπε M. Godelier, η θεωρία της μετάβασης στον Μάρξ, σελ. 20, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987.

υπερδομή (εποικοδόμημα) όπως επίσης και τον προσδιορισμό, σε τελευταία ανάλυση, απο το οικονομικό επίπεδο, των νομικών, πολιτικών, πολιτιστικών μορφών της κοινωνικής ζωής ⁶. Αντίθετα υιοθετούν την τρίτη βασική υπόθεση που προτάσσεται μέσα απο τη ανάλυση του Μάρξ, σύμφωνα με την οποία κάθε κοινωνική μορφή εξελίσσεται, μεταβάλλεται και εξαφανίζεται στην πορεία του χρόνου, ως απόρροια των εσωτερικών αντιφατικών σχέσεων συγκρότησης της ⁷.

Με σημείο εκκίνησης, όχι την έννοια του τρόπου παραγωγής που προβάλεται μέσα

6 R. Boyer, Η θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 69-70, (ελλην.μετάφραση), 1988, σπ.π.

7 Σύμφωνα με το M. Godelier, η "πηγή της κίνησης αυτής είναι σε τελευταία ανάλυση οι αντιφάσεις που εμπεριέχονται στην κοινωνική μορφή της παραγωγής καθώς και εκείνες που γεννιούνται ανάμεσα στην κοινωνική μορφή και τις παραγωγικές δυνάμεις, υλικές νοητικές, τις οποίες κινητοποιεί και αναπτύσει αυτή η κοινωνική μορφή" (βλέπε M. Godelier, η θεωρία της μετάβασης στον Μάρξ, σελ. 20, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987). Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα του Μάρξ που ακολουθεί.

"Όταν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων φτάσει σε ορισμένο βαθμό, οι δυνάμεις αυτές έρχονται σε αντίφαση με τις παραγωγικές σχέσεις που υπάρχουν ή για να μεταχειριστούμε τη νομική έκφραση με τις σχέσεις της ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες ως τότε είχαν κινηθεί. Οι σχέσεις αυτές απο μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων γίνονται τώρα φραγμοί τους. Τότε αρχίζει μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με τη μεταβολή της οικονομικής βάσης, ανατρέπεται περισσότερο ή λιγότερο γοργά ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα (υπερδομή)[...]. οι αστικές παραγωγικές σχέσεις είναι η τελευταία ανταγωνιστική μορφή της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής [...]. Οι παραγωγικές, όμως δυνάμεις που αναπτύσσονται μέσα στην αστική κοινωνία δημιουργούν ταυτόχρονα και τους υλικούς όρους για τη λύση αυτού του ανταγωνισμού. Με αυτον λοιπόν τον κοινωνικό σχηματισμό κλείνει κι η προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας" Βλέπε Κ. Μάρξ, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, (ελληνική μετάφραση). Νέοι στόχοι. Το παραπάνω απόσπασμα έχει αντιγραφεί απο το βιβλίο του M. Godelier, η θεωρία της μετάβασης στον Μάρξ, σελ. 20, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987.

απο τη μαρξική ανάλυση ⁸, αλλά την κατηγορία του τρόπου παραγωγής ⁹ σε μια "ανανεωμένη" βάση που προτάσσεται μέσα απο τις στρουκτουραλιστικές αναλύσεις και τις θεωρίες της συνάρθρωσης του τρόπου παραγωγής, η Ρύθμιση θέτει ως αφετηρία τις θεωρίες συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής, σύμφωνα με τις οποίες είναι απίθανος ένας "καθαρός" τρόπος παραγωγής να αντιπροσωπεύει την ολότητα των κοινωνικών σχέσεων που συνθέτουν έναν κοινωνικό σχηματισμό ¹⁰.

Υπ' αυτό το πρίσμα υποστηρίζεται ότι η οικονομική δομή μιας δοσμένης κοινωνίας καθορίζεται απο ένα περιπλοκό σύστημα κοινωνικών σχέσεων και μια συνάρθρωση των

8 Στο πλαίσιο της μαρξικής παράδοσης, ο τρόπος παραγωγής δηλώνει το συνδυασμό μιας κοινωνικής μορφής και μιας υλικής βάσης. Κοινωνική μορφή είναι το σύνολο των παραγωγικών σχέσεων, των σχέσεων δηλαδή που καθορίζουν, σε μια δεδομένη κοινωνία: α) την ειδική μορφή πρόσβασης στους φυσικούς πόρους που εκμεταλεύεται η κοινωνία αυτή, β) την ειδική μορφή οργάνωσης των διαδικασιών εργασίας, και τέλος γ) την ειδική μορφή που παίρνουν η αναδιανομή και η κυκλοφορία των προϊόντων της κοινωνικής εργασίας (βλέπε M. Godelier, η θεωρία της μετάβασης στον Μάρξ, σελ. 22, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987). Υπ' αυτό το πρίσμα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο M. Godelier, οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις είναι οι οποιοσδήποτε κοινωνικές σχέσεις αναπτύσσονται ανάμεσα στους ανθρώπους κατά τη διαδικασία οικειοποίησης της φύσης. Ενώ, σύμφωνα με τον προαναφερόμενο συγγραφέα, οι παραγωγικές δυνάμεις, η τεχνική και υλική βάση, αντανακλά το σύνολο των υλικών και διανοητικών μέσων που θέτει σε κίνηση μια κοινωνία για να δράσει πάνω στη φύση. Υπ' αυτό το πρίσμα, οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις βρίσκονται σε αντιστοιχία με τη φύση και τα όρια των παραγωγικών δυνάμεων που αποτελούν την υλική βάση των σχέσεων αυτών. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με αντίληψη αυτή, σ' ένα ορισμένο τρόπο παραγωγής αντιστοιχούν μορφές συγγένειας, διακυβέρνησης, τέχνης, οι οποίες μαζί με τον τρόπο παραγωγής συγκροτούν μία οργανική ολότητα, η οποία αποκαλείται οικονομικός και κοινωνικός σχηματισμός (βλέπε M. Godelier, η θεωρία της μετάβασης στον Μάρξ, σελ. 23, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987). Μέσα απο την οπτική αυτή, ο κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός δηλώνει το σύνολο των σχέσεων αντιστοιχίας μεταξύ υποδομής και υπερδομής, που αναπτύσσονται στην βάση ενός ιδιαίτερου τρόπου παραγωγής. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με το M. Godelier, ο κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός δηλώνει μια πρωτότυπη οργανική ολότητα, έναν τρόπο παραγωγής στον οποίο αντιστοιχούν καθορισμένες σχέσεις συγγένειας, μορφές τέχνης, φιλοσοφίας και θρησκείας. Μάλιστα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του M. Godelier ότι "μια υπαρκτή κοινωνία μπορεί να συμμετέχει σε δύο ή περισσότερους κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς, αν η υλική της βάση στηρίζεται στη συνάρθρωση πολλών τρόπων παραγωγής, απο τους οποίους άλλοι οδεύουν προς την παρακμή και τη εξαφάνιση και άλλοι προς την πλήρη ανάπτυξη" (βλέπε M. Godelier, η θεωρία της μετάβασης στον Μάρξ, σελ. 25, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987).

9 Αντίθετα, σύμφωνα με το R. Boyer, ο "τρόπος παραγωγής", αντανακλά κάθε ειδική μορφή των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής, δηλαδή το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που διέπουν την παραγωγή και την αναπαραγωγή των υλικών συνθηκών, των αναγκαίων για την κοινωνική ζωή των ανθρώπων. R. Boyer, *Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode*, p. 8. N. 8523, CEPREMAP, 1985. Υπ' αυτό το πρίσμα, η ρύθμιση επηρεασμένη απο τις στρουκτουραλιστικές αναλύσεις και τις θεωρίες της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής ορίζουν ως τρόπο παραγωγής κάθε πρωτότυπη οργανική ολότητα, το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που διέπουν την οικονομική, πολιτική, νομική και πολιτιστική δομή μιας κοινωνίας. Υπ' αυτή την έννοια, ο κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός σηματοδοτεί τη συνάρθρωση πολλών τροπων παραγωγής σε μια ορισμένη υπαρκτή κοινωνία.

10 R. Boyer στο " *Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode*", p.8. 1985. ο.π.

τρόπων παραγωγής ¹¹. Ακολουθώντας τους θεωρητικούς προβληματισμούς της αλτουσεριανής σχολής ¹² και των θεωριών συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής, θέτουν ως αφητηρία το σύνολο των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής που αντιπροσωπεύουν όχι μόνο ένα "καθαρό" τρόπο παραγωγής, αλλά το περίπλοκο σύστημα κοινωνικών σχέσεων και μια συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής ¹³.

Ετσι, οι ερευνητές της ρύθμισης υιοθετούν μια ολιστική αντίληψη του κοινωνικού δεσμού. Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, αναγνωρίζεται ότι οι τάσεις της κοινωνικής ζωής δεν καθορίζονται από τις ατομικές συμπεριφορές, αλλά αντίθετα οι συμπεριφορές υπαγορεύονται από την κοινωνική ζωή. Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές της ρύθμισης υιοθετώντας μια ολιστική αντίληψη του κοινωνικού δεσμού αποδέχονται ουσιαστικά δύο θεωρητικές υποθέσεις. Πρώτον, αναγνωρίζουν ότι η κοινωνική ζωή δεν προσδιορίζεται από τα επιμέρους στοιχεία της, τις ατομικές ενέργειες, αλλά ως συνισταμένη των ατομικών ενεργειών, υπάγεται σε δικούς της αποκλειστικούς νόμους ανεξάρτητα από την ατομική βούληση. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, παρόλο που είναι το αποτέλεσμα των ατομικών ενεργειών, έχουν μία "αυτόνομη" υπόσταση έναντι της θέλησης των ατόμων. Δεύτερον ενστερνίζονται την ιδέα ότι τα αποτελέσματα των ατομικών ενεργειών καθορίζουν κάθε επιμέρους τμήμα αυτών των ενεργειών. Η ατομική βούληση καθορίζεται κάθε φορά από τη συνισταμένη των σχέσεων των ξεχωριστών οικονομικών υποκειμένων ¹⁴.

Ωστόσο, η ΣΡ επισημαίνει ότι μπορεί να υπάρχει μια σχετική ετερογένεια των συμπεριφορών κατά τη διάρκεια της υπαγωγής τους στην κυρίαρχη λογική των κοινωνικών σχέσεων που διέπει μια υπάρχουσα κοινωνία. Ενώ, επιπλέον αναγνωρίζει την πιθανότητα, κατά τη διάρκεια ορισμένων ιστορικών στιγμών, οι στρατηγικές των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων να στρέφονται ενάντια στη δοσμένη λογική των κοινωνικών

11 Βλέπε R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.71 ελλην. μετάφραση, 1988, ο.π.

12 Δηλαδή τους θεωρητικούς προβληματισμούς που προβάλλονται μέσα από τις εργασίες των E. Balibar, E. Terray, P.P.Rey, και R. Fossaert κλπ, "στην συνέχεια των εργασιών της αλτουσεριανής σχολής", όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο R. Boyer στο " Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode", p.8, 1985, ο.π.

13 Σύμφωνα με το R. Boyer, η διάκριση αυτή ανάμεσα στον καθαρό τρόπο παραγωγής και τη συνάρθρωση ενός συνόλου σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής είναι πολύ ουσιαστική, όσο ο ερευνητής ενδιαφέρεται για περιόδους κατά τη διάρκεια των οποίων ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είναι κυρίαρχος ή για περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς στις οποίες ξεδιπλώνεται μία μεγάλη ποικιλία κοινωνικών σχέσεων που δεν ταυτίζονται αποκλειστικά με τη εμπορευματική ή μισθωτή σχέση, " Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode", p.9, 1985, ο.π.

14 Για μια πιο εκτεταμένη ανάλυση των θεωρητικών αρχών που υιοθετούν οι κοινωνικές προσεγγίσεις, βλέπε N. Μπουχάριν, η πολιτική οικονομία του εισοδηματία, σελ. 47 (επανεκδοση), Κριτική, Αθήνα 1988.

σχέσεων, που διέπει μια υπάρχουσα κοινωνία. Η αντιπαλότητα αυτή ανοίγει νέους ορίζοντες ρύθμισης μιας κοινωνίας, χωρίς να αποκλείεται και η δυνατότητα κατάρρευσης του καπιταλιστικού συστήματος. Σύμφωνα με τη ρύθμιση, κατά τη διάρκεια τέτοιων κρίσιμων επεισοδίων, πρώτο ζήτημα στην ημερησία διάταξη αποτελεί η αναζήτηση μέτρων οικονομικής πολιτικής που θα επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στο εσωτερικό του καπιταλιστικού συστήματος, προκειμένου να συνεχίσει να αναπαράγεται και στο μέλλον ο κεντρικός πυρήνας, το θεμελιώδες αμετάβλητο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής (μισθιακή σχέση, εμπορευματική σχέση κ.λ.π.).

Μέσα απ' αυτή την οπτική, η Ρύθμιση εξετάζει την καπιταλιστική κοινωνία ως μια δυναμική δομημένη ολότητα, η οποία προϋποθέτει ως σημείο εκκίνησης της ανάλυσης όχι τα επιμέρους στοιχεία της καπιταλιστικής κοινωνίας (το άτομο), αλλά τις κοινωνικές σχέσεις που τη συγκροτούν¹⁵. Καθώς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο R. Boyer, η υπογράμμιση των κοινωνικών σχέσεων ως σημείο εκκίνησης της επιστημονικής ανάλυσης συνεχίζει να αποτελεί μια από τις σπάνιες εναλλακτικές λύσεις απέναντι στο μεθοδολογικό ατομικισμό¹⁶. Υπό το πρίσμα αυτό, η Ρύθμιση θέτει ως πρωταρχικό καθήκον της επιστημονικής έρευνας την αναζήτηση των νόμων που διέπουν την αναπαραγωγή και την εξέλιξη της κοινωνικής ζωής και όχι αυτών που ρυθμίζουν την ατομική ζωή¹⁷.

Ταυτόχρονα, όμως, η Ρύθμιση τονίζει την αναγκαιότητα διενέργειας ενός δευτέρου επιπέδου ανάλυσης που θα έχει ως σκοπό να διαφωτίσει τις διαμεσολαβήσεις, μέσα από τις οποίες καθορίζονται οι συλλογικές και ατομικές συμπεριφορές. Μέσα από την οπτική αυτή, η οικονομική ανάλυση που ξεκινά από μια ολιστική αντίληψη του κοινωνικού δεσμού οφείλει να εκπληρώσει δύο επιταγές. Πρώτον, οφείλει να διαφωτίσει την κυρίαρχη λογική των κοινωνικών σχέσεων που διέπουν μια υπάρχουσα οικονομία και να εντοπίσει τις στρατηγικές που ξεδιπλώνουν τα άτομα και οι ομάδες για να ενταχθούν μέσα σ' αυτές ή να απαλλαγούν απ' αυτές, και δεύτερον να διευκρινίσει τις διαμεσολαβήσεις, μέσα από τις οποίες καθορίζονται οι συλλογικές και ατομικές συμπεριφορές¹⁸.

15 Η υπογράμμιση των κοινωνικών σχέσεων, ως αφετηριακό σημείο της έρευνας των κοινωνικών επιστημών, συνεχίζει να αποτελεί, ακολουθώντας τους όρους του R. Boyer, μία από τις σπάνιες εναλλακτικές λύσεις απέναντι στο μεθοδολογικό ατομικισμό. R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.36, ελλην.μετάφραση, 1988, σπ.π.

16 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.36, ελλην.μετάφραση, 1988, σπ.π.

17 Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη ρύθμιση, οι ερευνητές των κοινωνικών επιστημών οφείλουν να διατυπώσουν τους νόμους λειτουργίας και εξέλιξης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Μάλιστα, η οικονομική επιστήμη πρέπει να έχει ως αντικείμενο τη διερεύνηση των νόμων που διέπουν την παραγωγή και αναδιανομή των μέσων ύπαρξης του κοινωνικού ανθρώπου.

18 Βλ. R. Boyer. Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.70, ελλην.μετάφραση, 1988. σπ.π.

Απο την άλλη μεριά, η Ρύθμιση αντλεί απο τη μαρξική παράδοση δύο βασικές αρχές αναφορικά με τη διαδικασία παραγωγής γνώσης. Πρώτον, ενστερνίζεται ότι η συγκεκριμένη πραγματικότητα, το "πραγματικό συγκεκριμένο" υπάρχει ανεξάρτητα απο την σκέψη, διατηρεί, με άλλα λόγια, μια δική του αυτοτελή υπόσταση, έξω απο το νου. Η συγκεκριμένη ολότητα δεν αποτελεί εδώ το προϊόν ή το αποτέλεσμα της σκέψης. Δεύτερον αναγνωρίζεται ότι η σκέψη δύναται να οικειοποιείται "το πραγματικό συγκεκριμένο" και να το αναπαράγει ως "πνευματικό συγκεκριμένο" ¹⁹.

Ταυτόχρονα, οι θεωρητικοί της Ρύθμισης δανείζονται απο τη μαρξική μέθοδο την πορεία που πρέπει να ακολουθήσει η έρευνα για να αναπαραχθεί το "πραγματικό συγκεκριμένο" στη σκέψη, ως "πνευματικό συγκεκριμένο". Πιο συγκεκριμένα, υιοθετείται η διαλεκτική μέθοδος που σηματοδοτεί τις εξής βασικές αρχές αναφορικά με τον τρόπο διερεύνησης και οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής παρατήρησης. Πρώτον, η επιστημονική μέθοδος προϋποθέτει ως αφετηρία της ανάλυσης τους αφηρημένους προσδιορισμούς, και όχι τη συγκεκριμένη πραγματικότητα, παρόλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία, άρα και την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης ²⁰. Γιατί η πορεία απο τη "συγκεκριμένη παράσταση σε ισχνές αφαιρέσεις" θα οδηγήσει σε "μία χαοτική παράσταση του όλου", στην "εξασύλωση" της ολοκληρωμένης παράστασης σε αφηρημένους προσδιορισμούς ²¹. Δεύτερον, η αναπαραγωγή του πραγματικού συγκεκριμένου στην σκέψη", με αφετηρία τους αφηρημένους προσδιορισμούς θα προκύψει ως μια σύνθεση πολλαπλών προσδιορισμών, μέσα απο ένα συνεχές πέρασμα απο το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και την αφομοίωση του συγκεκριμένου απο τη θεωρία. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, λοιπόν, η επιστημονική πορεία της σκέψης δεν συμπεριλαμβάνει "μόνο υποθετικο-επαγωγικές φάσεις, αλλά συμπεριλαμβάνει μία εναλλαγή απο φάσεις υποθετικο-επαγωγικές φάσεις και φάσεις διαλεκτικές. Οι τελευταίες, μάλιστα, είναι πρωταρχικές, γιατί κάνουν τη θεωρία να είναι αλλο πράγμα απο την ερμηνεία των συμπερασμάτων που ήδη εμπεριέχονται σε ισχύ σε ένα αξίωμα ²².

Στο πλαίσιο της θεωρητικής αυτής σύλληψης, οι έννοιες εκλαμβάνονται, ως νοητές μορφές του συγκεκριμένου πραγματικού, που οφείλουν να έχουν απο την αρχή ένα

19 Κ. Μαρξ, Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Grundrisse), 1857, σελ.67. τόμος Α., (ελλην.μετάφρ), εκδόσεις Στοχαστής.

20 Κ. Μαρξ, Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Grundrisse), 1857, σελ.66. τόμος Α., εκδόσεις Στοχαστής (ελλην.μετάφρ).

21 Κ. Μαρξ, Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Grundrisse), 1857, σελ.66. τόμος Α., εκδόσεις Στοχαστής (ελλην.μετάφρ).

22 Μία εύστοχη συνοπτική αναφορά στη μεθοδο του Μαρξ, γίνεται απο το Μ. Aglietta, στην εισαγωγή του βιβλίου του, *Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats-Unis*, p. 14, όταν επιχειρεί να εξηγήσει τα τα λογικά θεμέλια της μεθόδου ανάλυσης που ακολουθεί.

κοινωνικό περιεχόμενο, να αναπαραστούν τις σχέσεις που δομούν μια υπάρχουσα κοινωνία. Ταυτόχρονα, υποστηρίζεται ότι οι έννοιες δεν πρέπει να εισάγονται μια για πάντα σε ένα δοσμένο επίπεδο αφάιρεσης. Η επιστημονική μέθοδος προϋποθέτει τη δυνατότητα περάσματος από ένα υψηλό επίπεδο αφάιρεσης, σε προτάσεις ικανές να αντιπαρατεθούν με τα υλικά της έρευνας ή με τα πολύ άμεσα βιώματα των οικονομικών δρώντων " ²³. Απαιτεί την αναίρεση της καταστροφικής κυριαρχίας ενός από τους δύο πόλους, είτε της αφάιρεσης, είτε της εμπειρίας. Υπ' αυτό το πρίσμα, η επιστημονική ανάλυση προϋποθέτει την εκμηδένιση της διχοτόμησης ανάμεσα σε έρευνες καθαρά θεωρητικές που δεν μπορούν να αντιπαρατεθούν με τα οικονομικά γεγονότα, και σε εργασίες κυρίως εμπειρικές που δεν μπορούν να ξεφύγουν από μία απλή αποσπασματική περιγραφή και που σπάνια παρέχουν μία θεωρητική ερμηνεία του συνόλου ²⁴.

Με άλλα λόγια, η ρύθμιση ενστερνίζεται τις μαρξικές αντιλήψεις όσον αφορά τον ιστορικό χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα οι θεωρητικοί της ρύθμισης διατείνονται ότι η καπιταλιστική κοινωνία εκφράζει μια ειδική κοινωνική μορφή της ανθρώπινης ύπαρξης, μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, ένα ειδικό κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Στα πρώτα κείμενα αποκαλύπτεται μια μεγαλύτερη συμφωνία με τις μαρξικές αντιλήψεις, ειδικά όσον αφορά την εργασιακή θεωρία της αξίας και τις πιο γενικές μεθοδολογικές αρχές. Στις αρχικές μελέτες επικρατεί η αντίληψη ότι ο καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας βασίζεται στην ύπαρξη ανεξάρτητων παραγωγών εμπορευμάτων, των οποίων η κοινωνική συνάφεια αποκτάται *ex post* στην αγορά, μέσα από την ανταλλαγή των προϊόντων της εργασίας τους. Ο καπιταλισμός, εκλαμβάνεται εδώ ως η αναπτυγμένη μορφή της εμπορευματικής παραγωγής που χαρακτηρίζεται όχι μόνο από την απλή ανταλλαγή εμπορευμάτων, αλλά από την καπιταλιστική ανταλλαγή, μέσα στην οποία η εργατική δύναμη εμφανίζεται ως εμπόρευμα στην αγορά, ως ένα "ιδίαιτερο" εμπόρευμα : το μόνο από τα εμπορεύματα που παρέχει στον χρήστη του αξία μεγαλύτερη από αυτή, που απαιτεί η αναπαραγωγή του, από αυτή, που ο αγοραστής του έχει καταβάλλει ²⁵.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η εμπορευματική μορφή και η σχέση κεφαλαίου εργασίας αποτελούν τις θεμελιώδεις παραγωγικές σχέσεις που συγκροτούν την καπιταλιστική κοινωνία, οι οποίες, επειδή εμφανίζονται ως σχέσεις ανθρώπων-

23 R. Boyer, *Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode*, p. 7. N. 8523, CEPREMAP, 1985.

24 R. Boyer, J. Mistral, *Accumulation, inflation, crises*, p.4, Puf, Paris 1978.

25 Σε αυτό το σημείο, θέλω να υπογραμμίσω ότι η μαρξική σύλληψη διαφοροποιείται από τις ατομικιστικές προσεγγίσεις σε ένα επιπλέον σημαντικό ζήτημα που αφορά την πηγή προέλευσης της αξίας: η εργασία είναι σύμφωνα με την μαρξιστική πολιτική οικονομία ο δημιουργός της αξίας.

αντικειμένων, είναι δύσκολο να γίνουν αντιληπτές από τα οικονομικά υποκείμενα. Έτσι, η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής καθιστά επιταγή και αναγκαστικό νόμο την κεφαλαιακή συσσώρευση, που επιβάλλεται στο σύνολο του συστήματος. Η "γενίκευση των εμπορευματικών ανταλλαγών καθιστά τις κρίσεις πιθανές", ενώ "οι συγκρούσεις που γενιούνται γύρω από την σχέση εκμετάλλευσης και τον ανταγωνισμό των καπιταλιστών τις καθιστούν κάτι παραπάνω από πιθανές, σχεδόν αναγκαίες" (R. Boyer) ²⁶.

2.2. Κριτική στη θεωρία της γενικής ισορροπίας

Οι προσεγγίσεις της καπιταλιστικής ρύθμισης διερευνούν ζητήματα συναφή προς το γνωστικό αντικείμενο της θεωρίας της γενικής ισορροπίας (π. χ. το ζήτημα της δυναμικής προσαρμογής της παραγωγής με την κοινωνική ζήτηση) ξεκινώντας, όμως, από διαφορετικές απ' αυτήν μεθοδολογικές αφετηρίες και κριτήρια επιστημονικότητας. Οι μεθοδολογικές αρχές που ενστερνίζεται η Ρύθμιση (τουλάχιστον στα αρχικά κείμενα) πηγάζουν από τον ιστορικό υλισμό, ενώ οι θεωρητικές αφετηρίες που υιοθετεί η νεοκλασική σύλληψη αντλούνται από τον ιδεαλισμό και το μεθοδολογικό ατομικισμό.

Η κριτική που ασκεί η σχολή της Ρύθμισης έναντι του νεοκλασικού υποδείγματος συνδέεται ουσιαστικά με την αφετηρία ανάλυσης και τη μέθοδο που υιοθετεί η θεωρία της γενικής ισορροπίας. Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, τα νεοκλασικά υποδείγματα αδυνατούν να ερμηνεύσουν την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, επειδή ξεκινούν με αφετηρία της ανάλυσης όχι τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, αλλά το ελεύθερο ορθολογικό οικονομικό υποκείμενο. Σύμφωνα με το M. Aglietta, η έννοια του ορθολογικού, ελεύθερου, και κυρίαρχου υποκειμένου, εισάγει μια απόλυτη αντίθεση ανάμεσα στο θεωρητικό και στο εμπειρικό, στο αναγκαίο και στο ενδεχόμενο, στην ουσία και στο φαινόμενο ²⁷. Η "κυρίαρχη οικονομική σκέψη" εκλαμβάνεται εδώ ότι αδυνατεί να αναλύσει την οικονομική κίνηση μέσα στο βιωμένο χρόνο των υποκειμένων, να κατανοήσει δηλαδή την ιστορία των οικονομικών γεγονότων, καθόσον δεν είναι σε θέση να εκφράσει το κοινωνικό περιεχόμενο των οικονομικών σχέσεων και κατά συνέπεια των οικονομικών δυνάμεων και των συγκρούσεων ²⁸.

Η κυρίαρχη οικονομική θεωρία δημιουργεί, σύμφωνα πάντοτε με τις απόψεις των θεωρητικών της Ρύθμισης, ένα θεολογικό κατασκεύασμα, εσωτερικό στον κόσμο των ιδεών, αποκομμένο από κάθε πραγματικότητα ²⁹. Καθώς οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι δεν

²⁶ Βλέπε R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.73 ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π.

²⁷ M. Aglietta, Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats _Unis, 1976, p.12, ο.π.

²⁸ M. Aglietta, Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats _Unis, 1976, p.7, ο.π.

²⁹ M. Aglietta, Regulation et crise du Capitalisme. l' experience des Etats _Unis. 1976, p.8. ο.π.

εφαρμόζουν μια διαλεκτική μέθοδο που να επιτρέπει τη μεταμόρφωση των εννοιών μέσα από την ενσωμάτωση ενός περιεχομένου περισσότερο συγκεκριμένου. Αφού, τα νεοκλασικά υποδείγματα που βασίζονται στη θεωρία της γενικής ισορροπίας εφαρμόζουν μια μέθοδο που δεν αναγνωρίζει τη δυνατότητα απόρριψης ή επαναπροσδιορισμού της θεωρίας από τα εμπειρικά δεδομένα. Αντίθετα στα νεοκλασικά υποδείγματα, τονίζει ο M. Aglietta, τα οικονομικά χαρακτηριστικά που προκύπτουν από την παρατήρηση των πραγματικών πρακτικών απορρίπτονται έξω από τη θεωρία ως "ατέλειες" ³⁰.

Οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης υιοθετώντας ως σημείο εκκίνησης τις κοινωνικές σχέσεις θεωρούν ότι η καπιταλιστική κοινωνία δεν αντανάκλα, όπως ισχυρίζονται οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, μια αταξική κοινωνία αόριστης διάρκειας ³¹. Το καπιταλιστικό σύστημα δεν αποτελεί ένα αρμονικό σύστημα στο οποίο τα άτομα διατηρούν μία απόλυτη αυτονομία και οι συγκρούσεις μεταξύ τους αποκλείονται. Η κεφαλαιοκρατική κοινωνία δεν φαίνεται να αποτελεί, όπως ανακαλύπτουν οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, συγκρίνοντας τα υπάρχοντα συστήματα σύμφωνα με ορισμένους κανόνες απόλυτης αποδοτικότητας, το "λιγότερο κακό" οικονομικό σύστημα που μπορεί να τροποποιηθεί και να φτάσει στον άριστο σχηματισμό ³². Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της Ρύθμισης, το οικονομικό σύστημα συγκροτείται πάνω στη βάση των σχέσεων εκμετάλευσης της εργατικής από την κεφαλαιοκρατική τάξη, των οποίων η αντίθεση αποτελεί τον κινητήριο μοχλό μεταμόρφωσης, εξέλιξης και κατάρρευσης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Υπ' αυτό το πρίσμα υποστηρίζεται ότι η θεωρία της γενικής ισορροπίας αποτελεί μία θεωρητική απόπειρα νομιμοποίησης της καπιταλιστικής κοινωνίας, με την έννοια ότι αποκρύβει τις σχέσεις εκμετάλευσης της εργατικής τάξης από την κεφαλαιοκρατική τάξη και το ιστορικό και αντιφατικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής παραγωγής ³³.

Ετσι, μέσα από τις προσεγγίσεις της ρύθμισης δεν επιχειρείται να τεκμηριωθεί μια "εσωτερική" κριτική στη θεωρία της γενικής ισορροπίας, στην απόρριψη δηλαδή των υποθέσεων της, αφού πρώτα έχουν υιοθετεί η ορολογία και τα κριτήρια επιστημονικότητας της. Αντίθετα επιδιώκουν να αποδείξουν ότι η νεοκλασική θεωρία δεν αποτελεί το μοναδικό τρόπο προσέγγισης της οικονομίας ³⁴. Οι έρευνες της Ρύθμισης

30 M. Aglietta, *Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats_ Unis*, 1976, p.8, οπ.π

31 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.89, ελλην.μετάφραση, 1988, οπ.π

32 M. Aglietta, *Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats_ Unis*, 1976, p.8, οπ.π.

33 M. Aglietta, *Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats_ Unis*, 1976, p.8, οπ.π

34 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.15, ελλην.μετάφραση, 1988, οπ.π

επιζητούν να τεκμηριώσουν ένα συνολικό εναλλακτικό παράδειγμα έναντι της θεωρίας της γενικής ισορροπίας ³⁵.

Σ' αναλυτικούς όρους, οι διαφωνίες των μελετητών της ρύθμισης με τα νεοκλασικά υποδείγματα είναι πολλές. Οι προσεγγίσεις της Ρύθμισης υιοθετούν μια ολιστική αντίληψη του κοινωνικού δεσμού, σύμφωνα με την οποία οι θεσμοί προσδιορίζουν τα πρότυπα συμπεριφοράς και τις ατομικές προτιμήσεις. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, οι παραγωγικές προτιμήσεις και οι παραγωγικές δυνατότητες δεν καθορίζονται a priori όπως νομίζουν οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, αλλά προκύπτουν από την ίδια την κοινωνικοοικονομική διαδικασία και το ιστορικό πλαίσιο που αναπτύσσονται ³⁶. Στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού, η σχολή της Ρύθμισης αμφισβητεί τα νεοκλασικά υποδείγματα που στηρίζονται στη θεωρία της γενικής ισορροπίας, επειδή αυτά, με αφετηρία το ελεύθερο οικονομικό υποκείμενο που διακρίνεται για την ορθολογική τους συμπεριφορά, διατυπώνουν μια λογική ατομικών προτιμήσεων και συνάγουν μια εξίσωση των συνολικών συμπεριφορών των καταναλωτών και των παραγωγών, το σχηματισμό μιας κατάστασης γενικής ισορροπίας στην οικονομία, ανεξάρτητα από το κοινωνικό πλαίσιο που την προσδιορίζει ³⁷. Αντιπαράτιθενται στο νεοκλασικό ρεύμα που τεκμηριώνει μια γενική αρχή αμετάβλητης προσαρμογής, ταυτόσημης πάνω σε όλες τις αγορές των προϊόντων, της εργασίας και του χρήματος ³⁸. Οι συνθήκες ισορροπίας δεν ορίζεται, όπως κάνουν οι νεοκλασικοί, ανεξάρτητα από το κοινωνικό πλαίσιο που την προσδιορίζει ³⁹. Αλλωστε, η συλλογική δράση δεν προσδιορίζεται με τη συνένωση και το συνδυασμό εξατομικευμένων από τη φύση τους προσώπων και ανεξάρτητων συμπεριφορών.

Η ΣΡ αντιτίθεται εν συνεχεία στη πλειοψηφία των νεοκλασικών υποδειγμάτων, γιατί σ' αυτά τα υποδείγματα, όπως εξηγούν οι ίδιοι οι ερευνητές της σχολής, τις περισσότερες φορές η κρίση δεν έχει καμιά θεωρητική υπόσταση ή στην καλλύτερη περίπτωση αυτή δηλώνει μια φάση διόρθωσης των προηγούμενων εξάρσεων που διαρκεί όσο εξακολουθούν να ισχύουν οι "ατελείς" μηχανισμοί προσαρμογής ⁴⁰.

Πιο συγκεκριμένα οι μελετητές της ρύθμισης απορρίπτουν την έννοια της κρίσης που εισάγουν οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, γιατί σύμφωνα με τη νεοκλασική θεώρηση η κρίση ερμηνεύεται στη βάση μόνο μιας αρχής ανορθολογικότητας των υποκειμένων, της

35 M. Aglietta, *Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats-Unis*, 1976, p.11, οπ.π.

36 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.89, ελλην.μετάφραση, 1988, οπ.π

37 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.89, ελλην.μετάφραση, 1988, οπ.π

38 Βλέπε J.P. Benassy, R. Boyer, R. M. Gelpi, *Regulation des economies capitalistes et inflation*, p. 399, *Revue Economique*, n. 3, mai 1979.

39 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.89, ελλην.μετάφραση, 1988, οπ.π

40 R. Boyer. *La theorie de la regulation, une analyse critique*, p.60, Editions La Decouverte. Paris. 1986.

"ατέλειας" δηλαδή της αγοράς. Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, οι οικονομικές κρίσεις απορρέουν από τον αντιφατικό χαρακτήρα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Ετσι θεωρείται ότι ο ανορθολογισμός, η ανεπαρκής πληροφόρηση, και οι οικονομικές ακαμψίες που εισάγονται από την παρεμπόδιση της λειτουργίας της αγοράς λόγω της ύπαρξης μονοπωλίων, συνδικάτων και ομάδων συμφερόντων, δεν αποτελούν, όπως διατείνονται οι νεοκλασικοί, τις βασικές αιτίες εμφάνισης του πληθωρισμού και της ανεργίας. Ούτε κάθε μορφή συλλογικής οργάνωσης αποτελεί μια αναπόφευκτη πηγή κρίσης, αφού οι αγορές δεν μπορούν να λειτουργήσουν χωρίς ένα μίνιμουμ σύνολο κανόνων και αρχών οργάνωσης. Υπ' αυτή την έννοια, αμφισβητείται ότι η πλήρης απασχόληση μπορεί να επιτευχθεί, όπως ισχυρίζονται οι νεοκλασικοί, μέσα από την άρθρωση των ατομικών στρατηγικών, χωρίς να είναι αναγκαία καμία άλλη διαδικασία συντονισμού, εκτός από εκείνη της αγοράς.

Γιαυτό μέσα από τη κριτική αυτή προβάλλεται τελικά η ιδέα αντικατάστασης της θεωρίας των ατομικών επιλογών και της έννοιας της γενικής ισορροπίας ως σημείο εκίνησης στην μελέτη των μακροοικονομικών φαινομένων, με τη θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου ρύθμισης.

2.3. Οι κεύνσιανές επιρροές

Οι θεωρίες σε όρους ρύθμισης επιχειρούν να καταγράψουν τη βραχυπρόθεσμη, μεσοπρόθεσμη, και μακροπρόθεσμη δυναμική των καπιταλιστικών οικονομιών, σε αναφορά με τις κεύνσιανές και οι μετακεύνσιανές μακροοικονομικές αναλύσεις που διερευνούν τις συνθήκες ισορροπίας μιας οικονομίας μεσοπρόθεσμα. Ετσι, οι προσεγγίσεις της Ρύθμισης, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Boyer, παρέχουν τα στοιχεία μιας ανανεωμένης μακρο-οικονομίας που συνδέεται άρρηκτα με τη συσσώρευση του κεφαλαίου ⁴¹. Η ανανεωμένη αυτή μακρο-οικονομία φαίνεται να παρουσιάζει τρία κοινά σημεία με τις κεύνσιανές αναλύσεις. Πρώτα-πρώτα υπάρχει συμφωνία μεταξύ των κεύνσιανών οικονομολόγων και των θεωρητικών της ρύθμισης ότι η αριστοποίηση των

41 R. Boyer, Η θεωρία της Ρύθμισης, σελ.39, ελλην.μετάφραση, 1988, σπ.π

ατομικών συμπεριφορών δεν εγγυάται τη σύγκλιση προς την πλήρη απασχόληση ⁴². Υπ' αυτό το πρίσμα, τόσο οι θεωρητικοί της Ρύθμισης όσο και οι κείνσιανοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν απο κοινού ότι η μακροοικονομική ανάλυση οφείλει να λαμβάνει υπόψη την ιδιαιτερότητα των θεσμικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν κάθε περίοδο (για παράδειγμα αναφορικά με τις σχέσεις κεφαλαίου εργασίας) και να αναζητεί τα μέσα οικονομικής πολιτικής που να ταιριάζουν σε αυτές τις συνθήκες. Μάλιστα μεταξύ αυτών παρατηρείται μια ακόμη συμφωνία σ' ότι αφορά την ανάγκη δομικών μεταρρυθμίσεων ορισμένων μορφών οργάνωσης, όταν αυτές αποτελούν εμπόδιο για την πλήρη απασχόληση ⁴³.

Εντούτοις, οι ερευνητές της ρύθμισης αντιτίθενται στις κείνσιανές μακροοικονομικές αναλύσεις. Γιατί, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι ίδιοι οι ερευνητές της Ρύθμισης, οι κείνσιανές και μετακείνσιανές αναλύσεις εξετάζουν τις συνθήκες ισορροπίας μιας οικονομίας μέσα απο μια στατική οπτική, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις ποιοτικές αλλαγές που υφίσταται το οικονομικό σύστημα στην πορεία του χρόνου μέσα απο την ανάπτυξη των νέων κοινωνικών μορφών και οικονομικών δομών.

Σ' αντιδιαστολή με τους κείνσιανούς οικονομολόγους, οι προσεγγίσεις της Ρύθμισης διατείνονται ότι οι αλληλεξαρτήσεις των μακροοικονομικών μεταβλητών δεν είναι σταθερές στο χώρο και στο χρόνο . Οι παράγοντες που προσδιορίζουν την ανάπτυξη (ή την κρίση) μιας καπιταλιστικής οικονομίας δεν παραμένουν σταθεροί κατά την διάρκεια της ιστορικής της πορείας, αλλά αλλάζουν λόγω των ποιοτικών αλλαγών που υφίσταται το οικονομικό σύστημα μέσα απο την ανάπτυξη των νέων κοινωνικών μορφών και οικονομικών δομών. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή λοιπόν η οικονομική κρίση δεν έπέρχεται πάντοτε, όπως νομίζουν οι κείνσιανοί οικονομολόγοι, λόγω της ανεπάρκειας της συνολικής ζήτησης. Η ανεπάρκεια της συνολικής ζήτησης έχει προκαλέσει βιαιές οικονομικές διαταραχές κατά το παρελθόν (για παράδειγμα το κράχ του 1929), ωστόσο οι οικονομικές κρίσεις μπορούν να εκδηλώνονται επίσης λόγω της πτώσης του ποσοστού κέρδους ή άλλων παραγόντων που συνδέονται με τις ισχύουσες θεσμικές μορφές.

42 R. Boyer, Η θεωρία της Ρύθμισης, σελ.40, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π. Η κείνσιανή μακροοικονομική θεωρία διαμορφώθηκε ξεκινώντας απο την απόρριξη του αξιώματος των κλασικών και αργότερα των νεοκλασικών αναλύσεων: μεσοπρόθεσμα τιμές και ποσοτήτες στις διάφορες αγορές προσαρμόζονται με τέτοιο τρόπο ώστε οι πόροι να χρησιμοποιούνται ολοσχερώς. Σύμφωνα με τις κείνσιανές αναλύσεις η αριστοποίηση απο την πλευρά των επιχειρήσεων και της προσφοράς εργασίας και οι αγοραιοί προσαρμογές μπορούν να αποδεικτούν ανίκανες να αποκαταστήσουν την πλήρη απασχόληση απο την στιγμή που "κάθε προσφορά δεν δημιουργεί τη δική της ζήτηση" (κριτική στο νομο του Say). Βλπε R. Boyer. Les theories de la Regulation: Paris, Barcelone, New York. reflexions autour du colloque international sur les theories de la regulation Barcelone -16.17,18 Juin 1988, p. 27, Paris Septembre 1988.

43 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.40, ελλην.μετάφραση, 1988, ο.π

2.4. Κριτική στον "ορθόδοξο" μαρξισμό

Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, οι μαρξιστικές αναλύσεις, πολύ σπάνια έχουν καταγράψει την πραγματική δυναμική του καπιταλισμού. Οι μαρξιστές δεν έχουν επιτύχει να καταθέσουν, σύμφωνα με τη ΣΡ, μια αυστηρή και συναφή γενική θεωρία της οικονομικής λειτουργίας της καπιταλιστικής κοινωνίας, παρά το γεγονός ότι έχουν κληρονομήσει από τον Μάρξ αρκετά αξιόπιστες αρχές ανάλυσης και ερμηνείας των οικονομικών γεγονότων και έναν επιστημονικό τρόπο διερεύνησης και οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής παρατήρησης. Πιο συγκεκριμένα, η Ρύθμιση καταλογίζει στους μαρξιστές ότι δεν έχουν καταφέρει να παρέχουν μια θεωρία ή θεωρίες που να είναι γνωστές επακριβώς οι συνθήκες ισχύος τους, έτσι ώστε να επιτρέπεται η ιεράρχηση και η δόμηση του συνόλου των παρατηρήσεων και των προτεινόμενων αντιλήψεων, δηλαδή, από την μια μεριά να επιτρέπεται, τουλάχιστον θεωρητικά, η διάκριση της αρχής του δευτερευόντος, και από την άλλη η αντιπαράθεση με ποσοτικοποιήσιμα οικονομικά γεγονότα (H. Bertrand) ⁴⁴.

Οι θεωρητικοί της Ρύθμισης υποστηρίζουν λοιπόν στους κόλπους της μαρξιστικής παράδοσης έχουν δημιουργηθεί αναρίθμητες θεωρητικές συζητήσεις, εκ των οποίων μερικές είναι αντιφατικές και άλλες σημαντικά αναξιόπιστες. Η κατάσταση αυτή έχει δημιουργηθεί, γιατί οι οικονομολόγοι που κινούνται στο πλαίσιο της μαρξιστικής παράδοσης αναφέρονται συνήθως σ' αναρίθμητες έννοιες, χωρίς ποτέ να παρέχουν ένα μέτρο εμπειρικής επαλήθευσης τους. Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, οι μαρξιστές δείχνουν κάποια απροθυμία τους να παρέχουν ένα εργαλείο μαρξιστικής οικονομικής ανάλυσης απέναντι στα οικονομικά γεγονότα και οχυρώνονται πίσω από επιχειρήματα, όπως: η μέτρηση των εννοιών δεν είναι σημαντική, γιατί η επιστημονική ανάλυση προϋποθέτει την επεξεργασία της ουσίας και όχι την εμφάνιση των φαινομένων ⁴⁵.

Σύμφωνα με τη ΣΡ, όμως, αν κάποιος επιχειρήσει να ξεπεράσει το ταμπού της μέτρησης των εννοιών, θα ανακαλύψει μια ασάφεια στις έννοιες και στον τρόπο οργάνωσης αυτών σε μια γενική θεωρία ⁴⁶ που αποκλείει μια έγκυρη επεξεργασία της ίδιας της ουσίας των φαινομένων.

Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές της ρύθμισης αμφισβητούν τις έρευνες μαρξιστικής έμπνευσης, γιατί δεν έχουν καταφέρει να αντισταθούν στην έλξη των

44 H. Bertrand, Le regime central d'accumulation de l'apres-guerre et sa crise, p.115-6, Critique de l' economie politique, N. 7-8, nouvelle serie.

45 H. Bertrand, Le regime central d'accumulation de l'apres-guerre et sa crise, p.115-6, οπ.π..

46 H. Bertrand, Le regime central d'accumulation de l'apres-guerre et sa crise, p.115-6, οπ.π.

αφηρημένων νόμων για να περιγράψουν τη μακροπρόθεσμη ιστορία του καπιταλισμού, παρ'ότι φαίνεται εκ προτέρων να έχουν υπερπηδήσει την κλίση προς την καθαρή θεωρία, στο βαθμό που αποσκοπούν να συνάγουν τις συνέπειες της κυρίαρχης μορφής των κοινωνικών σχέσεων πάνω στις οικονομικές τάσεις και να ερμηνεύσουν την ιστορική όψη, άρα μεταβατική των τρόπων παραγωγής. Μέσα από αυτές τις συνθήκες, επικρίνουν τις μαρξιστικές αναλύσεις που ερμηνεύουν την οικονομική δυναμική των καπιταλιστικών οικονομιών προσφεύγοντας σε μια σειρά νόμων και τάσεων της εξέλιξης του συστήματος, δημιουργώντας από τη σχέση μισθωτής εργασίας μια σειρά νόμων που αφορά την πτώση του ποσοστού κέρδους, την ύψωση του εργατικού υπερπληθυσμού, και την έξαρση των κρίσεων. Γιατί, οι δυσκολίες επαλήθευσης αυτών των νόμων (π.χ. μη εξακριβωση μιας καθαρής μακροχρόνιας τάσης πτώσης του ποσοστού κέρδους) συνήθως ερμηνεύονται ως συνέπεια των παραγόντων που αντιστέκονται στην ολοκληρωτική έκφραση των νόμων αυτών, που αργά ή γρήγορα θα πάσουν να ενεργούν, και δεν έχουν, παρά σπάνια, υποκινήσει νέες θεωρητικές έρευνες με αφετηρία τις έννοιες και τις θεωρητικές υποθέσεις του Μάρξ⁴⁷.

Σύμφωνα με τη κριτική αυτή, οι περισσότερες μαρξιστικές αναλύσεις δεν εφαρμόζουν με συνέπεια τη διαλεκτική μέθοδο, αφού παραμένοντας σε ένα υψηλό επίπεδο αφάιρεσης δεν επιχειρούν να ενσωματώσουν στην ανάλυση τους (και άρα να ερμηνεύσουν) την ίδια την ιστορική εμπειρία της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, οι μαρξιστικές προσεγγίσεις χρησιμοποιούν συνήθως την εμπειρία επιλεκτικά με σκοπό να επαληθεύσουν τα θεωρητικά σχήματα ερμηνείας τους. Πιο συγκεκριμένα, ο Boyer στηλιτεύει την ροπή των μαρξιστικών ερευνών προς ένα εμπειρικό εκλεκτισμό, σύμφωνα με τον οποίο τα γεγονότα και οι παρατηρήσεις ανακατασκευάζονται με οποιαδήποτε ελευθερία για να δικαιολογηθούν οι θεωρίες⁴⁸.

Μέσα από αυτές τις συνθήκες, οι ερευνητές της ρύθμισης επικρίνουν κατά αρχήν την ιδεολογική χρήση του μαρξισμού, την τάση δημιουργίας θεωριών από μεριάς των οικονομολόγων της μαρξικής παράδοσης, με σκοπό τη δικαιολόγηση πολιτικών πρακτικών, χωρίς καμιά απόπειρα επιστημονικής τους θεμελίωσης. Κατόπιν, αμφισβητούν τις διάφορες παραλλαγές του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, που καταθέτουν μια περιοδολόγηση της ιστορίας του καπιταλισμού προσφεύγοντας μόνο στις μορφές του

47 R. Boyer, *Les theories de la Regulation: Paris, Barcelone, New York, reflexions autour du colloque international sur les theories de la regulation Barcelone -16,17,18 Juin 1988*, p. 5, Paris Septembre 1988

48 Στις μαρξιστικές αναλύσεις ενυπάρχει πάντα ο κίνδυνος "συμπαράθεσης από ενός μιας θεωρίας που υποτίθεται ότι είναι πλήρης και τετελεσμένη, αδιάψευστη με την ποπεριανή έννοια του όρου, και από ετέρου ενός εμπειρικού εκλεκτικισμού, των οποίων ο συνδυασμός επιτρέπει την ερμηνεία οποιασδήποτε ιστορικής φάσης ή συγκυριακού επεισοδίου". Βλέπε R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.36, (ελλην.μετάφραση), 1988, σπ.π

ανταγωνισμού, όσο και τις έρευνες στρουκτουραλιστικής έμπνευσης, οι οποίες "παρά την κριτική τους αρετή απέναντι στην αποστέωση και την ιδεολογική χρήση του μαρξισμού στα χρόνια του εξήντα", απορρίπτουν κάθε ιστορικισμό, με αποτέλεσμα να καθίστανται εξαιρετικά ακατάλληλες για την μελέτη τόσο των αλλαγών, όσο και των κρίσεων ⁴⁹.

Ωστόσο, σ' αυτό το σημείο θέλω να επισημάνω, ότι η κριτική που γίνεται απο μεριάς των ερευνητών της ρύθμισης στις μαρξιστικές προσεγγίσεις δεν είναι ταυτόσημη μ' αυτήν που ασκείται στους νεοκλασικούς οικονομολόγους. Οι θεωρητικοί της ρύθμισης απορρίπτουν τις κατηγορίες νεοκλασικής σύλληψης, επειδή a priori δεν έχουν ένα συγκεκριμένο ιστορικό περιεχόμενο, με την έννοια ότι δεν αντανάκλουν την ιστορική (άρα και η μεταβατική) όψη των τρόπων παραγωγής. Ενώ εξοβελίζουν τις κατηγορίες που επεξεργάζεται ο "ορθόδοξος" μαρξισμός, με την έννοια ότι παραμένουν σε ένα υψηλό επίπεδο αφάιρεσης και δεν προκύπτουν ως αποτέλεσμα μιας σύνθεσης πολλαπλών προσδιορισμών, που να επιτρέπει την ενσωμάτωση των ιστορικών χαρακτηριστικών της καπιταλιστικής κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές της ρύθμισης επιχειρούν μια κριτική του ορθόδοξου μαρξισμού, απο τον οποίο απορρίπτουν την ιδέα των γενικών διιστορικών νόμων που εφαρμόζονται σε όλους τους κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς ⁵⁰, χωρίς να απορρίπτουν συλλήβδην ολόκληρο το θεωρητικό κατασκεύασμα.

Σε αντίθεση με τον "ορθόδοξο μαρξισμό", οι ερευνητές της ρύθμισης θεωρούν ότι οι πατέρες του ιστορικού υλισμού δεν έχουν θεμελιώσει μια φορά και για πάντα ένα σύστημα επιστημονικό συναφή, ολοκληρωμένο και άρα επιτυχημένο ⁵¹. Αντίθετα, οι έρευνες σε όρους ρύθμισης επισημαίνουν την αναγκαιότητα εμπλουτισμού, μέσα απο την ενεργοποίηση της μακροπρόθεσμης ιστορίας, του θεωρητικού οικοδομήματος που έχει κληροδοτηθεί απο τον Μάρξ. Υπ' αυτό το πρίσμα, στα πρώτα χρόνια η Ρύθμιση επιχείρησε να αντιπαραθέσει ένα σημαντικό εργαλείο μακροοικονομικής μαρξιστικής

49 Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης, οι στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις "με την εμμονή τους στις αμεταβλητες δομές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής λησμονούν την ανάλυση των μεταβολών που τον χαρακτηρίζουν, υποτιμούν το παιχνίδι των αντιθέσεων και εμφανίζουν την ιστορία σχεδόν ακίνητη, ενώ στην πραγματικότητα είναι σπειροειδής εξέλιξη, εκσυγχρονισμός και άρα αναπαραγωγή, σύμφωνα με ρυθμούς που αλλάζουν απο περίοδο σε περίοδο" . Βλέπε R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.37. (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π

50 R. Boyer. Les theories de la Regulation: Paris, Barcelone, New York, reflexions autour du colloque international sur les theories de la regulation Barcelone -16,17,18 Juin 1988, p. 2, Paris Septembre 1988

51 R. Boyer. Les theories de la Regulation: Paris, Barcelone, New York, reflexions autour du colloque international sur les theories de la regulation Barcelone -16,17,18 Juin 1988, p. 5, Paris Septembre 1988

ανάλυσης απέναντι στα οικονομικά γεγονότα ⁵². Στις πρώτες έρευνες της ρύθμισης, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι ίδιοι οι μελετητές, επιχειρήσαν, μέσα απο την τη γονιμοποίηση της θεωρίας απο την ιστορία, να εμπλουτίσουν τις μαρξιστικές αντιλήψεις αναφορικά με τη μακροχρόνια δυναμική του καπιταλισμού ⁵³.

2.5. Μια απόπειρα μαρξιστικής ανανέωσης;

Οι προσεγγίσεις της ρύθμισης αντλώντας απο την σχολή των Annales μια άλλη βασική πηγή έμπνευσης αναγνωρίζουν ότι η δυναμική των καπιταλιστικών οικονομιών εξαρτάται απο την κατάσταση των παραγωγικών δομών και των κοινωνικών σχέσεων ⁵⁴. Μέσα απ' αυτή την οπτική, οι ερευνητές της σχολής καταθέτουν μια γενική προβληματική που προβάλλει τρεις βασικές θεωρητικές αρχές.

Πρώτον, η επέκταση του καπιταλισμού εμφανίζει μία ευρύτητα κοινωνικών μεταμορφώσεων, χωρίς να εκμηδενίζεται ο διαρκής αντιφατικός χαρακτήρας των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων. Οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δεν αναπαράγονται κάτω απο σταθερές μορφές μέσα στο χώρο και κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλισμού, ή τουλάχιστον, τόσο σταθερές όσο η ίδια η ουσία του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, αλλά μέσα απο μια ποικιλία στοιχειωδών κοινωνικών μορφών, οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής φύσης που διαφοροποιούνται τόσο χωρικά όσο και χρονικά.

Δεύτερον, οι μορφές αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων (π.χ της σχέσης κεφαλαίου εργασίας, του χρήματος, των σχέσεων ανταγωνισμού κλπ) δημιουργούν, ανάλογα με τον βαθμό επέκτασης και ωριμότητάς τους, διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, οι συνέπειες των οποίων δεν είναι ισοδύναμες σε όρους οικονομικής δυναμικής. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, δεν υφίσταται μία απλή και αποκλειστική αντιστοιχία μεταξύ μίας γενικής μορφής κοινωνικών σχέσεων και μίας μεσοπρόθεσμης ή μακροπρόθεσμης δυναμικής ⁵⁵. Οι μηχανισμοί που διαμορφώνουν τις κανονικότητες στη συσσώρευση του κεφαλαίου και στις συλλογικές και ατομικές συμπεριφορές (και άρα οι

52 H. Bertrand, *Le regime central d'accumulation de l'apres-guerre et sa crise*, p.115-6, *Critique de l' economie politique*, N. 7-8, nouvelle serie.

53 R. Boyer, *Les approches en terme de Regulation : presentation et problemes de methode*, p.7. N. 8523, CEPREMAP, 1985.

54 Σύμφωνα με το R. Boyer οι θεωρίες της Ρύθμισης έχουν επηρεαστεί έντονα απο την σχολή των Annales, η οποία ξεκινώντας απο μία κριτική του Μαρξισμού την εποχή του μεσοπολέμου έχει δείξει πως η οικονομική δυναμική του κύκλου, όπως οι "μεγάλες κρίσεις", εξαρτιώντουσαν απο την κατάσταση των παραγωγικών δομών και των κοινωνικών σχέσεων (R. Boyer, *Les theories de la Regulation* : Paris, Barcelone, New York, 1988, p. 2, διεθνές συνέδριο της Βαρκελώνης το 1988.

55 R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ.73, (ελλην.μετάφραση), 1988, σπ.π

αρχές προσαρμογής) ποικίλουν χωρικά και χρονικά. Μέσα απ' αυτές τις συνθήκες, σε κάθε κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό αντιστοιχούν διάφορα πρότυπα συσσώρευσης του κεφαλαίου κατά την ιστορική πορεία του καπιταλισμού που δηλώνουν διαφορετικούς ιστορικά όρους ολοκλήρωσης της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια οι προσεγγίσεις της ρύθμισης αναγνωρίζουν ότι οι προσδιοριστικοί παράγοντες της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της (μικρής ή μεγάλης) οικονομικής κρίσης εξαρτώνται από τις κοινωνικοοικονομικές δομές και θεσμούς που ισχύουν στην εξεταζόμενη οικονομία και στη συγκεκριμένη φάση του καπιταλισμού.

Τρίτον, η συνολική αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος δεν συντελείται κάτω από αμετάβλητες μορφές που ισχύουν για όλη τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλισμού και σε όλες τις χώρες ⁵⁶. Οι γενικές αρχές προσαρμογής της κοινωνικής ζήτησης με την προσφορά δεν είναι ταυτόσημες σ' όλες τις χώρες και σε όλες τις φάσεις της καπιταλιστικής κυριαρχίας, διαφοροποιούνται μέσα στο χώρο και το χρόνο ανάλογα με το σύνολο των κοινωνικοοικονομικών δομών που ισχύουν κάθε φορά.

Ετσι, οι θεωρητικοί της ρύθμισης υποστηρίζουν ότι η επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής μπορεί να εξεταστεί μόνο κατά διαδοχικά στάδια ανάπτυξης. Η διερεύνηση των προσδιοριστικών παραγόντων της καπιταλιστικής ανάπτυξης και των οικονομικών κρίσεων προϋποθέτει εδώ την ανάλυση των ισχύουσων κάθε φορά κοινωνικών μορφών μέσα από τον ακριβή προσδιορισμό των αλλαγών που συντελέστηκαν κατά την ιστορική πορεία του καπιταλισμού. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η μακροπρόθεσμη δυναμική της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας μπορεί να αποδοθεί μέσα από γενικούς ιστορικούς νόμους, των οποίων οι συνθήκες ισχύος θα είναι επακριβώς γνωστές μέσα στο χώρο και στο χρόνο ⁵⁷.

Γιαυτό, μέσα από τις προσεγγίσεις της Ρύθμισης προβάλλεται η ανάγκη περάσματος από τις κοινωνικές σχέσεις γενικά στη διενέργεια ενός δεύτερου επιπέδου ανάλυσης που θα έχει ως στόχο να μελετήσει τις επιπτώσεις της "ιδιαίτερης διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων" σε μια δεδομένη χώρα και σε μια συγκεκριμένη ιστορική φάση ⁵⁸. Πιο συγκεκριμένα, τονίζεται η αναγκαιότητα διεκπεραίωσης μιας έρευνας που φιλοδοξεί να εξιχνιάσει πως η κυρίαρχη μορφή των κοινωνικών σχέσεων προσδιορίζει τα πρότυπα συμπεριφοράς και τους οικονομικούς ρυθμούς της καπιταλιστικής κοινωνίας, την οικονομική ανάπτυξη και τη στασιμότητα. Υπ' αυτή την

56 J.P. Benassy, R. Boyer, R. M. Gelpi, Regulation des economies capitalistes et inflation, p. 399. Revue Economique, n. 3, mai 1979.

57 M. Aglietta, Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats-Unis, 1976, p.13, op.n.

58 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.76. (ελλην.μετάφραση), 1988, op.n

έννοια, το σημείο εκκίνησης για τη ρύθμιση δεν είναι άλλο από την επίπτωση ενός συγκεκριμένου συνόλου κοινωνικών σχέσεων (π.χ της εμπορευματικής και μισθιακής σχέσης) πάνω στους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης⁵⁹.

Ετσι, οι προσεγγίσεις της Ρύθμισης προτείνουν το πέρασμα από τις κοινωνικές σχέσεις γενικά στη διεξαγωγή μιας άλλης βαθμίδας ανάλυσης που αποβλέπει να προσδιορίσει τους γενικούς νόμους, ορισμένης επακριβώς χρονικής και χωρικής ισχύος⁶⁰. Υπ' αυτό το πρίσμα υποστηρίζεται ότι η έρευνα που έχει ως στόχο να παρουσιάσει τη σφαιρική λογική που διέπει την καπιταλιστική κοινωνία, ως μια οργανική ενότητα, οφείλει να εκπληρώσει τις ακόλουθες δύο επιταγές. Πρώτον, οφείλει να αναλύσει τις ακριβείς μορφές που μπορεί να πάρει η συσσώρευση όπως και τις ανισορροπίες και που οι μορφές αυτές προκαλούν κατά τη διάρκεια ορισμένων κρίσιμων επεισοδίων⁶¹. Με άλλα λόγια, οφείλει να αναζητήσει το νόμο που διέπει τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα κάτω από τις σταθερές τους μορφές διερευνώντας τη σύνδεση τους κατά τη διάρκεια μιας δοσμένης ιστορικής περιόδου. Δεύτερον καλείται να ανακαλύψει το νόμο της αλλαγής και της ανάπτυξης τους, δηλαδή το νόμο πέρασματος από τη μια μορφή στην άλλη, από τη μια τάξη συνδέσμου στην άλλη⁶².

Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής σύλληψης, λοιπόν χρησιμοποιείται μια μέθοδος που δίνει έμφαση στους θεσμούς και εισάγει τον ιστορικό χρόνο και τις κοινωνικές μεταμορφώσεις στην παρουσίαση της οικονομικής δυναμικής. Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της ρύθμισης η παρουσίαση της οικονομικής δυναμικής των καπιταλιστικών οικονομιών προϋποθέτει τέσσερα διαδοχικά στάδια έρευνας : α) την κινητοποίηση της ιστοριογραφίας με σκοπό τον εντοπισμό των χρονολογιών-κλειδιά που συντελούνται σημαντικές αλλαγές στο θεσμικό πεδίο (περιοδολόγηση των θεσμικών μορφών)⁶³, β) το χαρακτηρισμό και τον εμπειρικό έλεγχο της μορφής που παίρνουν ακριβώς οι επιμέρους ορθολογισμοί που προσδιορίζουν τους ρυθμούς και τους κανόνες της οικονομικής δραστηριότητας (προσδιορισμός της υπονοούμενης λογικής της κάθε θεσμικής μορφής και την εξακρίβωση του πεδίου εφαρμογής της)⁶⁴. Οι θεωρητικοί της ρύθμισης προϋποθέτουν δηλαδή ένα στάδιο έρευνας που σκοπό έχει να διακρίνει και να επαληθεύσει τις αντιτιθέμενες λογικές που διέπουν τον σχηματισμό των εισοδημάτων, των

59 Βλέπε R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.36, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π.

60 M. Aglietta, Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats _ Unis, 1976, p.13, ο.π.

61 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 72, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π.

62 L.Fontveille, La regulation du capitalisme dans sa phase industrielle et le developpement de la force de travail, p.3, Colloque International sur les theories de la regulation, Barcelone, Juin 1988.

63 R. Boyer. Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.112, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π.

64 R. Boyer. Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.114, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π.

τιμών, της συνολικής ζήτησης, των δημόσιων δαπανών και της δημιουργίας του χρήματος,

γ) τον προσδιορισμό και εμπειρικό έλεγχο των γενικών αρχών προσαρμογής που επιτρέπουν την αναπαραγωγή ολόκληρου του συστήματος: την κατανομή των εργαζομένων και του κεφαλαίου στους διάφορους κλάδους, τη δυναμική εναρμόνιση του εισοδήματος, της πίστης, και της ζήτησης κ.α (απεικόνιση του τρόπου συνολικής ρύθμισης μέσα από τη συνένωση των τμηματικών λογικών, μέσα από μακροοικονομική υποδειγματοποίησης των επιμέρους τοπικών και αποσπασματικών ρυθμίσεων) ⁶⁵,

δ) την υποδειγματοποίηση και τον εμπειρικό έλεγχο των έμφυτων τάσεων των καθεστώτων συσσώρευσης με σκοπό το χαρακτηρισμό των διαφόρων δομικών κρίσεων ⁶⁶.

2.6. Κοινές μεθοδολογικές αρχές και αποκλίσεις μεταξύ των ερευνητών της ΣΡ

Οι μελετητές της ρύθμισης παρουσιάζουν έτσι μια ευρεία συναίνεση μεταξύ τους όσον αφορά, τον συμπαγή πυρήνα των "ενδιάμεσων εννοιών", τη μεθοδολογία, και τα αποτελέσματα της έρευνας (τη προτεινόμενη περιοδολόγηση του καπιταλισμού), ενώ εμφανίζουν σημαντικές διαφορές όσον αφορά πιο αφηρημένες έννοιες.

Σύμφωνα με το R. Boyer, τα κοινά σημεία των μελετητών της σχολής της Ρύθμισης, είναι τα εξής:

- απόρριψη της προβληματικής της γενικής ισορροπίας και του μεθοδολογικού ατομικισμού,
- κριτική επεξεργασία των στρουκτουραλιστικών αναλύσεων,
- έμφαση στους θεσμούς και εισαγωγή του ιστορικού χρόνου και των κοινωνικών μεταμορφώσεων στην παρουσίαση της οικονομικής δυναμικής των καπιταλιστικών οικονομιών,
- συνδυασμός του θεωρητικού πλαισίου επεξεργασίας των ενδιάμεσων εννοιών με μια προτεινόμενη περιοδολόγηση του καπιταλισμού ⁶⁷.

Οι διαφορές που διαπιστώνονται ανάμεσα στους μελετητές της Ρύθμισης αφορούν την ύπαρξη ή όχι νόμων - τάσεων, την υιοθέτηση ή όχι της μαρξιστικής θεωρίας της αξίας που θεωρείται αναγκαία ή όχι για την κατασκευή της έννοιας της συσσώρευσης . Σύμφωνα με το Boyer μέσα στους κόλπους της σχολής της ρύθμισης παρουσιάζονται τρεις κυρίως τάσεις ⁶⁸ :

65 R. Boyer. Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.116, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π

66 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.118, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π

67 βλ. R. Boyer, η θεωρία της Ρύθμισης, σελ.205, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π

68 R. Boyer. Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.205, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π

- της ομάδας της Grenoble, που διερευνά τους νόμους και τις τάσεις του ποσοστού κέρδους, (πτωτική τάση και τάση διακλαδικής ομογενοποίησης), και συνδέεται στενά με τη μαρξιστική παράδοση.

-του R. Boyer, ο οποίος δίνει έμφαση στην μισθωτή σχέση και εγκαταλείπει οποιαδήποτε αναφορά στην μαρξική θεωρία της αξίας στις εργασίες που εκπονήθηκαν κατά την δεκαετία του 1980.

- του M. Aglietta, A.Lipietz, στους οποίους η αναφορά στην μαρξιστική θεωρία της αξίας διατηρείται και συνοδεύεται από μία προσπάθεια ανανέωσης των μαρξιστικών θέσεων σχετικά με το κέρδος.

Αξίζει, όμως, να σημειωθεί εδώ ότι η "ανομοιογένεια" των προσεγγίσεων που παρατηρείται σήμερα όσον αφορά τις πιο αφηρημένες έννοιες δεν υπήρχε από τα πρώτα κείμενα. Οι πρώτες μελέτες που εκπονήθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 70 παρουσίαζαν μιας ευρείας κλίμακας αποδοχή των ίδιων μεθοδολογικών αρχών (ιδιαίτερα όσον αφορά την εργασιακή θεωρία της αξίας και τις καθαρά μαρξιστικές καταβολές της θεώρησης τους) με κοινό στόχο τη θεμελίωση των αναλυτικών εργαλείων μίας νέας μαρξιστικής μακροοικονομίας⁶⁹. Στη διάρκεια, όμως, της δεκαετίας του 1980 αρχίζουν να σημειώνονται έντονες διαφορές μεταξύ των ερευνητών της ΣΡ. Μάλιστα ορισμένοι ερευνητές της ρύθμισης αλλάζουν μεθοδολογική αφετηρία και θεωρητικές αρχές με το πέρασμα από τη μια δεκαετία στην άλλη π.χ ο M.Aglietta από ένα τρόπο προσέγγισης με έντονες μαρξιστικές καταβολές περνά, σύμφωνα με το R. Boyer, σε "μία καλλυμένη ατομικιστική θεώρηση"⁷⁰.

Παρά τις σημαντικές διαφορές, εντούτοις, που διαπιστώνονται όσον αφορά τις πιο αφηρημένες έννοιες, έχει δίκιο κατά τη γνώμη ο R. Boyer όταν υποστηρίζει ότι ευρεία συναίνεση των μελετητών σε όρους ρύθμισης, όσον αφορά το συμπαγή πυρήνα των ενδιάμεσων εννοιών και την μεθοδολογία, επιτρέπει την ομαδοποίηση αυτών των εργασιών κάτω από τον όρο "σχολή της Ρύθμισης" ή "προσεγγίσεις της Ρύθμισης". Ωστόσο, νομίζω ότι η ασάφεια και η απροσδιοριστία που εμφανίζεται όσον αφορά τις γενικές μεθοδολογικές αρχές αποδυναμώνει σε μεγάλο βαθμό τη προβληματική σε όρους ρύθμισης. Κατά τη γνώμη μου στις πρώτες μελέτες αναπτύσσεται μία αρκετά ενδιαφέρουσα προσέγγιση της οικονομικής δυναμικής που εμπλουτίζει τις αναλύσεις που συνδέονται στενά με τη μαρξική παράδοση.

Γιαυτό με στόχο να παρουσιάσω τα μεθοδολογικά εργαλεία που θεωρώ δόκιμο να

69 H. Bertrand, Le regime central d'accumulation de l'apres-guerre et sa crise. p.115 , Critique de l' economie politique. N. 7-8. nouvelle serie.

70 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ.53. (ελλην.μετάφραση). 1988, σπ.π

υιοθετήσω για τη διερεύνηση της ελληνικής περίπτωσης, κατά την ανάλυση του συμπαγή πυρήνα των ενδιάμεσων εννοιών, της μεθοδολογίας και των αποτελεσμάτων των ερευνών της ΣΡ, έχω χρησιμοποιήσει κατά κύριο λόγο τις αρχικές μελέτες που έχουν εκπονηθεί από τους ερευνητές της ρύθμισης, στις οποίες όχι μόνο εμφανίζεται μια μεγαλύτερη ομοιογένεια ως προς τις βασικές θεμελιώδεις αρχές και θεωρητικές υποθέσεις μεταξύ των μελετητών, αλλά επιπλέον φαίνονται πιο αξιόπιστες συγκριτικά μ'αυτές που προβάλλονται στις μεταγενέστερες εργασίες.

2.7. Συμπέρασμα

Μέχρι τώρα, επιχειρήθηκε να διευκρινιστεί η μεθοδολογία που υιοθετούν οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης, συγκριτικά με τα κυριότερα ρεύματα της οικονομικής σκέψης. Πιο συγκεκριμένα, αφού εντοπίστηκαν οι κοινές μεθοδολογικές αφετηρίες με τη μαρξιστική παράδοση, σκιαγραφήθηκε η κριτική που άσκησε η ΣΡ έναντι της θεωρίας της γενικής ισορροπίας και του ορθόδοξου" μαρξισμού, προσδιορίστηκαν οι άξονες επιρροής από τις θεωρίες της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής, της σχολής των Annales, και των Αμερικανών θεσμιστών, διευκρινίστηκε η μεθοδολογική πρόταση της ΣΡ, όπως επίσης και οι κυριότερες διαφωνίες μεταξύ των μελετητών σε όρους ρύθμισης αναφορικά με τις πιο αφηρημένες έννοιες.

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης λοιπόν προέκυψε ότι οι ερευνητές της ρύθμισης λαμβάνοντας υπόψη τη κληρονομιά του Μάρξ ξεκινούν με αφετηρία τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, υιοθετούν μια ολιστική αντίληψη του κοινωνικού δεσμού και εφαρμόζουν τη διαλεκτική μέθοδο, σύμφωνα με την οποία η αναπαραγωγή του "πραγματικού συγκεκριμένου στην σκέψη" θα προκύψει μέσα από το συνεχές πέρασμα από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και την αφομοίωση του συγκεκριμένου από τη θεωρία. Υπ' αυτό το πρίσμα, τονίστηκε ότι οι ερευνητές της ρύθμισης εξοστρακίζουν τις θεωρήσεις νεοκλασικής έμπεισης γιατί δημιουργούν ένα θεολογικό κατασκεύασμα, εσωτερικό στον κόσμο των ιδεών, αποκομμένο από κάθε πραγματικότητα που αποτελεί μια θεωρητική απόπειρα νομιμοποίησης της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Παράλληλα επισημάνθηκε ότι οι αναλύσεις σε όρους ρύθμισης λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την κληρονομιά των Annales απορρίπτουν την ιδέα των γενικών διιστορικών νόμων που ενστερνίζεται ο "ορθόδοξος" μαρξισμός, χωρίς να απορρίπτουν τις μαρξικές κατηγορίες. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, οι προσεγγίσεις της ρύθμισης επιζητούν μέσα από την ενεργοποίηση της μακροπρόθεσμης ιστορίας να εμπλουτίσουν τις μαρξικές αναλύσεις όσον αφορά την οικονομική δυναμική. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις διευκρινίστηκε γιατί η μέθοδος που χρησιμοποιεί η Ρύθμιση δίνει έμφαση

στους θεσμούς και εισάγει τον ιστορικό χρόνο και τις κοινωνικές μεταμορφώσεις στην παρουσίαση της οικονομικής δυναμικής.

Η παρουσίαση, όμως, της προβληματικής σε όρους ρύθμισης δεν έχει ολοκληρωθεί μέχρι εδώ, λείπει η ανάλυση των "αποτελεσμάτων" που εξάγουν οι θεωρητικοί της Ρύθμισης μελετώντας την ιστορική πορεία των κυριάρχων καπιταλιστικών οικονομιών. Αυτό εξετάζεται στο επόμενο κεφάλαιο.

Κεφάλαιο 3

Το φορντικό μοντέλο ταχύρυθμης οικονομικής ανάπτυξης

Σ' αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζονται τα "αποτελέσματα" των ερευνών σε όρους ρύθμισης όσον αφορά τη οικονομική δυναμική των χωρών του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού.

Σε αναλυτικούς όρους, κατ' αρχήν διευκρινίζονται τα κοινά πορίσματα των ερευνών της Ρύθμισης αναφορικά με τη μακροπρόθεσμη και τη μεσοπρόθεσμη οικονομική δυναμική, τη σημασία της σχέσης της μισθωτής εργασίας, τον πληθωρισμό, και τις προτάσεις οικονομικής πολιτικής (υποκεφάλαιο 3.1). Κατόπιν, αναλύονται οι "τύποι συσσώρευσης" που διακρίνουν οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης μελετώντας την ιστορική πορεία του γαλλικού και αμερικάνικου καπιταλισμού (υποκεφάλαιο 3.2). Η ανάλυση εστιάζεται εδώ κυρίως στο φορντικό μοντέλο ανάπτυξης. Τέλος, παρουσιάζεται η μέθοδος που χρησιμοποιούν οι θεωρητικοί της ρύθμισης (κυρίως στις αρχικές τους μελέτες), προκειμένου να αποτιμήσουν ποσοτικά τη συγκεκριμένη "φύση" της συσσώρευσης εντός των ορίων ενός Έθνους σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή (υποκεφάλαιο 3.3).

Με τη σύντομη αυτή καταγραφή "των αποτελεσμάτων" της Ρύθμισης δίνεται σάρκα και οστά στις αναλυτικές κατηγορίες και τα μεθοδολογικά εργαλεία της προσέγγισης αυτής. Προσδιορίζονται με μεγαλύτερη σαφήνεια οι αιτιώδεις σχέσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης (ή κρίσης), όπως και η μέθοδος που έχει χρησιμοποιηθεί για την εμπειρική τους επαλήθευση. Ολοκληρώνεται, με άλλα λόγια, η παρουσίαση του όλου θεωρητικού σχήματος, έτσι ώστε να είναι δυνατόν εν συνεχεία να επιχειρηθεί μια απόπειρα κριτικής αξιολόγησης του θεωρητικού μοντέλου της Ρύθμισης συνολικά (έννοιες, μέθοδος, αποτελέσματα).

Πιο συγκεκριμένα, όλοι σχεδόν οι ερευνητές της ρύθμισης καταλήγουν σε πέντε κοινά πορίσματα. Πρώτον, ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης σε μια μακροχρόνια βάση εξαρτάται από τον ισχύοντα κάθε φορά θεσμικό περίγυρο. Δεύτερον, κάθε κοινωνία έχει τη δική της συγκυρία και τις κρίσεις της δικής της δομής. Τρίτον, στη καρδιά των αλλαγών του τρόπου ανάπτυξης βρίσκεται η σχέση μισθωτής εργασίας. Τέταρτον, οι σχέσεις πιστώσεων- χρήματος βρίσκονται στην καρδιά της δυναμικής της συσσώρευσης όπως και της κίνησης του γενικού επιπέδου τιμών, του πληθωρισμού. Πέμπτον, οι στόχοι, τα μέσα και η αποτελεσματικότητα των κρατικών παρεμβάσεων εξαρτώνται άμεσα από τον ισχύοντα ή τον νεοεμφανιζόμενο τρόπο ανάπτυξης.

Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης υποστηρίζεται ακόμη ότι οι περισσότερες χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού γνωρίζουν τρεις μορφές ολοκλήρωσης της συσσώρευσης που εναλλάσσονται διαδοχικά κατά την διάρκεια δύο αιώνων : το καθεστώς εκτατικής συσσώρευσης, την καθαρή εντατική μορφή συσσώρευσης, και μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο το προτύπο εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση.

Η προηγούμενη διάκριση των τύπων συσσώρευσης σηματοδοτεί μια ερμηνεία της δυναμικής του "εξωτερικού κόσμου", ως συνάρτηση των σχέσεων που διέπουν το πεδίο της αξίας που έχει στηριχτεί σε μια μέθοδο ποσοτικής αποτίμησης των μεταβολών των σχέσεων του πεδίου της αξίας. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, τα εθνικολογιστικά μεγέθη, διατυπώνοντας τις καταλλήλες υποθέσεις και περιορισμούς, είναι δυνατόν να παρέχουν αξιόπιστες ενδείξεις αναφορικά με τις αλλαγές των εσωτερικών σχέσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, των σχέσεων του πεδίου της αξίας και συνακόλουθα για τη εκτατική ή εντατική " φύση" της συσσώρευσης.

Σ' αυτό το σημείο, όμως, θα ήθελα να τονίζω και πάλι ότι για την ανάλυση των τύπων συσσώρευσης που διακρίνουν οι ερευνητές της Ρύθμισης παρουσιάζω περισσότερο τα πορίσματα των ερευνών σε όρους ρύθμισης που έχουν διεξαχθεί απο το 1975 μέχρι και το 1980, παρά τα αποτελέσματα των μεταγενέστερων εργασιών. Αυτό γίνεται, γιατί θεωρώ ότι η σημαντική απόκλιση αναφορικά με τις πολύ αφηρημένες έννοιες και τις γενικές μεθοδολογικές αρχές (ιδιαίτερα όσον αφορά την εργασιακή θεωρία της αξίας στον ορισμό της συσσώρευσης) που εμφανίζεται στις μεταγενέστερες εργασίες μεταξύ των ερευνητών, καταλήγει τελικά να αποδυναμώνει την προβληματική.

3.1. Τα κοινά πορίσματα

Οι μελετητές σε όρους ρύθμισης (ο Aglietta, ο Boyer, ο Lipietz, ο Ominami, ο Gelpi κ.α), διερευνώντας την ιστορική πορεία του καπιταλισμού σε διάφορες χώρες καταλήγουν σε πέντε κοινά πορίσματα αναφορικά με τη μακροπρόθεσμη και τη μεσοπρόθεσμη οικονομική δυναμική, τη σημασία της σχέσης της μισθωτής εργασίας, τον πληθωρισμό, και τις προτάσεις οικονομικής πολιτικής.

Πρώτα-πρώτα, οι ερευνητές της ΣΡ καταλήγουν στο συμπέρασμα οι θεσμοί παίζουν καθοριστικό ρόλο στη μακροπρόθεσμη δυναμική ¹. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, αντιτιθέμενα θεσμικά σχήματα προβάλλουν μέσα στο χρόνο και το χώρο που δεν είναι ισοδύναμα σε όρους οικονομικής δυναμικής. Υπ' αυτό το πρίσμα υποστηρίζεται ότι ο ρυθμός μακροχρόνιας οικονομικής ανάπτυξης εξαρτάται από τον ισχύοντα κάθε φορά θεσμικό περίγυρο. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής σύλληψης υποστηρίζεται λοιπόν ότι οι κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες γνώρισαν κατά τη διάρκεια δύο αιώνων τρεις κυρίως αλλαγές του τρόπου ανάπτυξης, που σηματοδοτούσαν τρεις διαφορετικές τάσεις του ρυθμού μακροχρόνιας ανάπτυξης: *ένα μέτριο ρυθμό μακροχρόνιας ανάπτυξης κατά τη διάρκεια της εκτατικής συσσώρευσης, ένα αδύναμο και σπασμωδικό ρυθμό στην καθαρή εντατική συσσώρευση, και ένα γρήγορο και σχεδόν σταθερό στο καθεστώς εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση*².

Κατόπιν, οι μελετητές της ρύθμισης ανακαλύπτουν ότι σε κάθε αναπτυγμένη καπιταλιστική οικονομία που συνυπάρχει ένα πλήθος αποκεντρωμένων αγορών προβάλλουν ανάλογα με τις ισχύουσες κάθε φορά θεσμικές μορφές δύο γενικές αρχές προσαρμογής της κοινωνικής παραγωγής με την κοινωνική ζήτηση, που αντανακλούν δύο διαφορετικούς τρόπους λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος: ο ανταγωνιστικός τρόπος ρύθμισης, στο πλαίσιο του οποίου η εναρμόνιση της προσφοράς με την κοινωνική ζήτηση συντελείται μέσω των τιμών, και ο μονοπωλιακός τρόπος ρύθμισης, στο πλαίσιο του οποίου η προσαρμογή της προσφοράς με την κοινωνική ζήτηση πραγματοποιείται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες επικύρωσης της παραγωγής και των εισοδημάτων³. Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, λοιπόν, κάθε κοινωνία έχει τη δική της συγκυρία και τις κρίσεις της δικής της δομής. Οι συγκυριακές εξελίξεις εξαρτώνται από τον ιδιαίτερο τρόπο ρύθμισης της κάθε μεγάλης περιόδου. Υπ' αυτή την έννοια, η διαφορά του θεσμικού πλαισίου εξηγεί γιατί η

1 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 123, (ελλην.μετάφραση), 1988, σπ.π

2 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 124, (ελλην.μετάφραση), 1988, σπ.π

3 J.P. Benassy, R. Boyer, R. M. Gelpi, Regulation des economies capitalistes et inflation, p. 402. 1979. σπ.π.

κάμψη και ο αντιπληθωρισμός συμβαδίζουν κατά το XIX αιώνα, ενώ η άνοδος της ανεργίας και η διατήρηση του πληθωρισμού συνυπάρχουν για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ⁴.

Υστερα, οι ερευνητές της ρύθμισης διατείνονται ότι οι μετασχηματισμοί της μισθωτής σχέσης έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο για τις αλλαγές του τρόπου ανάπτυξης. Οι μετασχηματισμοί της μισθωτής σχέσης, το πέρασμα από την ανταγωνιστική, στην ταιηλορική, και αργότερα στη φορντική μορφή ρύθμισης της μισθωτής σχέσης έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο για τη μετάθεση από το ένα καθεστώς συσσώρευσης στο άλλο. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, λοιπόν, οι οικονομικές επιδόσεις συνδέονται με τις ιδιομορφίες της μισθωτής σχέσης. Πιο συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι η αναδιάρθρωση της διαδικασίας της εργασίας χωρίς μια ισοδύναμη μετάθεση του τρόπου ζωής των μισθωτών που θεσμοθετούσε η ταιηλορική μορφή ρύθμισης της μισθωτής σχέσης προσδιόριζε τη δυναμική του καθεστώτος καθαρής εντατικής συσσώρευσης. Ενώ, η φορντική μισθωτή σχέση που κωδικοποιούσε μια ορισμένη παράλληλη κίνηση ανάμεσα στην πρόοδο των προτύπων παραγωγής και στη διάχυση των νέων κανόνων κατανάλωσης επέτρεψε τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης χωρίς βιαιές διακυμάνσεις μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και προσδιόρισε το χαρακτήρα της τελευταίας οικονομικής κρίσης. Έτσι, η ισόβια ένταξη των μισθωτών στο εσωτερικό του καπιταλισμού, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο R. Boyer, αποτέλεσε ένα πρόσφατο φαινόμενο που εμπεριέχει μια νέα μορφή οικονομικής δυναμικής και κοινωνικών αγώνων ⁵.

Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, λοιπόν, στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού επικράτησε, παρά τις όποιες παραλλαγές στο εσωτερικό του τρόπου ανάπτυξης, μια σειρά θεσμικών μορφών (όπως η φορντική μορφή μισθιακής σχέσης, ο μονοπωλιακός τύπος των σχέσεων ανταγωνισμού, η χρηματική διαχείριση υπό κρατική εγγύηση, το Κράτος Πρόνοιας, κ.α.) που επέτρεψαν τη θεμελίωση του καθεστώτος εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση και τη δυναμική προσαρμογή μεταξύ της κοινωνικής παραγωγής και της κοινωνικής ζήτησης, όχι μέσω της αγοράς και των τιμών, αλλά μέσω κοινωνικών διαδικασιών επικύρωσης της παραγωγής και των εισοδήματων ⁶. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού επικράτησε ένα φορντικό μοντέλο ανάπτυξης : την επικράτηση ενός καθεστώτος εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση που συμβαδίζει με την κυριαρχία μιας μονοπωλιακής ρύθμισης.

4 R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 125-6. (ελλην.μετάφραση), 1988. σπ.π

5 βλ. R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 131-2. (ελλην.μετάφραση), 1988. σπ.π

6 J.P. Benassy, R. Boyer, R. M. Gelpi, Regulation des economies capitalistes et inflation, p. 402, 1979. σπ.π.

Οι ερευνητές της ρύθμισης, από την άλλη μεριά, ανακαλύπτοντας στην πράξη της στοιχειώδους ανταλλαγής διάφορες μορφές συνάρθρωσης των πρωταρχικών λειτουργιών του χρήματος καταθέτουν μια νομισματική αλλά όχι μονεταριστική θεωρία του πληθωρισμού, σύμφωνα με την οποία οι σχέσεις πιστώσεων- χρήματος βρίσκονται στην καρδιά της δυναμικής της συσσώρευσης όπως και της κίνησης του γενικού επιπέδου τιμών⁷.

Τέλος, οι μελετητές της ρύθμισης θεωρούν πως δεν υφίσταται ένα άκαμπτο σύνολο συνταγών οικονομικής πολιτικής όπως υιοθετούν οι νεοκλασικοί ή κευσιανοί οικονομολογοί, αλλά οι στόχοι, τα μέσα και η αποτελεσματικότητα των κρατικών παρεμβάσεων εξαρτώνται άμεσα από τον ισχύοντα ή τον νεοεμφανιζόμενο τρόπο ανάπτυξης⁸.

Για την καλύτερη κατανόηση των κοινών αυτών πορισμάτων το ερευνητικό ενδιαφέρον θα επικεντρωθεί τους τύπους συσσώρευσης που έχουν διακρίνει οι ερευνητές της σχολής μελετώντας την ιστορική πορεία του γαλλικού και του αμερικανικού καπιταλισμού: στο καθεστώς εκτατικής συσσώρευσης, την καθαρά εντατική μορφή συσσώρευσης και στο πρότυπο εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση⁹.

7 Μέσα από τις έρευνες της Ρύθμισης προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι στο καπιταλιστικό σύστημα που κυριαρχείται από το χρήμα-εμπόρευμα, οι συναλλαγές εξαρτώνται από την ύπαρξη μεταλλικών μεσών πληρωμής, έτσι ώστε οι οικονομικές εξάρσεις να μεταφράζονται σε μια "πρόσκαιρη" αποσύνδεση των πιστώσεων από το χρήμα. Αφού, ο αντίστοιχος πληθωρισμός απορροφάται στη φάση της κάμψης, υπό την επίδραση ενός στενού χρηματικού περιορισμού. Από την ανταγωνιστική ακόμα ρύθμιση οι σχέσεις πιστώσεων- χρήματος βρίσκονται στην καρδιά της δυναμικής της συσσώρευσης όπως και της κίνησης του γενικού επιπέδου τιμών. Στη μονοπωλιακή ρύθμιση οι αιτιατές σχέσεις μεταξύ χρήματος και πιστώσεων τροποποιούνται. "Σε ένα καθαρό σύστημα χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας, η πιστώση αποτελεί προέγκριση ενός συνόλου συναλλαγών και συνακόλουθα μια διαφορετική εκδήλωση του επιχειρηματικού κύκλου: κατά τη διάρκεια της πλεονασματικής παραγωγής, μια επέκταση της ζήτησης των πιστώσεων μπορεί να είναι το μέσο για να μετατεθεί χρονικά η προσαρμογή της παραγωγής ή για να προκληθεί μια αύξηση της ζήτησης. Επιπλέον, η εκδοχή του χρήματος σε αντιστάθμισμα του δημόσιου χρέους είναι σε θέση να εξασφαλίσει τη ψευδο-επικύρωση της πλεονασματικής παραγωγής. Κατά συνέπεια, η νέα αυτή μορφή της δημιουργίας του χρήματος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας που οδηγεί στη γενίκευση των μηχανισμών του στασιμοληθωρισμού"... Βλέπε R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 129, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π.

8 R. Boyer. Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 134, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π.

9 Σύμφωνα με το Boyer, οι μεγάλες κρίσεις (1848, 1873-1895, 1929, 1967-1973) και οι παγκόσμιοι πόλεμοι αποτελούν τις χρονολογίες μεταστροφής αυτής της εξέλιξης. Βλέπε R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 123, (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π.

3.2. Το καθεστώς εκτατικής ή εντατικής μορφής συσσώρευσης με (ή χωρίς) μαζική κατανάλωση

Στις αρχικές μελέτες, οι θεωρητικοί της ρύθμισης, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την κληρονομιά του Μάρξ, υιοθετούν την εργασιακή θεωρία της αξίας στον ορισμό της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Στο πλαίσιο τούτης της θεωρητικής σύλληψης, η "συσσώρευση" ορίζεται ως η διαδικασία μεταμόρφωσης ενός μέρους του κοινωνικού υπερπροϊόντος σε νέες παραγωγικές δυνάμεις, που λαμβάνει τη μορφή της επένδυσης (μη άμεση -παραγωγική- κατανάλωση ενός μέρους του κοινωνικού προϊόντος). Υπ' αυτή την έννοια υποστηρίζεται ότι η χρησιμοποίηση του υπερπροϊόντος, το οποίο ως μέγεθος εξαρτάται από την παραγωγικότητα της εργασίας, λαμβάνει διάφορες μορφές ανάλογα με τους τρόπους παραγωγής. Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, η συσσώρευση εμφανίζεται κυρίως ως *συσσώρευση του κεφαλαίου, ως μετατροπή ενός μέρους της υπεραξίας σε πρόσθετο κεφάλαιο*. Η καπιταλιστική συσσώρευση πηγάζει από την υπεραξία, και συνακόλουθα προϋποθέτει την εκμετάλευση και αντανάκλα την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η συσσώρευση του κεφαλαίου εκλαμβάνεται εδώ ότι έχει ένα ατομικό χαρακτήρα στην κλίμακα μιας επιχείρησης και ταυτόχρονα ένα κοινωνικό χαρακτήρα στην κλίμακα της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, οι θεωρητικοί της ρύθμισης ορίζουν ως εκτατική μορφή συσσώρευσης την απλή ποσοτική διεύρυνση του κεφαλαίου που αυξάνει τη μάζα της υπεραξίας, μέσω της επέκτασης του "μισθωτού" (με σταθερό ποσοστό εκμετάλευσης), ή της αύξησης της διάρκειας της εργασίας και της εντατικότητας της εργασίας. Υπ' αυτή την έννοια, το καθεστώς εκτατικής συσσώρευσης αντανάκλα τη κυριαρχία των μηχανισμών απόσπασης απόλυτης υπεραξίας ¹. Στη φάση αυτή οι κανόνες παραγωγής ² και συνακόλουθα και οι αξιακές σχέσεις δεν μεταβάλλονται. Σε αναλυτικούς όρους, ο εκτατικός τύπος της συσσώρευσης σηματοδοτεί την απλή επέκταση των παραγωγικών ικανοτήτων, χωρίς να επέρχεται καμιά σημαντική αλλαγή στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και στην παραγωγικότητα της εργασίας, ο ρυθμός της οποίας είναι συνήθως μεγαλύτερος από το ρυθμό αύξησης της εργατικής κατανάλωσης ³. Αντίθετα η εντατική μορφή της συσσώρευσης δηλώνει την αύξηση του κεφαλαίου που μεταβάλλει ριζικά την

1 J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi,A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami *Approches de l' inflation: L'exemple francais*. Volume III, p.73, GORDES- CEPREMAP 1977.

2 Lipietz A., *Reflexions autour d' une fable pour un statut marxiste des concepts de regulation et d' accumulation*, p. 27, n 8530, CEPREMAP

3 A. Lipietz. *Derriere la crise: la tendance a la baisse du taux de profit*, p. 211, N.33, *Revue Economique*. 1982.

τεχνική και κοινωνική οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας και συνακόλουθα προκαλεί μια αύξηση της σχετικής υπεραξίας (δηλαδή μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης) ⁴.

Στο πλαίσιο αυτών των ορισμών, εντούτοις, υποστηρίζεται ότι η μια ή άλλη μορφή συσσώρευσης δεν είναι *αποκλειστική*. Στη φάση της κυριαρχίας μιας εκτατικής μορφής συσσώρευσης (αύξηση απόλυτης υπεραξίας) δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να συντελούνται σε περιορισμένη κλίμακα κάποιες αλλαγές στο παραγωγικό πρότυπο (παραγωγή σχετικής υπεραξίας). Υπ' αυτό το πρίσμα αναγνωρίζεται ότι με το πέρασμα από τη μανουφακτούρα στο εργοστάσιο, μαζί με την αύξηση των μισθωτών εγκαινιάζονταν συγχρόνως και νέες διαδικασίες της εργασίας που προέκυπταν μέσα από την ανασύνθεση ή τη σταδιακή εγκατάλειψη των προηγούμενων εργασιακών διαδικασιών ⁵. Σύμφωνα με την αντίληψη, ο εντατικός ή εκτατικός χαρακτήρας της συσσώρευσης υποδηλώνει ποια από τις δύο διαδικασίες, εντατική ή εκτατική, κυριαρχεί σε μια συγκεκριμένη χώρα και εποχή, ανάλογα με τη διάρκεια, την εντατικότητα, τις συνθήκες και το μισθό εργασίας: τη μορφή της υπεραξίας που επιβάλλει η ανάπτυξη των ταξικών αγώνων στην παραγωγή ⁶.

Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τις έρευνες της Ρύθμισης υποστηρίζεται ότι οι χώρες του κυρίαρχου καπιταλισμού βίωσαν τουλάχιστον αρχικά ένα καθεστώς εκτατικής συσσώρευσης ⁷: η μάζα της υπεραξίας μεγενθυνόταν κατά κύριο λόγο μέσω της παράτασης της εργάσιμης μέρας, επειδή οι άμεσοι παραγωγοί ως τεχνίτες με υψηλές δεξιότητες, ελέγχαν πλήρως τη διαδικασία της εργασίας (φάση της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο) ⁸. Στη φάση αυτή ο τύπος οργάνωσης της εργασίας χαρακτηριζόταν από ένα υψηλό βαθμό δεξιοτήτων των άμεσων παραγωγών που έλεγχαν πλήρως τη διαδικασία της εργασίας. Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, το καθεστώς εκτατικής συσσώρευσης χαρακτηριζόταν από ένα μέτριο ρυθμό μακροχρόνιας οικονομικής

4 J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi,A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami *Approches de l' inflation: L'exemple francais*, Volume III, p.73, GORDES- CEPREMAP 1977.

5 Βλέπε J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi,A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l' inflation: L'exemple francais*, Volume III, p.73, GORDES- CEPREMAP 1977. .

6 Βλέπε J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi,A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l' inflation: L'exemple francais*, Volume III, p.73, GORDES- CEPREMAP 1977. .

7 Παραδειγματος χάρη, σύμφωνα με τον Lipietz, στη Γαλλία δεσπόζει ένα καθεστώς εκτατικής φύσης από το 1845 μέχρι και το 1914. Βλέπε A. Lipietz, *Derriere la crise: la tendance a la baisse du taux de profit*, p. 211, N.33. *Revue Economique*, 1982.

8 Η "τυπική" υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο δηλώνει τα πρώτα βήματα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αντανakλά μια ιστορική περίοδο που αρχίζει με την οικιακή εργασία για λογαριασμό του εμπόρου- καπιταλιστή και ολοκληρώνεται με το πέρασμα στη μεγάλη βιομηχανία. με την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Με τη τυπική υπαγωγή, το κεφάλαιο υποτάσσει μια διαδικασία της εργασίας που είχε αναπτυχθεί πριν γεννηθεί η καπιταλιστική σχέση, με σκοπό να την χρησιμοποιήσει για τη δική του αξιοποίηση, για τη παραγωγή της υπεραξίας.

ανάπτυξης. Απο την άλλη μεριά, η ρύθμιση (δηλαδή η προσαρμογή ανάμεσα στη συσσώρευση και στην κοινωνική ανάγκη στους διάφορους κλάδους), στη φάση της εκτατικής συσσώρευσης, λειτουργούσε μέσω του κλασικού "κύκλου εργασιών": τιμές και αγοραστική δύναμη αυξάνονταν στο "μπούμ", ενώ το "κράχ" συνοδευόταν από μια γενική πτώση των τιμών και των μισθών που, όμως, δεν εξουδετέρωνε τελείως την ύψωση της αγοραστικής δύναμης του εργάτη ⁹. Το καθεστώς αυτό συσσώρευσης φτάνει στα όρια του, όταν η όξυνση των ταξικών αγώνων για τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας έθεσε ως αναγκαστική επιταγή την αναδιάρθρωση των μεθόδων παραγωγής.

3.2.1 Το καθεστώς καθαρής εντατικής συσσώρευσης: ταιηλορισμός

Σύμφωνα με τις έρευνες της Ρύθμισης, κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές μητροπόλεις εδραιώνεται με την επέκταση των ταιηλορικών μεθόδων εργασίας ¹⁰ ένα καθεστώς "καθαρής εντατικής συσσώρευσης". Ως καθεστώς καθαρής εντατικής συσσώρευσης εκλαμβάνεται εδώ το παραγωγικό σύστημα που συνδυάζει την αύξηση της απόλυτης υπεραξίας με την τεράστια αύξηση της σχετικής υπεραξίας, μέσω του περιορισμού του βαθμού αυτονομίας της εργασίας και της απόσπασης του ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας από τους άμεσους παραγωγούς, διατηρώντας αμετάβλητους τους κανόνες κατανάλωσης, τον τρόπο ζωής των μισθωτών. Υπ' αυτή την έννοια, στο καθεστώς καθαρής εντατικής συσσώρευσης, η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται με γοργούς ρυθμούς, ενώ η αγοραστική δύναμη των μισθωτών εξακολουθεί να αυξάνεται με μέτριους ρυθμούς.

Το καθεστώς "καθαρής εντατικής συσσώρευσης" συνδέεται με την επικράτηση του ταιηλορισμού. Ο ταιηλορισμός εισήγαγε τον επιστημονικό έλεγχο της διαδικασίας της εργασίας και το χρονόμετρο στο χώρο δουλειάς. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις σημειώνεται μια τεράστια αύξηση της παραγωγής, της παραγωγικότητας και της εντατικότητας της εργασίας που σηματοδοτεί μια ριζική μεταβολή των κανόνων παραγωγής ¹¹. Σύμφωνα με τον Aglietta, οι ταιηλορικές τεχνικές παραγωγής δηλώνουν τις γενικές αρχές οργάνωσης της εργασίας που μειώνουν το βαθμό αυτονομίας των εργατών

9 A. Lipietz, *Derriere la crise: la tendance a la baisse du taux de profit*, p. 211, N.33, *Revue Economique*, 1982.

10 Σύμφωνα με τον A. Lipietz, μετά το 1920, στη Γαλλία η ανάπτυξη του ταιηλορισμού προκαλεί το πρώτο μεγάλο κύμα εντατικής συσσώρευσης. Βλέπε A. Lipietz, *Derriere la crise: la tendance a la baisse du taux de profit*, p. 211, N.33, *Revue Economique*, 1982.

11 Δηλαδή των κυρίαρχων τεχνικών που επιβάλλονται σε όλους από την ανώτερη παραγωγικότητα, A. Lipietz, *Reflexions autour d' une fable pour un statut marxiste des concepts de regulation et d' accumulation*, p.. 27, n 8530, CEPREMAP

και υποτάσσουν τους εργαζόμενους στην επιστασία και στο συνεχή έλεγχο της εκτέλεσης του "κανόνα απόδοσης" ¹². Οι ταιηλορικές τεχνικές αντανακλούν τη μηχανική αρχή που περιόριζε την εργασία σε ένα κύκλο επαναλαμβανόμενων κινήσεων, που είχε ως αποτέλεσμα την επιτάχυνση του ρυθμού εργασίας και τη μείωση των "νεκρών χρόνων" κατά τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας. Υπ' αυτό το πρίσμα, οι θεωρητικοί της Ρύθμισης ως ταιηλορισμό ορίζουν το σύνολο των εσωτερικών παραγωγικών σχέσεων της διαδικασίας της εργασίας, που έτειναν να επιταχύνουν το ρυθμό των κινήσεων στις θέσεις εργασίας και να μειώσουν την απώλεια χρόνου που οφειλόταν σε μη καθαρά παραγωγικές εργασίες στο χώρο δουλειάς ¹³.

Σε αναλυτικούς όρους το καθεστώς αυτό συσσώρευσης περιγράφει το σύνολο των οικονομικών κανονικοτήτων που προσδιόριζαν συνήθως οι εξής θεσμικές μορφές : μια ανταγωνιστική μορφή ρύθμισης του μισθού που συμβάδιζε με τη κυριαρχία μη εμπορευματικών σχέσεων στο πρότυπο κατανάλωσης των μισθωτών, ανταγωνιστικές ενδοκαπιταλιστικές σχέσεις, μια ιδιωτική λογική χρηματοδότησης στη βάση της αρχής του "χρυσού κανόνα, όπως και μια μορφή κράτους που περιοριζόταν στη διατήρηση των νομικών και κοινωνικών συνθηκών που ανάγουν την εργασιακή δύναμη σε ελεύθερο εμπόρευμα και εξασφαλίζουν τη συνέχεια της χρηματικής σχέσης ¹⁴.

Σχετικά με τη μεσοπρόθεσμη δυναμική, στο καθεστώς καθαρής εντατικής συσσώρευσης, οι επαναλαμβανόμενες υφέσεις που συμβαδίζουν με τον αντιπληθωρισμό αποτελούσαν το μοναδικό μέσο προσαρμογής. Ετσι, υποστηρίζεται ότι το καθεστώς καθαρής εντατικής συσσώρευσης χαρακτηριζόταν απο ένα αδύναμο και σπασμωδικό ρυθμό μακροχρόνιας ανάπτυξης. Απο την άλλη μεριά, σύμφωνα με τη Ρύθμιση, το καθεστώς καθαρής εντατικής συσσώρευσης διακρίνεται για τα αρνητικά αποτελέσματα που ασκούσε η αύξηση της παραγωγικότητας στο επίπεδο της απασχόλησης και της οικονομικής δραστηριότητας. Η αύξηση της παραγωγικότητας μειώνοντας τις ανάγκες για βιομηχανικούς εργάτες πιέζε προς τα κάτω τους πραγματικούς μισθούς, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μία τάση συνεχούς υπερπροσφοράς και έλλειψης της ζήτησης, η οποία επέφερε πτώση των τιμών, των κερδών, της απασχόλησης και της οικονομικής δραστηριότητας. Στο πλαίσιο τούτης της ανάλυσης, το καθεστώς συσσώρευσης καθαρής συσσώρευσης, έτεινε σε μια συνεχή υπερπροσφορά (υπεράνπτυξη του τομέα Ι) και έλλειψη της ζήτησης, εξαιτίας της περιορισμένης ένταξης στην καπιταλιστική παραγωγή του τρόπου κατανάλωσης μιας μεγάλης μερίδας του πληθυσμού.

12 Βλεπε M.Aglietta. Regulation et crises du Capitalisme, p. 94, 1976, οπ.π.

13 M.Aglietta. Regulation et crises du Capitalisme, p. 94, 1976, οπ.π.

14 βλεπε R. Boyer. Η Θεωρία της Ρύθμισης. σελ. 134, (ελλην.μεταφραση), 1988, οπ.π

Το καθεστώς αυτό συσσώρευσης χρεωκόπησε εξαιτίας της "καθυστερήσης" του καταναλωτικού προτύπου της κοινωνίας έναντι της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Επειδή, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων ερχόταν σε αντίθεση με τη "στενή βάση" πάνω στην οποία θεμελιώνονταν οι καταναλωτικές σχέσεις. Επειδή, η εντατική μορφή συσσώρευσης δεν μπορούσε πλέον να ικανοποιηθεί από την ανταγωνιστική ρύθμιση ¹⁵. Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης υποστηρίζεται ότι πίσω από τη μαζική πτώση των τιμών (κράχ του 1929), τη χρεωκοπία των τραπεζών, τις μαζικές απαξιώσεις του κεφαλαίου και τις συγχωνεύσεις εταιρειών βρίσκονταν οι δυσκολίες πραγματοποίησης στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

15 A. Lipietz. Derriere la crise: la tendance a la baisse du taux de profit. p. 213. N.2. Revue Economique. 1982.

3.2.2 Το καθεστώς εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση: φορντισμός

Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, μετά το δεύτερο πόλεμο οι χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού βίωσαν ένα καθεστώς εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση. Το καθεστώς αυτό συσσώρευσης σηματοδοτούσε ένα ορισμένο παραλληλισμό των αλλαγών από τη μια μεριά της διαδικασίας της εργασίας (του παραγωγικού πρότυπου) και από την άλλη των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών (καταναλωτικού πρότυπου), που εξασφάλιζε τη δυναμική εξισορρόπηση της παραγωγής με την κοινωνική ζήτηση (φορντισμός). Στο καθεστώς εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση δέσποζε η τεράστια αύξηση της παραγωγικότητας και οι νέες συνθήκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (αλλάζουν ταυτόχρονα οι κανόνες παραγωγής -οι αξιακές σχέσεις- και οι κανόνες κατανάλωσης), επειδή οι συλλογικές διαπραγματεύσεις κωδικοποιούσαν μια *ex ante* προσαρμογή του πραγματικού μισθού προς τις αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας.

Σε αναλυτικούς όρους, οι φορντικές τεχνικές παραγωγής εισάγοντας την ημι-αυτόματη αλυσίδα παραγωγής και το φορτοεκφορτωτή-μεταφορέα, σταθεροποιώντας τους εργαζόμενους στις θέσεις δουλειάς και επιβάλλοντας το ρυθμό εργασίας με μηχανικό τρόπο στους εργαζόμενους, είχαν ως αποτέλεσμα την ολοένα και μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγικότητας και εντατικότητας της εργασίας.

Επιπλέον το καθεστώς συσσώρευσης που κυριάρχησε στις χώρες του καπιταλιστικού "κέντρου" μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο αντανάκλασε το σύνολο των οικονομικών και κοινωνικών κανονικοτήτων που προσδιόριζαν οι εξής θεσμικές μορφές: η κυριαρχία μιας μονοπωλιακής μορφής ρύθμισης της μισθωτής σχέσης μια μονοπωλιακή μορφή ρύθμισης του μισθού μέσω του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων¹ και μιας ολιγοπωλιακής ρύθμισης των ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων που συμβάδιζε με την επικράτηση μιας δημόσιας χρηματικής λογικής αναγκαστικής κυκλοφορίας με κρατική

¹ Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η μονοπωλιακή μορφή ρύθμισης περιγράφει την αποσύνδεση των μισθών και της απασχόλησης από τις διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας, την ακαμψία του μισθού προς τα κάτω, την υψηλή ελαστικότητα του μισθού ως προς την παραγωγικότητα και το επίπεδο τιμών, και την εισαγωγή νέων συλλογικών στοιχείων στον προσδιορισμό του μισθού και στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (έμμεσος μισθός, επιδόματα ανεργίας, συντάξεις, κοινωνική ασφάλιση). Ειδικότερα, σύμφωνα με τη προβληματική της Ρύθμισης το σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων αποτέλεσε τη θεσμοποιημένη συμφωνία μοιράσματος των κερδών της παραγωγικότητας, εναντί της αποδοχής από μεριάς των εργαζομένων των αυξήσεων της εντατικοποίησης της εργασίας.

εγγύηση τραπεζογραμματιών² και με την εδραίωση ενός "Κράτους Πρόνοιας"³.

Καθοριστικό ρόλο, λοιπόν, για τη γέννηση και επέκταση του καθεστώτος εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση έπαξε η φορντική μισθιακή σχέση. Επειδή η φορντική μισθωτή κωδικοποιώντας μια παράλληλη κίνηση ανάμεσα στην πρόοδο των προτύπων παραγωγής και στη διάχυση των νέων προτύπων κατανάλωσης, ανάμεσα στην πρόοδο της παραγωγικότητας της εργασίας και στη αύξηση των πραγματικών μισθών επέτρεπε από τη μια μεριά την αντιστάθμιση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και από την άλλη τη δυναμική εξισορρόπηση ανάμεσα στους κλάδους παραγωγής μέσω παραγωγής και στους κλάδους παραγωγής μέσω κατανάλωσης⁴. Υπ' αυτό το πρίσμα, το πρότυπο εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση δήλωνε τη ριζική μεταβολή τόσο της τεχνικής και κοινωνικής οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας όσο και των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών, μέσα από τις οποίες εξασφαλιζόταν η αντιστάθμιση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους από τη μια μεριά και η άρση των κινδύνων υποκατανάλωσης από την άλλη⁵. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, το μεταπολεμικό καθεστώς συσσώρευσης χαρακτηριζόταν από ένα γρήγορο και σχεδόν σταθερό ρυθμό μακροχρόνιας ανάπτυξης.

Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης, λοιπόν, το μεγάλο "κύμα" συσσώρευσης του κεφαλαίου, χωρίς έντονες διακυμάνσεις που σημειώθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο στους ηγεμονικούς κοινωνικούς σχηματισμούς υπήρξε το αποτέλεσμα του συνδυασμού δύο βασικών παραμέτρων : της σταθερότητας (ή της ανόδου) του γενικού ποσοστού κέρδους⁶ και της δυνατότητας δυναμικής προσαρμογής

2 Σύμφωνα με τον M. Aglietta, η ολιγοπωλιακή μορφή ανταγωνισμού και το χρηματικό σύστημα αναγκαστικής κυκλοφορίας επιτρέπουν την ένταξη κάποιων επιταχυνόμενων αποσβέσεων στο ακαθάριστο κέρδος που προκαλεί ένα "έρποντα" πληθωρισμό : την κοινωνικοποίηση, με άλλα λόγια, της απασίωσης του κεφαλαίου μέσα από την εμφάνιση ενός "έρποντος" πληθωρισμού. Βλέπε M. Aglietta, *Regulation et crises du Capitalisme*, p. 84 και 314, 1976, ο.π.

3 Το Κράτος Πρόνοιας εξασφάλιζε περισσότερο τα συλλογικά στοιχεία της μακροχρόνιας αναπαραγωγής των μισθωτών και έλεγχε τις πιστώσεις με σκοπό τη διευκόλυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Βλέπε R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ. 134, (ελλην. μετάφραση), 1988, ο.π.

4 A. Lipietz, *Derriere la crise: la tendance a la baisse du taux de profit*, p. 198, N.2, *Revue Economique*, 1982.

5 Οι υψηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγένθυσης, που παρατηρούνται κατά την μεταπολεμική περίοδο, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, εξηγούνται από την ΣΡ ως το αποτέλεσμα των ταυτόχρονων μεταμορφώσεων των συνθηκών απόσπασής της υπεραξίας (κανόνων παραγωγής), και των όρων πραγματοποίησης της (κανόνων κατανάλωσης), που εγγυώνται οι νέες θεσμικές μορφές, ιδιαίτερα της σχέσης μισθωτής εργασίας.

6 Το γενικό ποσοστό κέρδους εξελίσσεται ανάλογα με το ποσοστό υπεραξίας και αντιστρόφως ανάλογα με την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής (I) και μέσων κατανάλωσης (II) ⁷.

Υπ'αυτό το πρίσμα, οι ερευνητές της Ρύθμισης αναλύοντας το φορντικό μοντέλο ταχύρυθμης ανάπτυξης εισάγουν ως αναγκαίες συνθήκες για τη σταθερότητα της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια μακροχρόνια βάση, τα εξής:

---Πρώτον, ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής πρέπει να είναι ίδιος περίπου με το ποσοστό αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου ⁸, έτσι ώστε η ύψωση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου να αντισταθμίζεται από την μείωση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, και άρα η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου να παραμένει σταθερή.

---Δεύτερον, ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στον τομέα παραγωγής μέσων κατανάλωσης πρέπει να είναι περίπου ίδιος με το ρυθμό αύξησης της εργατικής κατανάλωσης ⁹, έτσι ώστε το ποσοστό εκμετάλευσης να σταθεροποιείται και ταυτόχρονα να εξουδετερώνεται η τάση υποκατανάλωσης: ενίσχυση από μεριάς των εργατών της ζήτησης για τα προϊόντα του τομέα II ¹⁰.

Στο φορντικό μοντέλο ανάπτυξης προσδίδεται μεγάλη σημασία στην αύξηση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών. Γιατί, η αύξηση των πραγματικών μισθών, μεταφράζεται ως μια αύξηση της ζήτησης από μεριάς των εργατών για καταναλωτικά αγαθά που διεγείρει την ανάπτυξη της παραγωγής του τομέα II, και συνακόλουθα επιτρέπει τη δυναμική προσαρμογή των κλάδων παραγωγής μέσων παραγωγής (τομέας I) και και των

7 Οι σχετικά υψηλοί και σταθεροί ρυθμοί της συσσώρευσης του κεφαλαίου κατά την μεταπολεμική περίοδο στην Γαλλία αποδίδονται, σύμφωνα με την σχολή της Ρύθμισης, στην σταθερότητα του γενικού ποσοστού κέρδους και στην άνοδο της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών. Πιο αναλυτικά, η μεταπολεμική ανάπτυξη της Γαλλίας ερμηνεύεται ως συνάρτηση της σταθερότητας του ποσοστού εκμετάλευσης και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και της αύξησης της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών. Βλέπε J.P.Benassy, R.Boyer, R.M. Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l' inflation : L'exemple francais*, vol.III CEPREMAP-GORDES 1977)). Αντίθετα η μεταπολεμική οικονομική μεγένθυση των ΗΠΑ συντελείται, σύμφωνα με τον M. Aglietta, λόγω της ανόδου του ποσοστού εκμετάλευσης και της ριζικής αλλαγής του τρόπου ζωής των μισθωτών. Βλέπε M.Aglietta *Regulation et crises du Capitalisme*, 1976, σπ.η).

8 Η πρώτη συνθήκη λοιπόν είναι $\Pi I = TC$, όπου ΠI ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής, και TC το ποσοστό αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Βλέπε A. Lipietz, *Derriere la crise : la tendance a la baisse du taux de profit*, p. 213, N.2, *Revue Economique*, 1982

9 Η δεύτερη συνθήκη λοιπόν είναι $\Pi 2 > \dot{h} = d$, όπου $\Pi 2$ ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στον τομέα παραγωγής μέσων κατανάλωσης, και d ο ρυθμός αύξησης της εργατικής κατανάλωσης. Βλέπε A. Lipietz, *Derriere la crise : la tendance a la baisse du taux de profit*, p. 213, N.2, *Revue Economique*, 1982.

10 Η αύξηση ποσοστού εκμετάλευσης και η μείωση αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου λόγω της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στο τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής, ως αντιτάσεις στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους έχουν διατυπωθεί από τον K. Μαρξ και επισημανθεί και από άλλους μαρξιστές οικονομολόγους π.χ. από τη Ν. Μοσκόβσκα. Θεωρίες των οικονομικών κρίσεων. ελλην.μετάφραση, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1988.

κλάδων παραγωγής μέσω κατανάλωσης (τομέας II). Αφού, σ'όλες τις προηγούμενες ιστορικές περιόδους η σχεδόν αμετάβλητη αγοραστική δύναμη των μισθωτών μεταφραζόταν, σύμφωνα με τη ΣΡ, ως μια αυξανόμενη ανισοροπία ανάμεσα στους κλάδους παραγωγής μέσω παραγωγής και στους κλάδους παραγωγής μέσω κατανάλωσης, πάνω στην οποία κατέληγε να σκοντάφτει τελικά η συσσώρευση του κεφαλαίου.

Όσον αφορά τη μεσοπρόθεσμη δυναμική, σε τούτη τη φάση της ανάπτυξης της καπιταλιστικής παραγωγής, οι θεωρητικοί της ρύθμισης συνάγουν μια εντελώς διαφορετική θεώρηση του επιχειρηματικού κύκλου: αντί για απόλυτη πτώση της παραγωγής και αντιπληθωρισμό σημειώνεται μια σχετική μείωση των πωλήσεων και συνέχιση του πληθωρισμού. Μάλιστα, σε τούτη τη φάση θεωρείται ότι η απαξίωση του κεφαλαίου εμφανίζεται ως μια μέτρια αύξηση των τιμών σε συνολικό επίπεδο, λόγω της ένταξης των επιταχυνόμενων αποσβέσεων στο ακαθάριστο κέρδος¹¹.

Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης των κυρίαρχων καπιταλιστικών οικονομιών κλονίζεται καθοριστικά, εξαιτίας της ωρίμανσης του φορντισμού και της όξυνσης νέων αντιφάσεων : ο δυναμισμός της ζήτησης που συντηρούσαν οι ισχύουσες θεσμικές μορφές κατά το παρελθόν φρεναρίστηκε εξαιτίας των διαρθρωτικών προβλημάτων αποδοτικότητας¹², εξαιτίας της εξάνλησης των ορίων των κοινωνικών, τεχνικών και οικονομικών συνθηκών οργάνωσης της παραγωγής¹³. Πιο συγκεκριμένα, το πρότυπο εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση κλονίζεται καθοριστικά από τις αρχές της δεκαετίας του '70, όταν η αντίσταση των εργατών ενάντια στη χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας μπλοκάρησε τις αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας. Οι περιορισμένες αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας (επιβράδυνση της αύξησης του ποσοστού εκμετάλευσης), δεν κατάφεραν πλέον να περιορίσουν τα αρνητικά αποτελέσματα που ασκούσε πάνω στο ποσοστό κέρδους η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα τη πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους και συνακόλουθα την συρρίκνωση της επενδυτικής δραστηριότητας. Η όξυνση του ανταγωνισμού και η εντεινόμενη προσπάθεια ανόρθωσης του ποσοστού κέρδους μέσω της εφαρμογής νέων μεθόδων παραγωγής και τα συνακόλουθα μεγαλύτερα ποσοστά απόσβεσης του κεφαλαίου, συμπορευόμενα με τον περιορισμό της επένδυσης σε συνολικό επίπεδο (λόγω της πτώσης του ποσοστού κέρδους), οδήγησαν σε ένα καλπάζοντα πληθωρισμό που άρχισε πλέον να συμβαδίζει με

11 M.Aglietta, *Regulation et crises du Capitalisme*, p. 84 και 314, 1976, ο.π.π.

12 βλεπε R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ. 132. (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π.π

13 βλεπε R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, σελ. 133. (ελλην.μετάφραση), 1988, ο.π.π

ένα υψηλό ποσοστό ανεργίας (στασιμοπληθωρισμός). Υπ' αυτή την έννοια υποστηρίζεται ότι η τελευταία οικονομική κρίση συνδέθηκε περισσότερο με τις δυσκολίες που συναντούσε η αξιοποίηση του κεφαλαίου (οι όροι πραγματοποίησης υπήρξαν αρχικά ευνοϊκοί).

Μετά την ανοικτή κρίση του 1974, άρχισε να κυριαρχεί ένας τύπος οργάνωσης της εργασίας (νεοφορντισμός), στο πλαίσιο του οποίου, εισάγεται ο αυτόματος έλεγχος της παραγωγής (αυτοματοποίηση) και η ανασύσταση των εργασιών στο χώρο εργασίας με τη δημιουργία ημι-αυτόματων ομάδων εργασίας, είτε χρησιμοποιώντας *μέσα παραγωγής πολλαπλών χρήσεων (ευέλικτο εργοστάσιο)*, είτε προωθώντας την *προσαρμογή των εργατών σε διάφορες θέσεις εργασίας* (ευέλικτος εργαζόμενος).

Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, ο τύπος αυτός οργάνωσης της εργασίας αναπτύχθηκε σε μια εποχή που η έξοδος από την κρίση αναζητήθηκε μέσω πολιτικών ευκαμψίας¹⁴ και αναθεώρησης όλων των συστατικών στοιχείων της μισθωτής σχέσης, σε μια εποχή που σηματοδεύτηκε έντονα από σημαντικές μειώσεις της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών, από ψηλά ποσοστά ανεργίας χωρίς να διαφαινονται κάποια στοιχεία σταθεροποίησης της οικονομίας.

Οι θεωρητικοί της Ρύθμισης διατείνονται συγκεκριμένα ότι στις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες, ο νεοφορντισμός συνδέθηκε με μια προσπάθεια ανόρθωσης του κέρδους μέσω της κατάργησης των *ex ante* αυξήσεων του πραγματικού μισθού ανάλογα με την παραγωγικότητα της εργασίας, των αναπροσαρμογών του μισθού στον πληθωρισμό, των δικαιακών εξαναγκασμών που αφορούσαν την απασχόληση (ελευθερία απολύσεων, ελαστικό ωράριο κλπ) και την κοινωνική ασφάλιση. Τα χρόνια που ακολουθούν μετά το πρώτο πετρελαιοκό "σόκ" χαρακτηρίζονται κατά κύριο λόγο για τη αντιστροφή της νομισματικής πολιτικής (περιορισμός των πιστώσεων) και τις στρατηγικές ευελιξίας από μεριάς των επιχειρήσεων και του κράτους, που συνήθως προσλαμβάνουν ένα αρκετά "μονομερές" περιεχόμενο: αναθεώρηση της αρχής σχηματισμού του μισθού, κατάργηση του κοινωνικού μισθού και συρρίκνωση του Κράτους - Πρόνοιας. Προκειμένου να αντιμετωπίσουν τη γενικότερη οικονομική αστάθεια και αβεβαιότητα, οι κυβερνήσεις των περισσότερων κυρίαρχων δυτικών οικονομιών, υιοθετούν πολιτικές ευελιξίας που προσανατολίζονται κυρίως προς μια ολομέτωπη επίθεση στη άλλοτε κυρίαρχη μορφή μισθωτής σχέσης. Παράλληλα, οι διαχειριστές της εξουσίας προχωρούν σε μια συσταλτική

¹⁴ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Boyer, με τα προτεινόμενα μέτρα ευκαμψίας, επιδιώκεται η μείωση του κοινωνικού κόστους εργασίας, η άνοδος της ανταγωνιστικότητας των εθνικών επιχειρήσεων, η δυνατότητα εύκολης προσαρμογής της επιχείρησης στο ασταθές οικονομικό περιβάλλον. R. Boyer. *La flexibilité du travail en Europe*. σελ. 236, Editions La Decouverte, Paris 1986.

νομισματική πολιτική, με στόχο να περιορίσουν τη χρόνια ανισορροπία στις σχέσεις μεταξύ χρεωστών και πιστωτών ¹⁵, και να εξομαλύνουν μέσα από την ανάφλεξη των επιτοκίων τις καταρρέουσες λόγω πληθωρισμού χρηματοδοτικές δομές ¹⁶. Ωστόσο, παρά την ευφορία που είχε προκαλέσει σε ορισμένους κύκλους οικονομολόγων η μείωση του γενικού επιπέδου των τιμών κατά τη δεκαετία του '80, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της Ρύθμισης, οι περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες δεν έχουν καταφέρει να βρουν μια λύση εξόδου από την κρίση. Αφού η συρρίκνωση του πληθωρισμού που προκαλείται λόγω της περιοριστικής πιστωτικής πολιτικής και της συνακόλουθης "εκτίναξης" στα ύψη των επιτοκίων, συντελείται με αντίτιμο το μπλοκάρισμα του δυναμισμού των παραγωγικών επενδύσεων και την ροπή προς τη στασιμότητα ¹⁷.

Σ' αυτό το σημείο, ωστόσο γεννάται το εξής ερώτημα. Πώς οι ερευνητές της Ρύθμισης διακρίνουν ακριβώς την εντατική ή εκτατική "φύση" της συσσώρευσης; Με ποιο τρόπο αποτιμούν με άλλα λόγια τις μεταβολές που σημειώνονται στο πεδίο της αξίας, και συνακόλουθα τεκμηριώνουν "μία ερμηνεία της δυναμικής του "εξωτερικού κόσμου", ως συνάρτηση των αξιακών κατηγοριών";

3.3. Η μέθοδος ποσοτικής αποτίμησης της "φύσης" της συσσώρευσης

Οι θεωρητικοί της Ρύθμισης υποστηρίζουν ότι με τη διατύπωση των καταλλήλων υποθέσεων και περιορισμών, τα εθνικολογιστικά μεγέθη μπορούν να παρέχουν ασφαλείς ενδείξεις για την εξέλιξη των μεταβλητών που προσδιορίζουν το γενικό ποσοστό κέρδους: για τις αλλαγές των εσωτερικών σχέσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, των σχέσεων που διέπουν το πεδίο της αξίας. Σ' αυτό το σημείο, θέλω να τονίσω ότι οι δείκτες που χρησιμοποιεί η σχολή της ρύθμισης (ιδιαίτερα στις αρχικές μελέτες) δεν έχουν ως στόχο να προσδιορίσουν και να αποτιμήσουν ποσοτικά τις αξιακές σχέσεις, αλλά την εξέλιξη τους κατά τη διάρκεια μιας μακρόχρονης περιόδου. Επιζητούν, με άλλα λόγια, να παρουσιάσουν την άρθρωση ανάμεσα στις μεταβολές του πεδίου της αξίας και στις μεταβολές του πεδίου των τιμών ¹⁸. Σύμφωνα με το A. Lipietz, η σχολή της ρύθμισης σκοπεύει, με τη βοήθεια κάποιων δεικτών, να περάσει (και να ερμηνεύσει) από το "εσωτερικό" επίπεδο των αξιακών σχέσεων στον "αναπτυγμένο" και "εξωτερικό" πεδίο της κίνησης των τιμών, των εισοδημάτων, των κινήτρων, των προεξοφλήσεων και των

15 βλ. R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 130, (ελλην. μετάφραση), 1988, σπ.π

16 βλ. R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 130, (ελλην. μετάφραση), 1988, σπ.π

17 βλ. R. Boyer, Η Θεωρία της Ρύθμισης, σελ. 130, (ελλην. μετάφραση), 1988, σπ.π

18 Σύμφωνα με τούτη την προβληματική, οι θεωρητικοί της ρύθμισης χαρακτηρίζουν τις έννοιες που επεξεργάζονται ως ενδιάμεσες, επειδή αυτές έχουν ως σκοπό να καταγραφούν την άρθρωση των μεταβολών ανάμεσα στο πεδίο των τιμών και στο πεδίο της αξίας.

συμπεριφορών ¹⁹.

Υπ'αυτό το πρίσμα, οι προσεγγίσεις της Ρύθμισης αρνούνται κατηγορηματικά την αντίληψη που δηλώνει ότι η εκτίμηση, έστω και κατά προσέγγιση, των μεταβολών στο πεδίο της αξίας είναι αδύνατη, γιατί η υιοθέτηση μιας τέτοιας τοποθέτησης δηλώνει ουσιαστικά ότι η εξέλιξη του γενικού ποσοστού κέρδους, και συνακόλουθα και οι αιτίες της οικονομικής κρίσης δεν μπορούν ουσιαστικά να προσδιοριστούν ²⁰. Οι θεωρητικοί της Ρύθμισης, λοιπόν, παρόλο που αναγνωρίζουν τη νομιμότητα των επιφυλάξεων που πολλοί μαρξιστές οικονομολόγοι διατυπώνουν σχετικά μ' αυτό το εγχείρημα εκτιμούν ότι αυτές δεν μπορούν να αποτελέσουν ένα σοβαρό επιχείρημα που να δικαιολογεί την απόρριψη μιας τέτοιας απόπειρας. Υπ' αυτή την έννοια, υποστηρίζεται ότι είναι όχι μόνο δόκιμη αλλά και αναγκαία η προσέγγιση των μεταβολών των αξιακών μεγεθών απο τις ενδείξεις που παρέχουν τα μακρο-οικονομικά μεγέθη. Γιατί, μόνο μέσα απο την ποσοτική αποτίμηση της κίνησης των αξιακών κατηγοριών μπορεί να πραγματοποιηθεί το συνεχές πέρασμα ανάμεσα στην εμπειρία και στη θεωρία και συνακόλουθα να τεκμηριωθεί μια ερμηνεία της δυναμικής του "εξωτερικού κόσμου", ως απόρροια των αντιφάσεων των εσωτερικών σχέσεων παραγωγής, των αντιφάσεων που διέπουν το πεδίο της αξίας.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι θεωρητικοί της Ρύθμισης εξετάζουν, τουλάχιστον στις αρχικές μελέτες, μια σειρά μεταβλητών που υποθέτουν ότι παρέχουν σοβαρές ενδείξεις για τις μεταβολές του ποσοστού εκμετάλευσης και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Ως ένδειξη της κίνησης του ποσοστού εκμετάλευσης εξετάζεται:

α) είτε ο λόγος του δείκτη μεταβολών της φαινομενικής ²¹ παραγωγικότητας της εργασίας ως προς το δείκτη εξέλιξης των πραγματικών μισθών ²² (A. Lipietz, R.Boyer κ.α) ²³,

19 A. Lipietz, Derriere la crise : la tendance a la baisse du taux de profit, p. 229, N.2, Revue Economique, 1982

20 A. Lipietz, Derriere la crise : la tendance a la baisse du taux de profit, p. 200, N.2, Revue Economique, 1982

21 Η φαινομενική παραγωγικότητα της εργασίας δηλώνει την προστιθέμενη αξία (VA) προς τους απασχολούμενους (N). Η παραγωγικότητα της εργασίας χαρακτηρίζεται απο το INSEE (Institut National de Statique et des Etudes Economiques) ως φαινομενική, γιατί δεν μπορεί να εξακριβωθεί η ακριβής προέλευση της αύξησης της προστιθέμενης αξίας ανά απασχολούμενο. Η προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο μπορεί να επεκτείνεται εξαιτίας είτε νέων μηχανών που καλυτερεύουν την απόδοση της εργασίας, είτε μιας μεγαλύτερης εντατικοποίησης της εργασίας (αλυσίδες, περιορισμός της σπατάλης των κινήσεων), είτε μιας καλύτερης οργάνωσης της εργασίας κλπ. Βλέπε σχετική αναφορά στο λήμμα "παραγωγικότητα" στο Dictionnaire economique et social των J. Bremond και A. Geledan, Editions Hatier, Paris 1981.

22 Δηλαδή ο ονομαστικός μισθός αποπληθωρισμένος με το δείκτη τιμών καταναλωτή (S / p).

β) είτε η συμμετοχή της μισθιακής μάζας (απο την οποία έχει εξαλειφτεί η επίδραση της μεταβολής των μισθών) στη συνολική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία,
γ) είτε ο λόγος του δείκτη μεταβολής του μέσου ωριαίου πραγματικού μισθού ως προς το δείκτη μεταβολής της μέσης ωριαίας παραγωγικότητας της εργασίας, δηλαδή ο δείκτης μεταβολής του κοινωνικού πραγματικού κόστος των μισθών, που θεωρείται ότι μεταβάλλεται αντιστρόφως ανάλογα απο το ποσοστό εκμετάλευσης (M. Aglietta 1976) ²⁴. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι οι ερευνητές της Ρύθμισης όταν εξετάζουν τις προαναφερόμενες μεταβλητές, ως ένδειξη του ποσοστού εκμετάλευσης, θεωρούν ουσιαστικά ότι το ποσοστό εκμετάλευσης ανεβαίνει όταν η παραγωγικότητα της εργασίας στο τομέα παραγωγής II αυξάνει πιο γρήγορα απο το ρυθμό αύξησης των πραγματικών μισθών των εργατών. Υπ' αυτή την έννοια, υποστηρίζουν ότι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στο τομέα II δεν προκαλεί πάντα μια αύξηση της σχετικής υπεραξίας, παρά μόνο στην περίπτωση που ο κανόνας εργατικής κατανάλωσης παραμένει αμετάβλητος ²⁵.

Ως ένδειξη της κίνησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου απο την άλλη μεριά εξετάζεται:

α) είτε η "αποδοτικότητα" του πάγιου κεφαλαίου, δηλαδή η προστιθέμενη αξία ως προς το ακαθάριστο πάγιο κεφάλαιο σε όγκο ²⁶, η οποία σύμφωνα με τον A. Lipietz μεταβάλλεται αντιστρόφως ανάλογα απο την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου,
β) είτε διερευνώνται ξεχωριστά ο λόγος μεταβολής των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου (σε όγκο) προς την εξέλιξη της απασχόλησης, ως ένδειξη της εξέλιξης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου απο τη μια μεριά και η μεταβολή της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στους κλάδους παραγωγής μέσων παραγωγής απο την

23 Ο λόγος αυτός $(VA / N) / (S / p)$ έχει χρησιμοποιηθεί ως ένδειξη του ποσοστού εκμετάλευσης απο τους J.P. Benassy R.Boyer, R.M. Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l' inflation : L'exemple francais*, p. 107, vol.III CEPREMAP-GORDES 1977.

24 Ο δείκτης αυτός $(Cts,o) = (Str,o) / (πτο)$ έχει χρησιμοποιηθεί απο τον M.Aglietta, στο *Regulation et crise du capitalisme*, p.69, 1976, οπ.π.

25 Ως κανόνας εργατικής κατανάλωσης ορίζεται το σύνολο των προϊόντων που εισέρχονται στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Βλέπε J.P.Benassy, R.Boyer, R.M. Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l' inflation : L'exemple francais*, p. 107, vol.III CEPREMAP-GORDES 1977.

26 Ο δείκτης της "αποδοτικότητας" του πάγιου κεφαλαίου (Q/K) -όπου το Q και το K δηλώνουν την προστιθέμενη αξία και το ακαθάριστο πάγιο κεφάλαιο σε όγκο- προτείνεται απο τον A. Lipietz, *Derriere la crise : la tendance a la baisse du taux de profit*, p. 221. N.2, *Revue Economique*, 1982.

άλλη, ως ένδειξη των μεταβολών της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου ²⁷.

Οι ερευνητές της ρύθμισης διατείνονται επίσης ότι με τις κατάλληλες υποθέσεις και περιορισμούς τα εθνικολογιστικά μεγέθη παρέχουν ενδείξεις των σχέσεων που χαρακτηρίζουν τους δύο βασικούς τομείς μιας οικονομίας, του τομέα μέσων παραγωγής (I) και του τομέα μέσων κατανάλωσης (II). Σ' αυτό το στάδιο έρευνας, οι προσεγγίσεις της ρύθμισης, επιζητούν να διακρίνουν κατά πόσο οι σχέσεις που χαρακτηρίζουν τους δύο βασικούς τομείς μιας οικονομίας περιγράφουν μια κατάσταση δυναμικής προσαρμογής ή ανισορροπίας (υπερ-ή υπο-ανάπτυξη του τομέα I ή του τομέα II), όπως επίσης και να εξηγήσουν τους λόγους που διαμορφώνεται η οποιαδήποτε κατάσταση.

Στις αρχικές τουλάχιστον μελέτες, ως ενδείξεις της δυναμικής προσαρμογής (ή όχι) μεταξύ των κλάδων παραγωγής μέσων παραγωγής και μέσων κατανάλωσης, οι αναλυτές της ρύθμισης εξετάζουν τις εξής μεταβλητές:

---α) το λόγο του δείκτη παραγωγής του τομέα μέσων παραγωγής (TI) προς το δείκτη παραγωγής του τομέα μέσων κατανάλωσης (TII),

---β) το προϊόν του τομέα I ως ποσοστό της συνολικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας της βιομηχανίας (SI / VAB).

Με σκοπό να εξηγήσουν τους λόγους που διαμορφώνεται μια κατάσταση δυναμικής προσαρμογής ή ανισορροπίας μεταξύ των δύο βασικών τομέων μιας οικονομίας, οι προαναφερόμενοι μελετητές διερευνούν την αγοραστική δύναμη των εργατών και τις δαπάνες του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας, γιατί, σύμφωνα με τη ΣΡ, τα μεγέθη αυτά επηρεάζουν (ή όχι) το ρυθμό αύξησης της εργατικής κατανάλωσης, στηρίζουν (ή όχι) τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά, διεγείρουν (ή όχι) την ανάπτυξη του τομέα II.

27 Επειδή η "αποδοτικότητα" του παγίου κεφαλαίου, είναι συνάρτηση δύο μεταβλητών της παραγωγικότητας της εργασίας (Q/N) και του λόγου του ακαθάριστου παγίου κεφαλαίου σε όγκο προς τους απασχολούμενους (K/N), δηλαδή $Q / K = f(Q/N) (K/N)^{-1}$, εξετάζουν και ξεχωριστά αυτές τις μεταβλητές για να συνάγουν τις μεταβολές της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

3.4. Σύνοψη

Σ' αυτό το κεφάλαιο, αφού προηγήθηκε μια σύντομη αναφορά στα κοινά πορίσματα των ερευνών σε όρους ρύθμισης όσον αφορά τη μακροπρόθεσμη και μεσοπρόθεσμη οικονομική δυναμική, τη σημασία της μισθιακής σχέσης, τον πληθωρισμό, και τις προτάσεις οικονομικής πολιτικής, διευκρινίστηκε η περιοδολόγηση του καπιταλισμού που προβάλλεται μέσα από τις προσεγγίσεις της ρύθμισης και παρουσιάστηκε η μέθοδος που εφαρμόζουν οι θεωρητικοί της ρύθμισης προκειμένου να διακρίνουν την (εκτατική ή εντατική) μορφή της συσσώρευσης που επικρατεί σε μια συγκεκριμένη χώρα κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης ιστορικής φάσης του καπιταλισμού.

Οι ερευνητές της Ρύθμισης καταλήγουν επίσης στο συμπέρασμα ότι οι αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες γνωρίζουν διαδοχικά κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων: το καθεστώς εκτατικής συσσώρευσης, την καθαρή εντατική μορφή συσσώρευσης, και μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο το πρότυπο εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση.

Το καθεστώς εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση που εγκαθιδρύθηκε στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο χαρακτηριζόταν από ένα γρήγορο και σχεδόν σταθερό ρυθμό μακροχρόνιας ανάπτυξης. Σύμφωνα με τη Ρύθμιση, το καθεστώς αυτό σηματοδοτούσε τις ταυτόχρονες μεταμορφώσεις της εργασιακής διαδικασίας (του παραγωγικού προτύπου) και του τρόπου ζωής των μισθωτών (καταναλωτικού προτύπου) που επέτρεπαν μια δυναμική προσαρμογή της παραγωγής με την κοινωνική ζήτηση (φορντισμός). Η κρίση αυτού του καθεστώτος συσσώρευσης (η τελευταία οικονομική κρίση) εκλαμβάνεται εδώ ότι συνδέεται περισσότερο με τις δυσκολίες που συναντούσε η αξιοποίηση του κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι το πρότυπο εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση χρεωκόπησε, όταν η αντίσταση των εργατών ενάντια στη χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας μπλοκάρησε τις αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, πίσω από τον καλπάζοντα πληθωρισμό και την αύξηση της ανεργίας (στασιμοπληθωρισμό) κρύβεται η πτώση του ποσοστού κέρδους.

Η παρουσίαση επικεντρώθηκε ακόμη στη μέθοδο που χρησιμοποιούν οι ερευνητές της Ρύθμισης προκειμένου να διακρίνουν τους τύπους συσσώρευσης που έχει γνωρίσει μια χώρα κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλισμού. Σύμφωνα μ' αυτή υποστηρίζεται ότι τα εθνικολογιστικά μεγέθη με τη διατύπωση των κατάλληλων υποθέσεων και περιορισμών παρέχουν αξιόπιστες ενδείξεις για τις μεταβολές των

σχέσεων που διέπουν το πεδίο της αξίας. Ακόμα εξηγήθηκε το βασικό επιχείρημα που προβάλλεται μέσα από τις έρευνες της ρύθμισης όσον αφορά την αναγκαιότητα μιας τέτοιας απόπειρας : μια αξιόπιστη ερμηνεία της δυναμικής του "εξωτερικού κόσμου" σε συνάρτηση με τις αντιφάσεις των εσωτερικών σχέσεων παραγωγής δεν μπορεί να τεκμηριωθεί σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, καθόσον αποκλείεται η "ενσωμάτωση" του συγκεκριμένου στη θεωρία.

Αφού λοιπόν καταγράφηκαν τα αποτελέσματα των ερευνών σε όρους ρύθμισης και διευκρινίστηκε η περιοδολόγηση του καπιταλισμού όπως και η μέθοδος που εφαρμόζουν οι θεωρητικοί της Ρύθμισης, δεν μένει παρά η αξιολόγηση του εννοιολογικού και μεθοδολογικού πλαισίου και συνακόλουθα της "εγκυρότητας" των αποτελεσμάτων της ΣΡ. Οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης καταθέτουν ένα δόκιμο εννοιολογικό πλαίσιο και μια ικανή μέθοδο για την καταγραφή της οικονομικής δυναμικής των καπιταλιστικών οικονομιών; Η διαλεκτική που προτείνει η σχολή της Ρύθμισης ανάμεσα στις μορφές της συσσώρευσης και στους τύπους της σχέσης μισθωτής εργασίας μπορεί να αποτελέσει ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για την ερμηνεία της μεγένθυσης και της οικονομικής κρίσης μιας χώρας; Η σημερινή κρίση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών συνδέεται περισσότερο, όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί της ρύθμισης, με τις δυσκολίες αξιοποίησης του κεφαλαίου που συνοδεύονται τουλάχιστον αρχικά από ευνοϊκές συνθήκες πραγματοποίησης; Με άλλα λόγια, η οικονομική κρίση που πλήττει τις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες από τις αρχές της δεκαετίας του '70 μπορεί να αναζητήσει τη γενεσιουργό της αιτία, όπως ισχυρίζονται οι θεωρητικοί της ρύθμισης στην "καθυστέρηση" των παραγωγικών δυνάμεων έναντι της μορφής ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων ιδιαίτερα της σχέσης μισθωτής εργασίας; Τα ζητήματα αυτά θα διερευνηθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

Κεφάλαιο 4

Κριτική αξιολόγηση της Ρύθμισης

Σ' αυτό το κεφάλαιο επιχειρώ να αξιολογήσω τα αναλυτικά εργαλεία που δημιουργεί η ΣΡ για να ερμηνεύσει την μακροχρόνια δυναμική των καπιταλιστικών οικονομιών.

Πιο συγκεκριμένα, κατ' αρχήν διευκρινίζεται ποιες θεωρητικές αφετηρίες και μεθολογικές αρχές η παρούσα διατριβή δανείζεται απο τη Ρύθμιση (βλέπε υποκεφάλαιο 4.1). Ακολουθεί μια απόπειρα κριτικής επεξεργασίας των αναλυτικών εργαλείων της Ρύθμισης (βλέπε υποκεφάλαιο 4.2) και θεωρητικής ανασύνθεσης του μοντέλου της ρύθμισης, μέσα απο την οποία επιχειρείται ο επαναπροσδιορισμός των αιτιωδών σχέσεων ανάπτυξης και κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας (υποκεφάλαιο 4.3). Μετά, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται στην αξιολόγηση της μεθόδου ποσοτικής αποτίμησης των μεταβολών των αξιακών σχέσεων που χρησιμοποιεί η Ρύθμιση (τα πρώτα χρόνια τουλάχιστον) για να ελέγξει ποσοτικά τις αναλυτικές της κατηγορίες (υποκεφάλαιο 4.4). Υπο το φώς αυτής της ανάλυσης, προσδιορίζονται επακριβώς οι υποθέσεις εργασίας όπως και η μέθοδος που θα εφαρμοστεί, για τη διερεύνηση της ελληνικής περίπτωσης (υποκεφάλαιο 4.5). Τέλος, ακολουθούν τα συμπεράσματα που προέκυψαν μέσα απ' όλη αυτή τη διαδρομή αξιολόγησης και θεωρητικής επεξεργασίας του μοντέλου της Ρύθμισης (υποκεφάλαιο 4.6).

Η κριτική αυτή επεξεργασία των αναλυτικών εργαλείων της ρύθμισης συντελείται προκειμένου να προσδιοριστούν οι θεωρητικές αφετηρίες και το μεθοδολογικό πλαίσιο, τις οποίες, κατά τη γνώμη μου οφείλει να εκλάβει ως σημείο εκκίνησης η οικονομική ανάλυση με στόχο να καταγράψει τη δυναμική της συσσώρευσης σε μια χώρα.

Σε αναλυτικούς όρους, κατ' αρχήν η παρούσα μελέτη ξεκινά με σημείο εκκίνησης την προβληματική σε όρους ρύθμισης. Ωστόσο, μέσα απο τη κριτική αξιολόγηση της ρύθμισης, επικρατεί η αντίληψη ότι η αναζήτηση της ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής εντός των ορίων ενός Έθνους θέτει σοβαρούς περιορισμούς για την καταγραφή της δυναμικής της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα. Ετσι, με τη βοήθεια ενός θεωρητικού υποδείγματος αποδεικνύεται ότι οι αιτιώδεις σχέσεις της ανάπτυξης και κρίσης μιας οικονομίας που αποκαλύπτει η Ρύθμιση επαληθεύονται μόνο στην περίπτωση που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα συγκροτείται απο κλειστές εθνικές οικονομίες, με σχεδόν ανύπαρκτο εξωτερικό εμπόριο και περιορισμένη κίνηση κεφαλαίων. Η ανάπτυξη μιας καπιταλιστικής οικονομίας δεν προσδιορίζεται, όπως ισχυρίζονται οι θεωρητικοί της ρύθμισης, απο τις μεταβολές των συνθηκών

χρησιμοποίησης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης εντός των εθνικών της συνόρων, ανεξάρτητα δηλαδή από τους όρους παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας σε άλλες χώρες. Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτής της θεωρητικής σύλληψης υποστηρίζεται ότι οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης, υιοθετώντας ως πεδίο ανάλυσης τον εθνικό χώρο, αδυνατούν να εξιχνιάσουν την ακριβή "φύση" της συσσώρευσης. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, προβάλλεται η ιδέα ότι η οικονομική ανάλυση που έχει ως στόχο να διευκρινήσει τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου οφείλει να ξεκινήσει με αφετηρία μια άλλη θεωρητική αρχή : ο νόμος της αξίας επιβάλλεται και οι αντιφάσεις της σχέσης κεφαλαίου - εργασίας επιλύονται ή έρχονται να εκδηλωθούν σε παγκόσμια κλίμακα.

Υπ' αυτό το πρίσμα, ακολουθεί μια απόπειρα θεωρητικής ανασύνθεσης του μοντέλου της Ρύθμισης, προκειμένου να επαναπροσδιοριστούν νέες αιτιώδεις σχέσεις της ανάπτυξης και κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτής θεωρητικής αναζήτησης τονίζεται ότι οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης δεν εξαρτώνται μόνο από τις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό μιας καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά επιπλέον και από τις διεθνείς σχέσεις και την παγκόσμια ταξική πάλη. Η δυνατότητα του κεφαλαίου μιας χώρας να εκμεταλεύεται κερδοφόρα την εργατική δύναμη χωρίς να απειλείται ταυτόχρονα από κινδύνους υποκατανάλωσης (και άρα και η καπιταλιστική ανάπτυξη) καθορίζεται από το σύνολο των κανονικότητων που εγγυώνται οι θεσμικές μορφές εντός της εθνικής επικράτειας όσο και στο εσωτερικό των άλλων καπιταλιστικών οικονομιών. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή υποστηρίζεται ότι το πρότυπο συσσώρευσης σε μια χώρα δεν μπορεί να προσδιοριστεί ανεξάρτητα από το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Υπ' αυτή την έννοια, το παγκόσμιο πρότυπο και η διατήρηση της θέσης του κεφαλαίου μιας χώρας στη διεθνή αγορά αποτελούν το κλειδί για την ανάλυση της δυναμικής της συσσώρευσης σε μια χώρα. Πιο συγκεκριμένα θεωρείται ότι η καταγραφή της δυναμικής της συσσώρευσης σε μια χώρα προϋποθέτει τη διερεύνηση του συνόλου των οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων που εγγυώνται οι ισχύουσες "εθνικές" θεσμικές μορφές (π.χ της μισθιακής σχέσης, τις σχέσεις ανταγωνισμού, του χρήματος, του κράτους) μέσα από τις οποίες εξασφαλίζεται η θέση του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά, όσο και των οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων που εγγυώνται οι θεσμικές μορφές όλων των χωρών που συμμετέχουν ενεργά στο παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας και επιτρέπουν μια μακροχρόνια ανάπτυξη, χωρίς βίαιες διακυμάνσεις, σε παγκόσμια κλίμακα (βιωσιμότητα ενός δυναμικού παγκόσμιου πρότυπου συσσώρευσης).

Στη συνέχεια επιχειρείται μια απόπειρα κριτικής αξιολόγησης της μεθόδου που χρησιμοποιούν οι ερευνητές της Ρύθμισης προκειμένου να διακρίνουν τους τύπους

συσσώρευσης που έχει γνωρίσει μια χώρα κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλισμού. Μέσα από αυτήν προβάλλεται το επιχείρημα της Ρύθμισης ότι διατυπώνοντας τις κατάλληλες υποθέσεις και περιορισμούς μπορούμε να περάσουμε σε μια αρκετά αξιόπιστη ποσοτική αποτίμηση των μεταβολών των σχέσεων του πεδίου της αξίας, μέσα από τις ενδείξεις που παρέχουν τα εθνικολογιστικά μεγέθη. Έτσι θεωρείται ότι μια τέτοια απόπειρα είναι αναγκαία, γιατί η μέθοδος αυτή, παρά τις οποιεσδήποτε επιφυλάξεις, ανοίγει ένα δρόμο εμπλουτισμού της θεωρίας από την εμπειρική έρευνα και επιτρέπει να παραχθούν προτάσεις ικανές να αντιπαρατεθούν με τα ιστορικά γεγονότα : να τεκμηριωθεί μια ερμηνεία της δυναμικής του "εξωτερικού κόσμου", ως συνάρτηση των σχέσεων που διέπουν το πεδίο της αξίας.

Μέσα, λοιπόν, από την κριτική επεξεργασία και τον επαναπροσδιορισμό των αιτιωδών σχέσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης και κρίσης όπως και την αξιολόγηση της μεθόδου της Ρύθμισης προσδιορίζονται επακριβώς οι υποθέσεις εργασίας και η μέθοδος που ακολουθεί τελικά η παρούσα διατριβή για τη διερεύνηση της ελληνικής περίπτωσης.

4.1. Με σημείο εκκίνησης τις θεωρητικές αφετηρίες και το μεθοδολογικό πλαίσιο της Ρύθμισης;

Οι μελέτες σε όρους ρύθμισης παρουσιάζουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθόσον δεν επιζητούν να αποτελέσουν έρευνες καθαρά θεωρητικές που παραμένουν σε ένα ψηλό επίπεδο αφάιρεσης και δεν μπορούν να αντιπαρατεθούν με τα οικονομικά γεγονότα, ούτε εργασίες κυρίως εμπειρικές που αδυνατούν να ξεφύγουν από μια απλή αποσπασματική περιγραφή, η οποία σπάνια παρέχει μια θεωρητική ερμηνεία του όλου. Οι έρευνες σε όρους ρύθμισης ανεξάρτητα από την εγκυρότητα ή όχι των αποτελεσμάτων που καταλήγουν, χρησιμοποιούν μια μέθοδο που σηματοδοτεί λαμπρά κριτήρια επιστημονικότητας : κοινωνικές σχέσεις ως αφετηρία της ανάλυσης, έμφαση στους θεσμούς, κινητοποίηση της ιστοριογραφίας και σύνδεση της ιστορίας με την οικονομική θεωρία, προσέγγιση των μεταβολών των αξιακών σχέσεων από τις ενδείξεις που παρέχουν τα μακροοικονομικά μεγέθη.

Οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης, με σημείο εκκίνησης το θεωρητικό προβληματισμό που αναπτύσσεται γύρω από τη μαρξιστική μέθοδο και τις βασικότερες μαρξιστικές κατηγορίες, υιοθετούν σημαντικά αξιόπιστες αρχές ανάλυσης και ερμηνείας των οικονομικών γεγονότων και έναν επιστημονικό τρόπο διερεύνησης και οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής παρατήρησης. Πιο συγκεκριμένα, νομίζω ότι η οικονομική ανάλυση που θέτει ως στόχο να διερευνήσει τους νόμους κίνησης του

κεφαλαίου οφείλει να υιοθετήσει ως αφετηρία της ανάλυσης τις κοινωνικές σχέσεις. Υπ' αυτό το πρίσμα, η δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου προσδιορίζεται αναμφισβήτητα από τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Με άλλα λόγια, η οικονομική κρίση πηγάζει αναμφίβολα από τον αντιφατικό χαρακτήρα της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής, από την αντίφαση ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. Υπ' αυτή την έννοια το σημείο εκκίνησης δεν μπορεί να είναι άλλο από την επίπτωση ενός συγκεκριμένου συνόλου κοινωνικών σχέσεων (π.χ της εμπορευματικής και μισθιακής σχέσης) πάνω στους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης.

Παράλληλα, οι θεωρητικοί της ρύθμισης αντλώντας από τη σχολή των Annales, μια άλλη πηγή έμπνευσης έχουν δίκιο όταν υποστηρίζουν ότι η επέκταση του καπιταλισμού εμφανίζει μία ευρύτητα κοινωνικών μεταμορφώσεων, χωρίς να εκμηδενίζεται ο διαρκής αντιφατικός χαρακτήρας των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων. Οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δεν αναπαράγονται κάτω από σταθερές μορφές μέσα στο χώρο και κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλισμού, ή τουλάχιστον, τόσο σταθερές όσο η ίδια η ουσία του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, αλλά μέσα από μια ποικιλία στοιχειωδών κοινωνικών μορφών, οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής φύσης που διαφοροποιούνται τόσο χωρικά όσο και χρονικά. Υπ' αυτό το πρίσμα, οι μορφές αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων (π.χ της σχέσης κεφαλαίου εργασίας, του χρήματος, των σχέσεων ανταγωνισμού κλπ) δημιουργούν αναμφίβολα, ανάλογα με τον βαθμό επέκτασης και ωριμότητάς τους, διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, οι συνέπειες των οποίων δεν είναι ισοδύναμες σε όρους οικονομικής δυναμικής. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, οι παράγοντες της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της (μικρής ή μεγάλης) οικονομικής κρίσης εξαρτώνται πράγματι, από τις κοινωνικοοικονομικές δομές και θεσμούς που ισχύουν κάθε φορά ανάλογα με το χρόνο και το χώρο. Έτσι, η παρούσα διατριβή υιοθετεί τον κεντρικό πυρήνα της ανάλυσης της Ρύθμισης αναφορικά με τις οικονομικές κρίσεις. Πιο συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι οι αιτίες των κρίσεων δεν συνδέονται μονομερώς με τη σφαίρα της παραγωγής ή με την σφαίρα της κυκλοφορίας, αλλά οι κρίσεις προκύπτουν από την διαλεκτική που αναπτύσσεται ανάμεσα στους δύο αυτούς πόλους. Υπ' αυτή την έννοια ενστερνίζομαι την ιδέα ότι ανάλογα με τις ιστορικές περιστάσεις και τις ισχύουσες θεσμικές μορφές έρχεται να εκδηλωθεί η προσωρινή κυριαρχία των αντιφάσεων του ενός ή του άλλου πόλου (των αντιφάσεων που διέπουν τους όρους παραγωγής της υπεραξίας ή των αντιφάσεων που αφορούν τις συνθήκες πραγματοποίησης της).

Πιο αναλυτικά, οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης στηρίζονται σ' αρκετά

αξιόπιστες αναλυτικές αρχές:

-ο ρυθμός της μακροχρόνιας οικονομικής ανάπτυξης εξαρτάται απο τον ισχύοντα θεσμικό περίγυρο, ιδιαίτερα απο τη ισχύουσα θεσμική μορφή της μισθωτής σχέσης.

-κάθε κοινωνία γνωρίζει τη συγκυρία και την κρίση της δικής της δομής. Δηλαδή οι προσδιοριστικοί παράγοντες της ανάπτυξης και της κρίσης της καπιταλιστικής κοινωνίας δεν είναι ταυτόσημοι μέσα στο χώρο και στον χρόνο, αλλά ποικίλουν ανάλογα με τις ισχύουσες κοινωνικές μορφές (ιδιαίτερα της σχέσης μισθωτής εργασίας) και οικονομικές δομές.

- οι μετασχηματισμοί της μισθωτής σχέσης βρίσκονται στην καρδιά των αλλαγών του τρόπου ανάπτυξης στην μακροχρόνια περίοδο, των μεταβολών της συνολικής μορφής ρύθμισης και του καθεστώτος συσσώρευσης.

Σύμφωνα μ' αυτές τις παρατηρήσεις, η ανάλυση οφείλει να εστιάζεται στις μορφές των κοινωνικών σχέσεων, ιδιαίτερα στη μορφή ρύθμισης της μισθιακής σχέσης. Η οικονομική έρευνα οφείλει, λοιπόν, μέσα απο την ενεργοποίηση της ιστοριογραφίας, να περάσει απο τις κοινωνικές σχέσεις γενικά στη διενέργεια ενός δεύτερου επιπέδου ανάλυσης που θα έχει ως στόχο να μελετήσει τις επιπτώσεις της "ιδιαίτερης διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων". Υπ' αυτό το πρίσμα, υιοθετώ τη μεθολογική πρόταση της ΣΡ: η επιστημονική μέθοδος πρέπει να δίνει έμφαση στους θεσμούς και να εισάγει τον ιστορικό χρόνο και τις κοινωνικές μεταμορφώσεις στην παρουσίαση της οικονομικής δυναμικής.

Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, αναγνωρίζω επίσης ότι η σταθερότητα της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια μακροχρόνια βάση εξαρτάται, όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί της ρύθμισης, απο τη σταθερότητα του γενικού ποσοστού κέρδους και τη δυνατότητα ή όχι δυναμικής προσαρμογής του τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής (I) και μέσω κατανάλωσης (II).

Σε αυτό το σημείο, όμως γεννάται το εξής ερώτημα. Οι αντιφάσεις των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής επιλύονται (ή έρχονται να εκδηλωθούν), όπως νομίζουν οι θεωρητικοί της ρύθμισης, μέσα στα όρια της εθνικής επικράτειας ή αντίθετα στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας; Η δυνατότητα αντιστάθμισης της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και η επίτευξη μιας δυναμικής ισορροπίας ανάμεσα δύο βασικούς τομείς παραγωγής μιας οικονομίας, του τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής (T1) και του τομέα παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων (T2) εξασφαλίζεται μέσα στα όρια της επικράτειας μιας χώρας αποκλειστικά απο τις ισχύουσες θεσμικές μορφές ή στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος απο μια σειρά εθνικών μορφών στις διάφορες χώρες; Με άλλα λόγια, είναι νόμιμο η μορφή ρύθμισης των καπιταλιστικών

σχέσεων να διερευνάται, όπως υποστηρίζει η Ρύθμιση, στο πλαίσιο ενός καθορισμένου Έθνους, όταν το καπιταλιστικό σύστημα αντανάκλα ένα διεθνή καταμερισμό της εργασίας, στο πλαίσιο του οποίου διενεργούνται μεταξύ των χωρών εκτεταμένες ανταλλαγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών, μετακινήσεις κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού;

4.2 Κριτική στη Ρύθμιση

Οι ερευνητές της ρύθμισης θεωρούν νόμιμο να ερευνούν τις μορφές ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων στο πλαίσιο ενός καθορισμένου Έθνους ¹. Καθώς, η πρωτοτυπία κάθε κοινωνικού σχηματισμού, που συνδέεται άμεσα με τους τρόπους συγκρότησης των καπιταλιστικών σχέσεων επιφέρει ορισμένες διαφορές (σε ένταση και σε μορφή) των χαρακτηριστικών της συνολικής ρύθμισης, οι οποίες δεν πρέπει να αγνοηθούν.

Ωστόσο, σ' αντίθεση με τους Regulationnistes, θεωρώ ότι η αναζήτηση της ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής εντός των ορίων ενός Έθνους θέτει σοβαρούς περιορισμούς για την καταγραφή της δυναμικής της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα ².

Η ΣΡ, περιορίζοντας την ανάλυση στο πλαίσιο ενός Έθνους ξεκινά και επιζητά ουσιαστικά να επαληθεύσει τις εξής θεωρητικές αρχές:

-η αντίφαση κεφαλαίου-εργασίας επιλύεται ή έρχεται να εκδηλωθεί μέσα στα πλαίσια ενός καθορισμένου Έθνους. Οι αντιφάσεις που γεννά η διαδικασία της συσσώρευσης επιλύονται ή έρχονται να εκδηλωθούν σε μια χώρα. Η συσσώρευση του κεφαλαίου σε μια χώρα εξαρτάται από τους όρους κερδοφορίας του κεφαλαίου (γενικό ποσοστό κέρδους) και τους όρους πραγματοποίησης της υπεραξίας, όπως αυτοί διαμορφώνονται ανάλογα με τον τρόπο χρησιμοποίησης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης σε μια χώρα, δηλαδή ανάλογα με τη μορφή της συσσώρευσης και τη θεσμική μορφή της μισθιακής σχέσης.

---οι κρίσεις αποτελούν τη διαδικασία που επανεγκαθιδρύει βίαια μέσα στον εθνικό χώρο τη διαλεκτική ενότητα ανάμεσα στην αξία και στην αξιακή μορφή, ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής και στη σφαίρα της κυκλοφορίας, μεταξύ των όρων παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας .

1 Βλέπε σχετική αναφορά στο J.P.Benassy, R.Boyer, R.M. Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l' inflation : L'exemple francais*, *Approches de l' inflation : L'exemple francais* p. 52, V.III, CEPREMAP-GORDES, 1977

2 Πολλά από τα σημεία της κριτικής που επιχειρείται έχουν αναπτυχθεί από τους G. Serafetinidis et Z. Demathas, *Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly*, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1989.

Οι θεωρητικές αυτές υποθέσεις, όμως, ισχύουν, μόνο στην περίπτωση που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα συγκροτείται από "κλειστές" εθνικές οικονομίες. Πιο συγκεκριμένα, το μέσο ποσοστό κέρδους (και άρα και η κεφαλαιακή συσσώρευση) εξαρτάται, όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί της Ρύθμισης, από την εξέλιξη του βαθμού εκμετάλευσης της εργασίας και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου στο εσωτερικό μιας χώρας, μόνο στη περίπτωση που οι διάφορες χώρες ασκούν περιορισμένες μεταξύ τους ανταλλαγές εμπορευμάτων κ.λ.π. Παρόμοια, η πραγματοποίηση της εθνικής παραγωγής χωρίς βίαιες διακυμάνσεις μακροχρόνια (άρα και η καπιταλιστική ανάπτυξη) εξαρτάται από τη δυνατότητα ή όχι επίτευξης μιας δυναμικής προσαρμογής ανάμεσα στον τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής και στον τομέα παραγωγής μέσω κατανάλωσης στο εσωτερικό μιας χώρας, δηλαδή από το συσχετισμό των διαφόρων τάξεων, από την αντίστοιχη οικονομική τους θέση στο εσωτερικό μιας χώρας, μόνο στη περίπτωση που το καπιταλιστικό σύστημα συγκροτείται από "κλειστές" εθνικές οικονομίες.

Οι παραπάνω, όμως, αιτιώδεις σχέσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης (ή κρίσης) σε μια χώρα δεν φαίνονται να ισχύουν, όταν το καπιταλιστικό σύστημα περιγράφει ένα διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Αυτό οφείλεται κυρίως γιατί, είτε εξισώνονται είτε όχι τα ποσοστά κέρδους, η μάζα του κέρδους που αποκομίζει το κάθε εθνικό κεφάλαιο δεν καθορίζεται από τα όρια δημιουργίας της αξίας εντός των εθνικών συνόρων, αλλά από όρους που βρίσκονται εντελώς έξω από αυτά. Τα κέρδη κάθε εθνικού κεφαλαίου δεν αντιστοιχούν στη συνολικά παραγμένη υπεραξία εντός των εθνικών συνόρων. Όπως η μάζα του κέρδους μιας επιχείρησης δεν ταυτίζεται με την υπεραξία που παράγεται στο πλαίσιο μιας παραγωγικής μονάδας, επειδή τα εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται στις αξίες τους. Παρόμοια η συνολική μάζα του κέρδους που αποκομίζει το κεφάλαιο κάθε χώρας δεν εξισώνεται με τη μάζα της υπεραξίας που παράγεται εντός των εθνικών ορίων, γιατί οι διάφορες χώρες ανταλλάσσουν μεταξύ τους εμπορεύματα και υπηρεσίες, μέσω ενός συγκεκριμένου κάθε φορά συστήματος προσδιορισμού των τιμών³, καθόσον το καπιταλιστικό σύστημα δηλώνει ένα διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Με άλλα λόγια, γιατί πραγματοποιείται μια μεταφορά υπεραξίας, από τα κεφάλαια σχετικά χαμηλής οργανικής σύνθεσης της δοσμένης χώρας ή άλλων χωρών, προς τα κεφάλαια σχετικά υψηλής οργανικής σύνθεσης που λειτουργούν εντός ή εκτός των εθνικών συνόρων. Η

³ Σύμφωνα με τούτη την αντίληψη, η μεταμόρφωση των αξιών σε τιμές, δεν συντελείται με τον ίδιο τρόπο κατά τη διάρκεια της ιστορικής κίνησης του καπιταλισμού, αλλά μεταβάλλεται παράλληλα με τις ριζικές μεταβολές του καπιταλιστικού συστήματος. Μέσα από τούτη την οπτική, από ένα σύστημα "τιμών παραγωγής" στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό, περνάμε κατά τη διάρκεια του μονοπωλιακού καπιταλισμού σε ένα σύστημα "διοικητικών" τιμών.

εξίσωση μεταξύ της συνολικής μάζας του κέρδους και της συνολικά παραγμένης υπεραξίας ισχύει μόνο για το σύνολο των χωρών που συμμετέχουν ενεργά στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Με άλλα λόγια, οι θεωρητικές υποθέσεις εργασίας της ΣΡ δεν φαίνονται να ισχύουν, από τη στιγμή που το καπιταλιστικό σύστημα δηλώνει ένα διεθνή καταμερισμό της εργασίας, στο πλαίσιο του οποίου οι αντιφάσεις που διέπουν το νόμο της αξίας και την σχέση κεφαλαίου-εργασίας επιλύονται ή έρχονται να εκδηλωθούν σε παγκόσμιο επίπεδο ⁴.

Σ' αυτό το σημείο, όμως, θα ήθελα να επισημάνω ότι ο νόμος της αξίας και οι αιτιώδεις σχέσεις της διευρυμένης αναπαραγωγής (ή κρίσης) των καπιταλιστικών σχέσεων, όπως έχουν αναλυθεί από τον Κ. Μάρξ και έχουν υιοθετηθεί από τους ερευνητές της ρύθμισης στις αρχικές τους μελέτες (π.χ πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους κ.α) δεν καταργούνται λόγω της "υπερεθνικής" συγκρότησης του καπιταλιστικού συστήματος, απλώς ο τρόπος ρύθμισης (ή κρίσης) μιας καπιταλιστικής οικονομίας καθίσταται πιο περίπλοκος.

Υπ' αυτό το πρίσμα, θεωρώ ότι η οικονομική ανάλυση που έχει ως στόχο να διευκρινήσει τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου οφείλει να υιοθετήσει ως αφετηρία μια άλλη θεωρητική υπόθεση: ο νόμος της αξίας επιβάλλεται και οι αντιφάσεις της σχέσης κεφαλαίου - εργασίας επιλύονται ή έρχονται να εκδηλωθούν στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας ⁵.

Για να εξηγήσω πιο εμπειριστικά τους λόγους που διαφωνώ με τον περιορισμό της ανάλυσης στο πλαίσιο ενός καθορισμένου Έθνους, θα εξετάζω, με τη βοήθεια ενός θεωρητικού υποδείγματος, τις αιτιώδεις σχέσεις της ανάπτυξης ή κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας σε δυο διαφορετικές περιπτώσεις λειτουργίας του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Πρώτον, στην περίπτωση που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα συγκροτείται από "κλειστές" εθνικές οικονομίες που πραγματοποιούν μεταξύ τους ελάχιστες ανταλλαγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών, κινήσεις κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού (υπόθεση Α). Δεύτερον, στην περίπτωση που το καπιταλιστικό σύστημα περιγράφει ένα διεθνή καταμερισμό της εργασίας (υπόθεση Β).

4 Βλέπε G. Serafetinidis et Z. Demathas, Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1989.

5 Βλέπε G. Serafetinidis et Z. Demathas, Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly, οπ.η.

4.2.1. Τα δομικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής ανάπτυξης (ή κρίσης) μιας ανοικτής και μιας κλειστής οικονομίας

Με μια πρώτη ματιά, φαίνεται ότι η συνολική μάζα του κέρδους που εισπράτει το συνολικό κεφάλαιο μιας χώρας σε όλες τις σφαίρες της παραγωγής μαζί συμπίπτει με τη μάζα της παραγμένης υπεραξίας εντός των εθνικών της συνόρων, μόνο στην περίπτωση που οι διάφορες χώρες ασκούν μεταξύ τους περιορισμένες ανταλλαγές εμπορευμάτων κ.λ.π. Στην πρώτη περίπτωση που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα συγκροτείται από "κλειστές" εθνικές οικονομίες λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος, υποθέτω ότι στη κάθε χώρα ξεχωριστά αποκαθίσταται ένα γενικό ποσοστό κέρδους κάτω από τις εξής διαδικασίες που έχουν περιγραφεί από το Κ. Μάρξ:

Το κεφάλαιο παρασύρεται από τη σφαίρα με χαμηλό ποσοστό κέρδους και ρίχνεται σε άλλες που αποφέρουν μεγαλύτερο κέρδος. Με αυτή την ακατάπαυστη μετανάστευση του, με δύο λόγια, με την κατανομή του ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής ανάλογα με την άνοδο εδώ ή την πτώση εκεί του ποσοστού του κέρδους, το κεφάλαιο επιφέρει μια τέτοια σχέση της προσφοράς προς τη ζήτηση που στις διάφορες σφαίρες παραγωγής το μέσο κέρδος γίνεται το ίδιο και οι αξίες μετατρέπονται σε τιμές παραγωγής. Το κεφάλαιο πετυχαίνει, τόσο περισσότερο αυτή την εξίσωση, όσο ανώτερη είναι η κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη σε μια δοσμένη εθνική κοινωνία δηλαδή όσο περισσότερο οι συνθήκες της δοσμένης χώρας είναι προσαρμοσμένες στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής⁶.

Από τη στιγμή, λοιπόν, που έχει αποκατασταθεί ένα γενικό ποσοστό κέρδους, είναι καθαρά ζήτημα τύχης, αν η υπεραξία, επομένως και το κέρδος, που έχει παραχθεί σε μια ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής, θα συμπέσει με το κέρδος που περιέχεται στην τιμή πώλησης του εμπορεύματος⁷. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, στο εσωτερικό κάθε χώρας πραγματοποιείται μια μεταφορά υπεραξίας, από τα κεφάλαια χαμηλής οργανικής σύνθεσης, προς τα κεφάλαια σχετικά υψηλής οργανικής σύνθεσης. Παράλληλα, ορισμένοι μεμονωμένοι κεφαλαιοκράτες, όταν η αγοραία αξία⁸ (ή τιμή) τυγχάνει να είναι

6 Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 248, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978

7 Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 211, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978

8 " Η αγοραία αξία θα πρέπει να θεωρείται από την μια μεριά, σαν η μέση αξία των εμπορευμάτων που έχουν παραχθεί σε μια δοσμένη σφαίρα παραγωγής και από την άλλη μεριά σαν η ατομική αξία των εμπορευμάτων που παράγονται κάτω από τους μέσους όρους τούτης της σφαίρας και που αποτελούν την μεγάλη μάζα των προϊόντων της" βλέπε Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 225, Σύγχρονη Εποχή

μεγαλύτερη από την ατομική τους αξία⁹ (ή από την τιμή παραγωγής¹⁰) επιτυγχάνουν βραχυπρόθεσμα να καρπούνται ένα πρόσθετο κέρδος: ένα κέρδος που ξεπερνά το μέσο κέρδος, είτε λόγω της εξαιρετικής υπεργασίας (διάρκεια εργάσιμης μέρας και εντατικότητα της εργασίας) είτε λόγω του εξαιρετικά χαμηλού μισθού, είτε λόγω της πολύ υψηλής παραγωγικότητας της εργασίας¹¹. Ωστόσο, οι διαφορές στο ποσοστό κέρδους που οφείλονται στα έκτακτα υπερκέρδη τείνουν να εξαλείφονται σε μια μακροχρόνια βάση, γιατί οι νέες τεχνολογίες και μέθοδοι εργασίας διαχέονται, μέσω του συναγωνισμού, από τους "πρωτοπόρους" καπιταλιστές στο σύνολο της οικονομίας.

Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, όταν οι διάφορες χώρες έχουν περιορισμένες μεταξύ τους ανταλλαγές εμπορευμάτων κ.λ.π., το μέσο ποσοστό κέρδους (και άρα και η συσσώρευση) προσδιορίζεται από την εξέλιξη του βαθμού εκμετάλευσης της εργασίας και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου στο εσωτερικό της κάθε χώρας. Παράλληλα, η πραγματοποίηση της εθνικής παραγωγής χωρίς βίαιες διακυμάνσεις σε μια μακροχρόνια βάση (και άρα και η καπιταλιστική ανάπτυξη) εξαρτάται από τη δυνατότητα

9 Το γεγονός ότι η ατομική αξία του εμπορεύματος πρέπει να αντιστοιχεί στην κοινωνική του αξία πραγματοποιείται ή καθορίζεται τώρα με την έννοια ότι η συνολική ποσότητα των εμπορευμάτων περιέχει την αναγκαία για την παραγωγή της κοινωνικής εργασίας και ότι η αξία αυτής της μάζας των εμπορευμάτων είναι ίση με την αγοραία της αξία. Βλέπε Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 230, Σύγχρονη Εποχή

10 Οι τιμές που προκύπτουν από το γεγονός, ότι παίρνεται ο μέσος όρος των διαφόρων ποσοστών κέρδους των διαφόρων σφαιρών παραγωγής και αυτός ο μέσος όρος, προστίθεται στις τιμές κόστους των διαφόρων σφαιρών παραγωγής είναι οι τιμές παραγωγής. Προϋπόθεση τους είναι η ύπαρξη ενός γενικού ποσοστού κέρδους σε κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής, παρμένα αυτά καθαυτά, έχουν αναχθεί ήδη σε ισάριθμα μέσα ποσοστά. Αυτά τα ιδιαίτερα ποσοστά κέρδους είναι σε κάθε σφαίρα παραγωγής u/K , και πρέπει να τα συνάγουμε, ξεκινώντας από την αξία του εμπορεύματος. Χωρίς αυτήν την συναγωγή, το γενικό ποσοστό κέρδους, (επομένως και η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος) παραμένει μια παράλογη και χωρίς έννοια αντίληψη. Επομένως η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος είναι ίση με την τιμή κόστους του εμπορεύματος συν το κέρδος, που προστίθεται σ' αυτήν σε ποσοστά, σε αντιστοιχία με το γενικό ποσοστό κέρδους, ή με την τιμή κόστους του εμπορεύματος συν το μέσο ποσοστό κέρδους. Βλέπε Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 198-199, Σύγχρονη Εποχή Η αξία αφορά τη συνολική ποσότητα της πληρωμένης και απλήρωτης δουλειάς που περιέχεται σε αυτό και η τιμή παραγωγής αφορά το σύνολο της πληρωμένης δουλειάς συν μια ποσότητα απλήρωτης δουλειάς που καθορίζεται ανεξάρτητα από τους όρους της ξεχωριστής σφαιρας παραγωγής. Βλέπε Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 209, Σύγχρονη Εποχή... Η τιμή παραγωγής των εμπορευμάτων σε κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής μπορεί να υποστεί αλλαγές μεγέθους:

1) Με αμετάβλητη την αξία των εμπορευμάτων (δηλαδή όταν εξακολουθεί να μπάινει στην παραγωγή τους ίση ποσότητα νεκρής και ζωντανής εργασίας) εξαιτίας μιας αλλαγής στο γενικό ποσοστό κέρδους, ανεξάρτητης από την ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής.

2) Με αμετάβλητο το γενικό ποσοστό κέρδους, όταν αλλάζει η αξία, είτε στην ίδια στην ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής, εξαιτίας τεχνικών αλλαγών, είτε εξαιτίας μιας αλλαγής στην αξία των εμπορευμάτων που μπαίνουν σαν στοιχεία σχηματισμού στο σταθερό της κεφάλαιο,

3) τέλος με την ταυτόχρονη επίδραση και των δύο αυτών περιστατικών. Βλέπε Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 209, Σύγχρονη Εποχή

11 Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 249, Σύγχρονη Εποχή

ή όχι επίτευξης μιας δυναμικής προσαρμογής ανάμεσα στον τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής και στον τομέα παραγωγής μέσω κατανάλωσης, που προσδιορίζεται από το συσχετισμό των διαφόρων τάξεων, από την αντίστοιχη οικονομική τους θέση, στη κάθε χώρα ξεχωριστά: δηλαδή πρώτον από τη σχέση της συνολικής υπεραξίας προς το σύνολο των μισθών εργασίας, και δεύτερον από τη σχέση των διαφόρων μερών στα οποία διασπάται η υπεραξία (κέρδος, τόκος, γαιοπρόσοδος, φόροι κλπ) ¹² στο εσωτερικό της κάθε χώρας.

Ωστόσο, οι παραπάνω αιτιώδεις σχέσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης (ή κρίσης) δεν φαίνονται να ισχύουν, όταν το καπιταλιστικό σύστημα περιγράφει ένα διεθνή καταμερισμό της εργασίας, ένα σύνολο δηλαδή αλληλοεξαρτώμενων σφαιρών παραγωγής και ανταλλαγής. Αυτό οφείλεται κυρίως γιατί, είτε εξισώνονται είτε όχι τα ποσοστά κέρδους, η συνολική μάζα του κέρδους που εισπράτουν όλα μαζί τα κεφάλαια στο εσωτερικό μιας χώρας δεν συμπίπτει με τη μάζα της υπεραξίας που πραγματικά έχει παραχθεί εντός των εθνικών της συνόρων ¹³ (υπόθεση Β), καθόσον οι διάφορες χώρες ανταλλάσσουν μεταξύ τους εμπορεύματα και υπηρεσίες, μέσω ενός συγκεκριμένου κάθε φορά συστήματος προσδιορισμού των τιμών ¹⁴. Με άλλα λόγια, γιατί πραγματοποιείται μια μεταφορά υπεραξίας (ΜΥ), από τα κεφάλαια σχετικά χαμηλής οργανικής σύνθεσης

12 Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος ΙΙΙ, σελ. 229, Σύγχρονη Εποχή

13 Όπως το κέρδος που εισπράττει οποιοσδήποτε επιχειρηματίας δεν συμπίπτει με την υπεραξία που πραγματικά έχει παραχθεί στο πλαίσιο της επιχείρησής του, έτσι και η συνολικά μάζα του κέρδους που εισπράτουν όλα μαζί τα κεφάλαια μιας χώρας δεν συμπίπτει με τη υπεραξία που παράγεται πραγματικά στο εσωτερικό αυτής. "Παρόλο που οι κεφαλαιοκράτες των διαφόρων σφαιρών παραγωγής, όταν πουλούν τα εμπορεύματά τους, αποσύρουν τις κεφαλαιακές αξίες που έχουν καταναλωθεί κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων αυτών, ωστόσο δεν εισπράτουν την υπεραξία, άρα και το κέρδος, που έχει παραχθεί στη δική τους σφαίρα κατά την παραγωγή αυτών των εμπορευμάτων, αλλά μόνον τόση υπεραξία, άρα κέρδος που αναλογεί σε κάθε αντίστοιχο υποπολλαπλάσιο του συνολικού κεφαλαίου κατά την εξίσου κατανομή της συνολικής υπεραξίας ή του συνολικού κέρδους που παράγεται σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα από το συνολικό κεφάλαιο της κοινωνίας σε όλες τις σφαίρες παραγωγής μαζί παρμένες". Βλέπε Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος ΙΙΙ, 199-200, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

14 Σύμφωνα με τούτη την αντίληψη, η μεταμόρφωση των αξιών σε τιμές, δεν συντελείται με τον ίδιο τρόπο κατά την διάρκεια της ιστορικής κίνησης του καπιταλισμού, αλλά αναδιαρθρώνεται παράλληλα με τις ριζικές μεταβολές του καπιταλιστικού συστήματος. Μέσα από τούτη την οπτική, από ένα σύστημα "τιμών παραγωγής" στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό, περνάμε κατά την διάρκεια του μονοπωλιακού καπιταλισμού σε ένα σύστημα "διοικητικών" τιμών.

Θεωρητικό παράδειγμα

	Σύνολο Χωρών			Χώρες χαμηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (ΧΧΟΣ)			Χώρες μέσης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (ΧΧΟΣ)			Χώρες υψηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (ΧΥΟΣ)		
	Τομέας		Εγχώριο Προϊόν	Τομέας		Εγχώριο Προϊόν	Τομέας		Εγχώριο Προϊόν	Τομέας		Εγχώριο Προϊόν
	I	II		I	II		I	II		I	II	
Συν. κεφάλαιο (Κ)	3000	3000	6000	1000	1000	2000	1000	1000	2000	1000	1000	2000
Σταθερό κεφ. (Σ)	1136	1277	2413	236	277	513	400	450	850	500	550	1050
Μεταβλητό κεφ. (Μ)	1864	1723	3587	764	723	1487	600	550	1150	500	450	950
Υπεραξία (Υ)	2304	2022	4325	1036	897	1933	768	674	1442	500	450	950
Συν. Αξία (VA)	5304	5021	10325	2036	1897	3933	1768	1674	3442	1500	1450	2950
% υπεραξίας Υ/Μ	123.6	117.3	120.5	135.6	124.0	129.8	128.0	122.5	125.3	100.0	100.0	100.0
Οργαν. σύνθεση (Ε)	0.4	0.4	0.4	0.2	0.3	0.3	0.4	0.5	0.4	0.5	0.6	0.5
% κέρδους π _n (n)	76.8	67.4	72.1	103.6	89.7	96.6	76.8	67.4	72.1	50.0	45.0	47.5
Εργάτες (N)	514	462	977	200	180	380	171	153	326	143	129	271
Προϊόν (P)	7200	3600	10800	2200	1100	3300	2400	1200	3600	2600	1300	3900
A= P/K	2.40	1.20	1.80	2.20	1.10	1.65	2.40	1.20	1.80	2.60	1.30	1.95
Αξία εργ. δύναμης L	4.5	4.5	4.5	4.0	4.0	4.0	4.5	4.5	4.5	5.0	5.0	5.0
Εργάσιμη μέρα (D)	8.0	8.0	8.0	9.0	9	9	8	8	8	7	7	7
Παραγωγικ. εργασίας P/N	14.0	7.8	10.9	11.0	6.1	8.6	14.0	7.8	10.9	18.2	10.1	14.2
Πργ. εργασ. P/H-ώρες	1.8	1.0	1.4	1.2	0.7	1.0	1.8	1.0	1.4	2.6	1.4	2.0
Αξία κόστους (Tc)	0.42	0.83	0.56	0.45	0.91	0.61	0.42	0.83	0.56	0.38	0.77	0.51
Ατομική αξία (Va)	0.74	1.40	0.96	0.93	1.72	1.19	0.74	1.40	0.96	0.58	1.12	0.76
τιμή παραγωγής (Tp)	0.72	1.43	0.96	0.78	1.56	1.04	0.72	1.43	0.96	0.66	1.32	0.88

Περίπτωση Α: κλειστές οικονομίες, με περιορισμένο εξωτερικό εμπόριο & διεθνή κίνηση κεφαλαίων

---Η μάζα του κέρδους που αποκομίζει το συνολικό κεφάλαιο μιας χώρας ισούται με την παραγμένη εντός χώρας υπεραξία												
--Τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους των κεφαλαίων εντός των εθνικών ορίων												
--Μεταφορά υπεραξίας εντός της χώρας προς τα κεφάλαια υψηλής οργανικής σύνθεσης εκτός από το έκτακτο κέρδος κέρδος μεμονωμένων κεφαλαιοκρατών: ένα κέρδος που ξεπερνά το μέσο κέρδος είτε λόγω εξαιρετικής υπεργασίας (διάρκεια εργάσιμης μέρας και εντατικότητας της εργασίας), είτε λόγω εξαιρετικά χαμηλού μισθού, είτε λόγω πολύ ψηλής παραγωγικότητας της εργασίας												
% κέρδους π _n	72.1	72.1	72.1	96.6	96.6	96.6	72.1	72.1	72.1	47.5	47.5	47.5
Μάζα κέρδους R _n	2162	2162	4325	966	966	1933	721	721	1442	475	475	950
τιμή παραγωγής (Tp)	0.72	1.43	0.96	0.89	1.79	1.19	0.72	1.43	0.96	0.57	1.13	0.76
μεταφορά υπεραξίας (MY)				-70	70	0	-47	47	0	-25	25	0

Περίπτωση Β: ανοικτές οικονομίες, με αναπτυγμένο εξωτερικό εμπόριο, διεθνή ανταγωνισμό και κίνηση κεφαλαίων, διαμόρφωση αγοραίας τιμής των εμπορευμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο

--Το συνολικό κέρδος των κεφαλαίων μιας χώρας δεν ισούται με την συνολικά παραγμένη υπεραξία εντός των εθνικών συνόρων
 --Η μάζα του κέρδους είναι ταυτόσημη με την υπεραξία που αποσπούν όλα μαζί τα κεφάλαια των διαφόρων χωρών
 --Μεταφορά υπεραξίας από κεφάλαια, χαμηλής οργανικής σύνθεσης, της χώρας ή άλλων χωρών, προς κεφάλαια υψηλής οργανικής σύνθεσης που λειτουργούν εντός ή εκτός των εθνικών ορίων, εκτός από το πρόσθετο κέρδος που αποκομίζουν μεμονωμένοι κεφαλαιοκράτες, επειδή η τιμή παραγωγής των εμπορευμάτων είναι μικρότερη από την αγοραία τιμή που τείνει να διαμορφώνεται σε παγκόσμιο επίπεδο, είτε λόγω εξαιρετικής υπεργασίας, είτε λόγω χαμηλών μισθών, είτε λόγω υψηλής παραγωγικότητας της εργασίας, ή παρά την "μη επικύρωση" ενός μέρους της αποσπασμένης υπεραξίας κεφαλαίων, των οποίων η τιμή (ή η τιμή παραγωγής) των εμπορευμάτων τους είναι μικρότερη από την αγοραία τιμή, εξαιτίας της εξαιρετικά χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας τους, η οποία δεν αντισταθμίζεται ούτε από τους χαμηλούς μισθούς, ούτε από την μεγαλύτερη διάρκεια της εργασίσιμης μέρας.

Υπόθεση 1: τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους

	Σύνολο Χωρών			Χώρες χαμηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (ΧΧΟΣ)			Χώρες μέσης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (ΧΧΟΣ)			Χώρες υψηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (ΧΥΟΣ)		
% κέρδους r_n	72.1	72.1	72.1	72.1	72.1	72.1	72.1	72.1	72.1	72.1	72.1	72.1
Μάζα κέρδους (Rn)	2162	2162	4325	721	721	1442	721	721	1442	721	721	1442
Τιμή παραγωγής	0.72	1.43	0.96	0.78	1.56	1.04	0.72	1.43	0.96	0.66	1.32	0.88
Μεταφορά υπεραξίας (MY)	-141.5	140.5	0.0	-315.1	-176.1	-491.2	-47.2	46.8	-0.4	220.8	270.8	491.6

Υπόθεση 2 : μη εξίσωση ποσοστών κέρδους

	Σύνολο Χωρών			Χώρες χαμηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (ΧΧΟΣ)			Χώρες μέσης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (ΧΧΟΣ)			Χώρες υψηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (ΧΥΟΣ)		
αγοραία τιμή (T_a)	0.72	1.43	0.96									
Απόκλιση αγοραίας τιμής από τιμή παραγωγής ($A = T_a - T_p$)	0.0	0.0	0.0	-0.07	-0.13	-0.09	0.00	0.00	0.00	0.06	0.11	0.07
Πρόσθετο κέρδος (PK)	0.0	0.0	0.0	-143.4	-143.4	-286.8	0.0	0.0	0.0	143.4	143.4	286.8
Μάζα κέρδους Rn	2162	2162	4325	577	577	1155	721	721	1442	864	864	1728
Ποσοστό κέρδους (r_n)	72.1	72.1	72.1	57.7	57.7	57.7	72.1	72.1	72.1	86.4	86.4	86.4
Μεταφορά Υπεραξίας (MY)	-141.5	141.5	0.0	-458.5	-319.5	-778.0	-47.2	46.8	-0.4	364.2	414.2	778.4

της δοσμένης χώρας ή άλλων χωρών, προς τα κεφάλαια σχετικά υψηλής οργανικής σύνθεσης που λειτουργούν εντός ή εκτός των εθνικών συνόρων ¹.

Μια μεταφορά υπεραξίας που πραγματοποιείται είτε λόγω των διαφορετικών ποσοστών εκμετάλευσης της εργασίας και της διαφορετικής οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, στην περίπτωση που μέσω του διεθνή συναγωνισμού και της διεθνούς κίνησης κεφαλαίων, επικρατεί μια τάση διαμόρφωσης ενός γενικού ποσοστού κέρδους σε παγκόσμια κλίμακα (περίπτωση 1) είτε ακόμη λόγω της είσπραξης πρόσθετων κερδών σε μακροχρόνια βάση, που ενδεχόμενα κάποιοι παράγοντες (όπως οι ολιγοπωλιακές σχέσεις ανταγωνισμού, οι φραγμοί εισόδου νέων επιχειρήσεων, σύστημα διοικητικών τιμών κ.α) επιτρέπουν σ'ορισμένους κεφαλαιοκράτες (περίπτωση 2). Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, λοιπόν, κάθε χώρα εξετάζεται ως ξεχωριστός καπιταλιστής, ως ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής, στην οποία απασχολείται ένα μέρος του συνολικού κεφαλαίου (εθνικό κεφάλαιο) αμειβόμενο με ένα ποσοστό κέρδους, που είτε τείνει να αναλογεί στη μερίδα της υπεραξίας που αντιστοιχεί σε αυτό, ως υποπολλαπλάσιο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου (m), είτε όχι. Καθόσον, ορισμένοι μεμονωμένοι κεφαλαιοκράτες μπορούν να αποκομίζουν ένα πρόσθετο κέρδος (ΠΚ), επειδή η τιμή παραγωγής (T_p) είναι μικρότερη από την αγοραία τιμή (T_a) που τείνει να διαμορφώνεται σε παγκόσμιο επίπεδο. Αντίθετα, ορισμένοι άλλοι καπιταλιστές δεν επιτυγχάνουν να επικυρώνουν μέρος της υπεραξίας που έχουν παράγει, επειδή η τιμή παραγωγής των εμπορευμάτων τους είναι μικρότερη από την αγοραία τιμή, λόγω της εξαιρετικά χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας τους, που δεν μπορεί να αντισταθμιστεί, ούτε από τους εξαιρετικά χαμηλούς μισθούς, ούτε από τη σχετικά μεγάλη διάρκεια της εργάσιμης μέρας.

Αντίθετα, φαίνονται να ισχύουν τα εξής. Η κοινωνική αναγκαία εργασία για την παραγωγή ενός εμπορεύματος (οι τεχνικές συνθήκες παραγωγής ενός εμπορεύματος κ.λ.π) καταλήγει να προσδιορίζεται σε παγκόσμια κλίμακα. Τα εμπορεύματα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, μέσω του διεθνή ανταγωνισμού και της διεθνούς κίνησης κεφαλαίων, πουλιούνται στις αγοραίες τιμές που διαμορφώνονται παγκόσμια, με την έννοια ότι οι αγοραίες τιμές είναι το κέντρο βαρύτητας γύρω από το οποίο περιστρέφονται οι ατομικές τιμές των εμπορευμάτων. Συνακόλουθα, οι τεχνικές

¹ Το πρόβλημα λύνεται πάντα με το ότι, αυτό που σε υπεραξία είναι παρα πολύ στο ένα εμπόρευμα, είναι πολύ λίγο στο άλλο, και γιαυτό επίσης οι αποκλίσεις από την αξία που κρύβονται στις τιμές παραγωγής των εμπορευμάτων αίρονται αμοιβαία. Γενικά στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή ο γενικός νόμος επιβάλλεται σαν η κυρίαρχη τάση, μόνο με ένα πολύ πολύπλοκο και κατά προσέγγιση τρόπο, σαν κάποιος μέσος όρος αιώνιων διακυμάνσεων, που ποτέ δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ακρίβεια. Βλέπε Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 203-204, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978

συνθήκες παραγωγής, τα επίπεδα παραγωγικότητας και εντατικότητας της εργασίας (κ.λ.π) σε μια καθορισμένη οικονομία δεν διαμορφώνονται ανεξάρτητα από τους τεχνικούς όρους παραγωγής των άλλων χωρών, όταν ο ανταγωνισμός μεταξύ των κεφαλαίων, όπως και η μετακίνηση τους από τη μια σφαίρα παραγωγής στην άλλη, δεν συναντά φραγμούς σ' εθνικά σύνορα.

Παρόμοια, η μάζα του κέρδους που εισπράττει το συνολικό κεφάλαιο στο εσωτερικό μιας χώρας, είτε αποκαθίσταται ένα γενικό ποσοστό κέρδους σε παγκόσμιο επίπεδο, είτε όχι, δεν καθορίζεται, όπως ισχυρίζονται οι θεωρητικοί της ρύθμισης, από τα όρια δημιουργίας της υπεραξίας εντός των εθνικών συνόρων.

η μάζα της υπεραξίας, που παράγεται σε μια ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής, έχει μεγαλύτερη σημασία για το συνολικό μέσο κέρδος του κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή, για την τάξη των κεφαλαιοκρατών γενικά, παρά άμεσα για τον κεφαλαιοκράτη του κάθε ξεχωριστού κλάδου παραγωγής. Για τον κεφαλαιοκράτη αυτόν έχει σημασία μόνο, εφόσον το ποσό της υπεραξίας που παράγεται στον κλάδο του συμμετέχει καθοριστικά στην διαμόρφωση του μέσου κέρδους. Αλλά αυτό είναι ένα προτσές που συντελείται πίσω από την πλάτη του, που δεν το βλέπει, δεν το καταλαβαίνει, και που πράγματι δεν τον ενδιαφέρει. Η πραγματική διαφορά μεγέθους κέρδους και υπεραξίας- όχι μόνο μεταξύ ποσοστού κέρδους και υπεραξίας - στις ξεχωριστές σφαίρες παραγωγής κρύβει τώρα πέρα για πέρα την πραγματική φύση και την προέλευση του κέρδους, όχι μόνο, για τον καπιταλιστή που έχει εδώ ειδικό συμφέρον να αυταπατάται αλλά επίσης και για τον εργάτη. Με την μετατροπή των αξιών σε τιμές παραγωγής κρύβεται από τα μάτια του η ίδια η βάση του καθορισμού της αξίας².

Τα κέρδη του κεφαλαίου μιας χώρας, λοιπόν, αποτελούν την παραλαγμένη μορφή του μεριδίου της παγκόσμιας παραγόμενης υπεραξίας που ιδιοποιείται κάθε εθνικό κεφάλαιο ανάλογα με την θέση του στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, άνισης κυριαρχίας και επιρροής³. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, το ποσοστό κέρδους που αποκομίζει το κάθε εθνικό κεφάλαιο (άρα και η συσσώρευση) δεν πηγάζει από την εκμετάλευση μόνο των εργαζομένων εντός της χώρας, αλλά από την εκμετάλευση των προλεταρίων όλης της οικουμένης : από τις διαδικασίες απόσπασης

2 Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος ΙΙΙ, σελ. 211-212, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978

3 Στις ανώτερες κλίμακες αυτής της ιεράρχησης βρίσκονται τα κεφάλαια ψηλής οργανικής σύνθεσης και ψηλού βαθμού συγκεντροποίησης της παραγωγής.

σχετικής και απόλυτης υπεραξίας σε παγκόσμιο επίπεδο ⁴. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό κέρδους, που επιτυγχάνουν οι καπιταλιστές στο εσωτερικό μιας χώρας, είτε επικρατεί μια τάση εξίσωσης του, είτε όχι, προσδιορίζεται κατ' αρχήν, απο τους όρους παραγωγής της υπεραξίας σε παγκόσμια κλίμακα, όπως επίσης και απο τις συνθήκες προσδιορισμού του μέρους της υπεραξίας που εισπράττει το κάθε εγχώριο κεφάλαιο απο την παγκόσμια παραγμένη υπεραξία, τους όρους συμμετοχής του κάθε εθνικού κεφαλαίου στη διανομή της παγκόσμιας παραγμένης υπεραξίας (πρόσθετα κέρδη κ.λ.π). Το ποσοστό κέρδους των κεφαλαίων μιας χώρας, μέσα απ' αυτή την οπτική, τείνει να διατηρείται σταθερό (η να βελτιώνεται) απο τη στιγμή που αλλάζουν υπέρ του κεφαλαίου οι όροι εκμετάλλευσης της εργασίας στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας και ταυτόχρονα εξασφαλίζεται (η βελτιώνεται) η θέση τους στην παγκόσμια ιεραρχία των κεφαλαίων.

Απο την άλλη μεριά, οι ιδιωτικές εργασίες των ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών που λειτουργούν σε μια χώρα επικυρώνονται ως μέρος της παγκόσμιας αφηρημένης εργασίας, μέσω της (παγκόσμιας ή εγχώριας) αγοράς, όταν τα εμπορεύματα αυτών τείνουν να παράγονται κάτω απο τους κοινωνικά αναγκαίους όρους παραγωγής και ικανοποιούν μια κοινωνική ανάγκη εντός ή εκτός των εθνικών συνόρων. Υπ' αυτή την έννοια, η "καθυστέρηση" της σχέσης μισθωτής εργασίας σε σύγκριση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε μια καπιταλιστικής οικονομία δεν εκλαμβάνεται ότι μπλοκάρει απαραίτητα τη κεφαλαιακή συσσώρευση, καθώς θεωρείται ότι οι αντιφάσεις που συνδέονται με την "καθυστέρηση" αυτή μπορούν να επιλύονται, μέσω του εξωτερικού εμπορίου, στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς. Η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου χωρίς διακυμάνσεις σε μια μακροχρόνια βάση δεν εξαρτάται αποκλειστικά απο τη δυνατότητα ή όχι δυναμικής προσαρμογής των κλάδων του τομέα I και των κλάδων του τομέα II στο εσωτερικό μιας χώρας. Οι διακλαδικές ανισσοροπίες εντός του εθνικού χώρου δεν εμποδίζουν άμεσα την ανάπτυξη του κεφαλαίου σε μια χώρα. Αν, όμως, η "καθυστέρηση", όμως, της σχέσης μισθωτής εργασίας σε σύγκριση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας, τότε η υπερανάπτυξη του τομέα I που θα αρχίσει να δεσπόζει σε παγκόσμιο επίπεδο, θα οδηγήσει αργά η γρήγορα στο σταμάτημα της παραγωγής, στη διακοπή της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου σε συνολική κλίμακα. Η

4 Η τάση του κεφαλαίου να συνδυάζει την παραγωγή της απόλυτης με την παραγωγή σχετικής υπεραξίας μέσα στο εθνικό πλαίσιο της μητρόπολης, επειδή καθίσταται προβληματική εξαιτίας της ταξικής πάλης, έχει μεταμορφωθεί σε τάση να συνδυάζει την παραγωγή απόλυτης υπεραξίας στην περιφέρεια, με την παραγωγή σχετικής υπεραξίας στην μητρόπολη. Βλέπε G. Serafetinis et Z. Demathas, Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly, σελ. 5, οπ.π.

υποκατανάλωση των εργαζομένων θέτει ένα σοβαρό εμπόδιο για τη σταθεροποίηση της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε μια χώρα, απο τη στιγμή που αυτή εκδηλώνεται στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας. Υπ' αυτή την έννοια, η δυνατότητα επικύρωσης της παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση σε μια χώρα προσδιορίζεται κατ' αρχήν απο τους όρους διαμόρφωσης των κοινωνικών αναγκών σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο : απο το συσχετισμό δηλαδή των διαφόρων τάξεων στο εσωτερικό της εξεταζόμενης οικονομίας και στις άλλες χώρες ⁵. Η δυναμική προσαρμογή ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση των προϊόντων μιας χώρας προσδιορίζεται επίσης απο την ικανότητα ή όχι του κάθε εθνικού κεφαλαίου να προσαρμόζεται στις αλλαγές των κοινωνικά αναγκαίων όρων παραγωγής.

Οι προηγούμενες αναλυτικές αρχές δεν διαφέρουν κατ' αρχήν απο τις θεωρητικές υποθέσεις της ΣΡ. Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής μια καπιταλιστική οικονομία μπορεί να εισέλθει σε μια φάση οικονομικής δυσπραγίας για δύο κυρίως λόγους: είτε εξαιτίας της πτώσης του ποσοστού κέρδους, είτε εξαιτίας της ελλειματικής ζήτησης. Ωστόσο, σύμφωνα με αυτή την προβληματική, οι προσδιοριστικοί παράγοντες κρίσης που συνδέονται είτε με την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, είτε με την ελλειπή ζήτηση είναι διαφορετικοί απ' αυτούς που υποθέτει η ΣΡ.

Στο πλαίσιο αυτού του θεωρητικού μοντέλου, η κάμψη του ποσοστού κέρδους των κεφαλαίων μιας χώρας (άρα και το φρενάρισμα της συσσώρευσης σε μια χώρα) προέρχεται εξαιτίας κυρίως δύο παραγόντων: α) είτε επειδή παρατηρείται μια πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους σε παγκόσμια κλίμακα, η οποία καταλήγει να συρρικνώνει τη ζήτηση σε παγκόσμια κλίμακα και συνακόλουθα να θέτει υπ' αμφισβήτηση το ποσοστό κέρδους των εθνικών κεφαλαίων ανεξάρτητα απο τις πραγματικές συνθήκες παραγωγής του κέρδους αυτών, β) είτε επειδή εκδηλώνεται μια υποβάθμιση της θέσης του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά, η οποία για παράδειγμα μπορεί να προέρχεται απο τη δυσκολία των κεφαλαίων μιας χώρας να ακολουθήσουν τους διεθνείς τεχνικούς όρους παραγωγής και να προσαρμοστούν προς τα διεθνή πρότυπα παραγωγικότητας και εντατικότητας της εργασίας. Αφού η σχετική κάμψη της παραγωγικότητας, που προκαλείται κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, συγκριτικά με τις μεταβολές αυτής σ' άλλες χώρες, στο βαθμό που δεν αντισταθμίζεται, ούτε απο τη κάμψη των πραγματικών μισθών, ούτε απο την αύξηση της διάρκειας της εργάσιμης μέρας κ.λ.π., αυξάνει πιο γρήγορα τις ατομικές τιμές των εγχωρίων προϊόντων συγκριτικά με τις μεταβολές των αγοραίων τιμών των εμπορευμάτων που τείνουν να διαμορφώνονται παγκόσμια, με αποτέλεσμα τα κεφάλαια της συγκεκριμένης χώρας να δυσκολεύονται να πουλήσουν τα εμπορεύματα τους με

⁵ Κ. Μαρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 229, Σύγχρονη Εποχή

σταθερό το ποσοστό κέρδους ακόμη και μέσα στην εσωτερική αγορά.

Απο την άλλη μεριά, σύμφωνα με την ανάλυση αυτή η οικονομική κρίση σε μια χώρα λόγω ανεπαρκούς ζήτησης επέρχεται συνήθως εξαιτίας δύο παραγόντων: είτε επειδή εκδηλώνεται μια σταθερή ανισορροπία μεταξύ του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής και του τομέα παραγωγής μέσων κατανάλωσης σε παγκόσμια κλίμακα (λόγω της υποκατανάλωσης των εργαζομένων) που καταλήγει να συρρικνώνει τη παγκόσμια αγορά και κατά συνέπεια *ceteris paribus* τη ζήτηση για τα προϊόντα της κάθε χώρας ξεχωριστά (κρίση υποκατανάλωσης σε παγκόσμια κλίμακα), είτε επειδή τα κεφάλαια μιας χώρας αδυνατούν να ακολουθήσουν σε μια μακροχρόνια βάση τις μεταβολές των κοινωνικά αναγκαίων όρων παραγωγής, με αποτέλεσμα να χάνουν βαθμιαία τη θέση τους στη διεθνή αγορά.

Σύμφωνα με τούτο το θεωρητικό υπόδειγμα, όλες οι καπιταλιστικές χώρες βρίσκονται σε θέση "αλληλο-εξάρτησης" μεταξύ τους, είτε παράγουν συμπληρωματικά είτε ανταγωνιστικά προϊόντα, είτε γίνονται αποδέκτες εισοδημάτων και χρηματιστικών ροών απο το εξωτερικό, λόγω της διαπλοκής των εσωτερικών τους αγορών και κεφαλαίων και του "οικουμενικού" καθορισμού των όρων κερδοφορίας του κεφαλαίου.

Παρά τις οποιεσδήποτε ενστάσεις (π.χ για την εξίσωση ή όχι του ποσοστού κέρδους κλπ) νομίζω ότι το δεύτερο αυτό θεωρητικό μοντέλο προσεγγίζει περισσότερο την καπιταλιστική πραγματικότητα.

Αντίθετα, η αναζήτηση της ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο πλαίσιο ενός Έθνους θέτει σοβαρούς περιορισμούς για την καταγραφή της δυναμικής της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα ⁶.

4.2.2 Ρύθμιση των καπιταλιστικών σχέσεων στο πλαίσιο ενός Έθνους;

Ο προσδιορισμός του πρότυπου συσσώρευσης σε μια χώρα, ανεξάρτητα απο το διεθνή περίγυρο δεν παρέχει ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για την καταγραφή της δυναμικής των καπιταλιστικών οικονομιών.

Κατ' αρχήν, η αναζήτηση του προτύπου συσσώρευσης ⁷ σε μια χώρα δεν διαφωτίζει

6 Πολλά απο τα σημεία της κριτικής που επιχειρώ έχουν αναπτυχθεί απο τους G. Serafetinidis et Z. Demathas, Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1989.

7 Δηλαδή η αναζήτηση σε μια χώρα "του συνόλου των οικονομικών και κοινωνικών κανονικοτήτων που εξασφαλίζουν μία γενική και σχετικά συνεκτική πρόοδο της συσσώρευσης του κεφαλαίου, δηλαδή επιτρέπουν να απορροφούνται ή να κλιμακώνονται μέσα στο χρόνο οι ανισορροπίες που γεννιούνται διαρκώς απο την ίδια την διαδικασία της συσσώρευσης".

την ακριβή "φύση" της συσσώρευσης, γιατί, στο πλαίσιο αυτής της απόπειρας, διακρίνεται η κυρίαρχη μορφή της υπεραξίας (απόλυτης ή σχετικής) που παράγεται και τροφοδοτεί τη συσσώρευση εντός των εθνικών συνόρων, χωρίς να λαμβάνεται καθόλου υπόψη το μέρος της υπεραξίας που μεταφέρεται, από τα κεφάλαια χαμηλής οργανικής σύνθεσης, προς τα κεφάλαια υψηλής οργανικής σύνθεσης και ενδεχόμενα τροφοδοτεί (ή απομυζά) την ανάπτυξη των κεφαλαίων αυτής.

Υπ' αυτό το πρίσμα, η παρουσίαση του πρότυπου συσσώρευσης σε μια χώρα ανεξάρτητα από τις τάσεις της παγκόσμιας οικονομίας, δεν επιτρέπει να εντοπιστούν σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για τη μεταπολεμική ανάπτυξη των αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών (π.χ. τη μεταφορά υπεραξίας), ενώ υπερτιμά τη σημασία ορισμένων άλλων παραμέτρων (π.χ. τη σταθερότητα (ή άνοδο) του ποσοστού εκμετάλευσης στις χώρες της μητρόπολης). Οι αναλύσεις που υιοθετούν ως πλαίσιο ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων την εθνική επικράτεια δίνοντας ουσιαστικά, είτε το δηλώνουν ρητά είτε όχι, προτεραιότητα στις "εσωτερικές" εθνικές σχέσεις, ως προς τις διεθνείς, αδυνατούν να καταγράψουν τη δυναμική της συσσώρευσης σε μια χώρα, γιατί υπερτιμούν τη σημασία "των εσωτερικών σχέσεων" και υποτιμούν το ρόλο των "διεθνών διαδικασιών και αρθρώσεων" : τις επιπτώσεις που προκαλούν οι διεθνείς διαδικασίες και αρθρώσεις πάνω στο ποσοστό κέρδους κάθε εθνικού κεφαλαίου και στους όρους επικύρωσης της εθνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση.

Πιο συγκεκριμένα, οι θεωρητικοί της ρύθμισης υπερτιμούν τη σημασία που έχει για τη σταθερότητα της συσσώρευσης η αύξηση της εργατικής κατανάλωσης στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Ούτε φαίνεται επίσης να δίνουν μεγάλη βαρύτητα στη σχετική καθυστέρηση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων σε μια χώρα. Δηλαδή δεν δίνουν και μεγάλη σημασία στην πιθανότητα μια καπιταλιστική οικονομία να βρίσκεται σε διαρκή κρίση όχι για κανένα άλλο λόγο, αλλά γιατί χρησιμοποιεί σχετικά "καθυστερημένη" τεχνολογία και βρίσκεται σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας συγκριτικά με τα διεθνή πρότυπα. Από την άλλη υπερτιμούν τη σημασία που έχει για τη σταθεροποίηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, η άνοδος (ή σταθερότητα) του ποσοστού εκμετάλευσης στις κυρίαρχες καπιταλιστικές χώρες ενώ εκμηδενίζουν τη σημασία μιας άλλης εξίσου καθοριστικής παραμέτρου για την κερδοφορία του κεφαλαίου και κατά συνέπεια για τη καπιταλιστική ανάπτυξη στις χώρες αυτές: τη μεταφορά υπεραξίας⁸.

2 G. Serafetinidis et Z. Demathas, Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly, σελ. 9, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1989.

Οι ερευνητές της ρύθμισης, λοιπόν, υιοθετώντας ως πεδίο ανάλυσης τον εθνικό χώρο, αδυνατούν ενδεχόμενα να διακρίνουν, μέσα από το πυκνό σύννεφο ομίχλης που προτάσει το εθνικό εισόδημα, τη μεταφορά υπεραξίας και την εκμετάλευση των χωρών της περιφέρειας, από τις χώρες του κυρίαρχου καπιταλισμού. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, οι προαναφερόμενοι οικονομολόγοι παρουσιάζοντας ως επουσιώδη για τη δυναμική της συσσώρευσης στις χώρες του κυρίαρχου καπιταλισμού την εκμετάλευση των χωρών της περιφέρειας, δεν καταφέρνουν να ξεφύγουν τελικά από το φετιχισμό του εισοδήματος, από τον οποίο υποφέρουν οι "αστοί οικονομολόγοι"⁹. Έτσι, οι προσεγγίσεις της ρύθμισης καταλήγουν να "νομιμοποιούν" σε ιδεολογικό επίπεδο την εξαθλίωση των χωρών του τρίτου κόσμου.

Σύμφωνα μ' αυτές τις παρατηρήσεις, οι έρευνες της ρύθμισης, αναλύοντας την ειδική δυναμική της συσσώρευσης σε κάθε χώρα ξεχωριστά και δίνοντας ουσιαστικά έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα στο εθνικό πλαίσιο, μπορούν να προσεγγίσουν μόνο εν μέρει τις αιτίες που επέτρεψαν την οικονομική ανάπτυξη και οδήγησαν στη διακοπή της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου σε μια χώρα, καθόσον δεν αντιλαμβάνονται ότι η ανάπτυξη (ή κρίση) μιας καπιταλιστικής οικονομίας εξαρτάται από την ταξική πάλη που αναπτύσσεται στο εσωτερικό αυτής όσο και στο πλαίσιο των άλλων χωρών.

Υπ' αυτό το πρίσμα, θεωρώ η οικονομική ανάλυση που έχει ως στόχο να διευκρινήσει τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου οφείλει ξεκινήσει με αφετηρία μια άλλη θεωρητική αρχή: ο νόμος της αξίας επιβάλλεται και οι αντιφάσεις της σχέσης κεφαλαίου - εργασίας επιλύονται ή έρχονται να εκδηλωθούν σε παγκόσμια κλίμακα¹⁰. Με αφετηρία, λοιπόν, τούτη τη μεθοδολογική αρχή, θα επιχειρήσω μια θεωρητική ανασύνθεση των προσεγγίσεων σε όρους ρύθμισης, προκειμένου εν συνεχεία να θέσω τις θεωρητικές υποθέσεις που υιοθετώ για τη διερεύνηση των δομικών χαρακτηριστικών της ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

9 Ο κάθε ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης (ή ακόμα και όλοι οι κεφαλαιοκράτες σε κάθε ξεχωριστή σφαιρα παραγωγής), με το περιορισμένο ορίζοντα του, νομίζει με το δικό του, ότι το κέρδος του δεν προέρχεται μόνο από την εργασία που απασχολείται απ' αυτόν ή στον κλάδο του. Αυτό είναι ολότελα σωστό για το μέσο κέρδος του. Το ζήτημα ως ποιο βαθμό το κέρδος αυτό οφείλεται στη συνολική εκμετάλευση της εργασίας από το συνολικό κεφάλαιο, δηλαδή, από όλους τους καπιταλιστές συντρόφους του, η συνάφεια αυτή είναι γι' αυτόν πλήρες μυστήριο, τόσο περισσότερο, που και αυτοί ακόμα οι αστοί θεωρητικοί, οι οικονομολόγοι, δεν το είχαν αποκαλύψει ακόμα ως τώρα. Βλέπε Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 214, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978

10 Βλέπε G. Serafetinidis et Z. Demathas, Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly, οπ.π.

4.3. Μια απόπειρα θεωρητικής ανασύνθεσης του μοντέλου της ρύθμισης

Το καπιταλιστικό σύστημα δηλώνει ένα διεθνή καταμερισμό της εργασίας, στο πλαίσιο του οποίου, οι αντιφάσεις που διέπουν το νόμο της αξίας και τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας επιλύονται ή έρχονται να εκδηλωθούν σε παγκόσμιο επίπεδο ¹¹.

Υπ' αυτό το πρίσμα, η ανάπτυξη μιας καπιταλιστικής οικονομίας δεν προσδιορίζεται, όπως ισχυρίζονται οι θεωρητικοί της ρύθμισης, από τις μεταβολές των συνθηκών χρησιμοποίησης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης εντός των εθνικών της συνόρων, ανεξάρτητα δηλαδή από τους όρους παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας σε άλλες χώρες. Η συσσώρευση του κεφαλαίου σε μια χώρα εξαρτάται κατ' αρχήν από την εξέλιξη του γενικού ποσοστού κέρδους και τη δυνατότητα ή όχι μιας δυναμικής προσαρμογής ανάμεσα στον τομέα μέσων παραγωγής και στον τομέα μέσων κατανάλωσης στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας: από τη βιωσιμότητα ή όχι ενός δυναμικού πρότυπου συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα.

Πιο αναλυτικά, η κοινωνική ανάγκη που ρυθμίζει την αρχή της ζήτησης σε παγκόσμιο επίπεδο (άρα και η ανάπτυξη μιας καπιταλιστικής οικονομίας) καθορίζεται από το συσχετισμό των διαφόρων τάξεων στο σύνολο των καπιταλιστικών οικονομιών, από την αντίστοιχη οικονομική τους θέση, δηλαδή πρώτον από τη σχέση της συνολικής υπεραξίας προς το μισθό εργασίας και δεύτερον από τη σχέση των διαφόρων μερών στα οποία διασπάται η υπεραξία (κέρδος, τόκος, γαιοπρόσοδος, φόροι κλπ) ¹² στις διάφορες καπιταλιστικές χώρες.

Ταυτόχρονα, το γενικό ποσοστό κέρδους σε παγκόσμιο επίπεδο (και άρα και η συσσώρευση του κεφαλαίου σε μια χώρα) προσδιορίζεται από τις εξής παραμέτρους:

- 1) από την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και το ποσοστό υπεραξίας στις διάφορες χώρες και
- 2) από την κατανομή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου στις διάφορες χώρες, από το σχετικό μέγεθος του συνολικού κεφαλαίου που αναλογεί στην κάθε χώρα, δηλαδή από το πόσο σχετικά κεφάλαιο έχει επενδυνθεί σε χώρες όπου το μεταβλητό κεφάλαιο είναι μεγάλο σε σχέση με το συνολικό κεφάλαιο και από το πόσο κεφάλαιο σε χώρες όπου είναι μικρό ¹³.

Η κεφαλαιακή συσσώρευση μπορεί να ευδοκιμήσει σε μια μακροχρόνια βάση σε μια

11 Βλέπε G. Serafetinidis et Z. Demathas, Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly, ο.π.

12 Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 229, Σύγχρονη Εποχή

13 Βλέπε σχετική αναφορά για τους παράγοντες που προσδιορίζουν το γενικό ποσοστό σε μια χώρα, στον Κ. Μάρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 205, Σύγχρονη Εποχή

χώρα (όπως και σε παγκόσμια κλίμακα), απο τη στιγμή που τείνει να αντισταθμίζεται το ποσοστό κέρδους και ελαχιστοποιούνται οι κίνδυνοι υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας. Αντίθετα, μια καπιταλιστική οικονομία μπορεί να περάσει, απο μια φάση καπιταλιστικής ανάπτυξης, σε μια φάση κρίσης (ή όξυνσης της) όχι μόνο, όπως ισχυρίζονται οι θεωρητικοί της ρύθμισης, επειδή η εργατική τάξη μέσα απο τους συνδικαλιστικούς και πολιτικούς αγώνες θέτει υπ' αμφισβήτηση τις οικονομικές και κοινωνικές κανονικότητες που εγγυώνται οι ισχύουσες σ' αυτήν θεσμικές μορφές, αλλά ακόμη γιατί η ταξική πάλη οξύνεται σε άλλες χώρες. Σύμφωνα με τούτη την αντίληψη, η όξυνση της ταξικής πάλης στις χώρες της περιφέρειας μπορεί να κλονίσει το πρότυπο συσσώρευσης των κυρίαρχων καπιταλιστικών οικονομιών. Μια καπιταλιστική οικονομία (όπως και το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα) μπορεί να εισέλθει σε μια φάση κρίσης απο τη στιγμή που στις περισσότερες χώρες η εργατική τάξη έρχεται σε ανοικτή σύγκρουση με τις ισχύουσες θεσμικές μορφές (όξυνση της ταξικής πάλης σε παγκόσμια κλίμακα). Η προσωρινή κυριαρχία των αντιφάσεων σε παγκόσμιο επίπεδο, που συνδέονται είτε με τη σφαίρα της παραγωγής είτε με τη σφαίρα της κυκλοφορίας, καταλήγει να φρενάρει τη συσσώρευση του κεφαλαίου σε μια χώρα, ανεξάρτητα απο τις συνθήκες που επικρατούν σ' αυτήν, γιατί η συρρίκνωση της διεθνούς αγοράς (που μπορεί να επέρχεται εξαιτίας της πτώσης του ποσοστού κέρδους ή της υποκατανάλωσης των εργαζομένων στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες) περιορίζει τη ζήτηση για τα εθνικά προϊόντα και συμπιέζει το ιστορικά διαμορφωμένο ποσοστό κέρδους κάθε εθνικού κεφαλαίου ¹⁴.

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, το πρότυπο συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα αποτελεί έννοια - κλειδί για την καταγραφή της δυναμικής της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα. Το καθεστώς συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα αποτυπώνει εν μέρει τις αναγκαίες συνθήκες για τη σταθερή ανάπτυξη του κεφαλαίου σε μια χώρα που συνδέονται κυρίως με την παγκόσμια ταξική πάλη. Υπ' αυτή την έννοια το παγκόσμιο πρότυπο συσσώρευσης δηλώνει κάθε σύνολο οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων στις ατομικές και συλλογικές πρακτικές στις διάφορες καπιταλιστικές οικονομίες και σε διεθνές επίπεδο, που εξασφαλίζουν σε παγκόσμια κλίμακα μια μακροχρόνια ανάπτυξη του κεφαλαίου, χωρίς βιαίες διακυμάνσεις, που, με άλλα λόγια, επιτρέπουν σε παγκόσμια κλίμακα να απορροφηθούν ή να αναβληθούν χρονικά οι παραμορφώσεις και οι ανισορροπίες που συνεχώς δημιουργούνται απο την ίδια την αντιφατική διαδικασία της συσσώρευσης. Με άλλα λόγια, το παγκόσμιο καθεστώς συσσώρευσης περιγράφει τον

¹⁴ Με άλλα λόγια η κατάρρευση του δυναμικού πρότυπου συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα μπορεί να προέλθει εξαιτίας είτε της κάμψης σε διεθνές επίπεδο του μέσου ποσοστού κέρδους είτε της ανισορροπίας λόγω υποκατανάλωσης των εργαζομένων ανάμεσα στους δύο βασικούς τομείς παραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας.

τρόπο κατανομής και συστηματικής επανακατανομής του παγκόσμιου κοινωνικού προϊόντος, έτσι ώστε, σε μακροχρόνια βάση, να "συμβαδίζουν" οι αλλαγές των συνθηκών παραγωγής στις διάφορες καπιταλιστικές οικονομίες -(μέγεθος κεφαλαίου, κατανομή ανάμεσα στους κλάδους, κανόνες παραγωγής)- και οι αλλαγές των συνθηκών της τελικής κατανάλωσης σ' αυτές (κανόνες κατανάλωσης των μισθωτών και των άλλων κοινωνικών τάξεων, συλλογικές δαπάνες). Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, η συνοχή ενός δυναμικού καθεστώτος συσσώρευσης δεν εξασφαλίζεται από μόνη της, αλλά μέσω των θεσμικών μορφών που παγιώνονται στο πλαίσιο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος.

Ωστόσο, εκτός από τη βιωσιμότητα ή (όχι) ενός δυναμικού πρότυπου συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα, η δυναμική της συσσώρευσης σε μια χώρα εξαρτάται επιπλέον, από τους όρους συμμετοχής του κάθε εθνικού κεφαλαίου στη διανομή της παγκόσμιας παραγμένης υπεραξίας (πρόσθετα κέρδη κ.λ.π) : από τη διατήρηση δηλαδή (ή όχι) της θέσης του στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων.

Σε αναλυτικούς όρους, η αλλαγή της θέσης των κεφαλαίων μιας χώρας στη παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων (άρα και η συσσώρευση του κεφαλαίου σε μια χώρα) προσδιορίζεται από τις συνθήκες χρησιμοποίησης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης στο εσωτερικό της χώρας αυτής, από τις μεταβολές δηλαδή της παραγωγικότητας της εργασίας, των πραγματικών μισθών, της διάρκειας της εργάσιμης μέρας, της εντατικότητας της εργασίας κ.α. συγκριτικά με τις ανταγωνίστριες χώρες. Υπ' αυτή την έννοια, η καπιταλιστική τάξη σε μια χώρα καταλήγει να βελτιώνει τη θέση του στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, άνισης κυριαρχίας και επίρροής, από τη στιγμή που καταφέρνει να αυξάνει εξαιρετικά το ποσοστό εκμετάλευσης της εργασίας της σε σύγκριση με τις διεθνείς εξελίξεις. Η εξαιρετική αύξηση του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας σε μια χώρα σε σύγκριση με τα διεθνή πρότυπα, καθώς αντανάκλα ουσιαστικά μια μεγαλύτερη μείωση της αξίας (ή της τιμής) των προϊόντων ως προς τις μεταβολές της αγοραίας αξίας (ή της τιμής παραγωγής) αυτών, τείνει να ενισχύει το ποσοστό κέρδους και ταυτόχρονα να διευκολύνει τη δυνατότητα επικύρωσης της εγχώριας παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, λόγω της βαθμιαίας απόδοσης της διεθνούς ανταγωνιστικότητας αυτής, και συνακόλουθα προσδιορίζει καθοριστικά τη δυναμική μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Έτσι, η συσσώρευση του κεφαλαίου σε μια χώρα καθορίζεται από τις μεταβολές της παραγωγικότητας της εργασίας, των πραγματικών μισθών, της διάρκειας της εργάσιμης μέρας, της εντατικότητας της εργασίας κ.α στο εσωτερικό της εξεταζόμενης οικονομίας, συγκριτικά με τις αντίστοιχες μεταβολές στις ανταγωνίστριες χώρες. Για να

συνοψίω η διατήρηση της θέσης του κεφαλαίου μιας χώρας στη παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων άνισης κυριαρχίας και επιρροής σημαίνει ότι το κεφάλαιο που τείνει να ακολουθεί τις αλλαγές στους κοινωνικούς όρους παραγωγής, θα συνεχίζει *ceteris paribus* να λειτουργεί στο πλαίσιο της εγχώριας ή διεθνούς αγοράς χωρίς προβλήματα κερδοφορίας ή ζήτησης.

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, μια καπιταλιστική οικονομία μπορεί να περάσει, από μια φάση καπιταλιστικής ανάπτυξης, σε μια φάση κρίσης (ή όξυνσης της) ανεξάρτητα από τις διεθνείς εξελίξεις, όταν απειλείται η θέση των κεφαλαίων της στη διεθνή αγορά, όταν δηλαδή η όξυνση των ταξικών αγώνων στη συγκεκριμένη χώρα, *ceteris paribus*, θέτει υπ' αμφισβήτηση τις οικονομικές και κοινωνικές κανονικότητες και οδηγεί σε χρεωκοπία τις ισχύουσες εθνικές θεσμικές μορφές. Υπ' αυτή την έννοια, τα κεφάλαια μιας χώρας χάνουν προοδευτικά τη θέση τους στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων, από τη στιγμή που αδυνατούν να ακολουθήσουν την ανοδική πορεία του ποσοστού εκμετάλλευσης που επιτυγχάνεται σε άλλες χώρες. Για παράδειγμα, αν τα ελληνικά κεφάλαια χάνουν προοδευτικά τη θέση τους στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας, χωρίς να μπορούν να αντισταθμίσουν την απώλεια αυτή μέσα από μια εξαιρετικά μεγάλη κάμψη του πραγματικού μισθού, ή μια θεαματική άνοδο της διάρκειας της εργάσιμης μέρας κ.λ.π., τότε για να διατηρήσουν όσο είναι δυνατό τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τους θα αναγκαστούν να προχωρήσουν σε μια σταδιακή μείωση των τιμών και συνακόλουθα του ποσοστού κέρδους τους. Η απώλεια της θέσης του κεφαλαίου μιας χώρας στη διεθνή αγορά, καθώς θέτει υπ' αμφισβήτηση το ποσοστό κέρδους και διεγείρει σοβαρές δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση λόγω της κάμψης της διεθνούς ανταγωνιστικότητας των προϊόντων, οδηγεί μια συγκεκριμένη οικονομία σε κρίση ανεξάρτητα από τις τάσεις της παγκόσμιας οικονομίας.

Υπ' αυτό το πρίσμα, η αλλαγή της θέσης του κεφαλαίου μιας χώρας στη διεθνή αγορά αποτελεί επίσης μια έννοια - κλειδί για την καταγραφή της δυναμικής μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Γιατί μέσα απ' αυτή, αποτυπώνονται οι αναγκαίες συνθήκες για μια σταθερή καπιταλιστική ανάπτυξη μακροχρόνια, που συνδέονται κυρίως με τη ταξική πάλη στο εσωτερικό μιας χώρας. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η διατήρηση της θέσης του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά περιγράφει το σύνολο των οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων στις ατομικές και συλλογικές πρακτικές στο εσωτερικό μιας χώρας σε σύγκριση με τις διεθνείς εξελίξεις, μέσα από τις οποίες εξασφαλίζονται οι όροι συμμετοχής κάθε κεφαλαίου στη διανομή της παγκόσμιας παραγμένης υπεραξίας και η δυνατότητα επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση.

Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης δεν εξαρτώνται μόνο από τις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό μιας καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά επιπλέον και από τις διεθνείς σχέσεις και την παγκόσμια ταξική πάλη. Η δυνατότητα του κεφαλαίου μιας χώρας να εκμεταλεύεται κερδοφόρα την εργατική δύναμη χωρίς να απειλείται ταυτόχρονα από κινδύνους υποκατανάλωσης (και άρα και η καπιταλιστική ανάπτυξη) καθορίζεται από το σύνολο των κανονικότητων που εγγυώνται οι θεσμικές μορφές εντός της εθνικής επικράτειας όσο και στο εσωτερικό των άλλων καπιταλιστικών οικονομιών. Με άλλα λόγια, η διευρυμένη αναπαραγωγή, των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, η οποία ακριβώς γίνεται αντιληπτή ως καπιταλιστική ανάπτυξη, δεν αποτελεί "ιστορική αναγκαιότητα" αλλά το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των ταξικών συσχετισμών δύναμης τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, που διασφαλίζει (ή όχι) τη θέση του εθνικού κεφαλαίου στην διεθνή αγορά αφενός, και τη βιωσιμότητα, σε παγκόσμια κλίμακα, ενός δυναμικού πρότυπου συσσώρευσης αφετέρου ¹⁵.

Εν συνόψει. Η μακροχρόνια σταθεροποίηση ενός καθεστώτος συσσώρευσης (ή η δομική κρίση) σε μια χώρα εξαρτάται από δύο βασικούς παράγοντες : α) από την τάση του ποσοστού κέρδους που εκδηλώνεται σε παγκόσμιο επίπεδο και από τη δυνατότητα (ή όχι) ελαχιστοποίησης των κινδύνων υποκατανάλωσης σε κάθε χώρα του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας και β) από τη διατήρηση της θέσης του κεφαλαίου της εξεταζόμενης οικονομίας στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων. Σύμφωνα με τούτη την αντίληψη, η διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς ιδιαίτερα για καταναλωτικά αγαθά και η σταθεροποίηση (ή η άνοδος) του γενικού ποσοστού κέρδους ενισχύει τη συσσώρευση του κεφαλαίου σε οποιαδήποτε χώρα, όταν το κεφάλαιο που λειτουργεί εντός των εθνικών συνόρων επιτυγχάνει να διατηρεί τη θέση του στη παγκόσμια κλίμακα ιεράρχησης των κεφαλαίων. Παράλληλα, η διατήρηση της θέσης του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά λειτουργεί ενισχυτικά για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε μια χώρα, όταν η συσσώρευση του κεφαλαίου ευδοκίμει παγκόσμια σε μια μακροχρόνια βάση. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, μια χώρα μπορεί να εισέλθει σε μια φάση οικονομικής κρίσης, είτε εξαιτίας της απώλειας της θέσης του κεφαλαίου της στη διεθνή κλίμακα ιεράρχησης των κεφαλαίων που σηματοδοτεί η εξαιρετικά μεγάλη κάμψη του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασίας σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, είτε εξαιτίας της κατάρρευσης του παγκόσμιου πρότυπου συσσώρευσης λόγω της κάμψης του γενικού ποσοστού κέρδους

¹⁵ Υπ' αυτό το πρίσμα, όσον αφορά την καπιταλιστική ανάπτυξη το ερώτημα που τίθεται είναι το κατά πόσο ο ταξικός συσχετισμός δυνάμεων τόσο στο εσωτερικό μιας χώρας, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, επιτρέπει σε τέτοιο βαθμό την εγκαθίδρυση της κεφαλαιοκρατικής εξουσίας (πάνω στους άλλους τρόπους παραγωγής και στην εργατική τάξη).

ή της μακροχρόνιας υποκατανάλωσης των εργαζομένων στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας.

Το παγκόσμιο πρότυπο και η διατήρηση της θέσης του κεφαλαίου μιας χώρας στη διεθνή κλίμακα ιεράρχησης των κεφαλαίων αποτελούν, λοιπόν, τις έννοιες- κλειδιά για την ανάλυση της δυναμικής της συσσώρευσης σε μια χώρα. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το πρότυπο συσσώρευσης σε μια χώρα δεν μπορεί να προσδιοριστεί ανεξάρτητα από το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Η ανάλυση της "φύσης" της συσσώρευσης σε μια χώρα προϋποθέτει αφενός τη διερεύνηση του καθεστώτος συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα και αφετέρου των συνθηκών διατήρησης (ή όχι) της θέσης του κεφαλαίου στη διεθνή κλίμακα ιεράρχησης των κεφαλαίων. Με άλλα λόγια, η καταγραφή της δυναμικής της συσσώρευσης σε μια χώρα προϋποθέτει τη διερεύνηση του συνόλου των οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων που εγγυώνται οι ισχύουσες "εθνικές" θεσμικές μορφές (π.χ της μισθιακής σχέσης, τις σχέσεις ανταγωνισμού, του χρήματος, του κράτους), σε σύγκριση με τις διεθνείς τάσεις, μέσα από τις οποίες εξασφαλίζεται η θέση του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά, όσο και των οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων που εγγυώνται οι θεσμικές μορφές όλων των χωρών που συμμετέχουν ενεργά στο παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας και επιτρέπουν μια μακροχρόνια ανάπτυξη, χωρίς βίαιες διακυμάνσεις, σε παγκόσμια κλίμακα (βιωσιμότητα ενός δυναμικού παγκόσμιου πρότυπου συσσώρευσης). Υπ' αυτή την έννοια, μέσα από τη μελέτη της σχέσης μισθωτής εργασίας σε συσχέτιση με τη φύση της μορφής της συσσώρευσης στην Ελλάδα δεν αρκεί για να παρουσιάσει κανείς την ειδική δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου εντός της ελληνικής επικράτειας. Η ανάλυση αυτή προϋποθέτει τη διερεύνηση της μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας σε συσχέτιση με το χαρακτήρα ανάπτυξης του κεφαλαίου στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού αναπτύσσονται με γοργούς ρυθμούς μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο εξαιτίας μιας σειράς οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων που εγγυώνται οι θεσμικές μορφές σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, η "χρυσή εποχή" ανάπτυξης που γνωρίζουν οι κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες μεταπολεμικά προέρχεται κάτω από το συνδυασμό δύο βασικών παραγόντων: πρώτον, της σταθερότητας (ή ανόδου) του ποσοστού κέρδους που συνδυάζεται με την ελαχιστοποίηση των κινδύνων υποκατανάλωσης σε παγκόσμιο επίπεδο, και δεύτερον, της διατήρησης (ή βελτίωσης) της θέσης των κεφαλαίων στη παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων άνισης κυριαρχίας και επιρροής.

Στο πλαίσιο της θεωρητικής αυτής προσέγγισης, η διαλεκτική, ενδιάμεση της

ταξικής πάλης, ανάμεσα στη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας και στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας ¹⁶ παρέχει ένα αρκετά ασφαλές θεωρητικό μέσο για να συλλάβει κανείς, τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανάπτυξης, της κρίσης και μεταμόρφωσης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, όσο και την επίδραση της παγκόσμιας ταξικής πάλης πάνω στο ποσοστό κέρδους των κεφαλαίων μιας χώρας και στη δυνατότητα επικύρωσης της εγχώριας παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, των προσδιοριστικών παραγόντων της ανάπτυξης και κρίσης μιας εθνικής οικονομίας ξεχωριστά που συνδέονται με την παγκόσμια ταξική πάλη: με την επίτευξη ή όχι δηλαδή ενός δυναμικού πρότυπου συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα. Παρόμοια, η διαλεκτική ανάμεσα στη μορφή της συσσώρευσης και στη μορφή της μισθιακής σχέσης, όταν αναφέρεται σε μια χώρα, αποτελεί ένα αξιόπιστο θεωρητικό μέσο που επιτρέπει να συλλάβουμε μόνο κατά ένα μέρος τις παραμέτρους της οικονομικής ευημερίας και δυσπραγίας μιας χώρας, τις παραμέτρους που συνδέονται με την ταξική πάλη στο εσωτερικό μιας χώρας : με τη αλλαγή ή όχι της θέσης των κεφαλαίων μιας χώρας στη διεθνή αγορά.

Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, η διάκριση ανάμεσα στο "εσωτερικό" και το "εξωτερικό" χαρακτήρα της ανάπτυξης νομίζω ότι πρέπει να απορριφθεί, όχι μόνο, γιατί η συσσώρευση του κεφαλαίου, όπως ισχυρίζονται οι θεωρητικοί της ρύθμισης, δεν είναι αυτάρκης, αλλά ακόμη επειδή το ποσοστό κέρδους του κεφαλαίου μιας χώρας προσδιορίζεται από τις συνθήκες εκμετάλευσης της εργασίας σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο: επειδή, με άλλα λόγια, το ποσοστό κέρδους των κεφαλαίων μιας χώρας δεν είναι το αποτέλεσμα ενός ιστορικά διαμορφωμένου ταξικού συσχετισμού δυνάμεων σε κάθε χώρα ξεχωριστά, αλλά ενός συσχετισμού δυνάμεων τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εσωτερικό των άλλων χωρών. Υπ' αυτό το πρίσμα, θεωρώ ότι η οικονομική ανάλυση που έχει ως στόχο να καταγράψει τη ειδική δυναμική της συσσώρευσης σε μια χώρα δεν πρέπει να δίνει προτεραιότητα ούτε στις σχέσεις που εγγράφονται στο εσωτερικό μιας καπιταλιστικής οικονομίας, στις σχέσεις δηλαδή οικονομικής, πολιτικής, και ιδεολογικής εξουσίας, ούτε στις διεθνείς σχέσεις και στην παγκόσμια ταξική πάλη.

Υπ' αυτό το πρίσμα, οι αλλαγές στους όρους χρησιμοποίησης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης σε μια χώρα δεν προκαλούν άμεσα, όπως υποστηρίζουν οι ερευνητές της ρύθμισης, μια αλλαγή στο γενικό ποσοστό κέρδους. Γιατί, η κίνηση που

¹⁶ Η διαλεκτική ανάμεσα στη "μορφή" της συσσώρευσης και στη μορφή ρύθμισης της μισθιακής σε μια χώρα, όπως έχει προηγουμένως αναλυθεί (κεφάλαιο πρώτο: οι ενδιάμεσες εννοιες) αποτελεί, σύμφωνα με τη Ρύθμιση, ένα αξιόπιστο θεωρητικό μέσο για την κατανόηση όλων των δομικών χαρακτηριστικών της ανάπτυξης και κρίσης (όπως και της μεταμόρφωσης) μιας καπιταλιστικής οικονομίας.

συντελείται σε μια χώρα μπορεί να αναιρεί την κίνηση που συντελείται σε μια άλλη, οι επιρροές σε πολλές περιπτώσεις διασταυρώνονται και αλληλοεξουδετερώνονται. Οι μεταβολές σε μια χώρα είναι δυνατόν να αναιρούνται από άλλες ταυτόχρονες "τοπικές" διακυμάνσεις (από αλλαγές σε άλλες χώρες).

"Παρόλες τις μεγάλες αλλαγές που συντελούνται διαρκώς στα πραγματικά ποσοστά κέρδους των ξεχωριστών σφαιρών παραγωγής, μια πραγματική αλλαγή στο γενικό ποσοστό κέρδους -εφόσον δεν προκαλείται από κάποια έκτακτα εξαιρετικά οικονομικά γεγονότα- είναι το πολύ αργό έργο μιας σειράς διακυμάνσεων που απλώνονται σε μεγάλες χρονικές περιόδους, δηλαδή διακυμάνσεων που χρειάζονται πολύ χρόνο ως που να καταλήξουν σε μια πάγια και εξισωτική αλλαγή του γενικού ποσοστού κέρδους" 17.

Αντίθετα, οι μεταβολές των όρων παραγωγής και πραγματοποίησης που γίνονται στο εσωτερικό μιας χώρας σηματοδοτούν συνήθως την αλλαγή της θέσης του κεφαλαίου στη διεθνή κλίμακα ιεράρχησης. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η μελέτη της ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας σε μια χώρα έχει ως στόχο να προσεγγίσει τη αλλαγή ή όχι της θέσης του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά που προσδιορίζει εν μέρει τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε εθνική κλίμακα.

Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, η θεσμική μορφή της σχέσης μισθωτής εργασίας στις αναπτυγμένες καπιταλιστικά οικονομίες δεν εξασφαλίζει, όπως ισχυρίζεται η σχολή της Ρύθμισης, την σύνδεση των κανόνων παραγωγής με τους κανόνες κατανάλωσης, έτσι ώστε να παραμένει σταθερό το ποσοστό κέρδους και να αίρονται ταυτόχρονα οι κίνδυνοι υποκατανάλωσης, αλλά θεσμοποιεί τους όρους "αυτονόμησης" της μάζας του κέρδους που εισπράτει το συνολικό κεφάλαιο μιας χώρας από τη υπεραξία που πραγματικά παράγει: εγγυάται τη διατήρηση της θέσης του κεφαλαίου στην παγκόσμια κλίμακα ιεράρχησης των κεφαλαίων.

Υπ' αυτό το πρίσμα, η μορφή ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων ιδιαίτερα της σχέσης της μισθωτής εργασίας σε μια χώρα προσδιορίζοντας το περιεχόμενο της ταξικής πάλης μπορεί να εγγυάται (ή να ανατρέπει) τους όρους συμμετοχής του κάθε εθνικού κεφαλαίου στην παραγωγή, στη διανομή και στην πραγματοποίηση της παγκόσμιας παραγμένης υπεραξίας. Μέσα από αυτές τις συνθήκες, οι διάφορες εθνικές θεσμικές μορφές στις διάφορες καπιταλιστικές οικονομίες εγγυώνται τις παγκόσμιες ενδοκαπιταλιστικές σχέσεις άνισης κυριαρχίας και επιρροής.

Από την άλλη μεριά, η θέση του κεφαλαίου στη διεθνή ιεραρχία της

17 Βλέπε Κ. Μαρξ, Κεφάλαιο, τόμος III, σελ. 209, Σύγχρονη Εποχή

παραγωγικότητας της εργασίας, καθορίζει το περιεχόμενο των ταξικών αγώνων, και συνακόλουθα και τη μορφή ρύθμισης της μισθωτής σχέσης: σχέσεις συνεργασίας ή καταστολής των εργαζομένων. Για παράδειγμα, η μεταφορά υπεραξίας προς τις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες, ενισχύοντας το ποσοστό κέρδους των κεφαλαίων που λειτουργούν σ' αυτές τις χώρες, ανεξάρτητα από τους όρους παραγωγής της υπεραξίας σ' αυτές, επιτρέπει αυξήσεις των πραγματικών μισθών ανάλογες μ' αυτές της παραγωγικότητας της εργασίας. Υπ' αυτό το πρίσμα, οι παγκόσμιες ενδοκαπιταλιστικές σχέσεις ανίσης κυριαρχίας εγγυώνται το διαχωρισμό της εργατικής δύναμης σε παγκόσμια κλίμακα, σε φθηνή και ακριβή εργατική δύναμη.

Για τον έλεγχο των παραπάνω θεωρητικών υποθέσεων, σε τούτη την έρευνα χρησιμοποιείται η μέθοδος ποσοτικής αποτίμησης της εξέλιξης της συσσώρευσης, του γενικού ποσοστού κέρδους (κ.λ.π.), που έχουν προτείνει οι θεωρητικοί της Ρύθμισης, σύμφωνα με την οποία είναι δυνατόν να αποτιμηθούν ποσοτικά οι μεταβολές των αξιακών σχέσεων από τις ενδείξεις που παρέχουν τα εθνικολογιστικά μεγέθη¹⁸.

4.4. Η μέθοδος ποσοτικής αποτίμησης των μεταβολών του γενικού ποσοστού κέρδους: μια απόπειρα αξιολόγησης

Η επιστημονική ανάλυση που έχει ως στόχο να καταγράψει τη δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα οφείλει να προσεγγίσει τον τύπο οικονομικής ανάπτυξης και τη "φύση" της οικονομικής κρίσης, ως συνάρτηση της κίνησης των αξιακών κατηγοριών (όπως του γενικού ποσοστού κέρδους κ.λ.π) που μπορεί να συνάγει από τις ενδείξεις που παρέχουν τα εθνικολογιστικά μεγέθη (π.χ εξέλιξη της παραγωγικότητας της εργασίας, πραγματικών μισθών κ.α.). Γιατί, η μέθοδος αυτή, παρά τις όποιες επιφυλάξεις, ανοίγει ένα δρόμο εμπλουτισμού της θεωρίας από την εμπειρική έρευνα, που επιτρέπει να παραχθούν προτάσεις ικανές να αντιπαρατεθούν με τα ιστορικά γεγονότα.

Πιο συγκεκριμένα, εκτιμώ τα εξής. Κατ' αρχήν, θεωρώ ότι το μερίδιο της εργασίας (L/Y), που συγκρίνει τις μεταβολές του μέσου πραγματικού μισθού ως προς τις μεταβολές της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας ($L/Y = L/N / Y/N$), αποτελεί μια έμμεση -αρκετά ασφαλή- ένδειξη της αντίστροφης κίνησης του βαθμού εκμετάλευσης της εργασίας. Πράγματι, η αύξηση της παραγωγικότητας προκαλεί, όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί της ρύθμισης, μια μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης,

¹⁸ Η μέθοδος αυτή ποσοτικής αποτίμησης των συνθηκών κερδοφορίας των κεφαλαίων μια χώρας (κ.λ.π) έχει αναλυθεί προηγουμένως (βλέπε κεφάλαιο 3, το φορντικό μοντέλο ταχύρυθμης οικονομικής ανάπτυξης, υποκεφάλαιο 3.3.)

και συνακόλουθα μια άνοδο του ποσοστού εκμετάλευσης και της σχετικής υπεραξίας, όταν η ποσότητα των αγαθών που καταναλώνονται για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (κανόνας εργατικής κατανάλωσης) δεν μεταβάλλεται.

Παρόμοια, ο λόγος του δείκτη των αλλαγών της φαινομενικής παραγωγικότητας της εργασίας (VA/N) ως προς το δείκτη των μεταβολών της πραγματικών μισθών (S/p) αποτελεί μια έμμεση αρκετά αξιόπιστη ένδειξη της εξέλιξης της κίνησης του βαθμού εκμετάλευσης της εργασίας. Ωστόσο, ο προαναφερόμενος δείκτης, δεν διαφωτίζει ακριβώς την αιτία που προκαλεί τη μεταβολή του βαθμού εκμετάλευσης της εργασίας. Η άνοδος του παραπάνω δείκτη δεν αντανακλά, όπως υποστηρίζουν οι ερευνητές της καπιταλιστικής ρύθμισης την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας που προκαλεί η εισαγωγή νέων μηχανών (παραγωγή σχετικής υπεραξίας), στην περίπτωση που οι πραγματικοί μισθοί δεν μεταβάλλονται. Γιατί οποιαδήποτε μεταβολή, είτε της απόδοσης της εργασίας λόγω της εισαγωγής νέων μηχανών, είτε της διάρκειας της εργάσιμης μέρας, είτε της έντασης της εργασίας προκαλεί πάντοτε αύξηση της προστιθέμενης αξίας ανά απασχολούμενο. Για να αποφύγει κάποιος τις δυσκολίες διάκρισης του τύπου υπεραξίας που δημιουργούνται κυρίως εξαιτίας του δείκτη της φαινομενικής παραγωγικότητας υπάρχουν δύο εναλλακτικές λύσεις: πρώτον, να εξετάσει συμπληρωματικά και κάποιες άλλες παραμέτρους σε συνδυασμό με το δείκτη της φαινομενική παραγωγικότητας που θα σηματοδοτούν τις μεταβολές της διάρκειας της εργάσιμης μέρας κ.λ.π., είτε, δεύτερον να υιοθετήσει άλλους δείκτες παραγωγικότητας (π.χ. της μέσης ωριαίας παραγωγικότητας, που υπολογίζει την απόδοση ανά ώρα εργασίας και όχι ανά απασχολούμενο).

Ταυτόχρονα, πολλές αμφιβολίες δημιουργούνται όσον αφορά με τη δυνατότητα προσέγγισης των μεταβολών της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου από τις ενδείξεις που παρέχει ο δείκτης της αποδοτικότητας του παγίου κεφαλαίου (Q/K). Κατά τη γνώμη μου, οι μεταβολές της παραγωγικότητας της εργασίας (Q/N) δεν παρέχουν ασφαλείς ενδείξεις της κίνησης της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου. Αφού η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου μπορεί να μεταβάλλεται επιπλέον κάτω από την επίδραση ενός άλλου σημαντικού παράγοντα που δύσκολα μπορεί να προσεγγισθεί: της διαδικασίας απαξίωσης του κεφαλαίου. Παρόμοια, οι αλλαγές της κεφαλαιακής έντασης (K/N) δεν αποτελούν μια αξιόπιστη ένδειξη της εξέλιξης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου, γιατί και η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αλλάζει κάτω από την επίδραση των μεταβολών ενός άλλου σημαντικού παράγοντα : του βαθμού υπο-απασχόλησης των μέσων παραγωγής.

Υπ' αυτό το πρίσμα, ο δείκτης της αποδοτικότητας του παγίου κεφαλαίου (Q/N) δεν

είναι σίγουρο ότι σηματοδοτεί τις αντίστροφες κινήσεις της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, στο βαθμό που συντελείται μια εντατική διαδικασία απαξίωσης του κεφαλαίου και μεταβάλλεται ο βαθμός υπο-απασχόλησης των μέσων παραγωγής.

Οι αντιρρήσεις που προβάλλω όσον αφορά την εγκυρότητα του δείκτη της αποδοτικότητας του κεφαλαίου δεν αποβλέπουν στην απόρριψη αυτής της απόπειρας αποτίμησης της κίνησης του μέσου ποσοστού κέρδους, από τις ενδείξεις που παρέχουν τα εθνικολογιστικά μεγέθη. Αντίθετα θεωρώ αναγκαίο τούτο το εγχείρημα κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Για παράδειγμα, ο δείκτης της αποδοτικότητας του παγίου κεφαλαίου (Q/N) μπορεί να παρέχει μια ασφαλή ένδειξη για την κίνηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, στην περίπτωση που είναι δυνατόν να προσδιοριστούν, από τις ενδείξεις που παρέχουν τα εθνικολογιστικά μεγέθη, οι μεταβολές του βαθμού απαξίωσης του κεφαλαίου και η υποαπασχόλησης των μέσων παραγωγής.

Ωστόσο, επειδή, ένα τέτοιο εγχείρημα συναντά μεγάλες δυσκολίες, η διατριβή αυτή διερευνά την πλειοψηφία των παραμέτρων εκτός από το δείκτη αποδοτικότητας του παγίου κεφαλαίου που προτείνουν οι θεωρητικοί της ρύθμισης, προκειμένου να προσδιορίσουν την εξέλιξη του γενικού ποσοστού κέρδους και επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση.

4.5 Μια πρόταση εργασίας για τη διερεύνηση της ελληνικής περίπτωσης

Υπό το φώς της ανάλυσης αυτής, θα επιχειρήσω να διερευνήσω τη δυναμική της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, εστιάζοντας το ερευνητικό ενδιαφέρον στη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, θα επιχειρήσω να τεκμηριώσω μια - έστω και αποσπασματική - ερμηνεία της ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, με βάση τις θεωρητικές αρχές που έχω θέσει, μέσα από τη κριτική επεξεργασία και ανασύνθεση του μοντέλου της καπιταλιστικής ρύθμισης.

Στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης εξετάζονται οι μεταβολές μιας σειράς παραμέτρων στην Ελλάδα και στις χώρες του ΟΟΣΑ (π.χ. οι μεταβολές των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, η σύνθεση του προϊόντος και του εξαγωγικού εμπορίου κατά κλάδους, η κίνηση της παραγωγικότητας και των πραγματικών μισθών κ.α), προκειμένου να δοθεί ουσιαστικά μια απάντηση στο εξής κεντρικό ερώτημα. Η ταχύρυθμη μεταπολεμική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας συντελείται, από τη μια μεριά λόγω της σταθερότητας του ποσοστού κέρδους του ελληνικού κεφαλαίου, και από την άλλη λόγω της δυνατότητας επικύρωσης του παραγωγής του από την κοινωνική ζήτηση, που προσδιορίζουν οι ισχύουσες θεσμικές μορφές (ιδιαίτερα της μισθιακής

σχέσης) σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο;

Υπ' αυτό το πρίσμα, η ερευνητική αυτή απόπειρα φιλοδοξεί να προσδιορίσει μέσα από τις ενδείξεις που παρέχουν τα εθνικολογιστικά μεγέθη, πρώτον τις φάσεις της κεφαλαιακής στην Ελλάδα, και δεύτερον την εξέλιξη -έστω και κατά προσέγγιση- των όρων κερδοφορίας των ελληνικών επιχειρήσεων και τη δυνατότητα ή όχι επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση .

Πιο συγκεκριμένα, με σκοπό να οριστεί η κίνηση του ποσοστού κέρδους του ελληνικού κεφαλαίου, εξιχνιάζεται η εξέλιξη της παραγωγικότητας της εργασίας προς τις μεταβολές των πραγματικών μισθών στις χώρες του ΟΟΣΑ και στην Ελλάδα, ως ενδείξεις από τη μια μεριά της κίνησης των γενικών όρων κερδοφορίας του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, και από την άλλη της διατήρησης ή όχι της θέσης του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά (των όρων που συμμετέχει στη διανομή της παγκόσμιας παραγμένης υπεραξίας κ.α.). Κατόπιν, προκειμένου να διευκρινιστεί η δυνατότητα ή όχι επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, μελετάται η εξέλιξη των πραγματικών μισθών των εργαζομένων της βιομηχανίας, των εισοδημάτων των αγροτών, των βιοτεχνών (κ.λ.π), των αδήλων πόρων, των εξαγωγών (κ.α) στην Ελλάδα, και ορισμένα απ' αυτά τα στοιχεία στις χώρες του ΟΟΣΑ, ως ενδείξεις από τη μια μεριά των συνθηκών δυναμικής προσαρμογής (ή μη) του τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής του τομέα παραγωγής μέσω κατανάλωσης σε παγκόσμια κλίμακα, και από την άλλη της ικανότητας ή όχι του ελληνικού κεφαλαίου να παράγει κάτω από τους αναγκαίους κοινωνικά όρους.

4.6 Συμπεράσματα

Μέσα από τη κριτική επεξεργασία της προβληματικής της Ρύθμισης τονίστηκε οι προσεγγίσεις σε όρους ρύθμισης θέτοντας ως σημείο εκκίνησης της έρευνας τους το θεωρητικό προβληματισμό που αναπτύσσεται γύρω από την μαρξιστική μέθοδο και τις βασικότερες μαρξιστικές κατηγορίες, υιοθετούν σημαντικά αξιόπιστες αρχές ανάλυσης και ερμηνείας των οικονομικών γεγονότων και έναν επιστημονικό τρόπο διερεύνησης και οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής παρατήρησης.

Ωστόσο, μέσα από τη περαιτέρω κριτική επεξεργασία του μοντέλου της Ρύθμισης επικρατεί η αντίληψη ότι η αναζήτηση της ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο πλαίσιο ενός Έθνους θέτει σοβαρούς περιορισμούς για την καταγραφή της δυναμικής της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα. Η ανάλυση, που έχει ως στόχο να καταγράψει τη δυναμική των καπιταλιστικών οικονομιών, νομιμοποιείται να εκλάβει ως πεδίο ανάλυσης τον εθνικό χώρο μόνο στη περίπτωση που το παγκόσμιο

καπιταλιστικό σύστημα συγκροτείται από κλειστές εθνικές οικονομίες, με σχεδόν ανύπαρκτο εξωτερικό εμπόριο και περιορισμένη κίνηση κεφαλαίων. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο προσδιορισμός του πρότυπου συσσώρευσης σε μια χώρα, ανεξάρτητα από το διεθνή περίγυρο δεν παρέχει ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για την καταγραφή της δυναμικής των καπιταλιστικών οικονομιών. Οι έρευνες της Ρύθμισης περιορίζοντας το πεδίο ανάλυσης στο πλαίσιο ενός καθορισμένου Έθνους δεν επιτυγχάνουν να προσδιορίσουν την ακριβή "φύση" της συσσώρευσης σε μια χώρα.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, επιχειρήθηκε μια απόπειρα επανπροσδιορισμού των αιτιωδών σχέσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης τονίστηκε λοιπόν ότι οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης δεν εξαρτώνται μόνο από τις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό μιας καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά επιπλέον και από τις διεθνείς σχέσεις και την παγκόσμια ταξική πάλη. Η δυνατότητα του κεφαλαίου μιας χώρας να εκμεταλεύεται κερδοφόρα την εργατική δύναμη χωρίς να απειλείται ταυτόχρονα από κινδύνους υποκατανάλωσης (και άρα και η καπιταλιστική ανάπτυξη) καθορίζεται από το σύνολο των κανονικότητων που εγγυώνται οι θεσμικές μορφές εντός της εθνικής επικράτειας όσο και στο εσωτερικό των άλλων καπιταλιστικών οικονομιών. Με άλλα λόγια, η διευρυμένη αναπαραγωγή, των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, η οποία ακριβώς γίνεται αντιληπτή ως καπιταλιστική ανάπτυξη, δεν αποτελεί "ιστορική αναγκαιότητα" αλλά το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των ταξικών συσχετισμών δύναμης τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, που διασφαλίζει (ή όχι) τη θέση του εθνικού κεφαλαίου στην διεθνή αγορά αφενός, και τη βιωσιμότητα, σε παγκόσμια κλίμακα, ενός δυναμικού πρότυπου συσσώρευσης. Η μακροχρόνια σταθεροποίηση ενός καθεστώτος συσσώρευσης (ή η δομική κρίση) σε μια χώρα εξαρτάται από το συνδυασμό τεσσάρων παραγόντων που συνδέονται με τη ταξική πάλη στο εσωτερικό μιας χώρας όσο και μ' αυτήν σε παγκόσμια κλίμακα : α) από την τάση του ποσοστού κέρδους που εκδηλώνεται σε παγκόσμιο επίπεδο και από την δυνατότητα (ή όχι) ελαχιστοποίησης των κινδύνων υποκατανάλωσης σε παγκόσμια κλίμακα, και β) από τη διατήρηση της θέσης των κεφαλαίων μιας χώρας στη διεθνή αγορά: από τη ικανότητα των κεφαλαίων να λειτουργούν σύμφωνα με τους κοινωνικά αναγκαίους όρους παραγωγής και να προσαρμόζουν τη παραγωγή τους στις μεταβολές των κοινωνικών αναγκών εντός ή εκτός των εθνικών συνόρων.

Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής επικρατεί λοιπόν η αντίληψη ότι η επιστημονική ανάλυση που έχει ως στόχο να καταγράψει τη δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα οφείλει να προσεγγίσει, όπως πολύ σωστά παρατηρούν οι ερευνητές της ρύθμισης, τον τύπο οικονομικής ανάπτυξης και τη "φύση" της οικονομικής

κρίσης, ως συνάρτηση της κίνησης των σχέσεων του πεδίου της αξίας (όπως του γενικού ποσοστού κέρδους κ.λ.π) που μπορεί να συνάγει από τις ενδείξεις που παρέχουν τα εθνικολογιστικά μεγέθη. Γιατί, η μέθοδος αυτή, παρά τις οποιεσδήποτε επιφυλάξεις, ανοίγει ένα δρόμο εμπλουτισμού της θεωρίας από την εμπειρική έρευνα, που επιτρέπει να παραχθούν προτάσεις ικανές να αντιπαρατεθούν με τα ιστορικά γεγονότα.

Μέσα από την κριτική αυτή επεξεργασία τεκμηριώθηκαν έτσι οι θεωρητικές αφητηρίες και οι μεθοδολογικές αρχές, τις οποίες κατά τη γνώμη μου οφείλει να εκλάβει ως σημείο εκκίνησης οποιαδήποτε οικονομική ανάλυση φιλοδοξεί να καταγράψει τη δυναμική της σταθερότητας (και κρίσης) της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Διευκρινίστηκαν επακριβώς οι υποθέσεις εργασίας και η μέθοδος που υιοθετεί η παρούσα μελέτη για τη διερεύνηση της ελληνικής περίπτωσης.

Πριν επιχειρηθεί, όμως, οποιαδήποτε απόπειρα καταγραφής της δυναμικής της συσσώρευσης στην Ελλάδα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, θεωρώ χρήσιμο να ακολουθήσει μια σύντομη παρουσίαση και κριτική αξιολόγηση των κυριότερων προσεγγίσεων όσον αφορά την ανάπτυξη και κρίση της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η συζήτηση για την ανάπτυξη και κρίση του ελληνικού καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο

Η καπιταλιστική ανάπτυξη μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και η παρατεταμένη οικονομική ύφεση της ελληνικής οικονομίας μετά το 1974, όπως και η τεκμηρίωση προτάσεων πολιτικής εξόδου απ' αυτήν, έχει απασχολήσει πολλές φορές κατά το παρελθόν τους Έλληνες ερευνητές (οικονομολόγους, ιστορικούς, πολιτικούς επιστημόνες, κοινωνιολόγους κ.α).

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται να διευκρινιστούν οι βασικοί άξονες της συζήτησης που έχει διεξαχθεί μέχρι σήμερα γύρω από την περιοδολόγηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, τους λόγους περάσματος από μια φάση ταχύρυθμης ανάπτυξης σε άλλη παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης, και τις προτεινόμενες λύσεις εξόδου από την κρίση. Η παρουσίαση αυτή δεν γίνεται με στόχο να καταγραφούν όλες τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί μέχρι σήμερα αναφορικά με την ανάπτυξη και κρίση της ελληνικής οικονομίας. Καθώς ένα τέτοιο εγχείρημα ξεφεύγει κατά πολύ από τις δυνατότητες και τους στόχους της παρούσας διατριβής. Επιλεκτικά παρουσιάζονται εδώ ορισμένες προσεγγίσεις, οι οποίες από μεθοδολογική και θεωρητική άποψη εμφανίζουν κατά την γνώμη μου ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση εστιάζεται σε ορισμένες προσεγγίσεις που επιχειρούν να καταγράψουν τη δυναμική της ελληνικής οικονομίας μεταπολεμικά στη βάση των εσωτερικών σχέσεων και της ταξικής πάλης στην Ελλάδα (Τ. Γιαννίτση, Γ. Μηλιού και Η. Ιωακείμογλου, και Α. Λυμπεράκη), όπως επίσης και σε κάποιες άλλες θεωρητικές τοποθετήσεις που δίνουν προτεραιότητα στις διεθνείς σχέσεις, στην παγκόσμια ταξική πάλη και στη διεθνή οικονομική συγκυρία (συνδεδεμένη ανάπτυξη - Βεργόπουλος, υπανάπτυξη - Μουζέλης).

Η σύντομη καταγραφή των προσεγγίσεων αυτών γίνεται με στόχο να διευκρινιστούν οι θεωρητικές υποθέσεις στη βάση των οποίων μέχρι τώρα έχει αναλυθεί το εξεταζόμενο φαινόμενο, για να ακολουθήσει στη συνέχεια μια απόπειρα κριτικής αξιολόγησης τους (κεφάλαιο 6).

Στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης λοιπόν διαπιστώνονται τα εξής. Μια ευρεία συναίνεση παρατηρείται μεταξύ των Ελλήνων ερευνητών όσον αφορά την περιοδολόγηση της ανάπτυξης (και κρίσης) της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο

πόλεμο.

Οι περισσότεροι Έλληνες ερευνητές συμφωνούν ότι η ελληνική οικονομία αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο έως και τις αρχές της δεκαετίας του '70. Το έτος 1973 θεωρείται κατά γενική ομολογία ορόσημο για την ιστορική επιβράδυνση των επενδύσεων στην Ελλάδα, οι οποίες, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, φτάνουν στα όρια της στασιμότητας μετά από λίγα χρόνια. Οι απόψεις, όμως, διίστανται σημαντικά όσον αφορά το πρότυπο συσσώρευσης και τους λόγους περάσματος της ελληνικής οικονομίας, από μια φάση ανάπτυξης και δομικής σταθερότητας, σε μια άλλη οικονομικής δυσπραγίας και ύφεσης.

Για παράδειγμα, ο Τ. Γιαννίσης θεωρεί ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας, η οποία δηλώνει ουσιαστικά την κρίση της ελληνικής βιομηχανίας, προήλθε κάτω από την επίδραση τριών παραμέτρων:

- α) του σταματήματος της συσσώρευσης του βιομηχανικού κεφαλαίου,
- β) της ρήξης των ρυθμιστικών μηχανισμών που είχαν στηριξει κατά το παρελθόν την ανάπτυξη του ελληνικού οικονομικού συστήματος (όπως οι επενδύσεις στην οικοδομή, οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου, η μεγένθυση του διεθνούς εμπορίου, ο ψηλός βαθμός προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας και η κρατική πολιτική διανομής του πλεονάσματος προς όφελος του κεφαλαίου), και
- γ) της κρίσης της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας.

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, από την άλλη μεριά, το πρόβλημα της συσσώρευσης αποτελεί "πρόβλημα δομής της συσσώρευσης και όχι απλώς συγκυριακής ανάκαμψης με αμετάβλητα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά". Υπό αυτό το πρίσμα, υποστηρίζεται ότι η διάρθρωση του βιομηχανικού πεδίου, ως αποτέλεσμα του τρόπου που συντελέστηκε κατά το παρελθόν η συσσώρευση του βιομηχανικού κεφαλαίου, δείχνει ταυτόχρονα και την κατεύθυνση προς την οποία πρέπει να αναζητηθούν οι λύσεις που θα διευκολύνουν την έξοδο από την κρίση.

Οι Γ. Μηλιός - Η. Ιωακείμογλου θεωρούν ότι η ελληνική οικονομία γνώρισε μια μακρά φάση οικονομικής άνθισης και διαρθρωτικών οικονομικών αλλαγών τόσο στο εσωτερικό της οικονομίας ως σύνολο και της βιομηχανίας, όσο και στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας ιδιαίτερα τα χρόνια 1960-1973, τα οποία χαρακτηρίζονται ως η "χρυσή εποχή" ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού. Η ταχύρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη στη φάση αυτή θεωρείται ότι συντελέστηκε εντός της ελληνικής επικράτειας χάρη σε μια αντίστοιχη αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Οι παραπάνω ερευνητές υποστηρίζουν επίσης ότι η ελληνική οικονομία εισέρχεται σε μια φάση κρίσης κατά τη διετία 1973-74, από τη στιγμή που το ελληνικό κεφάλαιο δεν μπορεί πλέον να εκμεταλεύεται κερδοφόρα την

ελληνική εργατική δύναμη. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, μάλιστα το πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας, παραμένει άλυτο, γιατί η κρίση της παραγωγικότητας της εργασίας συνεχίζεται, παρά τα ευνοϊκά αποτελέσματα, που επιφέρει για την κερδοφορία του κεφαλαίου η συνεχιζόμενη, μέσω της εφαρμογής πολιτικών λιτότητας, αναδιανομή του εισοδήματος εις βάρος των εργαζομένων ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του '80.

Σ' αντιδιαστολή με τις προσεγγίσεις αυτές, ο Κ. Βεργόπουλος εκτιμά ότι η ελληνική εκβιομηχάνιση συντελέστηκε στη βάση εξωγενών παραγόντων. Καθοριστική σημασία για τη μεταπολεμική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας έπαιξαν οι άδηλοι πόροι και οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου. Σύμφωνα με το Βεργόπουλο, ένα πρότυπο "συνδεδεμένης ανάπτυξης", μη εντατικής μορφής, χωρίς μαζική κατανάλωση των εργαζομένων εγκαθιδρύεται στην Ελλάδα μεταπολεμικά. Το πρότυπο αυτό συσώρευσης κλονίζεται καθοριστικά μετά το 1974, από τη στιγμή που οι χρηματιστικές μεταβιβάσεις από το εξωτερικό αρχίζουν να μειώνονται εξαιτίας της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης. Μια σειρά συγκυριακοί λόγοι που συνδέονται με την αλλαγή του διεθνούς σκηνικού ("ολέθρια" διαδικασία υποτιμήσεων, διεθνής "μάχη" των επιτοκίων, και λήψη περιοριστικών νομισματικών μέτρων σε διεθνές επίπεδο) κάνουν να εκδηλωθεί το αληθινό "δομικό" πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας: η δραματική δηλαδή ανεπάρκεια της παραγωγικής βάσης και η χρόνια αποδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος. Έτσι, ως λύση εξόδου από την κρίση, εκτός από μια εξισορροπητική πολιτική με στόχο τον άμεσο περιορισμό των εξωτερικών και των δημόσιων ελλειμάτων, προτείνεται εδώ η προαγωγή της οικονομικής ανάκαμψης επιλεκτικά, είτε κατά κλάδο, είτε ακόμα και κατά επιχείρηση.

Παρόμοια, ο Μουζέλης θεωρεί ότι η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα συντελέστηκε υπό την αιγίδα του ξένου κεφαλαίου, μέχρι που διεθνής οικονομική κρίση έθεσε τέρμα σ' αυτή τη διαδικασία. Σύμφωνα με τον ερευνητή αυτό, ο ελληνικός καπιταλισμός γνώρισε μια σημαντική ανάπτυξη, χωρίς να καταφέρει να δώσει μια ικανοποιητική λύση στα βασικά προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας, όπως της ανεργίας, των εισοδηματικών ανισοτήτων, της εθνικής εξάρτησης, εξαιτίας των σοβαρών εμποδίων που δημιουργούσαν οι κληρονομημένες, από τη γέννηση και ένταξη του ελληνικού καπιταλισμού στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, "δομές υπανάπτυξης". Υπ' αυτό το πρίσμα, υποστηρίζεται εδώ ότι η μεταπολεμική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας δηλώνει μια νέα όψη "υπανάπτυξης", με την έννοια ότι στην Ελλάδα θεμελιώνεται μια "αρνητική" συνάρθρωση μεταξύ της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και του αναπτυγμένου εξαρτημένου από το εξωτερικό καπιταλιστικού τομέα, που

επιτρέπει μια συστηματική μεταφορά πόρων από τις μικρές παραγωγικές μονάδες προς τον ανεπτυγμένο καπιταλιστικό τομέα και το εξωτερικό και καταδικάζει τη μικρή κλίμακα παραγωγής στη στασιμότητα.

Η Α. Λυμπεράκη, από την άλλη μεριά, διατείνεται ότι το "ελληνικό θαύμα" πραγματοποιήθηκε χάρη στο συνδυασμό του χαμηλού κόστους εργασίας και της διεύρυνσης της εγχώριας ζήτησης, που εξασφαλιζόταν, όχι με τις αυξήσεις των μισθών, ανάλογες προς αυτές της παραγωγικότητας, αλλά με την αύξηση των άδηλων πόρων που επέτρεπε η ευνοϊκή διεθνής συγκυρία. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, το ελληνικό πρότυπο συσσώρευσης απέχει κατά πολύ από τους "ενάρετους" κύκλους του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης. Αξιίζει να σημειωθεί εδώ ότι η επιβίωση των μονάδων παραγωγής μικρής κλίμακας δεν εκλαμβάνεται εδώ ως στοιχείο υπανάπτυξης, όπως γίνεται από άλλες προσεγγίσεις (Μουζέλης κ.α.). Ειδικότερα, όσον αφορά την οικονομική κρίση, η ελληνική οικονομία θεωρείται ότι διαταράχθηκε αποφασιστικά μετά το 1974 εξαιτίας του συνδυασμού τριών κυρίως παραγόντων : του ταχύτατα μεταβαλλόμενου διεθνούς περιγυρου, των επιδράσεων της κληρονομημένης τεχνολογικής εξάρτησης, και της σταδιακής μείωσης της προστασίας της εγχώριας παραγωγής. Ενώ, η όξυνση της οικονομικής κρίσης κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80 προήλθε εδώ λόγω της σταδιακής μείωσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής μεταποίησης, της στασιμότητας της μεγένθυσης των αγορών, και της αδυναμίας ανταπόκρισης από μεριάς των ελληνικών επιχειρήσεων στις νέες παγκόσμιες τάσεις ανταγωνισμού, που δίνει έμφαση όχι στις τιμές αλλά σε άλλες ιδιότητες του προϊόντος, όπως η ποιότητα, το σχέδιο και η καινοτομία. Ως λύση στο σημερινό αδιέξοδο προτείνεται έτσι η προώθηση μιας αναπτυξιακής πολιτικής στο πλαίσιο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης που θα στηρίζεται στις μικρές επιχειρήσεις, μέσω της οποίας θα επιτευχτεί η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων της ελληνικής μεταποίησης, όχι στη βάση των χαμηλών τιμών, αλλά στη βάση της εξειδίκευσης, της διαφοροποίησης, του σχεδίου, της ποιότητας και της καινοτομίας του προϊόντος.

5.1. Οι ρυθμιστικοί μηχανισμοί: κλειδί για την ερμηνεία της ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος

Σύμφωνα με τον Τ. Γιαννίση, μια σημαντική οικονομική μεγένθυση πραγματοποιείται στην Ελλάδα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ως "ηγετικός" κλάδος της ελληνικής οικονομίας από την άποψη του ρυθμού μεγένθυσης θεωρείται η βιομηχανία.

Η ισορροπία και η δυναμική του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος στηρίχτηκε,

τονίζει ο Γιαννίσης, σε μια σειρά ρυθμιστικών μηχανισμών: στις επενδύσεις για κατοικίες, στις άμεσες επενδύσεις ξένου κεφαλαίου, στη μεγένθυση του διεθνούς εμπορίου, στο ολιγοπωλιακό-μονοπωλιακό ρυθμιστικό σύστημα των σχέσεων της βιομηχανίας με τη διεθνή και εθνική αγορά και στο προνομιακό ιδιόμορφο πλέγμα των σχέσεων της βιομηχανίας με το τραπεζικό σύστημα. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η δυναμική των επενδύσεων για τις κατοικίες ώθησε τη βιομηχανική ανάπτυξη, καθώς ο βιομηχανικός τομέας βρισκόταν σε στενή εξάρτηση με την οικοδομική δραστηριότητα. Το επενδυτικό ενδιαφέρον από τις πολυεθνικές εταιρείες για τον ελληνικό χώρο αποτέλεσε επίσης ένα σημαντικό μηχανισμό προώθησης της βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Οι αυξητικοί ρυθμοί μεγένθυσης του διεθνούς εμπορίου, καθώς ευνοούσαν τις ελληνικές εξαγωγές, θεωρείται ότι έπαιξαν θετικό ρόλο επίσης για την επέκταση του βιομηχανικού τομέα. Ταυτόχρονα, το ολιγοπωλιακό-μονοπωλιακό ρυθμιστικό σύστημα των σχέσεων της βιομηχανίας με τη διεθνή και εθνική αγορά (επιδοτήσεις από το κρατικό προϋπολογισμό και προστασία από το διεθνή ανταγωνισμό) όπως και το προνομιακό ιδιόμορφο πλέγμα των σχέσεων της βιομηχανίας με το τραπεζικό σύστημα που εξασφάλισε το κράτος μέσω του ελέγχου του τραπεζικο-πιστωτικού συστήματος θεωρείται ότι στήριξαν επίσης την ανάπτυξη του ελληνικού βιομηχανικού κεφαλαίου

Εντούτοις, ο Τ. Γιαννίσης εκτιμά ότι το κεφάλαιο δεν κατάφερε τελικά να απαλλείψει τον εξαρτημένο τεχνολογικά χαρακτήρα των βιομηχανικών δομών που σημάδεψε την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού από τη δεκαετία του '20 (πλήρη σχεδόν ανυπαρξία βιομηχανικής παραγωγής κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, εξάρτηση της ανάπτυξης τεχνολογικά προηγμένων κλάδων από ξένους επενδυτές, πλήρη σχεδόν αδυναμία ενδογενούς παραγωγής τεχνολογικών γνώσεων). Σύμφωνα με τη προσέγγιση αυτή στην Ελλάδα εξακολουθεί να επιβιώνει ένα μη-διαρθρωμένο και μη ανταγωνιστικό σύστημα βιομηχανικής παραγωγής : πολυάριθμες μικρές βιομηχανικές μονάδες, με ελάχιστες οργανικές διασυνδέσεις μεταξύ τους, η βιωσιμότητα των οποίων εξασφαλίζεται χάρη αφενός στο πλέγμα προστασίας που έχει δημιουργήσει το Κράτος γύρω από τις δραστηριότητες τους και αφετέρου χάρη στη μεταφορά κοινωνικών πόρων, μέσω των μηχανισμών έμμεσων επιδοτήσεων, προς αυτές.

Όσον αφορά την οικονομική κρίση, υποστηρίζεται επιπλέον ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας που έχει αρχίσει να εκδηλώνεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 σηματοδοτεί ουσιαστικά κρίση της βιομηχανίας ¹.

¹ Τ. Γιαννίσης, Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση σελ. 357, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση)

Ο βιομηχανικός τομέας θεωρείται εδώ ο χώρος που προσδιόρισε την κρίση της ελληνικής οικονομίας, και μέσα στον οποίο εκδηλώθηκε η κρίση. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, ο αγροτικός όπως και ο τριτογενής τομέας δέχτηκαν τις επιπτώσεις της κρίσης, αλλά δεν ήταν αυτοί που την προκάλεσαν ή στους οποίους εντοπίστηκε η κρίση. Η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας, από την άλλη μεριά, θεωρείται εδώ ότι έχει παγκόσμιο χαρακτήρα, με την έννοια ότι αποτελεί ένα φαινόμενο που κυριαρχεί σ' όλες σχεδόν τις αναπτυγμένες οικονομίες καθώς και σε πολλές ημι-βιομηχανικές χώρες. Σύμφωνα με τη προσέγγιση αυτή, η οικονομική κρίση στις περισσότερες χώρες αποτελεί κατά βάση την έκφραση των ορίων του μεταπολεμικού τρόπου βιομηχανικής ανάπτυξης.

Σύμφωνα με το Γιαννίση, η κρίση του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος εκφράστηκε σε πολλά επίπεδα. Για πρώτη φορά, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, στη μεταπολεμική περίοδο η βιομηχανία σταμάτησε να αποτελεί τον ηγετικό αναπτυξιακό μοχλό και στη φάση της κρίσης, ο τομέας των υπηρεσιών έγινε το κυρίαρχο στοιχείο της αναπτυξιακής δυναμικής. Η βιομηχανική ειδίκευση αναπροσανατολίστηκε προς "παραδοσιακές" δραστηριότητες, χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου και κορεσμένες αγορές (όπως η κλωστουφαντουργία, τα ρούχα, τα παπούτσια, τα δέρματα, τα τρόφιμα, τα ποτά και τα οικοδομικά υλικά). Η διεθνής ανταγωνιστικότητα των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων κάμπτεται προοδευτικά, με αποτέλεσμα όλο και μεγαλύτερα τμήματα της εγχώριας ζήτησης να αναπροσανατολίζονται προς εισαγόμενα προϊόντα, ενώ αρχίζει να αποδυναμώνεται προοδευτικά η τεχνολογική βάση του βιομηχανικού τομέα.

Σύμφωνα με τη προσέγγιση αυτή, η εκδήλωση και όξυνση της βιομηχανικής κρίσης στην Ελλάδα προκλήθηκε εξαιτίας κυρίως τριών παραγόντων:

i) της επιβράδυνσης της συσσώρευσης του βιομηχανικού κεφαλαίου. Η συσσώρευση του κεφαλαίου θεωρείται κατ' αρχήν το αίτιο και συγχρόνως το αποτέλεσμα της κρίσης, όπως και το προσδιοριστικό στοιχείο της εξόδου απ' αυτήν².

ii) της ρήξης των ρυθμιστικών μηχανισμών που στο παρελθόν είχαν στηρίξει την ανάπτυξη. Η κρίση του βιομηχανικού συστήματος επήλθε επίσης εξαιτίας της ρήξης των ρυθμιστικών μηχανισμών που κατά το παρελθόν είχαν στηρίξει την ισορροπία και τη δυναμική του συστήματος, εξαιτίας, δηλαδή:

-του σπασίματος της δυναμικής των επενδύσεων για κατοικίες το 1974-1975 ανεξάρτητα

² T. Γιαννίσης, *Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση* σελ. 360, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση)

απ' τις διακυμάνσεις που σημειώθηκαν στη μετέπειτα περίοδο ³ και της απουσίας επενδυτικού ενδιαφέροντος από τις πολυεθνικές εταιρείες για τον ελληνικό χώρο κατά τη δεκαετία του '70,

-της αισθητής υποχώρησης των ρυθμών μεγένθυσης του διεθνούς εμπορίου ⁴ ιδιαίτερα μετά τη δεύτερη πετρελαιακή κρίση που επέφερε αρνητικές επιπτώσεις για τις ελληνικές εξαγωγές και της μετατόπισης από ολιγοπωλιακά σε πιο ανταγωνιστικά ρυθμιστικά συστήματα της παραγωγής (π.χ. μείωση του βαθμού προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας που άρχισε στη φάση της δεκαετίας του 1970 με σκοπό την εφαρμογή της συμφωνίας σύνδεσης με την ΕΟΚ -1961) ⁵,

-της μεταστροφής στις σχέσεις Κράτους-κεφαλαίου κάτω από την πίεση των κοινωνικών εντάσεων στην περίοδο της κρίσης ⁶. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, λοιπόν, υποστηρίζεται ότι η κρίση των ρυθμιστικών μηχανισμών πιστοποιεί ότι το κυρίαρχο μεταπολεμικό πρότυπο συσσώρευσης έφτασε στα όρια του στην περίοδο της κρίσης.

iii) της κρίσης της θέσης της χώρας στην ιεραρχημένη πυραμίδα του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Το "βάθεμα" και η παρατεταμένη εκδήλωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα εκλαμβάνεται εδώ ότι προήλθε ακόμη εξαιτίας της κρίσης της θέσης της χώρας στην ιεραρχημένη πυραμίδα του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Σύμφωνα με το Γιαννίτση, η κρίση της ελληνικής οικονομίας "πέρα από το ότι αποτέλεσε ένα εσωτερικό φαινόμενο σηματοδοτούσε ουσιαστικά την κρίση της θέσης της χώρας στην ιεραρχημένη πυραμίδα του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας" ⁷. Η κρίση στην Ελλάδα επιδεινώθηκε, επειδή από τη μια πλευρά δεν μπόρεσε

3 Τ. Γιαννίτσης, Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση σελ. 364, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση)

4 Από την πλευρά του διεθνούς εμπορίου, κατά την άποψη του Τ. Γιαννίτση καθοριστικό ρόλο για την πτωτική πορεία της ελληνικής βιομηχανίας έχουν παίξει δύο στοιχεία. Πρώτον η βιομηχανική εξειδίκευση σε προϊόντα που χαρακτηρίζονται από στάσιμη ή χαλαρή αύξηση της ζήτησης. Δεύτερον, η εξειδίκευση σε βιομηχανικά προϊόντα που η εξαγωγική τους επίδοση στηρίζεται κατά κύριο λόγο στις μεταβολές του παγκόσμιου εμπορίου. Τ. Γιαννίτσης, Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση σελ. 366, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση)

5 Τ. Γιαννίτσης, Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση σελ. 366, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση)

6 Το κράτος όπως υποστηρίζει ο Τ. Γιαννίτσης πέραν σ' αυτή τη φάση σε κρίση, καθώς οι κοινωνικοί αγώνες μεταφέρονται στο επίπεδο του μηχανισμού του και προσδιορίζουν τις πολιτικές αποφασίες. Το στοιχείο, σύμφωνα με το Γιαννίτση, που διατρέχει την κρατική πολιτική σ' όλη τη περίοδο είναι "η ταλάντευση ανάμεσα σε μια πολιτική, που επιδιώκει να συγκρατήσει την πτώση του ποσοστού κέρδους στον ιδιωτικό τομέα, και σε μια πολιτική που αποβλέπει να συγκρατήσει τις συνέπειες της κρίσης που προκαλούνται από τις δομές του συστήματος". Βλέπε Τ. Γιαννίτσης, Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση σελ. 369, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση)

7 Τ. Γιαννίτσης, Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση σελ. 356, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση)

να παραμείνει ανταγωνιστική σε είδη, όπου είχαν ειδικευθεί χώρες με χαμηλό εργατικό μισθό, και από την άλλη γιατί δεν κατόρθωσε να παρακολουθήσει τις νέες εξελίξεις σε κρίσιμους τομείς της αναπτυξιακής διαδικασίας που σημειώθηκαν στις αναπτυγμένες χώρες⁸.

Η κρίση της θέσης της Ελλάδας στην ιεραρχημένη πυραμίδα του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας συντελέστηκε πιο συγκεκριμένα κάτω από την επίδραση των εξής παραγόντων :

- του "ολισθήματος" της βιομηχανικής ειδίκευσης σε κλάδους ώριμους, παραδοσιακούς, ελαφρών καταναλωτικών ειδών και σε δραστηριότητες χαμηλής τεχνολογικής έντασης,
- των μετατοπίσεων στη διεθνή αγορά των παραδοσιακών βιομηχανιών προς τις αναπτυσσόμενες χώρες φθηνού κόστους εργασίας,
- της απομάκρυνσης της εγχώριας ζήτησης, λόγω βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου, από τα παλιότερα πρότυπα κατανάλωσης,
- των νέων εξελίξεων σε κρίσιμους τομείς της αναπτυξιακής διαδικασίας που συντελέστηκαν στις αναπτυγμένες χώρες.

Καθοριστικό στοιχείο για τη πτωτική πορεία της βιομηχανικής ανάπτυξης θεωρείται εδώ ότι έγινε στη φάση της κρίσης το μη-διαρθρωμένο και μη- ανταγωνιστικό σύστημα βιομηχανικής παραγωγής που κληρονομήθηκε από το παρελθόν. Μάλιστα, η όξυνση της βιομηχανικής κρίσης στην Ελλάδα θεωρείται εδώ ότι δεν ήταν ανεξάρτητη από την πολιτική αποδέσμευσης των κεφαλαίων από το οικονομικό σύστημα που ακολούθησε η μεγάλη βιομηχανία. Αφού η "μεγάλη" βιομηχανία δεν επιχείρησε να αντιστρέψει τους αρνητικούς παράγοντες που ώθησαν την ελληνική οικονομία προς την "ελεύθερη πτώση" αντίθετα την επιτάχυνε δημιουργώντας σε πολύ σύντομο διάστημα μια σειρά υπερχρεωμένες και προβληματικές μονάδες, μέσω μιας στρατηγικής μεγιστοποίησης της υποκατάστασης των ιδίων κεφαλαίων με δανειακά κεφάλαια.

Κάτω από αυτές τις περιστάσεις ο Γιαννίσης εκτιμά ότι το πρόβλημα της συσσώρευσης αποτελεί "πρόβλημα δομής της συσσώρευσης και όχι απλώς συγκυριακής ανάκαμψης με αμετάβλητα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά". Σύμφωνα με τον ερευνητή αυτό, το ξεπέρασμα των προβλημάτων που ανέκυψαν στη διάρκεια της κρίσης δεν αφορά μόνο τη διαχείριση ορισμένων μακροοικονομικών μεταβλητών. Η εξέλιξη της οικονομίας κάνει επιταχτική μια νέα μορφή, ένα νέο τρόπο κεφαλαιακής συσσώρευσης. Η νέα μορφή

⁸ Σύμφωνα με το Τ. Γιαννίση, η κρίση αυτή αντανάκλαται έκδηλα στα συνεχή ελλείματα στο ισοζύγιο πληρωμών, που οδηγούν στη διόγκωση του εξωτερικού δανεισμού της χώρας. Όπως επίσης εκδηλώνεται με την εμφάνιση του πληθωρισμού και της ανεργίας. Φαινόμενα, που, κατά την άποψη του, παρότι αποτελούν μηχανισμούς βραχυπρόθεσμης αντιμετώπισης των επιπτώσεων της κρίσης οδηγούν σε ακόμα μεγαλύτερη όξυνση των προβλημάτων που συνδέονται μ'αυτήν.

οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης και τα χαρακτηριστικά των ρυθμιστικών λειτουργιών του συστήματος πάνω στα οποία θα στηριχτεί η συσσώρευση του κεφαλαίου στη μετα-κρειακή περίοδο παραμένει ένα ανοικτό ζήτημα, που θα καθοριστεί εν μέρει τόσο απο τα στοιχεία του παρελθόντος, στο βαθμό που οι κληρονομημένες δομές προκαθορίζουν τις δυνατές εναλλακτικές επιλογές, όσο και απο το προσανατολισμό και το χαρακτήρα των πολιτικών αποφάσεων.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το Γιαννίση υπάρχουν τουλάχιστον τέσσερις κατηγορίες παραγόντων και σχέσεων που προσδιορίζουν τα περιθώρια δράσης και το βαθμό ελευθερίας σε επίπεδο αποφάσεων και επιλογών : το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, τις κυρίαρχες κοινωνικές και οικονομικές δομές, το διεθνή καταμερισμό της εργασίας και το περιεχόμενο των λειτουργιών και της στρατηγικής του Κράτους. Υπ'α αυτή την έννοια, η λύση που τυχόν θα προκύψει εξαρτάται απο τη σύνθεση των στοιχείων αυτών μεταξύ τους ⁹.

5.2 Η κίνηση του ποσοστού κέρδους καθορίζει τη δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου

Μια ενδιαφέρουσα ανάλυση της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα διατυπώνεται απο το Γιάννη Μηλιό, στο βιβλίο "Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός" (1988), και ολοκληρώνεται εν συνέχεια απο τον ίδιο και τον Ηλία Ιωακείμογλου στο έργο: "Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών"(1990).

Οι προηγούμενοι ερευνητές, υιοθετώντας τις θεωρητικές κατηγορίες που θεμελίωσε ο Μάρξ, εξετάζουν την καπιταλιστική ανάπτυξη (ή αντίστοιχα η οικονομική κρίση) ως μια φάση του κύκλου της κεφαλαιακής συσσώρευσης (και αντίστοιχα ως μια φάση της πάλης των τάξεων), κατά την οποία το κεφάλαιο επιτυγχάνει (ή αδυνατεί) να εκμεταλεύεται κερδοφόρα την εργατική δύναμη ¹⁰. Η δυνατότητα (ή όχι) του κεφαλαίου να εκμεταλεύεται κερδοφόρα την εργατική δύναμη (το ζήτημα δηλαδή της καπιταλιστικής ανάπτυξης) εξαρτάται κατά κύριο λόγο απο το πλήθος των "εξωτερικών", ως προς τους "νόμους κίνησης του κεφαλαίου", προσδιορισμών, οι οποίοι λειτουργώντας δια μέσου της κεφαλαιακής σχέσης, διευκολύνουν και επιταχύνουν, ή αντίθετα δυσχεραίνουν και εμποδίζουν τη διερυμμένη αναπαραγωγή του ¹¹. Το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης

⁹ Βλέπε Τ. Γιαννίση, Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση σελ. 372, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση)

¹⁰ Γ. Μηλιός, Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, εκδόσεις Εξάντας, σελ. 347, Αθήνα 1988.

¹¹ Γ. Μηλιός, Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, εκδόσεις Εξάντας, σελ. 70, Αθήνα 1988.

συνδέεται εδώ με ένα πλήθος "εξωτερικών", ως προς την κεφαλαιακή σχέση, προσδιορισμών. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, όλες οι επιπτώσεις που επιφέρει το "κοινωνικό" περιβάλλον της συσσώρευσης αντανακλώνται πάνω στην εξέλιξη των συνθηκών κερδοφορίας του κεφαλαίου. Το σύνολο των "εξωτερικών", ως προς την κεφαλαιακή σχέση, προσδιορισμών, οι όροι και οι προϋποθέσεις δηλαδή της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ως ιστορικές αποκρυσταλώσεις της πάλης των τάξεων στο πλαίσιο ενός Έθνους, "υπερπροσδιορίζουν" την κίνηση του ποσοστού κέρδους, και άρα και την εξέλιξη της συσσώρευσης του κεφαλαίου στη χώρα ¹². Οι ρυθμοί (όπως ακριβώς κι η δυνατότητα) της καπιταλιστικής ανάπτυξης εκλαμβάνονται εδώ ως το αποτέλεσμα του "υπερπροσδιορισμού" των εσωτερικών - αναγκαίων σχέσεων που συγκροτούν την καπιταλιστική κυριαρχία από το σύνολο των "εξωτερικών" προσδιορισμών που αντανακλούν τις ιστορικές αποκρυσταλώσεις της πάλης των τάξεων. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, στους "εξωτερικούς" ως προς τον ΚΤΠ προσδιορισμούς ανήκουν τόσο οι εθνικές σχέσεις και διαδικασίες (όπως το ύψος του μισθού, η ανεργία, το επίπεδο συνείδησης και οι μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης), όσο και οι αντίστοιχες διεθνείς (το εξωτερικό εμπόριο, οι εξαγωγές ή αντίστοιχα οι εισαγωγές κεφαλαίου, η όξυνση ή άμβλυνση του διεθνούς ανταγωνισμού στον οποίο υπόκειται το εθνικό κεφάλαιο μέσω των μέτρων της εξωτερικής οικονομικής πολιτικής κ.λ.π.).

Σε αντιδιαστολή με τις αναλύσεις που προσεγγίζουν τον ελληνικό καπιταλισμό είτε με βάση τη θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού ¹³ (Σαμαράς 1978, Μάλιος 1979),

¹² Βλέπε Γ. Μηλιός, Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, εκδόσεις Εξάντας, σελ. 138, Αθήνα 1988.

¹³ Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης απορρίπτεται η πρώτη αυτή προσέγγιση, η οποία στηρίζεται στις παραδοσιακές θέσεις για την κυριαρχία των μονοπωλίων, τον μονοπωλιακό ή αντίστοιχα κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό. Ο Γ. Μηλιός αμφισβητεί έτσι τη θεωρητική θέση που δηλώνει ότι ο ελληνικός καπιταλισμός βρίσκεται από το Μεσοπόλεμο στο μονοπωλιακό στάδιο, και εισέρχεται πλέον από τη δεκαετία του 1960 στην κρατικομονοπωλιακή φάση αυτού του σταδίου. Γιατί, σύμφωνα με τον ερευνητή αυτό, οι καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί μπορούν να περιοδολογηθούν όχι σε αναφορά με την "κυριαρχία των μονοπωλίων" (και την "κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού"), αλλά σε αναφορά με τα ιστορικά στάδια της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό τους, σε αναφορά επομένως με την παγίωση στο οικονομικό, κοινωνικό, θεσμικό και κρατικό επίπεδο ενός συγκεκριμένου τύπου "ισορροπίας" στο πλαίσιο πάντα της καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας. Βλέπε Γ. Μηλιός, Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, εκδόσεις Εξάντας, σελ. 317-320, Αθήνα 1988. Μάλιστα, σύμφωνα με το Γ. Μηλιό, οι μετασχηματισμοί που σηματοδοτούν στην Ελλάδα το πέρασμα από τον "πρωίμο" στον "ύστερο" καπιταλισμό, από τον καπιταλισμό της απόλυτης υπεραξίας στο καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας τίθενται σε κίνηση ήδη από το 1909 και φτάνουν στο σημείο της "μη επιστροφής τους" το 1922. Βλέπε Γ. Μηλιό, σελ. 320, ο.π.π.

είτε με βάση τις αντιλήψεις για τον "παγκόσμιο καπιταλισμό" ¹⁴ (Παπανδρέου 1980, Μουζέλης 1979), ο Γ. Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου υποστηρίζουν ότι η Ελλάδα δεν δηλώνει ούτε μια χώρα "μέσης ανάπτυξης" ¹⁵, ούτε μια χώρα της παγκόσμιας καπιταλιστικής "περιφέρειας" ¹⁶, ούτε γίνεται αντιληπτή ως μια χώρα "εξαρτημένη" από το δυτικό ιμπεριαλισμό, με την έννοια ότι η εξάρτηση καθορίζει το περιεχόμενο και τη μορφή των κάθε λογής χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας και κατακλύζει όλες τις κοινωνικές σχέσεις και δομές από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ¹⁷. Σύμφωνα με το Μηλιό, δεν είναι οι εξωτερικές σχέσεις, οι "εξαρτημένες" από το δυτικό ιμπεριαλισμό, που καθόρισαν, όπως υποστηρίζουν "τα κυρίαρχα στην Αριστερά

14 Αυτή η θεωρητική κατεύθυνση στηρίζεται κυρίως στις θέσεις των "νεομαρξιστών" θεωρητικών (Samir Amin, Σουήζυ, A.G.Frank, Wallerstein κλπ) σχετικά με τον παγκόσμιο καπιταλισμό και την πόλωση ανάμεσα στο "παγκόσμιο καπιταλιστικό κέντρο" και την περιφέρεια. Βλέπε Γ. Μηλιό, σελ. 318, ο.π.

15 Αμφισβητούν το θεωρητικό ρεύμα που αντιλαμβάνεται την Ελλάδα ως μια χώρα "μέσης ανάπτυξης" όσον αφορά τις παραγωγικές δυνάμεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, αναγνωρίζοντας ωστόσο ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είναι ιδιόμορφα αναπτυγμένες. Σύμφωνα με αυτούς τους ερευνητές, μια τέτοια άποψη αποτελεί μια άκριτη υιοθέτηση των σχημάτων και των ποσοτικοποιήσεων της αστικής πολιτικής οικονομίας. Ενώ, η ενότητα των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων υπό την κυριαρχία των πρώτων αποτελεί μια από τις βασικότερες θέσεις της μαρξιστικής Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας.

16 Σύμφωνα με τον Γ. Μηλιό, η Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ μια υπανάπτυκτη χώρα, εφόσον ουδέποτε κυριάρχησαν στο εσωτερικό της κάποιοι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Αντίθετα, υποστηρίζεται ότι η Ελλάδα ήδη από τον 19ο αιώνα αποτελούσε έναν καπιταλιστικό σχηματισμό, ο οποίος χαρακτηριζόταν από μια ιδιαίτερη μορφή (καπιταλιστικής) καθυστέρησης, με την έννοια ότι αναπτυσσόταν με σχετικά αργούς ρυθμούς, παρ'ότι υπήρχαν ήδη οι προϋποθέσεις για μια ταχύρρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη και ολοκλήρωση. Ως βασική αιτία για αυτή την καθυστέρηση αναφέρει τη διασπορά του ελληνικού κεφαλαίου και του ελληνικού πληθυσμού πολύ πέρα από τα σύνορα του ελληνικού βασιλείου και αντίστοιχα τον επεκτατισμό του ελληνικού κράτους και κεφαλαίου, που τροφοδοτούσε, αλλά και τροφοδοτιόταν από αυτή τη διασπορά. Η ανακοπή του επεκτατισμού και το τέλος της διασποράς, με τη Μικρασιατική Καταστροφή, σημαίνει έτσι σύμφωνα με τους μελετητές αυτούς το οριστικό τέλος της καπιταλιστικής καθυστέρησης. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, ο μετασχηματισμός της Ελλάδας σε ένα αναπτυγμένο καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό αρχίζει στη δεκαετία του 1920, διακόπτεται προσωρινά από τον πόλεμο και ολοκληρώνεται κατά τη δεύτερη μεταπολεμική δεκαετία.

17 Από τα δύο αυτά θεωρητικά ρεύματα, ως κύριες εκφάνσεις της εξάρτησης μετά τον Β Παγκόσμιο πόλεμο θεωρούνται οι εισαγωγές ξένου κεφαλαίου, η ένταξη στον δυτικό πολιτικοστρατιωτικό συνασπισμό, οι διαρθρωτικές ανισομέρειες της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, αλλά και το διαρκές εμπορικό έλλειμα της χώρας. Βλέπε Γ. Μηλιός, "Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός", εκδόσεις Εξάντας, σελ. 318, Αθήνα 1988.

ιδεολογικά σχήματα" ¹⁸, την οικονομική δυναμική και τα χαρακτηριστικά της εξουσίας στην Ελλάδα ¹⁹, αλλά η πάλη των τάξεων, δηλαδή οι ταξικοί και πολιτικοί συσχετισμοί των δυνάμεων στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ²⁰. Σύμφωνα μ' αυτούς μελετητές, όχι μόνο η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού είναι κατά κύριο λόγο το αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των ταξικών συσχετισμών δύναμης στο εσωτερικό της χώρας ²¹, αλλά ακόμα είναι αυτή ακριβώς η ανάπτυξη που καθορίζει και μορφοποιεί τις συγκεκριμένες σχέσεις και αρθρώσεις του ελληνικού κεφαλαίου και του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στο πλαίσιο του παγκόσμιου ιμπεριαλιστικού συστήματος ²². Υπ' αυτό το πρίσμα, οι "εσωτερικές" εθνικές σχέσεις και διαδικασίες έχουν πάντα την προτεραιότητα σε σχέση με τις διεθνείς σχέσεις ²³, αφού η ταξική πάλη

18 Ο Γ. Μηλιός υποστηρίζει ότι οι αναλύσεις σχετικά με την "εξάρτηση" του ελληνικού καπιταλισμού συνδέονται στενά με την πολιτική ιδεολογία της Αριστεράς και αποτελούν κατά βάση μια απλή "αντιστροφή" της κρατικής αντικομμουνιστικής ιδεολογίας της περιόδου 1945-1974. Ο Γιάννης Μηλιός αρνείται την ορθότητα αυτής της τοποθέτησης, γιατί αυτά τα ιδεολογικά σχήματα αποδίδουν την προτεραιότητα της κοινωνικής εξέλιξης στις διεθνείς σχέσεις ή στην (υποτιθέμενη) "παγκόσμια ταξική πάλη" και υποτιμούν την (πολιτική) συμπύκνωση της πάλης των τάξεων και συνεπώς τις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό κάθε διακριτού κοινωνικού σχηματισμού. Γ. Μηλιός, "Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός", εκδόσεις Εξάντας, σελ. 77, Αθήνα 1988.

19 Καθόσον, σύμφωνα με το Μηλιό, είναι ξένο προς το μαρξισμό και την επιστημονική ανάλυση να θεωρείται ότι οι διεθνείς "εξαρτήσεις" δημιουργούν ή καθορίζουν την εξέλιξη των σχέσεων και μορφών της ταξικής εξουσίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Γ. Μηλιός, "Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός", εκδόσεις Εξάντας, σελ. 75, Αθήνα 1988.

20 Γ. Μηλιός, "Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός", εκδόσεις Εξάντας, σελ. 75, Αθήνα 1988.

21 Σύμφωνα με αυτούς, η καπιταλιστική ανάπτυξη (και αντίστοιχα η υπανάπτυξη) είναι κατά κύριο λόγο το πιθανό αποτέλεσμα των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό του κάθε συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Η διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (καπιταλιστική ανάπτυξη), δεν αποτελεί "ιστορική αναγκαιότητα" αλλά πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων με την έννοια ότι αυτή εξαρτάται τόσο από τη διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, όσο και από τη σταθεροποίηση της εξουσίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία. Υπ' αυτή την έννοια, το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι κατά πόσο ο ταξικός συσχετισμός δυνάμεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού επιτρέπει σε τέτοιο βαθμό την εγκαθίδρυση της κεφαλαιοκρατικής εξουσίας (τόσο πάνω στους άλλους τρόπους παραγωγής, όσο και πάνω στην εργατική τάξη), ώστε να διασφαλίζεται η απρόσκοπτη αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε διευρυνόμενη κλίμακα, δηλαδή η καπιταλιστική ανάπτυξη. Βλέπε Γ. Μηλιός, Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, εκδόσεις Εξάντας, σελ. 70, Αθήνα 1988.

22 Γ. Μηλιός, "Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός", εκδόσεις Εξάντας, σελ. 428, Αθήνα 1988.

23 Βλέπε Γ. Μηλιός, Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, εκδόσεις Εξάντας, σελ. 138, Αθήνα 1988.

αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ιστορίας ²⁴. Αξίζει να σημειωθεί, όμως, ότι οι διεθνείς σχέσεις και αρθρώσεις ως "εξωτερικοί", ως προς τη κεφαλαιακή σχέση, προσδιορισμοί, "υπερπροσδιορίζοντας" τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου εκλαμβάνονται εδώ ότι επενεργούν πάνω στην ταξική πάλη ²⁵.

Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής σύλληψης υποστηρίζεται ότι τα χρόνια 1960-1973 αποτέλεσαν τη "χρυσή εποχή" ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού. Κατόπιν, η ελληνική οικονομία εισήλθε σε μια φάση κρίσης κατά τη διετία 1973-74, που οξύνθηκε την πενταετία 1980-1985, και αρχίζει να αμβλύνεται από το 1986 μέχρι το 1989.

Σε αναλυτικούς όρους, η "χρυσή" εποχή επέκτασης του ελληνικού καπιταλισμού (1960-1973), αποτέλεσε μια μακρά φάση οικονομικής άνθισης και διαρθρωτικών οικονομικών αλλαγών (φάση αναπτυξιακού άλματος), τόσο στο εσωτερικό της οικονομίας ως σύνολο και της βιομηχανίας, όσο και στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας. Συγκριτικά, μάλιστα, με άλλες χώρες, οι ρυθμοί ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού βρίσκονταν επικεφαλής των αντίστοιχων ρυθμών των άλλων χωρών του ΟΟΣΑ (με εξαίρεση αυτούς της Ιαπωνίας και της Ισπανίας), ενώ οι ρυθμοί πληθωρισμού κυμαίνονταν κάτω από τα μέσα επίπεδα των χωρών της Δύσης. Οι ψηλοί ρυθμοί αύξησης του εθνικού προϊόντος και της παραγωγικότητας της εργασίας που πραγματοποιήθηκαν στη φάση του "αναπτυξιακού άλματος" σηματοδοτούσαν μια αντίστοιχη αύξηση της κερδοφορίας του

24 Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής κατεύθυνσης υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι οι εθνικές διαδικασίες προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο το "εθνικό" εντάσσεται στο "διεθνές": οι "εξαρτήσεις" δεν μπορούν να θεωρηθούν παρά ως η "συνέπεια" των ταξικών σχέσεων εξουσίας. Η "ανισόμερη ανάπτυξη" δεν αποτελεί νομοτέλεια του ΚΤΠ, αλλά προϊόν της πάλης των τάξεων, προϊόν του συγκεκριμένου κάθε φορά κοινωνικού ταξικού και πολιτικού συσχετισμού των δυνάμεων. Οι διεθνείς σχέσεις εκλαμβάνονται εδώ ως "ένα σύνολο περισσότερο ή λιγότερο σημαντικών "εξωτερικών" (ως προς την κεφαλαιακή σχέση) προσδιορισμών, που επενεργούν στους ταξικούς συσχετισμούς διαμέσου των νόμων κίνησης της "οικονομίας" και της "κοινωνίας". Ενώ, το ποσοστό κέρδους μιας εθνικής καπιταλιστικής οικονομίας, ως αποτέλεσμα κυρίως ενός ιστορικά διαμορφωμένου ταξικού συσχετισμού δυνάμεων, θεωρείται ότι αποτελεί τον αποφασιστικό "δείκτη" που προσδιορίζει τη θέση και το ρόλο του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού στη διεθνή κίνηση των κεφαλαίων.

25 Για παράδειγμα ο Μηλιός αναγνωρίζει ότι η διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, όπως αυτή οργανώνεται στο εσωτερικό του κράτους, "υπερπροσδιορίζεται" επίσης από το "διεθνές σύστημα" δηλαδή από τη συγκεκριμένη μορφή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας που έχει διαμορφωθεί ιστορικά. Βλέπε Γ. Μηλιός, Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, εκδόσεις Εξάντας, σελ. 138. Αθήνα 1988.

κεφαλαίου²⁶ που συντελέστηκε χάρη στη κάμψη του μεριδίου της εργασίας (L/Y)²⁷, και της αύξησης της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου (Y/K)²⁸.

Αντίθετα τα χρόνια που ακολούθησαν μετά το 1974 ως και το 1979 νέα στοιχεία παρουσιάστηκαν στο προσκήνιο :

α) σημαντική επιδείνωση όλων των δεικτών κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης ($Y, I, R, \Delta R$) στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, παρά το γεγονός ότι οι δείκτες αυτοί εξακολούθησαν να παραμένουν σε ψηλό επίπεδο στην Ελλάδα συγκριτικά με άλλες χώρες,

β) μετασχηματισμοί, περιορισμένης εμβέλειας, στην ελληνική οικονομία που σηματοδοτούσαν μια πιο ήπια επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής (συνέχεια, σε πιο χαμηλούς επίπεδα, του μεταπολεμικού "αναπτυξιακού άλματος"),

26 Ο Γ. Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου, εξετάζουν τις συνθήκες κερδοφορίας του κεφαλαίου στην Ελλάδα, ως βασικό προσδιοριστικό παράγοντα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (ή της οικονομικής κρίσης) στην Ελλάδα. Ως δείκτες των συνθηκών κερδοφορίας του κεφαλαίου προτείνουν τη οριακή αποδοτικότητα του παγίου κεφαλαίου (Δr), όπου $(\Delta r) = (\Delta Y/I) * (1 - \Delta L/\Delta Y)$ και την απόδοση του κεφαλαίου (R) στην μεταποίηση που υποθέτουν ότι αντανάκλουν την εξέλιξη του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Όπου $(R) = (Y/K) * (1 - L/Y)$, $Y/K = (Y/N)/(K/N)$, $L/Y = (L/N)/(Y/N)$, $\Delta Y/I$ η οριακή "παραγωγικότητα" του κεφαλαίου, $(1 - \Delta L/\Delta Y)$ η οριακή μερίδα των κερδών, Y/K η αποτελεσματικότητα του κεφαλαίου (καθαρή προστιθέμενη αξία προς κεφαλαιακό απόθεμα), L/Y το μερίδιο της εργασίας στο καθαρό προϊόν, Y/N η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας (καθαρό προϊόν ανά εργαζόμενο), K/N η ένταση του κεφαλαίου (κεφαλαιακό απόθεμα ανά εργαζόμενο), L/N η μέση ετήσια αμοιβή εργασίας ανά εργαζόμενο (μάζα μισθών και αμοιβών απασχολούμενων προς τη συνολική απασχόληση). Βλέπε Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου, "Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού" και το ισοζύγιο πληρωμών", σελ 44, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1990.

27 Ως ιστορικοί παράγοντες, που ευθύνονται για τη μείωση του μεριδίου της εργασίας, αναφέρονται η συντριβή του αριστερού λαϊκού κινήματος μετά τον πόλεμο που είχε σαν συνέπεια την κυριαρχία του κράτους των "εθνικοφρόνων", η ταχύρρυθμη αγροτική έξοδος που έθεσε στη διάθεση του κεφαλαίου άφθονη, φθηνή, μη συνδικαλισμένη εργατική δύναμη, οι παραγωγικές επενδύσεις έντασης κεφαλαίου που μείωσαν τη συμβολή της εργασιακής δύναμης στο παραγόμενο προϊόν. Βλέπε Γ. Μηλιό, Η. Ιωακείμογλου, "Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού" και το ισοζύγιο πληρωμών", σελ 94-96, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1990.

28 Οι ιστορικοί παράγοντες, που έδρασαν προς την κατεύθυνση της αύξησης της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου είναι η εισαγωγή της τεχνολογίας, η ένταση της εκμηχάνισης, το "κύμα" των ξένων επενδύσεων, η συνακόλουθη επέκταση των μοντέρνων μεθόδων οργάνωσης της εργασίας, η συρρίκνωση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και η επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων σε νέες σφαίρες της υλικής παραγωγής, κρατική πολιτική "ενίσχυσης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας" (δανειακή χρηματοδότηση, κίνητρα, φοροαπαλλαγές, επιδοτήσεις, κ.λ.π.), η διεθνοποίηση της παραγωγής που εντείνει τον ανταγωνισμό των εθνικών βιομηχανικών κεφαλαίων, η αναδιάρθρωση των εξωτερικών οικονομικών σχέσεων της χώρας, η επίτευξη ψηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης (εξάρτηση της παραγωγικότητας εργασίας από το ύψος της παραγωγής), η συνακόλουθη ταχύρρυθμη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, και η εγκατάσταση ή επέκταση ορισμένων βιομηχανικών κλάδων, η κυριαρχία του εργοστασιακού δεσποτισμού και η υπαγωγή των εργασιακών σχέσεων στο πειθαρχικό διοικητικό μοντέλο οργάνωσης. Βλέπε Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου, "Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού" και το ισοζύγιο πληρωμών", σελ 94-96, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1990.

γ) ψηλοί ρυθμοί αύξησης του πληθωρισμού και της ανεργίας στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες.

Η καμπή της συσσώρευσης του κεφαλαίου που σημειώθηκε τη διετία 1973-74 στην Ελλάδα όπως σε όλες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες όπως υποστηρίζεται δεν προκλήθηκε εξαιτίας του "πρώτου πετρελαιακού σοκ" (1973), αφού τα συμπτώματα της κρίσης δεν εξαλείφθηκαν παρά τη μείωση των τιμών του πετρελαίου κατά την δεκαετία του 1980. Σύμφωνα με τους ερευνητές αυτούς, η αύξηση της τιμής του αργού πετρελαίου δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να προκαλέσει την οξύτατη κρίση του 1973-1974, αν δεν είχαν ήδη συσσωρευθεί, σ' όλες τις καπιταλιστικές χώρες, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, τα τυπικά συμπτώματα της κεφαλαιακής κρίσης υπερσυσσώρευσης ²⁹. Η κρίση στην Ελλάδα εκλαμβάνεται εδώ ως απόρροια της συντελούμενης πτώσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου που οφείλεται κυρίως στη μεταβολή των ιστορικών συνθηκών ³⁰ που εξασφάλιζαν, πριν το 1973, τη συμπίεση του μεριδίου εργασίας (L/Y). Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η περίοδος 1974-1979 αποτελεί μια φάση προετοιμασίας για την εκδήλωση των εκθαριστικών λειτουργιών της οικονομικής κρίσης.

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980 μέχρι και το 1985 αποτέλεσαν την κατ' εξοχήν περίοδο της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης, γιατί από το 1979 και μετά σημειώθηκε μια δραστική μείωση της κερδοφορίας του κεφαλαίου που προκλήθηκε εξαιτίας των εξαιρετικά χαμηλών αυξήσεων της παραγωγικότητας της εργασίας, οι οποίες δεν μπόρεσαν να αντισταθμίσουν την αύξηση της έντασης κεφαλαίου (K/N) και των πραγματικών μισθών, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το μερίδιο της εργασίας (L/Y) και να πέσει η

29 Κύριο σύμπτωμα της κεφαλαιακής κρίσης υπερσυσσώρευσης αποτελεί το γεγονός ότι το κεφαλαιακό απόθεμα είχε αρχίσει ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '60 να αυξάνεται με ψηλότερους ρυθμούς, από ό,τι η νέα αξία που παράγεται με τη χρήση αυτού του κεφαλαιακού αποθέματος, ενώ ταυτόχρονα η μερίδα των μισθών, δεν μπορούσε να συμπιεσθεί κάτω από ένα ορισμένο επίπεδο. Βλέπε Γ. Μηλιό, Η. Ιωακείμογλου (1990), σελ 99, οπ.π.

30 Πιο συγκεκριμένα οι ιστορικοί συνθήκες άλλαξαν κάτω από την επίδραση της αύξησης της πολιτικής, ιδεολογικής και συνδικαλιστικής ισχύος της εργατικής τάξης, της μετάβασης από το "κράτος των εθνικοφρόνων" στο "κράτος δικαίου", και της επακόλουθης αύξουσας ανελαστικότητας των μισθών, της ισχυρής διαπραγματευτικής ικανότητας των συνδικάτων, της ανάπτυξης του εργοστασιακού συνδικαλισμού, και της αμφισβήτησης σε λανθάνουσα μορφή του δεσποτισμού του κεφαλαίου μέσα στο χώρο της παραγωγής. Βλέπε Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου (1990), σελ 100, οπ.π.

αποτελεσματικότητα του κεφαλαίου (Y/K)³¹. Στην περίοδο αυτή εντοπίζεται επιπλέον μια σχετική υστέρηση της παραγωγικότητας της εργασίας στην Ελλάδα έναντι της παραγωγικότητας των ανταγωνιστριών χωρών, σε μια φάση μάλιστα όξυνσης της διεθνούς οικονομικής ύφεσης (ιδιαίτερα κατά τα έτη 1979-1982)³²!

Η τριετία (1986-1989) αποτέλεσε μια πιο "ήπια" φάση της κρίσης³³, κάτω από την επίδραση δύο κυρίως παραμέτρων: α) της μείωσης του μεριδίου της εργασίας που προκλήθηκε μέσα από τη νέα συγκυρία που εγκαινίασε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ μετά το 1985, εγκαταλείποντας την κενσιανή-σοσιαλδημοκρατική πολιτική και επιβάλλοντας μια πολιτική λιτότητας, και β) της βαθμιαίας μεταβολής στο συσχετισμό δυνάμεων μέσα στην παραγωγή υπέρ του κεφαλαίου³⁴. Ωστόσο, σύμφωνα με τη ανάλυση αυτή, η τριετία 1986-1989 δεν σηματοδοτεί μια φάση ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας. Γιατί, στη φάση αυτή η μείωση του μεριδίου της εργασίας (L/Y), καθώς αντισταθμιζόταν εν μέρει από τη συνεχιζόμενη κάμψη της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου (Y/K)³⁵, δεν κατάφερε να προκαλέσει μια πραγματικά δραστική αύξηση της κερδοφορίας. Σύμφωνα

31 Οι παράγοντες που καθόρισαν τη μείωση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου ($R, \Delta R$) είναι: α) η αδυναμία της εργοδοσίας να επαναφέρει το "βιομηχανικό δεσποτισμό", που θεωρούν ότι κλονίστηκε στην περίοδο της έντονης απεργιακής κινητοποίησης 1975-1976 και αμφισβητήθηκε ιδεολογικά μετά την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ, β) η συγκράτηση της διαδικασίας συρρίκνωσης της μικρής εμπορευματικής παραγωγής στον μη αγροτικό τομέα της οικονομίας, που εκτιμούν ότι πραγματοποιείται αφενός γιατί η διαδικασία αυτή πλησίασε στα οικονομικά και κοινωνικά όρια της, αφετέρου γιατί η κρίση υπερσυσσώρευσης συντέλεσε προς αυτή την κατεύθυνση, στο βαθμό που η απότομη αύξηση της ανεργίας στους μη-αγροτικούς τομείς της οικονομίας θεωρούν ότι συγκρατεί αντίστοιχα την αγροτική έξοδο, γ) το κράτος, το οποίο διενεργώντας δημόσιες επενδύσεις (ως μη επικερδείς όρους αναπαραγωγής του συνολικού κεφαλαίου κ.λ.π.), ελέγχοντας το πιστωτικό σύστημα (προσφορά χρήματος, επιτόκια κ.λ.π.), διαχειριζοντας προς όφελος του κεφαλαίου την εργασιακή δύναμη (ανεργία, κράτος πρόνοιας, καθορισμός κατώτατου ημερομισθίου, διάρκεια εργασίας, συλλογικές διαπραγματεύσεις, εργατική νομοθεσία, κοινωνικές ασφαλίσεις, έμμεσος μισθός, status των συνδικάτων), θεωρούν ότι έδρασε προς την κατεύθυνση χαλιναγώγησης των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης, δηλαδή προς την κατεύθυνση της αναβολής της απαξίωσης των μη ικανοποιητικώς αξιοποιούμενων κεφαλαίων, που, όπως υποστηρίζουν, αποτελεί την αυθόρμητη κίνηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής για το ξεπέρασμα της κρίσης υπερσυσσώρευσης. Βλέπε Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου, σελ 104, ο.π.

32 Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου (1990), σελ 103-105, ο.π.

33 Γιατί στη διάρκεια τούτης της περιόδου σημειώνεται, σύμφωνα με τους Γ. Μηλιό και Η. Ιωακείμογλου, μια αύξηση της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου (ΔR), η οποία επιτρέπει την αύξηση της κερδοφορίας των νέων επενδύσεων. Βλέπε Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου, σελ 108, ο.π.

34 Σύμφωνα με τους ερευνητές αυτούς, αυτό επιτυγχάνεται εξαιτίας της σταθεροποίησης της εργοστασιακής πειθαρχίας και της επιτάχυνσης της αναδιάρθρωσης της ελληνικής βιομηχανίας μέσα από την υποκατάσταση της εργασίας από λειτουργίες του συστήματος των μηχανών και της συνακόλουθης αύξησης του ποσοστού ανεργίας κ.λ.π.

35 Δηλαδή αφού οι ρυθμοί αύξησης της έντασης κεφαλαίου (K/N), η υποκατάσταση δηλαδή εργασίας από λειτουργίες του συστήματος των μηχανών, παραμένουν ψηλότεροι από τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N). Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου (1990), σελ 108, ο.π.

με τους ερευνητές αυτούς, παρά τα ευνοϊκά αποτελέσματα που επιφέρει για την κερδοφορία του κεφαλαίου η συνεχιζόμενη αναδιανομή του εισοδήματος εις βάρος των εργαζομένων, το πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας παραμένει άλυτο, καθώς η κρίση της παραγωγικότητας της εργασίας συνεχίζεται.

5.3 Το μοντέλο της συνδεδεμένης ανάπτυξης και η κρίση της ελληνικής οικονομίας ως αποτέλεσμα της διεθνούς οικονομικής ύφεσης (Βεργόπουλος)

5.3.1 Το πρότυπο της "εισαγόμενης ευημερίας"

Ο Βεργόπουλος υποστηρίζει ότι η δυναμική της ελληνικής οικονομίας προσδιορίζεται καθοριστικά, είτε προς την ανάπτυξη, είτε προς την ύφεση από τις ανεπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες ³⁶. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η ελληνική εκβιομηχάνιση προήλθε από ένα "εξωγενή συντελεστή": τη "χρηματιστική υπεραμφθορία" που τροφοδοτείται από τις μεταβιβάσεις από το εξωτερικό, τη διόγκωση δηλαδή των αδήλων πόρων και των άμεσων εξωστρεφών επενδύσεων του ξένου κεφαλαίου.

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η μόνιμη επέκταση των αδήλων πόρων επέτρεψε τη συνεχή διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και τροφοδότησε τη διαρκή αύξηση των εισαγωγών χωρίς δυσκολίες από την πλευρά του ισοζυγίου εξωτερικών πληρωμών. Από την άλλη μεριά, όμως, τονίζεται ότι η αφθονία των αδήλων πόρων διόγκωνε τον κλάδο των οικοδομών με τα χαμηλότοκα δάνεια και συντήρησε επίπεδα εθνικής κατανάλωσης, από τα οποία οι υπάρχουσες παραγωγικές δομές ήταν αδύνατον να επωφεληθούν. Η σταθερή διόγκωση των αδήλων πόρων, αναφέρει ο Βεργόπουλος, επέφερε καταστροφικά αποτελέσματα για τις προϋποθέσεις συγκρότησης μιας αυτοτελούς παραγωγικής βάσης ³⁷. Η επάρκεια του συναλλάγματος, μεταθέτοντας συνεχώς προς τα πάνω την ικανότητα της χώρας για εισαγωγές, καθιστούσε την επένδυση όλο και δυσκολότερη για τους έλληνες καπιταλιστές, ενώ επέτρεπε και ενθάρυνε τις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων ³⁸. Έτσι, η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα δεν κατόρθωσε να χρησιμοποιήσει αυτή τη μοναδική χρηματοδοτική ευκαιρία για να προκαλέσει σημαντικές μεταβολές στο

36 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ. 71, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1986. σελ. 71, ο.π., Αθήνα 1986

37 Βλέπε Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.173, ο.π.

38 Ο Βεργόπουλος επισημαίνει ότι οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου συγκεντρώθηκαν αποκλειστικά στους πέντε κλάδους με τον υψηλότερο βαθμό εξωστρέφειας: διυλιστήρια και παράγωγα πετρελαίου, χημικά προϊόντα, βασική μεταλλουργία και ναυπηγεία. Βλέπε Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ. 191, ο.π.

παραγωγικό και καταναλωτικό πρότυπο. Γιαυτό και η μόνη αξιοσημείωτη παραγωγική μεταλλαγή προήλθε και αυτή στη βάση εξωτερικών παραγόντων: απο τις επενδύσεις κεφαλαίων αλλοδαπής προέλευσης³⁹.

Μέσω της διπλής αυτής δυναμικής, των αδήλων πόρων και των επενδύσεων κεφαλαίων αλλοδαπής προέλευσης η ελληνική οικονομία προσδέθηκε στην αναπτυξιακή τροχιά των οικονομιών του δυτικοευρωπαϊκού κέντρου.

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η Ελλάδα, η Ισπανία, η Πορτογαλία γνώρισαν, σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, ένα τύπο "συνδεδεμένης ανάπτυξης" ή "εισαγόμενης ευημερίας" που διαφέρει σαφώς τόσο απο τα εν γένει περιφερειακά υποδείγματα του τρίτου κόσμου, όσο και απο εκείνα των λεγόμενων Νέων Βιομηχανικών Χωρών (NIC). Σύμφωνα με τη θεωρητική αυτή τοποθέτηση, ο ευρωπαϊκός νότος δεν βρισκόταν ούτε σε θέση συμπληρωματικότητας, όπως οι νέες βιομηχανικές χώρες, ούτε σε θέση ανταγωνιστική όπως ορισμένες άλλες χώρες του τρίτου κόσμου, αλλά σε μια θέση "προσκόλησης" στην οικονομική δυναμική των αναπτυσσόμενων ευρωπαϊκών χωρών, λόγω του ανοίγματος των οικονομιών αυτών απο τις αρχές της δεκαετίας του '60.

Το ελληνικό οικονομικό σύστημα, τονίζει επιπλέον ο Βεργόπουλος, δεν λειτούργησε ποτέ υπο το καθεστώς ενός "αυτοκέντρου ενάρτετου κύκλου" ⁴⁰, με εξαίρεση μόνο μερικών "εξωστρεφών" βιομηχανικών κλάδων που αναπτύσσονταν υπο συνθήκες τεχνολογικής συμπληρωματικότητας με τις βιομηχανίες του ευρωπαϊκού κέντρου. Σύμφωνα την άποψη αυτή, στην Ελλάδα δεν ίσχυσε ποτέ ένα σύστημα εντατικής συσσώρευσης που να συνοδεύεται απο τη μαζική κατανάλωση των εργατών. Αντίθετα, ο Βεργόπουλος θεωρεί ότι ακόμα και στη φάση ανάπτυξης το χάσμα της παραγωγικότητας ανάμεσα στην Ελλάδα και στις καπιταλιστικές μητροπόλεις διευρυνόταν ολο και περισσότερο⁴¹.

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οι συνθήκες εργασίας στην Ελλάδα, όπως αναφέρεται, μεταβάλλονταν οριακά, μέσα σε ένα οικονομικό περιβάλλον όπου η συντριπτική πλειοψηφία των βιομηχανικών μονάδων παρέμενε οικογενειακού χαρακτήρα .

39 Βλέπε Κ. Βεργόπουλο, *Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη*, σελ. 173, ο.π.

40 Ως ενδεικτικό στοιχείο της "μη εντατικής μορφής συσσώρευσης του κεφαλαίου" στην Ελλάδα αναφέρεται εδώ το γεγονός ότι ο κλάδος της οικοδομής απορρόφησε μέχρι και το 40% του σχηματισμού παγίου κεφαλαίου, ενώ ο σχηματισμός κεφαλαίου στη βιομηχανία, στην περίοδο της ευημερίας, δεν ξεπέρασε το 3% του ΑΕΠ το χρόνο. Βλέπε Κ. Βεργόπουλος, *Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη*, σελ. 46, ο.π.

41 Κ. Βεργόπουλος, *Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη*, σελ. 50, ο.π.

Οι βιομηχανικοί μισθοί, από την άλλη μεριά, δεν συνδεόνταν άμεσα με την παραγωγικότητα, καθυστερούσαν συγκριτικά μ' αυτήν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η εισαγωγή των τεχνολογικών προδιαγραφών του κέντρου, με άλλα λόγια, δεν συνοδευόταν από την υιοθέτηση μιας αντίστοιχης μισθωτής σχέσης. Μάλιστα, σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, τα σχετικά περιορισμένα κέρδη της παραγωγικότητας της εργασίας μοιράζονταν άνιστα και δεν χρηματοδότησαν ένα "Κράτος Ευημερίας". Οι κενυσιανές μορφές ρύθμισης στην Ελλάδα δν θεμελίωσαν τις συνθήκες που προσδιορίζουν το φορντισμό. Το ελληνικό πρότυπο συσσώρευσης μέχρι το 1973 περιλάμβανε ένα κενυσιανό κοινωνικό συμβόλαιο αρκετά ιδιόρρυθμου τύπου ⁴²: μια οπτική του "κενυσιανισμού" ιδιαίτερα νεοκλασική και νεοφιλεύθερη, τόνωση της αγοράς με την κλασική μέθοδο της απλής χρηματιστικής διαχείρισης ⁴³.

Συγκρίνοντας, μάλιστα, τους γενικούς όρους διαχείρισης της ελληνικής εργατικής δύναμης με αυτούς στις ευρωπαϊκές καπιταλιστικές μητροπόλεις, ο Βεργόπουλος εκτιμά ότι κενυσιανισμός στην Ελλάδα εμφανίζεται ως μια κοινωνική συμμαχία ανάμεσα στις παραδοσιακές ολιγαρχίες και στα μεσαία στρώματα, με στόχο το μοίρασμα των εισοδημάτων που μεταβιβάζονταν από το εξωτερικό, όταν στις χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης το κενυσιανό συμβόλαιο παίρνει φορντική μορφή, δηλαδή θεσμοθετείται ένα είδος κοινωνικού συμβολαίου ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία με αντικείμενο το μοίρασμα των κερδών της παραγωγικότητας, την κρατική χρηματοδότηση των κοινωνικών παροχών και τη συγκρότηση ενός συστήματος εντατικής συσσώρευσης.

5.3.2. Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα ως απόρροια της διεθνούς οικονομικής ύφεσης

Η "εισαγόμενη ευημερία" διαταράχθηκε αποφασιστικά το 1973 από τη στιγμή που οι χρηματιστικές μεταβιβάσεις από το εξωτερικό άρχισαν να μειώνονται λόγω της ύφεσης που σημειώθηκε στη δυτικοευρωπαϊκή οικονομία.

Σύμφωνα με το Βεργόπουλο, η διεθνής οικονομική ύφεση αρχίζει να εκδηλώνεται, από τη στιγμή που επικρατεί μια υπερβολική ρευστότητα, πέρα και έξω από κάθε άμεσο κρατικό έλεγχο, η οποία, επειδή δεν μπορεί να κινήσει αντίστοιχα την παραγωγή, μετατρέπεται σε πληθωρισμό και θέτει υπ' άμεση απειλή τα χρηματιστικά ισοζύγια των

42 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.49, ο.π.

43 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.34-35, ο.π.

χωρών και τις διεθνείς ισοτιμίες των νομισμάτων" (Mazier) ⁴⁴. Προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις πληθωριστικές πιέσεις και τα εξωτερικά ελλείματα οι περισσότερες κυβερνήσεις των δυτικών οικονομιών εγκατέλειψαν σταδιακά τις μακροοικονομικές πολιτικές κενυσιακής έμπνευσης, εγκαινίασαν μια "ολέθρια" διαδικασία υποτιμήσεων, εφάρμοσαν τεχνικές ανατίμησης των χρηματιστικών αξιών σε διεθνές επίπεδο (διεθνής "μάχη" των επιτοκίων) και πήραν μια σειρά περιοριστικών νομισματικών μέτρων ("σύγκρουση" μέσω των πιστωτικών περιορισμών). Διαδικασίες που οδήγησαν στον "ακρωτηριασμό" της παγκόσμιας αγοράς, στην αύξουσα άνοδο των τιμών και στην ολοένα και πιο έντονη κάμψη της αποδοτικότητας του κεφαλαίου σε διεθνή κλίμακα, και συνακόλουθα στη μετάδοση του υφεσιακού κλίματος σε κάθε άκρη της γής ⁴⁵.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η κρίση της ελληνικής οικονομίας δεν θεωρείται ως απόρροια της ελλάτωσης του προστατευτισμού, όπως υποστηρίζεται από ορισμένους κύκλους της διανοήσης, ούτε της αύξησης των τιμών του πετρελαίου, αλλά της εξέλιξης των διεθνών χρηματιστικών αγορών, της διεθνούς οικονομικής ύφεσης. Σύμφωνα με το Βεργόπουλο, η ελληνική οικονομία σύρθηκε από τη δυτικο-ευρωπαϊκή δυναμική και πέρασε σε ένα καθεστώς υπολειτουργίας και ύφεσης, από τη στιγμή που η ευρωπαϊκή οικονομία έθεσε ως στόχο να επιτύχει τη δική της εξισορρόπηση, αποδεχόμενη να μετριάσει τη δική της ανάπτυξη ή ακόμη και να την αναστείλει για καλλύτερες μελλοντικές συνθήκες ⁴⁶. Η ύφεση της ελληνικής οικονομίας συνδέεται εδώ με το διεθνή περιοριστικό περίγυρο που διαμορφώθηκε κατά τη δεκαετία του '70. Η εξάντληση της ευρωπαϊκής δυναμικής και η διεθνής μεταστροφή των χρηματιστικών ροών από το 1973 και έπειτα καθήλωσε την οικονομική μεγέθυνση στις "περιφερειακές" και στις "συνδεδεμένες" οικονομίες, όπως η Ελλάδα.

Ανεξάρτητα από τα μέτρα και την πολιτική του ελληνικού κράτους η διεθνής οικονομική ύφεση διέγειρε, σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, έντονες υψώσεις των τιμών και προβλήματα στο ελληνικό ισοζύγιο πληρωμών που οδήγησαν από τη μια μεριά στη συστηματική προσφυγή της Ελλάδας στον εξωτερικό δανεισμό και από την άλλη ανάγκασαν τις ελληνικές κυβερνήσεις να εγκαταλείψουν τις "κεύνσιανές" χρηματιστικές τεχνικές και να λάβουν μια σειρά μέτρων συσταλτικής χρηματιστικής (μονεταριστικής)

44 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.62, ο.π.

45 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.65, ο.π.

46 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ. 70, ο.π.

πολιτικής ⁴⁷. Η Ελλάδα αναγκάστηκε έτσι να εγκαινιάσει μια "σφικτή" χρηματιστική πολιτική ⁴⁸ από το 1972 που προκάλεσε την κάμψη της αποδοτικότητας του κεφαλαίου και τη γρήγορη και εντυπωσιακή άνοδο των τιμών (12 μήνες πριν εκδηλωθεί η πρώτη πετρελαική κρίση). Η περιοριστική χρηματιστική πολιτική προκάλεσε τη μείωση των περιθωρίων κέρδους των επιχειρήσεων, επειδή από τη μια μεριά κατέστησε ακριβότερο το κόστος των χρηματοδοτικών μέσων και από την άλλη επηρέασε αναπόφευκτα τον κύκλο των εργασιών, την κλίμακα της παραγωγής ⁴⁹. Η περιοριστική στροφή, διεγείροντας την αύξηση του χρηματοδοτικού κόστους και τον αντίστοιχο περιορισμό της αγοράς ⁵⁰, έκανε τις ελληνικές επιχειρήσεις για να αποφύγουν την μεγάλη κάμψη των περιθωρίων κερδών τους να προχωρήσουν σε μια ταχύτερη άνοδο των τελικών τιμών των προϊόντων τους ⁵¹, με αποτέλεσμα την εκτίναξη του πληθωρισμού σε τεράστια ύψη ⁵².

47 Μεταξύ των ετών 1972 και 1975 η συνολική προσφορά χρήματος (M2) σε σταθερούς όρους, ελλατώθηκε συνολικά κατά 16 %, ενώ στα 1968-72 είχε αυξηθεί κατά 11.5% το χρόνο. Στην ίδια περίοδο η σωρευτική μεταβολή των πιστώσεων εκτός του πληθωρισμού είναι αρνητική : -3% συνολικά για μια περίοδο τεσσάρων ετών. Βλέπε Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.79, Αθήνα 1986.

48 Οι μηχανισμοί της χρηματιστικής περιστολής δεν περιορίστηκαν στη χειραγώγηση των επιτοκίων ή στην προσφορά χρηματοπιστωτικών μέσων. Κινητοποιήθηκαν κάθε είδους παρεμβάσεις προς τον σκοπό της "αποθέρμανσης" της οικονομικής δραστηριότητας και μέσω αυτής για τη χρηματιστική εξισορρόπηση : αύξηση των φόρων και των φορολογικών συντελεστών ώστε να αποθαρρυνθεί η κατανάλωση, ειδικοί φόροι πάνω στην οικοδομική δραστηριότητα η οποία στιγματίστηκε ως υπεύθυνη του πληθωρισμού, περιορισμός των χρηματοδοτήσεων, αύξηση του μεριδίου των μη διαπραγματεύσιμων έντοκων γραμματιών που το κράτος τοποθετεί υποχρεωτικά στις εμπορικές τράπεζες, διολισθήσεις ή υποτιμήσεις του νομίσματος και ένα πλήθος από παράλληλες τεχνικές ελέγχου της χρηματιστικής ρευστότητας. Βλέπε Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.85, ο.π.

49 Στην προσέγγιση αυτή, οι δυσκολίες στην αποδοτικότητα του κεφαλαίου συνδέονται με την εφαρμογή των μακροοικονομικών μέτρων, που είχαν ως στόχο την αντιμετώπιση των αναγκών του εξωτερικού χρηματιστικού ισοζυγίου και εκείνων που συνδέονταν με τη χρηματική ανατίμηση και τις διεθνείς κινήσεις του κεφαλαίου. Βλέπε, Κ. Βεργόπουλος, σελ.66-67, ο.π., Αθήνα 1986.

50 Με άλλα λόγια, η άνοδος του πληθωρισμού στην Ελλάδα συνδέεται με την προσπάθεια των επιχειρήσεων να διατηρήσουν τις καθαρές τους εισπράξεις σε συστελόμενο χρηματοπιστωτικό περιβάλλον. Βλέπε Κ. Βεργόπουλο, σελ.78, ο.π., Αθήνα 1986

51 Σύμφωνα με τον Κ. Βεργόπουλο, διαπιστώνεται έτσι μια παράδοξη κατ'αρχήν συνάρτηση: η πληθωριστική έκρηξη των τιμών δεν συνδέεται με τη χρόνια επεκτατική πολιτική και με την υπερρευστότητα που επικρατούσαν μέχρι το 1973, αλλά πολύ περισσότερο με την περίοδο που ακολούθησε, κατά την οποία εφαρμόστηκε η συμμετρικά αντίθετη πολιτική απορρόφησης της ρευστότητας. Βλέπε Κ. Βεργόπουλο, σελ.79, ο.π., Αθήνα 1986

Παράγοντες που επιδεινώσαν, όπως αναφέρεται, κατά τρόπο διαρκή το επενδυτικό κλίμα στην Ελλάδα.

Η περιοριστική χρηματιστική πολιτική στην Ελλάδα, τονίζει ο Βεργόπουλος, δεν υπαγορεύθηκε από αυθαίρετες επιλογές των κυβερνήσεων, ούτε από προγενέστερα υφειακά συμπτώματα, ούτε από τις εγγενείς προϋποθέσεις της αυξητικής φάσης ή τις υποτιθέμενες δυσκολίες της (από κάποια αιφνίδια μετατροπή στη σύνθεση της παραγωγής ή στη μικροοικονομική δομή των επιχειρήσεων), αλλά περισσότερο από τις νέες τάσεις στις διεθνείς χρηματιστικές αγορές, από τις οποίες είχε διαταραχτεί κατά πρώτο λόγο το ισοζύγιο πληρωμών και κατά δεύτερο λόγο η χρηματιστική διάρθρωση των επιχειρήσεων⁵³. Οι νομισματοπιστωτικές αρχές στην Ελλάδα όπως και στην Ισπανία, Πορτογαλία εισήλθαν, σύμφωνα με το Βεργόπουλο, στο δρόμο της περιστολής συρόμενες σε αυτό από τις νομισματοπιστωτικές αρχές των δυτικοευρωπαϊκών χωρών⁵⁴. Σε αντίθεση με τις απόψεις ορισμένων οικονομικών παρατηρητών εκείνης της εποχής (1972-1973) που υποστήριζαν ότι τα περιοριστικά χρηματιστικά μέτρα κλήθηκαν για να αντιμετωπίσουν την " υπερθέρμανση" της οικονομίας, ο Βεργόπουλος θεωρεί ότι τα "αποθερμαντικά μέτρα" στόχευαν κατ' αρχήν να αντιμετωπίσουν την άμεση απειλή πάνω στα εξωτερικά χρηματιστικά ισοζύγια των χωρών που είχαν προκάλεσει οι ξαφνικοί και άτακτοι κυματισμοί στις διεθνείς κινήσεις χρηματιστικών κεφαλαίων.

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, λοιπόν, η πετρελαιοκή κρίση που ξέσπασε στα τέλη του 1973 δεν αποτέλεσε την αιτία που προκάλεσε την οικονομική ύφεση στην Ελλάδα, γιατί, δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσει, όπως διατείνονται ορισμένοι παρατηρητές, μια πραγματικά νέα κατάσταση διεθνώς. Αντίθετα, ο ερευνητής αυτός υποστηρίζει ότι η άνοδος των τιμών του πετρελαίου αποτέλεσε την αντίδραση των

52 Μάλιστα, διερευνώντας το φαινόμενο τον πληθωρισμού στην Ελλάδα όπως και στις δύο άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου συγκριτικά με εκείνο των αναπτυγμένων δυτικών οικονομιών διαπιστώνεται εδώ ότι ο πληθωρισμός είναι πιο ψηλός στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου ιδιαίτερα στα χρόνια του '80, γιατί οι επιπτώσεις της χρηματιστικής και νομισματικής συρρίκνωσης πάνω στο γενικό επίπεδο τιμών είναι πιο έντονες στις συνδεδεμένες οικονομίες, παρά στις δυτικές αναπτυγμένες χώρες. Το νομισματοπιστωτικό "σφίξιμο" στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου είναι ισχυρότερο από τις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, εξαιτίας μιας σειράς κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων που λειτουργούν τόσο στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου (χαμηλή συμμετοχή των ιδίων χρηματοδοτικών πόρων, αποκλειστική μορφή χρηματοδότησης των επιχειρήσεων μέσω των τραπεζικών πιστώσεων ανυπαρξία εθνικών αγορών κεφαλαίου και χρήματος, αδιάκοπη απαξίωση των εθνικών νομισμάτων) όσο και στις αναπτυγμένες δυτικές οικονομίες (δυνατότητα αντιστάθμισης του χρηματιστικού κενού μέσω άλλων μορφών χρηματοδότησης που θεσμοθετεί το κράτος ή μέσω νέων χρηματιστικών εργαλείων). Βλέπε Κ. Βεργόπουλο, σελ. 93-94, *ο.π.ν.*, Αθήνα 1986).

53 Κ. Βεργόπουλος, *Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη*, σελ.77, *ο.π.ν.*

54 Κ. Βεργόπουλος, σελ.90, *ο.π.ν.*, Αθήνα 1986

πετρελαιακών χωρών απέναντι στη διεθνή οικονομική συγκυρία, η οποία είχε ήδη λάβει τη συσταλτική κατεύθυνση. Η αιφνίδια αύξηση της τιμής του πετρελαίου υπήρξε η "απάντηση" των πετρελαιακών χωρών ⁵⁵ απέναντι στην προσδοκώμενη μείωση της ζήτησης που θεωρούσαν ότι θα προκαλέσει αναπόφευκτα η γενικευμένη εφαρμογή των "αποθερμαντικών μέτρων" από πλευράς των περισσότερων δυτικών οικονομιών. Η θεαματική άνοδος των πετρελαιακών τιμών το Δεκέμβριο του 1973, εκλαμβάνεται έτσι ότι επιτάχυνε την τάση για επιβράδυνση, η οποία είχε ήδη αρχίσει να εκδηλώνεται στις περισσότερες δυτικές οικονομίες από τον Σεπτέμβριο τουλάχιστον του 1972, λόγω των αποθερμαντικών μέτρων που είχαν επιβληθεί από τότε.

Αξιζει επίσης να σημειωθεί ότι ο Βεργόπουλος δεν θεωρεί ότι η προσέγγιση της κρίσης στη βάση της εξέλιξης των διεθνών χρηματιστικών αγορών βρίσκεται κατ'ανάγκη σε αντίφαση με την υπόθεση της εξάντλησης των κερδών της παραγωγικότητας ή και των καταναλωτικών προδιαγραφών ⁵⁶. Καθώς, όπως αναφέρεται, η χρηματιστική φύση της σημερινής κρίσης σηματοδοτούσε την εξάντληση ορισμένων δομικών προϋποθέσεων τις οποίες το κευσιανό οικονομικό σύστημα δεν μπορούσε πλέον να ελέγξει ούτε και να αλλάξει ⁵⁷. Σύμφωνα με το Βεργόπουλο, όμως, μια προσέγγιση σε όρους παραγωγικότητας, παρόλο που επιτρέπει να φανεί η δομική βάση του προβλήματος των καπιταλιστικών οικονομιών αδυνατεί να εξηγήσει γιατί και πως ξεσπά η κρίση τη συγκεκριμένη στιγμή. Η οποιαδήποτε δομική προσέγγιση σε όρους παραγωγικότητας δεν είναι σε θέση να ερμηνεύσει ένα φαινόμενο όπως η κρίση, η οποία ωριμάζει με το ρυθμό της συγκυρίας.

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, υποστηρίζεται έτσι ότι μια σειρά συγκυριακών λόγων έχουν κάνει να εκδηλωθεί το αληθινό "δομικό" πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας: η δραματική δηλαδή ανεπάρκεια της παραγωγικής βάσης και η χρόνια αποδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος, των οποίων τις "αρνητικές" για την επέκταση του κεφαλαίου συνέπειες το κράτος επιχειρούσε πάντα να εξαλείψει προστατεύοντας υπέρμετρα το κεφάλαιο τόσο στη εγχώρια όσο και στη διεθνή αγορά ⁵⁸. Υπ' αυτή την έννοια θεωρείται ότι η "περιοριστική" στροφή υλοποίησε κάποια αναγκαιότητα που απέρρεε κατά κύριο λόγο από την αδύναμη και εξαρτημένη

55 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ. 69, ο.π.

56 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ. 56-57, ο.π.

57 Κ. Βεργόπουλος, υποσημείωση 33, ο.π., Αθήνα 1986.

58 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ. 126, ο.π.

χρηματιστική ισχύ της ελληνικής οικονομίας⁵⁹. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η ενεργειακή κρίση του 1973, προκαλώντας μια γενική υπερτίμηση των βιομηχανικών εισροών σε παγκόσμια κλίμακα, έπληξε ιδιαίτερα την ελληνική βιομηχανία, καθ'όσον αυτή ήταν υπερβολικά εξαρτημένη από τις εισαγωγές καυσίμων και παραγωγικών εξοπλισμών, απ'ότι κλόνισε χώρες με ανεπτυγμένες οριζόντιες και κάθετες παραγωγικές διασυνδέσεις. Καθώς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, η ταχύτατη αύξηση των εισαγόμενων στοιχείων του κόστους παραγωγής δεν μπορούσε πλέον να καλυφτεί, ούτε από μια αντίστοιχη διεύρυνση των αγορών, ούτε από μια ανάλογη άνοδο των βιομηχανικών τιμών.

Κάτω απ'αυτές τις περιστάσεις, η βραδεία υποβάθμιση μετράπηκε σε ταχεία αποσύνθεση, από τη στιγμή που εμφανίστηκε το δεύτερο πετρελαϊκό σοκ του 1979. Αυτό προήλθε, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ως αποτέλεσμα της υπερβολικής παθητικής εξάρτησης του κεφαλαίου (τεχνολογικά, χρηματιστικά, εμπορικά) από το εξωτερικό που συντηρούσε μονίμως μια υπερευαισθησία των επενδύσεων στην Ελλάδα σε σχέση με τις παραμικρές κινήσεις των τιμών στη διεθνή αγορά⁶⁰.

Υπ'αυτό το πρίσμα, η όξυνση της οικονομικής κρίσης στα πρώτα χρόνια του '80 θεωρείται εδώ ότι προκλήθηκε κάτω από την επίδραση τεσσάρων κυρίως παραμέτρων: των στάσιμων αγορών, του αυξημένου ανταγωνισμού, της ανόδου του κόστους εργασίας και των παραγωγικών εισροών μιας επιχείρησης.

Οι νέες και ταχύτατες αυξήσεις των τιμών των καυσίμων, της τεχνολογίας και των μέσων εξοπλισμού εγκατέστησαν, όπως αναφέρεται, ένα κλίμα απαγορευτικό για τον τύπο των επιχειρήσεων που εισήγαγαν τις εισροές τους από το εξωτερικό. Η συρρίκνωση των ευρωπαϊκών αγορών, όχι μέσω δασμών ούτε μέσω ποσοστώσεων, αλλά ως συνέπεια της περιοριστικής πολιτικής των ευρωπαϊκών χωρών με στόχο τη μείωση του πληθωρισμού, περιόρισε σημαντικά τις ελληνικές εξαγωγές. Ενώ, η ταχεία άνοδος του κόστους εργασίας στην Ελλάδα μετά το 1974, και ο ανταγωνισμός στις ευρωπαϊκές αγορές των προϊόντων της Νοτιοανατολικής Ασίας, έκανε τα ελληνικά βιομηχανικά προϊόντα ακόμη και το πιο ελαφριά, ακόμη και αυτά που απαιτούσαν την πιο χαμηλή τεχνολογία και την περισσότερο χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, να χάσουν τη διεθνή ανταγωνιστικότητα, ακόμη και μέσα στην εθνική αγορά.

59 Η νέα πολιτική, εξέφρασε και "εκλογίκευσε" μια εξέλιξη που είχε ήδη αρχίσει να συντελείται μέσα στην οικονομική πραγματικότητα της Ελλάδας και στη σχέση της με την ευρωπαϊκή οικονομία. Κ. Βεργόπουλος, σελ.77, ο.π., Αθήνα 1986

60 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.198, ο.π.

Μέσα απ' αυτές τις συνθήκες, τονίζει ο Βεργόπουλος, το έλλειμμα του εξωτερικού ισοζυγίου αυξανόταν ραγδαία και δεν καλυπτόταν πλέον παρά μόνο με τη διόγκωση του εξωτερικού δανεισμού⁶¹. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η ελληνική οικονομία πέρασε απο το μοντέλο της "συνδεδεμένης ανάπτυξης" στο μοντέλο της "δανειστικής οικονομίας".

5.3.3. Η φύση του αδιεξόδου της ελληνικής οικονομίας

Σύμφωνα με το Βεργόπουλο, τα κλασικά παρεμβατικά μέτρα, είτε κεύσιναν, είτε μονεταριστικά, δεν μπορούν να διασφαλίσουν τον έλεγχο της οικονομίας και να αλλάξουν τις "οδυνηρές" οικονομικές τάσεις⁶². Οι πολιτικές αυτές, όπως αναφέρεται, αδυνατούν να επιδράσουν ακόμη και βραχυχρόνια προς την επιθυμητή κατεύθυνση στο πεδίο της αποκατάστασης των βασικών χρηματιστικών και οικονομικών ισορροπιών. Οι επεκτατικές και οι περιοριστικές πολιτικές, τονίζει ο ερευνητής αυτός, δεν αρκούν για να διεγείρουν την ανάληψη της οικονομικής δραστηριότητας στις νοτιοευρωπαϊκές οικονομίες, να ελέγξουν αποτελεσματικά την άνοδο των τιμών και να περιορίσουν τους κινδύνους που επιφέρουν τα εμπορικά ελλείμματα⁶³. Καθώς, όπως αναφέρεται, η ενίσχυση της ρευστότητας επιφέρει περισσότερο τη διόγκωση των εισαγωγών, παρά την αύξηση της παραγωγής, γιατί η παραγωγική βάση παραμένει αδρανής παρά τις μεταβολές της ζήτησης, λόγω των οργανικών ανεπαρκειών των νοτιοευρωπαϊκών

61 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.202, οπ.π.

62 Ο Κ.Βεργόπουλος, αρνείται την αποτελεσματικότητα της "μονεταριστικής" πολιτικής, όχι μόνο γιατί είναι στατική και μεταφερόμενη απ'ευθείας απο την εμπειρία των οικονομιών της Δυτικής Ευρώπης, αλλά επίσης γιατί θεωρεί ότι αυτή είναι σε μεγάλο βαθμό, περιορισμένης αποτελεσματικότητας. Αφού, σύμφωνα με την άποψη του, με την απλή τεχνική της χρηματιστικής περιστολής δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί δομική εξισορρόπηση, χωρίς προηγούμενως να μεταβληθεί η υφή της προσφοράς και η δομή της κατανομής του εισοδήματος Κ. Βεργόπουλος, σελ.133, οπ.π., Αθήνα 1986.

63 Κατά την άποψη του Βεργόπουλου, αυτό συμβαίνει γιατί το επίπεδο των τιμών είναι πλέον σχετικά ανεξέλεγκτο και μεταβάλλεται όχι πλέον σε σχέση με τη ζήτηση, αλλά σε σχέση με τη ραγδαία χρηματική απαξίωση των εθνικών νομισμάτων, σε σχέση με την κερδοσκοπία πάνω στις αποθηκεύσεις εμπορευμάτων και ασφαλώς σε αντιστάθμιση για την επίδεινωση των χρηματιστικών όρων τη παραγωγής. Μάλιστα, ο Κ. Βεργόπουλος υποστηρίζει ότι στην περίπτωση των τριών χωρών της Νότιας Ευρώπης, παρά τα οποιαδήποτε μέτρα, η συνεχής διολίσθηση των εθνικών νομισμάτων είχε ως αποτέλεσμα, λόγω των υψηλών συντελεστών εισαγωγής, η ανταγωνιστικότητα των προϊόντων να πλήττεται περισσότερο, αντί να ευνοείται, ακόμα και στις εθνικές αγορές. Βλέπε Κ. Βεργόπουλο, σελ.129-130, οπ.π., Αθήνα 1986

οικονομιών που βγήκαν στην επιφάνεια κατά τα τελευταία χρόνια ⁶⁴. Ενώ η συσταλτική χρηματιστική πολιτική υπονομεύει την αποδοτικότητα του κεφαλαίου στις παραγωγικές τοποθετήσεις, και οδηγεί στην ύφεση τις μικρές ευρωπαϊκές χώρες ⁶⁵.

Οποιαδήποτε πολιτική που ορίζει ως στόχο της να ελέγξει τα εισοδήματα και τη ζήτηση συναντά, σύμφωνα με το Βεργόπουλο, ανυπέβλητες δυσκολίες λόγω της πολυσθενούς φύσης των εισοδημάτων στη Νότια Ευρώπη και ιδίως λόγω της διόγκωσης των αδήλωτων εισοδημάτων. Γιατί, στις νοτιοευρωπαϊκές οικονομίες στις οποίες επικρατούν οι μικρές και μεσαίες μονάδες παραγωγής, κάθε σφίξιμο που πραγματοποιείται προς την κατεύθυνση του ελέγχου και της λιτότητας των εισοδημάτων συνεπάγεται τα αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Έτσι, η άνθηση της υπόγειας οικονομίας εκλαμβάνεται εδώ ότι ασκεί μάλλον μια εξισορροπητική λειτουργία για την εξάλειψη των οδυνηρών συνεπειών της κρίσης και των συσταλτικών μέτρων ⁶⁶.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η φύση αυτού του αδιεξόδου δεν αποτελεί ένα αδιέξοδο απλής οικονομικής προσαρμογής, ούτε ως ένα απλώς πολιτικό ή θεσμικό πρόβλημα. Το πραγματικό πρόβλημα της οικονομίας και της κοινωνίας στον ευρωπαϊκό νότο δεν είναι η εμφανιζόμενη ως πλεονασματική ζήτηση, αφού η ζήτηση αυτή, σύμφωνα με τον ερευνητή αυτό, θα μπορούσε με μια κατάλληλη πολιτική να διασφαλίσει το απαιτούμενο κίνητρο για την αναδιάρθρωση της παραγωγικής δομής. Το πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας (όπως και των άλλων νοτιοευρωπαϊκών χωρών) συνίσταται εδώ στην ανεπάρκεια, στην οργανική αδυναμία και στη "διστραμμένη" συγκρότηση του παραγωγικού ιστού ⁶⁷. Το σημερινό κοινωνικό αδιέξοδο στην Ελλάδα, διατυπωμένο σε οικονομικούς όρους θεωρείται ότι προέρχεται από την καθυστέρηση της σχετικής παραγωγικότητας και την ανεπαρκή εξομάλυνση των κοινωνικών και οικονομικών δομών.

64 Η απλή άνοδος της τιμής των εισαγωγών δεν ήταν αρκετή για να αποθαρρύνει σημαντικά την κατανάλωση των εισαγομένων ειδών, ιδίως στις περιπτώσεις όπου δεν υπήρχε αντίστοιχη ανταγωνιστική εθνική παραγωγή, αντίθετα η συναλλαγματική δαπάνη, παρέμενε σταθερή, εάν δεν διογκωνόταν. Αυτό εξηγείται από τον Κ. Βεργόπουλο στη βάση κυρίως του διαρκούς εισοδήματος. Βλέπε Κ. Βεργόπουλο, σελ.129, ο.π., Αθήνα 1986

65 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.139, ο.π.

66 Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η συστηματική καθήλωση των μισθών ενθαρρύνει παράλληλες και αδήλωτες δραστηριότητες, ενώ παράλληλα υπονομεύει την παραγωγικότητα της εργασίας στις δηλωμένες μορφές της. Υποστηρίζεται, με αυτό τον τρόπο, ότι ο υπερβολικός έλεγχος και ο περιορισμός των πιστώσεων παρακινεί στη δημιουργία "μαύρης αγοράς" χρήματος. Οι πολλαπλασιαζόμενοι περιορισμοί στα περιθώρια κέρδους προτρέπουν στη φοραδιαφυγή, όπως και σε τοποθετήσεις σε αδήλωτες δραστηριότητες. Βλέπε Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.129, ο.π.

67 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.133, ο.π.

Μια κατάσταση που θα επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο, όπως αναφέρεται, όσο η διεθνοποίηση του κύκλου του χρηματιστικού κεφαλαίου εξακολουθεί να επιφέρει μια βαθιά αποσύνδεση ανάμεσα στα χρηματιστικά και στα παραγωγικά συστήματα ⁶⁸.

Το σημερινό αδιέξοδο εκλαμβάνεται εδώ λοιπόν ότι αντανακλά τα ανυπέρβλητα εμπόδια που εγγείρει μια ολόκληρη τάξη πραγμάτων που είχε παγιωθεί από πολύ παλιά στη Ελλάδα ⁶⁹. Έτσι, ως λύση στο σημερινή κρίση της ελληνικής οικονομίας προτάσσεται μια πολιτική, η οποία θα αποδυναμώσει ιστορικά την παλαιά τάξη πραγμάτων που επι δεκαετίες εξασφάλιζε μέσω της κρατικής υποστήριξης τα εύκολα και ψηλά κέρδη και το χαμηλό εργασιακό κόστος, την τεχνολογική καθυστέρηση μαζί με την κοινωνική υπανάπτυξη, που θα εγκαινιάσει μια νέα οικονομική πραγματικότητα στηριγμένη στην οικονομική αυτοδυναμία των επιχειρήσεων, στο τεχνολογικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό, στη προσαρμογή του εργασιακού κόστους και της παραγωγικότητας με το ύψος αυτών που διαμορφώνονται στις χώρες της Δ. Ευρώπης, όπως και του επιχειρηματικού κέρδους και των κινδύνων. Η οικονομική αυτή πολιτική οφείλει να έχει στόχους άμεσα εξισορροπητικούς, αλλά και αναπτυξιακούς ⁷⁰. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η πολιτική ανάκαμψης μιας οικονομίας πρέπει αναπόφευκτα να επιδιώξει τον άμεσο περιορισμό των εξωτερικών και των δημόσιων ελλειμμάτων, προωθώντας, όμως, ταυτόχρονα το στόχο της ανάκαμψης επιλεκτικά κατά κλάδο είτε ακόμη και κατά επιχείρηση. Ο Βεργόπουλος, αμφισβητώντας κατ' αυτό τον τρόπο την αποτελεσματικότητα της πλήρους εγκατάλειψης στα αυτοματοποιημένα κριτήρια της αγοράς, του τραπεζικού συστήματος, και της αποδοτικότητας προτείνει ουσιαστικά την προώθηση της οικονομικής ανάκαμψης, μέσω της προαγωγής ορισμένων "ηγετικών" κλάδων ή μονάδων.

5.4. Η "περιχαρακωμένη" και "άνιση" εκβιομηχάνιση

Ο Ν. Μουζέλης μελετώντας τις κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικές εξελίξεις που πραγματοποιήθηκαν στις χώρες της "κοινοβουλευτικής ημι-περιφέρειας" (Ελλάδα, Βαλκανικές χώρες, Λατινική Αμερική) από την ίδρυση του εθνικού κράτους μέχρι σχεδόν την τελευταία οικονομική κρίση της δεκαετίας του '70, επιχειρεί να συνδέσει την ανάπτυξη της οικονομίας και της πολιτείας στις χώρες της "κοινοβουλευτικής ημι-

68 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ. 51, ο.π.

69 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.202, ο.π.

70 Κ. Βεργόπουλος, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.132, ο.π.

περιφέρειας" ⁷¹, υπο το πρίσμα μιας προβληματικής που έχει ως κύριο άξονα επιρροής τις θεωρίες της υπανάπτυξης (νεομαρξιστική σχολή) ⁷².

71 Σύμφωνα με το Μουζέλη, η Ελλάδα όπως και οι υπόλοιπες χώρες των Βαλκανίων και της Λατινικής Αμερικής, ως "ύστερες εκβιομηχανιζόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες με πρώιμους και σχετικά ανθεκτικούς ημι-κοινοβουλευτικούς θεσμούς" εντάσσονται στη "κοινοβουλευτική ημι-περιφέρεια". Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική", σελ. 17, εκδόσεις Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο 1987.

72 Ως αντιπροσωπευτικούς εκφραστές αυτής της σχολής, ο Μουζέλης αναφέρει τους Baran P., G. Frank, C.Furtado, F. Cardoso κ.α. Η ετικέτα "νεομαρξιστής" δικαιολογείται κατά την άποψη του Μουζέλη από το γεγονός ότι αυτή η ομάδα συγγραφέων έχει επεξεργαστεί ένα σύνολο θεωριών που διαφέρουν και ουσιαστικά και μεθοδολογικά από τα κείμενα του Μάρξ, του Λένιν, και της Ρόζας Λουξεμπουργκ, που χρησιμοποίησαν τη μεθοδολογία του Μάρξ για τη συστηματική μελέτη του δυτικού Ιμπεριαλισμού. Για παράδειγμα, ο Μουζέλης αναφέρει ότι ο Μάρξ περιέμενε πως στις αποικιακές χώρες ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής θα λειτουργούσε λίγο-πολύ με τον ίδιο τρόπο όπως και στη Δύση: η επέκταση της δυτικής αποικιοκρατίας, επεκτεινοντας τον καπιταλισμό σ' όλο τον κόσμο θα είχε σαν απρόβλεπτη συνέπεια την εκβιομηχάνιση του τρίτου κόσμου. Σύμφωνα με το Μουζέλη, οι νεομαρξιστές εναντιώνονται σ' αυτή ακριβώς την εξελικτική προοπτική. Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", υποσημείωση 4 σελ. 121, Εξάντας, 2η Έκδοση, 1978. Οι θεωρίες της υπανάπτυξης αποτελούν την απάντηση στις επικρατούσες, ιδιαίτερα κατά την δεκαετία του '50, αντιλήψεις των νεο-εξελικτικών θεωριών (Hagen, McLlelland, Rostow, Lerner, Smelser, Eisenstadt κ.α), οι οποίες πρέσβευαν την ιδέα της ανέλιξης των φτωχών χωρών από τη στιγμή της ενσωμάτωσης τους στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά ακολουθώντας την πορεία των ήδη βιομηχανικών δυτικών κοινωνιών μέσω της εξάπλωσης της τεχνολογίας, του δυτικού κεφαλαίου, των δυτικών αξιών (βλέπε Ν. Μουζέλη, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 85, ο.π.). Αντίθετα, το θεωρητικό ρεύμα της υπανάπτυξης υποστηρίζει ότι λόγω της καθυστέρησης των χωρών του τρίτου κόσμου, η ενσωμάτωση τους στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα δημιουργεί περισσότερα προβλήματα απ' όσα λύνει: μαζική ανεργία, φτώχεια, εξάρτηση από τις βιομηχανικές χώρες, και καταστροφή κάθε δυνατότητας ισόροπης και αυτόνομης ανάπτυξης.

Με αφετηρία τους προβληματισμούς των θεωρητικών της υπανάπτυξης ⁷³, ο Μουζέλης θεωρεί ότι μετά το 1922, παρά τη σταδιακή ανάπτυξη της βιομηχανίας, η Ελλάδα υπαναπτυσσόταν ⁷⁴. Ο ελληνικός καπιταλισμός είχε γνωρίσει μια σημαντική ανάπτυξη χωρίς να καταφέρει να δώσει μια ικανοποιητική λύση στα βασικά προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας (όπως της ανεργίας, των εισοδηματικών ανισοτήτων, της εθνικής εξάρτησης) ⁷⁵ λόγω των σοβαρών εμποδίων που δημιουργούσαν οι κληρονομημένες, από τη γέννηση και ένταξη του ελληνικού καπιταλισμού στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, "δομές υπανάπτυξης" ⁷⁶. Με την υπανάπτυξη λοιπόν ο Μουζέλης δεν υπονοεί την

73 Πιο αναλυτικά οι μελετητές της υπανάπτυξης υποστηρίζουν τις αρχές αντι-εξελεκτισμού και δυσανάπτυξης, σύμφωνα με τις οποίες οι χώρες του τρίτου κόσμου όχι μόνο γνωρίζουν μια διαφορετική ανάπτυξη λόγω της εκμετάλευσης τους από τις δυτικές χώρες αλλά και μια λιγότερο ικανοποιητική για την πλειοψηφία του πληθυσμού, παρά την αύξηση του ΑΕΠ (μαζική ανεργία, φτώχεια, και εξάρτηση από τα μητροπολιτικά κέντρα), λόγω όχι μόνο της μεταφοράς των μέρους των κερδών της οικονομικής ευημερίας προς εξωτερικό αλλά και της διοχέτευσης των υπολοίπων σε μια μικρή και υπερβολικά προνομιούχα μειονότητα (γαιοκτήμονες, μεταπράτες κλπ). Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 88, οπ.π. Έτσι, οι θεωρίες της υπανάπτυξης υιοθετούν μια "απαισιόδοξη" αντίληψη για τη φύση και τις προοπτικές ανάπτυξης του τρίτου κόσμου. Οι ερευνητές σε όρους υπανάπτυξης προσδίδουν προτεραιότητα στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, επειδή θεωρούν ότι η ένταξη των χωρών του τρίτου κόσμου στο διεθνές καταμερισμό της εργασίας προσδιορίζοντας τις πολιτικο-οικονομικές εξελίξεις σ' αυτές παίζει καθοριστικό ρόλο για τη φύση και τις προοπτικές ανάπτυξης τους. Για παράδειγμα οι θεωρητικοί της υπανάπτυξης υποστηρίζουν ότι οι χώρες του τρίτου κόσμου αναγκάζονται να αποδεχτούν το διεθνή καταμερισμό εργασίας που τις περιορίζει στο ρόλο παραγωγών πρώτων υλών και τις υποχρεώνει να εισάγουν τα περισσότερα βιομηχανικά τους προϊόντα από τη Δύση. Για τις θεωρίες της υπανάπτυξης, η ένταξη των χωρών του τρίτου κόσμου είναι τέτοια που όχι μόνο παγώνει μια συστηματική μεταφορά πόρων από αυτές προς τις αναπτυγμένες καπιταλιστικά μητροπόλεις, αλλά και οι πόροι που τους απομένουν, όταν και όσοι απομένουν από τη γεωργία, δεν χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία μιας αυτόνομης βιομηχανικής βάσης, με διάφορους μηχανισμούς, διοχετεύονται στο τομέα των υπηρεσιών - δημιουργώντας μια διογκωμένη παρασιτική οικονομία (βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 87, οπ.π).

74 Μάλιστα, σύμφωνα με το Μουζέλη, η υιοθέτηση των δυτικών θεσμών και των πολιτισμικών προτύπων στις χώρες της "κοινοβουλευτικής ημι-περιφέρειας" δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να δημιουργεί ένα προπέτασμα καπνού για τις δομές υπανάπτυξης που έχουν θεμελιωθεί, από τη στιγμή της γέννησης και ένταξης του ελληνικού καπιταλισμού στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα.

75 Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική", σελ. 34, οπ.π.

76 Ο Μουζέλης, αποδέχεται τις βασικές θέσεις των θεωριών της υπανάπτυξης, γιατί θεωρεί ότι αυτές δεν περιορίζονται στην παρουσίαση των διαφορών ανάμεσα στη δυτική ανάπτυξη και την υπανάπτυξη του τρίτου κόσμου, αλλά γιατί, όπως επισημαίνει, προχωρούν ακόμα παραπέρα και τις εξηγούν στη βάση των σχέσεων εκμετάλευσης και στο επίπεδο της διεθνούς αγοράς (ιμπεριαλισμός, νεοαποικιοκρατία, άνισες ανταλλαγές) και στο επίπεδο της εθνικής ταξικής δομής (αντιαναπτυξιακή στρατηγική και συμφέροντα της μεταπρατικής αστικής τάξης και των παραδοσιακών τάξεων των γαιοκτημόνων κλπ). Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 88-89, οπ.π.

έλλειψη εκβιομηχάνισης ⁷⁷. Αντίθετα υποδηλώνει την "περιχαρακωμένη" ⁷⁸ και "άνιση" εκβιομηχάνιση που συντελείται επειδή ο ελληνικός καπιταλισμός δεν μπόρεσε από τη στιγμή της γέννησής του μέχρι σήμερα να καταστρέψει ή να ενσωματώσει οργανικά τις απλές εμπορευματικές μορφές παραγωγής ⁷⁹.

Πιο συγκεκριμένα σύμφωνα με την ανάλυση αυτή υποστηρίζεται ότι από το 1929 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1950 συντελέστηκε στην Ελλάδα μια διαδικασία εκβιομηχάνισης χωρίς η ελληνική κοινωνία να έχει καταφέρει να απαλείψει τα κλασικά χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης που παρατηρούνται στους περισσότερους σχηματισμούς του περιφερειακού καπιταλισμού ⁸⁰. Σύμφωνα με το Μουζέλη, η σταδιακή αυτή διαδικασία εκβιομηχάνισης βασίστηκε στην παραγωγή / υποκατάσταση εισαγωγών, μέσω της εφαρμογής απλών τεχνολογιών και με προσανατολισμό την ικανοποίηση της εσωτερικής ζήτησης. Μετά το 1960, όμως, πραγματοποιήθηκε, όπως αναφέρεται, υπο

77 Έτσι, ο Μουζέλης υιοθετεί το επιχείρημα που αντιπαραθέτουν οι θεωρητικοί της υπανάπτυξης στην κριτική που έχει ασκηθεί σε αυτούς λόγω της πρόσφατης εκβιομηχάνισης χωρών όπως η Βραζιλία ή η Ελλάδα: η εκβιομηχάνιση τούτων των κοινωνιών δεν κλονίζει με κανένα τρόπο τα δύο θεμελιακά αξιώματα των αναλύσεων της υπανάπτυξης, του "αντι-εξελικτισμού και της δυσ-ανάπτυξης".

78 Τον όρο της "περιχαρακωμένης" εκβιομηχάνισης τον έχω δανειστεί από Α. Λυμπεράκη "Ευέλικτη εξειδίκευση", κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία, σελ. 126, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991

79 Ο Μουζέλης επικρίνοντας τους θεωρητικούς της υπανάπτυξης για την ασάφεια και απροσδιοριστία των εννοιών τους, θεωρεί πιο δόκιμη την ανάλυση η οποία, εκτός από τις δύο βασικές αρχές του αντι-εξελικτισμού και της δυσ-ανάπτυξης, δίνει επίσης ιδιαίτερη έμφαση σε μια από τις πιο σημαντικές, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος, πλευρές της μαρξιστικής προβληματικής: στον τρόπο συναρμογής των διαφόρων τρόπων παραγωγής και τον τρόπο μετάβασης από την κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής στην κυριαρχία ενός άλλου. Σύμφωνα με το Μουζέλη έτσι το κρίσιμο ζήτημα για τη φύση και τις προοπτικές της συσσώρευσης σε μια χώρα είναι ο βαθμός επικράτησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής πάνω στους προκαπιταλιστικούς τρόπους (ή μορφές) παραγωγής, η θετική ή αρνητική ενσωμάτωση αυτών με το τεχνολογικά προηγμένο βιομηχανικό τομέα. Ένα άλλο σημείο διαφωνίας του Μουζέλη με τις θεωρίες της υπανάπτυξης αφορά την έμφαση που δίδεται απ' αυτές στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Ο Μουζέλης θεωρεί προβληματική τη προτεραιότητα που δίνεται στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, ως καθοριστικού στοιχείου για τη διαμόρφωση των πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων στο κάθε εθνικό κράτος. Πιο συγκεκριμένα ο ερευνητής αυτός, παρόλο που δικαιολογεί την έμφαση αυτή, σαν μια υγιή αντίδραση, όπως μας λέει χαρακτηριστικά, απέναντι στη νεο-εξελικτική φονκτιοναλιστική προσέγγιση να συλλαμβάνει εννοιολογικά τις κοινωνίες ως απομονωμένες μονάδες, επικρίνει τις θεωρίες της υπανάπτυξης. Από τη μια μεριά, γιατί η προσέγγιση που τονίζει το ρόλο της παγκόσμιας οικονομίας απαιτεί σοβαρή εξέταση του περιπλοκού δικτύου οικονομικών και πολιτικών σχέσεων μεταξύ των κρατών όπως αυτό εξελίχτηκε ιστορικά μέσα από την άνοδο και πτώση της δυτικής αποικιοκρατίας, της εμφάνισης της νεο-αποικιοκρατίας, του πολυεθνικού καπιταλισμού, κ.λ.π. Από την άλλη γιατί τονίζοντας το διεθνές πλαίσιο δεν πρέπει να υποβαθμίζεται σημαντικά ή να παραμελείται ολωσδιόλου η σχετική αυτονομία των εθνικών - εσωτερικών διαδικασιών και δυνάμεων. Ν. Μουζέλης, "Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική", σελ. 18, ο.π.

80 Όπως μεγάλο και αναποτελεσματικό γεωργικό τομέα, χαμηλή παραγωγικότητα, διογκωμένο και παρασιτικό τομέα υπηρεσιών και ένα βιομηχανικό τομέα ανίκανο να απορροφήσει εργατικές δυνάμεις που περισσεύουν από τη γεωργία και να επεκταθεί στην παραγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών. Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 54, ο.π.

την αιγίδα του ξένου κεφαλαίου ⁸¹ μια εντατική διαδικασία εκβιομηχάνισης που είχε βασιστεί σε πιο πολύπλοκες και δύσκολες μορφές βιομηχανικών επενδύσεων, που μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια πιο κάθετη επέκταση της βιομηχανίας (π.χ παραγωγή ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών προϊόντων) και στην κατασκευή εξαγωγίμων βιομηχανικών αγαθών ⁸². Με την άμεση βοήθεια του ξένου κεφαλαίου, το οποίο κατευθυνόταν στους καίριους τομείς της ελληνικής βιομηχανίας, η ελληνική βιομηχανία προλάβαινε τη γρήγορη βιομηχανική ανάπτυξη των δυτικών αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών. Η εντατική αυτή μορφή εκβιομηχάνισης επέφερε αρκετά σημαντικές αλλαγές στο παραγωγικό πρότυπο, στην απασχόληση και στο διεθνές εμπόριο ⁸³. Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης υποστηρίζεται τελικά ότι η πηγή του δυναμισμού του ελληνικού καπιταλισμού ήταν περισσότερο εξωγενής παρά ενδογενής ⁸⁴. Μέχρι που η παγκόσμια οικονομική ύφεση έθεσε τέρμα σ'αυτού του τύπου τη βιομηχανική ανάπτυξη ⁸⁵.

Σύμφωνα με τη προσέγγιση αυτή, η διαδικασία εκβιομηχάνισης πήρε στην Ελλάδα μια μορφή εγκλωβισμένου χώρου, με την έννοια ότι ο "αναπτυγμένος και τεχνολογικά προηγμένος βιομηχανικός τομέας" δεν μπορούσε να μεταφέρει το δυναμισμό και τη

81 N. Μουζέλης, "Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική", σελ. 213, ο.π. Ετσι, κατά την άποψη του Μουζέλη, με τη λήψη των κατάλληλων μέτρων στη δεκαετία του '50, το ξένο κεφάλαιο επωφελομένο από τα τεράστια πλεονεκτήματα που του παραχωρούσε το ελληνικό κράτος άρχισε να εισβάλλει στην ελληνική οικονομία μόλις στην δεκαετία του 60, με την μορφή των άμεσων επενδύσεων στη βιομηχανία από πολυεθνικές εταιρίες αμερικανικής προέλευσης. Σύμφωνα με το Μουζέλη υπήρξε το τρίτο κύμα ξένων επενδύσεων που μπήκε στην ελληνική οικονομία, μετά το 1880 και το 1922, που είχαν λάβει τη μορφή των κρατικών δανείων και επενδύσεων υποδομής και που η προέλευση τους ήταν βασικά αγγλική. Βλέπε και N. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 54, ο.π.

82 Το πέρασμα από τον πρώτο τύπο συσσώρευσης της δεκαετίας του '50 στο δεύτερο πρότυπο των χρόνων του '60 και μετά σηματοδοτείται, σύμφωνα με το Μουζέλη, από την κρίση του 1950, η οποία δηλώνει ακριβώς την εξάντληση αυτού του πρώτου τύπου εκβιομηχάνισης, γιατί οι συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύχθηκαν οι βιομηχανίες υποκατάστασης εισαγωγών τις εμπόδισαν να γίνουν ανταγωνιστικές στη διεθνή αγορά. Ετσι, ο Μουζέλης θεωρεί ότι όταν μειώθηκαν οι δυνατότητες του απλού αυτού τύπου βιομηχανικής επέκτασης, δηλαδή όταν οι δυνατότητες εξυπηρέτησης της εσωτερικής αγοράς κατά κύριο λόγο άρχισαν να λιγοστεύουν, επήλθε ένα αδιέξοδο που απαιτούσε πλέον το βάθεμα της διαδικασίας της εκβιομηχάνισης. Η κρίση του '50 υποδηλώνει την κρίση του τύπου ανάπτυξης που χαρακτηριζόταν από την έλλειψη της αναπτυγμένης τεχνολογικής βάσης και παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών, τις δυσκολίες του ισοζυγίου πληρωμών, την ύπαρξη βιοτεχνικών μονάδων παραγωγής (ετερογένεια παραγωγικών δομών), τις αυξανόμενες και σχετικά μεγάλες εισοδηματικές ανισότητες σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες καπιταλιστικά οικονομίες. Βλέπε N. Μουζέλης, "Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική", σελ. 196-199, ο.π.

83 N. Μουζέλης, "Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική", σελ. 202, ο.π.

84 Ο τύπος οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα συνδεόταν με τις φάσεις του διαρκώς μεταβαλλόμενου δυτικού ιμπεριαλισμού. Βλέπε N. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 56, ο.π.

85 N. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 291, ο.π.

σχετικά ψηλή παραγωγικότητα του στην υπόλοιπη οικονομία. Ο καπιταλιστικός τομέας της βιομηχανίας αναπτυσσόταν σχετικά γρήγορα χάρη στη συστηματική μεταφορά πόρων από τις μικρές κλίμακας μονάδες παραγωγής προς το αναπτυγμένο καπιταλιστικό τομέα (όπως και προς το εξωτερικό) μέσω διαφόρων μηχανισμών (τιμών, φορολογίας), σε αντίθεση με τη μικρή εμπορευματική παραγωγή, η οποία, παρόλο που εξακολουθούσε να διατηρείται, συμπιέζοταν και φυτόζωουσε⁸⁶. Επειδή οι δύο αυτοί τομείς συνδεόνταν με τέτοιο τρόπο που η ανάπτυξη του ενός προϋπέθετε τη στασιμότητα του άλλου (αρνητική σύνδεση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής με το αναπτυγμένο βιομηχανικό τομέα)⁸⁷ και επειδή τελικά οι πόροι μεταβιβάζονταν προς το εξωτερικό, οι χώρες της κοινοβουλευτικής ημι-περιφέρειας παρά τη σταδιακή τους εκβιομηχάνιση δεν μπόρεσαν να λύσουν ικανοποιητικά τα μεγάλα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας (ανεργία, άνιση διανομή του εισοδήματος, εξάρτηση). Μάλιστα, εδώ, το κράτος αντί να αμβλύνει τις ανισότητες που δημιουργούσε το πρότυπο συσσώρευσης τις μεγάλωνε μέσω της έμμεσης και άμεσης φορολογίας που έπληττε περισσότερο τους μικρούς και τους μεσαίους, και μέσω των μέτρων στήριξης του μεγάλου κεφαλαίου ειδικά του ξένου (φορολογικές απαλλαγές, πιστωτικές διευκολύνσεις, φτηνή ενέργεια κ.α.)⁸⁸.

Υπ' αυτό το πρίσμα, υποστηρίζεται ότι η μεταπολεμική ανάπτυξη εξακολουθούσε να σηματοδοτεί μια νέα μορφή υπανάπτυξης⁸⁹, με την έννοια ότι συνέχιζε να δηλώνει ένα αρνητικό τύπο συναρμογής δύο διαφορετικών τρόπων παραγωγής, του καπιταλιστικού τρόπου που επικρατούσε στη "μεγάλη" βιομηχανία και της απλής εμπορευματικής παραγωγής που δέσποζε στη γεωργία και τη μικρή βιομηχανία⁹⁰. Ως ενδείξεις αυτής της αρνητικής διασύνδεσης της μικρής κλίμακας παραγωγής κατά τη μεταπολεμική περίοδο αναφέρονται : η κυριαρχία του ξένου κεφαλαίου στους δυναμικούς μεταποιητικούς τομείς, η χαμηλή απορροφητικότητα εργατικών χεριών από το βιομηχανικό

86 Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 93, ο.π.

87 Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 93, ο.π. Όπως ο ίδιος ο Μουζέλης επισημαίνει, αυτή την αρνητική σχέση ανάμεσα στους τομείς είναι που ο S.Amin καλεί "αποδιάρθρωση" (βλέπε Ν. Μουζέλη, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 100, ο.π.). Αντίθετα ως θετική ενσωμάτωση αναφέρεται όταν οι μικρές παραγωγικές μονάδες, καταφέρνουν να εξειδικευτούν, να αυξήσουν την παραγωγικότητα τους, και να δημιουργήσουν δεσμούς οργανικής συμπληρωματικότητας με τη μεγάλη βιομηχανία. Για τον Μουζέλη, στην περίπτωση αυτή, η εξάπλωση της τεχνολογικής προόδου που προέρχεται από τους δυναμικούς τομείς στην υπόλοιπη οικονομία επιφέρει ευεργετικά αποτελέσματα για την κατανομή του εισοδήματος, την επέκταση των εσωτερικών αγορών κ.λ.π.

88 Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 281, ο.π.

89 Βλέπε Ν. Μουζέλη, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 95, ο.π.

90 Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 96, ο.π.

τομέα, η μαζική μετανάστευση, η παραπέρα διόγκωση των υπηρεσιών και των βιοτεχνικών τομέων, η αδυναμία διατήρησης της διαφοράς της παραγωγικότητας της εργασίας μεταξύ του αναπτυγμένου βιομηχανικά τομέα και της μικρής κλίμακας παραγωγής, το χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας, η επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών. Έτσι, στη φάση αυτή καπιταλιστικής ανάπτυξης, το καινούργιο στοιχείο που εντοπίζεται είναι το ότι η ελληνική υπανάπτυξη δεν θεμελιώνεται πλέον όπως κατά το παρελθόν στη βάση ενός ασθενικού βιομηχανικού τομέα, αλλά αντίθετα στη βάση ενός τεχνολογικά προηγμένου, δυναμικού βιομηχανικού τομέα, εξαρτημένου, όμως, από το εξωτερικό και ασύνδετου οργανικά με την υπόλοιπη οικονομία.

Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, ο Μουζέλης θεωρεί ότι ο τύπος εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα διέφερε ριζικά από αυτόν που θεμελιώθηκε στις χώρες της Δ. Ευρώπης⁹¹. Η αρνητική σύνδεση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής με τον αναπτυγμένο βιομηχανικό τομέα και η μεταφορά πόρων προς το εξωτερικό εμπόδιζε τις χώρες της "κοινοβουλευτικής ημι-περιφέρειας" να αναπτύξουν ένα οργανικά συγκροτημένο και συνεκτικό παραγωγικό ιστό. Οι δομές υπανάπτυξης ως "ακούσιο" αποτέλεσμα της συγκεκριμένης στρατηγικής που ακολουθούσαν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες στην προσπάθεια τους να προωθήσουν τα συμφέροντά τους μέσα στα όρια που τους

91 Όπου οι μικρές μονάδες παραγωγής γνωρίζουν μεγάλη εξειδίκευση και παραγωγικότητα, ισχυρούς δεσμούς οργανικής συμπληρωματικότητας με τη μεγάλη βιομηχανία, έτσι ώστε είναι εφικτή η εξαπλώση της τεχνολογίας. Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 93. οπ.π.

επέβαλλε το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα⁹² διαιώνισαν την εξάρτηση. Ετσι, ως αιτία της διατήρησης της καθυστέρησης δεν εκλαμβάνεται εδώ η έλλειψη της καπιταλιστικής ανάπτυξης αλλά το γεγονός ότι η επέκταση του κεφαλαίου στηρίζεται στη διαρκή απομύζηση των καθυστερημένων (σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο)⁹³. Μάλιστα, ο δυναμισμός της ελληνικής εκβιομηχάνισης εξαρτάται, σύμφωνα με το Μουζέλη, από τη διατήρηση και την όξυνση των υπανάπτυγμένων χαρακτηριστικών της⁹⁴.

5.5. Ο "μη φορντικός τύπος" μεταπολεμικής ανάπτυξης και η κάμψη της ανταγωνιστικότητας ως βασικός παράγοντας κρίσης

Η Α. Λυμπεράκη υποστηρίζει ότι η διαδικασία εκβιομηχάνισης που συντελέστηκε στην Ελλάδα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στηρίχτηκε στο συνδυασμό του χαμηλού κόστους εργασίας και της διεύρυνσης της εγχώριας ζήτησης, που εξασφαλιζόταν, όχι με τις αυξήσεις των μισθών, ανάλογες προς αυτές της παραγωγικότητας, αλλά με την αύξηση των άδηλων πόρων που επέτρεπε η ευνοϊκή διεθνής συγκυρία. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η επέκταση του ελληνικού

92 Δηλαδή, οι επιλογές, η πολιτική, και η στρατηγική των ομάδων συμφερόντων που λειτουργούν σε ένα πλαίσιο λίγο-πολύ δομικών καταναγκασμών (σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο) είναι τέτοιες που διαιώνισουν την καθυστέρηση και την εξάρτηση. Σύμφωνα με τούτη την αντίληψη, ο Μουζέλης αμφισβητεί κατηγορηματικά το δομικό καθορισμό της δράσης που προτείνουν οι αναλύσεις στρουκτουραλιστικής έμπνευσης. Οι φορείς δράσης, σύμφωνα με την άποψη του δεν πρέπει να εκλαμβάνονται, όπως κάνει ο Althusser, ως απλά παράγωγα της πολύπλοκης και ιεραρχικής συναρμογής των συστημάτων (δομών), ως απλούς φορείς "δομών", στο βαθμό που εκτιμά ότι μια τέτοια προσέγγιση στην προσπάθεια της να εξαλείψει κάθε βολονταριστικό στοιχείο από τη κοινωνική διαδικασία καταλήγει στο άλλο άκρο : στο δομικό ντετερμινισμό που δεν δέχεται τη δυνατότητα αυτόνομης συλλογικής δράσης, σε έναν υπερστρουκτουραλισμό που ανάγει την κοινωνική ανάλυση στην "ανιστορική ταύτιση ενός αριθμού αμετάβλητων στοιχείων και τη μελέτη των περιπλοκών συναρμογών και συνδυασμών τους"(βλέπε Ν. Μουζέλη, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 106, ο.π.) Σύμφωνα με τον Ν. Μουζέλη, λοιπόν, οι συλλογικοί φορείς μπορούν να είναι αποτέλεσμα της δομικής ολότητας. Σε κάποια φάση ωστόσο της ιστορίας, στο στάδιο της μετάβασης, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, οι συλλογικοί φορείς αυτονομούνται και γίνονται οι ίδιοι οι δημιουργοί μιας νέας δομικής ολότητας, μιας νέας κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης. Το μεταβατικό στοιχείο πηγάζει από τη μη αντιστοιχία των δομών, μέσα στην οικονομία, ή ανάμεσα στην οικονομία και τις άλλες βαθμίδες του κοινωνικού σχηματισμού. Γιαυτό ο ερευνητής αυτός εκτιμά ότι οι ερμηνείες της ανάπτυξης πρέπει να θεμελιωθούν στη βάση μιας ταξικής και ιστορικής ανάλυσης, με στόχο να δια φωτίσουν τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στα συστήματα και στους φορείς δράσης, ανάμεσα στους δομικούς περιορισμούς και την ταξική πρακτική. Καθώς η ανάπτυξη και το μεταβατικό στάδιο δεν είναι τίποτα άλλο παρά το πολύπλοκο παιχνίδι ανάμεσα σε συλλογικούς φορείς δράσης. Η ανάπτυξη και η υπανάπτυξη προκύπτουν, σύμφωνα με τη άποψη αυτή, αθέλητα σαν αποτέλεσμα της διαφορετικής στρατηγικής ομάδων, οι οποίες στην προσπάθεια τους να προωθήσουν τα συμφέροντά τους μέσα στα όρια που τους επιβάλλουν οι διάφοροι δομικοί περιορισμοί μεταβάλλουν ή υπερασπίζονται το status quo. Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 114-118, ο.π.

93 Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 100, ο.π.

94 Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 98, ο.π.

καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο απέχει κατά πολύ από τους "ενάρετους κύκλους ευημερίας" του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης.

Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι σ' αντιδιαστολή μ' άλλες προσεγγίσεις (π.χ του Μουζέλης κ.α.) η επιβίωση των μονάδων παραγωγής μικρής κλίμακας δεν αποτελεί εδώ στοιχείο υπανάπτυξης⁹⁵. Καθώς οι θεωρητικές τοποθετήσεις σε όρους υπανάπτυξης δεν φαίνονται να επαληθεύονται κατά τη διερεύνηση της σχέσης της μικρής και μεγάλης βιομηχανίας σε επιμέρους κλάδους. Αφού οι μικρές μεταποιητικές μονάδες όχι μόνο εξακολουθούν να επιβιώνουν, αλλά ακόμη τείνουν να αυξάνουν στους "ηγετικούς" ⁹⁶ κλάδους (βασικής μεταλλουργίας, προϊόντων από μέταλλο, χημικών, χαρτιού, υφαντουργίας, πλαστικών, πετρελαιοειδών), στους οποίους η βιομηχανική συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση προωθείται συνεχώς και σε ψηλότερα επίπεδα, λόγω των ξένων επενδύσεων που προσανατολιζόνταν κατά κύριο λόγο σ' αυτούς κατά τη δεκαετία του '60 ⁹⁷. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις αντί για τη στασιμότητα και τη συμπίεση των μικρών παραγωγικών μονάδων που διέβλεπαν οι ερευνητές σε όρους υπανάπτυξης, πιστοποιείται μια τάση αναδιάρθρωσης από μεριάς της μικρής βιομηχανίας, η οποία συνεπάγεται σύνδεση μεταξύ της παραγωγής μεγάλης κλίμακας και της παραγωγής μικρής κλίμακας.

Η ανθεκτικότητα της μικρής κλίμακας βιομηχανίας ερμηνεύεται εδώ ως αποτέλεσμα εν μέρει της άδηλης κρατικής στρατηγικής και των εργαλείων κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, εκτός από την έκδηλη κρατική στρατηγική μέσω της οποίας το ελληνικό κράτος επιζητούσε να προωθήσει την ανάπτυξη της μαζικής παραγωγής ⁹⁸ λειτουργεί συγχρόνως και μια άδηλη κρατική στρατηγική η οποία μαζί με τις βιομηχανίες μεγάλης κλίμακας ωφελούσε έμμεσα και τις μικρομεσαίες

95 Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ. 118-120, ο.π.

96 "Ηγετικοί" κλάδοι, ως προς το βαθμό αλληλεξάρτησης και διασυνδέσης τους με την υπόλοιπη οικονομία, αναφέρονται η βασική μεταλλουργία, τα προϊόντα από μέταλλο, τα χημικά, το χαρτί, η υφαντουργία, τα πλαστικά, τα πετρελαιοειδή. Βλέπε Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ. 118, ο.π.

97 Πιο συγκεκριμένα, η Λυμπεράκη διαπιστώνει ότι οι μικρές μεταποιητικές μονάδες αυξάνονται στους κλάδους παραγωγής προϊόντων από μέταλλο, μηχανών, εργαλείων, ηλεκτρικών μηχανημάτων, και ηλεκτρικών συσκευών. Ενώ ο αριθμός των μικρών επιχειρήσεων μειώνεται στους "παραδοσιακούς" κλάδους της ελαφράς βιομηχανίας (βλέπε Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ. 118-120, ο.π.).

98 Το ελληνικό κράτος, προσπαθούσε να στηρίξει τη δημιουργία και τη διάδοση του συστήματος της μαζικής παραγωγής, μέσω του ελέγχου του τραπεζικού και πιστωτικού συστήματος, της υλοποίησης ενός τεράστιου προγράμματος επενδύσεων και της προσέλκυσης του ξένου κεφαλαίου με τη παροχή σοβαρών προνομίων (όπως η φθηνή παροχή ενέργειας, τεράστιες πιστώσεις, φοροσπαλλαγές και δυνατότητα επαναπατριsmού των κερδών) ενίσχυε και τις βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Βλέπε Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ. 121-4, ο.π.

επιχειρήσεις. Συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι το καταπιεστικό και αυταρχικό κράτος που αποκρυσταλώθηκε μέσα από το εμφύλιο πόλεμο και τη συντριβή της Αριστεράς, παρόλη τη φιλελεύθερη ιδεολογία και την προτίμηση του στην ιδιωτική πρωτοβουλία για την προώθηση της αναπτυξιακής διαδικασίας, ασκούσε μια έντονα παρεμβατική πολιτική προς όφελος των γενικών συμφερόντων του κεφαλαίου που δεν ευνοούσε μόνο τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες αλλά και τις μικρές βιοτεχνικές μονάδες. Ο προστατευτισμός, οι φορολογικές διευκολύνσεις, η ανοχή στη φοροδιαφυγή, η αντεργατική νομοθεσία, που πήγαζαν από την ανάγκη του κράτους να εξασφαλίσει τα γενικά συμφέροντα του κεφαλαίου άφηνε σοβαρά περιθώρια και για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις.

Όσον αφορά την οικονομική κρίση, από την άλλη μεριά, ο κλονισμός της επέκτασης του ελληνικού καπιταλισμού μετά το 1974 εκλαμβάνεται εδώ ως αποτέλεσμα του συνδυασμού τριών κυρίως παραμέτρων : του ταχύτατα μεταβαλλόμενου διεθνούς περιγύρου, των επιδράσεων της κληρονομημένης τεχνολογικής εξάρτησης, και της σταδιακής μείωσης της προστασίας της εγχώριας παραγωγής⁹⁹. Η όξυνση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80¹⁰⁰ προήλθε εξαιτίας κυρίως πρώτον, της σταδιακής μείωσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής μεταποίησης τόσο απέναντι στις αναπτυγμένες οικονομίες όσο και στις νέες βιομηχανικές χώρες της Νοτιανατολικής Ασίας, δεύτερον, της στασιμότητας της μεγένθυσης των αγορών που είχαν στηρίξει την οικονομική ευημερία στο παρελθόν (οικοδομικές κατασκευές, δημόσια έργα, αραβική αγορά για τις ελληνικές εξαγωγές), και τρίτον, της αδυναμίας ανταπόκρισης από μεριάς των ελληνικών επιχειρήσεων στις νέες παγκόσμιες τάσεις ανταγωνισμού, που δίνει έμφαση όχι στις τιμές αλλά σε άλλες ιδιότητες του προϊόντος όπως η ποιότητα το σχέδιο, η καινοτομία¹⁰¹.

Η κάμψη της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής μεταποίησης τόσο στην εγχώρια

99 Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ. 136-7, οπ.π.

100 Η παραπάνω οικονομολόγος διακρίνει τη φάση της κρίσης σε δύο υποπεριόδους. Στην περίοδο 1974 -1979, κατά τη διάρκεια της οποίας θεωρεί ότι η ελληνική μεταποίηση, μετά την πρώτη πετρελαιακή κρίση, επιτυγχάνει να αντισταθμίσει ως ένα βαθμό τις επιπτώσεις της ύφεσης προσανατολιζόμενη προς τους κλάδους καταναλωτικών αγαθών της ελαφράς βιομηχανίας, σε μια περίοδο που το γενικότερο ευρωπαϊκό σκηνικό ευνοεί τη μετατόπιση ορισμένων βιομηχανικών κλάδων προς τις νέες βιομηχανικές χώρες (NIC) του ευρωπαϊκού Νότου (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα). Στην περίοδο μετά το 1979 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 (μετά τη δεύτερη κρίση του πετρελαίου), κατά τη διάρκεια της οποίας κυριαρχούν, όπως αναφέρεται, έντονες τάσεις αποβιομηχανίσης και απο-επένδυσης και όλοι οι βιομηχανικοί κλάδοι βρίσκονται σε αδιέξοδο.

101 Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ.252, οπ.π.

όσο και στη διεθνή αγορά οφείλεται, όπως αναφέρεται, κατά κύριο λόγο στην αύξηση του κόστους παραγωγής, η οποία επέρχεται κάτω από την επίδραση μιας σειράς παραμέτρων όπως: οι νέες αυξήσεις των τιμών του πετρελαίου, η συρρίκνωση των ευρωπαϊκών αγορών για τις ελληνικές εξαγωγές ¹⁰², η σταδιακή μείωση του προστατευτισμού στο πλαίσιο ένταξης στην ΕΟΚ ¹⁰³, η αύξηση του ανταγωνισμού από τους παραγωγούς τόσο της Ευρώπης όσο και του Τρίτου Κόσμου, η σχετικά γρήγορη αύξηση των μισθών των οποίων η επιβάρυνση θεωρείται από πολλούς οικονομολόγους ελάχιστη ¹⁰⁴, οι παράγοντες που συνδέονται με τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας όπως η απουσία εγχώριας τεχνολογίας και τεχνογνωσίας ¹⁰⁵. Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, με άλλα λόγια, η κατάρρευση του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης στις αρχές της δεκαετίας του '80 επήλθε τόσο κάτω από τις ανταγωνιστικές πιέσεις που απελευθέρωσε η κρίση της παγκόσμιας οικονομίας όσο και κάτω από τις πιέσεις της ένταξης στην ΕΟΚ που επέβαλλε την αναπροσαρμογή του εγχώριου ρυθμιστικού πλαισίου.

102 Επειδή, σύμφωνα με τη Λυμπεράκη, δεν επιτρέπεται η μετακύληση της αύξησης του κόστους παραγωγής στις τιμές.

103 Παράγοντες δηλαδή που συνδέονται, όπως αναφέρεται, με την οικονομική πολιτική του κράτους: μείωση των δασμών και σταδιακή κατάργηση των εξαγωγικών επιδοτήσεων. Βλέπε Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ.260-261, ο.π.

104 Στην ελληνική βιβλιογραφία δύο παράγοντες θεωρούνται κυρίως υπεύθυνοι για την πτώση της ανταγωνιστικότητας, πρώτα-πρώτα η αύξηση των μισθών (άποψη των συντηρητικών οικονομολόγων) και δεύτερον οι παράγοντες που συνδέονται με τα διαρθρωτικά προβλήματα, όπως η έλλειψη εγχώριας τεχνολογίας και τεχνογνωσίας (άποψη πιο "ριζοσπαστικών" οικονομολόγων). Όπως φαίνεται η Λυμπεράκη υιοθετεί περισσότερο τη δεύτερη άποψη των "μη συντηρητικών" εναλλακτικών οικονομολόγων, οι οποίοι δεν δέχονται ως αιτία της πτώσης της ανταγωνιστικότητας την αύξηση των μισθών. Αντίθετα υποστηρίζουν ότι η άνοδος των μισθών συνέβαλλε ελάχιστα στις αυξήσεις του κόστους παραγωγής. Για παράδειγμα ο Γιαννίτσας εκτιμά ότι η συμβολή των αυξήσεων των ημερομισθίων κάλυπτε μόνο το 8% της συνολικής αύξησης του κόστους παραγωγής. Βλέπε Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ.262, ο.π.

105 Η Λυμπεράκη φαίνεται να ενστερνίζεται περισσότερο τη θέση "των ριζοσπαστών" οικονομολόγων που αποδίδει την κάμψη της ανταγωνιστικότητας στους παράγοντες που συνδέονται περισσότερο με τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας. Με άλλα λόγια φαίνεται να υιοθετεί ότι η αδύναμη και αναποτελεσματική βιομηχανική δομή που έχει κληρονομηθεί από το παρελθόν δεν έχει την εσωτερική ικανότητα να προχωρήσει σε οποιαδήποτε σοβαρή αναδιάρθρωση που θα προωθούσε την ανταγωνιστικότητα. Μάλιστα ως κύριος υπεύθυνος των διαρθρωτικών αυτών προβλημάτων θεωρείται το κράτος. Σύμφωνα με την τοποθέτηση αυτή, το ελληνικό κράτος ασκώντας μια υπέρμετρα προστατευτική πολιτική υπέρ του κεφαλαίου (παροχή κινήτρων, φοροαπαλλαγών, πιστωτικών διευκολύνσεων, επιδοτήσεων, τελωνειακών προστατευτικών δασμών, προγραμμάτων προώθησης εξαγωγών, συγκράτηση σε χαμηλά επίπεδα των ημερομισθίων) προκειμένου να αντιμετωπίσει τα προβλήματα μείωσης των κερδών και του υψηλού κόστους παραγωγής εξασφάλιζε την αναπαραγωγή μιας αναποτελεσματικής παραγωγικής βάσης, χωρίς να προκαλέσει κανένα εκσυγχρονισμό στη τεχνολογία και στις μεθόδους οργάνωσης της παραγωγής, αποφεύγοντας να προχωρήσει στην ανάληψη επενδύσεων στην παραγωγή και στη δημιουργία μιας εγχώριας τεχνολογικής βάσης. Βλέπε Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ.262, ο.π.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, ως λύση για το ξεπέρασμα της κρίσης της ελληνικής οικονομίας προτείνεται έτσι η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας. Ωστόσο, η Λυμπεράκη δεν προτείνει την προώθηση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων στη βάση χαμηλών τιμών, όπως κάνουν συνήθως τόσο οι "συντηρητικοί" όσο και οι "ριζοσπάστες" οικονομολόγοι. Καθώς, η ανταγωνιστικότητα των χαμηλών τιμών δεν εγγυάται, όπως αναφέρεται, την επιτυχία, γιατί αυτή η αντίληψη ανταγωνιστικότητας και ανταγωνιστικής στρατηγικής αντιστοιχεί στο πρότυπο της μαζικής παραγωγής, το οποίο βρίσκεται σήμερα υπό σοβαρή αμφισβήτηση ¹⁰⁶. Η προώθηση της ανταγωνιστικότητας πρέπει να αναζητηθεί, σύμφωνα με τη Λυμπεράκη, στο πλαίσιο της νέας αντίληψης ανταγωνιστικότητας που αρχίζει ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70 να κυριαρχεί σε παγκόσμια κλίμακα και η οποία αντιστοιχεί σε ένα διαφορετικό εναλλακτικό της μαζικής παραγωγής παραγωγικό σύστημα, στην Ευέλικτη Εξειδίκευση.

Για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής μεταποίησης, τονίζει η Λυμπεράκη, έχει περισσότερες δυνατότητες επιτυχίας η ανταγωνιστική στρατηγική της Ευέλικτης Εξειδίκευσης που έγκειται στην κατάκτηση τμημάτων της αγοράς όχι στη βάση χαμηλών τιμών αλλά στη βάση της εξειδίκευσης, της διαφοροποίησης των προϊόντων, του σχεδίου, της ποιότητας και της καινοτομίας (νέος ανταγωνισμός άσχετος από τις τιμές). Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης υποστηρίζεται λοιπόν ότι η Ευέλικτη Εξειδίκευση που στηρίζεται σε μικρές επιχειρήσεις παρέχει περισσότερες δυνατότητες στην ελληνική μεταποίηση να ξεπεράσει τα προβλήματα της. Καθώς, υπέρ της πρότασης αυτής συνηγορούν μια σειρά λόγοι, όπως : η επιτυχία του "πειράματος" σε άλλες χώρες (στην "Τρίτη Ιταλία", στη "Δεύτερη Δανία" κ.λ.π.), η περισσότερη ευαισθητοποίηση της εγχώριας αγοράς στη μόδα, η επιβράβευση της ευελιξίας σε παγκόσμιο επίπεδο, ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ των ελληνικών μικρομεσαίων και του πρότυπου Ευέλικτης Εξειδίκευσης, οι σχετικά μεγαλύτερες δυσκολίες προσαρμογής των μεγάλων επιχειρήσεων συγκριτικά με τις μικρές μονάδες ¹⁰⁷.

5.6. Συμπεράσματα

Σ αυτό το κεφάλαιο παρουσιάστηκαν ορισμένες προσεγγίσεις που ερμηνεύουν τη δυναμική της ελληνικής οικονομίας μεταπολεμικά μιας καπιταλιστικής οικονομίας στη

¹⁰⁶ Η ανταγωνιστική στρατηγική που προσβέβουν "ριζοσπάστες" και "συντηρητικοί" οικονομολόγοι αντιστοιχεί : στο πρότυπο μαζικής παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων, από άκαμπτες γραμμές παραγωγής, που απευθύνονται στις μεγάλες αγορές τυποποιημένων προϊόντων σε χαμηλές τιμές (ανταγωνισμός μέσω των τιμών).

¹⁰⁷ Βλέπε Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ.264, ο.π.

βάση των εσωτερικών σχέσεων και της ταξικής πάλης στην Ελλάδα (Τ. Γιαννίτση, Γ. Μηλιού και Η. Ιωακείμογλου, και Α. Λυμπεράκη), και κάποιες θεωρητικές τοποθετήσεις που δίνουν προτεραιότητα στις διεθνείς σχέσεις, στην παγκόσμια ταξική πάλη και στη διεθνή οικονομική συγκυρία (συνδεδεμένη ανάπτυξη - Βεργόπουλος, υπανάπτυξη - Μουζέλης).

Ετσι, ο Μουζέλης και ο Βεργόπουλος διατείνονται ότι η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο συντελέστηκε χάρη κυρίως στις χρηματιστικές μεταβιβάσεις από το εξωτερικό (άμεσες επενδύσεις του ξένου κεφαλαίου, άδηλοι πόροι). Αντίθετα, σύμφωνα με άλλους ερευνητές που δίνουν προτεραιότητα στην ταξική πάλη στην Ελλάδα (στις "εσωτερικές εθνικές σχέσεις"), η καπιταλιστική ανάπτυξη έχει πραγματοποιηθεί χάρη, είτε στην επιβίωση κάποιων ρυθμιστικών μηχανισμών βιομηχανικής ανάπτυξης" (Γιαννίτσης), είτε στην ανόδο του μέσου ποσοστού κέρδους του ελληνικού κεφαλαίου (ο Γ. Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου), είτε στο συνδυασμό των παραγόντων του χαμηλού κόστους εργασίας και της ενίσχυσης της ζήτησης μέσω της σταθερής επέκτασης των εισρεόντων αδήλων πόρων στην χώρα που επιτρέπει η ευνοϊκή διεθνής οικονομική συγκυρία (Α.Λυμπεράκη).

Όλοι σχεδόν οι προηγούμενοι ερευνητές, από την άλλη μεριά, θεωρούν ότι η ελληνική οικονομία διαταράχτηκε αποφασιστικά κατά τη διετία 1973-1974 στην Ελλάδα όχι λόγω της αύξησης των τιμών του πετρελαίου, αλλά για διάφορους άλλους λόγους. Πιο συγκεκριμένα, ο Τ. Γιαννίτσης υποστηρίζει ότι η βιομηχανική κρίση στην Ελλάδα προήλθε κάτω από το συνδυασμό των επιδράσεων που προκάλεσαν τρεις κυρίως παράμετροι : η επιβράδυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, η ρήξη των ρυθμιστικών μηχανισμών και η κρίση της θέσης της χώρας στην ιεραρχημένη πυραμίδα του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Αντίθετα ο Γ. Μηλιός και Η. Ιωακείμογλου προβάλλουν ως βασική αιτία της εκδήλωσης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα την κάμψη της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Η Λυμπεράκη, συγχρόνως, ισχυρίζεται ότι η επέκταση του ελληνικού καπιταλισμού αρχίζει να κλονίζεται μετά το 1974 λόγω της κάμψης της ανταγωνιστικότητας, της στασιμότητας της μεγένθυσης των αγορών, όπως και της αδυναμίας ανταπόκρισης από μεριάς των ελληνικών επιχειρήσεων στις παγκόσμιες τάσεις του "νέου ανταγωνισμού" που δίνει έμφαση όχι στις τιμές αλλά σε άλλες ιδιότητες του προϊόντος όπως η ποιότητα, το σχέδιο και η καινοτομία. Αντίθετα, ο Βεργόπουλος και ο Μουζέλης θεωρούν ότι η κρίση στην Ελλάδα δεν ξεκίνησε από εσωτερικές διαδικασίες, όπως η σχετική επιβράδυνση των κερδών παραγωγικότητας της εργασίας αναφορικά με την εξέλιξη των πραγματικών μισθών (Γ. Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου), ή η ανεπαρκής ενεργός ζήτηση λόγω μιας μόνιμης υποκατανάλωσης των εργαζομένων, αλλά

απο διαδικασίες που συνδέονται περισσότερο με τις τάσεις της παγκόσμιας οικονομίας, με την παγκόσμια οικονομική ύφεση.

Ετσι, ως λύση βιώσιμη λύση εξόδου απο την κρίση προτείνεται απο τους περισσότερους μελετητές (Γιαννίσης, Βεργόπουλος, Λυμπεράκη) η προώθηση της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης με στόχο τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων. Ανάμεσα σ' αυτές ξεχωρίζει η πρόταση της Λυμπεράκης, σύμφωνα με την οποία υπάρχουν μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας, αν η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας αναζητηθεί στη βάση της εξειδίκευσης, της διαφοροποίησης, του σχεδίου, της ποιότητας και της καινοτομίας του προϊόντος στο πλαίσιο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης που θα στηρίζεται στις μικρές επιχειρήσεις (Λυμπεράκη).

Αφού, λοιπόν, διευκρινίστηκαν οι θεωρητικές υποθέσεις, στη βάση των οποίων μέχρι τώρα έχει αναλυθεί η καπιταλιστική ανάπτυξη και η κρίση στην Ελλάδα και τεκμηριώθηκαν κάποιες προτάσεις πολιτικής εξόδου απο την κρίση, θα ακολουθήσει μια απόπειρα κριτικής αξιολόγησης τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Κριτική αξιολόγηση των κυριότερων προσεγγίσεων γύρω από την ανάπτυξη και κρίση της ελληνικής οικονομίας μεταπολεμικά

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια απόπειρα αξιολόγησης των προσεγγίσεων, που παρουσιάστηκαν προηγουμένως, αναφορικά με την ανάπτυξη και κρίση της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο όπως και με την τεκμηρίωση κάποιων μέτρων πολιτικής εξόδου από την κρίση.

Πιο συγκεκριμένα, κατ' αρχήν συντελείται η κριτική επεξεργασία των προηγούμενων θεωρητικών τοποθετήσεων όσον αφορά τους προσδιοριστικούς παράγοντες της μεταπολεμικής ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας (υποκεφάλαιο 6.1) και το χαρακτήρα της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα (υποκεφάλαιο 6.2). Ακολουθεί μια απόπειρα κριτικής διερεύνησης των προσεγγίσεων, που αναλύθηκαν προηγουμένως, αναφορικά με την κρίση της ελληνικής οικονομίας από τις αρχές της δεκαετίας του '70 (υποκεφάλαιο 6.3) και κατόπιν επιχειρείται μια απόπειρα αξιολόγησης των προβαλλόμενων λύσεων εξόδου από την κρίση (υποκεφάλαιο 6.4).

Η κριτική επεξεργασία των απόψεων που κυριάρχησαν στη συζήτηση γύρω από την οικονομική ανάπτυξη και κρίση της Ελλάδας τα τελευταία χρόνια, γίνεται με στόχο να τροφοδοτηθεί ένας προβληματισμός γύρω από τη "φύση" (*εσωτερική ή εξωτερική*) των προσδιοριστικών παραγόντων της ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας. Μέσα από την απόπειρα κριτικής αξιολόγησης που επιχειρείται εδώ επιζητάται, με άλλα λόγια, να αναπτυχθεί ένας προβληματισμός όσον αφορά τη νομιμότητα (ή όχι) της διχοτόμησης ανάμεσα σε "εσωτερικούς" και "εξωτερικούς" προσδιοριστικούς παραγόντες της ανάπτυξης (ή της κρίσης) της ελληνικής οικονομίας, που συνήθως συναντά κανείς στην ελληνική βιβλιογραφία.

Ανεξάρτητα από οποιαδήποτε κριτική, πάντως, θεωρώ ότι όλες σχεδόν οι προγενέστερες έρευνες που παρουσιάστηκαν προηγουμένως συμβάλλουν, σε μεγάλο ή μικρό βαθμό, για την καταγραφή της οικονομικής δυναμικής στην Ελλάδα. Κάθε μια προσέγγιση ξεχωριστά, ξεκινώντας με αφετηρία τις κοινωνικές σχέσεις, επιτυγχάνει να ρίξει - έστω και λίγο- φώς σε κάποια (ες) από τις συνιστώσες της οικονομικής δυναμικής στην Ελλάδα, να εντοπίσει κάποιους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανάπτυξης (ή της κρίσης) της ελληνικής οικονομίας, που συνδέονται είτε με τις "εσωτερικές εθνικές σχέσεις" (Μηλιός, Ιωακείμογλου, Γιαννίσης) είτε με τις "διεθνείς σχέσεις και αρθρώσεις" (Μουζέλης, Βεργόπουλος).

Ετσι, οι προσεγγίσεις που δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στις "διεθνείς" σχέσεις "ως προς τις "εσωτερικές εθνικές σχέσεις", χωρίς να εξετάζουν τις επιπτώσεις που επιφέρει η ταξική πάλη στην Ελλάδα για τη κερδοφορία του κεφαλαίου και τη μεγένθυση της ζήτησης των ελληνικών προϊόντων, μπορούν να διαφωτίσουν μόνο ορισμένες πλευρές της οικονομικής δυναμικής στην Ελλάδα. Παρόμοια, οι προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στις "εσωτερικές εθνικές σχέσεις", ως προς τις διεθνείς, παρουσιάζουν ορισμένα από τα δομικά χαρακτηριστικά της ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού, ενώ αδυνατούν να προσδιορίσουν κάποια άλλα εξίσου σημαντικά. Καθώς, όπως υποστηρίζεται στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, η "φύση" της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε μια χώρα δεν είναι ούτε απόλυτα "ενδογενής" ούτε απόλυτα "εξωγενής".

Στο πλαίσιο αυτών των παρατηρήσεων υπογραμμίζεται λοιπόν ότι η διάκριση του ενός ή του άλλου καθεστώτος συσσώρευσης δεν μπορεί να γίνει μόνο στη βάση των σχέσεων εξάρτησης του ελληνικού καπιταλισμού από τη δυναμική των κυρίαρχων δυτικο-ευρωπαϊκών οικονομιών (βλέπε πρότυπο "συνδεδεμένης" ανάπτυξης), ούτε μόνο στη βάση των επιπτώσεων της ταξικής πάλης στην Ελλάδα (βλέπε "μη φορντικό μοντέλο ανάπτυξης"), ούτε αποκλειστικά στη βάση των σχέσεων της απλής εμπορευματικής παραγωγής με τον καπιταλιστικό τομέα μιας οικονομίας (βλέπε πρότυπο "υπανάπτυξης").

Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, δεν έχουν διευκρινιστεί (τουλάχιστον από τις προηγούμενες προσεγγίσεις) οι λόγοι που επέβαλλαν μετά το 1974 και έκαναν να επιδεινωθεί τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80 η οικονομική κρίση στην Ελλάδα, στο βαθμό που δεν έχει τεκμηριωθεί μια ερμηνεία της δυναμικής του "εξωτερικού κόσμου" σε συνάρτησή με την ταξική πάλη τόσο στην Ελλάδα όσο και σε παγκόσμια κλίμακα, σε συνάρτησή δηλαδή με τις "εσωτερικές" σχέσεις του ελληνικού καπιταλισμού.

Μέσα από την κριτική αυτή, τονίζεται επίσης ότι η προώθηση της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης, είτε στηρίζεται στην Ευέλικτη Εξειδίκευση, είτε όχι, δεν μπορεί να εξασφαλίσει τη σταθερότητα σε μια μακροχρόνια βάση της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα, από τη στιγμή που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα ταλαντεύεται ακόμα ανάμεσα σε λύσεις που στηρίζουν, είτε το ποσοστό κέρδους, είτε την ελαχιστοποίηση των κινδύνων υποκατανάλωσης, από τη στιγμή δηλαδή που δεν έχει επιτευχτεί μια νέα συνολική μορφή ρύθμισης των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος σε παγκόσμια κλίμακα.

6.1. Κριτική αξιολόγηση των προσεγγίσεων αναφορικά με τη μεταπολεμική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας

Μεταξύ των Ελλήνων μελετητών παρουσιάζεται μια ευρεία συναίνεση όσον αφορά την περιοδολόγηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Στην ελληνική βιβλιογραφία είναι γενικά παραδεκτό ότι μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο συντελέστηκε στην Ελλάδα μια ταχύρυθμη οικονομική ανάπτυξη, η οποία, όμως, διαταράχθηκε αποφασιστικά από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Το έτος 1973 αποτέλεσε, σύμφωνα με τις περισσότερες προσεγγίσεις, το ορόσημο της ιστορικής επιβράδυνσης των επενδύσεων στην Ελλάδα, οι οποίες, μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, έφτασαν μετά από λίγα χρόνια στα όρια της στασιμότητας (Γ. Μηλιός - Η. Ιωακείμογλου¹, Κ. Βεργόπουλος, Α. Λυμπεράκη)².

Αντίθετα, όσον αφορά το πρότυπο συσσώρευσης και τη "φύση" της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης που αρχίζει να εκδηλώνεται από τις αρχές της δεκαετίας του '70, οι απόψεις δίστανται σημαντικά.

Ο Γιαννίσης υποστηρίζει ότι η ελληνική εκβιομηχάνιση στηρίχτηκε σε μια σειρά ρυθμιστικών μηχανισμών (όπως οι επενδύσεις στην οικοδομή, οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου, η μεγένθυση του διεθνούς εμπορίου, ο ψηλός βαθμός προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας και η κρατική πολιτική μοιράσματος του πλεονάσματος προς όφελος του κεφαλαίου). Οι Γ. Μηλιός και Η. Ιωακείμογλου θεωρούν ότι η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού προήλθε λόγω των ανοδικών τάσεων του γενικού ποσοστού κέρδους. Η Λυμπεράκη εκλαμβάνει το "ελληνικό θαύμα" ως αποτέλεσμα του συνδυασμού του χαμηλού κόστους εργασίας και της διεύρυνσης της εγχώριας ζήτησης μέσω των αδήλων πόρων που εισέρευσαν στην Ελλάδα χάρη στη ευνοϊκή διεθνή οικονομική ευημερία. Ο Βεργόπουλος εκτιμά ότι η ταχύρυθμη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας προσδιορίστηκε αποφασιστικά από τη δυναμική των κυρίαρχων οικονομιών του δυτικοευρωπαϊκού κέντρου, μέσω μιας διπλής δυναμικής, των άδηλων πόρων και των άμεσων επενδύσεων του ξένου κεφαλαίου. Ο Μουζέλης διατείνεται ότι μεταπολεμικά η Ελλάδα γνώρισε, υπο την αιγίδα του ξένου κεφαλαίου, μια σημαντική διαδικασία εκβιομηχάνισης, χωρίς να επιτύχει να εξαλείψει τις κληρονομημένες από το παρελθόν δομές "υπανάπτυξης", έως ότου η παγκόσμια οικονομική ύφεση έθεσε τέρμα σε αυτόν τον τύπο οικονομικής ανάπτυξης.

1 Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου, "Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού" και το ισοζυγίο πληρωμών", σελ 60, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1990.

2 Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις που μιλούν για "δυσδιάκριτη οριοθέτηση της έκτασης και του βάθους της κρίσης της ελληνικής οικονομίας", βλέπε Τ. Γιαννίση, Ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση σελ. 355, (δεύτερη έκδοση), GUTENBERG, Αθήνα 1985.

Ανεξάρτητα από οποιαδήποτε κριτική, οι προηγούμενες ερευνητικές προσπάθειες, έχουν συμβάλλει, σε μεγάλο ή μικρό βαθμό, για την καταγραφή της οικονομικής δυναμικής στην Ελλάδα. Κάθε προσέγγιση ξεχωριστά ξεκινώντας με αφετηρία τις κοινωνικές σχέσεις έχει επιτύχει να ρίξει - έστω και λίγο- φως σε κάποια (ες) από τις συνιστώσες της οικονομικής δυναμικής στην Ελλάδα.

Η Α. Λυμπεράκη, για παράδειγμα, έχει εντοπίσει δύο από τους πιο βασικούς παράγοντες που επέτρεψαν την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο : το χαμηλό κόστος εργασίας και τη διεύρυνση των αδήλων πόρων, που συντελέστηκε χάρη στην ευνοϊκή διεθνή συγκυρία. Ο Γ. Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου υπογράμμισαν τη σημασία της ανοδικής τάσης του ποσοστού κέρδους για τη συνέχιση της ελληνικής εκβιομηχάνισης, εκλαμβάνοντας μάλιστα την άνοδο αυτή ως αποτέλεσμα ενός συνόλου "εξωτερικών" προσδιορισμών" που αποτελούν την ιστορική αποκρυστάλωση της πάλης των τάξεων. Μέσα από την προσέγγιση του Γ.Μηλιού και του Η. Ιωακείμογλου επισημαίνεται έτσι πολύ σωστά η σημασία της ταξικής πάλης για τη διαμόρφωση της μακροοικονομικής δυναμικής στην Ελλάδα. Ακόμη, οι ερευνητές αυτοί κάνουν ένα επιπλέον βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση, όταν επιχειρούν να προσδιορίσουν τα ιστορικά στάδια της πάλης των τάξεων στην Ελλάδα, σε αναφορά με την παγίωση στο οικονομικό, κοινωνικό, θεσμικό και κρατικό επίπεδο, ενός συγκεκριμένου τύπου "ισορροπίας", στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας, και όταν συνάγουν από την άλλη την κίνηση του γενικού ποσοστού κέρδους από τις ενδείξεις που παρέχουν τα εθνικολογιστικά μεγέθη³.

Ωστόσο, η θεώρηση του Μηλιού και του Ιωακείμογλου καθίσταται προβληματική στο βαθμό που δεν λαμβάνεται υπόψη η σημασία της ταξικής πάλης στις άλλες χώρες για τη σταθερότητα της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Οι προσεγγίσεις που δίνουν προτεραιότητα στην ταξική πάλη στο εσωτερικό της χώρας, ως προς τις διεθνείς σχέσεις, μπορούν να συλλάβουν μόνο εν μέρει τη δυναμική της συσσώρευσης στην Ελλάδα, καθώς υποτιμούν το ρόλο των "διεθνών διαδικασιών και αρθρώσεων": τις επιπτώσεις που επιφέρει η παγκόσμια ταξική πάλη πάνω στο ποσοστό κέρδους του ελληνικού κεφαλαίου και στους όρους επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις αδυνατούν να συλλάβουν κατά τρόπο συνεκτικό τη "φύση" της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα και κατά συνέπεια να προσδιορίσουν τους παράγοντες που επέτρεψαν την οικονομική ανάπτυξη και επεβαλλαν

³ Ο συλλογισμός αυτός αναπτύσσεται πιο εκτεταμένα στο τέταρτο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής. Βλέπε υποκεφάλαια 4.1 Με σημείο εκκίνησης τις θεωρητικές αφετηρίες και το μεθοδολογικό πλαίσιο της Ρύθμισης και 4.4. Η μέθοδος ποσοτικής αποτίμησης των μεταβολών του γενικού ποσοστού κέρδους : μια απόπειρα αξιολόγησης.

τη διακοπή της διαδικασίας της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου σ' αυτήν ⁴.

Συγχρόνως ο Βεργόπουλος όπως και ο Μουζέλης επισήμαναν τη σημασία της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας για την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού ⁵. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας ερμηνεύεται εδώ σε συνάρτηση με τη διεθνή οικονομική συγκυρία, μέσω μιας διπλής δυναμικής των άδηλων πόρων και των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου "αλλοδαπής" προέλευσης ⁶, οι προηγούμενοι ερευνητές δεν επιτυγχάνουν τελικά να διαφωτίσουν τους λόγους που η ελληνική οικονομία προσδιορίζεται καθοριστικά, είτε προς την ανάπτυξη, είτε προς την ύφεση, από τις αναπτυγμένες δυτικο-ευρωπαϊκές οικονομίες. Καθώς, απουσιάζει η ανάλυση της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας από τη μια μεριά και της δυναμικής του ελληνικού καπιταλισμού από την άλλη σε συνάρτηση με τις επιπτώσεις που προκαλεί η ταξική πάλη τόσο εντός της ελληνικής επικράτειας όσο και σε παγκόσμια κλίμακα.

Ολοι σχεδόν οι προηγούμενοι ερευνητές, λοιπόν, διακρίνουν κάποιους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανάπτυξης (ή της κρίσης), τονίζοντας πότε τις "εσωτερικές εθνικές σχέσεις" (Μηλιός, Ιωακείμογλου, Γιαννίτσης) και πότε τις "διεθνείς σχέσεις και αρθρώσεις" (Μουζέλης, Βεργόπουλος).

Ωστόσο η "φύση" της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα δεν είναι ούτε απόλυτα "ενδογενής" ούτε απόλυτα "εξωγενής". Για παράδειγμα, ο "εξωγενής" χαρακτήρας του ελληνικού καπιταλισμού δεν επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι

4 Το επιχείρημα αυτό τεκμηριώνεται πιο εμπεριστατωμένα στο τέταρτο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής, βλ. 4.2. Κριτική στη Ρύθμιση.

5 Η προσέγγιση του Βεργόπουλου έχει αναλυθεί πιο εκτεταμένα στο προηγούμενο κεφάλαιο, υποκεφάλαιο 5.3.1, το πρότυπο της εισαγόμενης ευημερίας.

6 Ειδικότερα όσον αφορά το ρόλο των επενδύσεων ξένου κεφαλαίου για την ελληνική εκβιομηχάνιση έχω να παρατηρήσω τα εξής. Ένα μεγάλο μέρος των επενδύσεων του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα αφορά κεφάλαια των Ελλήνων εφοπλιστών. Από το στοιχείο αυτό προκύπτει ότι μετά το 1960 η κίνηση των κεφαλαίων ανάμεσα στη βιομηχανία και στην εμπορική ναυτιλία άλλαξε. Ενώ μέχρι τη δεκαετία του '60 η εμπορική ναυτιλία "απορροφούσε" τα κεφάλαια, μεγάλου συνήθως μεγέθους, από τη βιομηχανία και το εμπόριο κ.λ.π. Μετά το 1960 το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο άρχισε να χρηματοδοτεί την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα δεν συντελέστηκε όπως υποστηρίζει ο Βεργόπουλος ή ο Μουζέλης, υπο την αιγίδα του ξένου κεφαλαίου, αλλά υπο την αιγίδα του ελληνικού εφοπλιστικού κεφαλαίου! Κατά συνέπεια, η ελληνική οικονομία δεν προσδιορίστηκε καθοριστικά από την οικονομική ευημερία των δυτικο-ευρωπαϊκών χωρών, μέσω της δυναμικής των επενδύσεων του ξένου κεφαλαίου, αλλά προσδιορίστηκε δυναμικά από την ευημερία του "διεθνοποιημένου" μονοπωλιακού της κεφαλαίου. Μέσα απ' αυτές τις συνθήκες, το εφοπλιστικό κεφάλαιο επένδυσε σε βιομηχανικούς κλάδους στην Ελλάδα που συνδεόνταν άμεσα ή έμμεσα με τις δραστηριότητες τους, κάτω από ένα ιδιαίτερο "προνομιακό" καθεστώς. Μέσω της πολιτικής προσέκλυσης του ξένου κεφαλαίου, το ελληνικό κράτος εξασφάλιζε τη λειτουργία του μονοπωλιακού κεφαλαίου της Ελλάδας εντός της ελληνικής επικράτειας κάτω από ιδιαίτερα "προνομιακούς όρους" που εξασφάλιζαν εξαιρετικά υψηλές αποδόσεις υπέρ αυτού έναντι των άλλων κεφαλαίων.

επενδύσεις "αλλοδαπής" προέλευσης έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Αφού οι προσδιοριστικοί παράγοντες της εισροής "ξένων" κεφαλαίων στην Ελλάδα δεν εξαρτώνται από τη διεθνή οικονομική συγκυρία, όπως υποστηρίζουν ο Μουζέλης και ο Βεργόπουλος, αλλά κατά κύριο λόγο, όπως τονίζουν ο Γ. Μηλιός και Η. Ιωακείμογλου από τις συνέπειες που επιφέρει η ταξική πάλη στην Ελλάδα: από τους όρους δηλαδή κερδοφορίας του κεφαλαίου.

Παρόμοια, η "ενδογενής" φύση του ελληνικού καπιταλισμού δεν επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου εξαρτάται από το ποσοστό κέρδους και από τη ζήτηση των ελληνικών προϊόντων. Αφού, οι προσδιοριστικοί παράγοντες των παραμέτρων αυτών, που θεωρούνται από τους Μηλιό, Ιωακείμογλου και Γιαννίση ως "ενδογενείς", δεν είναι κατά τη γνώμη μου ανεξάρτητοι από τη διεθνή οικονομική συγκυρία. Για παράδειγμα, οι "ενδογενείς" ρυθμιστικοί μηχανισμοί, όπως οι επενδύσεις στην οικοδομή, η διεύρυνση του διεθνούς εμπορίου, οι οποίες, σύμφωνα με το Τ. Γιαννίση, λειτούργησαν ενισχυτικά για την ανάληψη της επενδυτικής δραστηριότητας στη βιομηχανία μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, μπορούν να θεωρηθούν ανεξάρτητοι από τη διεθνή οικονομική συγκυρία;

Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι οι προσεγγίσεις που δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στις "διεθνείς" σχέσεις "ως προς τις "εσωτερικές εθνικές σχέσεις", χωρίς να εξετάζουν τις επιπτώσεις που επιφέρει η ταξική πάλη στην Ελλάδα για την κερδοφορία του κεφαλαίου και τη μεγένθυση της ζήτησης των ελληνικών προϊόντων, μπορούν να διαφωτίσουν μόνο ορισμένες πλευρές της οικονομικής δυναμικής στην Ελλάδα. Παρόμοια, οι προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στις "εσωτερικές εθνικές σχέσεις", ως προς τις διεθνείς, παρουσιάζουν ορισμένα από τα δομικά χαρακτηριστικά της ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού, ενώ αδυνατούν να προσδιορίσουν κάποια άλλα εξίσου σημαντικά.

6.2. Κάποιες κριτικές παρατηρήσεις όσον αφορά το πρότυπο συσσώρευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα

Το μεταπολεμικό πρότυπο συσσώρευσης στην Ελλάδα αντανακλά ένα τύπο συνδεδεμένης ανάπτυξης, μη εντατικής μορφής χωρίς μαζική κατανάλωση των εργαζομένων όπως υποστηρίζει ο Βεργόπουλος, ή αντίθετα μια νέα όψη "υπανάπτυξης" όπως διακρίνει ο Μουζέλης, ή μήπως έχει δίκιο η Λυμπεράκη όταν υποστηρίζει ότι ο τύπος ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας απέχει κατά πολύ από τους "ενάρετους κύκλους του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης" ;

Κατά τη γνώμη μου, η διάκριση του ενός ή του άλλου καθεστώτος συσσώρευσης

δεν μπορεί να γίνει μόνο στη βάση των σχέσεων εξάρτησης του ελληνικού καπιταλισμού από τη δυναμική των επικρατουσών δυτικο-ευρωπαϊκών οικονομιών (βλέπε πρότυπο "συνδεδεμένης" ανάπτυξης), ούτε μόνο στη βάση των επιπτώσεων της ταξικής πάλης στην Ελλάδα (βλέπε "μη φορντικό μοντέλο ανάπτυξης"), ούτε αποκλειστικά στη βάση των σχέσεων της απλής εμπορευματικής παραγωγής με τον καπιταλιστικό τομέα μιας οικονομίας (βλέπε πρότυπο "υπανάπτυξης").

6.2.1 Συνδεδεμένη ανάπτυξη" ή μια νέα όψη "υπανάπτυξης";

Το καθεστώς συσσώρευσης στην Ελλάδα, δεν αντανakλά, όπως υποστηρίζει ο Βεργόπουλος, ένα πρότυπο "συνδεδεμένης" ανάπτυξης. Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας αντανakλά ένα πρότυπο "εισαγόμενης" ευημερίας, όσο και η ανάπτυξη των άλλων καπιταλιστικών οικονομιών. Αφού όλες οι καπιταλιστικές χώρες βρίσκονται σε θέση "αλληλο-εξάρτησης", είτε παράγουν συμπληρωματικά είτε ανταγωνιστικά προϊόντα, είτε γίνονται αποδέκτες εισοδημάτων και χρηματιστικών ροών από το εξωτερικό, μέσω της διαπλοκής των εσωτερικών τους αγορών και του "οικουμενικού" καθορισμού των όρων κερδοφορίας του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, η συσσώρευση του κεφαλαίου σε οποιαδήποτε χώρα, είτε παράγει ανταγωνιστικά, είτε όχι, εξαρτάται από την οικονομική επέκταση των χωρών της Δ. Ευρώπης, από τη διεύρυνση δηλαδή της παγκόσμιας αγοράς και την ανοδική ή όχι τάση του ποσοστού κέρδους στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες: από τη βιωσιμότητα ή όχι ενός δυναμικού πρότυπου συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα ⁷.

Παρόμοια, το πρότυπο συσσώρευσης στην Ελλάδα δεν φαίνεται, όπως υποστηρίζει ο Μουζέλης, να αντανakλά μια νέα όψη "υπανάπτυξης" ⁸. Καθώς, η "φύση" της οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα δεν μπορεί να καταγραφεί αποκλειστικά και μόνο στη βάση της συνάρθρωσης του τεχνολογικά προηγμένου βιομηχανικού τομέα με τις απλές εμπορευματικές μορφές παραγωγής και της εξάρτησης του βιομηχανικού προηγμένου τεχνολογικά καπιταλιστικού τομέα, χωρίς να λαμβάνει κανείς υπόψη τη μορφή της υπεραξίας (απόλυτης ή σχετικής) που κυριαρχεί εντός της ελληνικής επικράτειας και καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου. Γιατί, ακόμη, στον προσδιορισμό του καθεστώτος συσσώρευσης δεν διερευνώνται οι σχέσεις του ελληνικού

⁷ Για μια πιο εμπειριστατωμένη ανάλυση της προβληματικής αυτής, βλέπε Κεφάλαιο 4, υποκεφάλαιο 4.3 (μια απόπειρα θεωρητικής ανασύνθεσης του μοντέλου της ρύθμισης).

⁸ Ο Μουζέλης, όπως έχω ήδη παρουσιάσει, καταλήγει σε μια απαισιόδοξη άποψη όσον αφορά τη φύση και τις προοπτικές της οικονομικής ανάπτυξης των περιφερειακών και ημι-περιφερειακών οικονομιών ξεκινώντας από μια προβληματική της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής και των θεωρήσεων της "υπανάπτυξης". Βλέπε Κεφάλαιο 5 της παρούσας διατριβής, υποκεφάλαιο 5.4. Η "περιχαρακωμένη" και "άνιση" εκβιομηχάνιση.

καπιταλισμού με τις χώρες της περιφέρειας, και συνακόλουθα η ενδεχόμενη, μέσω του διεθνούς εμπορίου, μεταφορά "πόρων" από τα κεφάλαια σχετικά χαμηλής οργανικής σύνθεσης των χωρών της περιφέρειας προς τα "ελληνικά" κεφάλαια, σχετικά πιο υψηλής οργανικής σύνθεσης (ιδιαίτερα προς το "διεθνοποιημένο" εφοπλιστικό κεφάλαιο). Η ελληνική οικονομία αντανάκλα μια εξαρτημένη οικονομία που μεταβιβάζει πόρους προς το εξωτερικό; Η μήπως η ελληνική οικονομία, ευρισκόμενη σε θέση εξάρτησης, όπως και οι υπόλοιπες σε μικρό ή μεγάλο βαθμό καπιταλιστικές οικονομίες, μεταβιβάζει πόρους από τον αναπτυγμένο βιομηχανικό τομέα προς τις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες και ταυτόχρονα γίνεται επίσης αποδέκτης "πόρων" από τις χώρες της περιφέρειας;

Κατά την άποψη μου, η προσέγγιση που δίνει έμφαση μόνο τις σχέσεις εξάρτησης του ελληνικού καπιταλισμού από τις χώρες της καπιταλιστικής μητρόπολης αδυνατεί να συλλάβει τη θέση του ελληνικού κεφαλαίου στην ιεραρχημένη πυραμίδα του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και συνακόλουθα και το "χαρακτήρα" της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα, καθόσον υπερτιμά τη σημασία της "μεταφοράς πόρων" από τον αναπτυγμένο βιομηχανικό τομέα προς το εξωτερικό, προς τα κεφάλαια της καπιταλιστικής μητρόπολης, χωρίς να εξετάζει τις σχέσεις των χωρών της περιφέρειας με τις χώρες της "ημι-περιφέρειας", και συνακόλουθα την ενδεχόμενη μεταφορά πόρων από τις χώρες της περιφέρειας προς τον αναπτυγμένο, εντός της ελληνικής επικράτειας, βιομηχανικό τομέα.

Σοβαρές επιφυλάξεις μου δημιουργούνται επίσης όσον αφορά τη νομιμότητα της έννοιας "μεταβίβασης πόρων". Καθώς, υπ' αυτό τον όρο συμπεριλαμβάνονται δύο ξεχωριστές κατηγορίες κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες έχουν διαφορετικές συνέπειες σε όρους οικονομικής δυναμικής. Με τον όρο "μεταφορά πόρων", ο Μουζέλης αναφέρεται ουσιαστικά αφενός στη συνάρθρωση του καπιταλιστικού τομέα με την απλή εμπορευματική παραγωγή στην Ελλάδα, και αφετέρου στις διεθνείς σχέσεις μεταξύ του ελληνικού βιομηχανικού και των κεφαλαίων των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών που σημειώνονται στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς. Όσον αφορά την πρώτη σχέση, η συστηματική μεταφορά πόρων δηλώνει τη μεταβίβαση ενός μέρους της κοινωνικής εργασίας από τις μικρές βιοτεχνικές μονάδες προς τον ανεπτυγμένο καπιταλιστικό τομέα στην Ελλάδα, είτε μέσα από τη σφαίρα της κυκλοφορίας, είτε μέσα από τη σφαίρα της διανομής. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις οι μικρές εμπορευματικές μορφές παραγωγής αποτελούν έτσι το δεκανίκι τόσο για την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού (διατήρηση της θέσης του προηγμένου τεχνολογικά καπιταλιστικού τομέα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα παρά τη χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας συγκριτικά με τους βιομηχανικούς τομείς άλλων χωρών), όσο και για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του

κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, στο βαθμό που λειτουργούν ενισχυτικά για το γενικό ποσοστό κέρδους και τη δυναμική προσαρμογή των βασικών τομέων παραγωγής μέσω παραγωγής και μέσω κατανάλωσης σε παγκόσμια κλίμακα. Όσον αφορά τη δεύτερη σχέση, η μεταβίβαση πόρων προς το εξωτερικό σηματοδοτεί ουσιαστικά τη μεταφορά υπεραξίας προς τα αναπτυγμένες καπιταλιστικά οικονομίες, που συντελείται λόγω, είτε της διαφορετικής οργανικής σύνθεσης των κεφαλαίων, είτε των έκτακτων υπερκερδών. Η τελευταία αυτή σχέση δηλώνει ουσιαστικά ότι το ποσοστό κέρδους του ελληνικού κεφαλαίου, και συνακόλουθα και η κεφαλαιακή συσσώρευση εντός της ελληνικής επικράτειας εξαρτάται από τη θέση των ελληνικών επιχειρήσεων στην διεθνή κλίμακα ιεράρχησης των κεφαλαίων.

Από την άλλη μεριά νομίζω ότι ο χαμηλός βαθμός ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στην ελληνική βιομηχανία συγκριτικά με τις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες δεν υποδηλώνει απαραίτητα ότι η Ελλάδα κατατάσσεται στις χώρες της περιφέρειας ή ημι-περιφέρειας⁹. Αφού, ο ελληνικός καπιταλισμός έχει αναπτύξει εξαιρετικά μια άλλη δραστηριότητα που δεν υστερεί καθόλου όσον αφορά το βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων από τις άλλες καπιταλιστικές μητροπόλεις: την υπερπόντια εμπορική ναυτιλία. Κατά την άποψη μου, η υπεροχή στην παγκόσμια εμπορική ναυτιλία από μεριάς του ελληνικού κεφαλαίου δημιουργεί σοβαρές αμφιβολίες ως προς την "εγκυρότητα" της ταξινόμησης της Ελλάδας στις χώρες της περιφέρειας ή ημι-περιφέρειας. Ο ελληνικός καπιταλισμός δεν μπορεί να αντανakλά ένα περιφερειακό ή ημι-περιφερειακό κοινωνικό σχηματισμό, από τη στιγμή που ο ελληνόκτητος εμπορικός στόλος, σε σχέση με τον αριθμό των πλοίων και τη χωριτικότητα (ΚΟΧ), κατάλαμβάνει μια από τις πρώτες θέσεις ανάμεσα στους μεγαλύτερους εμπορικούς στόλους του κόσμου.

Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να κάνω μια τελευταία παρατήρηση όσον αφορά τη σύνδεση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής με τη μεγάλη βιομηχανία. Ο Μουζέλης υποστηρίζει ότι στην Ελλάδα οι μικρές παραγωγικές μονάδες ενσωματώθηκαν "αρνητικά" μέσα στην ελληνική οικονομία, επειδή από τις μικρές βιοτεχνικές μονάδες μεταβιβάζονται συστηματικά πόροι, μέσω διαφόρων μηχανισμών (τιμές, φορολογία) στον αναπτυγμένο καπιταλιστικό τομέα και στο εξωτερικό. Σύμφωνα με τούτη την αντίληψη, ο καπιταλιστικός τομέας της βιομηχανίας αναπτύσσεται σχετικά γρήγορα χάρη στη συστηματική μεταφορά πόρων από τις μικρές κλίμακας παραγωγής προς αυτόν, σε αντίθεση με τη μικρή εμπορευματική παραγωγή, η οποία ενώ διατηρείται, συμπιέζεται και

⁹ Χωρίς να επεκταθώ στο ζήτημα αυτό, στο βαθμό που ξεφεύγει από τους σκοπούς αυτής της παρουσίασης, θέλω να επισημάνω ότι, παρόλο που ο τρόπος ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας διαφέρει από τον τρόπο ανάπτυξης των μητροπολιτικών κέντρων λόγω της διαφορετικής διεθνούς ειδικεύσεως της χώρας, η Ελλάδα ανήκει στις χώρες της μητρόπολης.

φυτοζωεί. Στη βάση αυτής της "αρνητικής" σύνδεσης, ο Μουζέλης εκτιμά ότι ο "αναπτυγμένος και τεχνολογικά προηγμένος βιομηχανικός τομέας" δεν μπορεί να μεταφέρει το δυναμισμό και τη σχετικά ψηλή παραγωγικότητα του στην υπόλοιπη οικονομία. Οι παραπάνω σχέσεις αποτελούν στοιχεία "υπανάπτυξης" του ελληνικού καπιταλισμού. Αντίθετα, μέσα από επιμέρους κλαδικές μελέτες η Α. Λυμπεράκη ανακαλύπτει ότι σε ορισμένους "ηγετικούς" κλάδους, η αύξηση της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου συνδυάζεται με μια αύξηση του αριθμού των μικρών παραγωγικών μονάδων, μια τάση αναδιάρθρωσης από μεριάς των μικρών βιοτεχνικών μονάδων, από την οποία συνάγεται μια (θετική) σύνδεση μεταξύ της παραγωγής μεγάλης και μικρής κλίμακας.

Ανάμεσα σ' αυτή την αντιπαράθεση, νομίζω ότι κατ' αρχήν έχει δίκιο η Α. Λυμπεράκη, όταν δηλώνει ότι η επιβίωση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων έχει ευνοηθεί από την άδηλη κρατική στρατηγική και τα εργαλεία κρατικής παρέμβασης. Είναι αλήθεια ότι το ελληνικό κράτος επιζητώντας να εξασφαλίσει τα γενικά συμφέροντα του κεφαλαίου άφηνε περιθώρια και στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, παρ'ότι προωθούσε φανερά την ανάπτυξη της μεγάλης κλίμακας παραγωγής στην Ελλάδα. Ωστόσο, χωρίς να αμφισβητώ την τάση αναδιάρθρωσης από μεριάς της μικρής βιομηχανίας που εντοπίζει η Α. Λυμπεράκη, νομίζω ότι συντελείται πράγματι μια μεταφορά πόρων από την παραγωγή μικρής κλίμακας προς τον αναπτυγμένο βιομηχανικό τομέα. Αυτή η μεταβίβαση πόρων, όμως, δεν αποδεικνύει όπως υποστηρίζει ο Μουζέλης, ότι οι μικρές βιοτεχνικές μονάδες παραγωγής, παρά τη διατήρησή τους είναι καταδικασμένες στη στασιμότητα, στο βαθμό που δεν προσδιορίζεται το μέγεθος των πόρων που μεταβιβάζονται σχετικά με τους συνολικούς πόρους της μικρής εμπορευματικής παραγωγής, οι οποίοι εκτός των άλλων μπορεί να προέρχονται εν μέρει, μέσω των διεθνών ανταλλαγών, από "πόρους" των περιφερειακών οικονομιών. Κατά τη γνώμη μου, η μεταβίβαση πόρων δεν σηματοδοτεί αναγκαστικά τη στασιμότητα της μικρής εμπορευματικής παραγωγής, παρόλο ότι αυτή ευνοεί την ανάπτυξη του αναπτυγμένου βιομηχανικού τομέα. Αφού άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι στις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες που γνωρίζουν, σύμφωνα με το Μουζέλη, μια θετική σύνδεση ανάμεσα στη μικρή παραγωγή και στην παραγωγή μεγάλης κλίμακας συντελείται μια παρόμοια μεταφορά πόρων από τις μικρές βιοτεχνικές μονάδες προς τη μεγάλη βιομηχανία. Η μήπως δεν σημειώνεται μια παρόμοια μεταβίβαση "πόρων" ανάμεσα στις μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες; Κατά την άποψή μου, η μεταβίβαση πόρων δεν αποκλείει, όπως υποστηρίζει ο Μουζέλης, την οικονομική και τεχνολογική ανέλιξη των μικρών βιοτεχνικών μονάδων στη φάση του αναπτυξιακού άλματος. Αυτό εξαρτάται από τη βαρύτητα που έχουν κάθε φορά οι "μεταβιβαζόμενοι πόροι" στο σύνολο των

πόρων των μικρών μονάδων παραγωγής. Μάλιστα μέσα απο τα εμπειρικά δεδομένα δεν φαίνεται να επαληθεύεται κάτι τέτοιο. Πολλές βιομηχανικές μονάδες που σήμερα θα μπορούσαν να ταξινομηθούν στον αναπτυγμένο καπιταλιστικό τομέα έχουν ξεκινήσει απο μικρές βιοτεχνικές επιχειρήσεις.

Ανεξάρτητα πάντως απο οποιαδήποτε κριτική, θεωρώ ότι ο Μουζέλης επιζητώντας να ερμηνεύσει τις προοπτικές και τη φύση της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας και των χωρών της "κοινοβουλευτικής ημι-περιφέρειας" (Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική), στη βάση μιας ταξικής και ιστορικής ανάλυσης, απομακρυσμένης απο ένα μονόπλευρο στρουκτουραλισμό, αποτελεί ένα αρκετά πρωτότυπο εγχείρημα στη βάση της προτεραιότητας στις διεθνείς σχέσεις (αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη σχετική αυτονομία των εσωτερικών εθνικών σχέσεων), η οποία απέχει κατά πολύ απο μια απλή περιγραφή των εμπειρικών και ιστορικών γεγονότων.

6.2.2 "Μη εντατική μορφή" συσσώρευσης ή "μη φορντικό μοντέλο ανάπτυξης" ;

Το καθεστώς συσσώρευσης στην Ελλάδα, δεν σηματοδοτεί, όπως υποστηρίζει επιπλέον ο Βεργόπουλος, μια "μη εντατικής μορφής" συσσώρευσης. Ούτε το "χάσμα" της παραγωγικότητας της εργασίας, όπως ισχυρίζεται ο ερευνητής αυτός, ανάμεσα στην Ελλάδα και στις αναπτυγμένες δυτικο-ευρωπαϊκές οικονομίες διευρυνόταν στη φάση του αναπτυξιακού άλματος. Τα στατιστικά στοιχεία δεν επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο, καθόσον απο το 1960 εως και το 1973, η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας στην ελληνική μεταποίηση αυξάνεται με μεγαλύτερους ρυθμούς απο αυτούς που γνωρίζει κατά μέσο όρο η μεταποίηση στις χώρες του ΟΟΣΑ ¹⁰. Στην Ελλάδα μπορεί να μην υπήρξε πράγματι μια γενικευμένη χρήση των ταιηλορικών και φορντικών μεθόδων εργασίας. Η ελληνική οικονομία μπορεί συγκριτικά με τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες να εξακολουθεί να στηρίζεται σε μικρού μεγέθους επιχειρήσεις, να βρίσκεται σε πιο χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας, να έχει υψηλότερο κόστος παραγωγής, και να σπανίζει η εφαρμογή των σύγχρονων μορφών οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας (ταιηλορισμός - φορντισμός). Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν, όπως υποστηρίζει ο Βεργόπουλος, σημαντικοί μετασχηματισμοί στην οργάνωση της παραγωγικής εργασιακής διαδικασίας που ώθησαν την παραγωγικότητα της εργασίας σε αρκετά ψηλά επίπεδα, συγκριτικά με τα προηγούμενα χρόνια. Δεν σηματοδοτεί απαραίτητα μεταπολεμικά την "μη εντατική μορφή συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Απλώς

¹⁰ Σύμφωνα με τα δημοσιευμένα στοιχεία του ΟΟΣΑ, η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας στη ελληνική μεταποίηση αυξάνεται 7.5% κατά μέσο όρο κάθε χρόνο έναντι 5.4 % μέσου ετήσιου ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας στη μεταποίηση στις χώρες της ΕΟΚ (βλέπε πίνακα Π.Υ.6).

δείχνει ότι το βιομηχανικό κεφάλαιο εντός της ελληνικής επικράτειας, παρά τους ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης που γνώρισε ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '60, δεν κατόρθωσε μέχρι το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης να φτάσει το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών. Κατά την άποψη μου, η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας στην ελληνική μεταποίηση υποδηλώνει κάποιες αλλαγές στην οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας. Στην Ελλάδα φαίνεται ότι συντελέστηκε μια προοδευτική εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία, όμως απέχει κατά πολύ από τις ταιηλορικές και φορντικές μεθόδους εργασίας. Η συντελούμενη άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας στην Ελλάδα δείχνει την επικράτηση των μηχανισμών απόσπασης σχετικής υπεραξίας. Μάλιστα, η εντατική "φύση" της κεφαλαιακής συσσώρευσης στη νεότερη Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '60, εκτός από τα ψηλά "κέρδη" της παραγωγικότητας της εργασίας, επιβεβαιώνεται από ένα ακόμη στοιχείο: από τα υψηλά ποσοστά επένδυσης ¹¹ που πραγματοποιούσε η ελληνική βιομηχανία ¹² τα χρόνια 1960-1973.

Για να συνοψίσω, οι ενστάσεις που προβάλλω έναντι της προσέγγισης του Βεργόπουλου αφορούν το γεγονός ότι ο ερευνητής αυτός χρησιμοποιεί ως κριτήριο διάκρισης των καθεστώτων συσσώρευσης, τότε το βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων συγκριτικά με τις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες (βλέπε πρότυπο "μη εντατικής συσσώρευσης"), και τότε τις σχέσεις σύνδεσης της ελληνικής οικονομίας με τη δυναμική των δυτικο-ευρωπαϊκών οικονομιών (πρότυπο "συνδεδεμένης" ανάπτυξης ή "εισαγόμενης ευημερίας"), και όχι τις οικονομικές κανονικότητες που εξασφαλίζουν οι συγκεκριμένες μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων, ιδιαίτερα της σχέσης μισθωτής εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας.

Αντίθετα ο Βεργόπουλος έχει δίκιο όταν υποστηρίζει ότι η μορφή ρύθμισης της σχέσης κεφαλαίου - εργασίας εγγυήθηκε μια άνιση διανομή των κερδών της παραγωγικότητας υπέρ του κεφαλαίου, και συνακόλουθα δεν στήριξε τη μαζική κατανάλωση των εργαζομένων ούτε χρηματοδότησε ένα κράτος ευημερίας στην Ελλάδα. Πράγματι, στην Ελλάδα επικράτησε μια αντίληψη "κευσιανισμού" ιδιαίτερα "νεοκλασική και νεοφιλελεύθερη", που απέβλεπε στην τόνωση της αγοράς με την κλασική μέθοδο της απλής χρηματιστικής διαχείρισης. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, είναι αλήθεια ότι η ενεργοποίηση της οικονομίας, μέσω της ενίσχυσης της ζήτησης συντελέστηκε όχι χάρη

¹¹ Από το 1958-1973 επενδύεται κατά μέσο όρο κάθε χρόνο το 30.6 % της ακαθάριστης βιομηχανικής παραγωγής, ενώ από το 1963-73 (βλέπε πίνακα Π.1.2), το ποσοστό αυτό επένδυσης φτάνει στο 31.6 % του βιομηχανικού προϊόντος!

¹² Ως βιομηχανία, θεωρούνται εδώ τα ορυχεία, η μεταποίηση, ο ηλεκτρισμός, το φωταεριο, και το νερό.

στην πραγματική ή στη μελλοντική αποταμίευση, αλλά χάρη εν μέρει στη διαρκή εισροή συναλλάγματος από το εξωτερικό.

Υπ' αυτό το πρίσμα, θεωρώ πιο έγκυρη την ανάλυση της Λυμπέρακη που υποστηρίζει ότι η μεταπολεμική επέκταση του ελληνικού καπιταλισμού απέχει κατά πολύ από τους "ενάρετους κύκλους" του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης. Ωστόσο, οι επιφυλάξεις που μου δημιουργούνται έναντι της προσέγγισης αυτής είναι το ότι θα έπρεπε να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στη διερεύνηση τόσο των υλικών συνιστώσων της αξιοποίησης του κεφαλαίου προκειμένου να διακριθεί η συγκεκριμένη μορφή υπεραξίας (σχετική ή απόλυτη) που κυριαρχεί στις διάφορες φάσεις ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, όσο και των όρων επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση σε αναφορά με την κοινωνική διαστρωμάτωση, τον τρόπο διανομής του εισοδήματος, κ.λ.π.

Κατά τη γνώμη μου, ο χαρακτηρισμός του πρότυπου συσσώρευσης σε μια χώρα προϋποθέτει τη διερεύνηση των ισχύουσων κάθε φορά μορφών ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων (όπως της σχέσης κεφαλαίου εργασίας, των ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, του ρόλου του κράτους, της συνάρθρωσης των καπιταλιστικών μορφών παραγωγής με τις απλές εμπορευματικές μορφές, των διεθνών σχέσεων). Ως απαραίτητη προϋπόθεση για το χαρακτηρισμό ενός προτύπου συσσώρευσης σε μια χώρα, με άλλα λόγια, θεωρώ την εξιχνίαση της ακριβούς μορφής των κοινωνικών σχέσεων που καθορίζουν αποφασιστικά την αλλαγή της θέσης του κεφαλαίου στην ιεραρχημένη πυραμίδα του διεθνή καταμερισμού της εργασίας και συνακόλουθα προσδιορίζουν κατά ένα μέρος τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Υπ' αυτό το πρίσμα, υιοθετώ την άποψη που προβάλλεται μέσα από τους κόλπους της Ρύθμισης ότι η διάκριση της μετάβασης από ένα καθεστώς συσσώρευσης σε ένα άλλο απαιτεί τον εντοπισμό των ριζικών μετασχηματισμών των κοινωνικών σχέσεων, των ποιοτικών δηλαδή αλλαγών στην αναπαραγωγή των βασικών κοινωνικών σχέσεων του καπιταλιστικού συστήματος. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη κατά συνέπεια οι συντελούμενες ποιοτικές αλλαγές μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, που χαρακτηρίζουν τον τύπο εκβιομηχάνισης, δεν είναι μόνο αυτές που εντοπίζει η Λυμπέρακη, όπως το μερικό άνοιγμα της οικονομίας και ο ενισχυμένος ρόλος του ξένου κεφαλαίου στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, αλλά κατά κύριο λόγο είναι οι αλλαγές που προσδιορίζουν τις συνθήκες κερδοφορίας του ελληνικού κεφαλαίου και τους όρους επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση.

Στο πλαίσιο αυτών των παρατηρήσεων υποστηρίζω ότι η ανάλυση που αποβλέπει να συνάγει το χαρακτήρα του πρότυπου συσσώρευσης σε μια χώρα δεν νομιμοποιείται να

χρησιμοποιεί ως κριτήριο διάκρισης μόνο το βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων ή τις διεθνείς σχέσεις του ελληνικού καπιταλισμού, παραβλέποντας τις επιπτώσεις της ταξικής πάλης στην Ελλάδα. Ο προσδιορισμός της "φύσης" της συσσώρευσης σε μια χώρα προϋποθέτει κατ' αρχήν τη διερεύνηση της συγκεκριμένης μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα, μέσα από την οποία θα προσδιοριστεί η κυριαρχία ή όχι των μηχανισμών απόλυτης ή σχετικής υπεραξίας.

Ταυτόχρονα θεωρώ ότι ο περιορισμός της ανάλυσης στο πλαίσιο μιας χώρας δυσχεραίνει κατά κάποιο τρόπο τον προσδιορισμό όλων των παραμέτρων, οι οποίοι έχουν παίξει θετικό ρόλο για τη σταθεροποίηση της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε μια μακροχρόνια βάση εντός της ελληνικής επικράτειας. Όταν το πρότυπο συσσώρευσης χαρακτηρίζεται στη βάση κυρίως της μορφής της υπεραξίας (απόλυτης ή σχετικής) που κυριαρχεί εντός της ελληνικής επικράτειας, χωρίς να λαμβάνεται καθόλου υπόψη η μεταφορά υπεραξίας από τα κεφάλαια χαμηλής οργανικής σύνθεσης προς τα κεφάλαια υψηλής οργανικής σύνθεσης που συντελείται σε διεθνή κλίμακα και η οποία πιθανόν να τροφοδοτεί (ή να απομυζά) την καπιταλιστική ανάπτυξη στην Ελλάδα.

Η προσέγγιση του καθεστώτος συσσώρευσης, με άλλα λόγια, προϋποθέτει τη διερεύνηση του συνόλου των οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων που εγγυώνται οι ισχύουσες "εθνικές" θεσμικές μορφές (π.χ της μισθιακής σχέσης, τις σχέσεις ανταγωνισμού, του χρήματος, του κράτους) μέσα από τις οποίες εξασφαλίζεται η θέση του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά (κυριαρχία ή όχι παραγωγής απόλυτης ή σχετικής υπεραξίας), όσο και των οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων που εγγυώνται οι θεσμικές μορφές των άλλων χωρών στη βάση των οποίων συντελείται η μεταφορά υπεραξίας από τα κεφάλαια χαμηλής οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου προς υψηλής οργανικής σύνθεσης τα κεφάλαια και επιτρέπει μεταξύ των άλλων μια μακροχρόνια καπιταλιστική ανάπτυξη, χωρίς βίαιες διακυμάνσεις, σε παγκόσμια κλίμακα (βιωσιμότητα ενός δυναμικού παγκόσμιου πρότυπου συσσώρευσης)¹³. Υπ' αυτό το πρίσμα, θεωρώ το καθεστώς συσσώρευσης να προσδιορίζεται εσφαλμένα, τότε στη βάση των διεθνών σχέσεων, και τότε στη βάση των εσωτερικών εθνικών σχέσεων.

6.3. Κριτικές παρατηρήσεις όσον αφορά την κρίση της ελληνικής οικονομίας

Όλοι σχεδόν οι ερευνητές εκτιμούν ότι το πρώτο πετρελαιακό σοκ του 1973 δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να προκαλέσει το πέρασμα της ελληνικής οικονομίας από μια φάση ταχύρυθμης ευημερίας και δομικής σταθερότητας σε μια φάση κρίσης, αν

¹³ Βλπε Κεφάλαιο 4, υποκεφάλαιο 4.3 (μια απόπειρα θεωρητικής ανασύνθεσης του μοντέλου της ρύθμισης) της παρούσας διατριβής, όπου αναπτύσσεται πιο αναλυτικά η προβληματική αυτή.

δεν υπήρχαν άλλοι λόγοι.

Για παράδειγμα, ο Γιαννίτσας αποδίδει κατά κύριο λόγο την κρίση σε τρεις παράγοντες, στην επιβράδυνση της συσσώρευσης του βιομηχανικού κεφαλαίου, στη ρήξη των ρυθμιστικών μηχανισμών και στην απώλεια της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Σύμφωνα με τον Γ. Μηλιό και Η. Ιωακείμογλου, η αύξηση της τιμής του αργού πετρελαίου δεν θα μπορούσε σε καμιά περίπτωση να προκαλέσει την οξύτερη κρίση του 1973-1974, αν δεν είχαν ήδη συσσωρευθεί σ' όλες τις καπιταλιστικές χώρες, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, τα τυπικά συμπτώματα της κεφαλαιακής κρίσης υπερσυσσώρευσης: η δραστική μείωση του γενικού ποσοστού κέρδους. Κατά την άποψη αυτή, το πετρελαιοικό "σοκ" του 1973 επέτρεψε απλώς να έρθει στην επιφάνεια η κρίση υπερσυσσώρευσης, η οποία ως τότε εξελισσόταν στις αναπτυγμένες χώρες σε λανθάνουσα μορφή¹⁴. Αντίθετα ο Βεργόπουλος και ο Μουζέλης θεωρούν ότι η κρίση στην Ελλάδα δεν ξεκίνησε από εσωτερικές διαδικασίες, όπως η σχετική επιβράδυνση των κερδών παραγωγικότητας της εργασίας αναφορικά με την εξέλιξη των πραγματικών μισθών, όπως ισχυρίζονται ο Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου, ή η ανεπαρκής ενεργός ζήτηση λόγω μιας μόνιμης υποκατανάλωσης των εργαζομένων, όπως θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος άλλος, αλλά από διαδικασίες που συνδέθηκαν περισσότερο με τις τάσεις της παγκόσμιας οικονομίας, με την αντιστροφή της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας. Από την άλλη μεριά, η Λυμπεράκη αποδίδει τον κλονισμό της ελληνικής οικονομίας από τις αρχές της δεκαετίας του '70 στην κάμψη της ανταγωνιστικότητας, στη στασιμότητα της μεγένθυσης των αγορών όπως και στην αδυναμία ανταπόκρισης από μεριάς των ελληνικών επιχειρήσεων στις παγκόσμιες τάσεις του "νέου ανταγωνισμού" (έμφαση στην ποιότητα, το σχέδιο και την καινοτομία).

Τι ακριβώς συμβαίνει; Η παγκόσμια οικονομική ύφεση οδήγησε την Ελλάδα σε κρίση (Βεργόπουλος, Μουζέλης), ή αντίθετα έχουν δικηο όσοι υποστηρίζουν ότι η οικονομική ύφεση επήλθε στην Ελλάδα εξαιτίας των εσωτερικών σχέσεων, της πτώσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου (Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου), ή της χρεωκοπίας των ρυθμιστικών μηχανισμών (Τ. Γιαννίτσας); Η μήπως η οικονομική δυσπραγία στην Ελλάδα προκλήθηκε κάτω από την επίδραση του συνδυασμού "ενδογενών" και "εξωγενών" παραγόντων, οι οποίοι υπήρξαν κατά κύριο λόγο υπεύθυνοι για την προοδευτική μείωση της ανταγωνιστικότητας, τη στασιμότητα της μεγένθυσης των αγορών και την αδυναμία ανταπόκρισης από μεριάς των ελληνικών επιχειρήσεων στις τάσεις του νέου

14 Διαφορετικά, όπως υποστηρίζεται τα συμπτώματα της κρίσης θα έπρεπε να έχουν εξαλειφτεί κατά τη δεκαετία του '80 που σημειώνεται μια μείωση των τιμών του πετρελαίου (Γ. Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου).

ανταγωνισμού που έχει αρχίσει να κυριαρχεί διεθνώς από τα μέσα της δεκαετίας του '70 (Α. Λυμπεράκη);

6.3.1. Το κλειδί για την ερμηνεία της οικονομικής δυπραγίας στην Ελλάδα: οι "εσωτερικές εθνικές σχέσεις" ;

Ο Τ. Γιαννίσης καταθέτει μια καλή περιγραφή των χαρακτηριστικών της τελευταίας κρίσης της ελληνικής οικονομίας, χωρίς να έχει καταφέρει να καταγράψει κατά τρόπο συνεκτικό τη δυναμική της οικονομικής κρίσης.

Πιο συγκεκριμένα, η προσέγγιση του Γιαννίση που εκλαμβάνει την επιβράδυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου ως το αίτιο και συγχρόνως το αποτέλεσμα της κρίσης, όπως και το προσδιοριστικό στοιχείο της εξόδου απ' αυτή καταλήγει σε μια ταυτολογία¹⁵. Αφού, η κρίση μιας καπιταλιστικής οικονομίας δηλώνει ουσιαστικά την επιβράδυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, τη ρήξη της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου και η έξοδος απ' αυτή την ανάληψη της επενδυτικής δραστηριότητας.

Από την άλλη μεριά, όσον τους ρυθμιστικούς μηχανισμούς έχω να παρατηρήσω τα εξής. Κατ' αρχήν, το σταμάτημα της οικοδομής, η ανάσχεση των ξένων επενδύσεων, η συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου, δεν αποτελούν αιτίες, όπως αναφέρει ο Γιαννίσης, της οικονομικής κρίσης, αλλά τις διάφορες εκφάνσεις της. Συγχρόνως νομίζω ότι η ξεχωριστή αναφορά στα oligopolιακά ρυθμιστικά συστήματα παραγωγής -βαθμός προστασίας της βιομηχανίας¹⁶, επιδοτήσεις από τον κρατικό προϋπολογισμό - και στο ρυθμιστικό ρόλο του κράτους για την ερμηνεία της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα θα ήταν περισσότερο δόκιμη, αν συνδεόταν με την κρίση της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Καθώς οι δύο αυτοί παράγοντες προσδιορίζουν καθοριστικά τη διατήρηση ή όχι της θέσης της Ελλάδας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας.

Αντίθετα, δύσκολα κανείς μπορεί να αμφισβητήσει το γεγονός ότι η χώρα εισέρχεται σε μια φάση κρίσης με ένα μη-διαρθρωμένο και μη ανταγωνιστικό σύστημα βιομηχανικής

¹⁵ Γιαννίσης, Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση σελ. 360, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση)

¹⁶ Όσον αφορά το ρόλο της πολιτικής προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας από μεριάς του ελληνικού κράτους έχει δίκιο ο Γιαννίσης, όταν θεωρεί ότι η πολιτική αυτή έχει συμβάλει ως ένα βαθμό στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας, γιατί προωθεί μια σχετικά "αργή" και "ομαλή" διαδικασία τεχνολογικής ανέλιξης των ελληνικών επιχειρήσεων, η οποία συμβάλλει υπέρ της ανόδου της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων, και συνακόλουθα υπέρ της σταθερότητας (αν όχι της ανόδου) του ποσοστού κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων. Ωστόσο, είναι αλήθεια επίσης ότι η πολιτική αυτή, καθώς εμπόδιζε να εκδηλωθούν, όπως εκτιμούν ο Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου, οι εκθαλιστικές λειτουργίες της "κρίσης" των βιομηχανικών παραγωγικών δομών στην Ελλάδα συγκριτικά με τις αναπτυσσόμενες βιομηχανικά χώρες, φρέναρε τη "βίαιη" και "αστραπιαία" τεχνολογική αναδιάρθρωση από μεριάς των ελληνικών επιχειρήσεων.

παραγωγής που γίνεται, όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο Γιαννίσης, το ίδιο το καθοριστικό στοιχείο της κρίσης. Υπ' αυτό το πρίσμα, η σταδιακή κάμψη της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων ελληνικής μεταποίησης υποδεικνύει αναμφίβολα το δομικό χαρακτήρα κατά ένα μέρος της κρίσης.

Η κρίση της ελληνικής οικονομίας πέρα από το να αποτελεί ένα "εσωτερικό φαινόμενο" σηματοδοτεί χωρίς αμφιβολία, όπως αναφέρει ο Γιαννίσης, την κρίση της θέσης της χώρας στην ιεραρχημένη πυραμίδα του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας¹⁷. Ωστόσο, αν λάβει κανείς υπόψη το γεγονός ότι η κρίση της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας αρχίζει να εκδηλώνεται προοδευτικά μετά το πρώτο "σόκ" που υφίσταται η ελληνική οικονομία κατά τη διετία '73-74, η κρίση της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας δεν μπορεί να εκληφθεί σαφώς ως η γενεσιουργός αιτία εκδήλωσης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, ο Τ. Γιαννίσης όπως και όσοι ερευνητές τονίζουν, ως βασική αιτία της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, την απώλεια της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, την πτώση της ανταγωνιστικότητας κ.λ.π. εντοπίζουν στην ουσία κάποιους από τους παράγοντες που οδήγησαν στην όξυνση της οικονομικής κρίσης στα χρόνια της δεκαετίας του '80.

Το πρόβλημα, λοιπόν, που εντοπίζω στην προσέγγιση του Γιαννίση, είναι ότι, παρόλο που ξεκινά με αφετηρία τις κοινωνικές σχέσεις, δεν προβαίνει στη διερεύνηση των επιπτώσεων που επιφέρουν οι μορφές ρύθμισης (ή κρίσης) των κοινωνικών σχέσεων (στην Ελλάδα ή σ' άλλες χώρες) πάνω στη κερδοφορία του ελληνικού κεφαλαίου και στη μεγένθυση της ζήτησης των ελληνικών προϊόντων, παράγοντες από τους οποίους, σύμφωνα με τις ίδιες τις απόψεις του ερευνητή, εξαρτάται η διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα¹⁸.

Υπ' αυτό το πρίσμα, η αναφορά στην κρίση της παγκόσμιας οικονομίας για την ερμηνεία της εσωτερικής κρίσης δεν είναι, όπως υποστηρίζει ο Γιαννίσης¹⁹, ούτε εύκολη ούτε αστήρικτη προσέγγιση. Αντίθετα, κατά τη γνώμη μου, η αναφορά στη ρήξη των ρυθμιστικών μηχανισμών (π.χ κάμψη των επενδύσεων στην οικοδομή, συρρύνωση

17 Τ. Γιαννίσης, Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση σελ. 356, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση)

18 Ο Γιαννίσης συνδέει πολύ σωστά τη συσσώρευση του κεφαλαίου με την αποδοτικότητα του κεφαλαίου και με την επαρκή ζήτηση (Τ. Γιαννίσης, σελ. 374, ο.π.), υποστηρίζοντας μάλιστα ότι η σημερινή κρίση που εκδηλώνεται τόσο στην Ελλάδα όσο και στις υπόλοιπες χώρες συνδέεται με μια γενικευμένη ρήξη στην ισορροπία μεταξύ αμοιβής κεφαλαίου και αμοιβής (Τ. Γιαννίσης, σελ. 373, ο.π.), χωρίς, όμως, να μπαίνει στον κόπο να επαληθεύσει εμπειρικά την υπόθεση αυτή.

19 Βλέπε Τ. Γιαννίσης, σελ. 11, ο.π.

του διεθνούς εμπορίου και των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου αλλοδαπής πρόελευσης κ.λ.π) για την ερμηνεία κρίσης της ελληνικής οικονομίας, χωρίς να διενεργείται μια περαιτέρω ανάλυση των καθοριστικών τους παραμέτρων δηλώνει περισσότερο μια αστήριχτη προσέγγιση.

Απο την άλλη μεριά, όσον αφορά την προσέγγιση του Γ. Μηλιού και Η. Ιωακείμογλου έχω να παρατηρήσω τα εξής. Η εκδήλωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα κατά τη διετία 1973-1974, ως αποτέλεσμα κατά κύριο λόγο της κάμψης του γενικού ποσοστού κέρδους, δεν φαίνεται να επαληθεύεται από τα στατιστικά στοιχεία, που οι ίδιοι αυτοί οι ερευνητές εξετάζουν. Οι δείκτες κερδοφορίας (οριακή αποδοτικότητα ΔR και απόδοση κεφαλαίου R) σημειώνουν μια αυξητική τάση μέχρι το 1973²⁰. Εκτός, εάν ο Γ. Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου, ως πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, μεταφράζουν την ελάχιστη κάμψη των δεικτών κερδοφορίας που εμφανίζεται τη διετία 1971-1972, η οποία, κατά τη γνώμη μου, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να δικαιολογήσει την αιφνίδια συρρύκνωση της οικονομικής δραστηριότητας το 1974 και την είσοδο της ελληνικής οικονομίας σε μια φάση εικοσπενταετούς οικονομικής ύφεσης, όταν μάλιστα το 1973 οι εν λόγω δείκτες αποκαθίστανται και πάλι σε πολύ ψηλά επίπεδα.

Ο Γ. Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου καταλήγουν σ' αυτό το συμπέρασμα, γιατί οι αναλυτικές κατηγορίες που υιοθετούν δεν επιτρέπουν την αναζήτηση των αιτιών της οικονομικής κρίσης, σε άλλες σφαίρες του οικονομικού γίγνεσθαι, πέρα από τις επιπτώσεις που επιφέρει πάνω στο γενικό ποσοστό κέρδους η ταξική πάλη στην Ελλάδα. Η προσέγγιση του Γ. Μηλιού και του Η. Ιωακείμογλου (όπως και της σχολής της Ρύθμισης), υιοθετώντας ως πεδίο ανάλυσης τον εθνικό χώρο αδυνατεί να καταθέσει μια "ολοκληρωμένη" και "έγκυρη" ερμηνεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της κρίσης στην Ελλάδα, γιατί δίνοντας προτεραιότητα στις "εσωτερικές" εθνικές σχέσεις, ως προς τις διεθνείς, υποβαθμίζει το ρόλο που παίζουν οι διεθνείς εξελίξεις στην ανάπτυξη (ή κρίση) της ελληνικής οικονομίας²¹.

Ανεξάρτητα, όμως, από οποιαδήποτε κριτική, η προσέγγιση του Γ. Μηλιού και ο Η. Ιωακείμογλου, ξεκινώντας με αφετηρία την πάλη των τάξεων, ως την κινητήρια δύναμη της ιστορίας, όχι μόνο ξεφεύγει από το επίπεδο μιας απλής περιγραφής κάποιων χαρακτηριστικών της καπιταλιστικής ανάπτυξης (ή της κρίσης) στην Ελλάδα. Αλλά επιπλέον δεν αποτελεί μια έρευνα καθαρά θεωρητική, η οποία παραμένει σε ένα ψηλό

20 Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου, "Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού" και το ισοζύγιο πληρωμών", σελ 50, ο.π.

21 Για μια πιο εμπειριστατωμένη τεκμηρίωση της κριτικής αυτής, βλέπε Κεφάλαιο 4, υποκεφάλαιο 4.2. Κριτική στη Ρύθμιση.

επίπεδο αφαίρεσης και δεν μπορεί να αντιπαρατεθεί με τα οικονομικά γεγονότα, αλλά και ούτε μια εργασία κυρίως εμπειρική που δεν μπορεί να ξεφύγει από μια απλή αποσπασματική περιγραφή και η οποία σπάνια παρέχει μια θεωρητική ερμηνεία του όλου. Η προσέγγιση του Μηλιού και του Η. Ιωακείμογλου ανεξάρτητα από την εγκυρότητα ή όχι των αποτελεσμάτων που καταλήγουν, εφαρμόζουν μια μέθοδο που σηματοδοτεί λαμπρά κριτήρια επιστημονικότητας, όταν υιοθετούν τις κοινωνικές σχέσεις ως αφετηρία της ανάλυσης τους, εισάγουν τον ιστορικό χρόνο στην παρουσίαση της οικονομικής δυναμικής, και προσεγγίζουν τις μεταβολές των αξιακών σχέσεων από τις ενδείξεις που παρέχουν τα μακροοικονομικά μεγέθη²². Ακόμη, μέσα από την ανάλυση του Γ. Μηλιού και του Η. Ιωακείμογλου παρέχεται ένα πλούσιο υλικό εμπειρικών δεδομένων και στατιστικών στοιχείων, όσον αφορά τις φάσεις της κεφαλαιοκρατικής συσώρευσης στην Ελλάδα, τους όρους και τις προϋποθέσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης (το "κοινωνικό περιβάλλον" της συσώρευσης), την εξέλιξη της κερδοφορίας του κεφαλαίου και τις φάσεις του εξωτερικού εμπορίου στην Ελλάδα.

Παρά τα θετικά αυτά στοιχεία που μπορεί να εντοπίσει κανείς στην προσέγγιση του Γ. Μηλιού και του Η. Ιωακείμογλου, το ζήτημα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα παραμένει ανοικτό. Αν η οικονομική κρίση στην Ελλάδα δεν μπορεί να αναζητήσει τη γεννεσιουργός της αιτία στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι αυτή οφείλεται κατά κύριο αρχικά στην ελλειπή ενεργό ζήτηση που τείνει να προκαλεί η μόνιμη υποκατανάλωση των εργαζομένων εντός της ελληνικής επικράτειας;

Εκ πρώτης όψεως σχηματίζει κανείς την εντύπωση ότι ο Γ. Μηλιός και ο Η. Ιωακείμογλου, δεν εξετάζουν καθόλου μια τέτοια υπόθεση. Ωστόσο δεν συμβαίνει κάτι

22 Παρά τις όποιες διαφορές, αναφορικά με την ισχύ ή όχι γενικών νόμων κίνησης του καπιταλισμού κ.λ.π., νομίζω ότι η προσέγγιση αυτή έχει πολλά κοινά σημεία με τη μεθοδολογική πρόταση της Σχολής της Ρύθμισης - και ως ένα βαθμό και με τη μεθοδολογία που υιοθετεί η παρούσα διατριβή. Ξεκινά με αφετηρία τις αναλυτικές κατηγορίες του Μάρξ. Υιοθετεί τη μέθοδο ποσοτικής αποτίμησης της εξέλιξης του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας (το δείκτη των μεταβολών της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας σε σχέση με την κίνηση του πραγματικού μισθού). Εξετάζοντας έτσι τα ίδια στατιστικά στοιχεία, με κοινό σκοπό (την ανάλυση των δομικών χαρακτηριστικών της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα), καταλήγουμε στα ίδια συμπεράσματα όσον αφορά την εξέλιξη του δείκτη του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας στην Ελλάδα όσο και στις άλλες καπιταλιστικές οικονομίες κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Ενώ διαφωνούμε, όσον αφορά τη δυνατότητα μιας έγκυρης ποσοτικής αποτίμησης των μεταβολών της τεχνικής ή αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου μέσω του δείκτη της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου Y/K (βλέπε κεφάλαιο 4, υποκεφάλαιο 4.4., η μέθοδος ποσοτικής αποτίμησης των μεταβολών του γενικού ποσοστού κέρδους: μια απόπειρα αξιολόγησης), και τις αιτίες ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας (βλέπε στη συνέχεια κεφάλαιο 9, η δυναμική της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας: μια απόπειρα ερμηνείας).

τέτοιο. Οι προηγούμενοι ερευνητές διερευνούν τις συνθήκες πραγματοποίησης της υπεραξίας ως ένα "εξωτερικό", σχετικά με τους "νόμους κίνησης του κεφαλαίου", προσδιορισμό, που επενεργεί πάνω στις συνθήκες κερδοφορίας του κεφαλαίου. Οι μελετητές αυτοί εξετάζουν τους όρους επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, όχι ξεχωριστά, αλλά έμμεσα ως μια παράμετρο που καθορίζει αποφασιστικά το ποσοστό κέρδους. Για παράδειγμα, η "διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς" εκλαμβάνεται εδώ ότι είχε λειτουργήσει ενισχυτικά για την αύξηση της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου (Y/K) κατά την περίοδο 1960-1973. Παρόλο που αυτό ισχύει, μια τέτοια "έμμεση" αναφορά στη μόνιμη υποκατανάλωση των εργαζομένων, ως παράγοντα κρίσης, δεν βοηθά για να προσδιορίσει κανείς με σαφήνεια την "πρωταρχική αιτία" που προκαλεί την οικονομική κρίση σε μια χώρα. Καθώς, όλες οι κοινωνικές συνιστώσες μεταφράζονται ως άνοδος ή πτώση του ποσοστού κέρδους. Η δυσκολία αυτή, νομίζω ότι μπορεί να ξεπερασθεί, μόνο στο βαθμό που, παράλληλα με την προσέγγιση της κίνησης των αξιακών μεγεθών (της εξέλιξης του μέσου ποσοστού κέρδους), μέσα από τη διερεύνηση των μεταβολών στο πεδίο των τιμών (π.χ. του μεριδίου της εργασίας L/Y , της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου Y / K κ.λ.π) εξετάζονται παράλληλα και οι συνθήκες επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, θεωρώ πιο δόκιμη την προσέγγιση της Ρύθμισης, η οποία, με στόχο να διερευνήσει την ανάπτυξη ή κρίση μιας καπιταλιστικής οικονομίας, εξετάζει τόσο τις μεταβολές του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασίας όσο και της εξέλιξης του κανόνα εργατικής κατανάλωσης²³.

Ανεξάρτητα από την παρατήρηση αυτή, όμως, η οικονομική κρίση στην Ελλάδα δεν φαίνεται να σηματοδοτεί μια κρίση υποκατανάλωσης, αφού η μόνιμη διεύρυνση των άδηλων πόρων, η αύξηση των πραγματικών εισοδημάτων των αυτοασπασχολούμενων, όπως επίσης και των ελληνικών εξαγωγών εξουδετέρωνε τις δυσμενείς για την ανάπτυξη του κεφαλαίου επιπτώσεις, που προκαλούσε η μόνιμη καθυστέρηση του μέσου πραγματικού μισθού σε σύγκριση με την πρόοδο της παραγωγικότητας της εργασίας.

Ετσι, στο σημείο αυτό γεννάται το εξής ερώτημα. Μήπως η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κλονίσθηκε, όπως διατείνονται ο Βεργόπουλος και ο Μουζέλης, λόγω της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης ;

6.3.2. Η οικονομική δυσπραγία στην Ελλάδα επέρχεται ως απόρροια της αντιστροφής της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας;

23 Βλέπε Benassy J.P., Boyer R., Gelpi R.M., Lipietz A., Mistral J., Munoz J., Ominami C., "Approches de l'inflation : L' exemple francais, volume iii, p. 107, GORDES-CEPREMAP, 1977, όπως επίσης και κεφάλαιο 4 της παρούσας διατριβής, υποκεφάλαιο 4.1., με σημείο εκκίνησης τις θεωρητικές αφηρητές και το μεθοδολογικό πλαίσιο της Ρύθμισης;

Ο Βεργόπουλος όπως και ο Μουζέλης κάνουν ένα σημαντικό βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση, όταν ισχυρίζονται ότι η κρίση το 1973 στην Ελλάδα δεν ξεκίνησε από "εσωτερικές" διαδικασίες, αλλά από διαδικασίες που συνδέονται με τις τάσεις της παγκόσμιας οικονομίας.

Σ' αυτό το σημείο, όμως, έχω να παρατηρήσω τα εξής. Ο Βεργόπουλος τονίζει πολύ σωστά το ρόλο που έχει παίξει για την επιβράδυνση των επενδύσεων στη Ελλάδα η αντιστροφή της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας. Ωστόσο δεν επιχειρεί να τεκμηριώσει στατιστικά τη βασική του υπόθεση ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας δεν ξεκίνησε από "εσωτερικές" διαδικασίες (όπως η επιβράδυνση των κερδών παραγωγικότητας της εργασίας συγκριτικά με την εξέλιξη των πραγματικών μισθών, ή η εκδήλωση μιας κρίσης υπο-κατανάλωσης, λόγω της άνισης διανομής των "κερδών" της παραγωγικότητας). Μέσα από την προσέγγιση αυτή, έτσι, υποβαθμίζεται στην ουσία η σημασία της ταξικής πάλης στην Ελλάδα για τη διαμόρφωση της μακροοικονομικής δυναμικής σ' αυτήν.

Η διεθνής οικονομική ύφεση μπορεί να διέγειρε έντονες αυξήσεις των τιμών και προβλήματα στο εξωτερικό ισοζύγιο (λόγω της επιβράδυνσης των χρηματιστικών ροών από το εξωτερικό) και να ανάγκασε, όπως υποστηρίζει ο Βεργόπουλος, τις κυβερνήσεις να εγκαταλείψουν τις κευνσιανές χρηματιστικές τεχνικές και να υιοθετήσουν μια συσταλτική πολιτική, που επέφερε τον ακρωτηριασμό της εσωτερικής αγοράς, την ταχεία ύψωση των τιμών, τη συρρίκνωση των περιθωρίων κέρδους και συνακόλουθα την επιδείνωση κατά τρόπο διαρκή του επενδυτικού κλίματος στην Ελλάδα. Ωστόσο, μέσα από την προσέγγιση αυτή, παρά το γεγονός ότι κατατίθεται μια αρκετά αξιόπιστη περιγραφή της οικονομικής συγκυρίας, δεν εξιχνιάζεται η "φύση" της οικονομικής κρίσης που εκδηλώνεται τόσο στην Ελλάδα όσο σε παγκόσμια κλίμακα.

Με άλλα λόγια, ο Βεργόπουλος μπορεί να διακρίνει ορισμένους παράγοντες που συρρίκνωσαν τη ζήτηση για τα ελληνικά προϊόντα (εξαγωγές, απώλεια της αγοράς λόγω αυξημένου ανταγωνισμού από χώρες της Ν.Α.Ασίας) και επέδρασαν αρνητικά πάνω στο ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων (αύξηση των τιμών των εισαγομένων, αδυναμία μετακύλησης των αυξήσεων των τιμών, αύξηση του κόστους εργασίας και ανόδος των επιτοκίων), και οδήγησαν κατά συνέπεια την ελληνική οικονομία σε κρίση. Πράγματι, λοιπόν, οι στάσιμες αγορές, το υψηλό κόστος εργασίας και παραγωγής και ο αυξημένος ανταγωνισμός κατέληξαν να προκαλούν μια σταδιακή αποδιοργάνωση των παραγωγικών διαδικασιών και διασυνδέσεων στην Ελλάδα μετά το 1974. Ωστόσο, η ανάλυση του δεν ξεφεύγει από το επίπεδο μιας αξιόπιστης περιγραφής, τη στιγμή που δεν συνδέει τις εν λόγω οικονομικές εξελίξεις με την πάλη των τάξεων και τους ταξικούς συσχετισμούς δύναμης στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες.

Για παράδειγμα, το ποσοστό κέρδους δεν προσδιορίζεται καθοριστικά μόνο από τις αλλαγές στις σχέσεις μεταξύ του βιομηχανικού κεφαλαίου και του τοκοφόρου κεφαλαίου, αλλά κατά κύριο λόγο από την πάλη των τάξεων, από την αντίθεση κεφαλαίου - εργασίας. Από την άλλη μεριά, ο ερευνητής αυτός μπορεί να διακρίνει ότι οι πληθωριστικές πιέσεις και τα προβλήματα του ισοζυγίου πληρωμών στις περισσότερες δυτικές οικονομίες οδήγησαν στην εφαρμογή των μέτρων "αποθέρμανσης" της οικονομίας σε παγκόσμια κλίμακα και συνακόλουθα στην επιδείνωση του επενδυτικού κλίματος, κατά τρόπο διαρκή, σε παγκόσμια κλίμακα. Ωστόσο, ο Βεργόπουλος δεν εξετάζει κατά πόσο πίσω από τη λήψη των "αποθερμαντικών" μέτρων από μεριάς των κυβερνήσεων των δυτικών οικονομιών και τις πληθωριστικές πιέσεις ²⁴ που αρχίζουν ήδη από το 1968 να σημειώνονται στις περισσότερες δυτικές οικονομίες κρύβεται μια κρίση κεφαλαιοκρατικής υπερσυσσώρευσης (πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους) ²⁵.

Υπ' αυτό το πρίσμα, οι ενστάσεις που προβάλλω έναντι της προσέγγισης αυτής συνδέονται με το γεγονός ότι απουσιάζει η ανάλυση της βαθύτερης κατάστασης πραγμάτων που προκάλεσε το ξέσπασμα της οικονομικής ύφεσης σε παγκόσμια κλίμακα. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, ο Βεργόπουλος δεν μπορεί να εξηγήσει κατά πόσο η οικονομική κρίση στην Ελλάδα ξέσπασε ως απόρροια της κάμψης της κερδοφορίας του κεφαλαίου λόγω της εξάντλησης των κερδών της παραγωγικότητας της εργασίας στις περισσότερες δυτικές οικονομίες, ή αντίθετα ως αποτέλεσμα της

24 Κατά τη γνώμη μου, η ανάλυση του πληθωρισμού (έρποντα ή καλπάζοντα) σε μια χώρα προϋποθέτει πιο σύνθετη και εις βάθος ανάλυση των νόμων λειτουργίας και εξέλιξης του οικονομικού συστήματος, η οποία θα συνδέει την ύψωση των τιμών με διαδικασίες όπως η απαξίωση του κεφαλαίου, η εξέλιξη των συνθηκών κερδοφορίας, η εξάντληση των κερδών της παραγωγικότητας της εργασίας κ.λ.π. Μια τέτοια προσέγγιση του πληθωριστικού φαινομένου έχει επιχειρηθεί από τους Benassy J.P., Boyer R., Gelpi R.M., Lipietz A., Mistral J., Munoz J., Ominami C., στο "Approches de l'inflation : L' exemple francais, volume iii, p. 107, GORDES-CEPREMAP, 1977. Ο Κ. Βεργόπουλος, όμως, δεν επιχειρεί ένα τέτοιο εγχείρημα. Σύμφωνα με τον ερευνητή αυτό, ένας "υποβώσκων και λανθάνων" πληθωρισμός σημειώνεται στην Ελλάδα στη φάση της ανάπτυξης, που προέρχεται από τη δυσκαμψία της παραγωγικής δομής μπροστά σε μια συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση και ο οποίος απορροφάται τελικά μέσω της αύξησης των εισαγωγών. Ενώ, ο πληθωρισμός που εκδηλώνεται στις διάφορες φάσεις της κρίσης στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας εκλαμβάνεται από τον Βεργόπουλο ως απόρροια τεσσάρων κυρίως παραγόντων: ως αποτέλεσμα της προσπάθειας των επιχειρήσεων να διατηρήσουν τα κέρδη τους που απειλούνται μετά τη μονεταριστική αναδιπλώση, ως απόρροια της αύξησης των τιμών των εισαγομένων, ως προϊόν της αύξησης του κόστους εργασίας και τέλος της υποτίμησης του νομίσματος.

25 Για παράδειγμα, η ελληνική οικονομία υφίσταται το 1972 έντονες πληθωριστικές πιέσεις, 12 μήνες πριν από την ανατίμηση των τιμών του πετρελαίου, όχι εξαιτίας της αντιστροφής, όπως ισχυρίζεται ο Βεργόπουλος, της διεθνούς συγκυρίας και της περιοριστικής χρηματιστικής πολιτικής που αυτή αναγκαστικά επέβαλλε να υιοθετήσουν οι ελληνικές κυβερνήσεις, αλλά γιατί τη χρονιά αυτή (1972) για πρώτη φορά μετά από έξη χρόνια (1967) φαίνεται να σημειώνεται μια έντονη πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους (βλ. κεφάλαιο 9), η οποία φαίνεται να συνδέεται περισσότερο με την ανοδο του αντιδικτακτορικού αγώνα και των πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων ενάντια στη χούντα.

ανεπαρκούς ενεργούς ζήτησης που προξένησε η μόνιμη υποκατανάλωση των εργαζομένων σε διεθνή κλίμακα. Η προσέγγιση που ερμηνεύει την οικονομική κρίση στην Ελλάδα, ως αποτέλεσμα της αντιστροφής της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας, όφειλε κατά τη γνώμη μου να έχει δώσει μια απάντηση στο ζήτημα αυτό. Αντίθετα, ο Βεργόπουλος έχει δίκιο όταν υποστηρίζει ότι στη φάση της κρίσης η Ελλάδα πλήττεται περισσότερο, λόγω του υπερβολικά εξαρτημένου χαρακτήρα του κεφαλαίου της σε τεχνολογικό, εμπορικό και χρηματιστικό επίπεδο.

Τέλος, όσον αφορά την προσέγγιση της Α. Λυμπεράκη, έχω να παρατηρήσω τα εξής. Η ερευνήτρια αυτή κάνει ένα βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση, όταν ερμηνεύει την κρίση της ελληνικής οικονομίας, ως αποτέλεσμα τόσο των "εξωγενών" όσο και των "ενδογενών" παραγόντων. Στο πλαίσιο της ανάλυσης αυτής, όμως, οι οικονομικές τάσεις (όπως η κάμψη των άδηλων πόρων, η ύψωση των τιμών του πετρελαίου, η στασιμότητα της μεγένθυσης των αγορών, η συρρίκνωση της αύξησης των ελληνικών εξαγωγών, η σταδιακή απώλεια πτώση της ανταγωνιστικότητας, κ.λ.π.) δεν προσδιορίζονται σε συνάρτηση με τις βασικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Παρά το γεγονός ότι σε θεωρητικό επίπεδο, η Λυμπεράκη ερμηνεύει την οικονομική δυναμική στη βάση των επιταγών της αξιοποίησης του κεφαλαίου και του περιορισμού των κινδύνων υποκατανάλωσης. Όταν προχωρά στη διερεύνηση της ελληνικής περίπτωσης, δεν επιχειρείται να επαληθευτεί η υπόθεση αυτή. Επειδή, το εγχείρημα αυτό, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, ξεφεύγει από τους στόχους της έρευνας της. Ετσι, απουσιάζει από την προσέγγιση της Λυμπεράκη, μια εις βάθος ανάλυση των τρέχουσων οικονομικών εξελίξεων (π.χ της πτώσης της ανταγωνιστικότητας, της στασιμότητας της ζήτησης κλπ), που θα επιχειρούσε να συνδέσει αυτές με τις βασικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (πρωτογενής τάση του ποσοστού κέρδους, κίνδυνοι υποκατανάλωσης).

Για παράδειγμα, η μείωση των ελληνικών εξαγωγών, η πτώση των άδηλων πόρων, η όξυνση του ανταγωνισμού δεν συσχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με την επιδείνωση της κερδοφορίας του κεφαλαίου σε παγκόσμιο επίπεδο και τη συνακόλουθη χρεωκοπία του παγκόσμιου πρότυπου συσσώρευσης. Ετσι, δεν διευκρινίζεται η πρωταρχική αιτία εκδήλωσης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Παρόμοια, όσον αφορά την όξυνση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80, ενώ αναφέρονται οι περισσότεροι παράμετροι που κατέστησαν την κρίση οξύτερη μετά το 1979 (όπως η στασιμότητα της μεγένθυσης των αγορών, η κάμψη της ανταγωνιστικότητας, η αδυναμία αναπροσανατολισμού της ανταγωνιστικής στρατηγικής από μεριάς των ελληνικών επιχειρήσεων στις "νέες" αρχές

ανταγωνισμού), δεν συνδέονται και πάλι οι εξελίξεις αυτές (η δυναμική του "εξωτερικού" κόσμου) με τις "εσωτερικές σχέσεις" του ελληνικού καπιταλισμού, με τις επιπτώσεις που διεγείρει η ταξική πάλη και ο ταξικός συσχετισμός δυνάμεων στο εσωτερικό της Ελλάδας όσο και στις άλλες χώρες.

Για να συνοψίσω, στο πλαίσιο αυτής της αξιολόγησης υποστηρίζω ότι όλες σχεδόν οι προαναφερόμενες προσεγγίσεις αδυνατούν να εντοπίσουν την πρωταρχική αιτία εκδήλωσης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα το 1974, στο βαθμό που δεν επιχειρούν να καταθέσουν μια ερμηνεία της δυναμικής του "εξωτερικού κόσμου" σε συνάρτηση με τις επιπτώσεις που διεγείρει η ταξική πάλη τόσο στην Ελλάδα όσο και σε παγκόσμια κλίμακα.

6.4. Αξιολόγηση των προτεινόμενων λύσεων για την υπέρβαση της κρίσης

Ως λύση υπέρβασης της κρίσης της ελληνικής οικονομίας συνηθίζεται, όπως είδαμε προηγουμένως, να προτείνεται η προώθηση της αναδιάρθρωσης των βιομηχανικών δομών, με στόχο τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων (Γιαννίσης, Βεργόπουλος, Λυμπεράκη).

Για παράδειγμα, ο Τ. Γιαννίσης, αφού επισημαίνει ότι το πρόβλημα της συσσώρευσης αποτελεί "πρόβλημα δομής της συσσώρευσης και όχι απλώς συγκυριακής ανάκαμψης με αμετάβλητα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά" προτάσει, ως λύση που θα διευκολύνει την έξοδο από την κρίση, την προώθηση της αναδιάρθρωσης των βιομηχανικών δομών μέσα από την ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών, των νέων παραγωγικών διαδικασιών και προϊόντων, των νέων μορφών ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων²⁶.

Σύμφωνα με το Βεργόπουλο, από την άλλη μεριά, η λύση στο σημερινό αδιέξοδο της Ελλάδας πρέπει να αναζητηθεί μέσα από μια πολιτική που θα αποδυναμώσει ιστορικά την παλαιά τάξη πραγμάτων που επί δεκαετίες εξασφάλιζε μέσω της κρατικής υποστήριξης τα εύκολα και ψηλά κέρδη και το χαμηλό εργασιακό κόστος, την τεχνολογική καθυστέρηση μαζί με την κοινωνική υπανάπτυξη, και θα εγκαινιάσει μια νέα οικονομική πραγματικότητα στηριγμένη στην οικονομική αυτοδυναμία των επιχειρήσεων, στον τεχνολογικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό, στην προσαρμογή του εργασιακού

26 Βλέπε Τ. Γιαννίσης, *Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση* σελ. 363, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 1985 (δεύτερη έκδοση); όπως και Κεφάλαιο 5 (υποκεφάλαιο 5.1. Οι ρυθμιστικοί μηχανισμοί: κλειδί για την ερμηνεία της ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος) της παρούσας διατριβής.

κόστους και της παραγωγικότητας στη δυτικοευρωπαϊκή τροχιά²⁷. Η πολιτική που προτείνεται εδώ δεν θα έχει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, μόνο στόχους άμεσα εξισορροπητικούς (άμεσο περιορισμό των εξωτερικών και των δημόσιων ελλειμμάτων), αλλά και αναπτυξιακούς²⁸. Ο Κ. Βεργόπουλος, αμφισβητώντας, έτσι, την αποτελεσματικότητα της πλήρους εγκατάλειψης στα αυτοματοποιημένα κριτήρια της αγοράς, του τραπεζικού συστήματος, και της αποδοτικότητας, προτείνει την προαγωγή της συνολικής οικονομικής ανάπτυξης μέσα από την προαγωγή ορισμένων "ηγερτικών κλάδων"²⁹. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον ερευνητή αυτό, ο στόχος της ανάκαμψης μπορεί να επιδιωχτεί μόνο επιλεκτικά, κατά κλάδο ή ακόμη και κατά επιχείρηση.

Τέλος, η Α. Λυμπεράκη προβάλλει, ως λύση για το ξεπέρασμα των προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας, την αναβάθμιση της βιομηχανικής δομής στο πλαίσιο μιας ευέλικτης αναπτυξιακής επιλογής που θα στηρίζεται στις μικρές επιχειρήσεις. Υπ' αυτό το πρίσμα, η Λυμπεράκη αμφισβητεί τη διεξόδο που προτείνουν κατά καιρούς είτε οι "ριζοσπάστες" είτε οι "συντηρητικοί" οικονομολόγοι, καθώς και οι δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις επιζητούν τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας στη βάση των χαμηλών τιμών³⁰. Η συνταγή της επιτυχίας για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής μεταποίησης, τονίζει η Λυμπεράκη, φαίνεται να βρίσκεται περισσότερο στην ανταγωνιστική στρατηγική της ευέλικτης εξειδίκευσης, που έγκειται στην κατάκτηση τμημάτων της αγοράς όχι στη βάση χαμηλών τιμών αλλά στη βάση της εξειδίκευσης, της διαφοροποίησης των προϊόντων, του σχεδίου, της ποιότητας και της καινοτομίας. Η Ευέλικτη Εξειδίκευση που στηρίζεται σε μικρές επιχειρήσεις παρέχει περισσότερες δυνατότητες στην ελληνική μεταποίηση για να ξεπεράσει τα προβλήματα της. Καθώς, υπέρ της πρότασης αυτής συνηγορούν, όπως αναφέρεται, μια σειρά παράγοντες όπως: η επιτυχία του "πειράματος" σε άλλες χώρες (στην "Τρίτη Ιταλία", στη "Δεύτερη Δανία"

27 Κ. Βεργόπουλος, σελ.132, ο.π., Αθήνα 1986

28 Κ. Βεργόπουλος, σελ.132, ο.π., Αθήνα 1986

29 Κ. Βεργόπουλος, σελ.134, ο.π., Αθήνα 1986, όπως και Κεφάλαιο 5 (υποκεφάλαιο 5.3 Το μοντέλο της συνδεδεμένης ανάπτυξης και η κρίση της ελληνικής οικονομίας ως αποτέλεσμα της διεθνούς οικονομικής ύφεσης) της παρούσας μελέτης.

30 Σύμφωνα με τους "συντηρητικούς" οικονομολόγους, η κάμψη της ανταγωνιστικότητας οφείλεται κυρίως στην άνοδο των μισθών που σημειώθηκαν ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80 (Μαρίνος και Ομάδα οικονομικού Ταχυδρόμου, Δράκος, Παπαδάκης, Παπαλεξόπουλος, κ.α). Αντίθετα οι "ριζοσπάστες" οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι η προοδευτική πτώση της ανταγωνιστικότητας οφείλεται σε παράγοντες που συνδέονται με τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής μεταποίησης (έλλειψη εγχώριας τεχνολογίας και τεχνογνωσίας), με κληρονομημένη "τεχνολογική εξάρτηση της χώρας" (Λυμπεράκη), με "τα προβλήματα της δομής της συσσώρευσης" (Γιαννίτσας), με τον υπερβολικά εξαρτημένο χαρακτήρα του ελληνικού κεφαλαίου σε τεχνολογικό, εμπορικό, και χρηματιστικό επίπεδο (Βεργόπουλος) κ.λ.π. Το στοιχείο αυτό, σύμφωνα με τους περισσότερους ερευνητές, αποτελεί την αιτία όξυνσης της οικονομικής κρίσης και ταυτόχρονα τον καθοριστικό παράγοντα εξόδου της ελληνικής οικονομίας απ' αυτήν.

κ.λ.π.), η περισσότερη ευαισθητοποίηση της εγχώριας αγοράς στη μόδα, η επιβράβευση της ευελιξίας σε παγκόσμιο επίπεδο, ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ των ελληνικών μικρομεσαίων και του πρότυπου Ευέλικτης Εξειδίκευσης, οι σχετικά μεγαλύτερες δυσκολίες προσαρμογής των μεγάλων επιχειρήσεων συγκριτικά με τις μικρές μονάδες ³¹.

Η αναδιάρθρωση των βιομηχανικών δομών (Γιαννίσης), η προώθηση ορισμένων ηγετικών κλάδων (Βεργόπουλος), η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας στο πλαίσιο της ευέλικτης εξειδίκευσης που στηρίζεται στις μικρές επιχειρήσεις (Λυμπεράκη) σηματοδοούν πράγματι μια βιώσιμη λύση εξόδου της ελληνικής οικονομίας από την κρίση;

Ως λύση εξόδου από την κρίση προβάλλεται ουσιαστικά από όλες σχεδόν τις προσεγγίσεις η βελτίωση της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στην ιεραρχημένη πυραμίδα του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Μεταξύ αυτών των προτεινόμενων λύσεων, ξεχωρίζει η πρόταση της Λυμπεράκη. Η προώθηση μιας αναπτυξιακής επιλογής στο πλαίσιο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης που θα στηρίζεται στις μικρές επιχειρήσεις φαίνεται έχει περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας, γιατί είναι σύμφωνη με ορισμένα "αμετάβλητα" χαρακτηριστικά των ελληνικών επιχειρήσεων (μικρό μέγεθος κ.λ.π.). Η ανέλιξη των βιοτεχνικών μονάδων σε τεχνολογικά δυναμική, καινοτόμα, βιώσιμη και αποδοτική μορφή παραγωγής φαίνεται πιο εύκολη υπόθεση, παρά η δημιουργία μεγάλων βιομηχανικών μονάδων παραγωγής σε μια φάση παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης και έντονης αμφισβήτησης του πρότυπου μαζικής παραγωγής. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο γεννάται το εξής ερώτημα. Η προώθηση της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης, είτε στηρίζεται στις βιοτεχνικές μονάδες, είτε στις μεγάλες επιχειρήσεις μπορεί να αποτελέσει μια βιώσιμη λύση εξόδου της ελληνικής οικονομίας από τη κρίση, τη στιγμή που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα εξακολουθεί να ταλαντεύεται ανάμεσα σε λύσεις που στηρίζουν είτε το ποσοστό κέρδους, είτε τη ζήτηση των προϊόντων;

Κατά τη γνώμη μου, η προώθηση της αναδιάρθρωσης των βιομηχανικών δομών με στόχο τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων αποτελεί αναμφίβολα μια αναγκαστική επιταγή για την υπέρβαση της κρίσης της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι οποιαδήποτε λύση είναι και θα παραμείνει προσωρινή, από τη στιγμή που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα εξακολουθεί να ταλαντεύεται ανάμεσα σε στρατηγικές οι οποίες, είτε ενισχύουν το

³¹ Βλέπε Α. Λυμπεράκη, "Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία", σελ.264, ο.π. όπως και Κεφάλαιο 5 (υποκεφάλαιο 5.5. Ο "μη φορντικός τύπος" μεταπολεμικής ανάπτυξης και η κάμψη της ανταγωνιστικότητας ως βασικός παράγοντας κρίσης) της παρούσας διατριβής.

ποσοστό κέρδους και είτε τη ζήτηση των προϊόντων, δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τη συνέχιση της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η προώθηση της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης, είτε στηρίζεται στην Ευέλικτη Εξειδίκευση, είτε όχι, δεν μπορεί να εξασφαλίσει σε μια μακροχρόνια βάση τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα, από τη στιγμή που στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος δεν έχει εξασφαλιστεί μια νέα συνολική μορφή ρύθμισης των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος. Η ελληνική οικονομία ή οποιαδήποτε άλλη οικονομία θα βρεθεί αντιμέτωπη στο μέλλον με νέους περιορισμούς και "ανισορροπίες" που θα φρενάρουν τη συσσώρευση, από τη στιγμή που οι διάφοροι πειραματισμοί ακόμη και στο πλαίσιο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης δεν έχουν εξασφαλίσει την εδραίωση ενός νέου δυναμικού καθεστώτος συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα, μια νέα μορφή συνολικής ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων, μέσα από την οποία να εξασφαλίζεται ένα ικανοποιητικό γενικό ποσοστό κέρδους και να ελαχιστοποιούνται ταυτόχρονα οι κίνδυνοι υποκατανάλωσης (όπως στη περίπτωση του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης). Καθώς, ο ευέλικτος τύπος βιομηχανικής οργάνωσης μέχρι σήμερα δεν φαίνεται να προσφέρει τίποτα άλλο παρά το κλειδί για τη βραχυπρόθεσμη οικονομική ανέλιξη ορισμένων καπιταλιστών (ή χωρών) μέσα σ' ένα γενικό πλαίσιο οικονομικής δυσπραγίας.

6.5. Συμπεράσματα

Μέχρι τώρα επιχειρήθηκε η κριτική αξιολόγηση ορισμένων προσεγγίσεων αναφορικά με την ανάπτυξη και κρίση της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οι οποίες από μεθοδολογική και θεωρητική άποψη παρουσιάζουν κατά τη γνώμη μου ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Μέσα από την κριτική αυτή επεξεργασία διαπίστωσα τα εξής. Όλες σχεδόν οι προηγούμενες έρευνες έχουν διευκρινίσει, σε μεγάλο ή μικρό βαθμό, ορισμένες συνιστώσες της οικονομικής δυναμικής στην Ελλάδα. Ωστόσο, η "φύση" της συσσώρευσης του κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα, όπως και "η πρωταρχική αιτία" που κλόνισε αποφασιστικά την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τη διετία 1973-74 δεν έχουν ουσιαστικά εξιχνιαστεί, στο βαθμό που στο πλαίσιο αυτών των ερευνών δεν επιχειρείται μια ερμηνεία της οικονομικής δυναμικής, σε συνάρτηση με τις επιπτώσεις που διεγείρει η ταξική πάλη και οι ταξικοί συσχετισμοί δύναμη τόσο στην Ελλάδα όσο και στις άλλες χώρες. Τονίζοντας την "ενδογενή" ή "εξωγενή" φύση της ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, οι προγενέστερες προσεγγίσεις καταλήγουν πολλές φορές σε ταυτολογίες και αντιφάσεις. Καθώς αποδίδουν, ως "εσωτερικούς",

παράγοντες που εξαρτώνται φανερά από τη διεθνή οικονομική συγκυρία, ή, ως "εξωτερικές", παραμέτρους που καθορίζονται προσδιοριστικά κατά κύριο λόγο από τις συνέπειες της ταξικής πάλης στην Ελλάδα.

Αφού, λοιπόν, διευκρινίστηκαν τα κοινά σημεία και οι αποκλίσεις της παρούσας μελέτης με τις προγενέστερες προσεγγίσεις αναφορικά με την ανάπτυξη και κρίση της ελληνικής οικονομίας, θα επιχειρήσω στη συνέχεια να διερευνήσω τη δυναμική του ελληνικού καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σε συνάρτηση με τις επιπτώσεις της ταξικής πάλης τόσο στην Ελλάδα όσο και σε παγκόσμια κλίμακα.

Κεφάλαιο 7

Η συσσώρευση του κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα: μια περιοδολόγηση

Το κεφάλαιο αυτό έχει ως στόχο να προσδιορίσει τις φάσεις κεφαλαιακής συσσώρευσης μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στην Ελλάδα, και - όσο είναι δυνατόν - στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας.

Η ποσοτική αποτίμηση, όμως, του επιπέδου συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα, προϋποθέτει μια μέτρηση σε όρους αξίας¹, η οποία συναντά μεγάλες δυσκολίες². Καθώς, στο πρόβλημα αυτό δεν υπάρχει μια γενικά παραδεκτή λύση, υιοθετώ τη μέθοδο που εφαρμόζουν οι ερευνητές της Ρύθμισης, σύμφωνα με την οποία οι μακροοικονομικές μεταβλητές και τα στοιχεία που παρέχουν οι Εθνικοί Λογαριασμοί μπορούν να παρέχουν ασφαλείς ενδείξεις για τις αλλαγές που συντελούνται στο πεδίο της αξίας, και στη συγκεκριμένη περίπτωση για την εξέλιξη της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα³.

Για τον προσδιορισμό των φάσεων της συσσώρευσης του κεφαλαίου στη νεότερη

-
- 1 Η συσσώρευση εκλαμβάνεται ως η διαδικασία μεταμόρφωσης ενός μέρους του κοινωνικού υπερπροϊόντος σε νέες παραγωγικές δυνάμεις, η οποία λαμβάνει τη μορφή της επένδυσης ή της παραγωγικής κατανάλωσης, της μη άμεσης δηλαδή κατανάλωσης ενός μέρους του κοινωνικού προϊόντος. Η διαδικασία αυτή προσλαμβάνει διάφορες μορφές ανάλογα με τους τρόπους παραγωγής. Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, λοιπόν, η συσσώρευση εμφανίζεται κατά κύριο λόγο, ως συσσώρευση του κεφαλαίου. Υπ' αυτή την έννοια, η κεφαλαιακή συσσώρευση, ως η διαρκή διαδικασία μετατροπής ενός μέρους της υπεραξίας σε πρόσθετο κεφάλαιο, σε σταθερό κεφάλαιο (νέα μέσα παραγωγής) και σε μεταβλητό κεφάλαιο (απόκτηση νέων εργατικών δυνάμεων), πηγάζει από την υπεραξία, προϋποθέτει την εκμετάλευση και δηλώνει ταυτόχρονα τη διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Για μια εκτενέστερη ανάλυση της κεφαλαιακής συσσώρευσης βλέπε Labica - G. Bensussan, *dictionnaire critique du marxisme*, ruf, Paris, όπως επίσης και κεφάλαιο 1, της παρούσας διατριβής, υποκεφάλαιο 1.1: το καθεστώς συσσώρευσης.
 - 2 Μάλιστα, οι δυσκολίες αυτές υπολογισμού επιτείνονται ακόμη περισσότερο, εξαιτίας των προβλημάτων, που προκαλεί, για τον προσδιορισμό της αξίας του σταθερού κεφαλαίου, η διαδικασία απαξίωσης του κεφαλαίου, η οποία συνδέεται στενά με την απόσπαση της σχετικής υπεραξίας.
 - 3 Για τη διερεύνηση των "εσωτερικών σχέσεων" του ελληνικού καπιταλισμού που διέπουν το πεδίο της αξίας (όπως η συσσώρευση του κεφαλαίου, το ποσοστό εκμετάλευσης κ.λ.π υιοθετείται εδώ η μέθοδος που έχουν προτείνει οι ερευνητές της Ρύθμισης τουλάχιστον στις αρχικές τους μελέτες. Πιο συγκεκριμένα όσον αφορά τους έμμεσους δείκτες του επιπέδου συσσώρευσης υιοθετείται η "λύση" που έχουν εφαρμόσει οι J.P.Benassy, R.Boyer, R.M. Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, στο συλλογικό έργο "Approches de l' inflation : L'exemple français", volume iii, p, 34, CEPREMAP-CORDES, 1977. Βλέπε επίσης προηγουμένως κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.3: *Η μέθοδος ποσοτικής αποτίμησης της "φύσης" της συσσώρευσης*, και κεφάλαιο 4, υποκεφάλαιο 4.4, *Η μέθοδος ποσοτικής αποτίμησης των μεταβολών του γενικού ποσοστού κέρδους: μια απόπειρα αξιολόγησης*.

Ελλάδα διερευνώνται έτσι ορισμένες μακροοικονομικές μεταβλητές, ως αξιόπιστες ενδείξεις για την αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα τριών επιμέρους διαδικασιών, στις οποίες θα μπορούσε να αναλυθεί η συσσώρευση του κεφαλαίου: α) του κεφαλαίου ως αξιακού μεγέθους β) της υλικής ύπαρξης των δύο τάξεων, της καπιταλιστικής και της εργατικής τάξης γ) των σχέσεων τους ⁴.

Πιο συγκεκριμένα, ως αντιπροσωπευτικές του επιπέδου συσσώρευσης εξετάζονται κατά σειρά οι εξής μακροοικονομικές μεταβλητές:

α) ο δείκτης της βιομηχανικής παραγωγής, εφόσον η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, ως μόνιμη ανασύσταση σε διευρυμένη κλίμακα της υλικής ύπαρξης της καπιταλιστικής και εργατικής τάξης συνδέεται προφανώς με μια σημαντική επέκταση της παραγωγής ⁵.

β) οι μεταβολές των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου και η εξέλιξη του ποσοστού επένδυσης μιας οικονομίας (ΑΕΠΚ/ΑΕΠ, ο λόγος δηλαδή των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου προς το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν), εφόσον η συσσώρευση του κεφαλαίου δηλώνει μεταξύ των άλλων το συνεχή ανασχηματισμό του παγίου κεφαλαίου σε διευρυμένη κλίμακα,

γ) οι διαχρονικές μεταβολές του αριθμού των μισθωτών στη βιομηχανία, καθόσον η συσσώρευση του κεφαλαίου σηματοδοτεί ουσιαστικά τη μόνιμη ανασυγκρότηση σε διευρυμένη κλίμακα του διαχωρισμού των άμεσων παραγωγών από τα μέσα εργασίας τους, την υπαγωγή όλο και περισσότερων εργαζομένων στα δεσμά του κεφαλαίου, μέσα από την εκμίσθωση της εργατικής τους δύναμης,

δ) η συμμετοχή των ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών στο σύνολο της μεταποιητικής παραγωγής, καθόσον η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου προϋποθέτει, ως αναγκαστικό νόμο (*sine qua non*) την προτεραιότητα αύξησης της παραγωγής των μέσων παραγωγής πάνω από την παραγωγή των αντικειμένων

4 Καθώς η μαρξιστική έννοια της αναπαραγωγής δηλώνει τη μόνιμη ανασύσταση των όρων και των σχέσεων παραγωγής, που πραγματοποιεί κάθε κοινωνική διαδικασία παραγωγής και η οποία καθιστά τον τρόπο παραγωγής μια διαρκή δομή. Βλέπε Labica - G. Bensussan, *dictionnaire critique du marxisme*, puf, Paris.

5 Καθώς, στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής σύλληψης η "παραγωγή συνεχίζεται, αναπαράγοντας στο τέλος κάθε περιόδου τις δικές της προϋποθέσεις, επαναδημιουργώντας το προκαταβλημένο κεφάλαιο, σύμφωνα με ορισμένες αναλογίες: που εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή των υλικών στοιχείων της παραγωγής και ταυτόχρονα την αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων". Η ιδέα αυτή έχει αναπτυχθεί από το Quesnay F, στο *Le tableau economique*, 1758. Βλέπε στο λήμμα παραγωγή στο *dictionnaire critique du marxisme*, puf, Paris των Labica - G. Bensussan.

κατανάλωσης⁶.

Οι δείκτες που χρησιμοποιούνται εδώ, ως αντιπροσωπευτικοί του επιπέδου συσσώρευσης, υπολογίζονται βάση των στοιχείων των Εθνικών Λογαριασμών και των αποτελεσμάτων της απογραφής του πληθυσμού και των κατοικιών (1951, 1961, 1971, 1981) που δημοσιεύονται από την ΕΣΥΕ. Πιο συγκεκριμένα, η εμπειρική έρευνα των φάσεων κεφαλαιακής συσσώρευσης στη νεότερη Ελλάδα χρησιμοποιεί τους δείκτες μεταβολής της μεταποιητικής παραγωγής, των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση, της εξέλιξης του ποσοστού επένδυσης σ' αυτήν, όπως επίσης και της μεταβολής των ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών ως ποσοστού του συνολικού προϊόντος της μεταποίησης, που υπολογίζονται βάση των στοιχείων των Εθνικών Λογαριασμών, και τέλος το δείκτη εξέλιξης του αριθμού των μισθωτών στη βιομηχανία που έχει αποτιμηθεί βάση των στοιχείων των αποτελεσμάτων της απογραφής του πληθυσμού και των κατοικιών (1951, 1961, 1971, 1981). Η έρευνα αυτή εστιάζεται κατά κύριο λόγο στον κλάδο της μεταποίησης, ως τον κινητήριο μοχλό της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας γίνονται κάποιες διεθνείς συγκρίσεις, οι οποίες διενεργούνται βάση των δημοσιευμένων στοιχείων του ΟΟΣΑ (Statistiques retrospectives, 1960-1990, OECD).

Σύμφωνα με την εξέλιξη των δεικτών αυτών, ως σημείο τομής στην ιστορία της καπιταλιστικής ανάπτυξης της νεότερης Ελλάδας εμφανίζονται τα έτη 1973/1974, 1979/1980 και 1985/1986. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, η μεταπολεμική περίοδος θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο μεγάλες υπο-περιόδους :

---στην περίοδο 1948-1973, κατά τη διάρκεια της οποίας φαίνεται να σημειώνεται μια σχετικά σταθερή ανάπτυξη του κεφαλαίου.

---το χρονικό διάστημα 1974-1990, κατά τη διάρκεια του οποίου η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου φαίνεται να κλονίζεται αποφασιστικά.

Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, η ελληνική οικονομία περνά το 1974, από μια φάση ταχύρυθμης καπιταλιστικής ανάπτυξης (1948-1973), σε άλλη φάση παρατεταμένης

⁶ Αφού, για να υπάρχει διευρυμένη αναπαραγωγή πρέπει πρώτον, το ποσό του μεταβλητού κεφαλαίου και της υπεραξίας του τομέα I πρέπει να είναι ανώτερο από το σταθερό κεφάλαιο του τομέα II ($p1 + v1 > c2$), και δεύτερον, το σταθερό κεφάλαιο του τομέα I πρέπει να αυξάνεται πιο γρήγορα από αυτό του τομέα II ($\Delta c1 > \Delta c2$). Με άλλα λόγια, η προτεραιότητα της αύξησης της παραγωγής των μέσων παραγωγής πάνω από την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών αποτελεί αναγκαστικό νόμο για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Υπ' αυτό το πρίσμα, η εξισορρόπηση των δύο τομέων προϋποθέτει τα εξής: α) $C = c1 + c2$ σύν μια προβλεπόμενη επένδυση σε $c1$ και $c2$, β) $V + PL = v1 + v2 + p1 + p2$ μείον την επένδυση αυτή, γ) $c2 = v1 + p1$ μείον την επένδυση αυτή. Τα C, V, PL δηλώνουν το συνολικό προϊόν της περιόδου, δηλαδή τα μέσα παραγωγής, τα προϊόντα του μισθού, και τα προϊόντα της καπιταλιστικής κατανάλωσης.

οικονομικής ύφεσης, η οποία φαίνεται να διαρκεί έως το 1990. Στο εσωτερικό μάλιστα της περιόδου ανάπτυξης, τα χρόνια 1960-1973 θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν, ως η "χρυσή" εποχή καπιταλιστικής ανάπτυξης, καθώς το χρονικό αυτό διάστημα οι δείκτες της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης παρουσιάζουν σχετικά πολύ ψηλές τιμές. Αντίθετα, στη φάση της κρίσης, ξεχωρίζουν τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80, καθώς στην περίοδο αυτή οι δείκτες της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης παρουσιάζουν σχετικά πιο χαμηλές τιμές. Σύμφωνα με την εξέλιξη των εν λόγω δεικτών, λοιπόν, προκύπτει ότι η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επιδεινώνεται σοβαρά τα χρόνια 1979 έως το 1985, εμφανίζοντας μια πιο "ήπια" μορφή από το 1986 έως το 1989.

Μέσα από τις διεθνείς συγκρίσεις, από την άλλη μεριά, ως σημείο τομής στην ιστορική πορεία της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε παγκόσμιο επίπεδο εμφανίζονται τα χρόνια 1973-1975, 1979/80 και 1982/83. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες σημειώνεται ένα ψηλό κύμα συσσώρευσης του κεφαλαίου, που δείχνει να διαρκεί έως τις αρχές της δεκαετίας του '70. Η διεθνής οικονομική κοινότητα, λοιπόν, εισέρχεται μετά το 1974-1975 σε μια φάση παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης, η οποία καθίσταται οξύτερη από το 1979 έως και το 1982, παρουσιάζοντας μια μικρή ανάκαμψη από το 1983 έως το 1989.

7.1 Οι φάσεις κεφαλαιακής συσσώρευσης στη νεότερη Ελλάδα

Η Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία του πιν. του παραρτ. Α.1.1, στον οποίο απεικονίζεται η εξέλιξη του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος κατά βασικούς τομείς παραγωγής, γνωρίζει μια ταχύρυθμη οικονομική μεγένθυση μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η οποία φαίνεται να διαρκεί έως το 1973. Αν συγκρίνει μάλιστα κανείς τους ρυθμούς μεγένθυσης της γεωργίας, της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, θα διαπιστώσει ότι ηγετικό ρόλο για την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης στη φάση αυτή εμφανίζεται να έχει η βιομηχανία.

Εξαιρετικά ψηλούς ρυθμούς αύξησης της παραγωγής παρουσιάζει επίσης την περίοδο αυτή και η ελληνική μεταποίηση (βλέπε πιν. παραρτ. Α. 1. 2). Από το 1948 ως το 1973 η μεταποιητική παραγωγή και οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου σ' αυτήν αυξάνονται ετησίως 10.6% και 10.7% αντίστοιχα, ενώ επενδύεται κάθε χρόνο περίπου το 22.3% της μεταποιητικής παραγωγής (βλ. διαγρ. Δ. 1. 1, Δ. 1. 2, Δ. 1. 3 και πιν. παραρτ. Α. 1. 2). Εξετάζοντας τη διάρθρωση της μεταποιητικής παραγωγής, διαπιστώνεται ότι στη φάση αυτή εκδηλώνεται συγχρόνως μια σαφής προτεραιότητα της παραγωγής μέσω παραγωγής πάνω από την παραγωγή μέσω κατανάλωσης: η συμμετοχή των κεφαλαιουχικών και των ενδιάμεσων αγαθών μαζί στη μεταποιητική

παραγωγή παρουσιάζει έως το 1973 μια σταθερή ανοδική πορεία (βλ. διάγρ. Δ.Ι.4 και πίνακ. παραρτ. Α.Ι.3).

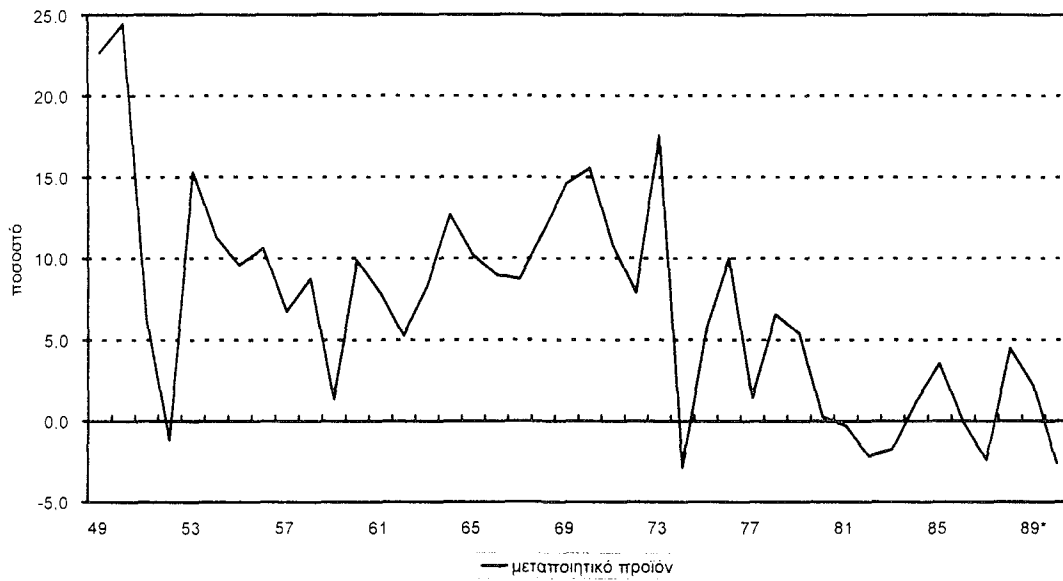
Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι από το 1951 ως το 1971 ο αριθμός των μισθωτών στη βιομηχανία αυξάνεται κατά 57 % (βλ. διάγρ. Δ.Ι.5 και πίν. παραρτ. Α.Ι.4), τότε μπορεί κανείς να καταλάβει γιατί τα χρόνια 1948-1973 χαρακτηρίζονται ως η κατ'εξοχήν φάση καπιταλιστικής ανάπτυξης στη νεότερη Ελλάδα. Διάγραμμα Δ. Ι. 1.

Μάλιστα, όπως φαίνεται από τα σχετικά διαγράμματα, στο εσωτερικό της περιόδου ανάπτυξης, τα χρόνια 1960-1973 θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως η "χρυσή" εποχή ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, καθώς οι δείκτες κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης εμφανίζουν εξαιρετικά ψηλές τιμές σε σύγκριση τα προηγούμενα χρόνια (με εξαίρεση την πενταετία 1948-1953, κατά τη διάρκεια της οποίας οι ψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης της περιόδου αντανakλούν την εντατική απόπειρα αποκατάστασης των ζημιών που είχαν προκληθεί εξαιτίας του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου).

Η ταχύρυθμη ανάπτυξη της παραγωγής, των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου και τα ψηλά ποσοστά επένδυσης που πραγματοποιούνται στη μεταποίηση, όπως επίσης και η σημαντική επέκταση της σχέσης μισθωτής εργασίας που εμφανίζεται να σημειώνεται από το 1951 ως το 1971 στην ελληνική βιομηχανία πιστοποιούν ότι ο ελληνικός καπιταλισμός γνωρίζει μια ταχύρυθμη ανάπτυξη μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η οποία φαίνεται να διαρκεί έως το 1973.

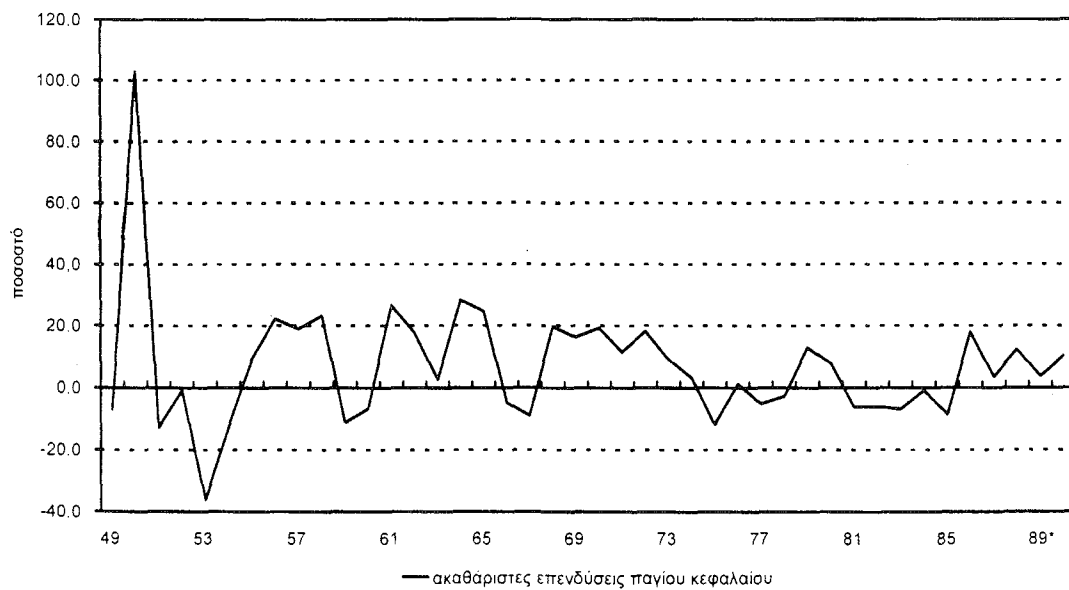
Το 1973-1974 αποτελεί το σημείο αντιστροφής της οικονομικής συγκυρίας στην Ελλάδα. Το 1974 εκδηλώνεται στην Ελλάδα μια οξύτατη οικονομική κρίση. Τη χρονιά αυτή επιβραδύνεται αξιοσημείωτα ο ρυθμός αύξησης των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση, μειώνεται η μεταποιητική παραγωγή (σε σταθερές τιμές) και πέφτει θεαματικά το ποσοστό επένδυσης σ'αυτήν (βλ. σχετικά διαγράμματα). Παρά το γεγονός ότι οι τιμές των εν λόγω δεικτών αποκαθίστανται από την επόμενη χρονιά (1975) σε ένα ψηλότερο επίπεδο, εξακολουθούν να παραμένουν χαμηλές στη φάση αυτή (1974-1990) σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια (1948-1973). Για παράδειγμα, οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση δεν καταφέρνουν μετά το 1974 να ξεπεράσουν το επίπεδο του 1973, παρά μόνο περιστασιακά: για πρώτη φορά το 1980 οι δαπάνες για ΑΕΠΚ είναι μεγαλύτερες κατά 3 % από το επίπεδο του 1973, όπως επίσης και τις χρονιές 1988 και 1989 κατά 4% και 8% αντίστοιχα (βλ. διάγρ. Δ.Ι.6 και πίν. παραρτ. Α.Ι.2).

Διάγραμμα Δ. Ι. 1: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές μεταποιητικού προϊόντος, 1948-1990, (σε σταθερές τιμές 1970)

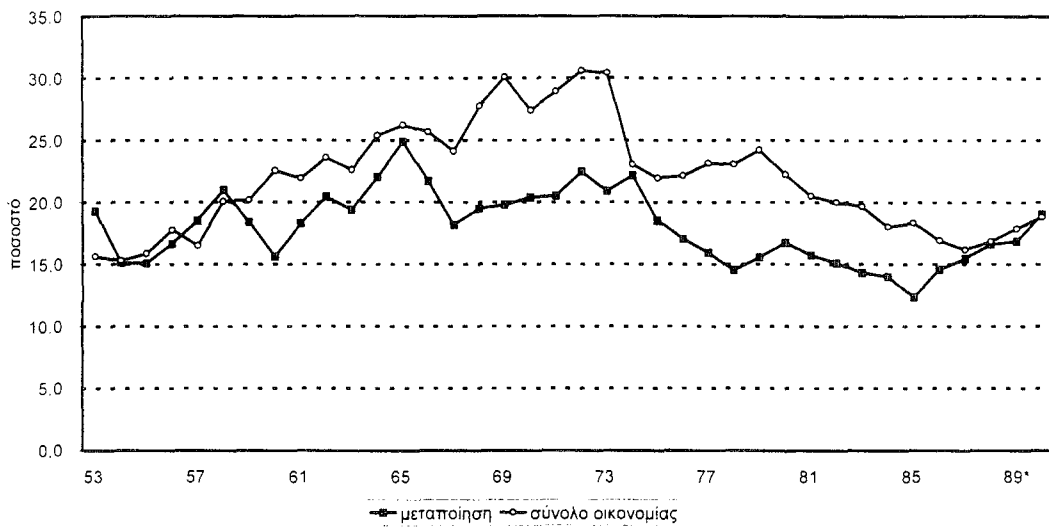
Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί

Διάγραμμα Δ. Ι. 2: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση, 1948-1990, (σταθερές τιμές 1970)

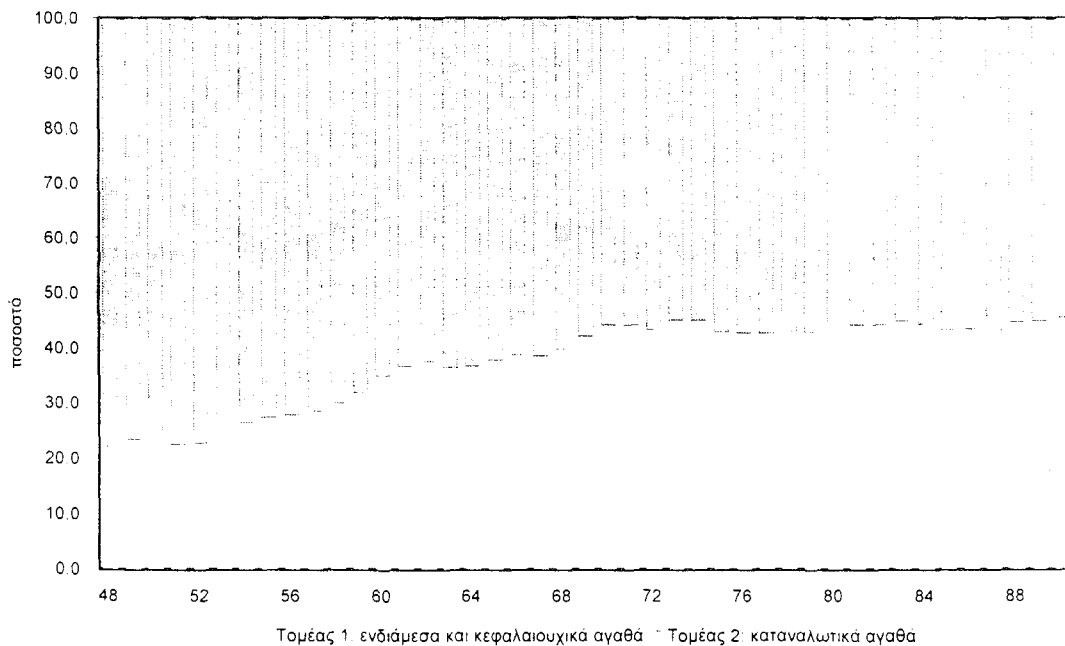
Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί

Διάγραμμα Δ. Ι. 3: Ποσοστό επένδυσης στο σύνολο της οικονομίας και στη μεταποίηση απο το 1948-1990, (σε σταθερές τιμές 1970)

Πηγή: ΕΣΥΕ. Εθνικοί Λογαριασμοί

Διάγραμμα Δ. Ι. 4: Ποσοστιαία διάρθρωση μεταποιητικής παραγωγής κατά μεγάλες ομάδες κλάδων: κεφαλαιουχικά, ενδιάμεσα, καταναλωτικά αγαθά, 1948-1990, (σταθερές τιμές 1970)

Πηγή: ΕΣΥΕ. Εθνικοί Λογαριασμοί

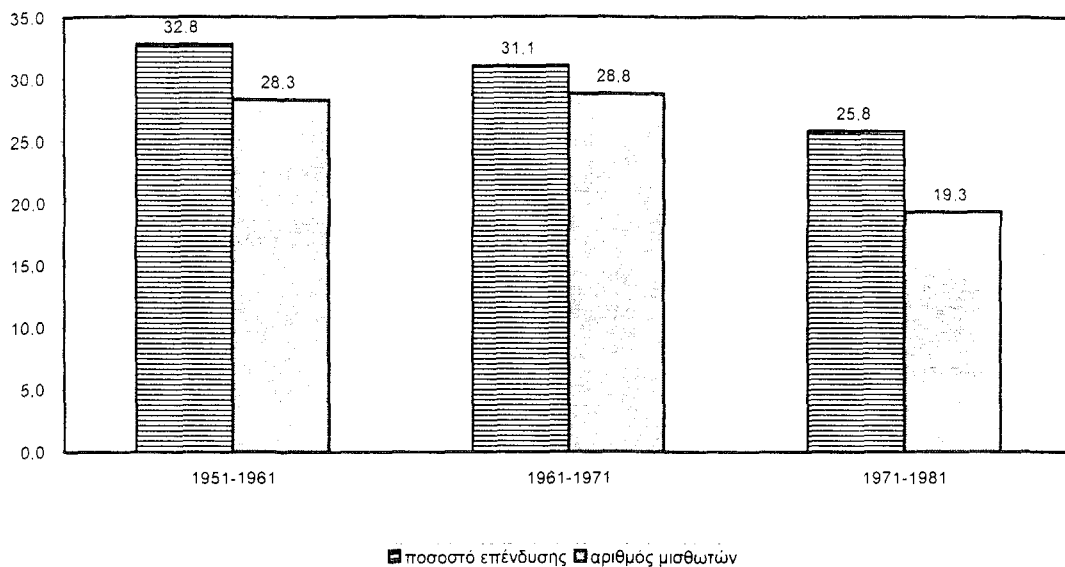
Αν εξετάσει κανείς πιο διεξοδικά την εξέλιξη των δεικτών κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης στη φάση της οικονομικής κρίσης, θα διαπιστώσει ότι μετά το 1974, η ελληνική οικονομία εισέρχεται σε μια φάση παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης, από την οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν έχει καταφέρει να ξεφύγει μέχρι σήμερα.

Πιο συγκεκριμένα, ο ρυθμός κεφαλαιακής συσσώρευσης δείχνει να επιβραδύνεται σημαντικά από το 1974-1979, για να φτάσει μετά από λίγα χρόνια να αγγίξει τα όρια της στασιμότητας (ιδιαίτερα κατά το χρονικό διάστημα 1980-1985), παρουσιάζοντας μια μικρή ανάκαμψη από το 1986 ως το 1989 (βλ. σχετικά διαγράμματα).

Η κάμψη του ρυθμού καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα από το 1974 έως το 1979 επιβεβαιώνεται από τα εξής στοιχεία. Η μεταποιητική παραγωγή μεγενθυνόταν πλέον στη φάση αυτή με σχετικά μέτριους ρυθμούς (4.3%), αισθητά πιο χαμηλούς από αυτούς που σημειώνονταν κατά την περίοδο 1948-1973 (βλέπε πίν. παραρτ. Α.1.2). Οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση παρέμειναν στάσιμες, ενώ το ποσοστό επένδυσης σημείωνε μια σημαντική κάμψη: στα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης επενδυόταν κατά μέσο όρο το χρόνο μόλις το 17.3 % της μεταποιητικής παραγωγής.

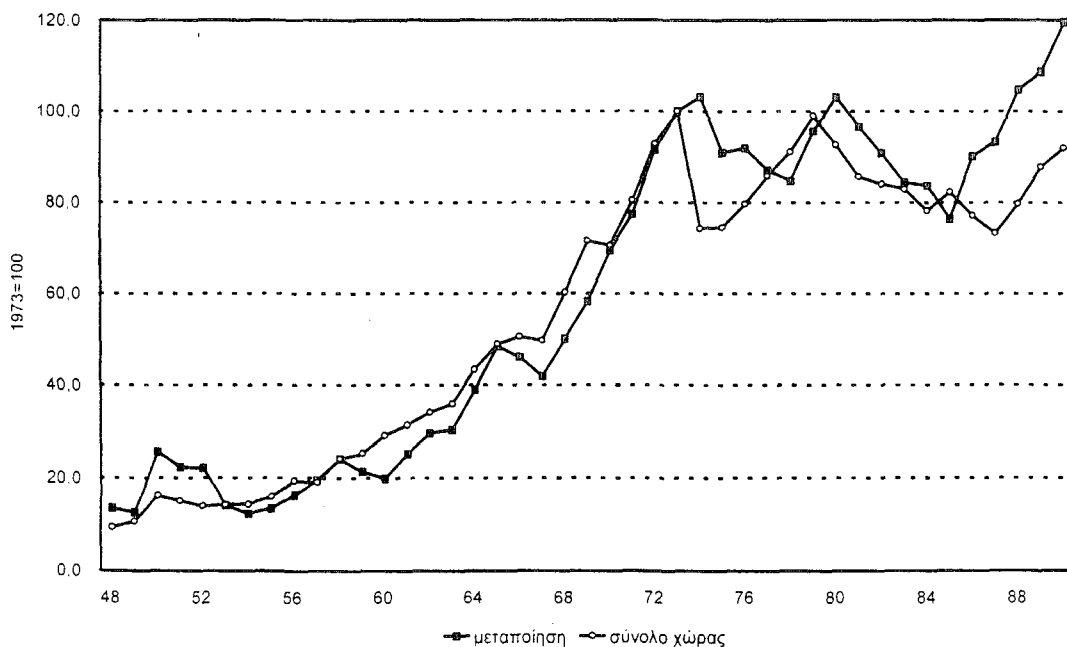
Η πτώση αυτή του ποσοστού επένδυσης συνοδεύτηκε παράλληλα από μια αντίστοιχη επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης του αριθμού των μισθωτών στη βιομηχανία: μεταξύ των χρόνων 1971-1981 οι μισθωτοί της βιομηχανίας αυξήθηκαν μόλις 19.3% (βλ. διάγρ. Δ.1.5). Στα χρόνια που μεσολαβούν μεταξύ της πρώτης και δεύτερης ανατίμησης των τιμών του πετρελαίου (1973-1979) εκμηδενίζεται, από την άλλη μεριά, η προτεραιότητα αύξησης της παραγωγής των μέσων παραγωγής σε σχέση με την παραγωγή μέσων κατανάλωσης. Η περίφημη αυξητική τάση της παραγωγής των ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών, ως ποσοστό του προϊόντος της μεταποίησης, που σημειωνόταν στη φάση του αναπτυξιακού άλματος, μετά το 1974 έως το 1979 αντιστρέφεται σε μια καθαρά πτωτική τάση. Την περίοδο αυτή, λοιπόν, εκδηλώνεται ένα σοβαρό "ολίσθημα" της βιομηχανικής ειδίκευσης προς παραδοσιακές δραστηριότητες. Αυτό, άλλωστε, φαίνεται καθαρά, αν εξετάσει κανείς τη διάρθρωση της μεταποιητικής παραγωγής κατά μεγάλες ομάδες κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Το 1979 τα κεφαλαιουχικά και ενδιάμεσα αγαθά μαζί καλύπτουν το 46.9 % της μεταποιητικής παραγωγής το 1979, από 49.2 % που ήταν το 1973 (βλ. πίν. παραρτ. Α.1.3).

Διάγραμμα Δ. Ι. 5: Ποσοστό επένδυσης και ποσοστό μεταβολής αριθμού μισθωτών στη βιομηχανία*, 1951-1981

Πηγή: ΕΣΥΕ. Εθνικοί Λογαριασμοί. Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού - Κατοικιών, 1951 -1981

Διάγραμμα Δ. Ι. 6 Δείκτης ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση και στο σύνολο της χώρας, 1948-1990

Πηγή: ΕΣΥΕ. Εθνικοί Λογαριασμοί

Όπως φαίνεται από τα σχετικά διαγράμματα, από την άλλη, η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού οξύνεται κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80. Στασιμότητα στην παραγωγή και απο-επένδυση κυριαρχούν την περίοδο αυτή στην ελληνική μεταποίηση. Έτσι, οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου που πραγματοποιούνται στη μεταποίηση το έτος 1985 αντιστοιχούν περίπου στο επίπεδο των επενδύσεων που συντελέστηκαν το 1971 (βλ. διάγρ. Δ.1.6 και πίνακα Α.1.2). Την περίοδο αυτή συνεχίζει να εκδηλώνεται ακόμη μια πιο έντονη πτωτική τάση του ποσοστού επένδυσης στη μεταποίηση, ενώ τα κεφαλαιουχικά και ενδιάμεσα αγαθά μαζί, ως ποσοστό της μεταποιητικής παραγωγής, δεν παρουσιάζουν καμμία σημαντική μεταβολή (βλ. πίν. Α.1.3).

Από το 1986, όμως, η ελληνική οικονομία φαίνεται να περνά σε μια πιο "ήπια" φάση κρίσης, η οποία δείχνει να διαρκεί ως το 1989. Καθώς, στη φάση αυτή (1986-1989), οι τιμές των εξεταζόμενων δεικτών αποκαθίστανται σε ένα ψηλότερο επίπεδο (βλ. σχετικά διαγράμματα). Η μεταποιητική παραγωγή σταματά να μειώνεται, οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου σ' αυτήν αρχίζουν και πάλι να αυξάνουν με σχετικά ψηλούς ρυθμούς, ενώ το ποσοστό επένδυσης, όπως επίσης τα κεφαλαιουχικά και ενδιάμεσα αγαθά μαζί, ως ποσοστό του συνόλου της μεταποιητικής παραγωγής, εμφανίζουν σταθερά κάθε χρόνο μια μικρή άνοδο (βλ. πίν. παραρτ. Α.1.2 και Α.1.3).

Η ποσοτική ανάλυση που προηγήθηκε μπορεί να συνοψιστεί στα εξής. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο πραγματοποιείται στην Ελλάδα μια ταχύρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη, η οποία φαίνεται να διαρκεί έως τις αρχές της δεκαετίας του '70. Πιο συγκεκριμένα, ο ελληνικός καπιταλισμός εισήλθε σε μια φάση μακροχρόνιας οικονομικής κρίσης από το 1973/1974, η οποία επιδεινώθηκε κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό μετά τη δεύτερη ανατίμηση των τιμών του πετρελαίου (1979) έως τα μέσα της δεκαετίας του '80, περνώντας από το 1986 έως το 1989 σε μια πιο "ήπια" φάση κρίσης.

Τι συμβαίνει όμως στις άλλες χώρες; Ποία είναι η ακριβής χρονολογία αντιστροφής της οικονομικής συγκυρίας στις χώρες του ΟΟΣΑ, η ακριβής χρονολογία περάσματος από μια περίοδο επέκτασης της οικονομικής δραστηριότητας σε μια περίοδο ύφεσης;

7.2 Οι φάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης στις άλλες χώρες

Σύμφωνα με τα στοιχεία των πινάκων Π.1.1, Π.1.2, Π.1.3, προκύπτει ότι οι περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες γνωρίζουν μια ταχύρυθμη ανάπτυξη μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η οποία φαίνεται να διαρκεί έως τις αρχές της δεκαετίας του '70. Καθώς, σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ, η περίοδος 1960-1973

χαρακτηρίζεται από ψηλούς ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ, των ΑΕΠΚ, όπως επίσης και από σχετικά ψηλά ποσοστά επένδυσης. Το ΑΕΠ και οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου αυξάνονται κάθε χρόνο κατά μέσο όρο στις χώρες του ΟΟΣΑ 4.9 % και 6.2% αντίστοιχα (βλ. πίν. Π.Ι.1, Π.Ι.2), ενώ επενδύεται ετησίως κατά μέσο όρο σ' αυτές γύρω στο 22.2 % περίπου του ΑΕΠ (βλ.πίν. Π.Ι.3).

Μετά το πρώτο πετρελαϊκό "σόκ" (1973), όμως, οι περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες εισέρχονται σε μια φάση παρατεταμένης κρίσης, από την οποία δεν έχουν καταφέρει να ξεφύγουν έως σήμερα. Αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι την περίοδο 1973-1990 σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ οι δείκτες της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης προσλαμβάνουν σχετικά πολύ χαμηλές τιμές, σε σύγκριση με αυτές που σημειώνονταν τα προηγούμενα χρόνια 1960-1973 (βλ. σχετικούς πίνακες Π.Ι.1, Π.Ι.2, Π.Ι.3). Μετά το πρώτο πετρελαϊκό "σόκ" σ' όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ (εκτός από την Ιρλανδία) παρατηρείται μια σημαντική επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος ⁷, όπως και των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου (σε σταθερές τιμές) σε σύγκριση με την προηγούμενη φάση 1960-1973 (βλ. πίν. Π.Ι.1 και Π.Ι.2). Ενώ μετά το 1974 στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ το ποσοστό του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος που επενδύεται κάθε χρόνο μειώνεται σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια (βλ. πίν. Π.Ι.3) ⁸.

7 Από το 1973 έως το 1990, σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ εκδηλώνονται σχετικά χαμηλές τιμές του ΑΕΠ κατά τη φάση. Αυτό βέβαια για άλλες χώρες σημαίνει ύφεση στην παραγωγή και για άλλες ένα μέτριο ρυθμό ανάπτυξης. Κάτω απ' αυτές αυτές περιστάσεις σχετικά ψηλή (πάνω από το μέσο όρο) αύξηση της παραγωγής από το 1973 ως το 1990 γνώρισαν η Τουρκία (5.1%), η Ισλανδία (4.2%), η Ιρλανδία (4.2%), η Ιαπωνία (3.9%), η Νορβηγία (3.8%), ο Καναδάς (3.8%), η Ιταλία (3.1%), η Αυστραλία (3.0%), η Πορτογαλία (2.9%), η Φιλανδία (2.9%). Μικρή ετήσια αύξηση του ΑΕΠ (κάτω από το μέσο όρο) πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα (2.6%), στην Αυστρία (2.6%), στην Ισπανία (2.5%), στις ΗΠΑ (2.5%), στη Γαλλία (2.5%), στη Γερμανία (2.2%), στις Κάτω Χώρες (2.2%), στο Βέλγιο (2.2%), και στο Λουξεμβούργο (2.3%). Αντίθετα στασιμότητα στην παραγωγή παρατηρήθηκε στην Ελβετία (1.0%), στη Νέα Ζηλανδία (1.1%), στην Αγγλία (1.8%), στη Σουηδία (1.9%), στη Δανία (1.9%). (βλ. πίν. παραρτ. Α.Ι.8). Έτσι, στη φάση της κρίσης πολύ μεγάλη επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ σημειώθηκε σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια (1960-1973) στην Ελλάδα, στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στη Γαλλία, στην Ιαπωνία, στην Ελβετία και στις Κάτω Χώρες. Μετά το 1973, οι χώρες αυτές έχασαν τη "θέση" τους στη διεθνή κλίμακα ιεράρχησης, ως προς το ύψος της μέσης ετήσιας μεταβολής του ΑΕΠ, που κατείχαν στη φάση της ακμής. (βλ. πίνακα παραρτ. Α.Ι.5 ανάμεσα στις δύο περιόδους 1960-1973 και 1973-1990).

8 Στη φάση της οικονομικής κρίσης (1974-1990), τα πιο ψηλά ποσοστά επένδυσης πραγματοποίησε η Νορβηγία (32.9%), η Ιαπωνία (31.8%), η Φιλανδία (27.4%), η Ισλανδία (27.4%), η Αυστρία (26.4%), η Πορτογαλία (26.3%), η Ιρλανδία (25.9%), το Λουξεμβούργο (25.1%), η Νέα Ζηλανδία (25.1%), η Ισπανία (24.9%), η Ιταλία (24%), η Αυστραλία (23.7%), η Γαλλία (23.6%), ο Καναδάς (23.5%). Ενώ η Ελλάδα (22.8%), η Ελβετία (22.7%), η Δανία (22.1%), το Βέλγιο (21.9%) οι Κάτω Χώρες (21%) παρουσίασαν ένα σχετικά μέτριο - γύρω από τον μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ- ποσοστό επένδυσης. Αντίθετα, τα πιο χαμηλά ποσοστά επένδυσης σημειώθηκαν στις ΗΠΑ (18.8%), στην Αγγλία (19.4%), στην Σουηδία (20.1%), στην Τουρκία (20.2) και στην Γερμανία (20.8).

Πίνακας Π. Ι. 1

Εξέλιξη του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος στις χώρες του ΟΟΣΑ
κατά τη χρονική περίοδο 1960-1990

Χώρες	Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής					Μέσοι όροι*	
	Ακαθάριστο Πραγματικό Εγχώριο Προϊόν						
	60-68	68-73	73-79	79-90	60-90	60-73	73-90
Ηνωμ. πολιτείες	4.5	3.2	2.4	2.6	3.2	3.9	2.5
Ιαπωνία	10.2	8.6	3.6	4.1	6.3	9.4	3.9
Γερμανία	4.0	4.9	2.3	2.0	3.1	4.5	2.2
Γαλλία	5.4	5.4	2.8	2.1	3.7	5.4	2.5
Αγγλία	3.0	3.4	1.5	2.1	2.4	3.2	1.8
Ιταλία	5.7	4.5	3.7	2.4	3.9	5.1	3.1
Καναδά	5.5	5.4	4.2	2.8	4.2	5.5	3.5
Σύνολο	5.0	4.5	2.7	2.7	3.6	4.8	2.7
Αυστρία	4.2	5.9	2.9	2.3	3.5	5.1	2.6
Βέλγιο	4.5	5.6	2.2	2.2	3.4	5.1	2.2
Δανία	4.6	4.0	1.9	1.9	2.9	4.3	1.9
Φιλανδία	3.9	6.7	2.3	3.4	3.8	5.3	2.9
Ελλάδα	7.3	8.2	3.7	1.5	4.6	7.8	2.6
Ισλανδία	4.6	7.0	5.7	2.6	4.5	5.8	4.2
Ιρλανδία	4.2	4.6	4.9	3.4	4.1	4.4	4.2
Λουξεμβούργο	3.0	5.8	1.3	3.2	3.2	4.4	2.3
Κάτω Χώρες	4.8	4.9	2.7	1.7	3.3	4.9	2.2
Νορβηγία	4.4	4.1	4.9	2.6	3.8	4.3	3.8
Πορτογαλία	6.6	7.4	2.9	2.9	4.6	7.0	2.9
Ισπανία	7.5	6.6	2.2	2.8	4.6	7.1	2.5
Σουηδία	4.4	3.7	1.8	1.9	2.8	4.1	1.9
Ελβετία	4.4	4.5	-0.4	2.3	2.7	4.5	1.0
Τουρκία	5.8	6.0	5.3	4.8	5.4	5.9	5.1
Σύν. μικρών Ευρώπης	5.4	5.6	2.5	2.6	3.8	5.5	2.6
Αυστραλία	5.0	5.4	2.8	3.1	3.9	5.2	3.0
Νέα Ζηλανδία	3.3	5.0	0.7	1.5	2.4	4.2	1.1
Σύν. μικρών χωρών	5.3	5.5	2.5	2.6	3.8	5.4	2.6
ΕΟΚ	4.7	4.9	2.5	2.2	3.4	4.8	2.4
Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπης	4.7	4.9	2.5	2.3	3.4	4.8	2.4
Σύν. ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	5.5	5.6	2.8	2.7	4.0	5.6	2.8
Σύνολο ΟΟΣΑ	5.1	4.6	2.7	2.7	3.6	4.9	2.7

* Επεξεργασία δική μου βάσει στοιχείων ΟΟΣΑ

Πηγή: OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Πίνακας Π. Ι. 2

Εξέλιξη των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στις χώρες του ΟΟΣΑ κατά τη χρονική περίοδο 1960-1990

Χώρες	Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής					Μέσοι όροι*		Δείκτες απόκλισης *		
	Ακαθ. Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου					60-73	73-90	60-73	73-90	60-90
	60-68	68-73	73-79	79-90	60-90			6.2=100	2.1=100	4.0=100
Ηνωμ. πολιτείες	5.0	3.7	1.9	2.5	3.2	4.4	2.2	70.7	104.8	80.0
Ιαπωνία	15.2	12.2	1.6	5.0	8.1	13.7	3.3	222.8	157.1	202.5
Γερμανία	3.1	5.4	0.4	1.9	2.5	4.3	1.15	69.1	54.8	62.5
Γαλλία	8.0	6.8	0.1	2.3	4.1	7.4	1.2	120.3	57.1	102.5
Αγγλία	6.3	2.0	0.2	3.2	3.2	4.2	1.7	67.5	81.0	80.0
Ιταλία	5.0	4.1	0.4	2.3	2.9	4.6	1.35	74.0	64.3	72.5
Καναδά	5.4	5.7	5.0	4.4	5.0	5.6	4.7	90.2	223.8	125.0
Σύνολο	6.3	5.7	1.3	3.2	4.1	6.0	2.25	97.6	107.1	102.5
Αυστρία	5.6	8.1	1.1	2.0	3.8	6.9	1.55	111.4	73.8	95.0
Βέλγιο	5.6	4.4	1.5	2.6	3.5	5.0	2.05	81.3	97.6	87.5
Δανία	7.0	5.7	-1.4	0.2	2.5	6.4	-0.6	103.3	-28.6	62.5
Φιλανδία	2.5	8.7	-1.3	4.1	3.3	5.6	1.4	91.1	66.7	82.5
Ελλάδα	9.5	10.6	-0.2	-0.7	3.9	10.1	-0.45	163.4	-21.4	97.5
Ισλανδία	6.2	7.3	0.9	2.0	3.8	6.8	1.45	109.8	69.0	95.0
Ιρλανδία	10.1	9.7	5.3	0.2	5.3	9.9	2.75	161.0	131.0	132.5
Λουξεμβούργο	2.1	9.5	-2.4	3.4	2.8	5.8	0.5	94.3	23.8	70.0
Κάτω Χώρες	7.7	1.7	-0.1	2.0	3.0	4.7	0.95	76.4	45.2	75.0
Νορβηγία	5.5	6.3	2.1	-1.2	2.5	5.9	0.45	95.9	21.4	62.5
Πορτογαλία	6.0	10.7	-0.4	3.3	4.4	8.4	1.45	135.8	69.0	110.0
Ισπανία	12.5	7.2	-1.3	4.5	5.8	9.9	1.6	160.2	76.2	145.0
Σουηδία	5.4	2.7	-0.6	3.3	3.0	4.1	1.35	65.9	64.3	75.0
Ελβετία	5.0	6.5	-2.9	4.8	3.6	5.8	0.95	93.5	45.2	90.0
Τουρκία	7.6	7.9	4.5	3.4	5.5	7.8	3.95	126.0	188.1	137.5
Σύν. μικρών Ευρώπης	7.4	6.2	-0.1	3.0	4.1	6.8	1.45	110.6	69.0	102.5
Αυστραλία	5.9	4.4	1.2	3.2	3.7	5.2	2.2	83.7	104.8	92.5
Νέα Ζηλανδία	1.9	11.7	-4.5	5.0	3.3	6.8	0.25	110.6	11.9	82.5
Σύν. μικρών χωρών	7.1	6.1		3.0	4.0	6.6		107.3		100.0
ΕΟΚ	6.0	5.0	0.1	2.5	3.4	5.5	1.3	89.4	61.9	85.0
Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπης	5.9	5.2	0.2	2.6	3.4	5.6	1.4	90.2	66.7	85.0
Σύν. ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	7.3	6.9	0.7	3.4	4.5	7.1	2.05	115.4	97.6	112.5
Σύνολο ΟΟΣΑ	6.5	5.8	1.1	3.1	4.0	6.2	2.1	100.0	100.0	100.0

* Επεξεργασία δική μου βάσει στοιχείων ΟΟΣΑ

Πηγή : OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Πίνακας Π. Ι. 3

Εξέλιξη του ποσοστού επένδυσης στις χώρες του ΟΟΣΑ κατά τη χρονική περίοδο 1960-1990

Χώρες	Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής					Μέσοι όροι περιόδου		Δείκτες απόκλισης*		
	ΑΕΠΚ ως ποσοστό του ΑΕΠ					60-73	73-90	60-73	73-90	60-90
	60-67	68-73	74-79	80-90	60-90			22.2=100	22.55=100	21.7=100
Χώρες	60-67	68-73	74-79	80-90	60-90			22.2=100	22.55=100	21.7=100
Ηνωμ. πολιτείες	18.1	18.4	18.8	17.6	18.1	18.3	18.2	82.2	84.5	83.4
Ιαπωνία	31.0	34.6	31.8	29.4	31.3	32.8	30.6	147.7	142.0	144.2
Γερμανία	25.2	24.4	20.8	20.4	22.5	24.8	20.6	111.7	95.6	103.7
Γαλλία	23.2	24.6	23.6	20.6	22.6	23.9	22.1	107.7	102.6	104.1
Αγγλία	17.7	19.1	19.4	17.6	18.2	18.4	18.5	82.9	85.8	83.9
Ιταλία	24.9	24.0	24.0	21.2	23.3	24.5	22.6	110.1	104.9	107.4
Καναδά	22.6	22.1	23.5	21.5	22.3	22.4	22.5	100.7	104.4	102.8
Σύνολο	21.2	22.4	22.0	20.6	21.4	21.8	21.3	98.2	98.8	98.6
Αυστρία	26.4	27.2	26.4	23.6	25.6	26.8	25	120.7	116.0	118.0
Βέλγιο	21.6	21.7	21.9	17.6	20.2	21.7	19.75	97.5	91.6	93.1
Δανία	23.4	24.4	22.1	17.9	21.4	23.9	20	107.7	92.8	98.6
Φιλανδία	26.6	26.2	27.4	25.1	26.1	26.4	26.25	118.9	121.8	120.3
Ελλάδα	20.1	25.4	22.8	19.7	21.5	22.8	21.25	102.5	98.6	99.1
Ισλανδία	26.9	27.6	27.4	21.1	25.1	27.3	24.25	122.7	112.5	115.7
Ιρλανδία	18.7	23.3	25.9	21.5	22.0	21.0	23.7	94.6	110.0	101.4
Λουξεμβούργο	26.7	25.1	25.1	23.6	25.0	25.9	24.35	116.7	113.0	115.2
Κάτω Χώρες	25.1	24.9	21.0	19.9	22.4	25.0	20.45	112.6	94.9	103.2
Νορβηγία	29.0	27.4	32.9	25.8	28.3	28.2	29.35	127.0	136.2	130.4
Πορτογαλία	23.7	24.4	26.3	26.4	25.3	24.1	26.35	108.3	122.3	116.6
Ισπανία	23.1	25.9	24.9	21.5	23.4	24.5	23.2	110.4	107.7	107.8
Σουηδία	23.5	22.0	20.1	19.2	21.0	22.8	19.65	102.5	91.2	96.8
Ελβετία	28.0	27.9	22.7	24.7	25.8	28.0	23.7	125.9	110.0	118.9
Τουρκία	15.3	17.6	20.2	21.0	18.7	16.5	20.6	74.1	95.6	86.2
Σύν. μικρών Ευρώπης	23.8	24.6	23.5	21.4	23.1	24.2	22.45	109.0	104.2	106.5
Αυστραλία	25.4	25.6	23.7	24.2	24.7	25.5	23.95	114.9	111.1	113.8
Νέα Ζηλανδία	22.1	22.4	25.1	22.4	22.8	22.3	23.75	100.2	110.2	105.1
Σύν. μικρών χωρών	23.9	24.7	23.6	21.8	23.2	24.3	22.7	109.5	105.3	106.9
ΕΟΚ	22.8	23.4	22.2	20.1	21.9	23.1	21.15	104.1	98.1	100.9
Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπης	23.0	23.6	22.4	20.5	22.1	23.3	21.45	105.0	99.5	101.8
Σύν. ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	24.2	25.7	24.4	22.7	24.0	25.0	23.55	112.4	109.3	110.6
Σύνολο ΟΟΣΑ	21.6	22.8	22.3	20.8	21.7	22.2	21.55	100.0	100.0	100.0

* Επεξεργασία δική μου βάσει στοιχείων ΟΟΣΑ

Πηγή : OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Όπως προκύπτει, λοιπόν, από τους σχετικούς πίνακες, το 1973-1975 αποτελεί τη χρονική "στιγμή" αντιστροφής της οικονομικής συγκυρίας στις περισσότερες δυτικές οικονομίες. Από το 1974 οι περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες εισήλθαν σε μια φάση παρατεταμένης κρίσης που επιδεινώθηκε ιδιαίτερα κατά τα χρόνια 1979-1982, εμφανίζοντας μια μέτρια ανάκαμψη από το 1983 ως το 1989.

Ας δούμε όμως πιο συγκεκριμένα τι συνέβη μετά το 1973 στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα Π.1.2, στα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης 1973-1979, επιβραδύνεται ο ρυθμός αύξησης της παραγωγής και η επενδυτική δραστηριότητα κλονίζεται καθοριστικά (ιδιαίτερα στις μικρές ευρωπαϊκές χώρες). Μάλιστα, σε πολλές χώρες (όπως η Δανία, η Φιλανδία, η Ελλάδα, οι Κάτω Χώρες, η Πορτογαλία, η Ισπανία, η Σουηδία, η Ελβετία, η Νέα Ζηλανδία και το Λουξεμβούργο) την περίοδο αυτή κυριαρχεί για πρώτη φορά μια καθαρή μείωση (σε σταθερές τιμές) των ΑΕΠΚ (απο-επένδυση). Από το 1974 ως το 1979, επιπλέον, σε πολλές χώρες του ΟΟΣΑ (όπως η Ιαπωνία, η Γερμανία, η Γαλλία, η Αυστρία, η Δανία, η Ελλάδα, οι Κάτω Χώρες, η Ισπανία, η Σουηδία, η Ελβετία, η Αυστραλία) εμφανίζεται μια σημαντική κάμψη του ποσοστού επένδυσης σε σύγκριση με την προηγούμενη πενταετία 1968-1973. Ενώ το ποσοστό επένδυσης παραμένει σχετικά σταθερό στις ΗΠΑ, στην Αγγλία, στην Ιταλία, στο Βέλγιο, στην Ισλανδία, στο Λουξεμβούργο, και αυξάνεται στον Καναδά, στην Φιλανδία, στην Ιρλανδία, στην Νορβηγία, στην Πορτογαλία και στην Νέα Ζηλανδία.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του ογδόντα, όμως, όλες σχεδόν οι χώρες (εκτός από τον Καναδά, την Ελλάδα, την Ιρλανδία, την Νορβηγία και την Τουρκία) επεκτείνουν τις δαπάνες τους για επενδύσεις σε πάγιες εγκαταστάσεις με ψηλούς ρυθμούς σε σύγκριση μ' αυτούς που σημειώνονταν στην πρώτη φάση της οικονομικής κρίσης (1973-1979). Αντίθετα το ποσοστό επένδυσης εξακολουθεί τη δεκαετία του '80 να μειώνεται σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό επένδυσης μειώνεται σ' όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ, εκτός από την Τουρκία και την Αυστραλία, στις οποίες παρουσιάζεται μια μικρή αύξηση του ποσοστού επένδυσης, την Γερμανία και την Πορτογαλία, στις οποίες το ποσοστό επένδυσης παραμένει σταθερό σε σύγκριση με τα

πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης ¹.

Αν εξετάσει κανείς μάλιστα πιο προσεκτικά τις ποσοστιαίες μεταβολές του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου που απεικονίζονται στο πίνακα του παραρτήματος Α.Ι.8, θα 'δει ότι απο το 1979 ως το 1982 οι τιμές των εν λόγω δεικτών στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ είναι σχετικά πολύ χαμηλές. Μετά το 1983, όμως, οι ρυθμοί μεταβολής της παραγωγής και των επενδύσεων στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ αποκαθίστανται σε ένα ψηλότερο επίπεδο. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, φαίνεται καθαρά ότι οι περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ πλήττονται απο μια έντονη οικονομική ύφεση απο το 1980 ως το 1982, και εισέρχονται σε μια πιο "ήπια" φάση κρίσης μετά το 1983 έως το 1989. Ωστόσο σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να παρατηρήσω ότι ακόμα και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, που σημειώνεται απο το 1983 μια μέτρια ανάκαμψη της επενδυτικής δραστηριότητας στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ, οι ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές των δαπανών για ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου εξακολουθούν να είναι σχετικά πιο χαμηλές, απ' αυτές που σημειώνονταν στα χρόνια 1960-1973.

Η προηγούμενη ανάλυση μπορεί να συνοψιστεί στα εξής. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο οι περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες βίωσαν μια ταχύρυθμη ανάπτυξη, η οποία διήρκεσε έως τις αρχές της δεκαετίας του '70. Πιο συγκεκριμένα, το 1973-1975 φαίνεται ότι αποτελεί τη χρονική "στιγμή" αντιστροφής της οικονομικής συγκυρίας στις περισσότερες δυτικές οικονομίες. Απο το 1974 και μετά η κρίση πλήττει καθοριστικά όλες σχεδόν τις καπιταλιστικές οικονομίες, ιδιαίτερα κατά τα χρόνια 1979-1982, παρουσιάζοντας μια μέτρια ανάκαμψη των επενδύσεων και της παραγωγής απο το 1983 ως το 1989. Η μεταπολεμική ανάπτυξη και η κρίση που συγκλόνισε την ελληνική οικονομία απο τις αρχές της δεκαετίας του '70 αποτελούσαν στην ουσία ένα παγκόσμιο φαινόμενο.

Συγκρίνοντας μάλιστα την εξέλιξη των δεικτών κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης που διαδραματίστηκε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στο πλαίσιο της ελληνικής επικράτειας και στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ, διαπιστώνονται τα εξής. Σε διεθνή

¹ Στη δεκαετία του '80, χαμηλά ποσοστά επένδυσης (κάτω απο το μέσο όρο) πραγματοποιήθηκαν στις ΗΠΑ (17.6%), στην Αγγλία (17.6%), στο Βέλγιο (17.6%), στη Δανία (17.9%), στη Σουηδία (19.2%), στην Ελλάδα (19.7%) και στις Κάτω Χώρες (19.9%). Μέτρια ποσοστά επένδυσης παρατηρήθηκαν στην Ιταλία (21.2%), στην Ισλανδία (21.1%) και στην Τουρκία (21.0%) στην Γερμανία (20.4%) και στην Γαλλία (20.6%). Αντίθετα σχετικά ψηλά επένδυσης εξακολουθούσαν να πραγματοποιούν η Ιαπωνία (29.4%), η Πορτογαλία (26.4%), η Νορβηγία (25.8%), η Φιλανδία (25.1%), η Ελβετία (24.7%), η Αυστραλία (24.2%), η Αυστρία (23.6%), το Λουξεμβούργο (23.6%), η Νέα Ζηλανδία (22.4%), η Ιρλανδία (21.5%), η Ισπανία (21.5) και ο Καναδάς (21.5%) (βλ. σχετική ταξινόμηση στον πίνακα παραρτήματος Α.Ι.7).

σύγκριση, η Ελλάδα αποτελούσε τη δεύτερη κατά σειρά χώρα που γνώριζε απο το 1960-1973 τους ψηλότερους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ και των ΑΕΠΚ (βλ. σχετικές ταξινομήσεις στους πίν. παραρτ. Α.Ι.5 και Α.Ι.6). Αν ληφτεί ακόμη υπόψη ότι στην Ελλάδα απο το 1960 ως το 1973 επενδυόταν κατά μέσο όρο το 22.8 % του ΑΕΠ και στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ το αντίστοιχο μέγεθος έφτανε στο 22.2% του ΑΕΠ (βλ. πίν. παραρτ. Α.Ι.7), δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ο ελληνικός καπιταλισμός εισήλθε ταυτόχρονα με τις υπόλοιπες δυτικές οικονομίες σε μια φάση αναπτυξιακού άλματος. Η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο πραγματοποιήθηκε μέσα σ'ένα περιβάλλον διεθνούς οικονομικής ανέλιξης.

Όπως φαίνεται απο τους πίνακες Π.Ι.1, Π.Ι.2, Π.Ι.3, η ελληνική οικονομία εξακολουθεί απο το 1973 ως το 1979 να γνωρίζει ψηλούς ρυθμούς μεγένθυσης του ΑΕΠ συγκριτικά με τα διεθνή δεδομένα, ενώ ο ρυθμός αύξησης των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο απο το επίπεδο των εν λόγω δαπανών σε διεθνή κλίμακα.

Αντίθετα, στη δεκαετία του '80 οι ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας (του ΑΕΠ, των ακαθάριστων επενδύσεων όπως και του ποσοστού επένδυσης) είναι χαμηλοί συγκριτικά με τις διεθνείς τάσεις. Ακόμη, όπως φαίνεται απο τα διαγράμματα Δ.Ι.7 και Δ.Ι.8, οι δείκτες του προϊόντος και των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου λαμβάνουν χαμηλές τιμές για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα απο το 1980 ως το 1987 (με εξαίρεση τη χρονιά 1985) σε αντίθεση μ' ότι συμβαίνει σε διεθνές επίπεδο. Οι επενδύσεις, όπως και το προϊόν στην Ελλάδα αρχίζουν να παρουσιάζουν μια σημαντική ανάκαμψη μόλις απο το 1988, που φαίνεται να διαρκεί ως το 1990, καθώς τη χρονιά αυτή ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ και των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου αρχίζει να επιβραδύνεται και πάλι τόσο στην Ελλάδα όσο και στις χώρες του ΟΟΣΑ (βλ. και πίν. παραρτ. Α.Ι.8). Απο τα στοιχεία αυτά συνάγεται το συμπέρασμα ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας καθίσταται πιο έντονη κατά τη δεκαετία του '80 σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια (1973-1979) και τις οικονομικές εξελίξεις στις χώρες του ΟΟΣΑ. Παρά τη σχετική σταθεροποίηση και ανάκαμψη που εκδηλώνονται στις περισσότερες δυτικές οικονομίες, ιδίως απο το 1983, η ελληνική οικονομία συνεχίζει το δρόμο της προς την "ελεύθερη πτώση". Ολοι οι βιομηχανικοί κλάδοι βρίσκονται σε αδιέξοδο. Η κρίση πλήτει κατά τρόπο ιδιαίτερα οδυνηρό την Ελλάδα.

Κάτω απο αυτές τις περιστάσεις γεννιέται το εξής ερώτημα. Οι καπιταλιστικές οικονομίες έχουν βρει κάποια βιώσιμη λύση εξόδου απο την οικονομική κρίση; Για να δοθεί μια απάντηση στο ερώτημα αυτό, θα εξετάσω στη συνέχεια την εξέλιξη του

ποσοστού ανεργίας και του γενικού επιπέδου τιμών που εκδηλώθηκε μεταπολεμικά στις χώρες του ΟΟΣΑ.

7.3 Η εξέλιξη του πληθωρισμού και της ανεργίας στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες

Στη φάση της οικονομικής ευημερίας (1960-1973), στις περισσότερες δυτικές οικονομίες ο πληθωρισμός και η ανεργία βρίσκονται σε χαμηλά επίπεδα. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα Π.1.4 και Π.1.5, από το 1960 έως το 1968, στις χώρες του ΟΟΣΑ οι άνεργοι αντιστοιχούν περίπου γύρω στο 3.1 % περίπου του συνολικού ενεργού πληθυσμού, ενώ το γενικό επίπεδο τιμών καταναλωτή αυξάνεται κατά μέσο όρο στις χώρες αυτές μόλις 3.1 % το χρόνο.

Από το 1968, όμως, και μετά στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες αρχίζουν να εκδηλώνονται κάποιες έντονες πληθωριστικές πιέσεις, χωρίς, εντούτοις, να σημειώνεται κάποια σημαντική αύξηση του ποσοστού ανεργίας: στη περίοδο 1968-1973, στις χώρες του ΟΟΣΑ, το γενικό επίπεδο τιμών υψώνεται περίπου 5.7 % το χρόνο, ενώ οι άνεργοι εξακολουθούν αντίστοιχα να αντιπροσωπεύουν το 3.4 % του συνολικού ενεργού πληθυσμού.

Μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση (1973), η κατάσταση επιδεινώνεται κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό: ύφεση στην παραγωγή, επενδυτική αποχή του κεφαλαίου, άνοδος του πληθωρισμού και της ανεργίας αρχίζουν να κυριαρχούν σε παγκόσμια κλίμακα. Οι περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες δεν είναι σε θέση να δημιουργήσουν ένα ικανοποιητικό βαθμό απασχόλησης, με αποτέλεσμα τη σταδιακή άνοδο του ποσοστού ανεργίας και της υποαπασχόλησης μέσα στον ενεργό πληθυσμό. Έτσι, στα πρώτα χρόνια της κρίσης (1974-1979) οι άνεργοι στις χώρες του ΟΟΣΑ φτάνουν να αντιπροσωπεύουν το 5.1% του συνολικού ενεργού πληθυσμού, για να αυξηθεί ακόμη περισσότερο στη δεκαετία του '80 στο 7.3 % .

Ο πληθωρισμός, από την άλλη μεριά, στα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης εκτινάσσεται σε εξαιρετικά ψηλά ύψη στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ, ενώ αρχίζει να υποχωρεί θεαματικά στη δεκαετία του '80.

Συγκεκριμένα, το γενικό επίπεδο τιμών καταναλωτή αυξάνεται την περίοδο 1974-1979 στις χώρες του ΟΟΣΑ κατά μέσο όρο περίπου 10.1 % , πέφτοντας τη δεκαετία του '80 στο 5.8 % . Στο εσωτερικό αυτής της περιόδου ξεχωρίζουν ιδιαίτερα τα χρόνια 1979 - 1982: καθώς στα χρόνια αυτά η οικονομική ύφεση και η άνοδος του πληθωρισμού οξύνονται ιδιαίτερα στις περισσότερες δυτικές οικονομίες. Από το 1983, όμως, στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας η κεφαλαιακή συσσώρευση αποκαθίσταται σε ψηλότερα επίπεδα, ενώ αρχίζει να υποχωρεί ο πληθωρισμός και αυξάνεται η ανεργία.

Μέσα από τις οικονομικές αυτές εξελίξεις που διαδραματίζονται μετά το 1974 στις

χώρες του ΟΟΣΑ φαίνεται καθαρά ότι κάτι έχει αλλάξει σε σχέση με το παρελθόν. Η σύγχρονη οικονομική κρίση δεν μοιάζει με τις οικονομικές υφέσεις του παρελθόντος (π.χ με την κρίση του 1929), αφού πριν το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, σε περιόδους ύφεσης είχαμε μείωση της παραγωγής, πτώση των τιμών, των κερδών, των ημερομισθίων, περιορισμό της ζήτησης και αύξηση της ανεργίας². Στην τελευταία οικονομική κρίση, αντί για απόλυτη μείωση της παραγωγής, πτώση των τιμών (κ.α), σημειώνεται μια σημαντική επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης του προϊόντος, η οποία μάλιστα συμβαδίζει με μια θεαματική άνοδο του γενικού επιπέδου τιμών και μια σταθερή αύξηση του ποσοστού ανεργίας (στασιμοληθωρισμός). Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, δεν θα ήταν υπερβολικό να ισχυριστεί κανείς ότι η μονεταριστική αναδίπλωση που αρχίζουν προοδευτικά να εγκαινιάζουν οι κυβερνήσεις των δυτικών οικονομιών από τις αρχές της δεκαετίας του '70 επέτρεψε βέβαια τη μείωση του πληθωρισμού, με αντίτιμο, όμως, την άνοδο της ανεργίας. Οι συνταγές του παρελθόντος που ήλθαν ξανά στο προσκήνιο με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες μετά το 1974 δεν μπορούν κατά συνέπεια να εγγυηθούν μια οριστική λύση εξόδου από την κρίση³. Καθώς, οποιαδήποτε πολιτική οικονομικής σταθερότητας, μέσω της οποίας επιτυγχάνεται ο περιορισμός του ρυθμού αύξησης του πληθωρισμού, με αντίτιμο την ολοένα και μεγαλύτερη άνοδο της ανεργίας, δεν σηματοδοτεί σαφώς τη "λύση" στα προβλήματα των καπιταλιστικών οικονομιών, αφού η θεαματική άνοδος της ανεργίας αποτελεί μια "εν δυνάμει" απειλή για το καπιταλιστικό σύστημα.

Η αντιμετώπιση της ανεργίας αποτελεί αναγκαστική επιταγή όχι μόνο ηθικής τάξης, αλλά επιταγή για τη διατήρηση του καπιταλιστικού συστήματος. Οι πολιτικές νεοφιλελεύθερης έμπνευσης δεν εξασφαλίζουν ένα δρόμο εξόδου από την κρίση, καθώς αυτές έρχονται σε αντίθεση με τη λειτουργία "νομιμοποίησης" που οφείλει να εκπληρώνει σε μια μακροχρόνια βάση κάθε αστικό κράτος.

² Βλέπε και σχετική αναφορά στον Παπασπηλιόπουλου Σπήλιου, Οι θεωρίες των οικονομικών κρίσεων, Οικονομικός ταχυδρόμος, 3 Ιουνίου 1993.

³ Αλλωστε, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο R. Boyer, η ταυτόχρονη μείωση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών και η αύξηση της ανεργίας πιστοποιεί πως δεν ισχύουν οι νεοκλασικές παραδοχές για τον τρόπο προσέγγισης στο επίπεδο της πλήρους απασχόλησης. Βλέπε R. Boyer, La flexibilité du travail en Europe, σελ. 235-264, Editions La Decouverte, Paris 1986.

Πίνακας Π. Ι. 4

Ανεργοί ως ποσοστό του συνολικού ενεργού πληθυσμού στις χώρες του ΟΟΣΑ κατά τη χρονική περίοδο 1960-1990

Χώρες	Μέσοι όροι περιόδου					Μέσοι όροι περιόδου*		Δείκτες απόκλισης*		
	Ανεργοί ως % συνολικού ενεργού πληθυσμού					60-73	73-90	60-73	73-90	60-90
	60-67	68-73	74-79	80-90	60-90			3.3=100	6.2=100	5.0=100
Χώρες								3.3=100	6.2=100	5.0=100
Ηνωμ. πολιτείες	5.0	4.6	6.7	7.0	6.0	4.8	6.9	147.7	110.5	120.0
Ιαπωνία	1.3	1.2	1.9	2.5	1.8	1.3	2.2	38.5	35.5	36.0
Γερμανία	0.8	0.8	3.4	6.7	3.4	0.8	5.1	24.6	81.5	68.0
Γαλλία	1.5		4.5	9.0			6.8		108.9	
Αγγλία	1.5	2.4	4.2	9.2	4.9	2.0	6.7	60.0	108.1	98.0
Ιταλία	4.9	5.7	6.6	10.0	7.2	5.3	8.3	163.1	133.9	144.0
Καναδά	4.8	5.4	7.2	9.2	6.9	5.1	8.2	156.9	132.3	138.0
Σύνολο	3.0	3.2	4.9	6.7	4.7	3.1	5.8	95.4	93.5	94.0
Αυστρία	2.0	1.4	1.7	3.3	2.3	1.7	2.5	52.3	40.3	46.0
Βέλγιο	2.1	2.3	5.7	10.9	6.0	2.2	8.3	67.7	133.9	120.0
Δανία	1.6	1.0		8.1		1.3		40.0		
Φιλανδία	1.6	2.6	4.4	4.7	3.4	2.1	4.6	64.6	73.4	68.0
Ελλάδα	5.2	3.7	1.9	6.7	4.8	4.5	4.3	136.9	69.4	96.0
Ισλανδία										
Ιρλανδία	4.9	5.6	7.6	14.2	8.9	5.3	10.9	161.5	175.8	178.0
Λουξεμβούργο										
Κάτω Χώρες	0.7	1.5	4.9			1.1		33.8		
Νορβηγία	1.0		1.8	3.0			2.4		38.7	
Πορτογαλία	2.4	2.5	6.0	7.1	8.3	2.5	6.6	75.4	105.6	166.0
Ισπανία	2.3	2.7	5.3	17.4	2.0	2.5	11.4	76.9	183.1	40.0
Σουηδία	1.6	2.2	1.9	2.4		1.9	2.2	58.5	34.7	
Ελβετία				0.6						
Τουρκία	9.5	11.6				10.6		324.6		
Σύν. μικρών Ευρώπης	3.8	4.5	5.9	9.5	6.4	4.2	7.7	127.7	124.2	128.0
Αυστραλία	1.9	2.0	5.0	7.4	4.5	2.0	6.2	60.0	100.0	90.0
Νέα Ζηλανδία	0.1	0.3	0.8			0.2		6.2		
Σύν. μικρών χωρών	3.7	4.3	5.8	9.2	6.1	4.0	7.5	123.1	121.0	122.0
ΕΟΚ	2.2	2.7	4.7	9.5	5.4	2.5	7.1	75.4	114.5	108.0
Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπης	2.8	3.4	5.1	9.0	5.5	3.1	7.1	95.4	113.7	110.0
Σύν. ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	2.5	3.0	4.4	7.4	4.7	2.8	5.9	84.6	95.2	94.0
Σύνολο ΟΟΣΑ	3.1	3.4	5.1	7.3	5.0	3.3	6.2	100.0	100.0	100.0

* Επεξεργασία δική μου βάσει στοιχείων ΟΟΣΑ

Πηγή: OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Πίνακας Π. Ι. 5

Εξέλιξη τιμών - καταναλωτή στις χώρες του ΟΟΣΑ κατά τη χρονική περίοδο 1960-1990

Χώρες	Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής					Μέσοι όροι περιόδου*		Δείκτες απόκλισης**		
	Εξέλιξη τιμών - καταναλωτή					60-73	73-90	60-73	73-90	60-90
	60-68	68-73	73-79	79-90	60-90			4.4=100	8.0=100	5.9=100
Ηνωμ. πολιτείες	2.0	5.0	8.5	5.5	5.1	3.5	7.0	79.5	88.1	86.4
Ιαπωνία	5.7	7.1	9.9	2.6	5.6	6.4	6.3	145.5	78.6	94.9
Γερμανία	2.7	4.6	4.7	2.9	3.5	3.7	3.8	83.0	47.8	59.3
Γαλλία	3.6	6.1	10.7	6.9	6.6	4.9	8.8	110.2	110.7	111.9
Αγγλία	3.6	7.5	15.6	7.5	8.0	5.6	11.6	126.1	145.3	135.6
Ιταλία	4.0	5.8	16.1	10.6	9.1	4.9	13.4	111.4	167.9	154.2
Καναδά	2.4	4.6	9.2	6.3	5.5	3.5	7.8	79.5	97.5	93.2
Σύνολο	2.9	5.6	9.7	5.5	5.7	4.3	7.6	96.6	95.6	96.6
Αυστρία	3.5	5.2	6.3	3.8	4.5	4.4	5.1	98.9	63.5	76.3
Βέλγιο	2.8	4.9	8.4	4.7	4.9	3.9	6.6	87.5	82.4	83.1
Δανία	6.2	6.3	10.8	6.5	7.2	6.3	8.7	142.0	108.8	122.0
Φινλανδία	5.6	5.8	12.8	7.2	7.6	5.7	10.0	129.5	125.8	128.8
Ελλάδα	1.9	5.6	16.1	19.5	11.6	3.8	17.8	85.2	223.9	196.6
Ισλανδία	10.5	14.3	40.7	35.6	25.7	12.4	38.2	281.8	479.9	435.6
Ιρλανδία	4.0	8.9	15.0	8.6	8.6	6.5	11.8	146.6	148.4	145.8
Λουξεμβούργο	2.3	4.6	7.4	4.6	4.5	3.4	6.0	78.4	75.5	76.3
Κάτω Χώρες	3.6	6.9	7.2	2.8	4.6	5.3	5.0	119.3	62.9	78.0
Νορβηγία	3.9	6.9	8.7	7.9	6.8	5.4	8.3	122.7	104.4	115.3
Πορτογαλία	3.2	8.4	23.7	17.1	13.0	5.8	20.4	131.8	256.6	220.3
Ισπανία	6.6	7.1	18.3	9.9	10.1	6.9	14.1	155.7	177.4	171.2
Σουηδία	3.8	6.0	9.8	8.1	6.9	4.9	9.0	111.4	112.6	116.9
Ελβετία	3.4	5.6	4.0	3.5	3.9	4.5	3.8	102.3	47.2	66.1
Τουρκία	5.8	15.0	29.6	50.6	27.2	10.4	40.1	236.4	504.4	461.0
Αυστραλία	2.2	5.6	12.1	8.3	6.9	3.9	10.2	88.6	128.3	116.9
Νέα Ζηλανδία	3.3	7.4	13.8	11.2	8.9	5.4	12.5	121.6	157.2	150.8
ΕΟΚ	3.7	6.1	12.1	7.3	7.1	4.9	9.7	111.4	122.0	120.3
Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπης	3.7	6.3	12.2	8.3	7.5	5.0	10.3	113.6	128.9	127.1
Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπης εκτός										
χώρες υπ. πληθωρισμού*	3.7	6.1	11.7	7.1	6.9	4.9	9.4	111.4	118.2	116.9
Σύνολο ΟΟΣΑ	3.1	5.8	10.3	6.4	6.2	4.5	8.4	101.1	105.0	105.1
Σύν. ΟΟΣΑ εκτός χώρες										
υψηλού πληθωρισμού *	3.1	5.7	10.1	5.8	5.9	4.4	8.0	100.0	100.0	100.0

* Το παραπάνω μέγεθος δηλώνει τα επίπεδα πληθωρισμού κατά μέσο όρο στις χώρες του ΟΟΣΑ αφού έχουν αφαιρεθεί οι χώρες με πληθωρισμό πάνω από 20 % (Ισλανδία, Τουρκία)

** Επεξεργασία δική μου βάσει στοιχείων ΟΟΣΑ

Πηγή: OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Ας δούμε, όμως, τώρα πιο διεξοδικά πως εξελίχθηκε η ανεργία και ο πληθωρισμός στην Ελλάδα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Όπως φαίνεται από τον πίνακα Π.Ι.5, στην Ελλάδα το ποσοστό ανεργίας παρουσιάζει από το 1960 ως το 1980 μια πτωτική τάση. Πιο συγκεκριμένα, από το 1960 ως το 1968 οι άνεργοι αντιπροσωπεύουν ετησίως το 5.2% περίπου του ενεργού πληθυσμού, το 3.7% κατά το χρονικό διάστημα 1968-1973, μόλις το 1.9% στα χρόνια 1974-1979, για να ανέβουν στο 6.7% κατά τη δεκαετία του '80.

Το ψηλό ποσοστό ανεργίας που παρατηρείται ιδιαίτερα κατά τα χρόνια 1960-1968 σε σύγκριση με το επίπεδο ανεργίας σ' άλλες χώρες (βλ. πίν. Π.Ι.4) οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι ο τομέας των υπηρεσιών και της βιομηχανίας στην Ελλάδα, παρά τους ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης κατά τη φάση αυτή δεν ήταν σε θέση να απορροφήσει το εργατικό δυναμικό που απελευθερώθηκε για διάφορους λόγους από το γεωργικό τομέα, με αποτέλεσμα ένα σημαντικό μέρος του εργατικού δυναμικού της χώρας να μεταναστεύει προς τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές μητροπόλεις. Η μείωση του ποσοστού ανεργίας που παρατηρείται στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '60 είναι κατά κύριο λόγο το αποτέλεσμα του συνδυασμού της ταχύρυθμης οικονομικής ανάπτυξης και της εξωτερικής μετανάστευσης που συντελούνται κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας.

Αξιοσημείωτο, πάντως, είναι το γεγονός από την άλλη μεριά ότι στην Ελλάδα η ανεργία διατηρείται σε πολύ χαμηλά επίπεδα τη δεκαετία του '70, παρά την οικονομική ύφεση που πλήττει τη χώρα. Παρά τη στασιμότητα στην παραγωγή και την επιβράδυνση των επενδύσεων από τις αρχές της δεκαετίας του '70, οι οποίες τροφοδοτούν την αύξηση της υπο-απασχόλησης, ανοικτή ανεργία, όπως εμφανίζεται στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, δεν παρουσιάζεται στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της ανεργίας αρχίζει να εμφανίζεται απειλητικό τη δεκαετία του '80. Καθώς, η παλινόστηση των μεταναστών, η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία, η εισοδος των νέων στην αγορά εργασίας, και πάνω απ' όλα η ύφεση στην παραγωγή και η επενδυτική αποχή του κεφαλαίου σε όλους γενικά τους τομείς της οικονομίας αυξάνουν σημαντικά το ποσοστό ανεργίας.

Ειδικότερα, όσον αφορά τις μεταβολές του γενικού επιπέδου τιμών, από το 1960 ως το 1968 η ελληνική οικονομία υφίσταται ελάχιστες πληθωριστικές πιέσεις σε διεθνή σύγκριση, το επίπεδο του πληθωρισμού κινείται γύρω από 1.9 % το χρόνο (βλ. πίνακα Π.Ι.5). Από το 1968, όμως, στην Ελλάδα όπως και στις υπόλοιπες καπιταλιστικές οικονομίες αρχίζουν να εμφανίζονται κάποιες πληθωριστικές πιέσεις: το επίπεδο τιμών καταναλωτή αυξάνεται 5.6 % περίπου το χρόνο στην Ελλάδα, όταν στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ το γενικό επίπεδο τιμών κατά την ίδια περίοδο αυξάνει 5.7 % . Στη

φάση της ανάπτυξης, έτσι, το επίπεδο του πληθωρισμού στην Ελλάδα βρίσκεται σε χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με τον πληθωρισμό που σημειώνεται σε άλλες χώρες : ο ρυθμός αύξησης του γενικού επιπέδου των τιμών στην Ελλάδα είναι 25% μικρότερος από τον μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ (βλ. δείκτη απόκλισης του πιν. Π.1.5) ¹.

Απο τις αρχές της δεκαετίας του '70, όμως, ο πληθωρισμός στην Ελλάδα εκτινάσσεται σε εκπληκτικά ύψη σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα : από το 1973 ως το 1979 το γενικό επίπεδο τιμών-καταναλωτή αυξάνεται 16.1% περίπου το χρόνο και 19.5 % κατά τη δεκαετία του '80, όταν από το 1983 στις χώρες του ΟΟΣΑ επιτυγχάνεται μια σημαντική υποχώρηση του πληθωρισμού. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, στη φάση της κρίσης το επίπεδο πληθωρισμού στην Ελλάδα βρίσκεται σε αρκετά ψηλά επίπεδα σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα. Η αύξηση του γενικού επιπέδου τιμών στην Ελλάδα μετά το 1973 είναι 124% μεγαλύτερη από τη μέση ετήσια αύξηση που γνωρίζουν περίπου οι χώρες του ΟΟΣΑ (βλέπε δείκτη απόκλισης του πίνακα Π.1.5) ².

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία των πινάκων Π.1.4 και Π.1.5, τη δεκαετία του '80 σημειώνεται στην Ελλάδα μια εξαιρετικά υψηλή αύξηση της ανεργίας που συμβαδίζει με μια θεαματική άνοδο του πληθωρισμού, σε αντίθεση με τις εξελίξεις στις άλλες χώρες στις οποίες εμφανίζεται μια σημαντική κάμψη του πληθωρισμού και άνοδος της ανεργίας. Στη φάση αυτή όξυνσης της οικονομικής κρίσης σημειώνεται εντός της ελληνικής επικράτειας μια ραγδαία άνοδο του πληθωρισμού και θεαματική αύξηση της ανεργίας, παρά τη συντελούμενη ανάκαμψη από το 1983 της κεφαλαιακής συσσώρευσης και την πτώση του πληθωρισμού στις περισσότερες δυτικές οικονομίες.

7.4 Σύνοψη

Το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε εδώ στις φάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Με

¹ Σχετικά χαμηλές αυξήσεις του πληθωρισμού (κάτω από το μέσο όρο) σημειώνονται την περίοδο 1960-1973 στο Λουξεμβούργο (3.5%), στις ΗΠΑ (3.5%), στον Καναδά (3.5%), στη Γερμανία (3.7%), στο Βέλγιο (3.9%), στην Αυστραλία (3.9%). Αντίθετα σχετικά μεγάλες ετήσιες αυξήσεις του πληθωρισμού παρατηρούνται στην Ισλανδία (12.4 %), στην Τουρκία (10.4), στην Ισπανία (6.9%), στην Ιρλανδία (6.5%), στην Ιαπωνία (6.4%), στη Δανία (6.3%), στη Πορτογαλία (5.8%), στη Φιλανδία (5.7%), στην Αγγλία (5.6%), στη Νορβηγία (5.4%), στη Νέα Ζηλανδία (5.4%) και στις Κάτω Χώρες (5.3%) (βλέπε σχετική ταξινόμηση στον πίνακα παραρτ. Α.1.10).

² Πολύ ψηλό πληθωρισμό συναντάται επίσης κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (1973-1990) στην Τουρκία (40.1 %), στην Ισλανδία (38.2 %), στην Πορτογαλία (20.4%), στην Ισπανία (14.1 %), στην Ιταλία (13.4%), στην Νέα Ζηλανδία (12.5%), στην Ιρλανδία (11.8%), στην Αγγλία (11.6%), στην Αυστραλία (10.2%), στη Φιλανδία (10.0%), στη Σουηδία (9.0%). Αντίθετα σχετικά χαμηλές αυξήσεις του γενικού επιπέδου τιμών σημειώνονται στην Ελβετία (3.8%), στη Γερμανία (3.8%), στις Κάτω Χώρες (5.0%), στην Αυστρία (5.1%), στο Λουξεμβούργο (6.0%), στην Ιαπωνία (6.3%) και στο Βέλγιο (6.6%) (βλέπε σχετική ταξινόμηση του πιν. παραρτ. Α.1.10).

στόχο να κατατεθεί μια αρκετά αξιόπιστη περιοδολόγηση της κεφαλαιακής συσσώρευσης μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, υπολογίστηκαν μια σειρά δεικτών, όπως η εξέλιξη της μεταποιητικής παραγωγής, των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση, του ποσοστού επένδυσης σ' αυτήν κ.α., βασισμένοι κατά κύριο λόγο στα στοιχεία των Εθνικών Λογαριασμών που δημοσιεύει η ΕΣΥΕ. Οι διεθνείς συγκρίσεις έγιναν βάση των δημοσιευμένων στοιχείων του ΟΟΣΑ.

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο έως και το 1973, όπως προκύπτει από την εμπειρική έρευνα, η συσσώρευση του κεφαλαίου τόσο παγκόσμια όσο και στην Ελλάδα δεν φαίνεται να συναντά σοβαρά εμπόδια. Το 1973/1974 αποτέλεσε το ορόσημο της αντιστροφής της οικονομικής συγκυρίας τόσο για στην Ελλάδα όσο και για τις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ. Μετά την πρώτη ανατίμηση των τιμών του πετρελαίου (1973), όμως, οι περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και η Ελλάδα, εισέρχεται μετά το 1974, σε μια περίοδο μακροχρόνιας οικονομικής ύφεσης, που διαρκεί μέχρι σήμερα, κατά τη διάρκεια της οποίας πρωτότυπες οικονομικές συγκυρίες έρχονται στο προσκήνιο : η πτώση του ρυθμού αύξησης του προϊόντος (αντί μιας απόλυτης μείωσης) και των επενδύσεων συνοδεύεται ταυτόχρονα από μια σημαντική αύξηση του πληθωρισμού και της ανεργίας (στασιμοπληθωρισμός).

Στο πλαίσιο της εμπειρικής αυτής έρευνας, η φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας (1948-1973) θα μπορούσε να χωριστεί σε τρεις υποπεριόδους :

- α) στα χρόνια 1948-1953, όπου παρατηρείται ένα πολύ ψηλό κύμα συσσώρευσης για να επανρθωθούν οι υλικές ζημιές που έχει προκαλέσει ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος.
- β) στο χρονικό διάστημα 1953 μέχρι το 1959, κατά τη διάρκεια του οποίου η κεφαλαιακή συσσώρευση αρχίζει να σταθεροποιείται σε πιο χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με την προηγούμενη φάση.
- γ) τη χρονική περίοδο 1960-1973, στην οποία πραγματοποιείται μια εντατική ανάπτυξη του κεφαλαίου.

Τα χρόνια 1974-1990, από την άλλη, θα μπορούσαν να διακριθούν, όσον αφορά τις οικονομικές εξελίξεις στην Ελλάδα στις εξής υποπεριόδους:

- τα χρόνια 1974 - 1979, όπου η συσσώρευση του κεφαλαίου εμφανίζει μια σημαντική επιβράδυνση,
- την περίοδο 1980 - 1985, κατά τη διάρκεια της οποίας η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου δείχνει να "μπλοκάρεται" καθοριστικά.
- το χρονικό διάστημα 1986 - 1989, στο οποίο φαίνεται να σημειώνεται μια μικρή ανάκαμψη της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Σύμφωνα με τις οικονομικές εξελίξεις που διαδραματίζονται στις χώρες του ΟΟΣΑ, στις περισσότερες απ' αυτές, την περίοδο 1960-1973, συντελείται μια ταχύρυθμη ανάπτυξη του κεφαλαίου. Σ' όλες σχεδόν τις χώρες - μέλη, την περίοδο αυτή, παρατηρούνται σχετικά ψηλοί ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ, των επενδύσεων, χαμηλά επίπεδα ανεργίας και πληθωρισμού. Αντίθετα από τις αρχές της δεκαετίας του 70, η παγκόσμια οικονομία περνά σε μία φάση επιβράδυνσης του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ και των ΑΕΠΚ, αύξησης του πληθωρισμού και της ανεργίας (στασιμοπληθωρισμός). Μετά το 1974/1975 το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα εισέρχεται σε μία φάση μακροχρόνιας οικονομικής κρίσης, που οξύνεται κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό από το 1979 ως το 1982, εμφανίζοντας από το 1983 έως το 1989 κάποια σημάδια ανάκαμψης της κεφαλαιακής συσσώρευσης και σταθεροποίησης της οικονομίας (μείωση του πληθωρισμού), με αντίτιμο, ωστόσο, τη θεαματική άνοδο της ανεργίας.

Μετά την περιοδολόγηση της ανάπτυξης του κεφαλαίου στην Ελλάδα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, δεν μένει παρά να διευκρινιστούν οι δόσμενες οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες που προσδιόρισαν την πορεία αυτή και καθόρισαν το πρότυπο συσσώρευσης εντός της ελληνικής επικράτειας.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 7

Πίνακας Α. Ι. 1

Εξέλιξη του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος κατά τομείς οικονομικής δραστηριότητας κατά την περίοδο 1948-1990 (απόλυτα μεγέθη σε σταθερές τιμές 1970, ποσοστιαίες ετήσιες μεταβολές)

Έτη	Πρωτογενής τομέας	ποσοστιαίες μεταβολές	Δευτερο- γενής τομέας	ποσοστιαίες μεταβολές	Τριτογενής τομέας	ποσοστιαίες μεταβολές	Εγχώριο Προϊόν	ποσοστιαίες μεταβολές...
1948	17211		9851		31226		58288	
1949	23473	36.4	11596	17.7	34913	11.8	69982	20.1
1950	20683	-11.9	14966	29.1	38706	10.9	74355	6.2
1951	23475	13.5	14782	-1.2	42254	9.2	80511	8.3
1952	22159	-5.6	15121	2.3	43466	2.9	80746	0.3
1953	27898	25.9	17819	17.8	45574	4.8	91291	13.1
1954	27179	-2.6	19214	7.8	47820	4.9	94123	3.1
1955	29078	7.0	21101	9.8	50354	5.3	100533	6.8
1956	29851	2.7	23860	13.1	55566	10.4	109277	8.7
1957	33738	13.0	25011	4.8	57109	2.8	115858	6.0
1958	31413	-6.9	27953	11.8	61115	7.0	120481	4.0
1959	32947	4.9	29515	5.6	62846	2.8	125308	4.0
1960	29863	-9.4	33406	13.2	65932	4.9	129201	3.1
1961	37836	26.7	35858	7.3	70078	6.3	143772	11.3
1962	32888	-13.1	37504	4.6	74220	5.9	144612	0.6
1963	39594	20.4	40378	7.7	79199	6.7	159171	10.1
1964	39446	-0.4	46147	14.3	85584	8.1	171177	7.5
1965	43377	10.0	51047	10.6	92585	8.2	187009	9.2
1966	43687	0.7	53871	5.5	99453	7.4	197011	5.3
1967	44311	1.4	56834	5.5	105031	5.6	206176	4.7
1968	40484	-8.6	65439	15.1	111972	6.6	217895	5.7
1969	43085	6.4	74939	14.5	120177	7.3	238201	9.3
1970	47058	9.2	80976	8.1	129966	8.1	258000	8.3
1971	48662	3.4	90802	12.1	139087	7.0	278551	8.0
1972	51543	5.9	101955	12.3	150475	8.2	303973	9.1
1973	51204	-0.7	114367	12.2	163698	8.8	329269	8.3
1974	53672	4.8	101708	-11.1	167927	2.6	323307	-1.8
1975	56733	5.7	107572	5.8	175528	4.5	339833	5.1
1976	55971	-1.3	117600	9.3	186828	6.4	360399	6.1
1977	51830	-7.4	123224	4.8	195968	4.9	371022	2.9
1978	57214	10.4	130971	6.3	206618	5.4	394803	6.4
1979	53616	-6.3	138842	6.0	216617	4.8	409075	3.6
1980	60499	12.8	135486	-2.4	221525	2.3	417510	2.1
1981	59516	-1.6	133441	-1.5	225314	1.7	418271	0.2
1982	60940	2.4	130388	-2.3	229313	1.8	420641	0.6
1983	55518	-8.9	130615	0.2	236218	3.0	422351	0.4
1984	59394	7.0	132244	1.2	243088	2.9	434696	2.9
1985	60523	1.9	137054	3.6	251842	3.6	449419	3.4
1986	62036	2.5	138463	1.0	256715	1.9	457214	1.7
1987	58761	-5.3	136292	-1.6	258865	0.8	453918	-0.7
1988	62581	6.5	144251	5.8	267323	3.3	474155	4.5
1989*	63180	1.0	148710	3.1	279596	4.6	491486	5.7
1990*	56946	-9.9	147750	-0.6	285063	2.0	489759	-0.4

Συνέχεια πίνακα Α. Ι. 1

Μέσες ετήσιες μεταβολές				
Ετη	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας	Τριτογενής τομέας	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
1948-1953	11.7	13.1	7.9	9.6
1954-1959	3.0	8.8	5.5	5.4
1960-1967	4.5	8.6	6.6	6.5
1968-1973	2.6	12.4	7.7	8.1
1974-1979	1.0	3.5	4.8	3.7
1980-1985	2.3	-0.2	2.5	1.6
1986-1990*	-1.0	1.5	2.5	1.8
1948-1973	5.1	10.5	6.9	7.2
1960-1973	3.7	10.2	7.1	7.2
1974-1990*	0.8	1.6	3.3	2.4

* Προσωρινά στοιχεία/εκτιμήσεις

Πρωτογενής : Γεωργία, Κτηνοτροφία, Δάση, Θήρα, Αλιεία

Δευτερογενής : Ορυχεία, Μεταποίηση, Ηλεκτ-φωτ-νερό, Κατασκευές

Τριτογενής : Μεταφορές-επικοινωνίες, Εμπόριο-τράπεζες- Ασφάλειες, Κατοικίες, Δημόσια Διοίκηση-Ασφάλεια, Υγεία-Εκπαίδευση, Διάφ.Υπηρεσίες

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ, Εθνικοί λογαριασμοί της Ελλάδος

Πίνακας Α. Ι. 2

Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου και ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, ποσοστό επένδυσης στο σύνολο της χώρας, στη βιομηχανία και στη μεταποίηση, 1948-1990, (σε σταθερές τιμές 1970)

Έτη	Ποσοστιαίες μεταβολές ΑΕΠΚ				Ποσοστ. μεταβολές ΑΕΠ			Ποσοστό επένδυσης			Δείκτης ΑΕΠΚ- έτος βάσης 1973			
	Βιομηχα- νίας**	Μετα- ποίησης	Συνόλου οικο- νομίας	σε λοι- πούς εξοπλι- σμούς	Βιομηχα- νίας**	Μετα- ποίησης	Συνό- λου οικο- νομία	Βιομη- χανίας**	Μετα- ποίησης	Συνό- λου οικο- νομία	Βιομη- χανίας**	Μετα- ποίησης	Συνό- λου οικο- νομίας	σε λοιπούς εξοπλι- σμούς
1948								34.9	34.3	16.2	8.7	13.6	9.4	12.3
1949	1.5	-7.1	13.2	-3.5	22.6	22.6	20.1	28.9	25.9	15.3	8.9	12.6	10.7	11.9
1950	98.7	103.0	52.3	71.5	24.4	24.4	6.2	46.2	42.3	21.9	17.6	25.6	16.2	20.4
1951	37.2	-12.8	-7.2	24.9	7.6	6.3	8.3	58.9	34.7	18.7	24.2	22.3	15.1	25.5
1952	-16.9	-0.8	-7.4	-19.4	0.4	-1.2	0.3	48.8	34.9	17.3	20.1	22.1	14.0	20.6
1953	-24.4	-36.2	1.9	-42.1	16.0	15.3	13.1	31.8	19.3	15.6	15.2	14.1	14.2	11.9
1954	-7.4	-12.7	1.0	7.2	11.6	11.3	3.1	26.3	15.1	15.3	14.1	12.3	14.4	12.8
1955	4.7	9.0	10.8	10.8	9.6	9.6	6.8	25.2	15.1	15.9	14.7	13.4	15.9	14.1
1956	39.7	22.2	21.6	26.7	11.1	10.6	8.7	31.7	16.6	17.7	20.6	16.4	19.4	17.9
1957	-11.3	18.8	-1.4	-7.8	7.1	6.7	6.0	26.2	18.5	16.5	18.3	19.5	19.1	16.5
1958	25.6	23.2	26.4	41.9	8.5	8.8	4.0	30.4	21.0	20.1	22.9	24.0	24.1	23.4
1959	1.3	-11.3	4.5	-6.2	2.2	1.4	4.0	30.1	18.4	20.2	23.2	21.3	25.2	22.0
1960	-8.4	-6.8	15.3	2.0	9.9	9.8	3.1	25.1	15.6	22.5	21.3	19.9	29.1	22.4
1961	14.0	26.5	8.1	4.3	8.5	7.9	11.3	26.3	18.3	21.9	24.3	25.1	31.4	23.4
1962	22.0	17.8	8.4	10.0	5.2	5.3	0.6	30.6	20.4	23.6	29.6	29.6	34.1	25.7
1963	1.3	2.6	5.5	9.5	9.2	8.2	10.1	28.4	19.4	22.6	30.0	30.4	36.0	28.2
1964	32.1	28.2	20.7	33.0	12.5	12.7	7.5	33.3	22.0	25.4	39.6	38.9	43.4	37.5
1965	24.1	24.5	12.8	19.2	10.6	10.2	9.2	37.4	24.9	26.2	49.1	48.5	49.0	44.7
1966	-9.5	-4.9	3.2	-5.0	9.7	9.0	5.3	30.9	21.7	25.7	44.5	46.1	50.5	42.4
1967	8.1	-9.1	-1.6	10.5	7.8	8.7	4.7	31.0	18.2	24.1	48.1	41.9	49.7	46.9
1968	11.8	19.7	21.4	9.1	12.2	11.6	5.7	30.9	19.5	27.7	53.8	50.1	60.3	51.2
1969	21.6	16.3	18.6	28.3	15.0	14.6	9.3	32.6	19.8	30.1	65.4	58.3	71.6	65.7
1970	0.8	19.2	-1.4	13.9	14.9	15.5	8.3	28.7	20.4	27.4	66.0	69.5	70.6	74.8
1971	23.5	11.5	14.0	6.9	11.3	10.8	8.0	31.8	20.5	28.9	81.4	77.5	80.5	79.9
1972	10.7	18.2	15.4	12.4	9.7	7.9	9.1	32.1	22.5	30.6	90.2	91.6	92.9	89.9
1973	10.9	9.2	7.7	11.3	16.5	17.6	8.3	30.5	20.9	30.4	100.0	100.0	100.0	100.0
1974	-2.5	3.2	-25.6	-4.6	-3.3	-2.8	-1.8	30.8	22.2	23.0	97.5	103.2	74.4	95.4
1975	-15.1	-11.9	0.2	-11.8	5.9	5.5	5.1	24.7	18.5	22.0	82.8	90.8	74.6	84.1
1976	1.6	1.2	6.8	1.0	10.2	10.0	6.1	22.8	17.0	22.1	84.1	91.9	79.7	85.0
1977	-6.6	-5.2	7.8	-2.4	2.8	1.4	2.9	20.7	15.9	23.2	78.5	87.1	85.9	82.9
1978	3.3	-2.8	6.0	-2.7	6.9	6.6	6.4	20.0	14.5	23.1	81.1	84.7	91.0	80.7
1979	17.8	12.9	8.8	17.1	5.9	5.4	3.6	22.2	15.6	24.2	95.5	95.6	99.0	94.4
1980	12.6	7.8	-6.5	2.6	0.7	0.3	2.1	24.8	16.7	22.2	107.5	103.1	92.6	96.9
1981	-4.1	-6.2	-7.5	-4.9	0.1	-0.3	0.2	23.8	15.7	20.5	103.1	96.7	85.7	92.1
1982	-9.0	-6.1	-1.9	4.4	-1.0	-2.2	0.6	21.9	15.1	20.0	93.9	90.8	84.0	96.2
1983	4.8	-7.0	-1.3	7.4	-0.5	-1.7	0.4	23.0	14.3	19.7	98.4	84.4	82.9	103.4
1984	-1.6	-0.9	-5.7	2.3	2.6	1.2	2.9	22.1	14.0	18.0	96.8	83.7	78.2	105.7
1985	4.0	-8.7	5.2	5.5	3.8	3.5	3.4	22.1	12.3	18.3	100.7	76.4	82.3	111.6
1986	-12.2	17.9	-6.2	-10.8	0.3	-0.1	1.7	19.4	14.6	16.9	88.4	90.2	77.2	99.5
1987	-5.1	3.4	-5.1	-2.1	-1.0	-2.4	-0.7	18.6	15.4	16.2	83.9	93.2	73.2	97.4
1988	10.2	12.3	8.9	13.9	5.3	4.5	4.5	19.4	16.6	16.8	92.4	104.7	79.8	111.0
1989*	6.2	3.7	10.0	14.6	2.8	2.2	3.7	20.1	16.8	17.9	98.2	108.6	87.8	127.2
1990*	4.9	10.2	4.8	5.3	-1.6	-2.6	-0.4	21.4	19.1	18.8	103.0	119.6	92.0	133.9

Συνέχεια πίνακα Α. Ι. 2

Μέσοι όροι περιόδου													
Ποσοστιαίες μεταβολές ΑΕΠΚ				Ποσοστιαίες μεταβολές ΑΕΠ				Ποσοστό επένδυσης			Δείκτης ΑΕΠΚ, έτος βάσης 1960		
Βιομηχανίας**	Μεταποίησης	Συνόλου οικονομίας	εξοπλισμών	Βιομηχανίας**	Μεταποίησης	Συνόλου οικονομίας	Βιομηχανίας**	Μεταποίησης	Συνόλου οικονομίας	Βιομηχανίας**	Μεταποίησης	Συνόλου οικονομίας	σε %
1949-53	19.2	9.2	10.6	6.3	14.2	13.5	9.6	42.9	31.4	17.8	17.2	19.3	14.0
1954-59	8.8	8.2	10.5	12.1	8.3	8.1	5.4	28.3	17.4	17.6	19.0	17.8	19.7
1960-67	10.5	9.8	9.0	10.5	9.2	9.0	6.5	30.3	20.1	24.0	35.8	35.0	40.4
1968-73	13.2	15.7	12.6	13.6	13.3	13.0	8.1	31.1	20.6	29.2	76.1	74.5	79.3
1974-79	-0.3	-0.4	0.7	-0.6	4.7	4.3	3.7	23.5	17.3	22.9	86.6	92.2	84.1
1980-85	1.1	-3.5	-2.9	2.9	1.0	0.1	1.6	23.0	14.7	19.8	100.1	89.2	84.3
1986-90*	0.8	9.5	2.5	4.2	1.2	0.3	1.8	19.8	16.5	17.3	93.2	103.3	82.0
1948-73	12.5	10.7	10.6	10.8	11.0	10.6	7.2	32.6	22.3	22.2	36.6	36.3	38.3
1960-73	11.7	12.3	10.6	11.8	10.9	10.7	7.2	30.7	20.3	26.2	53.1	51.9	57.1
1974-90*	0.5	1.4	-0.1	2.0	2.4	1.7	2.4	22.2	16.1	20.2	93.3	94.4	83.5

* Προσωρινά στοιχεία/εκτιμήσεις

** Εμπεριέχονται εδώ μόνο τα ορυχεία, η μεταποίηση και ο ηλεκτρισμός-φωταέριο-νερό.

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Εθνικοί λογαριασμοί

Πίνακας Α. Ι. 3

Το ποσοστό επένδυσης στη βιομηχανία και ο ρυθμός μεταβολής των μισθωτών στη βιομηχανία στη μεταπολεμική Ελλάδα

Έτη	Μέσο ετήσιο ποσοστό επένδυσης στη βιομηχανία**	Μέσο ετήσιο ποσοστό επένδυσης στη μεταποίηση	Μέσο ετήσιο ποσοστό επένδυσης στο σύνολο οικονομίας	Μισθωτοί βιομηχανίας*	Ποσοστό μεταβολής αριθμού μισθωτών στη βιομηχανία*
1948-1951	42.2	34.3	18.0	375170	-
1951-1961	32.8	20.7	18.3	481400	28.3
1961-1971	31.1	20.5	25.8	620032	28.8
1971-1981	25.8	18.2	24.6	739696	19.3
1981-1990	21.2	15.4	18.3	-	-
1951-1971	31.9	20.6	22.1		28.6

* Ορυχεία, μεταποίηση, ηλεκτρισμός-φωταέριο-νερό, κατασκευές

** Ορυχεία, μεταποίηση, ηλεκτρισμός-φωταέριο-νερό.

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Εθνικοί λογαριασμοί της Ελλάδος, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών 1951, 1961, 1971, 1981 (δειγματοληπτική επεξεργασία) ΕΣΥΕ

Πίνακας Α. Ι. 4

Οι φάσεις της συσσώρευσης του κεφαλαίου: μια μέτρηση μέσω της σχετικής επέκτασης του τομέα παραγωγικών αγαθών

	Συμμετοχή του τομέα παραγωγής καταναλωτικών αγαθών στο σύνολο μεταποιητικής παραγωγής (1)	Συμμετοχή ενδιάμεσων προϊόντων στη προστ. αξία μεταποίησης (2)	Συμμετοχή κεφαλαιουχικών αγαθών στη προστ. αξία μεταποίησης (3)	Συμμετοχή του τομέα παραγωγής ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών στο σύνολο της μεταποιητικής παραγωγής (2+3)	Προϊόν μεταποίη-σης	Σχέση μεταξύ παραγωγής καταναλωτικών αγαθών προς την παραγωγή ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών μαζί
1948	77.9	9.7	12.6	22.1	100.0	3.4
1949	76.5	9.4	14.1	23.5	100.0	3.3
1950	76.5	10.3	13.2	23.5	100.0	3.3
1951	77.5	9.0	13.5	22.5	100.0	3.4
1952	77.2	9.2	13.5	22.8	100.0	3.4
1953	73.5	9.9	16.6	26.5	100.0	2.8
1954	73.6	9.5	16.9	26.4	100.0	2.8
1955	72.6	10.9	16.5	27.4	100.0	2.7
1956	72.2	11.9	15.9	27.8	100.0	2.6
1957	71.5	11.7	16.8	28.5	100.0	2.5
1958	70.1	11.7	18.2	29.9	100.0	2.3
1959	68.1	13.0	18.9	31.9	100.0	2.1
1960	65.1	14.5	20.4	34.9	100.0	1.9
1961	63.3	13.7	23.0	36.7	100.0	1.7
1962	62.5	13.9	23.6	37.5	100.0	1.7
1963	63.6	14.9	21.5	36.4	100.0	1.7
1964	63.3	14.8	21.9	36.7	100.0	1.7
1965	62.3	16.7	21.0	37.7	100.0	1.7
1966	61.3	16.1	22.6	38.7	100.0	1.6
1967	61.5	16.5	22.0	38.5	100.0	1.6
1968	60.2	15.0	24.8	39.8	100.0	1.5
1969	58.0	18.3	23.7	42.0	100.0	1.4
1970	55.8	18.7	25.4	44.2	100.0	1.3
1971	55.9	18.6	25.5	44.1	100.0	1.3
1972	56.7	17.8	25.5	43.3	100.0	1.3
1973	55.0	19.6	25.4	45.0	100.0	1.2
1974	55.1	20.0	25.0	44.9	100.0	1.2
1975	57.1	20.4	22.5	42.9	100.0	1.3
1976	57.3	20.3	22.4	42.7	100.0	1.3
1977	57.3	21.2	21.5	42.7	100.0	1.3
1978	57.0	21.6	21.4	43.0	100.0	1.3
1979	57.1	21.5	21.3	42.9	100.0	1.3
1980	56.1	21.6	22.4	43.9	100.0	1.3
1981	55.9	21.5	22.7	44.1	100.0	1.3
1982	55.8	21.6	22.5	44.2	100.0	1.3
1983	55.1	22.4	22.4	44.9	100.0	1.2
1984	55.7	22.8	21.5	44.3	100.0	1.3
1985	56.7	22.5	20.8	43.3	100.0	1.3
1986	56.6	22.3	21.1	43.4	100.0	1.3
1987	56.9	23.1	20.0	43.1	100.0	1.3
1988	55.4	24.3	20.3	44.6	100.0	1.2
1989	55.2	24.6	20.2	44.8	100.0	1.2
1990**	54.6	25.4	20.1	45.4	100.0	1.2

Συνέχεια πίνακα Α. Ι. 4

	Συμμετοχή του τομέα καταναλωτικών αγαθών στη συνολική προστιθέμενη αξία της μεταποίησης (1)	Συμμετοχή ενδιάμεσων προϊόντων στη προστ. αξία της μεταποίησης (2)	Συμμετοχή κεφαλαιουχικών αγαθών στη προστ. αξία της μεταποίησης (3)	Συμμετοχή του τομέα παραγωγής ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών στο σύνολο της μεταποιητικής παραγωγής (2+3)	Προϊόν μεταποίησης	Σχέση ανάμεσα παραγωγή καταγαθών & στην παραγωγικών α
1948-1953	76.5	9.6	13.9	23.5	100.0	3.3
1954-1959	71.3	11.4	17.2	28.7	100.0	2.5
1960-1967	62.9	15.1	22.0	37.1	100.0	1.7
1968-1973	57.0	18.0	25.1	43.1	100.0	1.3
1974-1979	56.8	20.8	22.3	43.2	100.0	1.3
1980-1985	55.9	22.1	22.1	44.1	100.0	1.3
1986-1990*	55.7	23.9	20.3	44.3	100.0	1.2
1948-1973	66.6	13.7	19.7	33.4	100.0	2.2
1960-1973	60.3	16.4	23.3	39.7	100.0	1.5
1974-1990*	56.2	22.2	21.6	43.8	100.0	1.3

* Προσωρινά στοιχεία/εκτιμήσεις

1. Καταναλωτικά αγαθά: Τρόφιμα-ποτά-καπνός (20-22), Υφαντουργικές (23), Ενδυσης-υπόδησης (24), Ξύλου-επίπλων (25-26), Χάρτου - εκδόσεις - εκτυπώσεις (27-28), Λοιπές (29-39).

2. Ενδιάμεσα προϊόντα: Χημικές (30-32), μη μεταλλικά ορυκτά (33).

3. Κεφαλαιουχικά αγαθά: Βασικές Μεταλλουργικές (34), Μηχανών-συσκευών (35-37), Μεταφορικών μέσων (38).

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων Εθνικών λογαριασμών, ΕΣΥΕ

Πίνακας Α. Ι. 5

Ταξινόμηση σύμφωνα με τους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ στις χώρες του ΟΟΣΑ στις περιόδους 1960-1973 και 1973-1990

1960-1973		1973-1990	
1 Ιαπωνία	9.4	1 Τουρκία	5.1
2 Ελλάδα	7.8	2 Ισλανδία	4.2
3 Ισπανία	7.1	3 Ιρλανδία	4.2
4 Πορτογαλία	7.0	4 Ιαπωνία	3.9
5 Τουρκία	5.9	5 Νορβηγία	3.8
6 Ισλανδία	5.8	6 Καναδά	3.5
7 Σύν.ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	5.6	7 Ιταλία	3.1
8 Σύν.μικρών Ευρώπης	5.5	8 Αυστραλία	3.0
9 Καναδά	5.5	9 Πορτογαλία	2.9
		10 Φιλανδία	2.9
Σύν. μικρών χωρών	5.4		
10 Γαλλία	5.4	Σύν.ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	2.8
11 Φιλανδία	5.3	Σύνολο ΟΟΣΑ	2.7
12 Αυστραλία	5.2		
13 Ιταλία	5.1	11 Ελλάδα	2.6
14 Αυστρία	5.1	12 Αυστρία	2.6
15 Βέλγιο	5.1	Σύν.μικρών Ευρώπης	2.6
16 Κάτω Χώρες	4.9	Σύν. μικρών	2.6
		13 Ισπανία	2.5
Σύνολο ΟΟΣΑ	4.9	14 Ηνωμ.πολιτ.	2.5
Σύν.ΟΟΣΑ-Ευρώπης	4.8	15 Γαλλία	2.5
ΕΟΚ	4.8		
		Σύν.ΟΟΣΑ-Ευρώπης	2.4
17 Γερμανία	4.5	ΕΟΚ	2.4
18 Ελβετία	4.5		
19 Ιρλανδία	4.4	16 Λουξεμβούργο	2.3
20 Λουξεμβούργο	4.4	17 Βέλγιο	2.2
21 Δανία	4.3	18 Κάτω Χώρες	2.2
22 Νορβηγία	4.3	19 Γερμανία	2.2
23 Νέα Ζηλανδία	4.2	20 Δανία	1.9
24 Σουηδία	4.1	21 Σουηδία	1.9
25 Ηνωμ.πολιτείες	3.9	22 Αγγλία	1.8
26 Αγγλία	3.2	23 Νέα Ζηλανδία	1.1
		24 Ελβετία	1.0

Πηγή: Ταξινόμηση δική μου βάσει στοιχείων OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Πίνακας Α. Ι. 6

Ταξινόμηση των χωρών του ΟΟΣΑ σύμφωνα με τη μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή Ακαθάριστων Επενδύσεων Παγίου Κεφαλαίου μεταξύ των χρόνων 1960-1973 και 1973-1990

Ταξινόμηση Χωρών ΟΟΣΑ σύμφωνα με % ΑΕΠΚ			Ταξινόμηση Χωρών ΟΟΣΑ σύμφωνα με % ΑΕΠΚ			
60-73			73-90			
τάξη	Χώρες	%	τάξη	Χώρες	% προηγουμ. τάξη	
1	Ιαπωνία	13.7	1	Καναδά	4.7	16
2	Ελλάδα	10.1	2	Τουρκία	4.0	6
3	Ιρλανδία	9.9	3	Ιαπωνία	3.3	1
4	Ισπανία	9.9	4	Ιρλανδία	2.8	3
5	Πορτογαλία	8.4	5	Αυστραλία	2.2	17
6	Τουρκία	7.8	6	Ηνωμ. πολιτείες	2.2	21
7	Γαλλία	7.4				
8	Αυστρία	6.9		Σύνολο ΟΟΣΑ	2.1	
9	Νέα Ζηλανδία	6.8				
10	Ισλανδία	6.8	7	Βέλγιο	2.1	18
11	Δανία	6.4	8	Αγγλία	1.7	23
			9	Ισπανία	1.6	4
	Σύνολο ΟΟΣΑ	6.2	10	Αυστρία	1.6	8
			11	Πορτογαλία	1.5	5
12	Νορβηγία	5.9	12	Ισλανδία	1.5	10
13	Λουξεμβούργο	5.8	13	Φιλανδία	1.4	15
14	Ελβετία	5.8	14	Ιταλία	1.3	20
15	Φιλανδία	5.6	15	Σουηδία	1.3	24
16	Καναδά	5.6	16	Γαλλία	1.2	7
17	Αυστραλία	5.2	17	Γερμανία	1.2	22
18	Βέλγιο	5.0	18	Ελβετία	1.0	14
19	Κάτω Χώρες	4.7	19	Κάτω Χώρες	1.0	19
20	Ιταλία	4.6	20	Λουξεμβούργο	0.5	13
21	Ηνωμ. πολιτείες	4.4	21	Νορβηγία	0.5	12
22	Γερμανία	4.3	22	Νέα Ζηλανδία	0.3	9
23	Αγγλία	4.2	23	Ελλάδα	-0.5	2
24	Σουηδία	4.1	24	Δανία	-0.6	11
	Σύν.ΟΟΣΑ- ΗΠΑ	7.1		Σύν.ΟΟΣΑ- ΗΠΑ	2.1	
	Σύν. μικρών Ευρώπης	6.8		Σύν. μικρών Ευρώπης	1.5	
	Σύν. μικρών χωρών	6.6		Σύν.ΟΟΣΑ : Ευρώπης	1.4	
	Σύν.ΟΟΣΑ : Ευρώπης	5.6		ΕΟΚ	1.3	
	ΕΟΚ	5.5		Σύν. μικρών χωρών		

Πηγή: Ταξινόμηση δική μου βάσει στοιχείων OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Πίνακας Α. Ι. 7

Ταξινόμηση των χωρών του ΟΟΣΑ σύμφωνα με το μέσο ετήσιο ποσοστό επένδυσης στις περιόδους 1960-1973 και 1974-1990

Ταξινόμηση χωρών ΟΟΣΑ σύμφωνα με ποσοστό επένδυσης			Ταξινόμηση χωρών ΟΟΣΑ σύμφωνα με ποσοστό επένδυσης			
60-73			74-90			
Τάξη	Χώρες	%	Τάξη	Χώρες	% προηγούμενη τάξη	
1	Ιαπωνία	32.8	1	Ιαπωνία	30.6	1
2	Νορβηγία	28.2	2	Νορβηγία	29.4	2
3	Ελβετία	28.0	3	Πορτογαλία	26.4	13
4	Ισλανδία	27.3	4	Φιλανδία	26.3	6
5	Αυστρία	26.8	5	Αυστρία	25.0	5
6	Φιλανδία	26.4	6	Λουξεμβούργο	24.4	7
7	Λουξεμβούργο	25.9	7	Ισλανδία	24.3	4
8	Αυστραλία	25.5	8	Αυστραλία	24.0	8
9	Κάτω Χώρες	25.0	9	Νέα Ζηλανδία	23.8	19
10	Γερμανία	24.8	10	Ελβετία	23.7	3
11	Ισπανία	24.5	11	Ιρλανδία	23.7	21
12	Ιταλία	24.5	12	Ισπανία	23.2	11
13	Πορτογαλία	24.1	13	Ιταλία	22.6	12
14	Γαλλία	23.9	14	Καναδά	22.5	18
15	Δανία	23.9	15	Γαλλία	22.1	14
16	Ελλάδα	22.8				
17	Σουηδία	22.8		Σύνολο ΟΟΣΑ	21.6	
18	Καναδά	22.4				
19	Νέα Ζηλανδία	22.3	16	Ελλάδα	21.3	16
			17	Γερμανία	20.6	10
	Σύνολο ΟΟΣΑ	22.2	18	Τουρκία	20.6	24
			19	Κάτω Χώρες	20.5	9
20	Βέλγιο	21.7	20	Δανία	20.0	15
21	Ιρλανδία	21.0	21	Βέλγιο	19.8	20
22	Αγγλία	18.4	22	Σουηδία	19.7	17
23	Ηνωμ. πολιτ.	18.3	23	Αγγλία	18.5	22
24	Τουρκία	16.5	24	Ηνωμ. πολιτ.	18.2	23
	Σύν. ΟΟΣΑ- ΗΠΑ	25.0		Σύν. ΟΟΣΑ- ΗΠΑ	23.6	
	Σύν. μικρών	24.3		Σύν. μικρών	22.7	
	Σύν. μικρ. Ευρώπ	24.2		Σύν. μικρ. Ευρώπης	22.5	
	Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπ	23.3		Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπη	21.5	
	ΕΟΚ	23.1		ΕΟΚ	21.2	

Πηγή: Ταξινόμηση δική μου βάσει στοιχείων OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Πίνακας Α. Ι. 8

Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος και Ακαθάριστων Επενδύσεων Παγίου Κεφαλαίου στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1977-1990, (σε σταθερές τιμές)

ΕΤΗ	Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος		Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές Ακαθ. Επενδύσεων Παγίου Κεφαλαίου	
	Ελλάδα	Σύνολο ΟΟΣΑ	Ελλάδα	Σύνολο ΟΟΣΑ
1977	3.4	3.6	7.8	4.0
78	6.7	4.1	6.0	5.0
79	3.7	3.2	8.8	3.7
80	1.8	1.2	-6.5	-1.1
81	0.1	1.7	-7.5	-0.5
82	0.4	-0.3	-1.9	-4.1
83	0.4	2.7	-1.3	2.3
84	2.8	4.7	-5.7	6.7
85	3.1	3.5	5.2	5.0
86	1.6	3.0	-6.2	3.6
87	-0.7	3.4	-5.1	5.6
88	4.1	4.5	8.9	7.9
89	3.5	3.3	10.0	6.1
1990	-0.2	2.4	4.8	3.7
Μέσος όρος	2.2	2.9	1.2	3.4

Πηγή : OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Πίνακας Α. Ι. 9

Ταξινόμηση των χωρών του ΟΟΣΑ σύμφωνα με το μέσο ετήσιο ποσοστό ανεργίας στις περιόδους 1960-1973 και 1974-1990

Ταξινόμηση χωρών ΟΟΣΑ σύμφωνα με το μέσο ετήσιο ποσοστό ανεργίας						
60-73			74-90			προηγούμενη τάξη
Τάξη	Χώρες	%	Τάξη	Χώρες	%	
1	Τουρκία	10.6	1	Ισπανία	11.4	7
2	Ιταλία	5.3	2	Ιρλανδία	10.9	3
3	Ιρλανδία	5.3	3	Ιταλία	8.3	2
4	Καναδά	5.1	4	Βέλγιο	8.3	9
5	Ηνωμ. πολιτ.	4.8	5	Καναδά	8.2	4
6	Ελλάδα	4.5	6	Ηνωμ. πολιτ.	6.9	5
	Σύνολο ΟΟΣΑ	3.3	7	Γαλλία	6.8	20
			8	Αγγλία	6.7	11
			9	Πορτογαλία	6.6	8
7	Ισπανία	2.5		Σύνολο ΟΟΣΑ	6.2	
8	Πορτογαλία	2.5				
9	Βέλγιο	2.2				
10	Φιλανδία	2.1	10	Αυστραλία	6.2	12
11	Αγγλία	2.0	11	Γερμανία	5.1	18
12	Αυστραλία	2.0	12	Φιλανδία	4.6	10
13	Σουηδία	1.9	13	Ελλάδα	4.3	6
14	Αυστρία	1.7	14	Αυστρία	2.5	14
15	Δανία	1.3	15	Νορβηγία	2.4	21
16	Ιαπωνία	1.3	16	Ιαπωνία	2.2	16
17	Κάτω Χώρες	1.1	17	Σουηδία	2.2	13
18	Γερμανία	0.8	18	Τουρκία		1
19	Νέα Ζηλανδία	0.2	19	Δανία		15
20	Γαλλία		20	Κάτω Χώρες		17
21	Νορβηγία		21	Νέα Ζηλανδία		19
22	Ισλανδία		22	Ισλανδία		22
23	Ελβετία		23	Ελβετία		23
24	Λουξεμβούργο		24	Λουξεμβούργο		24
	Σύν. μικρών Ευρώπης	4.2		Σύν. μικρών Ευρώπης	7.7	
	Σύν. μικρών χωρών	4.0		Σύν. μικρών χωρών	7.5	
	Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπης	3.1		ΕΟΚ	7.1	
	Σύν. ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	2.8		Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπης	7.1	
	ΕΟΚ	2.5		Σύν. ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	5.9	

Πηγή: Ταξινόμηση δική μου βάσει στοιχείων ΟΕCD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Πίνακας Α. Ι. 10

Ταξινόμηση των χωρών του ΟΟΣΑ σύμφωνα με το μέσο ετήσιο πληθωρισμό στις περιόδους 1960-1973 και 1974-1990

Ταξινόμηση χωρών ΟΟΣΑ σύμφωνα με το ύψος του πληθωρισμού						
60-73			74-90			
Τάξη	Χώρες	%	Τάξη	Χώρες	%	προηγούμενη τάξη
1	Ισλανδία	12.4	1	Τουρκία	40.1	2
2	Τουρκία	10.4	2	Ισλανδία	38.2	1
3	Ισπανία	6.9	3	Πορτογαλία	20.4	7
4	Ιρλανδία	6.5	4	Ελλάδα	17.8	20
5	Ιαπωνία	6.4	5	Ισπανία	14.1	3
6	Δανία	6.3	6	Ιταλία	13.4	13
7	Πορτογαλία	5.8	7	Νέα Ζηλανδία	12.5	11
8	Φιλανδία	5.7	8	Ιρλανδία	11.8	4
9	Αγγλία	5.6	9	Αγγλία	11.6	9
10	Νορβηγία	5.4	10	Αυστραλία	10.2	18
11	Νέα Ζηλανδία	5.4	11	Φιλανδία	10.0	8
12	Κάτω Χώρες	5.3	12	Σουηδία	9.0	14
13	Ιταλία	4.9	13	Γαλλία	8.8	15
14	Σουηδία	4.9	14	Δανία	8.7	6
15	Γαλλία	4.9				
16	Ελβετία	4.5		Σύνολο ΟΟΣΑ	8.4	
	Σύνολο ΟΟΣΑ	4.5	15	Νορβηγία	8.3	10
			16	Καναδά	7.8	22
17	Αυστρία	4.4	17	Ηνωμ. πολιτ.	7.0	23
18	Αυστραλία	3.9	18	Βέλγιο	6.6	19
19	Βέλγιο	3.9	19	Ιαπωνία	6.3	5
20	Ελλάδα	3.8	20	Λουξεμβούργο	6.0	24
21	Γερμανία	3.7	21	Αυστρία	5.1	17
22	Καναδά	3.5	22	Κάτω Χώρες	5.0	12
23	Ηνωμ. πολιτ.	3.5	23	Γερμανία	3.8	21
24	Λουξεμβούργο	3.4	24	Ελβετία	3.8	16
	Σύν. ΟΟΣΑ - Ευρώπης	5.0	Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπη		10.3	
	ΕΟΚ	4.9	ΕΟΚ		9.7	
	ΟΟΣΑ: Ευρώπης εκτός χώρες υψηλού πληθωρισμού*	4.9	ΟΟΣΑ: Ευρώπης εκτός χώρες υψηλού πληθωρισμού*		9.4	
	Σύν. ΟΟΣΑ εκτός χώρες υψηλού πληθωρισμού*	4.4	Σύν. ΟΟΣΑ εκτός χώρες υψηλού πληθωρισμού*		8.0	

* Το παραπάνω μέγεθος δηλώνει τα επίπεδα πληθωρισμού κατά μέσο όρο στις χώρες του ΟΟΣΑ αφού έχουν αφαιρεθεί οι χώρες με πληθωρισμό πάνω από 20 % (Ισλανδία, Τουρκία)

Πηγή: Ταξινόμηση δική μου βάσει στοιχείων OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Κεφάλαιο 8

Το πρότυπο συσσώρευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα: φορντισμός ;

Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής, θεωρείται ότι η ταχύρυθμη μεταπολεμική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας επιτεύχθηκε χάρη στους ευνοϊκούς όρους κερδοφορίας και επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, που προσδιόρισε ο τρόπος χρησιμοποίησης της εργατικής δύναμης (μορφή συσσώρευσης) και οι μορφές αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (μορφή ρύθμισης σχέσης μισθωτής εργασίας) σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο ¹.

Υπ' αυτό το πρίσμα, σε τούτο το κεφάλαιο το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη μορφή κεφαλαιακής συσσώρευσης (υποκεφάλαιο 8.1) και ρύθμισης της μισθιακής σχέσης (υποκεφάλαιο 8.2) στην Ελλάδα σε αναφορά - όσο είναι δυνατόν - με τα διεθνή πρότυπα. Η "μορφή" της κεφαλαιακής συσσώρευσης εντός του ελλαδικού χώρου προσεγγίζεται εδώ υπο μια διπλή οπτική: του τρόπου οργάνωσης της εργασίας (υποκεφάλαιο 8.1.1) και της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας (υποκεφάλαιο 8.1.2). Για τη διερεύνηση, από την άλλη μεριά, της μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα, σε σύγκριση μ' αυτές που ισχύουν αντίστοιχα στους κόλπους των αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών, με στόχο να εξακριβωθούν οι αλλαγές στον τρόπο ύπαρξης των μισθωτών που συντελούνται τόσο στην Ελλάδα όσο και σ' άλλες χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο διερευνώνται κατά σειρά η εξέλιξη του μεγέθους και της σύνθεσης των καταναλωτικών δαπανών των εργατών (υποκεφάλαιο 8.2.1), οι αλλαγές στον τρόπο κατανάλωσης σε συνάρτηση με τις αλλαγές στους κανόνες παραγωγής (υποκεφάλαιο 8.2.2), το σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων (υποκεφάλαιο 8.2.3), η εξέλιξη του πραγματικού μισθού (υποκεφάλαιο 8.2.4), και το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (υποκεφάλαιο 8.2.5).

Η ανάλυση της "φύσης" της συσσώρευσης και της μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα σε σύγκριση μ' αυτές που έχουν θεμελιωθεί μεταπολεμικά στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες θα καταστήσει δυνατό να επιχειρηθεί στη συνέχεια (στο κεφάλαιο 9) μια - έστω και αποσπασματική - ερμηνεία της ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, σε συνάρτηση κατά κύριο λόγο με τις ενδεχόμενες μεταβολές στις συνθήκες κερδοφορίας των ελληνικών επιχειρήσεων, όπως επίσης και τις ενδεχόμενες αλλαγές

¹ Βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 4, υποκεφάλαιο 4.3: *μια απόπειρα θεωρητικής ανασυνθεσης του μοντέλου της Ρύθμισης.*

στις συνθήκες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση που διαμορφώνονται εντός ή εκτός του ελλαδικού χώρου ².

Ο "χαρακτήρας" της κεφαλαιακής συσσώρευσης τόσο στην Ελλάδα όσο και στις χώρες του ΟΟΣΑ, όπως προκύπτει μέσα απο την εμπειρική αυτή έρευνα, είναι ουσιαστικά εντατικός. Η γενικευμένη χρήση των ταιηλορικών και φορντικών μεθόδων εργασίας στις κυρίαρχες δυτικές κοινωνίες, απο τη μια μεριά, επέτρεψε μια θεαματική άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας στις καπιταλιστικές μητροπόλεις και προκάλεσε κατά συνέπεια τη "ριζική" ανατροπή των κανόνων παραγωγής στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας. Η σχετικά ψηλή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στην Ελλάδα σε σύγκριση με τις διεθνείς τάσεις, απο την άλλη, δείχνει ότι οι ελληνικές επιχειρήσεις στη φάση του αναπτυξιακού άλματος (1960-1973) κατορθώνουν μέσω μιας σχετικά γρήγορης εκμηχάνισης της εργασιακής διαδικασίας να ενισχύσουν τη θέση τους στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας. Παρά την εξελίξη αυτή, όμως, το επίπεδο παραγωγικότητας της εργασίας στην ελληνική μεταποίηση εξακολουθεί να υπολείπεται σημαντικά απο τα επίπεδα παραγωγικότητας που σημειώνονται στις αναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες. Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην απουσία μιας γενικευμένης εφαρμογής των σύγχρονων μορφών οργάνωσης της εργασίας (ταιηλορισμού, φορντισμού), που χρησιμοποιήθηκαν κατά κανόνα στις κυρίαρχες καπιταλιστικές μητροπόλεις. Η απουσία μαζικής χρήσης των σύγχρονων μορφών οργάνωσης της εργασίας αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο του σχετικά χαμηλού βαθμού ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στην ελληνική βιομηχανία σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, η οποία εκφράζεται σε πολλαπλά επίπεδα: υποανάπτυξη των μηχανολογικών κλάδων και συνακόλουθη έλλειψη καθετοποίησης της βιομηχανικής δομής, τεράστιος αριθμός παραγωγικών μονάδων, ελάχιστων, απο άποψη μεγέθους, χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας, με ελάχιστες διασυνδέσεις μεταξύ τους, πλήρη σχεδόν αδυναμία ενδογενούς παραγωγής τεχνολογικών γνώσεων και τεχνολογική εξάρτηση της βιομηχανικής παραγωγικής βάσης, εμπορικό ελλείμα κ.α. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, φαίνεται καθαρά ότι το εντατικό πρότυπο συσσώρευσης που εγκαινιάστηκε απο τις αρχές της δεκαετίας του '60 στην Ελλάδα διαφέρει σημαντικά απο την εντατική μορφή συσσώρευσης που γνωρίζουν αντίστοιχα οι αναπτυγμένες δυτικο-ευρωπαϊκές οικονομίες.

Μελετώντας τις συνθήκες ύπαρξης των μισθωτών διαπιστώνω επίσης ότι η μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας που εγκαινιάστηκε με το φορντισμό στις

² Με βάση, δηλαδή, τις θεωρητικές υποθέσεις που έχουν προσδιοριστεί στην προσπάθεια κριτικής αξιολόγησης και θεωρητικής ανασύνθεσης του μοντέλου της Ρύθμισης.

χώρες του κυρίαρχου καπιταλισμού συνέβαλλε θετικά προς την κατεύθυνση της ελαχιστοποίησης των κινδύνων υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας, της δυναμικής εξισορρόπησης σε παγκόσμια κλίμακα ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση: συνθήκη αναγκαία για την σταθερή ανάπτυξη του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Ειδικότερα, όσον αφορά τις αλλαγές στον τρόπο ζωής των μισθωτών στην Ελλάδα, καταλήγω στα εξής. Στη φάση του αναπτυξιακού άλματος (όπως και λίγα χρόνια αργότερα έως το 1979) συντελείται μια προοδευτική "διάχυση" του τρόπου κατανάλωσης στους εργατές, που διατηρούσαν κατά το παρελθόν άλλες κοινωνικές ομάδες (όπως οι διευθυντές, τα ανώτερα διοικητικά στελέχη, οι ελεύθεροι επαγγελματίες επιστήμονες κ.λ.π). Η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης στην Ελλάδα εντάσσεται έτσι ολοένα και εντονότερα στην κίνηση του ίδιου του κεφαλαίου. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών στην Ελλάδα εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα των επιπτώσεων που διεγείρουν πάνω στους κανόνες κατανάλωσης οι αλλαγές στους "κανόνες παραγωγής", η αύξηση του πραγματικού μισθού, οι παροχές κοινωνικής ασφάλισης σε μικρότερο βαθμό, και η διεύρυνση, όπως θα δούμε στη συνέχεια (κεφάλαιο 9), των αδήλων πόρων.

Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, η ριζική ανατροπή των κανόνων παραγωγής εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας επέτρεψε, μέσω του συστήματος των τιμών, τη μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών στις χώρες του αναπτυγμένου κόσμου, ανάμεσα στις οποίες συμπεριλαμβάνεται και η Ελλάδα. Συγχρόνως, η άνοδος του πραγματικού μισθού, η οποία στην Ελλάδα συντελέστηκε, μέσω ενός "πλασματικού συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων που λειτούργησε περισσότερο ως ένας θεσμός καθυπόταξης των εργαζομένων προς όφελος του κεφαλαίου, συνέβαλλε επίσης στην αλλαγή του τρόπου κατανάλωσης των ελλήνων μισθωτών. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι η αξία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης στην Ελλάδα προσδιοριζόταν, μέσω ενός ανύπαρκτου ουσιαστικά συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων, σε αρκετά χαμηλά επίπεδα, σε σύγκριση μ' αυτά της εργατικής "αριστοκρατίας" στις δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες: συνθήκη αναγκαία για την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού. Το αυταρχικό ελληνικό κράτος που θεμελιώθηκε, από την άλλη, μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, το οποίο κάθε άλλο παρά Κράτος-Πρόνοιας υπήρξε, δεν φαίνεται να ενίσχυσε καθοριστικά, μέσω των μεταβιστικών πληρωμών, την αγοραστική δύναμη των μισθωτών, γιατί η χρηματοδότηση των μεταβιστικών αυτών πληρωμών που εξασφάλιζαν τα διάφορα κοινωνικά ταμεία ασφάλειας γινόταν μέσω ενός συστήματος αντίστροφα προοδευτικής φορολογίας.

Παρά τις όποιες ιδιαιτερότητες αυτές, όμως, που χαρακτηρίζουν τη μορφή

ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας εντός του ελλαδικού χώρου, η μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των ελλήνων μισθωτών που πραγματοποιείται κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, σε συνδυασμό με τη διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς, διεγείρει τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά και κατόπιν για μέσα παραγωγής και συνακόλουθα ωθεί αρχικά την ανάπτυξη του τομέα ΙΙ και στη συνέχεια του τομέα Ι. Με άλλα λόγια, οι αλλαγές στον τρόπο κατανάλωσης των μισθωτών εντός της ελληνικής επικράτειας σε συνδυασμό με την επέκταση των πραγματικών εισοδημάτων των αυτοπασχολουμένων, των αδήλων πόρων, και των ελληνικών εξαγωγών, όπως θα δούμε στη συνέχεια (κεφάλαιο 9) διευκολύνουν σε μια σταθερή βάση την επικύρωση της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση.

Μετά το 1974, όμως, ξεσπά μια ανοικτή "κρίση" της παραγωγικότητας της εργασίας σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ, τα "πρώτα σημάδια" της οποίας μπορούν να ανιχνευτούν γύρω στα μέσα της δεκαετίας του '60. Η "έκταση και το βάθος" της κρίσης παραγωγικότητας διαφέρουν μέσα στο χώρο και χρόνο. Για παράδειγμα, η παραγωγικότητα της εργασίας γνωρίζει πολύ χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης κατά μέσο όρο στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ για ένα σύντομο χρονικό διάστημα (1980-1982 και 1989-1990), όταν στην Ελλάδα ο ρυθμός αύξησης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας συνεχίζοντας την καθοδική του πορεία αγγίζει τα όρια της στασιμότητας καθόλη τη διάρκεια σχεδόν της δεκαετίας του '80. Την περίοδο αυτή σημειώνεται έτσι μια σημαντική απώλεια της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας, σε αντίθεση με τις περισσότερες δυτικές οικονομίες οι οποίες επιχειρούν μια ριζική αναδιάρθρωση του τρόπου οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας στη βάση του "νεοφορντισμού" ή της "Ευέλικτης Εξειδίκευσης". Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις είναι φανερό ότι ο ελληνικός καπιταλισμός αδυνατεί να προχωρήσει στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας που αρχίζει να σημειώνεται ιδιαίτερα στη δεκαετία του '80 σε άλλες χώρες.

Συγχρόνως, μετά το 1974, στην Ελλάδα και σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ, για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, επιβραδύνεται θεαματικά η αύξηση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών, και κατά συνέπεια η επέκταση των καταναλωτικών δαπανών από μεριάς των εργαζομένων. Καθώς, μετά την πρώτη ανατίμηση των τιμών του πετρελαίου, οι περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες ανάμεσα σ' αυτές και η Ελλάδα αναζητούν τη διέξοδο από την κρίση, μέσω της εφαρμογής μιας αυστηρής πολιτικής λιτότητας και πολιτικών ευκαμψίας, που έχουν ως στόχο τη συγκράτηση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών και την αναθεώρηση όλων των συστατικών στοιχείων της μισθωτής σχέσης. Με στόχο την ανόρθωση του

κέρδους, οι κυβερνήσεις των περισσότερων δυτικών οικονομιών, προχωρούν συστηματικά στη σταδιακή κατάργηση των *ex ante* αυξήσεων του πραγματικού μισθού ανάλογα με την παραγωγικότητα της εργασίας, των αναπροσαρμογών του μισθού στον πληθωρισμό, των δικαίαιων εξαναγκασμών που αφορούν την απασχόληση (ελευθερία απολύσεων, ελαστικό ωράριο κλπ) και την κοινωνική ασφάλιση.

Η ενίσχυση, όμως, του ποσοστού κέρδους που επιτυγχάνεται με αυτό τον τρόπο στη φάση αυτή δεν είναι ικανή να διεγείρει ένα νέο κύμμα συσσώρευσης σε μια μακροχρόνια βάση, γιατί η ανάπτυξη του κεφαλαίου φαίνεται να σκοντάφτει πάνω στις ολοένα και μεγαλύτερες δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση που διεγείρει η χρόνια υποκατανάλωση των εργαζομένων. Στην Ελλάδα, μάλιστα, εκτός από τα προβλήματα που διεγείρει για την ανάπτυξη του κεφαλαίου η υποκατανάλωση των εργαζομένων σε διεθνή κλίμακα, η πτωτική τάση των πραγματικών εισοδημάτων των αυτοαπασχολούμενων, η κάμψη των αδήλων πόρων και η συρρίκνωση της παγκόσμιας αγοράς έρχεται να προστεθεί μια ακόμη δυσμενή παράμετρος που επιδρά αρνητικά πάνω στο ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και στη ζήτηση για τα ελληνικά προϊόντα: η απώλεια της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας.

8.1 Η (εκτατική ή εντατική) "φύση" της κεφαλαιακής συσσώρευσης

Ο "χαρακτήρας" της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε μια χώρα σηματοδοτεί κατά κύριο λόγο τις αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας. Υπ' αυτή την έννοια, η μορφή της κεφαλαιακής συσσώρευσης θεωρείται ότι είναι εντατική, όταν αυτή επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην τεχνική και κοινωνική οργάνωση της διαδικασίας της εργασίας, που επιτρέπουν μια σημαντική αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (εντατική μορφή συσσώρευσης)³. Η κεφαλαιακή συσσώρευση, από την άλλη, θεωρείται ότι προσλαμβάνει μια εκτατική μορφή, όταν αυτή σηματοδοτεί κατά κύριο λόγο μια απλή ποσοτική διερεύνηση του κεφαλαίου, η οποία αυξάνει τη μάζα της υπεραξίας, μέσω της επέκτασης των μισθωτών, της επιμήκυνσης της διάρκειας της εργασίας και της αύξησης της εντατικότητας της εργασίας, χωρίς να συντελείται

³ Με άλλα λόγια, η εντατική μορφή συσσώρευσης (βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.2) δηλώνει τη μόνιμη ανατροπή της τεχνικής και κοινωνικής οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας, η οποία έχει ως αποτέλεσμα να αυξάνει τη σχετική υπεραξία, να μειώνει δηλαδή την αξία της εργατικής δύναμης. Βλέπε επίσης και J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami *Approches de l' inflation: L'exemple francais*, Volume III, p.73, GORDES-CEPREMAP 1977.

καμμία ριζική μεταβολή των κανόνων παραγωγής⁴.

Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, λοιπόν, ο "χαρακτήρας" της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα σηματοδοτεί τη μορφή υπεραξίας που κυριαρχεί στο εσωτερικό μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Η (εκτατική ή εντατική) μορφή της συσσώρευσης δηλώνει τους μηχανισμούς απόσπασης της υπεραξίας (απόλυτης ή σχετικής) που επικρατούν σε μια χώρα. Υπ' αυτή την έννοια, στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής υποστηρίζεται ότι η κεφαλαιακή συσσώρευση σε μια χώρα δεν προσδιορίζεται αποκλειστικά και μόνο από τη μορφή της υπεραξίας που κυριαρχεί εντός αυτής, αλλά επίσης και από τη μεταφορά της υπεραξίας (προς ή από αυτήν) ανάλογα με τη θέση του κεφαλαίου στη διεθνή κλίμακα ιεράρχησης των κεφαλαίων. Στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες, η συσσώρευση του κεφαλαίου χαρακτηρίζεται ως εντατική με την έννοια ότι στο εσωτερικό αυτών κυριαρχεί μια μορφή σχετικής υπεραξίας, η οποία καταλήγει να οδηγεί στην αναβάθμιση της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας.

Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, κατά συνέπεια, ο προσδιορισμός του "χαρακτήρα" της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε μια χώρα προϋποθέτει μια μέτρηση σε όρους αξίας. Η ποσοτική αποτίμηση, όμως, των αξιακών σχέσεων παρουσιάζει, κατά γενική ομολογία, ιδιαίτερες δυσκολίες. Επειδή, μια γενικά παραδεκτή λύση στο πρόβλημα αυτό δεν υπάρχει, υιοθετείται εδώ η μέθοδος που χρησιμοποίησε η τη σχολή της Ρύθμισης στις αρχικές τουλάχιστον μελέτες.

Πιο συγκεκριμένα, η "φύση" της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα ή σε άλλες χώρες μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο προσεγγίζεται εδώ υπο το πρίσμα μιας διπλής ανάλυσης: των μεταβολών της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας από τη μια μεριά και του τρόπου οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας από την άλλη. Ως έμμεσες ενδείξεις της "μορφής" της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα διερευνώνται, λοιπόν, οι μεταβολές της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας (προστιθέμενη αξία ανά μισθωτό απασχολούμενο), του αριθμού των απασχολούμενων

4 Ο χαρακτήρας της συσσώρευσης είναι εκτατικός, όταν κυριαρχούν με άλλα λόγια οι μηχανισμοί απόσπασης της απόλυτης υπεραξίας και συνακόλουθα οι κανόνες παραγωγής και οι αξιακές σχέσεις δεν μεταβάλλονται (βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.2., το καθεστώς εκτατικής ή εντατικής μορφής συσσώρευσης με -ή χωρίς- μαζική κατανάλωση). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η εκτατική μορφή κεφαλαιακής συσσώρευσης υποδηλώνει την απλή διεύρυνση των διαδικασιών παραγωγής, χωρίς καμιά σημαντική μεταβολή των κυρίαρχων τεχνικών, χωρίς καμιά ριζική αλλαγή των κανόνων παραγωγής (των κανόνων παραγωγής), οι οποίοι, σύμφωνα με τον A. Lipietz, επιβάλλονται σε όλους από την ανώτερη παραγωγικότητα. Βλέπε A. Lipietz, *Reflexions autour d' une fable pour un statut marxiste des concepts de regulation et d' accumulation*, p. 27, n. 8530, CEPREMAP).

μισθωτών, όπως και των πληρωμένων εβδομαδιαίως ωρών εργασίας στους εργάτες στη "μεγάλη" βιομηχανία (καταστήματα με απασχολούμενους πάνω από 10 άτομα) από το 1964-1990 (υποκεφάλαιο 8.1.1). Οι δείκτες αυτοί έχουν υπολογιστεί με βάση τα δημοσιευμένα στοιχεία των Ετήσιων Βιομηχανικών Ερευνών και των Στατιστικών της Εργασίας της ΕΣΥΕ. Η ανάλυση αυτή περιορίζεται στο πλαίσιο της βιομηχανίας, γιατί αυτή θεωρείται ότι αποτελεί την καρδιά επέκτασης των καπιταλιστικών σχέσεων και άνθησης της εντατικής συσσώρευσης. Στο πλαίσιο τούτης της διερεύνησης, επιχειρούνται, επίσης, κάποιες διεθνείς συγκρίσεις όσον αφορά τις μεταβολές της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στις χώρες του ΟΟΣΑ. Τέλος, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται ακόμη στον τρόπο οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας στην Ελλάδα, σε διεθνή σύγκριση (υποκεφάλαιο 8.1.2).

Η εμπειρική έρευνα της "φύσης" της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα, συγκριτικά -όσον είναι δυνατόν- με τα διεθνή πρότυπα που διαμορφώνονται κατά κύριο λόγο στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού, θα επιτρέψει να προσδιοριστούν - έστω και κατά προσέγγιση - από τη μια μεριά, οι "εσωτερικές σχέσεις" που καθιστούν δυνατή την αναβάθμιση ή όχι της θέσης της χώρας στη παγκόσμια αγορά, και από την άλλη οι βασικές αντιφάσεις που συνδέονται με το "χαρακτήρα" της κεφαλαιακής συσσώρευσης στον αναπτυγμένο βιομηχανικά κόσμο, οι οποίες διατρέχουν και προσδιορίζουν κατά ένα μέρος την αναπαραγωγή του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος.

8.1.1 Οι μεταβολές της παραγωγικότητας, της απασχόλησης και της διάρκειας της εργασίας

Το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται εδώ στις μεταβολές της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας, της απασχόλησης των μισθωτών και των πληρωμένων εβδομαδιαίως ωρών εργασίας στη "μεγάλη" βιομηχανία, με την υπόθεση ότι :

- σε ένα καθεστώς συσσώρευσης επικρατούν οι μηχανισμοί της απόλυτης υπεραξίας (εκτατική "φύση" της συσσώρευσης), όταν επιμηκύνεται η εργάσιμη μέρα και (ή) αυξάνεται η απασχόληση χωρίς να συντελείται καμιά σημαντική άνοδο της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας.

-σε ένα καθεστώς συσσώρευσης δεσπόζουν οι μηχανισμοί της σχετικής υπεραξίας (εντατικός "χαρακτήρας" της συσσώρευσης), όταν συντελείται μια σχετικά μόνιμη ταχύρυθμη αύξηση της παραγωγικότητας

Μέσα από την ποσοτική αυτή ανάλυση, λοιπόν, διαπίστωσα, όσον αφορά το "χαρακτήρα" της κεφαλαιακής συσσώρευσης (ποιοτική όψη της συσσώρευσης) στην

Ελλάδα, τα ακόλουθα:

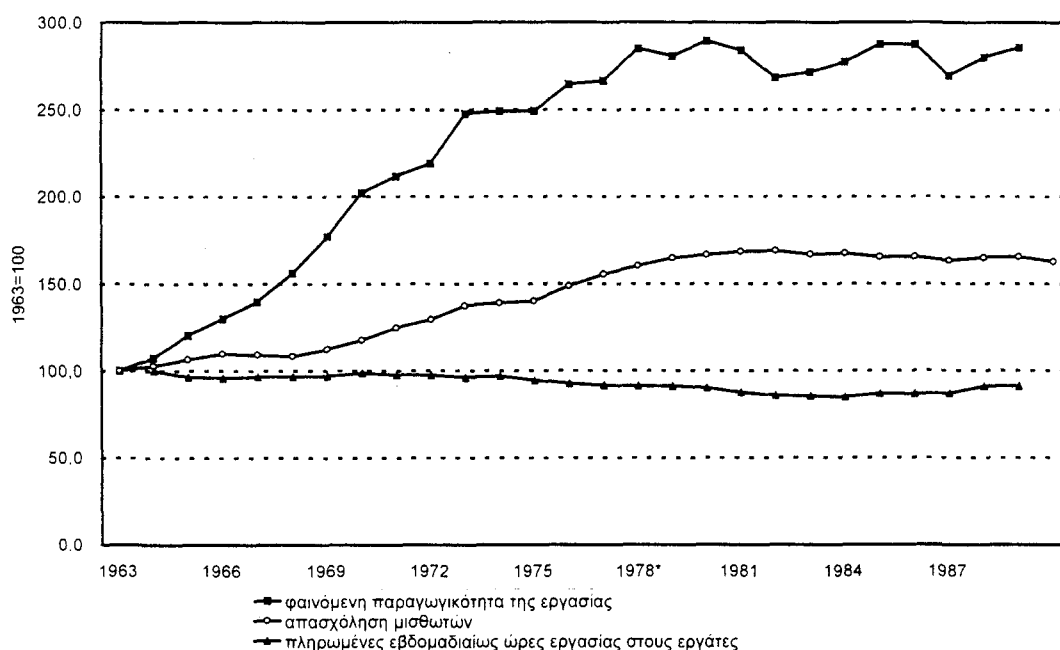
- Απο το 1964-1967 ο "χαρακτήρας" της συσσώρευσης του κεφαλαίου υπήρξε κατά κύριο λόγο "εντατικός": τα ψηλά ποσοστά επένδυσης (βλ. προηγουμένως κεφάλαιο 7, πίνακα παραρτ. Α.Ι.1) επέτρεψαν μια αξιοσημείωτη άνοδο της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία (της τάξης του 8.7% κατά μέσο όρο ετησίως), μια μέτρια αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων μισθωτών (της τάξης του 2.2% το χρόνο) και μια ελαφρά κάμψη των πληρωμένων εβδομαδιαίως ωρών εργασίας (της τάξης του -1.2%) (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.1 και διάγρ. Δ.ΙΙ.1). Σύμφωνα με τις εξελίξεις αυτές, φαίνεται ότι η κεφαλαιακή συσσώρευση την περίοδο 1964-1967 στην Ελλάδα έγινε η αιτία μιας σοβαρής αναδιάρθρωσης στη διαδικασία της εργασίας, που επέτρεψε την κυριαρχία των μηχανισμών απόσπασης σχετικής υπεραξίας εντός της ελληνικής επικράτειας.

- Απο το 1968-1973, η φύση της συσσώρευσης του κεφαλαίου εξακολουθεί να είναι ουσιαστικά εντατική, παρά το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου φαίνεται να επενεργούν παράλληλα κάποιοι μηχανισμοί απόσπασης απόλυτης υπεραξίας: τα ψηλά ποσοστά επένδυσης προκάλεσαν μια θεαματική άνοδος της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία (της τάξης του 10.1% περίπου ετησίως), η οποία, συγχρόνως, συνοδεύτηκε απο μια σημαντική αύξηση των απασχολούμενων μισθωτών (της τάξης του 4.0 % το χρόνο), χωρίς να παρατηρείται καμμιά αξιοσημείωτη μεταβολή στις πληρωμένες εβδομαδιαίως ώρες εργασίας στους εργάτες (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.1 και διάγρ. Δ.ΙΙ.1).

- Μετά το 1974, αντίθετα, η επιβράδυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, η οποία φτάνει να αγγίζει τα όρια της στασιμότητας τη δεκαετία του '80, συνοδεύτηκε απο μια θεαματική κάμψη των ρυθμών αύξησης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας και της απασχόλησης⁵. Απο το 1974 ως το 1979, η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας στη "μεγάλη" βιομηχανία αυξάνεται κατά μέσο όρο μόνο 2.2 % το χρόνο, και η απασχόληση μόνο 3.1 %, ενώ τη δεκαετία του '80 οι δύο προηγούμενες μεταβλητές δεν παρουσιάζουν ουσιαστικά κάποια σημαντική μεταβολή (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.1 και διάγρ. Δ.ΙΙ.1).

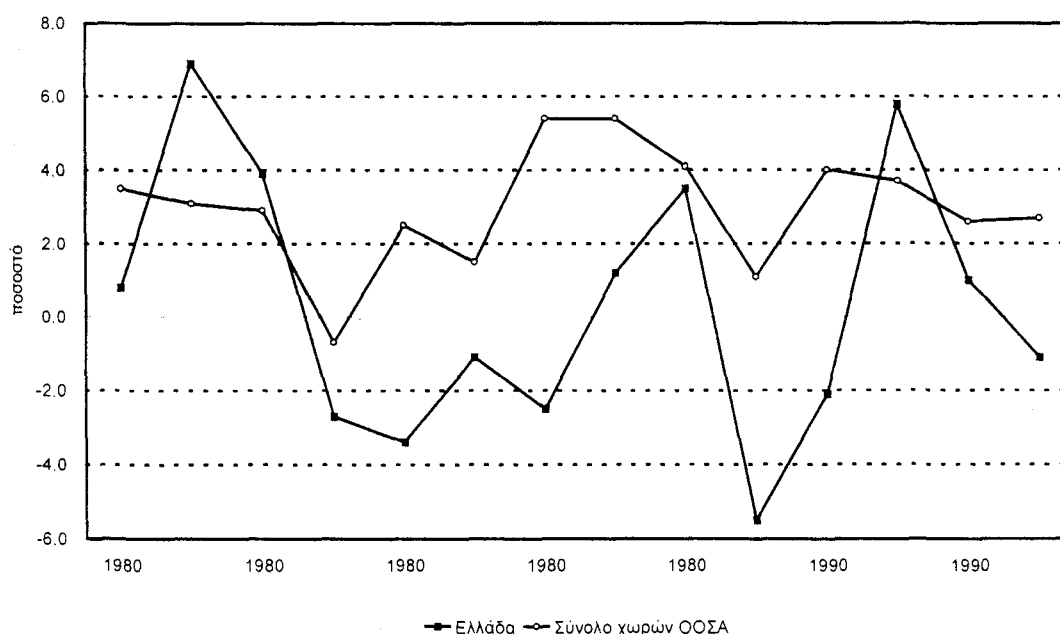
⁵ Βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 7, *Η συσσώρευση του κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα: μια περιοδολογηση.*

Διάγραμμα Δ. Π. 1: Δείκτες φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας, απασχόλησης μισθωτών, και πληρωμένων εβδομαδιαίως ωρών εργασίας στους εργάτες στη μεγάλη βιομηχανία, 1963-1990

Πηγή: ΕΣΥΕ. Ετήσιες Βιομηχανικές Ερευνες & Στατιστικές της Εργασίας

Διάγραμμα Δ.Π.2: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση, στην Ελλάδα και στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ, 1977-1990

Πηγή: OECD. *Statistiques Retrospectives, 1960-1990*

Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις καταλήγω στο συμπέρασμα ότι η εντυπωσιακά μεγάλη άνοδος της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας απο τις αρχές της δεκαετίας του '60 έως το 1973 σηματοδοτεί μια αρκετά σοβαρή εκμηχάνιση της διαδικασίας της εργασίας. Παρά το γεγονός ότι η εκμηχάνιση της ελληνικής βιομηχανίας, όμως, συντελέστηκε σε πολλές περιπτώσεις (π.χ στην περίπτωση της κλωστουφαντουργίας) με εξοπλισμό παλαιότερης τεχνολογίας ⁶, ο "χαρακτήρας" της συσσώρευσης του κεφαλαίου απο τις αρχές της δεκαετίας του '60 έως και το 1973 (που υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία) εμφανίζεται ουσιαστικά εντατικός, με την έννοια ότι στο χρονικό αυτό διάστημα φαίνεται να δεσπόζουν οι μηχανισμοί απόσπασης σχετικής υπεραξίας.

Μάλιστα, αν συγκρίνει κανείς την εξέλιξη της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στην ελληνική μεταποίηση με τις διεθνείς τάσεις, θα διαπιστώσει ότι η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας στην ελληνική μεταποίηση αυξάνεται απο το 1960 ως το 1973 με ψηλότερους ρυθμούς απ' αυτούς που σημειώνονται κατά κανόνα στο σύνολο των χωρών - μελών του ΟΟΣΑ. Στη φάση του αναπτυξιακού άλματος, η Ελλάδα, όπως προκύπτει απο τα στοιχεία του πίνακα Π.ΙΙ.1 κατατάσσεται ως προς το ύψος του ρυθμού αύξησης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση, στην τέταρτη θέση, μετά την Ιαπωνία, την Πορτογαλία, και τις Κάτω Χώρες (βλέπε επίσης σχετική ταξινόμηση στον πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.3). Την περίοδο 1960-1973, η μέση ετήσια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στην ελληνική μεταποίηση είναι κατά 60% περίπου μεγαλύτερη απο τον αντίστοιχο μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ (βλ. δείκτη απόκλισης πιν. Π.ΙΙ.1).

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, το χάσμα της παραγωγικότητας ανάμεσα στην Ελλάδα και στις καπιταλιστικές μητροπόλεις δεν φαίνεται να διευρύνεται, όπως υποστηρίζει ο Κ. Βεργόπουλος ⁷. Αντίθετα, στη φάση αυτή οι ελληνικές επιχειρήσεις βελτιώνουν τη θέση τους στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας.

6 Βλέπε Λινάρδος-Ρυλμόν Π., Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου στην μεταπολεμική Ελλάδα, σελ.44, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1992, όπως και τη μελέτη του IOBE 1985 The Greek textiles and clothing industries.

7 Η άποψη αυτή υποστηρίζεται απο τον Α. Lipietz, όταν εξετάζει την οικονομική δυναμική στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, η οποία εν συνέχεια υιοθετείται απο τον Κ. Βεργόπουλο, στο βιβλίο του "Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη", σελ. 50, οπ.π.

Πίνακας Π. Π. 1

Εξέλιξη της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1960-1990
(προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο)

Χώρες	Μέσες ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές									
	Φαινόμενη παραγωγικότητα εργασίας στη μεταποίηση					Μέσοι όροι περιόδου		Δείκτης απόκλισης*		
	60-68	68-73	73-79	79-90	60-90	60-73*	73-90*	4.9=100	2.7=100	3.7=100
Ηνωμ. πολιτείες	3.2	3.5	0.9		2.7	3.4		69.1		73.0
Ιαπωνία	11.1	9.3	4.5	4.6	7.1	10.2	4.6	210.3	168.5	191.9
Γερμανία	4.5	4.5	3.1	1.1	2.9	4.5	2.1	92.8	77.8	78.4
Γαλλία	6.8	5.8	3.7	2.4	4.4	6.3	3.1	129.9	113.0	118.9
Αγγλία	3.4	3.9	0.6		3.1	3.7		75.3		83.8
Ιταλία 1	7.2	6.4	5.3	3.8	5.4	6.8	4.6	140.2	168.5	145.9
Καναδά	4.1	4.6	1.3	1.6	2.7	4.4	1.5	89.7	53.7	73.0
Σύνολο	4.6	4.8	2.5	3.1	3.7	4.7	2.8	96.9	103.7	100.0
Αυστρία	5.2	5.5		2.4		5.4		110.3		
Βέλγιο	4.9	7.0	5.6	4.7	5.3	6.0	5.2	122.7	190.7	143.2
Δανία	5.0	3.4	3.1			4.2		86.6		
Φιλανδία	4.2	3.6	2.5	3.5	3.5	3.9	3.0	80.4	111.1	94.6
Ελλάδα	7.1	7.8	2.7	-0.7	3.4	7.5	1.0	153.6	37.0	91.9
Ισλανδία 1			1.6		2.6					70.3
Ιρλανδία										
Λουξεμβούργο			1.6		3.4					91.9
Κάτω Χώρες 2	6.2	9.5	3.9			7.9		161.9		
Νορβηγία	3.3		0.5	2.0					0.0	
Πορτογαλία 1	8.2	8.6				8.4		173.2		
Ισπανία 1	7.2									
Σουηδία	5.2	5.4	1.2	2.4	3.4	5.3	1.8	109.3	66.7	91.9
Ελβετία										
Τουρκία	7.1	5.5				6.3		129.9		
Μικρές ευρωπαϊκές χώρες	5.9	7.2	2.7	1.9	4.0	6.6	2.3	135.1	85.2	108.1
Αυστραλία		2.5	2.7		2.9					
Νέα Ζηλανδία										
Σύν. μικρών χωρών	5.9	7.2	2.7	1.9	4.0	6.6	2.3	135.1	85.2	108.1
ΕΟΚ	5.1	5.6	3.1	2.5	3.8	5.4	2.8	110.3	103.7	102.7
Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπης	5.1	5.5	3.0	2.3	3.7	5.3	2.65	109.3	98.1	100.0
ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	5.5	6.1	3.2	2.9	4.2	5.8	3.05	119.6	113.0	113.5
Σύνολο ΟΟΣΑ	4.7	5.0	2.5	2.9	3.7	4.9	2.7	100.0	100.0	100.0

1 Συμπεριλαμβάνονται τα ορυχεία

2 Συμπεριλαμβάνονται τα ορυχεία, ο ηλεκτρισμός, το γκάζι και το νερό

* Επεξεργασία δική μου βάσει στοιχείων ΟΟΣΑ

Πηγή: OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Σχετικά μεγάλες αυξήσεις της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη φάση της ανάπτυξης γνωρίζουν επίσης η Ιταλία, η Γαλλία, η Τουρκία, το Βέλγιο, η Αυστρία και η Σουηδία, με εξαίρεση τις ΗΠΑ και την Αγγλία, στις οποίες η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας στη μεταποίηση αυξάνεται με σχετικά χαμηλούς ρυθμούς. Από το 1960 ως το 1968 η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται ετησίως 4.7% κατά μέσο όρο στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ, και 5.0% το χρονικό διάστημα 1968-1973. Από τα μέσα της δεκαετίας του '60, όμως, σ' αρκετές χώρες (όπως η Ιαπωνία, η Γαλλία, η Ιταλία, η Δανία, η Φιλανδία και Τουρκία) ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας αρχίζει να επιβραδύνεται σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια.

Μέσα από την εμπειρική αυτή έρευνα, λοιπόν, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι από το 1960 ως το 1973 σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ σημειώνεται μια σημαντική εκμηχάνιση της διαδικασίας της εργασίας, η οποία καταλήγει να επιφέρει μια σημαντική ανατροπή των κανόνων παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα. Με άλλα λόγια, στη φάση του αναπτυξιακού άλματος (1960-1973) στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ συντελείται μια σημαντική εκμηχάνιση της διαδικασίας της εργασίας, η οποία, σε συνδυασμό με την εξέλιξη της απασχόλησης στη μεταποιητική βιομηχανία, αποκαλύπτει την κυριαρχία μιας μορφής σχετικής υπεραξίας.

Σ' αυτό το σημείο, όμως, θέλω να υπενθυμίσω ότι η κυριαρχία των μηχανισμών απόσπασης σχετικής υπεραξίας (η εντατική "φύση" της κεφαλαιακής συσσώρευσης) δεν αποκλείει την ύπαρξη ταυτόχρονα κάποιων διαδικασιών απόσπασης απόλυτης υπεραξίας (βλ. προηγούμενος κεφάλαιο 3). Η κυριαρχία της σχετικής υπεραξίας υποδηλώνει την ακριβή μορφή της υπεραξίας που προσδίδει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο στους ταξικούς αγώνες μέσα στην παραγωγή¹, και η οποία δεσπόζει και καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου. Αλλιώς δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι οι αλλαγές στον τρόπο που παράγει μια κοινωνία (απόσπαση σχετικής υπεραξίας) συνοδεύονται σχεδόν πάντα από μια αντίστοιχη επέκταση της σχέσης μισθωτής εργασίας (παραγωγή απόλυτης υπεραξίας)². Υπ' αυτή την έννοια, υποστηρίζεται ότι μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η "μορφή" συσσώρευσης τόσο στην Ελλάδα όσο και στις περισσότερες χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ είναι κυριαρχίας εντατική.

1 Οι ταξικοί αγώνες μέσα στην παραγωγή συνήθως αφορούν διεκδικήσεις για τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας, την εντατικότητα της εργασίας, τις συνθήκες εργασίας και το μισθό.

2 Βλέπε προηγούμενος κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.2., το καθεστώς εκτατικής ή εντατικής μορφής συσσώρευσης με (ή χωρίς) μαζική κατανάλωση), όπως επίσης και J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi,A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l' inflation: L'exemple francais*, Volume III, p.73, GORDES- CEPREMAP 1977.

Μετά το 1974, όμως, σημειώνεται μια ανοικτή "κρίση" της παραγωγικότητας της εργασίας, η οποία αγκαλιάζει όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ. Σε συσχέτιση με τη συσσώρευση του κεφαλαίου φαίνεται καθαρά ότι ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας σ' όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ επιβραδύνεται αξιοσημείωτα μετά το 1973-1974, ορόσημο της ιστορικής επιδράδυνσης, σε διεθνή κλίμακα, της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Ετσι, το χρονικό διάστημα 1973-1979, η μέση ετήσια φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας στις χώρες του ΟΟΣΑ μεγενθύνεται πλέον κατά μέσο όρο μόλις 2.5% το χρόνο. Αντίθετα τη δεκαετία του 80 σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ, ο ρυθμός αύξησης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση σημειώνει μια μικρή άνοδο (με εξαίρεση τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ιταλία και το Βέλγιο). Στα χρόνια 1979-1990, η φαινόμενη παραγωγικότητας στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ επεκτείνεται 2.9% κατά μέσο όρο το χρόνο, όταν στην Ελλάδα ο ρυθμός μεταβολής της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας συνεχίζοντας τη καθοδική του πορεία αγγίζει τα όρια της στασιμότητας (βλ. πίν. Π.ΙΙ.1).

Ανεξάρτητα από τις γενικές αυτές διαπιστώσεις, είναι γεγονός ότι η ένταση της "κρίσης" της παραγωγικότητας ποικίλει από χρονιά σε χρονιά και από χώρα σε χώρα. Για παράδειγμα, μετά το 1973 η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται με πολύ χαμηλό ρυθμό στην Ελλάδα (1%), στον Καναδά (1.5%), στη Σουηδία (1.8%) και στη Γερμανία (2.1%), όταν ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας εξακολουθεί να διατηρείται σε πολύ ψηλά επίπεδα σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες στην Ιαπωνία (4.6%), στο Βέλγιο (5.2%), στην Ιταλία (4.6%), στη Γαλλία (3.1%) και στη Φιλανδία (3.0) (βλ. πίν. Π.ΙΙ.1).

Η "κρίση" της παραγωγικότητας της εργασίας, από την άλλη μεριά, καθίσταται εντονότερη στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ από το 1980 ως το 1982, ενώ από το 1983 ως και το 1988 η παραγωγικότητα της εργασίας φαίνεται να αυξάνεται και πάλι με ψηλούς ρυθμούς, οι οποίοι, όμως, εξακολουθούν να είναι χαμηλότεροι απ' αυτούς που σημειώνονταν κατά μέσο όρο στη φάση της ανάπτυξης (βλ. διάγρ. Δ.ΙΙ.2 και πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.2). Η αύξηση της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας κλονίζεται εκ νέου καθοριστικά τη διετία 1989-1990.

Σύμφωνα μ' αυτές τις εξελίξεις, λοιπόν, η "κρίση" της παραγωγικότητας της εργασίας στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ καθίσταται πιο ήπια τη δεκαετία του '80, απ'ότι εκδηλώνεται στην Ελλάδα. Καθώς, οι περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ γνωρίζουν για ένα σύντομο χρονικό διάστημα (1980-1982 και 1989-1990) χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση, ενώ ο ρυθμός μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας στην ελληνική μεταποίηση λαμβάνει

εξαιρετικά χαμηλές τιμές καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 (με εξαίρεση τις χρονιές 1985 και 1988). Μέσα από τη συγκυρία αυτή παρουσιάζεται εντυπωσιακά το γεγονός ότι τη δεκαετία του '80 σημειώνεται μια σημαντική απώλεια της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας. Ο ελληνικός καπιταλισμός αδυνατεί να προχωρήσει στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας που αρχίζει να σημειώνεται ιδιαίτερα στα χρόνια '80 σε άλλες χώρες, εξαιτίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια (κεφάλαιο 9), του μη-διαρθρωμένου και μη-ανταγωνιστικού συστήματος βιομηχανικής παραγωγής που είχε κληρονομηθεί από το παρελθόν.

8.1.2 Ο τύπος οργάνωσης της εργασίας στη μεταπολεμική Ελλάδα σε σύγκριση με τα διεθνή πρότυπα

Μέχρι σήμερα η πρόοδος της διαδικασίας της εργασίας δεν έχει ακολουθήσει μια γραμμική εξέλιξη στην ιστορία της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Αντίθετα χαρακτηρίστηκε από την εμφάνιση νέων μορφών οι οποίες σημείωναν μια ποιοτική ρήξη στον τρόπο εργασίας, που είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο της παραγωγικότητας³.

Η διαδικασία απόσπασης του ελέγχου της διαδικασίας της εργασίας από τους άμεσους παραγωγούς υλοποιείται μέσα από μια μακρά ιστορική πορεία. Από τον Μάρξ ακόμα, η διαδοχή από την απλή συνεργασία, στη μανυφακτούρα, και μετά στο εργοστάσιο, περιγράφονται ως στάδια που εξασφάλισαν μια ολοκληρωμένη υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο (το διάσημο πέρασμα από την τυπική στην πραγματική υπαγωγή). Υπ' αυτή την έννοια, το ερευνητικό ενδιαφέρον δεν έπαυσε να εστιάζεται πάνω στις μορφές οργάνωσης της εργασίας. Στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης, οι ερευνητές σε όρους Ρύθμισης υποστηρίζουν ότι οι μορφές οργάνωσης της εργασίας που κυριάρχησαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο αιώνων στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες ήταν ο προταιηλορικός τύπος οργάνωσης της εργασίας, ο ταιηλορισμός, ο φορντισμός, και ο νεοφορντισμός⁴.

Με άξονα αναφοράς τις εργασίες αυτές, ο προταιηλορικός τύπος οργάνωσης της

3 Βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.2., *Το καθεστώς εκτατικής ή εντατικής μορφής συσσώρευσης με (ή χωρίς) μαζική κατανάλωση*.

4 Ο ακριβής προσδιορισμός των εποχών που δεσπόζουν οι διάφοροι τύποι της διαδικασίας της εργασίας κατά τη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλισμού θεωρείται από τη Ρύθμιση αρκετά αυθαίρετος, καθώς σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, τα χρονικά όρια σε κάθε καπιταλιστική οικονομία προσδιορίζονται διαφορετικά. Υπ' αυτή την έννοια, ενδεικτικά αναφέρω ότι στον αναπτυγμένο βιομηχανικό κόσμο οι ταιηλορικές αρχές οργάνωσης της εργασίας εγκαινιάστηκαν κατά κανόνα πριν από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οι φορντικές μεταπολεμικά και ο νεοφορντισμός μετά την ανοικτή οικονομική κρίση του 1974.

διαδικασίας της εργασίας, χαρακτηριζόταν από ένα υψηλό βαθμό δεξιοτήτων των άμεσων παραγωγών που έλεγχαν πλήρως τη διαδικασία της εργασίας. Ο τύπος αυτός οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας σηματοδοτούσε την κυριαρχία μιας εκτατικής μορφής συσσώρευσης του κεφαλαίου με την έννοια ότι η μάζα της υπεραξίας αυξανόταν μέσα από την επέκταση των μισθωτών (σταθερό ποσοστό εκμετάλευσης), και (ή) την αύξηση της διάρκειας της εργάσιμης μέρας και την άνοδο της εντατικότητας της εργασίας (αύξηση του ποσοστού εκμετάλευσης). Η μορφή αυτή οργάνωσης της εργασίας αντανakλούσε δηλαδή την κυριαρχία των μηχανισμών απόσπασης απόλυτης υπεραξίας ⁵.

Σύμφωνα με τις αναλύσεις αυτές, στον ανεπτυγμένο βιομηχανικά κόσμο αρχίζει να δεσπόζει προπολεμικά ο ταιηλορικός τύπος οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας, ως "απάντηση" του κεφαλαίου για να αποσπάσει τον πλήρη έλεγχο της διαδικασίας της εργασίας από τους άμεσους παραγωγούς. Οι ταιηλορικές τεχνικές παραγωγής δηλώναν ένα σύνολο τεχνικών που θεμελιώναν τη "μηχανική αρχή" και περιόριζαν την εργασία σε ένα κύκλο επαναλαμβανόμενων κινήσεων, με αποτέλεσμα την επιτάχυνση του ρυθμού εργασίας και τον περιορισμό της απώλειας του χρόνου από μη καθαρά παραγωγικές εργασίες στο χώρο δουλειάς. Οι ταιηλορικές μέθοδοι εργασίας με την εισαγωγή του χρονόμετρου εγκαινίασαν ένα τύπο επιστημονικού ελέγχου της διαδικασίας της εργασίας, μέσα από τον οποίο περιορίζεται ο βαθμός αυτονομίας της εργασίας και επιτυγχάνεται μία τεράστια αύξηση της παραγωγής, της παραγωγικότητας και της εντατικότητας της εργασίας. Τούτη η μορφή οργάνωσης της εργασίας επέτρεψε την κυριαρχία των διαδικασιών απόσπασης σχετικής υπεραξίας, η οποία στήριξε μια "καθαρά" εντατική μορφή κεφαλαιακής συσσώρευσης. Με τον ταιηλορισμό ανατρέπεται η τεχνική και κοινωνική οργάνωση της διαδικασίας της εργασίας σε μια μόνιμη βάση, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η σχετική υπεραξία, να μειώνεται, δηλαδή, η αξία της εργατικής δύναμης, χωρίς, όμως, να αλλάζουν συγχρόνως οι κανόνες κατανάλωσης των εργαζομένων ⁶.

Στο πλαίσιο αυτών των εργασιών υποστηρίζεται επιπλέον, ότι μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στις περισσότερες κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες κυριάρχησε κατά κανόνα ο φορντικός τύπος οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας, ένα σύνολο

⁵ Ο προταιηλορικός τύπος οργάνωσης της εργασίας παρουσιάζεται πιο διεξοδικά προηγουμένως στο κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.2., *Το καθεστώς εκτατικής ή εντατικής μορφής συσσώρευσης με (ή χωρίς) μαζική κατανάλωση*.

⁶ Για μια εκτενέστερη ανάλυση του ταιηλορικού τρόπου οργάνωσης της εργασίας που κυριάρχησε στις αναπτυγμένες βιομηχανικά καπιταλιστικές κοινωνίες, βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.2.1, *Το καθεστώς καθαρής εντατικής συσσώρευσης: ταιηλορισμός*.

εσωτερικών σχέσεων της διαδικασίας της εργασίας που αναπτύχθηκαν, με την εισαγωγή της ημι-αυτόματης αλυσίδας παραγωγής, του φορτοεκφορτωτή-μεταφορέα και τη σταθεροποίηση των εργατών στις θέσεις δουλειάς, για να επιβληθεί στους εργαζόμενους ο ρυθμός εργασίας με μηχανικό τρόπο. Τούτος ο τύπος οργάνωσης της εργασίας συνδέθηκε με ένα καθεστώς εντατικής μορφής κεφαλαιακής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση. Με το φορντισμό ανατρέπονται ριζικά τόσο οι κανόνες παραγωγής όσο και οι συνθήκες επιβίωσης των μισθωτών. Ο τύπος αυτός οργάνωσης της εργασίας τίθεται υπό αμφισβήτηση με την "ανοικτή" κρίση της δεκαετίας του '70⁷.

Απο τις αρχές της δεκαετίας του '70, αναπτύσσεται ένας νέος τύπος οργάνωσης της εργασίας (νεοφορντισμός ή ευέλικτη εξειδίκευση), με την εισαγωγή του αυτόματου ελέγχου της παραγωγής (αυτοματοποίηση) και την ανασύσταση των εργασιών στο χώρο εργασίας μέσω της δημιουργίας ημι-αυτόματων ομάδων εργασίας, που είτε υιοθετεί μέσα παραγωγής πολλαπλών χρήσεων (ευέλικτο εργοστάσιο), είτε προωθεί την προσαρμογή των εργατών σε διάφορες θέσεις εργασίας (*ευέλικτος εργαζόμενος*). Ο τύπος αυτός οργάνωσης της εργασίας αναπτύσσεται σε μια εποχή, στην οποία η έξοδος από την κρίση αναζητήθηκε μέσω πολιτικών ευκαμψίας και αναθεώρησης όλων των συστατικών στοιχείων της μισθωτής σχέσης, σε μια εποχή που σηματοδεύτηκε έντονα από σημαντικές μειώσεις της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών, από ψηλά ποσοστά ανεργίας χωρίς να διαφαίνονται κάποια στοιχεία σταθεροποίησης της οικονομίας. Στις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες, ο νεοφορντισμός (ή ευέλικτη εξειδίκευση) συνδέθηκε με μια προσπάθεια ανόρθωσης του κέρδους μέσω της κατάργησης των *ex ante* αυξήσεων του πραγματικού μισθού ανάλογα με την παραγωγικότητα της εργασίας, των αναπροσαρμογών του μισθού στον πληθωρισμό, των δικαιοδικών εξαναγκασμών που αφορούσαν την απασχόληση (ελευθερία απολύσεων, ελαστικό ωράριο κλπ) και την κοινωνική ασφάλιση.

Μετά τη σύντομη αυτή ιστορική αναδρομή στις μορφές οργάνωσης της εργασίας που κυριάρχησαν στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες, δεν μένει παρά να διερευνηθεί ο τρόπος οργάνωσης της εργασίας στην Ελλάδα. Σ' αυτό το σημείο, λοιπόν, δεν μένει παρά να εξεταστεί κατά πόσο η ανάπτυξη (ή η απόπειρα εξόδου κρίση) της ελληνικής οικονομίας στηρίχτηκε σε παρόμοιες τεχνικές και μεθόδους οργάνωσης της εργασίας.

Με άλλα λόγια, η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής στην Ελλάδα συντελέστηκε χάρη στο λεπτομερή τεχνικό καταμερισμό της εργασίας που θεμελιώνεται πάνω στο

⁷ Βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.2.2, *Το καθεστώς εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση: φορντισμός*.

διαχωρισμό της διανοητικής και χειρονακτικής εργασίας και στον κατακερματισμό της τελευταίας σε απλές επαναλαμβανόμενες κινήσεις; Η ελληνική βιομηχανία γνώρισε, δηλαδή, ένα πρότυπο μαζικής παραγωγής, προϊόν ριζικών αλλαγών στη διαδικασία της εργασίας, που επέτρεψε την απο-ειδίκευση των εργαζομένων και την απόσπαση του ελέγχου της διαδικασίας της εργασίας από τους "άμεσους παραγωγούς";

Ωστόσο σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να παρατηρήσω ότι η ανάλυση των μορφών οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας που δεσπόζουν στην Ελλάδα προϋποθέτει μια σειρά επιμέρους κλαδικών μελετών σε ένα μεγάλο φάσμα βιομηχανικών μονάδων. Επειδή μια τέτοια απόπειρα ξεφεύγει κατά πολύ από τις δυνατότητες και τους στόχους της παρούσας διατριβής, θα περιοριστώ εδώ σε γενικές διαπιστώσεις, χωρίς να είναι δυνατόν να προσδιορίσω ενδεχόμενες εξαιρέσεις - επιχειρήσεων που αποκλίνουν από το γενικό τύπο.

Υπό το καθεστώς αυτού του περιορισμού, διαπιστώνω ότι στην Ελλάδα, παρά τους ψηλούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, δεν εγκαινιάστηκε ένα πρότυπο μαζικής παραγωγής μέσω της εισαγωγής ταιηλορικών και φορντικών μεθόδων εργασίας. Η οργάνωση της διαδικασίας της εργασίας στην ελληνική βιομηχανία δεν σηματοδοτούσε, όπως πολύ σωστά τονίζει ο Π. Λινάρδος Ρυλμόν, ένα πρότυπο μαζικής παραγωγής, αλλά ένα πρότυπο που στηριζόταν κατά κύριο λόγο σε μικρού μεγέθους επιχειρήσεις, οι οποίες είχαν σχετικά χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας, υψηλό κόστος παραγωγής συγκριτικά με τις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, υποβαθμισμένες συνθήκες εργασίας και ένα συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της εργασίας που στηριζόταν σ' ένα ολιγάριθμο προσωπικό, κατόχου σε μεγάλο βαθμό της κατασκευαστικής γνώσης⁸.

Η σχετικά χαμηλή ανάπτυξη του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας στην ελληνική βιομηχανία πιστοποιείται επίσης από την έλλειψη μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Καθώς, στις μικρές μονάδες παραγωγής ένας ψηλός βαθμός ελέγχου της διαδικασίας της εργασίας ασκείται σε πολλές περιπτώσεις από τους ίδιους τους εργαζόμενους. Μάλιστα, αξιοσημείωτο παραμένει το γεγονός ότι ο έλεγχος της διαδικασίας παραγωγής και η κατασκευαστική γνώση παραμένει σε μεγάλο βαθμό στους άμεσους παραγωγούς ακόμα και σε περιπτώσεις που πραγματοποιείται μία εκτεταμένη χρήση μίας "αλυσίδας" παραγωγής. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί, σύμφωνα με τον Π. Λινάρδο Ρυλμόν, ο κλάδος των ειδών ένδυσης και υπόδησης, στον οποίο η "αλυσίδα" στην παραγωγή ρούχων και παπουτσιών διαχωρίζει απλώς τα διάφορα στάδια της

⁸ Λινάρδος-Ρυλμόν Π., Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου στην μεταπολεμική Ελλάδα, σελ.44, ο.π.

εργασίας, χωρίς να μεταβάλλει ριζικά τη διαδικασία της εργασίας και χωρίς να ξεφεύγει από τα γενικά χαρακτηριστικά που διέπουν τον κλάδο διεθνώς (μικρές επιχειρήσεις και φασόν) ⁹.

Η απουσία μαζικής χρήσης ταιηλορικών-φορντικών μεθόδων οργάνωσης της εργασίας είναι εμφανής σε όλους τους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας, χωρίς μάλιστα να εξαιρούνται ούτε οι χαρακτηριζόμενες για τα ελληνικά δεδομένα "μεγάλες" επιχειρήσεις. Αυτό συμβαίνει γιατί οι ελληνικές επιχειρήσεις που χαρακτηρίζονται ως μεγάλες σύμφωνα με τα ελληνικά κριτήρια αποτελούν επιχειρήσεις μικρής κλίμακας σύμφωνα με τα διεθνή δεδομένα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του κλάδου των οικιακών συσκευών, που αναφέρει ο Π. Λινάρδος Ρυλμόν: η μέση απασχόληση στις 51 μεγαλύτερες ελληνικές επιχειρήσεις αυτού του κλάδου, σύμφωνα με δύο κλαδικές έρευνες του IOBE, είναι 93 άτομα, όταν στην Ιταλία η μέση απασχόληση των 136 μεγαλύτερων επιχειρήσεων φτάνει τα 420 άτομα, με αποτέλεσμα το ελληνικό προϊόν ανά εργάτη αυτού του κλάδου να αγγίζει μόλις το 50% της ιταλικής παραγωγικότητας ¹⁰.

Η απουσία μιας μαζικής χρήσης σύγχρονων μορφών οργάνωσης της εργασίας στην ελληνική βιομηχανία, που να βασίζονται στις ταιηλορικές ή φορντικές τεχνικές, επιβεβαιώνεται ακόμη από τα σχετικά χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας που εμφανίζει η ελληνική βιομηχανία, σε σύγκριση μ' αυτά που επιτυγχάνονται σ' άλλες καπιταλιστικές οικονομίες. Παρά τη μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας που πραγματοποιήθηκε στην ελληνική βιομηχανία ιδιαίτερα τη δεκαετία του εξήντα, η παραγωγικότητα στην Ελλάδα εξακολουθούσε να βρίσκεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα στην συγκριτικά με τη μέση παραγωγικότητα της εργασίας σε 4 χώρες της ΕΟΚ. Για παράδειγμα, το 1973, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Α. Κιντής, το προϊόν ανά απασχολούμενο στην ελληνική βιομηχανία, παρά την αυξητική του τάση, φτάνει μόλις το 47.4% του αντίστοιχου μεγέθους της βιομηχανίας της Δανίας, το 58.% της Αγγλίας, και στο 71.8% της Ιρλανδίας ¹¹ (βλ. πίνακα Π. ΙΙ. 2).

⁹ Λινάρδος-Ρυλμόν Π., Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου στην μεταπολεμική Ελλάδα, σελ.39, οπ.π.

¹⁰ Βλέπε Λινάρδο-Ρυλμόν Π., Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου στην μεταπολεμική Ελλάδα, σελ.42, οπ.π.

¹¹ Σ' αυτό το σημείο, όμως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Α. Κιντή, τα στοιχεία αυτά εκφραζόμενα σε τρέχουσες τιμές έχουν επηρεάσει τις εξελίξεις που παρουσιάζονται προς όφελος των χωρών της ΕΟΚ, γιατί κατά την εξεταζόμενη περίοδο οι τιμές κινούνται σε αυτές τις χώρες με υψηλότερους ρυθμούς απ'ότι στην Ελλάδα. Βλέπε Κιντή Α., Ανάπτυξη της Ελληνικής βιομηχανίας, σελ. 72 εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1982.

Πίνακας Π. Η. 2

Συγκριτική θέση της Ελληνικής βιομηχανίας, ως προς τη μέση παραγωγικότητα της εργασίας

Χώρες	1963	1968	1973
1. Αγγλία	35.6%	50.0%	58.6%
2. Βέλγιο	45.6%	51.1%	62.3%
3. Δανία		35.0%	47.4%
4. Ιρλανδία	48.2%	58.0%	71.8%

Πηγή: Α. Κιντή, Ανάπτυξη της Ελληνικής βιομηχανίας, σελ. 72, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1982

Ενδεικτικό στοιχείο της σχετικής καθυστέρησης των παραγωγικών δυνάμεων στην Ελλάδα αποτελεί επίσης η υπο-ανάπτυξη των μηχανολογικών κλάδων που παρατηρείται στον ελλαδικό χώρο σε σύγκριση με τα διεθνή πρότυπα. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα Α.1.4, στον οποίο παρουσιάζεται η σύνθεση της μεταποιητικής παραγωγής κατά κλάδους (βλ. προηγούμενως κεφάλαιο 7), από το 1948 ως το 1973 τα προϊόντα από μέταλλο, οι μηχανές, οι ηλεκτρικές συσκευές και τα μεταφορικά μέσα αντιπροσώπευαν κατά μέσο όρο το χρόνο μόλις το 19.7 % της μεταποιητικής παραγωγής. Σε διεθνή σύγκριση, οι μηχανολογικοί κλάδοι στην ελληνική μεταποίηση κατά τη διετία 1971-1973 συγκεντρώνουν το 14 % της παραγωγής, όταν το αντίστοιχο ποσοστό στο Βέλγιο είναι 31.9 %, στην Δανία 34 %, στην Ιταλία 33.1 %, και στην Ιαπωνία 37.4 %¹².

Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις φαίνεται καθαρά ότι στην Ελλάδα σπανίζει η εφαρμογή των ταιηλορικών και φορντικών μεθόδων εργασίας. Η ελληνική βιομηχανία συγκριτικά με τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες εξακολουθεί να στηρίζεται σε μικρού μεγέθους επιχειρήσεις, οι οποίες χαρακτηρίζονται για τα χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας και το σχετικά ψηλό κόστος παραγωγής τους. Ωστόσο αυτό δεν υποδηλώνει, όπως νομίζει ο Βεργόπουλος, ότι δεν υπήρξαν σημαντικοί μετασχηματισμοί στην οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας που ώθησαν την παραγωγικότητα της εργασίας σε αρκετά ψηλά επίπεδα, συγκριτικά προηγούμενες φάσεις. Η απουσία μαζικής χρήσης ταιηλορικών ή φορντικών μεθόδων εργασίας δεν σηματοδοτεί απαραίτητα το "μη εντατικό χαρακτήρα" της κεφαλαιακής συσσώρευσης στη Ελλάδα.

Παρά το γεγονός ότι το ελληνικό οικονομικό σύστημα ως σύνολο δεν λειτούργησε,

¹² Σύμφωνα με τον Π. Λινάρδο Ρυλμόν, που αναφέρει τα στοιχεία αυτά, η σημασία των μηχανολογικών κλάδων στην Ελλάδα είναι υπερεκτιμημένη συγκριτικά με τα διεθνή πρότυπα γιατί οι παραγωγικές δραστηριότητες του κλάδου των οικιακών συσκευών και μεταφορικών μέσων αφορούν εργασίες συναρμολόγησης και επισκευής. Βλέπε Λινάρδο-Ρυλμόν Π., Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα, σελ.37, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1992.

όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Βεργόπουλος, "υπο το καθεστώς ενός αυτόκεντρου ενάρετου κύκλου, με εξαίρεση μόνο μερικών εξωστρεφών βιομηχανικών κλάδων που αναπτύσσονταν υπο συνθήκες τεχνολογικής συμπληρωματικότητας με τις βιομηχανίες του ευρωπαϊκού κέντρου" ¹³, η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας στην ελληνική μεταποίηση υποδηλώνει κάποιες σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας.

8.1.3 Ένα πρότυπο "εντατικής" συσσώρευσης στη νεότερη Ελλάδα μετά το 1960;

Η ελληνική μεταποίηση στη φάση της ακμής προχωρεί σε μια προοδευτική εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία, παρόλο που απέχει κατά πολύ από τις μοντέρνες (ταιηλορικές ή φορντικές) μορφές οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας και αναπτύσσεται υπο συνθήκες τεχνολογικής συμπληρωματικότητας με τις βιομηχανίες του ευρωπαϊκού κέντρου, σηματοδοτεί μια κυριαρχίας εντατικής μορφής συσσώρευσης. Η εντυπωσιακή άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 ως το 1973 στην Ελλάδα αντανakλά την επικράτηση των μηχανισμών απόσπασης σχετικής υπεραξίας.

Αφού, εκτός από τη θεαματική ανοδική πορεία της παραγωγικότητας της εργασίας, η εντατική "φύση" της συσσώρευσης επιβεβαιώνεται ακόμη από τα υψηλά ποσοστά επένδυσης της ελληνικής βιομηχανίας που σημειώνονται κατά τη διάρκεια της περιόδου 1960-1973. Καθώς, από το 1958 ως το 1973 επενδυόταν κατά μέσο όρο κάθε χρόνο το 30.6 % της ακαθάριστης βιομηχανικής παραγωγής, ενώ στα χρόνια 1963-1973 το ποσοστό επένδυσης έφτανε στο 31.6 % του βιομηχανικού προϊόντος (βλέπε προηγουμένως, κεφάλαιο 7, πίνακα παραρτ. Α.Ι.2).

Ενδεικτικό στοιχείο επίσης της κυριαρχίας μιας εντατικής "μορφής" κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα μετά το 1960 αποτελεί επίσης το γεγονός ότι μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο συντελέστηκε μια σταθερή ανάπτυξη του κεφαλαίου και της παραγωγικότητας της εργασίας, χωρίς, έως το 1973, να διακοπεί από καμιά μεγάλη κρίση (βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 7, όπως επίσης και διαγρ. Δ.ΙΙ.1).

Υπ' αυτό το πρίσμα, θεωρώ ότι η ψηλή εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από τις εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών δεν θέτει υπ' αμφισβήτηση τον εντατικό χαρακτήρα

¹³ Ως ενδεικτικό στοιχείο της μη εντατικής μορφής της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα, ο Βεργόπουλος αναφέρει το γεγονός ότι ο κλάδος της οικοδομής απορρόφησε μέχρι και το 40 % του σχηματισμού παγίου κεφαλαίου, ενώ ο σχηματισμός κεφαλαίου στη βιομηχανία κατά την περίοδο της ευημερίας δεν ξεπέρασε το 3% του ΑΕΠ το χρόνο. Βλέπε Κ. Βεργόπουλο, Η απο-ανάπτυξη σήμερα: Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ. 46, ο.π.π.

της συσσώρευσης. Το γεγονός, όπως συνήθως αναφέρεται, ότι οι εισαγωγές κεφαλαιουχικών ειδών από το 1950 ως το 1985 κάλυπταν το 40%-50% περίπου των συνολικών αναγκών σε κεφαλαιουχικά είδη ¹⁴ δεν αναιρεί τον "εντατικό" χαρακτήρα της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα. Το στοιχείο αυτό απλώς υποδεικνύει ότι οι ολοένα και μεγαλύτερες ανάγκες σε κεφαλαιουχικά αγαθά που διέγειρε η "εντατική κυριαρχία" μορφή συσσώρευσης εντός της ελληνικής επικράτειας δεν μπορούσαν να καλυφτούν αποκλειστικά και μόνο από την εσωτερική παραγωγή, παρά την ταχύρυθμη ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής σε κεφαλαιουχικά είδη (μεταλλικά προϊόντα, μηχανές, ηλεκτρικές συσκευές, μεταφορικά μέσα) και ενδιάμεσα προϊόντα (χημικά, μη μεταλλικά ορυκτά) που σημειωνόταν στην Ελλάδα ιδιαίτερα στη δεκαετία του '60 κάτω από την επίδραση κυρίως των ξένων άμεσων επενδύσεων. Το στοιχείο αυτό δείχνει απλώς ότι, παρά τη δημιουργία, στα χρόνια που μεσολαβούν έως την κρίση του 1974, μιας σειράς επιχειρήσεων σε τομείς όπως η χαλυβουργία, η επεξεργασία προϊόντων από μέταλλο, ηλεκτρολογικό υλικό, οικοδομικά υλικά, μεταφορικά μέσα (ναυπηγεία, συναρμολογήσεις, αυτοκινήτων κ.α), οι οποίες, όπως πολύ σωστά τονίζουν ο Κ. Βαΐτσος και ο Τ. Γιαννίσης, οδήγησαν, στον "εκσυγχρονισμό και στη διεύρυνση της παραγωγικής βάσης της ελληνικής οικονομίας" ¹⁵, η ελληνική βιομηχανία εξακολουθεί να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις εισαγωγές κεφαλαιουχικών ειδών. Αυτό άλλωστε φαίνεται καθαρά από την αυξητική τάση που παρουσιάζουν στη φάση του αναπτυξιακού άλματος τα εισαγόμενα κεφαλαιουχικά αγαθά ως ποσοστό των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, τα οποία φτάνουν το 1970 να αντιπροσωπεύουν το 45.7 % των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου ¹⁶.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις αυτές, η απουσία σύγχρονων μορφών οργάνωσης της εργασίας σε μια γενικευμένη βάση υποδεικνύει ότι το κεφάλαιο στην Ελλάδα, παρά τους ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης που γνώρισε ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '60, δεν κατόρθωσε μέχρι τη δεκαετία του '70 που ξέσπασε η οικονομική κρίση να ανατρέψει τη σχετική καθυστέρηση των παραγωγικών δυνάμεων εντός του ελλαδικού χώρου σε σύγκριση με τις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες.

Παρά την εντατική διαδικασία εκβιομηχάνισης στα χρόνια του εξήντα, το κεφάλαιο δεν κατάφερε τελικά να απαλείψει τον εξαρτημένο τεχνολογικά χαρακτήρα των βιομηχανικών δομών που σημάδεψε την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού από τη δεκαετία του '20 : την ατροφία του τομέα κεφαλαιακών αγαθών και τη συνακόλουθη

14 Βλέπε Κ. Βαΐτσο, Τ. Γιαννίση, Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, σελ. 61, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987.

15 Βαΐτσος Κ., Γιαννίσης Τ., Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, σελ. 56. ο.π.

16 Βλέπε Κ. Βαΐτσο., Τ. Γιαννίση, Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, σελ. 59, ο.π.

έλλειψη καθετοποίησης της βιομηχανικής δομής, την πλήρη σχεδόν αδυναμία ενδογενούς παραγωγής τεχνολογικών γνώσεων και τεχνολογική εξάρτηση της βιομηχανικής παραγωγικής βάσης (Τ. Γιαννίσης 1985, Κ. Βεργόπουλος 1986, Γ. Μηλιός Η. Ισακείμογλου 1990, Κ.Μουζέλης, Α.Λυμπεράκη 1991). Η ελληνική βιομηχανία, παρά τους ψηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγένθυσης, δεν πέτυχε να αναπτύξει μια ολοκληρωμένη και συνεκτική βιομηχανική βάση, ικανή να δημιουργεί το δικό της δυναμισμό και να αυτοτροφοδοτεί την ανάπτυξη της. Σύμφωνα με την Α. Λυμπεράκη, προς αυτή τη κατεύθυνση είχε συμβάλει η σαφής προτίμηση των επενδυτών σε άλλους τομείς (όπως στη στέγαση ¹⁷, ή στις διεθνείς θαλάσσιες μεταφορές κ.λ.π), παρά στη μεταποίηση, λόγω των σχετικά ψηλότερων αποδόσεων των επενδύσεων σ' αυτούς. Μάλιστα αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι στην περίπτωση των διεθνών θαλάσσιων μεταφορών οι αποδόσεις των επενδύσεων ενισχύθηκαν ιδιαίτερα μέσα από τις επιταγές της πολιτικής εξουσίας και των ξένων κέντρων συμφερόντων (βλέπε επιταγές "αμερικάνικης αποστολής": επιστροφή υψικαμίνου που είχε παραχωρήσει η Γερμανία για πολεμική αποζημίωση, παροχή 100 Liberties σε Έλληνες εφοπλιστές κ.λ.π.).

Υπ' αυτό το πρίσμα θα συμφωνήσω με το Μουζέλη ότι από το 1929 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 συντελείται εντός της ελληνικής επικράτειας μια διαδικασία εκβιομηχάνισης χωρίς η ελληνική κοινωνία να έχει καταφέρει να απαλλείψει τα βασικά χαρακτηριστικά "υπανάπτυξης" ¹⁸. Η σταδιακή αυτή διαδικασία εκβιομηχάνισης βασίστηκε στην παραγωγή / υποκατάσταση εισαγωγών, μέσω της εφαρμογής απλών τεχνολογιών και με προσανατολισμό την ικανοποίηση της εσωτερικής ζήτησης. Μετά το 1960, όμως, πραγματοποιήθηκε χωρίς αμφιβολία υπό την αιγίδα του ξένου κεφαλαίου ¹⁹ μια εντατική διαδικασία εκβιομηχάνισης που είχε βασιστεί σε πιο πολύπλοκες και δύσκολες μορφές βιομηχανικών επενδύσεων, που μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια πιο

17 Βλέπε Α. Λυμπεράκη, Ευέλικτη Εξειδίκευση, κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία, σελ.117, ο.π.

18 Ως βασικά χαρακτηριστικά "υπανάπτυξης", ο Μουζέλης αναφέρει το μεγάλο και αναποτελεσματικό γεωργικό τομέα, τη χαμηλή παραγωγικότητα, το διογκωμένο και παρασιτικό τομέα υπηρεσιών και το "ασθενή" βιομηχανικό τομέα, ανίκανο να απορροφήσει εργατικές δυνάμεις που περίσσευαν από τη γεωργία και να επεκταθεί στην παραγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών. Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 54, ο.π.

19 Με τη λήψη των κατάλληλων μέτρων στη δεκαετία του '50, τονίζει ο Μουζέλης, το ξένο κεφάλαιο επωφελούμενο από τα τεράστια πλεονεκτήματα που του παραχωρούσε το ελληνικό κράτος άρχισε να εισβάλλει στην ελληνική οικονομία μόλις στη δεκαετία του 60, με την μορφή των άμεσων επενδύσεων στη βιομηχανία από πολυεθνικές εταιρίες αμερικανικής προέλευσης. Σύμφωνα με το Μουζέλη, υπήρξε το τρίτο κύμα ξένων επενδύσεων που μπήκε στην ελληνική οικονομία, μετά το 1880 και το 1922, με τη μορφή των κρατικών δανείων και επενδύσεων υποδομής, και οι οποίες ήταν αγγλικής προέλευσης. Βλέπε Ν. Μουζέλης, "Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης", σελ. 55, ο.π., όπως επίσης και "Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική", σελ. 213, ο.π.

κάθετη επέκταση της βιομηχανίας (π.χ παραγωγή ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών προϊόντων) και στην κατασκευή εξαγωγίμων βιομηχανικών αγαθών²⁰. Με την άμεση βοήθεια του ξένου κεφαλαίου, το οποίο κατευθυνόταν στους καιρίους τομείς της ελληνικής βιομηχανίας, η ελληνική βιομηχανία προλάβαινε τη γρήγορη βιομηχανική ανάπτυξη των δυτικών αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών, προκαλώντας έτσι σημαντικές αλλαγές στο παραγωγικό πρότυπο, στην απασχόληση και στο διεθνές εμπόριο²¹.

Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, στην Ελλάδα, παρά τη μεγάλη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του βιομηχανικού κεφαλαίου εξακολουθούσε να επιβιώνει ένα "μη-διαρθρωμένο και μη ανταγωνιστικό" σύστημα βιομηχανικής παραγωγής²². Πολυάριθμες μικρές βιομηχανικές μονάδες, χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας σε σύγκριση με τα διεθνή πρότυπα, με ελάχιστες οργανικές διασυνδέσεις μεταξύ τους²³, κατάφερναν να επιβιώνουν χάρη αφενός στο πλέγμα προστασίας που είχε δημιουργήσει το Κράτος γύρω από τις δραστηριότητες τους και αφετέρου χάρη στη μεταφορά κοινωνικών πόρων, μέσω των μηχανισμών έμμεσων επιδοτήσεων, προς αυτές (Τ. Γιαννίτσης 1985). Είναι γενικά παραδεκτό ότι γύρω από το βιομηχανικό σύστημα είχε δημιουργηθεί ένα ισχυρό πλέγμα προστασίας από το κράτος, τόσο απέναντι στην εργασία, με την αντεργατική

20 Το πέρασμα από τον πρώτο τύπο συσσώρευσης της δεκαετίας του '50 στο δεύτερο πρότυπο των χρόνων του '60 και μετά σηματοδοτεί, σύμφωνα με το Μουζέλη, η κρίση του 1950, η οποία δηλώνει ακριβώς την εξάντληση αυτού του πρώτου τύπου εκβιομηχάνισης. Η κρίση αυτή προκαλείται, κατά την άποψη του Μουζέλη, γιατί οι συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύχθηκαν οι βιομηχανίες υποκατάστασης εισαγωγών τις εμπόδισαν να γίνουν ανταγωνιστικές στη διεθνή αγορά. Έτσι, όταν μειώθηκαν οι δυνατότητες του απλού αυτού τύπου βιομηχανικής επέκτασης, δηλαδή όταν οι δυνατότητες εξυπηρέτησης της εσωτερικής αγοράς κατά κύριο λόγο άρχισαν να λιγοστεύουν, επήλθε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, ένα αδιέξοδο που απαιτούσε πλέον το βάθεμα της διαδικασίας της εκβιομηχάνισης. Σύμφωνα με το Μουζέλη, λοιπόν, η κρίση του '50 υποδηλώνει την κρίση του τύπου ανάπτυξης που χαρακτηριζόταν από την έλλειψη της αναπτυγμένης τεχνολογικής βάσης και παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών, τις δυσκολίες του ισοζυγίου πληρωμών, την ύπαρξη βιοτεχνικών μονάδων παραγωγής (ετερογένεια παραγωγικών δομών), τις αυξανόμενες και σχετικά μεγάλες εισοδηματικές ανισότητες σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες καπιταλιστικά οικονομίες. Βλπε Ν.Μουζέλης, "Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική", σελ. 196-199, ο.π.

21 Ν. Μουζέλης, "Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική", σελ. 202, ο.π.

22 Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να παρατηρήσω ότι ο ελληνικός καπιταλισμός, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζει μια "υπανάπτυκτη" βιομηχανική δομή εντός της ελληνικής επικράτειας δεν φαίνεται να εντάσσεται στην περιφέρεια ή ημι-περιφέρεια. Καθώς, ο ελληνικός καπιταλισμός έχει αναπτύξει άλλες δραστηριότητες (όπως τις παγκόσμιες θαλάσσιες μεταφορές) που τον απομακρύνουν κατά πολύ από τους περιφερειακούς σχηματισμούς.

23 Ο "ασθενικός" αυτός χαρακτήρας του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος αντανάκλαταν πανω στα ελλείματα του εμπορικού ισοζυγίου, χωρίς, εντούτοις, να δημιουργούνται σοβαρές δυσκολίες από την πλευρά του ισοζυγίου εξωτερικών πληρωμών χάρη στις αυξήσεις των άδηλων πόρων και τις αυξουσες εισροές των κεφαλαίων αλλοδαπής προέλευσης.

νομοθεσία και τη συγκράτηση σε χαμηλά επίπεδα των ημερομισθίων, τα κίνητρα, τις φορολογικές διευκολύνσεις, την ανοχή στη φοροδιαφυγή, όσο και απέναντι στο εγχώριο και διεθνή ανταγωνισμό με τις πιστωτικές διευκολύνσεις, τις επιδοτήσεις, τους τελωνειακούς προστατευτικούς δασμούς, τα προγράμματα προώθησης εξαγωγών κ.λ.π.

Το ελληνικό κράτος, όπως πολύ σωστά υποστηρίζεται από πολλούς ερευνητές (Α. Λυμπεράκη, κ.α.) υπήρξε σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνο για τη διατήρηση της "μη διαρθρωμένης και μη ανταγωνιστικής" βιομηχανικής δομής. Γιατί, παρά το γεγονός ότι έλεγχε το τραπεζικό σύστημα και πιστωτικό σύστημα και υλοποιούσε ένα τεράστιο πρόγραμμα επενδύσεων, ακολούθησε ένα συγκεκριμένο τύπο παρέμβασης (κίνητρα, πιστωτικές διευκολύνσεις, φοροαπαλλαγές, ανοχή στη φοροδιαφυγή, επιδοτήσεις, τελωνειακούς προστατευτικούς δασμούς, προγράμματα προώθησης των εξαγωγών, συγκράτηση των ημερομισθίων σε χαμηλά επίπεδα, παροχή σοβαρών προνομίων για την προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου, όπως η φθηνή παροχή ενέργειας, τεράστιες πιστώσεις, φοροαπαλλαγές, δυνατότητα επαναπατριsmού των κερδών), αποφεύγοντας, εντούτοις, να προχωρήσει το ίδιο στην ανάληψη επενδύσεων στην παραγωγή και στη δημιουργία μιας εγχώριας τεχνολογικής βάσης.

Εν συνόψει. Από το 1960 ως το 1973 επικράτησε μια μορφή "εντατικής" συσσώρευσης στην Ελλάδα, γιατί στα χρόνια αυτά σημειώθηκε ένα ψηλό ποσοστό ανάπτυξης του κεφαλαίου (το γνώρισμα αυτό αφορά την ποσοτική όψη της συσσώρευσης), μια σημαντική αναδιοργάνωση της διαδικασίας της εργασίας που πιστοποιείται από την θεαματική άνοδο της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας (το στοιχείο αυτό είναι ποιοτικής τάξης και περιγράφει την εντατική "φύση" της κεφαλαιακής συσσώρευσης). Ωστόσο αν εξετάσει κανείς πιο διεξοδικά τον τύπο οργάνωσης της εργασίας στην Ελλάδα συγκριτικά με τις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες, θα διαπιστώσει ότι το καθεστώς εντατικής συσσώρευσης σε μια χώρα με το καθεστώς εντατικής συσσώρευσης σε μια άλλη διαφέρει σημαντικά. Για παράδειγμα, το μεταπολεμικό πρότυπο συσσώρευσης που εγκαινιάστηκε από τις αρχές της δεκαετίας του '60 στην Ελλάδα δεν συνδέθηκε με τη θεμελίωση των σύγχρονων μορφών οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας, του ταιηλορισμού και του φορντισμού που παρατηρήθηκαν στις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες. Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας επιτεύχθηκε μέσω της εκμηχάνισης της διαδικασίας της εργασίας, χωρίς ωστόσο να έχει πραγματοποιηθεί μια γενικευμένη εφαρμογή των ταιηλορικών και φορντικών μεθόδων εργασίας.

Μετά από την απόπειρα αυτή προσέγγισης των "μορφών" κεφαλαιακής συσσώρευσης που δεσπόζουν στη φάση της ανάπτυξης εντός της ελληνικής

επικράτειας, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται ευθύς αμέσως στις αλλαγές που ενδεχομένως έχουν λάβει χώρα, όσον αφορά την κοινωνική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, στη νεότερη Ελλάδα, συγκριτικά μ' αυτές που έχουν συμβεί σ' άλλες χώρες.

8.2 Η μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας

Οι αλλαγές των συνθηκών αναπαραγωγής της ελληνικής εργατικής δύναμης²⁴ είναι καθοριστικής σημασίας, γιατί αυτές προσδιορίζουν κατά ένα μέρος τις συνθήκες επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση και συνακόλουθα τους όρους εν μέρει σταθερότητας της κεφαλαιακής συσσώρευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Ωστόσο στο πλαίσιο της μελέτης αυτής θεωρείται αναγκαίο να ακολουθήσει μια εκτεταμένη συγκριτική ανάλυση των μεταβολών που έχουν συντελεστεί στην Ελλάδα σε σχέση μ' αυτές που εγκαινιάστηκαν στις χώρες του κυρίαρχου καπιταλισμού. Καθώς, μέσα από τη διερεύνηση αυτή θα είναι δυνατόν στη συνέχεια να σχηματίσει κανείς μια εικόνα -έστω και ατελή- των αλλαγών στις συνθήκες ύπαρξης των μισθωτών που λαμβάνουν χώρα σε διεθνές επίπεδο, και συνακόλουθα να διαμορφώσει μια αντίληψη για τη δυνατότητα ή όχι επίτευξης στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας μιας δυναμικής προσαρμογής ανάμεσα στο τομέα μέσω παραγωγής και στον τομέα παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, συνθήκη αναγκαία για τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα ή σε οποιαδήποτε άλλη χώρα.

Η μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών *σε παγκόσμια κλίμακα* αποτελεί, με άλλα λόγια, συνθήκη αναγκαία για τη συνέχιση της συσσώρευσης σε μια μακροχρόνια βάση, γιατί αντιτάσσεται στην άνιση ανάπτυξη του τομέα Ι, την οποία οι νέες παραγωγικές δυνάμεις επιταχύνουν αξιοσημείωτα. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, στενά συνδεδεμένη με τη μαρξική παράδοση, αυτό συμβαίνει γιατί η αναπαραγωγή της σχέσης της μισθωτής εργασίας σκιαγραφεί ένα κύκλο συντήρησης της εργατικής δύναμης που παρουσιάζει τα εξής δύο χαρακτηριστικά: α) αποτελεί ένα κύκλο μεταμορφώσεων της αξίας που συμπεριλαμβάνει την κατανάλωση, με τέτοιο τρόπο που αυτή η τελευταία να κυριαρχείται από εμπορευματικές σχέσεις, και β) συνδέεται στενά

24 Σύμφωνα με τη μαρξιστική πολιτική οικονομία, η εργατική δύναμη υποδηλώνει την ανθρώπινη ενέργεια που τίθεται σε κίνηση μέσα στην εργασιακή διαδικασία, με σκοπό τη μεταμόρφωση των αντικειμένων της εργασίας σε αξίες χρήσης, και η οποία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μεταμορφώνεται σε εμπόρευμα. Η εργατική δύναμη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αποτελεί, όπως τονίζει ο Μαρξ, ένα εμπόρευμα, σαν όλα τα άλλα, ένα εμπόρευμα, όμως, ολοσδιόλου ιδιαίτερο. Καθώς, η εργατική δύναμη έχει την ιδιότητα να δημιουργεί, μέσα από την κατάλληλη επεξεργασία, μια επιπλέον αξία, απ' αυτή που η ίδια κατέχει. Βλέπε σχετικό λήμμα στο *Dictionnaire critique du Marxisme*, των G. Labica, G. Bensussan, PUF, Paris 1982

με τους κύκλους της συσσώρευσης στους δύο βασικούς τομείς παραγωγής ²⁵. Καθώς, λοιπόν, στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία δεν υπάρχει ένας αυτόματος μηχανισμός ικανός να εξισορροπεί την ανάπτυξη των δύο τομέων παραγωγής (μέσων παραγωγής και μέσων κατανάλωσης, συνθήκη αναγκαία για τη συνέχιση της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια μακροχρόνια βάση ²⁶. Η δυναμική προσαρμογή των δύο αυτών βασικών τομέων μιας οικονομίας προσδιορίζεται καθοριστικά από τη μεταμόρφωση ή όχι των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών σε παγκόσμια κλίμακα.

Υπό αυτό το πρίσμα, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται στη μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών τόσο στην Ελλάδα, όσο και στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες, με την υπόθεση ότι:

α) οι αλλαγές των συνθηκών αναπαραγωγής της ελληνικής εργατικής δύναμης καθορίζουν κατά ένα μέρος τις συνθήκες επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση και συνακόλουθα τους όρους εν μέρει σταθερότητας της κεφαλαιακής συσσώρευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα, και

β) η σχετική καθυστέρηση της μορφής ρύθμισης της μισθιακής σχέσης στην Ελλάδα σε σύγκριση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν προκαλεί άμεσα σοβαρές δυσκολίες για τη σταθεροποίηση της συσσώρευσης, στο βαθμό που οι ενδεχόμενες ανισορροπίες που γεννά αυτή η "καθυστέρηση" μπορούν κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις (όπως η διατήρηση της θέσης του "ελληνικού" κεφαλαίου στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας) να επιλυθούν στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας.

8.2.1 Οι αλλαγές των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, στις χώρες του κυρίαρχου καπιταλισμού οι σύγχρονες μορφές οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας που σηματοδοτούσε ο ταιηλορισμός/ φορντισμός συνοδεύτηκαν από το σπάσιμο των παραδοσιακών τρόπων ζωής των μισθωτών, από τη ριζική μεταμόρφωση των συνηθειών κατανάλωσης από μεριάς των εργαζομένων.

Η εντατική χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης στη διαδικασία της εργασίας που είχαν επιφέρει οι νέες μορφές οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας

²⁵ Βλέπε M. Aglieta Regulation et crises du capitalisme, l'experience des Etats-Units, p. 129-130, Calman-Levis, 1976.

²⁶ Η ανυπαρξία ενός αυτόματου μηχανισμού ικανού να εξισορροπεί την ανάπτυξη των δύο τομέων παραγωγής έχει αναγνωριστεί από τη μη μαρξική βιβλιογραφία, ιδιαίτερα από τον Keynes, κάτω από τον τίτλο του "προβλήματος της ενεργούς ζήτησης".

συνοδεύτηκε από καλλύτερες αμοιβές που ρυθμιζόνταν μέσω του θεσμού των συλλογικών διαπραγματεύσεων, όπως επίσης και από την επέκταση της ατομικής κατανάλωσης των εμπορευμάτων σ'ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα της ημέρας, σ'ένα μοναδικό τόπο, την κατοικία. Η κυριαρχία των ταιηλορικών και φορντικών μεθόδων εργασίας δημιούργησε μάλλον, όπως υποστηρίζεται από τη Ρύθμιση, την αναγκαιότητα απόκτησης ενός ιδιωτικού μέσου μεταφοράς και δημιουργίας ενός αποκλειστικού χώρου ανασύστασης της εργατικής δύναμης, μιας μέσης ιδιωτικής κατοικίας (προνομιακού τύπου ατομικής κατανάλωσης εμπορευμάτων). Με άλλα λόγια, οι νέες μορφές οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας συνοδεύτηκαν από τη γενίκευση ενός κοινωνικού κανόνα εργατικής κατανάλωσης που δομήθηκε από δύο κυρίως εμπορεύματα: τη μέση κοινωνική κατοικία και το αυτοκίνητο.

Στις χώρες του κυρίαρχου καπιταλισμού, η απόκτηση από μεριάς των εργατών των εμπορευμάτων αυτών, που έχουν χαρακτήρα διαρκών καταναλωτικών αγαθών, συντελέστηκε ακόμη χάρη σε μια γενικευμένη κοινωνική χρηματοδότηση και ένα σχετικά αυστηρό έλεγχο των εισοδημάτων και των δαπάνων των εργατών. Μέσω μιας σειράς ρυθμίσεων, λοιπόν, που επέτρεπαν μια ορισμένη ομοιογένεια στους μισθούς, όπως επίσης και τη σύσταση κοινωνικών ταμείων ασφάλειας ενάντια στις περιστασιακές αδυναμίες εισπράξης ενός άμεσου μισθού, οι εργάτες μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις χρηματικές δεσμεύσεις που συνδέονταν με την απόκτηση αυτών των καταναλωτικών αγαθών. Ο περιορισμός της καπιταλιστικής αβεβαιότητας για την απασχόληση και για το ύψος του μισθού που συντελείται έτσι στις χώρες αυτές επέτρεψε την ολοένα και μεγαλύτερη επέκταση της εργατικής κατανάλωσης. Η μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών στις χώρες της καπιταλιστικής μητρόπολης συνέβαλλε προς την κατεύθυνση της ελαχιστοποίησης των κινδύνων υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας: συνθήκη αναγκαία για τη σταθεροποίηση σε μια μακροχρόνια βάση της κεφαλαιακής συσσώρευσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας.

Στις κυρίαρχες καπιταλιστικές χώρες, λοιπόν, ο διαχωρισμός του εργάτη από τα μέσα παραγωγής (η σχέση μισθωτής εργασίας) κατέληξε στην καταστροφή των διαφόρων παραδοσιακών τρόπων κατανάλωσης ²⁷, και στη δημιουργία ενός

²⁷ Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η κατανάλωση δεν αποτελεί ένα σύνολο συναρτησών δαπανών αλλά μια δραστηριότητα κοινωνικά προσδιορισμένη. Σύμφωνα με το M. Aglietta, η κατανάλωση αποτελεί μια δραστηριότητα ή πιο ακριβέστερα μια διαδικασία, δηλαδή ένα οργανωμένο σύνολο δραστηριοτήτων, ιδιωτικής κυριαρχίας, οι οποίες όμως υπάγονται σε μια γενική λογική ανασύστασης των δαπανημένων δυνάμεων στις κοινωνικές πρακτικές και διατήρησης των ικανοτήτων και των θέσεων που διεγείρουν οι κοινωνικές σχέσεις, που στηρίζουν τα υποκείμενα. Βλέπε M. Aglietta, *Regulation et crise du capitalisme, l'expérience des Etats-Unis*, p.133, οπ.π.

"καπιταλιστικού" τρόπου κατανάλωσης, αναγκαίου για τη σταθεροποίηση της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε μακροχρόνια βάση. Στη φάση αυτή, εξαλείφτηκε η εξαιρετική μιζέρια και η αβεβαιότητα που βίωνε η εργατική τάξη κατά τα πρώτα χρόνια της καπιταλιστικής κυριαρχίας, η οποία δεν επέτρεπε κάποια σοβαρή σταθεροποίηση των συνηθειών κατανάλωσης.

Έτσι, στις περισσότερες δυτικές οικονομίες για πρώτη φορά στην ιστορία εμφανίζεται με το φορντισμό ο "καπιταλιστικός" τρόπος κατανάλωσης, με την έννοια ότι είναι πλέον η ατομική ιδιοκτησία των εμπορευμάτων που κυβερνά τις συγκεκριμένες πρακτικές κατανάλωσης. Με το φορντισμό "αναδομείται από τον καπιταλισμό" ένας "νέος" τρόπος κατανάλωσης, με την έννοια ότι ο χρόνος που αφιερώνεται στην κατανάλωση παίρνει μια αύξουσα πυκνότητα σε ατομική χρήση εμπορευμάτων και φτωχαίνει αξιολογούμενα σε μη διαπροσωπικές εμπορευματικές σχέσεις"²⁸. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, λοιπόν, η διαδικασία κατανάλωσης σε πολλές χώρες παύει να είναι συνολικά αποδιάρθρωμένη και να οργανώνεται στο πλαίσιο της "εκτεταμένης οικογένειας", σύμφωνα με μια αυστηρή κατανομή της οικιακής εργασίας και χάρη σε μια μεγάλη δαπάνη χρόνου οικιακής εργασίας.

Μετά από αυτή τη σύντομη αναφορά στις αλλαγές του τρόπου κατανάλωσης των μισθωτών που συνέβηκαν στις κυρίαρχες καπιταλιστικές χώρες μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, στη συνέχεια θα επιχειρήσω να διευκρινίσω τις αλλαγές στις συνθήκες ύπαρξης των μισθωτών που συντελέστηκαν στη νεότερη Ελλάδα. Ως ενδείξεις της μεταμόρφωσης των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών στην Ελλάδα εξετάζω το μέγεθος και τη σύνθεση των καταναλωτικών δαπανών των εργατών, την εξέλιξη του πραγματικού μισθού όπως επίσης και μεταβαστικές πληρωμές σε συνάρτηση με το φορολογικό σύστημα.

8.2.2 Οι αλλαγές στις δαπάνες των ελληνικών εργατών

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του πίνακα παραρτ. Α.ΙΙ.5 στον οποίο παρουσιάζεται η ποσοστιαία κατανομή της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης κατά λειτουργικές διακρίσεις (σε σταθερές τιμές), το καταναλωτικό πρότυπο της ελληνικής κοινωνίας αλλάζει ριζικά κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η μείωση του μέρους των δαπανών για τρόφιμα και η σταδιακή αύξηση του μέρους των δαπανών για έπιπλα, οικιακό εξοπλισμό, μεταφορές και τέλος για ρούχα και παπούτσια που συντελέστηκε σταδιακά έως το 1975 πιστοποιεί ότι οι συνθήκες διαβίωσης του ελληνικού πληθυσμού

²⁸ M.Aglieta, *Regulation et crises du capitalisme, l'expérience des Etats-Unis*, p.135, Calman-Levis, 1976.

βελτιώθηκαν κατά ένα τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.5). Η ελληνική κοινωνία, αρχίζει προοδευτικά να "απολαμβάνει"²⁹ εκτός από τα βασικά είδη διατροφής, ένδυσης και υπόδησης και νέα βιομηχανικά προϊόντα, όπως τα διαρκή αγαθά οικιακού εξοπλισμού (ψυγεία, τηλεοράσεις, πλυντήρια κλπ), το αυτοκίνητο ιδιωτικής χρήσης κλπ.

Ας δούμε όμως τώρα πιο αναλυτικά για ποιες κοινωνικές ομάδες αλλάζουν ουσιαστικά οι όροι διαβίωσης και οικονομικής αναπαραγωγής της ύπαρξής τους. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του πίνακα Π.ΙΙ.3, στον οποίο παρουσιάζεται η σύνθεση των καταναλωτικών δαπανών του συνόλου των νοικοκυριών κατά λειτουργικές διακρίσεις και επίπεδο αστικότητας, από το 1957 έως το έτος 1974 οι όροι διαβίωσης βελτιώνονται κατ' αρχήν τόσο για τους κατοίκους των μεγάλων αστικών κέντρων όσο και για τον πληθυσμό των κωμοπόλεων και των χωριών. Αυτό φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων, όσο και ο πληθυσμός που ζει σε δήμους ή κοινότητες κάτω των δέκα χιλιάδων κατοίκων, μειώνουν προοδευτικά έως το 1974 το μέρος των καταναλωτικών τους δαπανών για την αγορά ειδών διατροφής, ποτών, καπνού, ρούχων και παπουτσιών και αυξάνουν αντίστοιχα το μέρος των δαπανών τους για μεταφορές, διαρκή καταναλωτικά αγαθά, εκπαίδευση, αναψυχή, στέγαση, ύδρευση, θέρμανση και φωτισμό.

Παρά την ταυτόχρονη άνοδο του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων των μεγάλων αστικών κέντρων και των κατοίκων των μικρών δήμων και κοινοτήτων που σηματοδοτούν οι εξελίξεις αυτές, οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων απολαμβάνουν καλλύτερες συνθήκες διαβίωσης, συγκριτικά με το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων σε μη αστικές περιοχές. Καθώς, όπως προκύπτει από τα στοιχεία του πίνακα Π.ΙΙ.3, το μέρος των δαπανών που πραγματοποιούν οι κάτοικοι των δήμων ή κοινοτήτων κάτω των δέκα χιλιάδων ατόμων για την αγορά τροφίμων, ρούχων και παπουτσιών κατά το έτος 1974 είναι αρκετά ψηλότερο απ' αυτό που πραγματοποιούν οι κάτοικοι στους μεγάλους δήμους, ενώ το τμήμα των καταναλωτικών δαπανών που καταβάλλουν οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων για μεταφορές και επικοινωνίες, για εκπαίδευση και αναψυχή, για στέγαση, ύδρευση, καύσιμα και φωτισμό κατά το έτος 1974 είναι αρκετά μεγαλύτερο απ' αυτό που καταβάλλουν οι κάτοικοι των μικρών δήμων και κοινοτήτων. Οι διαφορές αυτές στις συνθήκες διαβίωσης ανάμεσα στους κατοίκους των μεγάλων αστικών κέντρων και των μη αστικών περιοχών δηλώνουν κατά πάσα πιθανότητα τα διαφορετικά επίπεδα

²⁹ Η ελληνική κοινωνία αρχίζει σταδιακά να βιώνει "τη χαρά της καταναλωτικής απόλαυσης", χάνοντας όμως προοδευτικά, όπως κάθε καταναλωτική κοινωνία της αφθονίας, την απόλαυση της χαράς!

εισοδημάτων μεταξύ των κατοίκων αυτών των δύο κατηγοριών. Αυτό βέβαια ισχύει, στο βαθμό που αποδεικνύεται αληθής η παρακάτω πρόταση: όσο μεγαλώνει το ύψος του εισοδήματος τόσο θα πρέπει να μειώνεται το μέρος των δαπανών που καταβάλλεται από τα νοικοκυριά για την αγορά ειδών πρώτης ανάγκης (τρόφιμα, ποτά, καπνός, παπούτσια, ρούχα κλπ).

Πίνακας Π. ΙΙ. 3

Σύνθεση των καταναλωτικών δαπανών του συνόλου των νοικοκυριών, κατά την περίοδο 1957-1974

	Δήμων 30.000 κατοίκων και άνω		Δήμων-κοινοτήτων μέχρι 9999 κατοίκων		
	1957/58	1971/72	1974	1963/64	1974
1. Είδη διατροφής	42.8	36.0	34.3	39.4	37.4
2. Οίνοπν. ποτά-καπνός	4.9	4.5	3.9	7.7	6.2
3. Είδη ένδυσης-υπόδησης	13.6	11.1	11.4	17.6	14.4
4. Στέγαση-ύδρευση καύσιμα- φωτισμός	9.8	12.4	14.1	6.0	10.8
5. Διαρκή αγαθά οικιακού εξοπλισμού	6.8	8.8	8.6	9.4	9.6
6. Υγεία-ατομικός ευημερισμός	5.5	5.0	4.9	6.2	4.7
7. Εκπαίδευση-αναψυχή	7.7	9.4	8.0	5.0	4.6
8. Μεταφορές -επικοινωνίες	6.4	9.6	12.2	5.4	8.3
9. Διάφορα αγαθά-υπηρεσίες	2.5	3.2	2.6	3.5	4.0
Σύνολο δαπανών για τρόφιμα	47.7	40.5	38.2	47.1	43.6
Σύνολο δαπανών για μη τρόφιμα	52.3	59.5	61.8	53.1	56.4

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών

Ειδικότερα, αν εξετάσει κανείς τη διαχρονική εξέλιξη της σύνθεσης των καταναλωτικών δαπανών κατά λειτουργικές διακρίσεις και σύμφωνα με το επάγγελμα του αρχηγού του νοικοκυριού θα διαπιστώσει ότι στις αστικές περιοχές, που υπάρχουν

διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία ³⁰, απο το 1964 έως το 1974 σημειώνεται μια σημαντική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου όλων σχεδόν των κατηγοριών εργαζομένων που ασκούν κατά κύριο λόγο "μη προνομιακά" επαγγέλματα: των υπαλλήλων γραφείου, των πωλητών, των εργάτων, των εργαζόμενων στις υπηρεσίες.

Πίνακας Π. Π. 4

Πρότυπο κατανάλωσης επαγγελματικών ομάδων στις αστικές περιοχές, 1964
(δρχ. κατά κεφαλή, % στο σύνολο των δαπανών, μηνιαία βάση)

	απόλυτα μεγέθη καταναλωτικών δαπανών κατά λειτουργικές διακρίσεις 1964							
	Ελεύθεροι επαγγελματίες επιστήμονες	Διευθυντές διοικητικά στελέχη	Υπάλληλοι γραφείου	Πωλητές	Εργάτες	Αγρότες	Υπηρεσίες	Μη εργαζό- μενοι
1. Κατοικία	405	1261	258	167	211	74	138	452
2. Διατροφή	757	851	622	516	448	446	482	557
3. Οινόπνευματώδη- Καπνός	77	111	79	69	56	82	60	54
4. Ενδυση-Υπόδηση	322	354	187	245	125	405	130	185
5. Διαρκή αγαθά- οικιακού εξοπλισμού	168	371	172	133	60	96	79	59
6. Υγεία-Εκπαίδευση Αναψυχή	367	271	211	159	91	137	101	167
7. Μεταφορές	254	189	123	91	52	76	124	95
8. Διάφορα	484	383	201	144	117	79	99	118
9. Απολαβές σε είδος	298	278	227	301	258	171	152	258
Σύνολο δαπανών	2834	3791	1857	1525	1160	1395	1213	1687
Σύνολο δαπανών και απολαβών σε είδος	3132	4069	2084	1825	1418	1566	1365	1945
Σύνολο δαπανών μη τροφίμων	2000	2829	1152	939	656	867	671	1076

³⁰ Στοιχεία για τις καταναλωτικές δαπάνες των νοικοκυριών στην Ελλάδα, σύμφωνα μάλιστα με την επαγγελματική απασχόληση του αρχηγού του νοικοκυριού, παρέχουν οι ειδικές στατιστικές έρευνες που στηρίζονται σε δείγματα αγοραστών (έρευνες των οικογενειακών προϋπολογισμών) και διενεργούνται απο την ΕΣΥΕ. Οι έρευνες αυτές σύμφωνα με τις σύγχρονες στατιστικές μεθόδους έγιναν για πρώτη φορά στις αστικές περιοχές της χώρας απο την ΕΣΥΕ το 1957/1958, συνεχίστηκαν το 1962/1963 μέχρι και το 1968/1969 (σε μικρότερη κλίμακα συγκριτικά με την έρευνα που έγινε το 1957/1958), συνέχεια των οποίων αποτέλεσε η νέα έρευνα, που διεξήγαγε η ΕΣΥΕ σε ολόκληρη τη χώρα, το 1974 και μετά.

συνέχεια πίνακα Π. ΙΙ. 4

ποσοστιαία σύνθεση καταναλωτικών δαπανών κατά λειτουργικές διακρίσεις 1964								
	Ελεύθεροι επαγγελματίες επισιτήμονες	Διευθυντές διοικητικά στελέχη	Υπάλληλοι γραφείου	Πωλητές	Εργάτες	Αγρότες	Υπηρεσίες	Μη εργα- ζόμενοι
1. Κατοικία	14.3	33.3	13.9	11.0	18.2	5.3	11.4	26.8
2. Διατροφή	26.7	22.4	33.5	33.8	38.6	32.0	39.7	33.0
3. Οινόπνευματώδη- Καπνός	2.7	2.9	4.3	4.5	4.8	5.9	4.9	3.2
4. Ενδυση-Υπόδηση	11.4	9.3	10.1	16.1	10.8	29.0	10.7	11.0
5. Διαρκή αγαθά- οικιακού εξοπλισμού	5.9	9.8	9.3	8.7	5.2	6.9	6.5	3.5
6. Υγεία-Εκπαίδευση Αναψυχή	12.9	7.1	11.4	10.4	7.8	9.8	8.3	9.9
7. Μεταφορές	9.0	5.0	6.6	6.0	4.5	5.4	10.2	5.6
8. Διάφορα	17.1	10.1	10.8	9.4	10.1	5.7	8.2	7.0
9. Απολαβές σε είδος	10.5	7.3	12.2	19.7	22.2	12.3	12.5	15.3
Σύνολο δαπανών	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Σύνολο δαπανών και απολαβών σε είδος	110.5	107.3	112.2	119.7	122.2	112.3	112.5	115.3
Σύνολο δαπανών μη τροφίμων	70.6	74.6	62.0	61.6	56.6	62.2	55.3	63.8

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων Καραποστόλη Β., "Η καταναλωτική συμπεριφορά στη ελληνική κοινωνία 1960-1973", εκδ. ΕΚΚΕ

Καθώς, στη φάση αυτή οι απασχολούμενοι στα ανωτέρω επαγγέλματα μειώνουν το μέρος των καταναλωτικών δαπανών που καταβάλλουν για τρόφιμα, ενώ αυξάνουν αντίστοιχα το τμήμα των δαπανών για μη τρόφιμα (όπως ρούχα, παπούτσια, στέγαση, ύδρευση, καύσιμα, φωτισμό, διαρκή αγαθά οικιακού εξοπλισμού, για υγεία, μεταφορές, επικοινωνίες, εκπαίδευση και αναψυχή (βλ.πίν. Π.ΙΙ.4 και Π.ΙΙ.5).

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τους εργάτες, η άνοδος του βιοτικού τους επιπέδου συντελείται μέσω μιας μέτριας αύξησης του μέρους των δαπανών για ρούχα και παπούτσια και μιας σφοδρής επέκτασης του μέρους των δαπανών για υγεία, αναψυχή, ευπρεπισμό, μεταφορές, και νέα βιομηχανικά προϊόντα οικιακού εξοπλισμού που σημειώνεται απο μεριάς τους μεταξύ των ετών 1964 και 1974.

Πίνακας Π. Η. 5

Πρότυπο κατανάλωσης επαγγελματικών ομάδων στις αστικές περιοχές, 1974,
(δρχ. κατά κεφαλή, % στο σύνολο των δαπανών, μηνιαία βάση)

απόλυτα μεγέθη καταναλωτικών δαπανών κατά λειτουργικές διακρίσεις								
	Ελεύθεροι επαγγελματίες επιστήμονες	Διευθυντές διοικητικά στελέχη	Υπάλληλοι γραφείου	Πωλητές	Εργάτες	Αγρότες	Υπηρεσίες	Μη εργαζό- μενοι
1. Διατροφή	1528	1485	1310	1094	1132	911	1086	1273
2. Οίνοπνευματώδη- Καπνός	147	149	142	150	118	133	138	122
3. Ενδυση-Υπόδηση	672	801	483	401	390	312	335	367
4. Κατοικία	733	700	620	394	408	206	396	512
5. Διαρκή αγαθά- οικιακού εξοπλισμού	548	733	349	335	220	199	230	273
6. Υγεία-Ευημερισμός	196	311	210	194	124	133	117	195
7. Αναψυχή-Εκπαίδευση	503	637	283	292	208	124	197	284
8. Μεταφορές	896	907	527	419	298	145	329	343
9. Διάφορα	158	177	90	111	77	44	67	102
10. Απολαβές σε είδος	690	810	415	510	401	430	277	565
Σύνολο δαπανών	5381	5900	4014	3390	2975	2207	2895	3471
Σύνολο δαπανών και απολαβών σε είδος	6071	6710	4429	3900	3376	2637	3172	4036
Σύνολο δαπανών μη τροφίμων	3706	4266	2562	2146	1725	1163	1671	2076

ποσοστιαία σύνθεση καταναλωτικών δαπανών κατά λειτουργικές διακρίσεις 1974								
	Ελεύθεροι επαγγελματίες επιστήμονες	Διευθυντές διοικητικά στελέχη	Υπάλληλοι γραφείου	Πωλητές	Εργάτες	Αγρότες	Υπηρεσίες	Μη εργαζό- μενοι
1. Διατροφή	28.4	25.2	32.6	32.3	38.1	41.3	37.5	36.7
2. Οίνοπνευματώδη- Καπνός	2.7	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
3. Ενδυση-Υπόδηση	12.5	13.6	12.0	11.8	13.1	14.1	11.6	10.6
4. Κατοικία	13.6	11.9	15.4	11.6	13.7	9.3	13.7	14.8
5. Διαρκή αγαθά- οικιακού εξοπλισμού	10.2	12.4	8.7	9.9	7.4	9.0	7.9	7.9
6. Υγεία-Ευημερισμός	3.6	5.3	5.2	5.7	4.2	6.0	4.0	5.6
7. Αναψυχή-Εκπαίδευση	9.3	10.8	7.1	8.6	7.0	5.6	6.8	8.2
8. Μεταφορές	16.7	15.4	13.1	12.4	10.0	6.6	11.4	9.9
9. Διάφορα	2.9	3.0	2.2	3.3	2.6	2.0	2.3	2.9
10. Απολαβές σε είδος	12.8	13.7	10.3	15.0	13.5	19.5	9.6	16.3
Σύνολο δαπανών	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Σύνολο δαπανών και απολαβών σε είδος	112.8	113.7	110.3	115.0	113.5	119.5	109.6	116.3
Σύνολο δαπανών μη τροφίμων	68.9	72.3	63.8	63.3	58.0	52.7	57.7	59.8

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από Β. Κορροστόλη, "Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975", ΕΚΚΤ

Αξίζει να σημειωθεί μάλιστα ότι στη φάση αυτή οι εργάτες και οι απασχολούμενοι στις υπηρεσίες (όπως και σε μικρότερο βαθμό οι υπάλληλοι και οι πωλητές) αυξάνουν με πολύ ψηλούς ρυθμούς την κατανάλωση μη τροφίμων σε σύγκριση με τις άλλες επαγγελματικές κατηγορίες. Μεταξύ των ετών 1964 και 1974, η κατανάλωση των μη τροφίμων (σε σταθερές τιμές) απο μεριάς των εργατών και των εργαζομένων στις υπηρεσίες αυξάνει περίπου κατά 42 %, (κατά 23 % και 27% απο μεριάς των υπαλλήλων και των πωλητών), όταν η αντίστοιχη κατανάλωση των ελεύθερων επαγγελματιών και των επιστημόνων επεκτείνεται μόνο 3%, και οι αντίστοιχες καταναλωτικές δαπάνες των διευθυντών και των διοικητικών στελεχών μειώνονται περίπου κατά 17% και των αγροτών κατά 24 % (βλ. πίν. Π.ΙΙ.6).

Πίνακας Π. ΙΙ. 6

Οι αποκλίσεις της εξέλιξης της κατανάλωσης των νοικοκυριών σύμφωνα με την επαγγελματική απασχόληση, 1964-1974, (σε σταθερές τιμές 1982)

	Κατανάλωση τροφίμων	Κατανάλωση μη τροφίμων	Σύνολο κατανάλωσης
Έτος 1974	1964=100	1964=100	1964=100
Ελεύθεροι επαγγελματίες επιστήμονες	109.2	102.8	104.6
Διευθυντές- διοικητικά στελέχη	92.3	83.5	85.7
Υπάλληλοι	112.6	123.4	119.3
Πωλητές	115.6	127.0	122.6
Εργάτες	132.0	142.0	137.6
Αγρότες	107.5	75.7	87.7
Εργαζόμενοι στις υπηρεσίες	125.3	142.9	135.0
Μη εργαζόμενοι	124.1	106.6	112.9

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων Καραποστόλη Β., Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975, εκδ. ΕΚΚΕ

Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις φαίνεται καθαρά ότι η δεκαετία 1964-1974 χαρακτηρίζεται κατά κάποιο τρόπο απο μια "διάχυση" στους εργάτες του τρόπου κατανάλωσης που διατηρούσαν κατά το παρελθόν άλλες κοινωνικές ομάδες (όπως οι διευθυντές, τα ανώτερα διοικητικά στελέχη, οι ελεύθεροι επαγγελματίες επιστήμονες κ.λ.π). Αυτό άλλωστε είναι επίσης προφανές, αν λάβει κανείς υπόψη ότι οι δαπάνες των εργατών για μη τρόφιμα φτάνουν το 1974 να καλύπτουν το 45.3% των δαπανών για μη τρόφιμα των ελεύθερων επαγγελματιών και επιστημόνων, απο 32.8% που κάλυπταν το

1964 (βλέπε πίν. Π.ΙΙ.4 και Π.ΙΙ.5).

Σύμφωνα με την ποσοτική ανάλυση, λοιπόν, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι μεταξύ των ετών 1964-1974 η κατανάλωση απο μεριάς των εργατών αυξάνεται κατά ένα τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό. Ωστόσο, σ' αυτό το σημείο γεννάται το εξής ερώτημα. Η μεγένθυση της κατανάλωσης απο μεριάς των εργατών που διαπιστώνεται μεταξύ αυτών των ετών σηματοδοτεί μια ολοένα και εντονότερη ένταξη της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης στην κίνηση του κεφαλαίου;

Αναμφίβολα, οι πρακτικές κατανάλωσης της εργατικής τάξης κυριαρχούνται απο εμπορευματικές σχέσεις. Το ζήτημα, εντούτοις, που τίθεται εδώ είναι κατά πόσο η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης συνδέεται με την κυκλοφορία των εμπορευμάτων που βγαίνουν απο τον καπιταλιστικό τομέα. Είναι γενικά παραδεκτό ότι ένα πολύ σημαντικό μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων συντελείται χωρίς να υποτάσσεται η εργασία στη μισθωτή σχέση. Παρά την επέκταση της σχέσης μισθωτής εργασίας ³¹ που χαρακτηρίζει όλη τη μεταπολεμική περίοδο (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.6), μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού εξακολουθεί να εντάσσεται στην παραγωγική διαδικασία ως αυτοπασχολούμενοι και συμβοηθούντα μέλη. Ωστόσο, παρά την ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού αυτο-απασχολουμένων και συμβοηθούντων μελών ιδιαίτερα στη γεωργία, λιγότερο στο εμπόριο και σε μικρότερο βαθμό στη βιομηχανία και στις μεταφορές (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.7), ένα μεγάλο μέρος των εξόδων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης φαίνεται να συνδέεται όλο και πιο πολύ με την κυκλοφορία των εμπορευμάτων που προέρχονται απο τον καπιταλιστικό τομέα. Αυτό φαίνεται να ισχύει, καθώς η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης ολοκληρώνεται ολόενα και περισσότερο μέσα απο τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες, τομείς που επεκτείνονται οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής.

Η επέκταση της σχέσης μισθωτής εργασίας σ' όλους τους επιμέρους κλάδους (εκτός απο τη γεωργία), όπως επίσης και η σταδιακή άνοδος του μέρους των καταναλωτικών δαπανών απο μεριάς των εργατών για την απόκτηση των βιομηχανικών προϊόντων και υπηρεσιών που σημειώνεται σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου πιστοποιούν η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης εντός της ελληνικής επικράτειας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο (1950-1980) που υπάρχουν διαθέσιμα

³¹ Το γεγονός ότι μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μια ολοένα και μεγαλύτερη μερίδα των ελληνων εργαζομένων υπάγεται στη σχέση μισθωτής εργασίας επιβεβαιώνεται απο τα στοιχεία του πίνακα του παραρτήματος Α.ΙΙ. 6, στον οποίο παρουσιάζεται η ποσοστιαία σύνθεση του συνολικού ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας σύμφωνα με τη θέση στο επάγγελμα. Καθώς, το 1981 οι μισθωτοί αντιπροσώπευαν το 48.8 % του συνολικού ενεργού πληθυσμού, απο 36.9 % που αντιστοιχούσαν κατά το έτος 1951 και 32.3% περίπου κατά το έτος 1928.

στατιστικά στοιχεία, εντάσσεται ολοένα και εντονότερα στην κίνηση του ίδιου του κεφαλαίου. Μάλιστα, η ολοένα και μεγαλύτερη ένταξη της εργατικής δύναμης στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων που βγαίνουν από τον καπιταλιστικό τομέα φαίνεται ότι εξακολουθεί να συνεχίζεται και μετά το 1974, καθώς συνεχίζει να αυξάνεται το μέρος των καταναλωτικών αγαθών για μη τρόφιμα από μεριάς των εργατών και εξακολουθεί να επεκτείνεται η σχέση μισθωτής εργασίας.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα Π.ΙΙ.7, στον οποίο παρουσιάζεται η σύνθεση των καταναλωτικών δαπανών σύμφωνα με το επάγγελμα του αρχηγού του νοικοκυριού, μεταξύ των χρόνων 1974 και 1987/8, οι εργάτες, όπως και οι περισσότεροι άλλοι εργαζόμενοι άλλων επαγγελμάτων (π.χ. οι ελεύθεροι επαγγελματίες, επιστήμονες, οι διευθυντές, τα ανώτερα διοικητικά στελέχη, οι υπάλληλοι γραφείου, οι έμποροι, οι πωλητές, οι αγρότες) συνεχίζουν να αυξάνουν το μέρος των καταναλωτικών τους δαπανών για μη τρόφιμα και μετά το 1974.

Αν, μάλιστα, εξετάσει κανείς συγχρόνως τη σύνθεση των καταναλωτικών δαπανών των νοικοκυριών, σύμφωνα με τη θέση στο επάγγελμα του αρχηγού του νοικοκυριού, θα διαπιστώσει παρομοίως ότι μεταξύ των ετών 1974 και 1987/88 οι μισθωτοί και οι αυτοαπασχολούμενοι μεγενθύνουν επίσης το μέρος των δαπανών τους για μη τρόφιμα (βλ. πίν. Π.ΙΙ.8). Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις είναι φανερό ότι οι συνθήκες ζωής των μισθωτών όσο και των αυτοαπασχολούμενων εξακολουθούν να βελτιώνονται και μετά το 1974. Πιο συγκεκριμένα, όπως προκύπτει από τα στοιχεία του πίνακα Π.ΙΙ.8, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου τόσο των μισθωτών όσο και των αυτο-απασχολούμενων συντελείται, μέσα από τη μείωση, αφενός, του μέρους των δαπανών για είδη διατροφής, ποτών και καπνού, στέγασης, ύδρευσης, καυσίμων, φωταερίου, και της αντίστοιχης αύξησης, αφετέρου, του μέρους των δαπανών για εκπαίδευση, αναψυχή, μεταφορές, επικοινωνίες, ρούχα, παπούτσια και διαρκή αγαθά οικιακού εξοπλισμού.

Για να συνοψίσω, μέσα από την εμπειρική αυτή έρευνα διαπιστώνεται, πρώτον, ότι σ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου αλλάζουν προοδευτικά κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό οι συνθήκες ζωής των Ελλήνων μισθωτών από τη μια μεριά, και δεύτερον, ότι στη φάση αυτή, η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης του ελλαδικού χώρου εντάσσεται ολοένα και περισσότερο στην κίνηση του ίδιου του κεφαλαίου.

Πίνακας Π. ΙΙ. 7

Σύνθεση καταναλωτικών δαπανών σύμφωνα με το επάγγελμα του αρχηγού του νοικοκυριού κατά την περίοδο 1974-1988

	Επιστη- μονικό ελεύθερο επάγγελμα		Διευθυντής ανώτερο διοικητικό στέλεχος		Υπάλληλος γραφείου		Εμπορον πωλητή		Απασχολού- μενο υπηρεσιών		Γεωργό κτηνοτρόφο δασοκαλιε- ργητή αλιεία		Τεχνίτη ή εργάτη		Μη εργαζόμε- νο ή ζητού- ντα 1η εργασία	
	1974	87/88	1974	87/88	1974	87/88	1974	87/88	1974	87/88	1974	87/88	1974	87/88	1974	87/88
1.Είδη διατροφής	28.2	24.4	25.5	24.7	32.6	27.2	31.4	26.8	37.4	27.6	39.3	35.9	37.7	30.9	37.8	32.2
2.Οιν.ποτά-καπνός	2.8	2.3	2.6	2.5	3.7	3.0	4.4	3.1	4.1	3.5	7.6	4.5	5.1	3.8	3.9	3.2
3.Είδη ένδυσης- υπόδησης	12.8	15.7	13.8	12.4	12.4	14.8	12.7	14.1	13.8	14.6	15.1	16.4	12.3	14.1	10.7	13.2
4.Στέγαση-ύδρευση καύσιμα-φωτισμός	13.2	10.2	11.8	11.3	14.3	9.9	12.4	10.1	13.1	10.8	9.6	7.2	13.3	10.2	13.8	11.3
5.Διαρκη αγαθά- οικ. εξοπλισμός	9.9	9.5	11.8	8.2	8.8	9.5	10.4	8.9	8.8	9.3	8.9	9.4	8.3	8.5	8.4	9.1
6.Υγεία- ατομικός ευπρετισμός	3.5	6.0	5.2	7.4	4.9	7.1	5.8	8.1	4.4	7.7	5.0	7.2	4.0	6.7	5.6	8.2
7.Εκπαίδευση- αναψυχή	8.9	9.7	10.5	9.1	6.6	8.2	7.7	8.4	6.6	6.3	4.2	4.4	6.3	6.5	7.3	5.6
8.Μεταφορές - επικοινωνίες	17.7	13.8	15.4	15.6	14.3	13.0	11.7	12.6	9.0	0.0	5.9	7.5	10.4	12.5	9.4	10.0
9.Διάφορα αγαθά- υπηρεσίες	3.1	8.4	3.4	9.0	2.4	7.4	3.4	7.9	2.7	7.7	4.4	7.4	2.6	6.8	3.1	7.3
Σύνολο δαπανών μη τροφίμων	69.0	73.3	71.9	72.9	63.7	69.8	64.2	70.1	58.4	56.3	53.1	59.6	57.2	65.2	58.3	64.6
Σύνολο δαπανών τροφίμων	31.0	26.7	28.1	27.2	36.3	30.2	35.8	29.9	41.6	31.2	46.9	40.4	42.8	34.8	41.7	35.4

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών, 1974-1987/88

Πίνακας Π. ΙΙ. 8

Σύνθεση καταναλωτικών δαπανών σύμφωνα με τη θέση στο επάγγελμα του αρχηγού του νοικοκυριού, 1974-1988

	1974				1981/2				1987/8			
	Εργο- δότες ασχολού μενοι	Αυτο- απα- τοί μισθω- τοί	Μισθω- τοί ζόμενοι*	Μη εργα- ζόμενοι*	Εργο- δότες ασχολού μενοι	Αυτο- απα- τοί μισθω- τοί	Μισθω- τοί ζόμενοι*	Μη εργα- ζόμενοι*	Εργο- δότες ασχολού μενοι	Αυτο- απα- τοί μισθω- τοί	Μισθω- τοί ζόμενοι*	Μη εργο- ζόμε- νοι
1. Είδη διατροφής	29.0	36.5	35.3	38.3	29.8	35.7	32.3	36.3	25.1	31.8	28.1	32.2
2. Οίν. ποτά-καπνός	3.9	5.9	4.2	4.0	2.5	3.4	2.8	2.6	2.8	3.9	3.2	3.2
3. Είδη ένδυσης- υποδήσης	12.6	13.8	12.6	10.5	13.7	14.3	13.0	11.9	14.5	15.2	14.5	13.2
4. Στέγαση-ύδρευση- καύσιμα-φωτισμός	11.3	11.4	13.9	13.7	10.3	9.8	11.9	13.5	9.2	9.3	10.3	11.3
5. Διάρκη αγαθά -οικιακός εξοπλισμός	10.8	9.0	8.6	8.5	9.4	9.6	10.3	8.9	9.2	9.0	9.0	9.1
6. Υγεία-ατομ. ευπρεπισμός	5.1	5.0	4.1	5.6	6.9	6.1	5.9	7.6	6.8	7.2	6.9	8.2
7. Εκπαίδευση-αναψυχή	7.9	5.9	6.9	7.3	6.8	5.2	6.4	4.8	8.7	6.1	7.6	5.6
8. Μεταφορές - επικοινωνίες	16.6	8.9	11.6	9.0	14.5	10.2	12.6	9.1	15.1	10.2	12.9	10.0
9. Διάφορα αγαθά-υπηρεσίες	2.9	3.6	2.7	3.2	6.1	5.5	4.8	5.3	8.7	7.3	7.4	7.3
Σύνολο δαπανών για μη τρόφιμα	67.2	57.5	60.5	57.7	67.7	60.8	64.8	61.1	72.2	64.3	68.7	64.6
Σύνολο δαπανών για τρόφιμα	32.8	42.5	39.5	42.3	32.3	39.2	35.2	38.9	27.8	35.7	31.3	35.4
Σύνολο δαπανών	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

*Στους μη εργαζόμενους συμπεριλαμβάνονται και αυτοί που ζητούν εργασία για πρώτη φορά

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών, 1974-1987/88

Με στόχο να προσδιορίσω τις καθοριστικές παραμέτρους της μεταμόρφωσης των συνθηκών ύπαρξης των Ελλήνων μισθωτών, το ζήτημα που θα εξετάζω στη συνέχεια είναι το κατά πόσο ο νέος τρόπος κατανάλωσης των Ελλήνων μισθωτών που αρχίζει προοδευτικά να δεσπόζει μετά το 1960 προήλθε εξαιτίας των αλλαγών των κανόνων παραγωγής, της αύξησης του πραγματικού μισθού, και της προόδου των παροχών κοινωνικής ασφάλισης.

8.2.3 Οι αλλαγές στους κανόνες παραγωγής και ο "νέος" τρόπος κατανάλωσης

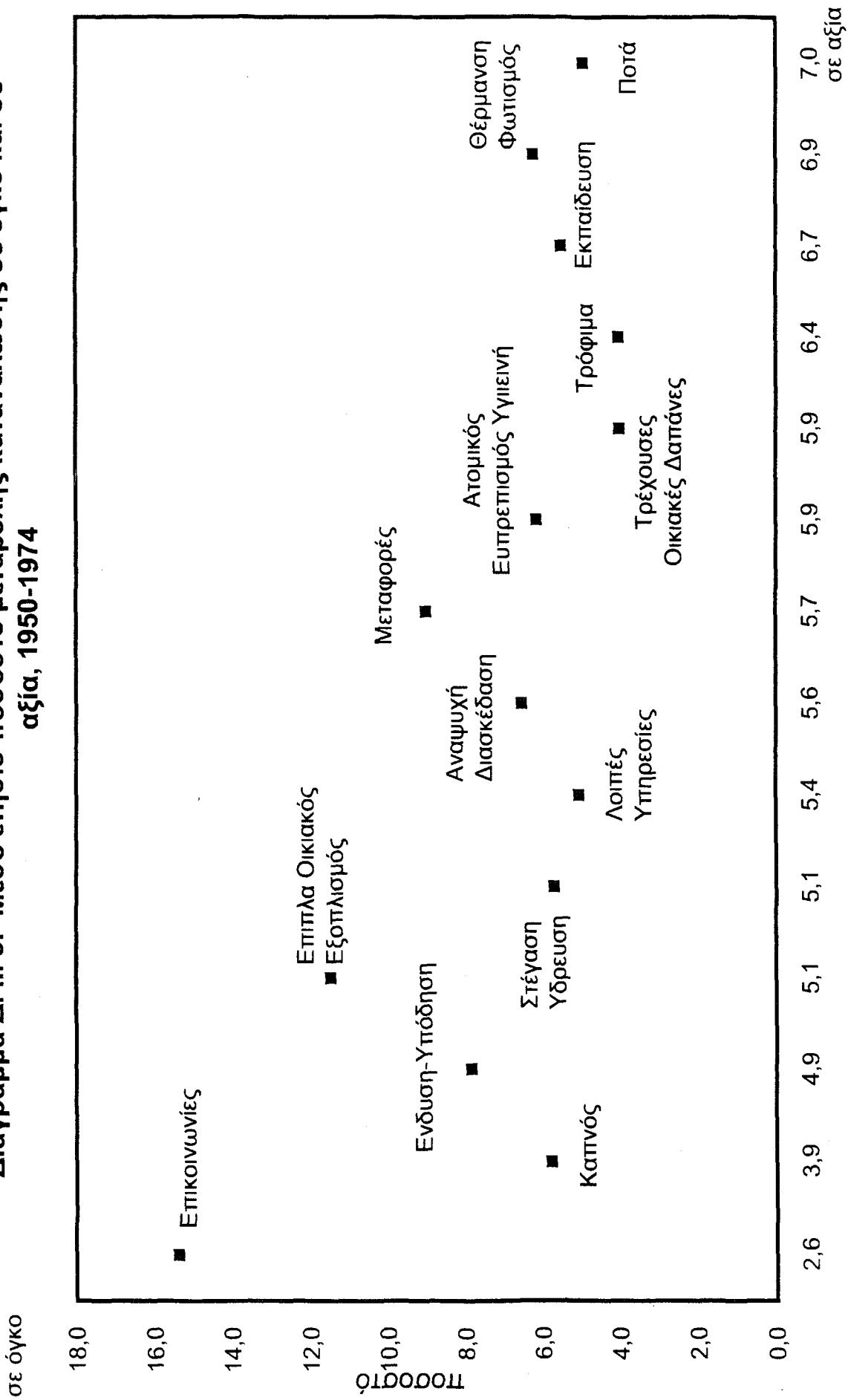
Στη σχετική βιβλιογραφία κυριαρχεί η αντίληψη ότι η πρόοδος των παραγωγικών δυνάμεων σε μια μόνιμη βάση (και η συνακόλουθη "ανατροπή" των κανόνων παραγωγής) επιτρέπει στους εργάτες να απολαμβάνουν προοδευτικά ολοένα και περισσότερα εμπορεύματα, τα οποία στο παρελθόν ήταν τελείως απρόσιτα ¹. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, μέσω του συστήματος των τιμών, οι αλλαγές των κανόνων παραγωγής επιδρούν πάνω στον τρόπο κατανάλωσης.

Με στόχο, λοιπόν, να εξακριβωθεί κατά πόσο η υπόθεση αυτή ισχύει στην Ελλάδα, εξετάζεται η σύνθεση (σε αξία) της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης, κατά λειτουργικές διακρίσεις, σε συσχέτιση με το μέσο ετήσιο ρυθμό μεταβολής αυτής (σε σταθερές και τρέχουσες τιμές).

Στο πλαίσιο αυτής της εμπειρικής έρευνας προκύπτουν τα εξής. Μεταξύ των ετών 1950 και 1974, ορισμένα προϊόντα, όπως τα ρούχα, τα παπούτσια, τα έπιπλα και τα είδη οικιακού εξοπλισμού, των οποίων έχει αλλάξει ο τρόπος παραγωγής (μέσω της εκμηχάνισης της παραγωγικής διαδικασίας) βλέπουν τις σχετικές τους τιμές να μειώνονται και να αυξάνεται ανάλογα η κατανάλωση τους (βλ. διάγραμμα Δ.11.3 και πίν. παραρτ. Α.11.8). Παράλληλα διαπιστώνεται ότι οι αξίες χρήσης που προσδεύουν λιγότερο στην κατανάλωση (όπως τα τρόφιμα) είναι προϊόντα, των οποίων οι σχετικές τιμές αυξάνονται, ως αποτέλεσμα των σχετικά χαμηλών ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας τους.

¹ Η υπόθεση αυτή υποστηρίζεται από τους θεωρητικούς της Ρύθμισης. Βλέπε J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l'inflation: L'exemple français*, Volume III, p.92. GORDES- CEPREMAP 1977.

Διάγραμμα Δ. ΙΙ. 3: Μέσο ετήσιο ποσοστό μεταβολής κατανάλωσης σε όγκο και σε αξία, 1950-1974

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί

Μέσα απο την ποσοτική ανάλυση καθίσταται φανερό ακόμη ότι εξαίρεση αποτελούν οι υπηρεσίες, (όπως η αναψυχή, η διασκέδαση, ο ατομικός ευπρεπισμός, η υγιεινή, η εκπαίδευση και οι λοιπές υπηρεσίες), των οποίων η κατανάλωση σε σταθερές τιμές αυξάνεται με σχετικά ψηλούς ρυθμούς, παρά τη σημαντική άνοδο των σχετικών τιμών τους². Σύμφωνα με τα εξεταζόμενα στατιστικά στοιχεία φαίνεται ότι οι συντελούμενες αλλαγές στους κανόνες παραγωγής τόσο στην Ελλάδα όσο και σε παγκόσμια κλίμακα έχουν επιτρέψει, μέσω του συστήματος των τιμών, μια σημαντική μεταβολή στο μέγεθος και στη δομή της κατανάλωσης. Στο πλαίσιο αυτής της εμπειρικής έρευνας επιβεβαιώνεται, με άλλα λόγια, ότι η μείωση των σχετικών τιμών των προϊόντων, ως αποτέλεσμα της "ανατροπής" του τρόπου παραγωγής τους εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας, συνιστά, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, προϋπόθεση για την ανάπτυξη του νέου τρόπου κατανάλωσης των μισθωτών, τόσο στην Ελλάδα όσο στις άλλες χώρες του αναπτυγμένου κόσμου³.

Ωστόσο, η μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών πραγματοποιείται ταυτόχρονα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μέσα απο μια άλλη σημαντική αλλαγή που αφορά τη νέα τιμή, που παίρνει ο άμεσος μισθός, μέσω του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων.

8.2.4 Ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, στην πλειοψηφία των αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών η ρύθμιση της αμοιβής εργασίας και των εργασιακών σχέσεων αποτελούσε το αντικείμενο διαπραγμάτευσης, μεταξύ των συνδικαλιστικών οργανώσεων των μισθωτών, των εργοδοτών και του κράτους, το οποίο εμπλεκόταν στη διαδικασία της διαπραγμάτευσης, μέσω της δημιουργίας του νομοθετικού πλαισίου. Οι διαπραγματευτικές διαδικασίες στις χώρες της Δ. Ευρώπης, λειτούργησαν χάρη στη χαμηλή νομοθετική παρέμβαση, μέσα απο την οποία αναγνωριζόταν μάλιστα η υπεροχή

2 Οι σχέσεις αυτές έχουν επιβεβαιωθεί, μέσα απο μια λεπτομερή στατιστική ανάλυση, αρχικά απο τους θεωρητικούς της Ρύθμισης, όταν επιχειρούν να εξακριβώσουν τις κυριότερες παραμέτρους που προκάλεσαν τη μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών στη Γαλλία.

3 Σ' αυτό το σημείο, όμως, θα ήθελα να παρατηρήσω ότι, επειδή στο πλαίσιο αυτής της διατριβής υποστηρίζεται ότι οι κανόνες παραγωγής δεν προσδιορίζονται εντός του εθνικού πλαισίου, αλλά σε παγκόσμια κλίμακα, όταν αναφέρομαι στη "ριζική ανατροπή των κανόνων παραγωγής" δεν εννοώ μόνο τις αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας που συντελούνται αποκλειστικά εντός του ελλαδικού χώρου, αλλά και σ' αυτές συντελούνται στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας, γιατί, μέσω του διεθνούς εμπορίου (τιμές εισαγωγών κ.λ.π), οι αλλαγές αυτές "διαχέονται", σε μεγάλο ή μικρό βαθμό, σε κάθε άκρη της γής (βλ. προηγούμενος κεφάλαιο 4). Ετσι, δεν είναι τυχαίο ότι στη φάση του αναπτυξιακού άλματος οι τιμές των εξαγωγών όπως και των εισαγωγών στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες ακολουθούν μια σταθερή καθοδική πορεία (βλ. κεφάλαιο 9, σχετικούς πίνακες).

των ρητρών συμβατικής προέλευσης έναντι του νόμου ⁴.

Σύμφωνα με το δυτικο-ευρωπαϊκό σύστημα διαπραγμάτευσης, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των μισθωτών και των εργοδοτών είχαν μεγάλα περιθώρια δράσης και ελευθερία κινήσεων κατά τη σύναψη των συλλογικών συμβάσεων, ενώ το κράτος διατηρούσε στάση ουδετερότητας. Καθώς, τις περισσότερες φορές το κράτος προέβαινε μόνο στη διατύπωση των κατευθυντήριων οδηγιών και γενικών αρχών. Έτσι, οι οργανώσεις των εργαζομένων και των εργοδοτών είχαν τη δυνατότητα να καθορίζουν το φορέα συμμετοχής στη διαδικασία των συλλογικών συμβάσεων, τα όρια διαπραγμάτευσης στα κατώτερα επίπεδα, την προσφυγή ή όχι στη διαδικασία της διαιτησίας, χωρίς η δράση των συνδικαλιστικών οργανώσεων των μισθωτών να περιορίζεται από αντι-απεργιακές νομοθεσίες ⁵.

Το σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού χαρακτηριζόταν επίσης από την ιδεολογική και οικονομική ανεξαρτησία των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργαζομένων όχι μόνο υπήρξαν οικονομικά αυτοδύναμες (αντλούσαν τα έσοδα τους από δικές τους οικονομικές δραστηριότητες -συμμετοχή σε επιχειρήσεις, τράπεζες και ασφαλιστικούς οργανισμούς- κ.λ.π), αλλά επιπλέον διατηρούσαν μια στάση ιδεολογικής αυτονομίας απέναντι στα κόμματα όμοιας ιδεολογικής τοποθέτησης ⁶. Έτσι, στις χώρες της δυτικής Ευρώπης δεν υπήρξαν λίγες οι φορές που οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των μισθωτών είχαν αυτονομηθεί απέναντι στα αντίστοιχα κόμματα των ιδεολογικών τους τοποθετήσεων και είχαν διαφοροποιηθεί από τις κομματικές θέσεις που ήταν αντίθετες με τη συνδικαλιστική τακτική.

Ακόμη πρέπει να αναφερθεί ότι από τα μέσα της δεκαετίας του '60, η όξυνση των κοινωνικών αγώνων για την καλύτερη εργασία έξω από τις παραδοσιακές συνδικαλιστικές οργανώσεις επέφερε σημαντικές αλλαγές όσον αφορά

4 Για παράδειγμα, αν οι συνθήκες εργασίας ή οι διαδικασίες επίλυσης των συλλογικών διαφορών ρυθμίζονται συγχρόνως και από τις ρήτρες των ιδίων των συμβάσεων αλλά παράλληλα και από τον νομοθέτη, τότε όπου ο νόμος ρυθμίζει παράλληλες διαδικασίες έχει επικουρική λειτουργία με την έννοια ότι ισχύουν οι ρυθμίσεις των συμβάσεων. Βλέπε Κουκιάδη Γ., Συλλογικές εργασιακές σχέσεις, σελ. 53-126, Εκδόσεις παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1981.

5 Για μια πιο εκτεταμένη παρουσίαση των χαρακτηριστικών του ευρωπαϊκού συστήματος διαπραγμάτευσης, βλέπε Κουκιάδη Γ., Συλλογικές εργασιακές σχέσεις, σελ.53-126, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1981.

6 Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των μισθωτών αντιπροσωπεύαν συνήθως το 40% των εργαζομένων, ενώ στους βιομηχανικούς κλάδους η μαζικότητα όσο και η ενεργητικότητα των μελών των σωματείων υπήρξε πολύ μεγαλύτερη. Αξίζει να σημειωθεί, όμως, ότι οι οργανώσεις των εργοδοτών παρουσίαζαν πάντοτε μεγαλύτερη μαζικότητα από των εργαζομένων και δεν διαχωρίζονταν ιδεολογικά.

τους φορείς σύναψης και το περιεχόμενο των συλλογικών συμβάσεων. Η δυνατότητα σύναψης σύμβασης παρέχεται επιπλέον και σε μη συνδικαλιστικές οργανώσεις, ενώ διευρύνεται το αντικείμενο διαπραγμάτευσης περιλαμβάνοντας θέματα κοινωνικής ασφάλισης και πολιτικής (εκπαίδευσης, απασχόλησης) και αργότερα ζητήματα που σχετίζονται με τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης. Στη φάση αυτή, καταγράφεται έτσι μία τάση αποκέντρωσης του επιπέδου διαπραγμάτευσης με την ενίσχυση των εργοστασιακών συμβάσεων ακόμη και σε χώρες όπως η Γερμανία, η οποία θεωρούσε την επιχείρηση ένα χώρο απόλυτα ουδέτερο απομακρυσμένο από κάθε συνδικαλιστική δραστηριότητα.

Σ' αντίθεση με τις χώρες αυτές, στην Ελλάδα εδραιώνεται ουσιαστικά μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ένα πλασματικό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων. Καθώς κύριο χαρακτηριστικό του συστήματος υπήρξε η ασφυκτική νομοθετική παρέμβαση στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και της αμοιβής εργασίας που συμβάδισε με την επιβίωση ενός έντονου αυταρχικού κρατικού παρεμβατισμού.

Με τον ν. 3239/1955 επιβλήθηκε στην Ελλάδα ένα αυστηρά συγκεντρωτικό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων ⁷, που συνδέθηκε με το επίσημο κρατικό συνδικαλιστικό κίνημα ⁸ και συνοδεύτηκε από την υποχρεωτικότητα προσφυγής στη διαδικασία της διαιτησίας. Μέσα από αυτό το νομοθετικό πλαίσιο, το ελληνικό κράτος στραγγάλισε οποιαδήποτε διαδικασία ουσιαστικής διαπραγμάτευσης μεταξύ των δύο κοινωνικών ανταγωνιστών. Το κράτος όχι μόνο προσδιόριζε τους αρμόδιους φορείς, τα επίπεδα διαπραγμάτευσης, τις διαδικασίες και το αντικείμενο των συλλογικών διαπραγματεύσεων

7 Ο νόμος αυτός, ο οποίος, σύμφωνα με τον Κ. Δημάκη (Μελέτες εργατικού δικαίου Αθήνα 1972), έχει προέλθει από την συρραφή διατάξεων του παλαιού νόμου του 1935 και του νόμου 1468 της δικτατορίας του Ι. Μεταξά, αποτέλεσε το θεσμικό πλαίσιο διεξαγωγής των συλλογικών διαπραγματεύσεων που ίσχυσε περίπου μεταπολεμικά στην Ελλάδα.

8 Η ΓΣΕΕ, στην οποία είχαν παραχωρηθεί ενισχυμένες εξουσίες, (καθώς μόνο αυτή έχει το δικαίωμα να συνάπτει τις εθνικές γενικές συλλογικές συμβάσεις, να παρεμβαίνει στις διαπραγματεύσεις σε οποιαδήποτε επίπεδο, όπως και να προσυπογράφει -άρα και να εξαρτά από αυτήν το κύρος- των υπολοίπων συλλογικών συμβάσεων που έχουν κάποια γενικότερη σημασία), ελεγχόταν σε μεγάλο βαθμό από το κράτος. Ο έλεγχος της ΓΣΕΕ από την κρατική εξουσία εκφραζόταν σε πολλά επίπεδα. Ως στοιχείο ελέγχου της ΓΣΕΕ από την κρατική εξουσία, ενδεικτικά αναφέρω το γεγονός ότι η πλειοψηφία των εκλεγμένων διοικήσεων υπήρξε σχεδόν πάντοτε ιδεολογικά προσκείμενη στην κυβέρνηση. Αυτό βεβαίως συνέβαινε, γιατί δεν αναγνωριζόταν η ένταξη στους κόλπους της ΓΣΕΕ μη ελεγχόμενων ιδεολογικά μαζικών σωματείων.

και έλεγχε οικονομικά την ΓΣΕΕ ⁹, αλλά επιπλέον την περίοδο αυτή είχε καταργήσει ουσιαστικά το δικαίωμα της απεργίας.

Ετσι, η ρύθμιση του επιπέδου των μισθών και των ημερομισθίων, παρότι αποτελούσε αντικείμενο διαπραγμάτευσης, καθοριζόταν από τους υπουργούς συντονισμού και εργασίας. Αφού μια συλλογική σύμβαση ή απόφαση διαιτησίας, σύμφωνα με το άρθρο 20 του ν.3239/1955 μπορούσε να τροποποιηθεί ή να μη εγκριθεί ολικά ή μερικά από το υπουργό ¹⁰, αν υπερέβαινε σε ποσοστό το 3% της κυβερνητικής εισοδηματικής πολιτικής. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η διαδικασία διαπραγμάτευσης, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Γ. Κουκουλές, ήταν περιττή, αφού η κυβερνητική πολιτική γνωστοποιόταν πριν από την έναρξη της διαπραγματευτικής διαδικασίας ¹¹.

Εκτός όμως από τα επίπεδα των μισθών το κράτος καθόριζε επίσης και τους άλλους όρους εργασίας. Σε αντίθεση μ' ότι συνέβαινε στις αναπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα οι άλλοι όροι εργασίας ρυθμιζόνταν από το νομοθέτη με διατάξεις δημόσιας τάξης που δεν μπορούσαν να αναθεωρηθούν από την ιδιωτική βούληση, ακόμα και αν η μεταβολή αυτών των κανόνων αναγκαστικού δικαίου ήταν ευνοϊκότερη για τους εργαζόμενους ¹². Το νομικό αυτό εμπόδιο διατηρήθηκε σκόπιμα στην Ελλάδα, παρότι στις χώρες της Δ.Ευρώπης είχε αρθεί με την "θεωρία της δημόσιας κοινωνικής τάξης", σύμφωνα με την οποία μια ευνοϊκότερη ιδιωτική ρύθμιση επιτρεπόταν, κατά παρέκλιση των κανόνων αναγκαστικού δικαίου, γιατί οι ρήτρες των συλλογικών συμβάσεων αποτελούσαν κανόνες δημόσιας κοινωνικής τάξης.

Η διαστρέβλωση αυτή του θεσμού της συλλογικής διαπραγμάτευσης στην Ελλάδα ολοκληρωνόταν με την αυστηρή ιεράρχηση των επιπέδων διαπραγμάτευσης και την υποχρεωτικότητα της προσφυγής στη διαιτητική διαδικασία. Εφόσον, οι νόμιμες συλλογικές διαπραγματεύσεις δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν σε οποιοδήποτε επίπεδο συνδικαλιστικής οργάνωσης των μισθωτών και των εργοδοτών και μεταξύ οποιουδήποτε συνόλου μισθωτών και εργοδοτών. Σύμφωνα με το άρθρο 7 του ν.3239/55,

9 Οι οικονομικοί πόροι της ΓΣΕΕ προέρχονται κυρίως από τους κρατικούς οργανισμούς, -από τον οργανισμό διαχείρισης ειδικών πόρων εργασιακών σωματείων (ΟΔΕΠΕΣ) που καταργείται τον ν.1264/1982, ή από το ειδικό αποθεματικό κεφάλαιο της εργατικής Εστίας- με χρήματα όμως που αντλούνται από την υποχρεωτική εισφορά όλων των εργαζομένων. Για μια πιο τεκμηριωμένη ανάλυση της οικονομικής εξάρτησης της ΓΣΕΕ από το κράτος βλέπε Κουκουλέ Γ., Ελληνικά συνδικάτα, οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση, εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα 1984.

10 Το εν λόγω άρθρο καταργείται με το ν.δ 73/1974 σύμφωνα με το οποίο το δικαίωμα παρέμβασης του υπουργού εργασίας αντικαθίσταται με το δικαίωμα αναπομπής για λόγους νομιμότητας.

11 Βλέπε Γ. Κουκουλές, "η συλλογική διαπραγμάτευση στην Ελλάδα", Συνδικαλιστική Επιθεώρηση, Μάρτης 1985.

12 Για μια ουσιαστικότερη ανάλυση του ζητήματος, βλέπε Γ. Κουκουλέ, η συλλογική διαπραγμάτευση την Ελλάδα, σελ. 55, 1985 ο.π.

οι συλλογικές συμβάσεις διακρίνονταν σε τέσσερις κατηγορίες: σε εθνικές γενικές συλλογικές συμβάσεις, οι εθνικές ομοιοεπαγγελματικές, τοπικές και ειδικές συλλογικές συμβάσεις ¹³.

Οι εθνικές γενικές συλλογικές συμβάσεις υπογράφονταν από τις αντιπροσωπευτικές συννομοσπονδίες των μισθωτών και των εργοδοτών και ρύθμιζαν τα κατώτατα όρια των μισθών και ημερομισθίων του συνόλου των μισθωτών της χώρας. Οι εθνικές ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις ήταν αυτές που κάλυπταν τα μισθολογικά ζητήματα των διαφόρων επαγγελμάτων. Οι τοπικές ομοιοεπαγγελματικές συλλογικές συμβάσεις αφορούσαν τους μισθωτούς του ίδιου επαγγέλματος ή συναφών κλάδων σε ορισμένες πόλεις ή ευρύτερη περιφέρεια, στην περίπτωση που δεν υπάγονταν σε εθνική ομοιοεπαγγελματική συλλογική σύμβαση, εκτός αν συμπεριλαμβανόταν ειδική ρήτρα στην τελευταία που να παρείχε την ευχέρεια σύναψης τοπικών συλλογικών συμβάσεων. Οι ειδικές συλλογικές συμβάσεις αφορούσαν τους μισθωτούς μιας ή περισσότερων επιχειρήσεων σε μία πόλη ή ευρύτερη περιφέρεια με την προϋπόθεση ότι δεν είχε συναφτεί εθνική ομοιοεπαγγελματική συλλογική σύμβαση εκτός αν υπήρχαν ειδικές συνθήκες. Σύμφωνα μ' αυτό το νομοθετικό πλαίσιο, οι τέσσερις κατηγορίες συλλογικών συμβάσεων, που αναφέρθηκαν προηγούμενως, δεν είχαν όλες την ίδια σημασία και βαρύτητα. Κατά κανόνα, η εθνική γενική συλλογική σύμβαση λειτουργούσε ως πιλότος ή νόρμα για τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων στα κατώτερα επίπεδα της ιεραρχίας του συστήματος διαπραγματεύσεως ¹⁴. Τα ζητήματα που ρυθμιζόνταν από την εθνική γενική συλλογική σύμβαση ή αντίστοιχη διαιτητική απόφαση επιτρεπόταν να συνομολογηθούν από μια άλλη σύμβαση κατώτερου βαθμού μόνο αν ήταν ειδικότερη και ευνοϊκότερη. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, στην πράξη τα ουσιαστικής σημασίας θέματα ρυθμιζόνταν από τις εθνικές γενικές ή ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις, ενώ στα κατώτερα επίπεδα διαπραγματεύσεων οι συνδικαλιστές προσπαθούσαν μάταια να αποδείξουν την ειδικότητα των περιστάσεων. Ουσιαστικά, όμως, η σύναψη ειδικών

¹³ Το θεσμικό αυτό πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων επηρέασε τη δομή του συνδικαλιστικού κινήματος, αφού οι εργαζόμενοι που ήθελαν να αναλάβουν συλλογική διαπραγματευτική δραστηριότητα λάμβαναν υπόψη τα επίπεδα, τους αρμόδιους φορείς, τις μορφές και τις διαδικασίες που ορίζει η νομοθεσία (βλέπε Ιωάννου Χ., Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις, απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα, σελ.76, τεύχ. 68, Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, 1988). Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις η δομή του συνδικαλιστικού κινήματος διακρίνεται σε τρία επίπεδα. Στην πρώτη βαθμίδα περιλαμβάνονται κλαδικά, ομοιοεπαγγελματικά, τοπικά ή εργοστασιακά σωματεία. Στη δεύτερη βαθμίδα περιλαμβάνονται οι ομοσπονδίες που είναι οργανωμένες σύμφωνα με μία ομοιοεπαγγελματική αρχή και τα εργατικά κέντρα. Στην τρίτη βαθμίδα περιλαμβάνεται η Γενική Συννομοσπονδία Εργατών Ελλάδας η οποία αναγνωρίζεται από το νομοθέτη σαν η μόνη αντιπροσωπευτική κεντρική συνδικαλιστική οργάνωση.

¹⁴ Βλέπε Χ. Ιωάννου, Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις, απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα, σελ.75, τεύχ. 68, Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, 1988.

συλλογικών (εργοστασιακών) συμβάσεων δεν επιτρεπόταν ακόμα και αν είχαν αποδεικτεί οι ειδικές συνθήκες, επειδή ικανότητα σύναψης συλλογικών συμβάσεων είχαν μόνο οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργοδοτών και των εργαζομένων και όχι μεμονωμένα οι επιχειρήσεις. Οι ειδικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας αποτέλεσαν εξαίρεση και επιτρέπονταν μόνο για ορισμένες επιχειρήσεις και οργανισμούς του δημοσίου ή του ημι-δημοσίου τομέα της οικονομίας. Μέσω αυτού του ασφυκτικού νομοθετικού πλαισίου η επιχείρηση, ως χώρος ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων, δεν προωθήθηκε μέχρι το 1975, μέχρι τη στιγμή που τα δυναμικά σωματεία των μεγάλων παραγωγικών μονάδων ¹⁵ (ΠΙΤΣΟΣ, ΙΖΟΛΑ, ΔΕΛΤΑ, κ.α.) κατάφεραν de facto να επιβάλλουν μια ιδιότυπη μορφή επιχειρησιακής συλλογικής σύμβασης χρησιμοποιώντας επιδέξια μια διάταξη του δικτατορικού νομοθετικού διατάγματος 186/1967 ¹⁶, στη βάση της οποίας πέτυχαν μια σημαντική βελτίωση της αμοιβής και των όρων εργασίας.

Η διαπραγματευτική διαδικασία ρύθμισης των αμοιβών και των συνθηκών εργασίας, όμως, δεν λειτούργησε στην Ελλάδα για ένα ακόμη λόγο: η υποχρεωτικότητα προσφυγής στη διαιτητική επίλυση σε περίπτωση διαφωνίας επηρεάζε άμεσα τη συμπεριφορά των δύο κοινωνικών ανταγωνιστών. Σε αντίθεση μ' ότι συνέβαινε στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, στην Ελλάδα αποκλειόταν από το νόμο η προαιρετική διαιτησία : η ελεύθερη προσφυγή και ο διακανονισμός της διαδικασίας όπως και η προαιρετική αποδοχή των αποτελεσμάτων της διαιτησίας. Με άλλα λόγια δεν επιτρεπόταν η συνομολόγηση ρητρών στις συλλογικές συμβάσεις για την καθιέρωση της διαιτησίας αλλά αντίθετα η προσφυγή σε αυτήν ήταν υποχρεωτική και οι διαδικασίες οργανωνόνταν από το κράτος. Η μετάθεση της ευθύνης για την υπογραφή της συλλογικής σύμβασης στα διοικητικά διαιτητικά δικαστήρια ¹⁷ σήμαινε στην πραγματικότητα την υιοθέτηση της κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής, η οποία κατά κανόνα ήταν η ίδια με την οικονομική πολιτική των εργοδοτών, αφού η διαιτησία στην Ελλάδα δεν ήταν μόνο υποχρεωτική, αλλά λόγω

¹⁵ Σύμφωνα με το υπουργείο εργασίας, μερικές από αυτές τις επιχειρήσεις στις οποίες συνομολογήθηκαν άτυπες εργοστασιακές συμβάσεις το 1975 είναι οι ΠΕΤΣΕΤΑΚΙΣ Α.Ε, ΠΙΤΣΟΣ, ΙΖΟΛΑ Α.Ε, ΕΤΜΑ Α.Ε, Ναυπηγεία Ελευσίνος Α.Ε, Α.Ε ΑΛΟΥΜΙΝΙΟΝ, Μεταλλεία Κασσάνδρας, ΠΕΤΡΟΓΚΑΖ Α.Ε, ΙΝΤΕΑΛ-ΣΤΑΝΤΑΡΝΤ, Χαρτοποιία Λαδόπουλου Πατρών, ΛΙΠΤΟΛ Α.Ε, κ.λ.π.

¹⁶ Σύμφωνα με άρθρο 9 του ν.δ. 186/1969, σε περίπτωση διένεξης μπορεί να συγκληθεί με πρωτοβουλία των αντιπροσωπευτικών οργανώσεων ή του επιθεωρητή εργασίας τριμερής επιτροπή συνεργασίας, με σκοπό τη συμβιβαστική διευθέτηση της διένεξης. Τα τηρούμενα και υπογραφόμενα πρακτικά των τριμερών επιτροπών μετατρέπονταν de facto σε πραγματικές επιχειρησιακές συμβάσεις.

¹⁷ Προτού, όμως, γίνει η παραπομπή στη διαιτησία διενεργόταν μια διαμεσολαβητική προσπάθεια από τους αρμόδιους της διεύθυνσης συλλογικών σχέσεων του υπουργείου εργασίας για την άρση της διαφοράς. Στην πραγματικότητα ο ρόλος της διαμεσολαβητικής διαφοράς υπήρξε περισσότερο τυπικός, όπου γινόταν μια τυπική ανταλλαγή αμοιβαίων προτάσεων σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα χωρίς επιτυχία.

σύνθεσης των διοικητικών διαιτητικών δικαστηρίων¹⁸ υπήρξε συγχρόνως και μη αυτόνομη. Η ευθυγράμμιση των διαιτητικών δικαστηρίων με τις αυξήσεις των βασικών μισθών που ανήγγελε η κυβέρνηση δείχνει πως η διαδικασία της διαιτησίας διαδραμάτισε στην Ελλάδα ένα διαφορετικό ρόλο απότι υποτίθεται πως εξυπηρετούσε ο θεσμός. Γιαυτό και το 80 % των αποφάσεων των πρωτοβάθμιων διοικητικών δικαστηρίων προσβαλλόταν με έφεση και κατέληγε να εκδικάζεται στα δευτεροβάθμια διοικητικά δικαστήρια, η σύνθεση των οποίων, όμως, ήταν ανάλογη με των πρωτοβάθμιων διαιτητικών δικαστηρίων. Μέσα απ' αυτές τις συνθήκες, η υποχρεωτικότητα προσφυγής στα διαιτητικά δικαστήρια των συμβαλλομένων μερών¹⁹ σε περίπτωση διαφωνίας προδίκασε την ποιότητα των διαπραγματεύσεων, αφού οι εργοδότες γνώριζαν εκ των προτέρων πως, αν αρνηθούν να διαπραγματευθούν, θα κατέληγαν στην υποχρεωτική διαιτησία, σε ένα κέντρο λήψης αποφάσεων που επηρεαζόταν άμεσα από την κρατική βούληση και βρισκόταν έξω από τον έλεγχο των δύο κοινωνικών ανταγωνιστών²⁰.

Τέλος, το "πλασματικό" αυτό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων ολοκληρώθηκε στην Ελλάδα με μια διάταξη του 3239 του 1955 που ανέστειλε το δικαίωμα της απεργίας κατά το χρονικό όριο των σαρανταπέντε ημερών (εξήντα σε περίπτωση έφεσης) που μπορούσε να διαρκέσει η διαδικασία της διαιτησίας. Μάλιστα ο νόμος για τους "πρωταίτιους" και τους "υποκινήτες" των απεργιών προέβλεπε σοβαρές ποινικές κυρώσεις. Εφόσον, η αναστολή του δικαιώματος της απεργίας για δύο μήνες ουσιαστικά σήμαινε τον αφοπλισμό των εργαζομένων από ένα σοβαρό μέσο διεκδίκησης των απαιτήσεων τους. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις φαίνεται καθαρά ότι στην Ελλάδα αντί ενός θεσμού συνεργασίας των δύο κοινωνικών ανταγωνιστών που βασιζόταν σε αμοιβαία οφέλη, καθιερώθηκε ένας θεσμός καθυπόταξης των εργαζομένων προς όφελος του κεφαλαίου. Στην Ελλάδα αναπτύχτηκε ένας σταθερός συσχετισμός δυνάμεων σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο προς όφελος του κεφαλαίου, ως αποτέλεσμα της πολιτικοστρατιωτικής συντριβής της Αριστεράς κατά την περίοδο 1944-49 (Μηλιός και Η. Ιωακείμογλου 1990, Α. Λυμπεράκη 1991).

18 Το πρωτοβάθμιο διοικητικό διαιτητικό δικαστήριο, για παράδειγμα, αποτελούνταν από τον πρόεδρο του πρωτοδικείου, έναν υπάλληλο του υπουργείου εργασίας, και από ένα αντιπρόσωπο των δύο κοινωνικών ανταγωνιστών.

19 Η δυνατότητα παραπομπής μιας συλλογικής διαφοράς στη διαιτησία παρέχονταν σε οποιοδήποτε από τους δύο συμβαλλόμενους, όπως επίσης και στον υπουργό εργασίας σε περιπτώσεις που απειλούνταν κατά την κρίση του η δημόσια τάξη και η εθνική οικονομία.

20 Από το 1964 και πέρα, σύμφωνα με τα στοιχεία του υπουργείου εργασίας, οι περισσότερες από τις μισές συλλογικές διαφορές έχουν ρυθμιστεί μέσω της υποχρεωτικής διαιτησίας, βλέπε Ιωάννου Χ., Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις, απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα, σελ.82. τευχ. 68. Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, 1988.

Μέσα από αυτό το ιδιόμορφο σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων προσδιορίζονταν στην Ελλάδα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα επίπεδα πάνω στα οποία κυμαινόταν μεταπολεμικά η αξία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

8.2.5 Η δυναμική του πραγματικού μισθού

Ο πραγματικός μισθός δεν αποτελεί μια άμεση ποσοτική έκφραση της αξίας της εργατικής δύναμης, ή οποιασδήποτε άλλης έκφρασης που να παράγεται από τη μαρξική θεωρία της αξίας²¹. Ο πραγματικός μισθός παρέχει ένα έμμεσο μέτρο που επιτρέπει την προσέγγιση των κινήσεων της αξίας της εργατικής δύναμης, δηλαδή, την αποτύπωση κατά προσέγγιση του μεγέθους των αξιών χρήσης που αποκτάται από τους εργάτες έναντι της πώλησης της εργατικής τους δύναμης. Ο πραγματικός μισθός, δηλαδή, αποτελεί μια έμμεση, αλλά ασφαλή ένδειξη της επέκτασης της εργατικής κατανάλωσης.

Υπ' αυτό το πρίσμα, το ζήτημα που διερευνάται εδώ είναι το κατά πόσο το "πλασματικό" σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων που εδραιώνεται στη μεταπολεμική Ελλάδα έχει επιτρέψει μια σημαντική αύξηση του πραγματικού μισθού, και κατά συνέπεια μια αξιοσημείωτη επέκταση των αξιών χρήσης που αποκτώνται από τους έλληνες εργάτες, έναντι της πώλησης της εργατικής τους δύναμης. Με άλλα λόγια εξετάζεται εδώ κατά πόσο το "διαστρεβλωμένο" σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων, που επιβλήθηκε στην Ελλάδα μεταπολεμικά, επέτρεψε την εναρμόνιση του ονομαστικού μισθού προς τις αυξήσεις του κόστους ζωής, την άνοδο, δηλαδή, του πραγματικού μισθού, και κατά συνέπεια την αύξηση του συνολικού μεγέθους των εργατικών δαπανών.

Από τα στοιχεία του διαγράμματος Δ.ΙΙ.4, στο οποίο παρουσιάζεται η εξέλιξη των μέσων εβδομαδιαίων αποδοχών των εργατών στη μεγάλη βιομηχανία και οι μεταβολές του δείκτη τιμών καταναλωτή, προκύπτει ότι από το 1964 έως το 1973 οι μέσες εβδομαδιαίες αποδοχές των εργατών κινούνται σχεδόν παράλληλα προς τις μεταβολές του γενικού επιπέδου τιμών, υπερκαλύπτοντας μάλιστα τις αυξήσεις του κόστους ζωής. Στη φάση

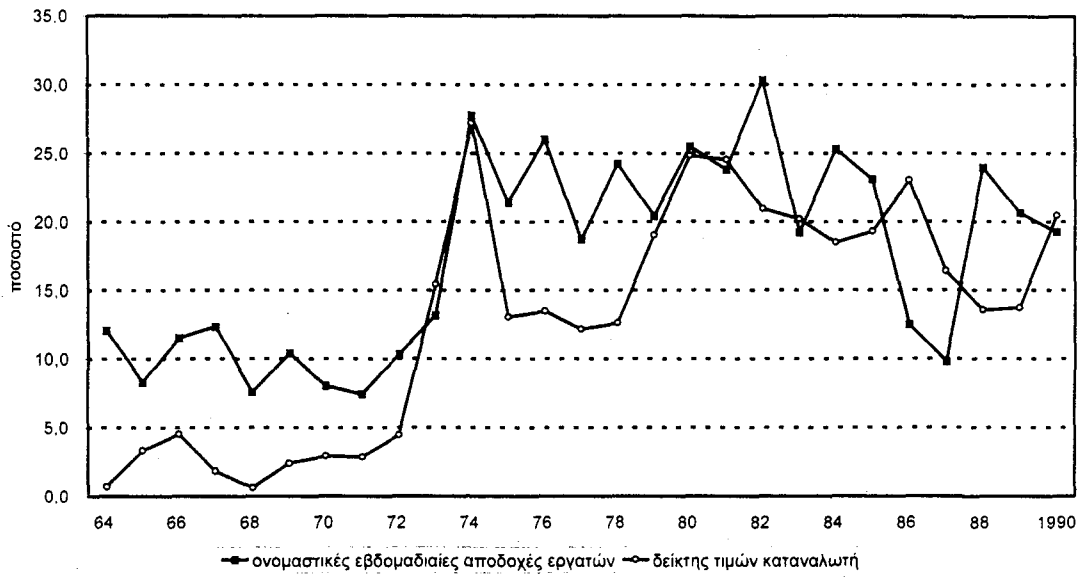
21 Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να υπενθυμίσω ότι κανένας από τους δείκτες που έχουν προτείνει οι θεωρητικοί της Ρύθμισης (πραγματικός μισθός, ο μισθός ως ποσοστό της προστιθέμενης αξίας κλπ) και υιοθετείται από την παρούσα μελέτη δεν θεωρείται ότι δίνει μια άμεση ποσοτική αποτίμηση των αξιακών σχέσεων. Στην ουσία αυτό που υποστηρίζεται εδώ είναι ότι, κάτω από ορισμένες υποθέσεις περιορισμούς, είναι δυνατόν κανείς να περάσει από το πεδίο των τιμών στο πεδίο της αξίας. Καθώς, όπως τονίζουν οι Regulationnistes, μέσω της διαμόρφωσης ενός συστήματος ονομαστικών τιμών και ονομαστικού μισθού είναι που λειτουργεί η αναπαραγωγή και η ρύθμιση των καπιταλιστικών οικονομιών. Βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 3, το φορντικό μοντέλο ταχύρυθμης οικονομικής ανάπτυξης, υποκεφάλαιο 3.3, η μέθοδος ποσοτικής αποτίμησης της "φύσης της συσσώρευσης.

αυτή (1964-1973), λοιπόν, οι μέσες ετήσιες ονομαστικές αποδοχές των εργατών της μεγάλης βιομηχανίας αυξάνονταν κατά μέσο όρο 10.1% το χρόνο και των υπαλλήλων 9.4 %, ενώ η ετήσια αύξηση του γενικού επιπέδου τιμών άγγιζε μόλις το 3.9% (βλ. και πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.9). Έτσι, στη φάση ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, ο μέσος πραγματικός μισθός των εργατών στη μεγάλη βιομηχανία αυξάνεται με σχετικά ψηλούς ρυθμούς (βλ. διάγρ. Δ.ΙΙ.5).

Το 1973-1974, όμως, η παράλληλη κίνηση του ονομαστικού μισθού και του κόστους ζωής διακόπτεται προσωρινά. Για πρώτη φορά ο ονομαστικός μισθός δεν μπορεί να ακολουθήσει την τεράστια αύξηση του κόστους ζωής, με αποτέλεσμα να μειώνεται ο πραγματικός μισθός των εργατών της μεγάλης βιομηχανίας (βλ. διάγρ. Δ.ΙΙ.5). Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η αγοραστική δύναμη των εργατών της μεγάλης βιομηχανίας μειώνεται το 1973 και παραμένει σχεδόν σταθερή το 1974. Απο το 1975 έως το 1979, εντούτοις, αποκαθίσταται και πάλι μια παράλληλη κίνηση του ονομαστικού μισθού προς τις αυξήσεις του κόστους ζωής, για να διαταραχτεί οριστικά τη δεκαετία του '80. Έτσι, απο το 1975 έως το 1979, η αγοραστική δύναμη των εργατών της μεγάλης βιομηχανίας αρχίζει να αυξάνεται και πάλι με σχετικά ψηλούς ρυθμούς, οι οποίοι επιβραδύνονται σημαντικά κατά τη δεκαετία του '80 παρουσιάζοντας έντονες διακυμάνσεις απο χρονιά σε χρονιά. (βλ. διάγρ. Δ.ΙΙ.5). Παρόμοια, η εξέλιξη της αγοραστικής δύναμης των υπαλλήλων της μεγάλης βιομηχανίας εμφανίζει σχεδόν ίδιες τάσεις: σταθερή άνοδος κάθε χρόνο μέχρι το 1973, κατακόρυφη πτώση το 1974, ψηλούς ρυθμούς αύξησης απο το 1975 μέχρι και το 1978, στασιμότητα και θεαματικές διακυμάνσεις απο χρόνο σε χρόνο κατά τη δεκαετία του ογδόντα (βλ. διάγρ. Δ.ΙΙ.6) ²².

²² Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οι αυξήσεις των ονομαστικών και πραγματικών αποδοχών των εργατών της μεγάλης βιομηχανίας ήταν συνήθως ελαφρώς μεγαλύτερες απ' αυτές που εισέπρατταν οι υπάλληλοι σ' αυτήν.

Διάγραμμα Δ. Π. 4: Ποσοστιαίες μεταβολές μέσω των όρων ονομαστικών εβδομαδιαίως αποδοχών εργατών μεγάλης βιομηχανίας και κόστους ζωής, 1964-1990

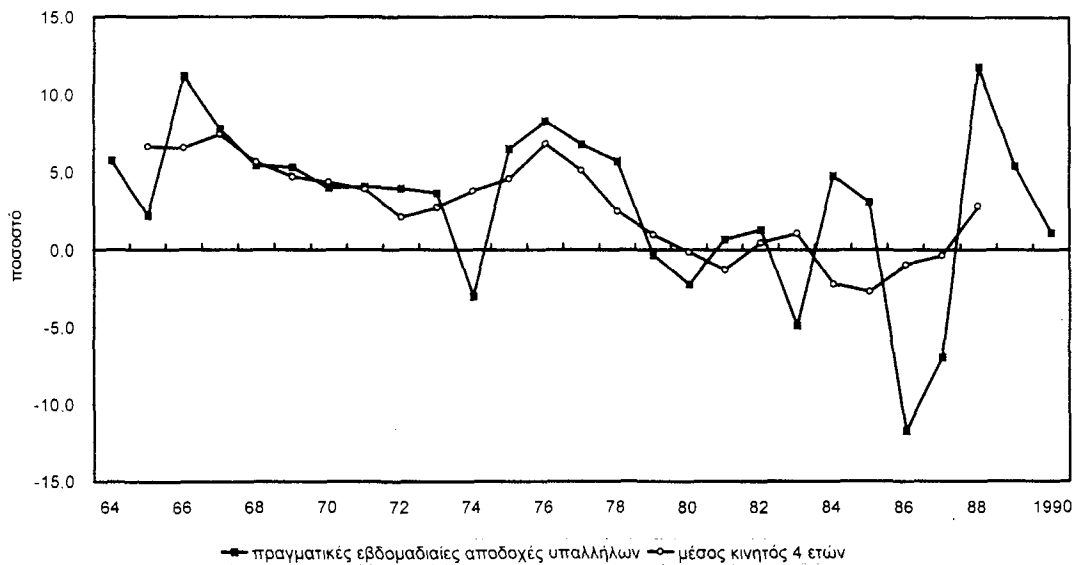
Πηγή: ΕΣΥΕ. Εθνικοί Λογαριασμοί & Στατιστικές της Εργασίας

Διάγραμμα Δ. Π. 5: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές πραγματικών εβδομαδιαίων αποδοχών εργατών στη μεγάλη βιομηχανία, 1964-1990

Πηγή: ΕΣΥΕ. Εθνικοί Λογαριασμοί & Στατιστικές της Εργασίας

Διάγραμμα Δ. Π. 6: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές πραγματικών μηνιαίων αποδοχών υπαλλήλων στη μεγάλη βιομηχανία, 1964-1990

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί & Στατιστικές της Εργασίας

Με γνώμονα την εξέλιξη του πραγματικού μισθού η μεταπολεμική περίοδος μπορεί να διακριθεί σε τρεις ξεχωριστές υπο-περιόδους.

-τα χρόνια 1964-1973, όπου παρατηρείται μια αξιοσημείωτη ετήσια αύξηση των πραγματικών μισθών των εργατών (της μεγάλης βιομηχανίας) της τάξης περίπου του 6.1 % το χρόνο, η οποία επιτρέπει την επέκταση του κανόνα εργατικής κατανάλωσης. Στη φάση αυτή, ο ρυθμός αύξησης του πραγματικού μισθού παρουσιάζει σχετικά μικρές διακυμάνσεις. Η ανοδική κίνηση του πραγματικού μισθού, όμως, διακόπτεται τη διετία 1973-1974, εξαιτίας μιας θεαματικής ανόδου του κόστους ζωής (βλέπε πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.9).

-την τετραετία 1975-1978, όπου ο πραγματικός μισθός των εργατών επεκτείνεται και πάλι με πολύ ψηλούς ρυθμούς, της τάξης περίπου του 8.6% το χρόνο.

-το χρονικό διάστημα 1979-1990, όπου ο πραγματικός μισθός, μέσα από σοβαρές διακυμάνσεις, γνωρίζει μια πολύ χαμηλή αύξηση της τάξης περίπου του 1.4 % το χρόνο.

Αν εξετάσει κανείς την εξέλιξη των μέσων πραγματικών αποδοχών των μισθωτών της μεταποίησης ²³ στις χώρες του ΟΟΣΑ, θα διαπιστώσει μια σχεδόν παρόμοια περιοδολόγηση του πραγματικού μισθού. Στη φάση της ακμής (1960-1973) η αγοραστική δύναμη των μισθωτών επεκτείνεται παρομοίως με ψηλούς ρυθμούς, η οποία καθιστά δυνατή την αύξηση των καταναλωτικών δαπανών των εργατών σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ : στην Ιαπωνία, στην Ιταλία, στη Γερμανία, στη Γαλλία, στο Βέλγιο, στη Φιλανδία και στην Ιρλανδία κ.α (βλ. πίν. Π.ΙΙ.9). Αντίθετα, πολύ λίγες είναι οι χώρες (π.χ. οι ΗΠΑ, η Ελβετία, η Ν. Ζηλανδία), σύμφωνα με τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, στις οποίες παρατηρείται την περίοδο αυτή μια μικρή ετήσια αύξηση των μέσων πραγματικών αποδοχών των απασχολουμένων μισθωτών στη μεταποίηση. Στο εσωτερικό αυτής της περιόδου (1960-1973), ξεχωρίζουν τα χρόνια 1968-1973, κατά τη διάρκεια της οποίας σε πολλές χώρες του ΟΟΣΑ (όπως η Ιαπωνία, η Ιταλία, το Βέλγιο, η Φιλανδία, η Ιρλανδία, η Γαλλία, η Νέα Ζηλανδία και ο Καναδάς) ο ρυθμός αύξησης των μέσων πραγματικών αποδοχών των απασχολουμένων μισθωτών στη μεταποίηση επιταχύνεται κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό, σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο.

Απο το 1973 και μετά, όμως, σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ, που υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, σημειώνεται μια κατακόρυφη πτώση του ρυθμού αύξησης της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών που σηματοδοτεί συνακόλουθα μια θεαματική

²³ Οι πραγματικές αποδοχές που πληρώνονται ανά μισθωτό στη μεταποίηση συμπεριλαμβάνουν το βασικό μισθό, τις υπερωρίες και τις τακτικές συμπληρωματικές αποδοχές που καταβάλλονται σ' όλους τους εργαζόμενους ή σε κάποιες κατηγορίες εργαζομένων εξαιτίας διακοπών ή αρώστειας κ.α. Βλέπε σχετικό ορισμό στο Principaux indicateurs économiques, sources et méthodes, Organisation de Cooperation et de développement économiques (OCDE), No 29, Mai 1978

επιβράδυνση του ρυθμού επέκτασης των καταναλωτικών δαπανών απο μεριάς των εργαζομένων.

Πίνακας Π. Η. 9

Η εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση κατά λειτουργικές διακρίσεις απο το 1950 έως το 1974 (ετήσια % σύνθεση σε αξίες, μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής της κατανάλωσης σε αξία και όγκο)

	Ανάλυση εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης σε αξίες		Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής απο το 1950 μέχρι το 1974	
	1950	1974	κατανάλωσης σε σταθ. τιμές 1970	κατανάλωσης σε τρεχ. τιμές
Επικοινωνίες	0.3	1.2	15.4	2.6
Καπνός	3.8	2.6	5.8	3.9
Ενδουση-Υπόδηση	9.4	12.1	7.8	4.9
Επιπλα-οικ. εξοπλισμός	2.1	5.8	11.5	5.1
Στέγαση-Υδρευση	11.4	10.2	5.7	5.1
Λοιπές υπηρεσίες	1.2	0.9	5.1	5.4
Αναψυχή-διασκέδαση	5.6	6.6	6.5	5.6
Μεταφορές	4.1	8.3	9.0	5.7
Ατομικός ευπρεπισμός-Υγιεινή	4.1	4.4	6.2	5.9
Τρέχουσες οικιακές δαπάνες	5.6	3.9	4.0	5.9
Τρόφιμα	45.6	36.5	4.0	6.4
Εκπαίδευση	1.5	1.7	5.5	6.7
Θέρμανση-Φωτισμός	2.0	2.3	6.2	6.9
Ποτά	3.5	3.5	4.9	7.0
Σύνολο δαπανών για τρόφιμα	52.8	42.6	4.2	6.2
Σύνολο δαπανών για μη τρόφιμα	47.2	57.4	6.8	5.4
Σύνολο	100.0	100.0	5.6	5.7

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Εθνικοί λογαριασμοί της Ελλάδας

Πιο συγκεκριμένα απο το 1973 έως το 1979, ο ρυθμός αύξησης των μέσων πραγματικών μισθών πέφτει κατακόρυφα σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ: στην Ιαπωνία, στην Αγγλία, στο Βέλγιο, στην Γαλλία, στη Γερμανία, στην Αυστρία, στην Ιταλία, στο Καναδά, στη Φιλανδία, στην Ιρλανδία, στην Ελβετία στην Ν. Ζηλανδία, με εξαίρεση την Ισπανία και την Ελλάδα, στις οποίες την περίοδο αυτή οι μέσες πραγματικές

αποδοχές των μισθωτών επιταχύνονται ακόμη περισσότερο, σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια (1960-1968). Σ' αντιδιαστολή μ'ότι συμβαίνει στις δύο αυτές χώρες, τους χαμηλότερους ρυθμούς μεταβολής των πραγματικών μισθών στη φάση αυτή (1973-1979) παρουσιάζουν η Ν. Ζηλανδία, η Ελβετία, η Σουηδία, οι Κάτω χώρες, η Ιαπωνία, ο Καναδάς και η Γερμανία (βλ. πίνακα Π.ΙΙ.9).

Στη δεκαετία του '80, στα περισσότερα κράτη μέλη του ΟΟΣΑ συνεχίζει να επιβραδύνεται κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό ο ρυθμός αύξησης της αγοραστικής δύναμης των απασχολουμένων μισθωτών στη μεταποίηση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι πραγματικές αποδοχές των μισθωτών στις περισσότερες χώρες να αγγίζουν ουσιαστικά τα όρια της στασιμότητας, ενώ σε αρκετές χώρες, όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία, σημειώνεται για πρώτη φορά μια ελαφρά μείωση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών. Στη φάση αυτή, εξαιρέση αποτελούν η Αγγλία, η Φιλανδία και η Ισπανία, στις οποίες οι μέσες πραγματικές αποδοχές των μισθωτών στη μεταποίηση εξακολουθούν να αυξάνονται με χαμηλούς ρυθμούς (βλ. πίν. Π.ΙΙ.9).

Η παραπάνω ποσοτική ανάλυση μπορεί να συνοψιστεί στα εξής. Στις περισσότερες δυτικές οικονομίες, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και η Ελλάδα, από το 1960 έως το 1973 σημειώνεται μια σημαντική αύξηση των μέσων πραγματικών αποδοχών των μισθωτών, που καθιστά δυνατή την επέκταση του κανόνα κατανάλωσης από μεριάς των εργαζομένων (ιδιαίτερα μάλιστα τα χρόνια 1968-1973). Αυτό έχει καθοριστική σημασία για την επέκταση της παγκόσμιας αγοράς κατά τη φάση της ακμής. Μετά την πρώτη ανατίμηση των τιμών του πετρελαίου, όμως, η αύξηση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων συρρικνώνεται σε διεθνές επίπεδο, αγγίζοντας τα όρια της στασιμότητας τη δεκαετία του '80 ²⁴.

8.2.6 Η επίδραση των παροχών του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης πάνω στη δυναμική του συνολικού μισθού

Στις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης δεν συντελέστηκε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μόνο μέσα από την αγορά εργασίας. Αντίθετα ορισμένα στοιχεία αυτής της αναπαραγωγής ξέφυγαν από τη λογική της αγοράς μέσα από την παρέμβαση ενός συνόλου θεσμικών μορφών, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης.

Είναι γενικά παραδεκτό ότι το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης που παγιώθηκε στις

²⁴ Η παραπάνω κίνηση των μέσων πραγματικών απολαβών των μισθωτών της μεταποίησης εκδηλώνεται με μεγάλη ακρίβεια στην Ιαπωνία, στη Γερμανία, στη Γαλλία, στην Ιταλία, στον Καναδά, στην Αυστρία, στο Βέλγιο και στην Ιρλανδία.

χώρες της Δ. Ευρώπης και στις ΗΠΑ, εξασφαλίζοντας κάποια βεβαιότητα στους εργαζόμενους σχετικά με την απασχόληση και το επίπεδο του μισθού, συνέβαλε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στη μεγένθυση της κατανάλωσης των μισθωτών και στην ολοένα και μεγαλύτερη ένταξη της κατανάλωσης τους στην κυκλοφορία του κεφαλαίου.

Το ζήτημα που θα διερευνηθεί εδώ είναι κατά πόσο οι κοινωνικές παροχές που διενεργούν ορισμένα ταμεία Κοινωνικής Ασφάλισης στην Ελλάδα έχουν ενισχύσει αντίστοιχα την αγοραστική δύναμη των Ελλήνων μισθωτών (ή ακόμη και των αυτοαπασχολούμενων). Πιο συγκεκριμένα θα εξεταστεί κατά πόσο το σύστημα κοινωνικής ασφάλειας στην Ελλάδα έχει επιτρέψει την αλλαγή στον τρόπο κατανάλωσης των εργαζομένων, και συνακόλουθα κατά πόσο έχει συμβάλει προς την κατεύθυνση της δυναμικής εξισορρόπησης σε παγκόσμια κλίμακα ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση, η οποία κατά την άποψη μου αποτελεί συστατικό όρο (*sine qua non*) για την ανάπτυξη του κεφαλαίου σε μια μακροχρόνια βάση εντός του ελλαδικού χώρου.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα Π.ΙΙ.10, στον οποίο παρουσιάζεται η εξέλιξη των μεταβιβαστικών πληρωμών (όπως οι παροχές ασθενείας, οι συντάξεις, τα οικογενειακά επιδόματα, οι επιχορηγήσεις βοήθειας όπως και οι άμεσες κοινωνικές παροχές των εργοδοτών) ως ποσοστό του ΑΕΠ στις χώρες του ΟΟΣΑ, οι μεταβιβαστικές πληρωμές ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 1960 έως το 1990 σχεδόν διπλασιάζονται τόσο στην Ελλάδα όσο και στις υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ. Η επέκταση των μεταβιβαστικών πληρωμών ως ποσοστό του ΑΕΠ από πλευράς της ελληνικής πολιτείας είναι πιο έντονη τη δεκαετία του ογδόντα, σε μια περίοδο έντονης οικονομικής ύφεσης και πληθωρισμού, απότι είναι στις χώρες του ΟΟΣΑ και της ΕΟΚ, στις οποίες η εξέλιξη αυτών των κοινωνικών παροχών ακολουθεί μια περισσότερο ομαλή ανοδική πορεία (βλ. πίν. Π.ΙΙ.10). Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι η δημόσια διοίκηση τόσο στην Ελλάδα όσο και στις άλλες χώρες - μέλη του ΟΟΣΑ διενεργώντας ορισμένες μεταβιβαστικές πληρωμές προς τους ιδιώτες ενισχύει μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο την αγοραστική δύναμη των εργαζομένων.

Η επέκταση των συλλογικών στοιχείων της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης στην Ελλάδα απελευθερώνει εκ πρώτης όψεως μια σημαντική μερίδα της αξίας της

εργατικής δύναμης από τους ρυθμιστικούς μηχανισμούς της αγοράς ²⁵. Ένα σημαντικό μέρος του μισθιακού εισοδήματος, λοιπόν, ξεφεύγει από τη ρύθμιση της αγοράς εργασίας. Έτσι, η ελληνική πολιτεία έχει τη δυνατότητα να ρυθμίζει σε κάποιο βαθμό από την εξέλιξη της κατανάλωσης των μισθωτών. Αφού, όπως προκύπτει από τα στοιχεία του πίνακα παραρτ. Α.ΙΙ.10, στον οποίο παρουσιάζεται η εξέλιξη των μισθών και των μεταβιβαστικών πληρωμών ως ποσοστό του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος, οι κοινωνικές παροχές αντιπροσωπεύουν μια σημαντική μερίδα του εισοδήματος των μισθωτών ²⁶. Καθώς, από το 1958 έως το 1973, οι μεταβιβαστικές πληρωμές καλύπτουν το 23.4 % περίπου του συνόλου των μισθών που καταβάλλονται στους μη αγροτικούς κλάδους (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.10).

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι οι κοινωνικές αυτές παροχές αντίστοιχούσαν σε ποικίλες παρεμβάσεις στον τομέα της συνταξιοδότησης, της υγείας, των οικογενειακών επιδομάτων, των αποζημιώσεων ανεργίας, οι οποίες, όμως, από το 1962 ως το 1973 εξελίχτηκαν κατά πολύ διαφορετικό τρόπο (βλέπε πίν. παραρτ. Α.ΙΙ.11). Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να κατάληψει κανείς σε ένα ασφαλές συμπέρασμα για την ενίσχυση ή όχι της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων μέσω των μεταβιβαστικών πληρωμών, αν δεν λάβει υπόψη τον τρόπο χρηματοδότησης των μεταβιβαστικών αυτών πληρωμών, μέσω της φορολογίας. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος των φορολογικών εσόδων στην Ελλάδα προέρχεται από έμμεσους φόρους κατανάλωσης που σηματοδοτούν ένα σύστημα αντίστροφης προοδευτικά φορολογίας δημιουργεί σοβαρές αμφιβολίες κατά πόσο η ελληνική πολιτεία μέσω των μεταβιβαστικών πληρωμών και της φορολογίας ενισχύει τελικά την αγοραστική δύναμη των εργαζομένων. Ενδεικτικό στοιχείο ακόμη της σχετικά περιορισμένης ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα αποτελεί η χαμηλή τιμή που προσλαμβάνει ο έμμεσος κοινωνικός μισθός, ως

25 Τα διάφορα συστατικά του έμμεσου μισθού, τονίζουν οι θεωρητικοί της ρύθμισης, προσδιορίζονται από αρκετά πρωτότυπους παράγοντες. Μακροχρόνια, η εξέλιξη τους εξαρτάται από τις δημόσιες αποφάσεις που προσδιορίζονται περισσότερο από τη δοσμένη "κατάσταση" των κοινωνικών σχέσεων παρά από τη συνηθισμένη λειτουργία της αγοράς. Βραχυχρόνια, αν υποθέσει κανείς δοσμένη την κοινωνική νομοθεσία, οι κοινωνικές παροχές ξεφεύγουν από τη άμεση ρύθμιση που "η αγορά εργασίας" ασκεί παροδοσιακά πάνω στο σχηματισμό του άμεσου μισθού. Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις της Ρύθμισης, οι καταβαλλόμενες παροχές στους ανέργους συνδέονται μάλλον θετικά με το μέγεθος της ανεργίας, ενώ οι παροχές ασθενείας εξαρτώνται με τη σειρά τους από την εξέλιξη των μισθών, των τιμών κ.λ.π. Βλέπε J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l'inflation: L'exemple francais*, Volume III, p.101, GORDES-CEPREMAP 1977.

26 Οι κοινωνικές παροχές εδώ αφορούν τις τρέχουσες μεταβιβάσεις του δημοσίου προς τους ιδιώτες, δηλαδή τις παροχές για πρόνοια (δηλαδή συντάξεις, επιδόματα ανεργίας, οικογενειακά επιδόματα, παροχές για εργατικά ατυχήματα), και τις τρέχουσες μεταβιβάσεις για υγεία και εκπαίδευση.

Πίνακας Π. ΙΙ. 10

Εξέλιξη των μέσων πραγματικών αποδοχών των μισθωτών στη μεταποίηση στις χώρες ΟΟΣΑ, 1960-1990

Μέσες ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές							
Μέσες πραγματικές ωριαίες αμοιβές μισθωτών(1)							
Χώρες	60-68	68-73	73-79	79-90	60-90	60-73*73-90*	
Ηνωμ. πολιτείες	1.5	1.3	-	-1.0	0.3	1.4	-
Ιαπωνία 1	5.2	9.7	1.7	1.6	3.9	7.5	1.7
Γερμανία	5.0	5.8	2.4	1.4	3.3	5.4	1.9
Γαλλία 2	4.0	5.3	3.7	0.9	3.0	4.7	2.3
Αγγλία	-	3.7	0.9	2.3	-	-	1.6
Ιταλία 2	3.9	9.0	5.2	0.7	3.8	6.5	3.0
Καναδά	2.3	3.6	2.2	-0.2	1.6	3.0	1.0
Σύνολο	-	4.5	1.5	0.6	-	-	1.1
Αυστρία 2	-	5.8	3.7	1.5	-	-	2.6
Βέλγιο 3	4.7	7.2	3.8	0.2	3.3	6.0	2.0
Δανία	-	-	3.1	0.5	-	-	1.8
Φιλανδία 2	2.9	6.9	1.3	2.2	3.0	4.9	1.8
Ελλάδα	-	4.2	6.9	1.3	-	-	4.1
Ισλανδία	-	-	-	-	-	-	-
Ιρλανδία	3.7	6.3	4.3	0.9	3.2	5.0	2.6
Λουξεμβούργο	-	-	-	-	-	-	-
Κάτω Χώρες	-	-	2.1	0.1	-	-	1.1
Νορβηγία	3.5	3.6	3.6	0.9	2.6	3.6	2.3
Πορτογαλία	-	-	-	-	-	-	-
Ισπανία 4	-	7.6	8.2	2.1	-	-	5.2
Σουηδία 5	-	-	1.2	0.3	-	-	0.8
Ελβετία	1.8	1.9	0.9	0.7	1.3	1.9	0.8
Τουρκία	-	-	-	-	-	-	-
Μικρές ευρωπαϊκ. χώρες	-	-	3.8	1.1	-	-	2.5
Αυστραλία 6	-	-	-	-0.7	-	-	-
Νέα Ζηλανδία 7	0.2	4.6	-0.1	-1.8	0.1	2.4	-1.0
Σύν. μικρών χωρών	-	-	-	0.8	-	-	-
ΕΟΚ	-	-	3.3	1.3	-	-	2.3
Σύν. ΟΟΣΑ-Ευρώπης	-	-	3.1	1.3	-	-	2.2
ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	-	-	-	1.3	-	-	-
Σύνολο ΟΟΣΑ	-	-	-	0.6	-	-	-

(1) Μέσες πραγματικές αποδοχές που πληρώνονται ημερησίως ανά ώρα εργασίας σε κάθε μισθωτό απασχολούμενο: βασικός μισθός, υπερωρίες και τακτικές συμπληρωματικές αποδοχές που καταβάλλονται σε όλους τους εργαζόμενους ή σε κάποιες κατηγορίες εργαζομένων (εξαιτίας διακοπών, αρρώστειας, κα).

* Επεξεργασία δική μου βάσει στοιχείων ΟΟΣΑ

1 Μηνιαίες αποδοχές, 2 μέσο ποσοστό ωριαίου μισθού στο σύνολο της βιομηχανίας

3 Ορυχεία, μεταποίηση, μεταφορές, 4 Σύνολο δραστηριοτήτων εκτός από τις δημόσιες υπηρεσίες και την γεωργία

5 Ορυχεία και μεταποίηση, 6 σύνολο δραστηριοτήτων, 7 ποσοστό μέσου εβδομαδιαίου μισθού στο σύνολο δραστηριοτήτων.

Πηγή: OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

ποσοστό του ΑΕΠ, συγκριτικά μ' αυτή που διαμορφώνεται στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες (βλ. πίν. Π.ΙΙ.10). Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις φαίνεται καθαρά ότι το ελληνικό κράτος δεν φαίνεται να ενίσχυσε τελικά, μέσω των μεταβιβαστικών πληρωμών και της χρηματοδότησης αυτών από τη φορολογία, την αγοραστική δύναμη των Ελλήνων μισθωτών. Στην Ελλάδα δεν χρηματοδοτήθηκε ένα "Κράτος Ευημερίας" από τα οφέλη της παραγωγικότητας της εργασίας όπως έγινε σε άλλες χώρες. Αντίθετα, το αυταρχικό ελληνικό κράτος άσκησε μια πολιτική υπέρ του κεφαλαίου, με στόχο να διατηρήσει την αξία της εργατικής δύναμης σε χαμηλά επίπεδα, σε σύγκριση με το κόστος αναπαραγωγής της "εργατικής αριστοκρατίας" των κυρίαρχων καπιταλιστικά οικονομιών: συνθήκη αναγκαία, λόγω της καθυστέρησης των παραγωγικών δυνάμεων εντός του ελλαδικού χώρου, για την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού. Υπ' αυτό το πρίσμα, έχουν δίκιο όσοι υποστηρίζουν ότι οι κενσιανές μορφές ρύθμισης στην Ελλάδα δεν θεμελίωσαν τις συνθήκες που προσδιορίζουν το φορντισμό²⁷. Το ελληνικό πρότυπο συσσώρευσης έως το 1973 περιλαμβάνει ένα κενσιανό κοινωνικό συμβόλαιο αρκετά ιδιόρρυθμο τύπου, σε σύγκριση με τις χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης, στις οποίες το κενσιανό συμβόλαιο παίρνει φορντική μορφή, δηλαδή θεμελιώνεται ένα είδος κοινωνικού συμβολαίου, στη βάση του οποίου εξασφαλίζεται μια σχέση συνεργασίας ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία, με αντικείμενο το μοίρασμα των κερδών της παραγωγικότητας και την κρατική χρηματοδότηση των κοινωνικών παροχών.

Μέσα από την ποσοτική αυτή ανάλυση προκύπτει ότι η σχετικά χαμηλή θέση των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας, καθορίζει το περιεχόμενο των ταξικών αγώνων, και συνακόλουθα προσδιορίζει τη "σχετική καθυστέρηση" της μορφής ρύθμισης της μισθωτής σχέσης στην Ελλάδα, έναντι της προόδου του παραγωγικών δυνάμεων εντός αυτής. Οι παγκόσμιες ενδοκαπιταλιστικές σχέσεις ανίσης κυριαρχίας εγγυώνται, κατά συνέπεια, το διαχωρισμό της εργατικής δύναμης σε παγκόσμια κλίμακα, σε φθηνή και ακριβή εργατική δύναμη.

Ανεξάρτητα, όμως, απ' αυτές τις παρατηρήσεις, είναι γεγονός ότι η μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών εντός του ελλαδικού χώρου που επέτρεψε η ανοδική πορεία του πραγματικού μισθού, η διεύρυνση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, των αδήλων πόρων, και σε λιγότερο βαθμό η αύξηση των μεταβιβαστικών πληρωμών, παρά το γεγονός ότι δεν σηματοδοτούσε τη μαζική, από άποψη μεγέθους, κατανάλωση των εργαζομένων που είχε εγκανιαστεί στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες, διέγειρε τη ζήτηση τουλάχιστον αρχικά για καταναλωτικά αγαθά και κατόπιν για μέσα παραγωγής και

27 Βλέπε και Κ. Βεργόπουλο, Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, σελ.49, ο.π.

συνακόλουθα ώθησε αρχικά την ανάπτυξη του τομέα ΙΙ και στη συνέχεια την ανάπτυξη του τομέα Ι. Παράλληλα, όμως, η ανάπτυξη του πραγματικού μισθού, όπως επίσης και των αδήλων πόρων, των επενδύσεων κ.α. εξαιτίας της περιορισμένης ανάπτυξης των μηχανολογικών κλάδων και της σχετικής καθυστέρησης του βαθμού ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων εντός του ελλαδικού χώρου, παρά την επιβολή δασμών στις εισαγωγές κ.λ.π., ενίσχυσε συγχρόνως την εισαγωγή βιομηχανικών καταναλωτικών ειδών και κεφαλαιουχικών αγαθών, χωρίς να σημειώνεται μια αντίστοιχη αύξηση των εξαγωγών, με αποτέλεσμα την ολοένα και μεγαλύτερη διεύρυνση του ελλείματος του εμπορικού ισοζυγίου.

8.3 Συμπεράσματα: ο "μη φορντικός" χαρακτήρας του πρότυπου κεφαλαιακής συσσώρευσης στη νεότερη Ελλάδα

Μέχρι τώρα διερευνήθηκε διεξοδικά η "φύση" της συσσώρευσης και η μορφή ρύθμισης της μισθιακής σχέσης στην Ελλάδα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, σε σύγκριση μ'αυτές που έχουν εγκανιαστεί κατά κύριο λόγο στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες.

Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας διαπιστώθηκε ότι ένα "ιδιότυπο" καθεστώς εντατικής συσσώρευσης εδραιώθηκε μεταπολεμικά στη νεότερη Ελλάδα, το οποίο απέχει κατά πολύ από το φορντικό μοντέλο ανάπτυξης που δεσπόζει στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά οικονομίες. Στη φάση του αναπτυξιακού άλματος (1960-1973), οι ελληνικές επιχειρήσεις κατορθώνουν, μέσω μιας σχετικά γρήγορης εκμηχάνισης της εργασιακής διαδικασίας, να ενισχύσουν τη θέση τους στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας, σε σχέση με αυτή που κατείχαν στο παρελθόν, τη στιγμή που η γενικευμένη χρήση ταιηλορικών και φορντικών μεθόδων εργασίας στις κυρίαρχες δυτικές κοινωνίες επέτρεπε μια θεαματική άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας στις καπιταλιστικές μητροπόλεις, τη "ριζική" ανατροπή των κανόνων παραγωγής στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας. Ωστόσο, παρά τη βελτίωση αυτή, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στην ελληνική βιομηχανία εξακολουθούσε να υπολείπεται καθοριστικά από το επίπεδο ανάπτυξης αυτών στις χώρες του αναπτυγμένου βιομηχανικά κόσμου. Η "καθυστέρηση" αυτή που χαρακτήριζε την ελληνική οικονομία εκφραζόταν σε πολλά επίπεδα: έλλειψη μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, υπο-ανάπτυξη των μηχανολογικών κλάδων, από την απουσία μιας γενικευμένης εφαρμογής των σύγχρονων μορφών οργάνωσης της εργασίας (ταιηλορισμού- φορντισμού), χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας, τεχνολογική εξάρτηση από το εξωτερικό και μεγάλη εισαγωγική διείσδυση, χρόνιο έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο κ.λ.π.

Η ανοικτή κρίση του 1974 εγκαινιάζει μια δυσμενή περίοδο για την ανάπτυξη του κεφαλαίου και την παραγωγικότητα της εργασίας σε διεθνή κλίμακα, από την οποία δεν ξεφεύγει και η Ελλάδα. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί εδώ ότι η επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας έχει αρχίσει να εμφανίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του '60 σε αρκετές χώρες, σ' αντίθεση μ' ότι συμβαίνει στην ελληνική οικονομία, στην οποία σημειώνονται θεαματικοί ρυθμοί ανάπτυξης του κεφαλαίου και της παραγωγικότητας της εργασίας. Η "κρίση" της παραγωγικότητας της εργασίας, η οποία λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις μετά το 1974 σηματοδοτεί ανοικτά τη χρεωκοπία του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης στις χώρες του κυρίαρχου καπιταλισμού όπως επίσης και στην Ελλάδα. Ωστόσο, στα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης, η ελληνική βιομηχανία εξακολουθεί να καλύπτει το "χάσμα" της παραγωγικότητας που παρατηρείται μεταξύ αυτής και της βιομηχανίας των κυρίαρχων καπιταλιστικών οικονομιών. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, στα πρώτα χρόνια της οικονομικής δυσπραγίας η κρίση εμφανίζεται πιο "ήπια" στην Ελλάδα σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα. Αντίθετα, τη δεκαετία του 1980 -τόσο κατά τη διάρκεια της μεγάλης οικονομικής ύφεσης σε παγκόσμια κλίμακα (1979-1982), όσο και μετά- η ανάπτυξη του κεφαλαίου όπως και η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας πλήττονται καθοριστικά. Σ' αντίθεση μ' ότι συμβαίνει στις περισσότερες χώρες του κυρίαρχου καπιταλισμού, οι οποίες επιχειρούν μια ριζική αναδιάρθρωση του τρόπου οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας στη βάση του "νεοφορντισμού" ή της "Ευέλικτης Εξειδίκευσης". Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, στη φάση αυτή σημειώνεται μια θεαματική απώλεια της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας.

Μελετώντας, από την άλλη μεριά, τη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας διαπιστώνεται ότι στις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικές μητροπόλεις μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο εξασφαλίζεται η μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών, μέσω ενός συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων και επίλυσης των συλλογικών διαφορών, όπως επίσης και μέσω της σύστασης ορισμένων ταμείων κοινωνικής ασφάλειας ενάντια στην καπιταλιστική αβεβαιότητα για την απασχόληση και το σχηματισμό του ατομικού μισθού. Οι ρυθμίσεις αυτές, οι οποίες καθόρισαν θετικά τη δυναμική του συνολικού μισθού, κατέστησαν δυνατή την επέκταση της εργατικής κατανάλωσης στις χώρες του κυρίαρχου καπιταλισμού. Ο νέος τρόπος κατανάλωσης των μισθωτών που εγκαινιάζεται με το φορντισμό στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες συνέβαλλε προς την κατεύθυνση της ελαχιστοποίησης των κινδύνων υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας, η οποία αποτελεί συστατικό όρο (*sine qua non*) για την ανάπτυξη του κεφαλαίου σε μια μακροχρόνια βάση.

Η διερεύνηση της μορφής ρύθμισης της μισθιακής σχέσης στην Ελλάδα έδειξε ότι ο νέος τρόπος κατανάλωσης των μισθωτών που εγκαινιάστηκε εντός της ελληνικής επικράτειας συντελέστηκε κάτω από την επίδραση του συνδυασμού των επιπτώσεων που επέφεραν πάνω στους κανόνες κατανάλωσης οι αλλαγές στους κανόνες παραγωγής, η αύξηση του πραγματικού μισθού, σε μικρότερο βαθμό οι παροχές κοινωνικής ασφάλισης, και η διεύρυνση, όπως θα δούμε στη συνέχεια (κεφάλαιο 9), των αδήλων πόρων.

Μέσω ενός ανύπαρκτου ουσιαστικά συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων, το οποίο λειτούργησε περισσότερο ως ένας θεσμός καθυπόταξης των εργαζομένων προς όφελος του κεφαλαίου παρά συνεργασίας ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία έναντι αμοιβαίου οφέλους, η αξία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, προσδιοριζόταν σε αρκετά χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση μ' αυτά της εργατικής "αριστοκρατίας" στις δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες. Ενώ όσον αφορά τον έμμεσο μισθό, το αυταρχικό ελληνικό κράτος που θεμελιώθηκε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, το οποίο κάθε άλλο παρά Κράτος-Πρόνοιας υπήρξε, δεν φαίνεται να ενίσχυσε καθοριστικά, μέσω των μεταβιστικών πληρωμών, την αγοραστική δύναμη των μισθωτών, γιατί η χρηματοδότηση των μεταβιστικών αυτών πληρωμών που εξασφάλιζαν τα διάφορα κοινωνικά ταμεία ασφάλειας γινόταν μέσω ενός συστήματος αντίστροφα προοδευτικής φορολογίας. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις υποστηρίζεται ότι η μορφή ρύθμισης της μισθωτής σχέσης στην Ελλάδα προσδιορίστηκε καθοριστικά από τη θέση των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας.

Παρά, όμως, τις "ιδιομορφίες" αυτές που χαρακτηρίζουν τη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας, είναι γεγονός ότι παράλληλα με τη διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς σημειώθηκε στην Ελλάδα μια σημαντική μεταμόρφωση των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών, η οποία επηρέασε θετικά την ανάπτυξη του κεφαλαίου εντός της ελληνικής επικράτειας. Οι αλλαγές στον τρόπο κατανάλωσης των ελλήνων μισθωτών σε συνδυασμό, όπως θα δούμε στη συνέχεια (κεφάλαιο 9) με την διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς, την επέκταση των πραγματικών εισοδημάτων των αυτο-απασχολούμενων, την αύξηση των αδήλων πόρων και των ελληνικών εξαγωγών διευκόλυναν σε μια μακροχρόνια βάση την επικύρωση της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση.

Από το 1973, όμως, και πέρα, η κατακόρυφη πτώση του ρυθμού αύξησης της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών που σημειώνεται στην Ελλάδα, όπως και σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ, που υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία και η συνακόλουθη θεαματική επιβράδυνση του ρυθμού επέκτασης των καταναλωτικών

δαπανών απο μεριάς των εργαζομένων τόσο σε παγκόσμια κλίμακα όσο και εντός της ελληνικής επικράτειας οδηγεί στον ακρωτηριασμό της παγκόσμιας και εγχώριας αγοράς. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις αρχίζουν να εκδηλώνονται ολοένα και μεγαλύτερες δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση, οι οποίες συνδέονται κατά κύριο λόγο με την υποκατανάλωση των εργαζομένων σε παγκόσμια κλίμακα.

Μετά το 1973, οι περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες, μεταξύ αυτών και η Ελλάδα, αναζητούν την έξοδο απο την κρίση μέσω της εφαρμογής μιας αυστηρής πολιτικής λιτότητας και συγκράτησης της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών, πολιτικών ευκαμψίας και αναθεώρησης όλων των συστατικών στοιχείων της μισθωτής σχέσης. Στις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες καταβάλλεται μια προσπάθεια ανόρθωσης του κέρδους, και συνακόλουθα και της ανάπτυξης του κεφαλαίου, μέσω της κατάργησης των *ex ante* αυξήσεων του πραγματικού μισθού ανάλογα με την παραγωγικότητα της εργασίας, των αναπροσαρμογών του μισθού στον πληθωρισμό, των δικαιακών εξαναγκασμών που αφορούσαν την απασχόληση (ελευθερία απολύσεων, ελαστικό ωράριο κλπ) και την κοινωνική ασφάλιση. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η ενίσχυση του ποσοστού κέρδους που επιτυγχάνεται στη φάση αυτή δεν είναι ικανή να διεγείρει ένα νέο κύμα συσσώρευσης σε μια μακροχρόνια βάση, γιατί η ανάπτυξη του κεφαλαίου φαίνεται να σκοντάφτει πάνω στις ολοένα και μεγαλύτερες δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση που διεγείρει η χρόνια υποκατανάλωση των εργαζομένων. Στην Ελλάδα, όμως, εκτός απο τα προβλήματα που διεγείρει για την ανάπτυξη του κεφαλαίου η υποκατανάλωση των εργαζομένων έρχεται να προστεθεί και η κάμψη του ποσοστού κέρδους που συνδέεται με την απώλεια της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας.

Το πρότυπο συσσώρευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα: φορντισμός ;

ΠΙΝΑΚΕΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 8

Πίνακας Α. ΙΙ. 1

Δείκτες προστιθέμενης αξίας, απασχόλησης, πληρωμένων εβδομαδιαίως ωρών εργασίας στους εργάτες, φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία

Δείκτες στη μεγάλη βιομηχανία 1							
	Ακαθάριστη	Απασχόλησης	Φαινόμενης	Πληρωμένων	Συνολικών		
	προστιθέμενης	μισθωτών 3	παραγωγι-	ωρών	ωρών		
	αξίας 2	στη μεγάλη	κότητας	εργασίας	εργασίας		
	(σε όγκο)	βιομηχανία 1	της εργασίας	εβδομαδιαίως			
	(1963=100)	Νοέμβρης		στους	Νοέμβρης		
		1964=100 (1963=100)		εργάτες	1964=100	(1963=100)	
1963	100.0	95.6	100.0	100.0		92.1	100.0
1964	110.3	98.2	102.7	107.3	100.0	96.2	104.5
1965	127.8	101.7	106.4	120.2	96.2	99.5	108.0
1966	142.5	104.8	109.6	130.0	95.8	101.2	109.9
1967	152.0	104.1	108.9	139.6	96.4	101.2	109.9
1968	169.0	103.4	108.2	156.3	96.7	100.8	109.4
1969	198.8	107.3	112.2	177.1	96.9	104.9	113.9
1970	237.3	112.3	117.5	202.0	98.7	111.8	121.4
1971	264.0	119.2	124.7	211.8	97.6	117.8	127.9
1972	283.6	123.7	129.4	219.2	97.3	123.0	133.6
1973	340.5	131.4	137.4	247.7	96.0	127.1	138.0
1974	346.2	132.8	138.9	249.2	96.9	129.8	140.9
1975	349.2	133.9	140.1	249.3	94.5	127.6	138.5
1976	393.0	142.1	148.6	264.4	92.5	132.7	144.1
1977	414.5	148.7	155.5	266.5	91.6	136.2	147.9
1978*	457.1	153.3	160.4	285.0	91.3	141.2	153.3
1979*	462.4	157.5	164.7	280.7	91.1	144.7	157.1
1980	482.4	159.3	166.6	289.5	90.0	144.7	157.1
1981	478.7	161.1	168.5	284.0	87.4	142.1	154.3
1982	452.5	161.3	168.7	268.2	85.6	139.0	150.9
1983	452.6	159.4	166.7	271.4	85.2	137.1	148.9
1984	464.0	160.0	167.4	277.3	84.8	136.4	148.1
1985	475.4	158.1	165.4	287.5	86.8	138.5	150.4
1986	475.6	158.2	165.5	287.4	86.6	138.4	150.3
1987	440.4	156.2	163.4	269.5	86.8	136.9	148.6
1988	462.2	157.8	165.1	280.0	90.9	144.9	157.3
1989	472.8	158.2	165.5	285.7	91.1	145.2	157.7
1990		155.7	-162.9			142.9	155.2
1964-67	133.1	102.2	106.9	124.3	97.1	99.5	108.1
1968-73	248.9	116.2	121.6	202.3	97.2	114.2	124.0
1974-79	403.7	144.7	151.4	265.9	93.0	135.4	147.0
1980-85	467.6	159.9	167.2	279.6	86.7	139.6	151.6
1986-90	462.8	157.2	164.5	280.7	88.9	141.7	153.8
1964-73	202.6	110.6	115.7	171.1	97.2	108.4	117.6
1974-90	442.4	153.7	160.8	274.7	89.6	138.7	150.6
1964-90	350.2	137.8	144.1	234.9	92.5	127.5	138.4

1 Καταστήματα με δέκα ή περισσότερους απασχολούμενους

2 Η προστιθέμενη αξία εδώ υπολογίζεται αφαιρώντας από την ακαθάριστη αξία παραγωγής την αξία των πρώτων και βοηθητικών υλών, των διαφόρων υλικών, ανταλλακτικών, των υλικών συσκευασίας, των καυσίμων, της ηλεκτρικής ενέργειας, και κάθε είδους υλικού ή υπηρεσίας που αναλώθηκαν (ακαθάριστη προστιθέμενη αξία "εξ απογραφής")

Συνέχεια πίνακα Α. ΙΙ. 1

Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές στη μεγάλη βιομηχανία							
	Ακαθάριστης Προστιθέμενης αξίας 2 σε αξία	Ακαθάριστης Προστιθέμενης αξίας 2 σε όγκο	Απασχόλησης	Φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας	Πληρωμένων εβδομαδιαίως ωρών εργασίας	Συνολικών ωρών εργασίας	
1964	12.2	10.3	2.7	7.3			4.5
1965	19.4	15.9	3.6	11.9	-3.8		3.4
1966	15.3	11.4	3.0	8.2	-0.5		1.7
1967	8.4	6.7	-0.7	7.4	0.6		0.0
1968	10.9	11.2	-0.7	11.9	0.3		-0.4
1969	20.6	17.6	3.8	13.3	0.2		4.1
1970	24.7	19.4	4.7	14.1	1.8		6.6
1971	13.3	11.2	6.1	4.8	-1.1		5.4
1972	11.0	7.4	3.8	3.5	-0.2		4.4
1973	42.0	20.0	6.2	13.0	-1.4		3.3
1974	24.6	1.7	1.1	0.6	0.9		2.1
1975	10.1	0.9	0.8	0.0	-2.5		-1.7
1976	27.0	12.5	6.1	6.1	-2.0		4.0
1977	17.3	5.4	4.6	0.8	-1.0		2.6
198*	19.7	10.3	3.1	3.1	-0.4		3.7
199*	19.7	1.2	2.7	2.7	-0.2		2.5
1980	29.6	4.3	1.1	1.1	-1.2		0.0
1981	21.1	-0.8	1.1	-1.9	-2.9		-1.8
1982	13.0	-5.5	0.1	-5.6	-2.0		-2.2
1983	21.2	0.0	-1.2	1.2	-0.5		-1.4
1984	23.8	2.5	0.4	2.1	-0.6		-0.5
1985	21.1	2.5	-1.2	3.7	2.5		1.5
1986	20.7	0.0	0.1	-0.0	-0.3		-0.1
1987	1.5	-7.4	-1.3	-6.2	0.2		-1.1
1988	18.8	5.0	1.0	3.9	4.8		5.8
1989	17.3	2.3	0.3	2.0	0.1		0.2
1990			-1.6				-1.6
1964-1967	13.8	11.1	2.2	8.7	-1.2		2.4
1968-1973	20.4	14.5	4.0	10.1	-0.1		3.9
1974-1979	19.7	5.3	3.1	2.2	-0.9		2.2
1980-1985	21.6	0.5	0.1	0.1	-0.8		-0.7
1986-1990	14.6	-0.0	-0.3	-0.1	1.2		0.7
1964-1973	17.8	13.1	3.3	9.6	-0.4		3.3
1974-1990	19.2	2.2	1.0	0.9	-0.3		0.7
1964-1990	18.6	6.4	1.9	4.2	-0.4		1.7

3. Ο δείκτης απασχόλησης των μισθωτών (υπαλλήλων-εργατών) μεγάλης βιομηχανίας έχει διορθωθεί από ένα "διορθωτικό συντελεστή" ο οποίος έχει υπολογιστεί από την ΕΣΥΕ βάση των "γεννήσεων" και των "θανάτων" καταστημάτων που έχουν συμβεί στο μεταξύ δύο απογραφών χρονικό διάστημα

4. Για τα έτη 1978, 1979 η ΕΣΥΕ διεξήγαγε έρευνα μόνο για τα καταστήματα με απασχόληση πάνω των 20 ατόμων, γι' αυτό μεγέθη αυτά που αφορούν τα έτη 1978/79 έχουν υπολογιστεί βάση των μέσων ετήσιων ρυθμών αύξησης της περιόδου 1974-1979

Πηγή: Επεξεργασία δική μου βάσει στοιχείων ΕΣΥΕ

Πίνακας Α. ΙΙ. 2

Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1977-1990

ΕΤΗ	Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση (προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο)	
	Ελλάδα	Σύνολο ΟΟΣΑ
1977	0.8	3.5
1977	6.9	3.1
1978	3.9	2.9
1979	-2.7	-0.7
1980	-3.4	2.5
1981	-1.1	1.5
1982	-2.5	5.4
1983	1.2	5.4
1984	3.5	4.1
1985	-5.5	1.1
1986	-2.1	4.0
1987	5.8	3.7
1988	1.0	2.6
1990	-1.1	2.7
1980-85	-0.8	3.0
1986-90	-0.4	2.8
1977-90	0.3	3.0

Πηγή: OECD, *Statistiques Retrospectives*, 1960-1990

Πίνακας Α. ΙΙ. 3

Ταξινόμηση των χωρών του ΟΟΣΑ σύμφωνα με το ύψος των μεταβολών της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας (προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο) στη μεταποίηση στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1960-1990

Ταξινόμηση χωρών ΟΟΣΑ σύμφωνα με μέση ετήσια αύξηση της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση					
1960-1973			1973-1990		
Τάξη	Χώρες	%	Τάξη	Χώρες	%
1	Ιαπωνία	10.2	1	Βέλγιο	5.2
2	Πορτογαλία 1	8.4	2	Ιταλία 1	4.6
3	Κάτω Χώρες 2	7.9	3	Ιαπωνία	4.6
4	Ελλάδα	7.5	4	Γαλλία	3.1
5	Ιταλία 1	6.8	5	Φιλανδία	3.0
6	Γαλλία	6.3			
7	Τουρκία	6.3		Σύνολο ΟΟΣΑ	2.7
8	Βέλγιο	6.0			
9	Αυστρία	5.4	6	Γερμανία	2.1
10	Σουηδία	5.3	7	Σουηδία	1.8
	Σύνολο ΟΟΣΑ	4.9	8	Καναδά	1.5
			9	Ελλάδα	1.0
11	Γερμανία	4.5		Νορβηγία	
12	Καναδά	4.4		Κάτω Χώρες 2	
13	Δανία	4.2		Τουρκία	
14	Φιλανδία	3.9		Λουξεμβούργο	
15	Αγγλία	3.7		Ισπανία 1	
16	Ηνωμ.πολιτ.	3.4		Ιρλανδία	
	Λουξεμβούργο			Αυστραλία	
	Νορβηγία			Ισλανδία 1	
	Αυστραλία			Ηνωμ.πολιτ.	
	Ισπανία 1			Δανία	
	Ελβετία			Πορτογαλία 1	
	Ιρλανδία			Ελβετία	
	Ισλανδία 1			Νέα Ζηλανδία	
	Νέα Ζηλανδία			Αυστρία	
				Αγγλία	
	Σύν.μικρών χωρών	6.6			
	Μικρές ευρωπαϊκές χώρες	6.6		ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	3.1
	ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	5.8		ΕΟΚ	2.8
	ΕΟΚ	5.4		Σύν.ΟΟΣΑ-Ευρώπης	2.7
	Σύν.ΟΟΣΑ-Ευρώπης	5.3		Σύν.μικρών χωρών	2.3
				Μικρές ευρωπαϊκές χώρες	2.3

1 Συμπεριλαμβάνονται τα ορυχεία

2 Συμπεριλαμβάνονται τα ορυχεία, ο ηλεκτρισμός, το γκάζι & νερό

Πηγή: Ταξινόμηση δική μου βάσει των δημοσιευμένων στοιχείων του OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Πίνακας Α. ΙΙ. 4

Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές μεταποιητικής παραγωγής κατά μεγάλες ομάδες κλάδων παραγωγής: καταναλωτικών, ενδιάμεσων, κεφαλαιουχικών αγαθών, 1948-1990, (σε σταθερές τιμές 1970),

Ποσοστιαίες μεταβολές μεταποιητικής παραγωγής								
ΕΤΗ	Σύνολο Μεταποι- ησης	20-22	23	24	25-26	29,39	27-28	Σύνολο κατανα- λωτικών αγαθών ΤΙ
1949	22.6	25.0	25.4	13.7	26.0	20.7	21.6	21.7
1950	24.4	16.3	30.8	25.5	31.3	12.4	40.7	24.3
1951	6.3	21.9	2.6	2.1	-5.2	-1.8	4.8	7.7
1952	-1.2	4.8	-4.1	-10.2	-5.7	6.5	9.9	-1.5
1953	15.3	8.6	10.4	10.4	7.2	6.1	16.8	9.7
1954	11.3	17.7	6.0	11.7	11.9	6.1	-1.5	11.5
1955	9.6	4.2	18.1	-0.1	19.3	2.7	18.2	8.1
1956	10.6	13.4	1.3	9.5	15.2	12.0	19.7	10.0
1957	6.7	-0.4	7.6	10.7	18.6	9.7	1.9	5.7
1958	8.8	3.9	7.4	5.3	8.3	15.3	15.4	6.6
1959	1.4	6.0	-9.3	-12.2	3.6	13.7	6.0	-1.5
1960	9.8	-4.4	16.8	6.6	11.2	1.3	8.9	5.0
1961	7.9	4.6	1.4	5.3	7.4	11.9	8.9	4.9
1962	5.3	1.1	9.6	-1.8	5.3	10.3	8.3	4.0
1963	8.2	15.9	2.9	7.9	8.6	8.8	16.8	10.2
1964	12.7	11.0	12.1	17.3	15.7	1.2	8.6	12.2
1965	10.2	7.5	17.8	0.6	8.5	2.6	7.7	8.5
1966	9.0	12.0	-0.1	5.5	6.0	6.7	16.4	7.4
1967	8.7	0.1	10.4	19.6	22.4	8.6	6.2	9.0
1968	11.6	9.1	13.2	-6.1	4.4	58.8	13.8	9.3
1969	14.6	9.8	13.2	9.0	20.8	-20.3	16.2	10.3
1970	15.5	15.0	10.8	15.5	7.7	14.7	-5.0	11.2
1971	10.8	10.6	17.2	9.0	8.8	12.5	0.1	11.0
1972	7.9	6.8	11.9	10.0	10.5	7.3	11.2	9.4
1973	17.6	12.4	18.6	10.5	12.9	11.9	13.5	13.9
1974	-2.8	-3.0	-1.1	4.6	-18.2	4.5	-4.8	-2.7
1975	5.5	3.5	18.0	5.6	17.4	13.0	-2.2	9.4
1976	10.0	11.7	14.6	8.5	-0.1	11.5	3.3	10.4
1977	1.4	4.4	-2.4	3.4	0.9	1.4	2.4	1.5
1978	6.6	9.8	5.4	0.8	0.8	-2.0	16.2	5.9
1979	5.4	5.1	8.3	5.5	1.1	-5.0	10.0	5.7
1980	0.3	1.5	-2.3	-1.4	-12.4	-2.3	-1.1	-1.6
1981	-0.3	2.6	1.6	-11.6	2.8	-4.9	-1.6	-0.6
1982	-2.2	1.9	-8.2	-2.5	1.3	0.8	-1.1	-2.3
1983	-1.7	0.5	-2.0	-8.2	-23.2	2.1	5.1	-2.9
1984	1.2	5.3	-0.2	-1.6	-11.3	10.3	9.7	2.3
1985	3.5	6.8	3.7	3.5	0.4	6.0	10.9	5.4
1986	-0.1	-5.2	7.3	-0.7	-0.4	-14.0	5.1	-0.3
1987	-2.4	-5.0	0.7	-7.9	-7.4	6.8	9.5	-1.9
1988	4.5	8.3	-2.5	4.1	5.7	-16.9	-5.7	1.6
1989*	2.2	7.8	-2.6	-6.4	6.2	1.4	0.2	1.8
1990*	-2.6	-5.1	-1.5	-2.4	0.0	-1.6	-8.6	-3.7

Συνέχεια πίνακα Α. ΙΙ. 4

Ποσοστιαίες μεταβολές μεταποιητικής παραγωγής								
ΕΤΗ	30-32	33	Σύνολο	34	35-37	38	Σύνολο	Σύνολο
			ενδιάμεσων				κεφαλαι-	τομέα
			αγαθών				οιχικών	παραγωγι-
							αγαθών	κών αγαθών
								ΤΙΙ
1949	20.6	16.1	17.7	59.3	52.2	-2.9	36.4	28.3
1950	29.7	40.8	36.6	23.3	20.0	3.9	16.8	24.7
1951	14.7	-18.6	-6.8	21.6	9.8	0.0	8.4	1.8
1952	3.0	-0.2	1.2	2.2	1.1	-10.8	-0.9	0.0
1953	15.6	29.7	23.5	19.6	29.6	111.1	41.7	34.3
1954	16.3	-0.7	6.4	52.7	10.9	16.3	13.4	10.8
1955	17.4	33.6	26.2	14.3	4.9	10.3	6.6	13.6
1956	14.3	24.8	20.3	22.9	6.7	5.1	7.0	12.3
1957	15.7	-1.7	5.3	23.7	14.0	5.0	12.4	9.4
1958	14.6	3.8	8.6	19.9	18.1	18.2	18.2	14.2
1959	27.5	0.5	13.1	12.6	1.9	12.0	4.8	8.0
1960	30.0	14.1	22.4	46.2	17.0	16.4	18.7	20.2
1961	-2.7	8.1	2.1	6.3	17.9	38.0	21.7	13.5
1962	1.2	12.4	6.4	10.1	5.8	14.0	8.2	7.5
1963	20.4	11.1	15.8	13.7	-7.5	9.7	-1.3	5.1
1964	7.6	16.8	12.0	6.3	20.9	4.9	14.8	13.6
1965	29.2	19.8	24.6	-0.2	8.1	1.5	5.6	13.3
1966	7.4	2.3	5.0	132.5	12.7	-2.0	16.9	11.6
1967	19.8	2.1	11.6	31.7	7.1	-13.2	5.9	8.2
1968	-35.2	50.2	1.1	109.5	-64.9	265.1	25.9	15.3
1969	134.0	-14.3	40.4	-0.5	249.0	-65.2	9.5	21.2
1970	14.3	24.2	18.1	40.5	8.7	49.9	23.9	21.4
1971	11.2	8.0	9.9	-10.8	17.6	25.4	11.0	10.5
1972	5.5	-0.3	3.2	-0.7	16.2	-2.3	7.9	5.9
1973	34.2	22.7	29.7	43.1	11.2	7.0	17.2	22.4
1974	-3.0	2.1	-1.2	1.0	-9.0	1.0	-4.5	-3.0
1975	10.4	3.5	7.8	-2.2	-7.5	-2.9	-5.1	0.7
1976	6.6	14.0	9.2	6.8	16.4	-2.7	9.7	9.5
1977	2.5	12.1	6.1	-16.9	2.0	3.9	-2.9	1.4
1978	10.4	6.3	8.8	26.0	0.8	-2.6	6.1	7.4
1979	3.7	6.6	4.8	4.1	2.9	14.0	5.3	5.0
1980	-1.7	3.5	0.4	1.8	5.7	8.5	5.2	2.8
1981	1.9	-4.6	-0.8	-7.6	3.5	5.6	0.9	0.1
1982	-0.8	-2.1	-1.3	-10.2	-0.3	0.2	-2.7	-2.0
1983	5.1	-3.4	1.8	9.0	-4.6	-7.6	-2.2	-0.2
1984	4.0	0.9	2.9	2.2	-5.8	-2.2	-3.0	-0.1
1985	5.1	-2.7	2.3	1.6	2.4	-7.9	0.0	1.2
1986	-3.6	4.0	-1.0	-3.9	1.7	8.3	1.4	0.1
1987	0.5	1.8	1.0	-3.1	-14.2	4.9	-7.4	-3.1
1988	13.6	4.4	10.2	12.0	3.1	5.0	5.9	8.2
1989*	7.5	-4.1	3.5	-0.2	2.8	1.4	1.6	2.6
1990*	-1.8	4.5	0.2	-2.0	-8.5	6.7	-3.2	-1.3

Συνέχεια πίνακα Α. ΙΙ. 4

Μέσες ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές																
ΕΤΗ	Σύνολο	20-22	23	24	25-26	29,39	27-28	Σύνολο	30-32	33	Σύνολο	34	35-37	38	Σύνολο	Σύνολο
	Μεταποι- ήσης							κατανα- λωτικών αγαθών			ενδιά- μεσων αγαθών				κεφα- λαιου- χικών αγαθών	τομέα παραγω- γικών αγαθών
								ΤΙΙ								ΤΙ
1948-53	13.5	15.3	13.0	8.3	10.7	8.8	18.8	12.4	16.7	13.5	14.4	25.2	22.6	20.3	20.5	17.8
1954-59	8.1	7.5	5.2	4.1	12.8	9.9	10.0	6.7	17.6	10.1	13.3	24.3	9.4	11.2	10.4	11.4
1960-67	9.0	6.0	8.9	7.6	10.6	6.4	10.2	7.6	14.1	10.8	12.5	30.8	10.2	8.7	11.3	11.6
1968-73	13.0	10.6	14.2	8.0	10.9	14.2	8.3	10.9	27.3	15.1	17.1	30.2	39.7	46.7	15.9	16.1
1974-79	4.3	5.3	7.2	4.7	0.3	3.9	4.2	5.0	5.1	7.4	5.9	3.1	0.9	1.8	1.4	3.5
1980-85	0.1	3.1	-1.2	-3.6	-7.1	2.0	3.7	0.0	2.3	-1.4	0.9	-0.5	0.1	-0.6	-0.3	0.3
1986-90	0.3	0.2	0.3	-2.6	0.8	-4.9	0.1	-0.5	3.2	2.1	2.8	0.6	-3.0	5.2	-0.3	1.3
1948-73	10.6	9.3	10.1	7.0	11.2	9.6	11.4	9.1	18.6	12.2	14.2	28.0	19.6	20.7	14.0	13.9
1960-73	10.7	8.0	11.1	7.8	10.7	9.7	9.4	9.0	19.8	12.7	14.4	30.5	22.9	24.9	13.3	13.6
1974-90	1.7	3.0	2.2	-0.4	-2.1	0.7	2.8	1.6	3.6	2.8	3.2	1.1	-0.5	2.0	0.3	1.7
1948-90	7.0	6.8	6.9	4.0	5.8	6.0	7.9	6.1	12.5	8.4	9.7	17.1	11.4	13.1	8.5	9.0

* Προσωρινά στοιχεία εκτιμήσεις

1. Καταναλωτικά αγαθά: Τρόφιμα-ποτά-καπνός (20-22), Υφαντουργικές (23), Ενδυσης-υπόδησης (24) Εύλου-επίπλων (25-26), Χάρτου - εκδόσεις - εκτυπώσεις (27-28), Λοιπές (29-39).
2. Ενδιάμεσα προϊόντα: Χημικές (30-32), μη μεταλλικά ορυκτά (33).
3. Κεφαλαιουχικά αγαθά: Βασικές Μεταλλουργικές (34), Μηχανών-συσκευών (35-37), Μεταφορικών μέσων (38).

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων Εθνικών Λογαριασμών ΕΣΥΕ

Πίνακας Α. ΙΙ. 5

Ποσοστιαία κατανομή της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης κατά λειτουργικές διακρίσεις κατά την περίοδο 1950-1975 (σε σταθερές τιμές 1970)

Ποσοστιαία σύνθεση εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης																
Ετη	Τρόφιμα	Ποτά	Καπνός	Ενδυση	Στέγαση	Θέρμανση	Επιπλα-οικιακός εξοπλισμός	Τρέχουσες οικιακές δαπάνες	Ατομικός ευπρεπισμός	Μεταφορές	Επικοινωνίες	Αναψυχή	Εκπαίδευση	Λοιπά αγαθά υπηρεσίες	Σύνολο δαπάνων για τρόφιμα	Σύνολο δαπάνων για μη τρόφιμα
1950	46.1	4.3	3.7	8.4	12.5	2.4	1.7	5.4	4.1	3.9	0.2	5.5	1.5	1.1	54.1	46.6
1951	45.8	4.4	4.0	8.1	12.6	1.7	1.5	5.3	3.7	4.3	0.3	5.6	1.6	1.1	54.2	45.8
1952	45.8	4.1	3.9	7.9	12.9	1.8	1.5	5.2	3.8	4.1	0.4	5.8	1.7	1.1	53.9	46.1
1953	45.8	3.7	3.9	7.9	12.7	1.8	1.7	5.0	4.3	4.2	0.4	5.9	1.7	1.1	53.4	46.6
1954	46.3	3.8	3.6	8.0	12.6	2.1	2.3	4.4	3.8	4.4	0.4	5.6	1.8	1.0	53.7	46.3
1955	45.8	3.5	3.6	8.5	12.3	1.9	2.7	4.2	3.9	4.8	0.4	5.6	1.7	1.0	52.9	47.1
1956	45.1	3.8	3.5	8.4	12.3	2.0	2.9	4.1	4.1	4.8	0.4	5.8	1.7	1.0	52.4	47.6
1957	44.6	3.7	3.6	8.6	12.0	2.1	3.2	4.1	4.2	4.8	0.5	5.7	1.8	1.0	51.9	48.1
1958	43.7	3.4	3.9	8.9	12.1	2.1	3.5	4.2	3.8	5.0	0.5	5.9	1.9	1.0	51.0	49.0
1959	43.6	3.4	3.9	8.3	12.3	2.1	3.6	4.1	3.9	5.1	0.5	6.1	2.0	1.0	50.8	49.2
1960	42.7	3.4	3.9	9.0	12.4	2.0	3.6	4.1	3.5	5.4	0.6	6.2	2.1	1.0	49.9	50.1
1961	43.4	3.2	3.7	9.3	12.2	1.9	3.7	4.0	3.3	5.6	0.6	5.9	2.1	1.0	50.3	49.7
1962	42.2	3.3	3.6	9.8	12.2	2.0	3.9	4.1	3.0	6.0	0.7	6.1	2.2	1.0	49.0	51.0
1963	41.9	2.8	3.6	9.7	12.1	2.1	4.0	3.9	3.1	6.1	0.7	6.6	2.2	1.0	48.3	51.7
1964	40.9	2.6	3.5	10.7	11.8	2.1	4.3	3.9	3.3	6.2	0.8	6.9	2.0	1.0	47.0	53.0
1965	40.7	2.7	3.5	11.2	11.7	2.2	4.2	3.8	3.3	6.2	0.8	6.9	1.8	1.0	46.9	53.1
1966	40.1	2.8	3.6	11.0	11.6	2.2	4.2	3.9	3.5	6.4	0.9	7.2	1.8	1.0	46.4	53.6
1967	39.7	2.9	3.6	10.3	11.7	2.4	4.4	3.8	3.8	6.5	1.0	7.3	1.8	1.0	46.1	53.9
1968	38.3	2.9	3.5	10.9	11.6	2.4	4.5	3.8	4.3	6.9	1.0	7.1	1.7	1.0	44.7	55.3
1969	37.7	2.5	3.5	10.8	11.8	2.5	4.6	3.8	4.7	7.1	1.1	7.2	1.6	1.0	43.8	56.2
1970	35.2	3.1	3.5	12.7	11.7	2.4	4.8	3.9	4.8	7.1	1.2	7.3	1.6	1.0	41.7	58.3
1971	33.9	3.0	3.4	13.1	11.7	2.4	4.8	4.0	4.8	7.3	1.4	7.6	1.5	1.0	40.3	59.7
1972	32.7	3.0	3.5	13.3	11.8	2.5	5.3	4.0	4.5	7.8	1.5	7.6	1.5	1.0	39.2	60.8
1973	31.9	3.1	3.5	13.1	12.0	2.6	6.0	4.1	4.5	8.0	1.7	7.2	1.4	1.0	38.5	61.5
1974	31.9	3.4	3.8	13.3	12.7	2.5	5.5	3.6	4.3	8.1	1.9	6.6	1.5	0.9	39.1	60.9
1975	32.2	3.3	3.7	12.9	12.4	2.5	5.0	3.9	4.4	8.4	1.9	7.0	1.4	0.9	39.2	60.8
50-58	45.5	3.8	3.8	8.3	12.5	2.0	2.3	4.7	4.0	4.5	0.4	5.7	1.7	1.0	53.1	47.0
59-63	42.4	3.1	3.7	9.5	12.2	2.0	3.9	4.0	3.3	5.7	0.7	6.3	2.1	1.0	49.2	50.8
64-73	36.7	2.9	3.5	11.8	11.7	2.4	4.7	3.9	4.2	7.0	1.2	7.3	1.6	1.0	43.1	56.9
74-75	32.0	3.4	3.8	13.1	12.5	2.5	5.3	3.8	4.3	8.2	1.9	6.8	1.5	0.9	39.2	60.8
1950-75	31.4	2.8	3.7	12.4	12.3	2.4	4.8	3.9	3.6	8.5	1.8	4.4	1.4	8.0	37.9	67.4

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Εθνικοί λογαριασμοί της Ελλάδας

Πίνακας Α. ΙΙ. 6

Ποσοστιαία σύνθεση του ενεργού πληθυσμού κατά θέση στο επάγγελμα, από το 1928 έως το 1981

	1928	%	1951	%	1961	%	1971	%	1981	%
Εργοδότες	147949	5.7	77127	2.7	116902	3.2	132136	4.0	101461	2.9
Αυτοαπασχο- λούμενοι	1040969	40.3	1077207	37.9	1158627	31.80	1115760	34.5	1164537	32.9
Συμβοηθ. μέλη	562330	21.7	461240	16.2	1041813	28.60	593852	18.3	394008	11.1
Μισθωτοί	834134	32.3	1046109	36.9	1219981	33.60	1369844	42.3	1730298	48.8
δεν δήλωσαν	-	-	177798	6.3	101278	2.80	23404	0.7	64457	1.8
"Νέοι"	-	-	-	-	-	-	-	-	89036	2.5
Σύνολο	2585382	100.0	2839481	100.0	3638601	100.0	3234996	100.0	3543797	100.0

Πηγή: Π. Παπαδόπουλου, "Αλλαγές στην κοινωνικοταξική διάρθρωση της χώρας μας", Επιστημονική σκέψη Ν.30 (1986)

Πίνακας Α. ΙΙ. 7

Ποσοστιαία κατανομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και κατά θέση στο επάγγελμα, 1971, 1981

Κλάδοι	Εργοδότες		Αυτοαπασχο- λούμενοι		Συμβοηθούντα μέλη		Μισθωτοί		δεν δήλωσαν	
	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981
Γεωργία	14.2	3.8	61.8	50.2	90.8	85.0	4.7	2.3	32.5	14.2
Ορυχεία	0.4	0.3	0.1	0.0	0.0	0.0	1.3	1.2	0.5	0.8
Βιομηχανία Βιοτεχνία	30.1	36.4	10.3	11.5	3.3	4.5	25.4	27.0	10.3	14.0
Ηλεκτ-Φωταέριο	-	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	1.8	1.4	3.4	0.6
Οικοδ-Δημ.Εργα	9.8	12.9	3.7	6.9	0.6	0.7	14.1	13.1	5.0	4.9
Εμπόριο	29.3	30.7	13.6	17.0	3.6	7.5	9.4	9.9	3.8	5.2
Μεταφορές	5.4	4.1	4.5	5.4	0.3	0.4	10.9	11.2	4.8	6.3
Τράπεζες - Ασφάλειες	3.9	4.6	1.8	3.5	0.1	0.3	3.7	4.5	1.8	2.8
Λοιπες υπηρεσίες	5.0	4.8	3.9	4.6	0.9	0.8	25.3	26.7	11.6	12.6
δεν δήλωσαν	1.9	2.6	0.5	0.7	0.4	0.6	2.8	2.7	29.3	38.6
Σύνολο	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Πηγή: Ν. Μπούζας, "Το εύρος και η φύση της αγοράς εργασίας", σελ 129-30, Επιθ. κοινωνικών ερευνών Ν. 78 (1990)

Πίνακας Α. ΙΙ. 8

Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές κόστους ζωής, ονομαστικών και πραγματικών αποδοχών των εργατών και υπαλλήλων στη μεγάλη βιομηχανία *, 1963-1990

Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές						Μέσοι κινητοί τεσσάρων όρων				
Ετη	Μέσων όρων ονομα- στικών εβδομα- διαίων αποδο- χών** εργατών	Μέσων όρων ονομα- στικών εβδομα- μηνιαίων αποδο- χών** υπαλλή- λων	Δείκτη τιμών κατανα- λωτή	Μέσων όρων πραγμα- τικών εβδομα- διαίων αποδο- χών** εργατών	Μέσων όρων πραγμα- τικών εβδομα- μηνιαίων αποδο- χών** υπαλλή- λων	Μέσων όρων ονομα- στικών εβδομα- διαίων αποδο- χών** εργατών	Μέσων όρων ονομα- στικών εβδομα- μηνιαίων αποδο- χών** υπαλλή- λων	Δείκτη τιμών κατανα- λωτή	Μέσων όρων πραγμα- τικών εβδομα- διαίων αποδο- χών** εργατών	Μέσων όρων πραγμα- τικών εβδομα- μηνιαίων αποδο- χών** υπαλλή- λων
1964	12.1	6.5	0.7	11.3	5.7					
1965	8.3	5.3	3.3	4.8	1.9	11.1	9.5	2.6	8.3	6.7
1966	11.5	16.2	4.5	6.7	11.2	9.9	9.4	2.6	7.2	6.6
1967	12.3	9.8	1.9	10.3	7.8	10.5	10.0	2.3	7.9	7.4
1968	7.6	6.1	0.6	6.9	5.4	9.6	7.7	2.0	7.5	5.7
1969	10.4	7.9	2.4	7.8	5.3	8.4	7.0	2.2	6.0	4.7
1970	8.0	7.1	2.9	5.0	4.0	9.0	7.6	3.2	5.7	4.3
1971	7.4	7.1	2.9	4.5	4.1	9.7	10.6	6.4	3.3	3.9
1972	10.3	8.6	4.4	5.6	4.0	14.7	14.6	12.5	2.1	2.1
1973	13.2	19.7	15.4	-2.0	3.7	18.2	17.9	15.0	2.9	2.7
1974	27.7	23.0	27.2	0.4	-3.3	22.1	21.5	17.3	4.2	3.8
1975	21.4	20.4	13.0	7.4	6.5	23.5	21.5	16.5	6.2	4.6
1976	26.0	22.9	13.5	11.0	8.3	22.6	20.5	12.8	8.7	6.8
1977	18.7	19.8	12.1	5.8	6.8	22.3	20.1	14.3	7.1	5.1
1978	24.2	19.0	12.6	10.3	5.7	22.2	19.9	17.1	4.5	2.5
1979	20.4	18.6	19.0	1.2	-0.3	23.5	21.3	20.2	2.9	1.0
1980	25.5	22.0	24.8	0.5	-2.2	25.0	22.1	22.3	2.2	-0.1
1981	23.8	25.4	24.5	-0.6	0.7	24.7	21.1	22.6	1.7	-1.3
1982	30.3	22.5	20.9	7.8	1.3	24.7	21.6	21.0	3.0	0.5
1983	19.2	14.3	20.2	-0.8	-4.9	24.5	21.0	19.7	4.0	1.1
1984	25.3	24.1	18.5	5.8	4.8	20.0	17.5	20.2	-0.1	-2.2
1985	23.1	23.0	19.3	3.2	3.1	17.7	16.0	19.3	-1.3	-2.7
1986	12.5	8.6	23.0	-8.6	-11.7	17.3	16.7	18.1	-0.5	-1.0
1987	9.8	8.3	16.4	-5.7	-7.0	16.7	15.9	16.7	0.3	-0.4
1988	24.0	26.9	13.5	9.2	11.8	18.4	19.2	16.0	2.2	2.8
1989	20.7	19.9	13.7	6.1	5.4					
1990	19.3	21.8	20.4	-1.0	1.1					

Συνέχεια πίνακα Α. Π. 8

Μέσοι όροι περιόδου					
	Μέσων όρων ονομαστικών εβδομαδιαίων αποδοχών** εργατών	Μέσων όρων ονομαστικών μηνιαίων αποδοχών** υπαλλήλων	Δείκτη τιμών καταναλωτή	Μέσων όρων πραγματικών εβδομαδιαίων αποδοχών** εργατών	Μέσων όρων πραγματικών μηνιαίων αποδοχών** υπαλλήλων
1964-1967	11.1	9.5	2.6	8.3	6.7
1968-1973	9.5	9.4	4.8	4.6	4.4
1974-1979	23.1	20.6	16.2	6.0	4.0
1980-1985	24.5	21.9	21.4	2.6	0.4
1986-1990	17.2	17.1	17.4	0.0	-0.1
1964-1973	10.1	9.4	3.9	6.1	5.3
1974-1990	21.9	20.0	18.4	3.1	1.5
1964-1990	17.5	16.1	13.0	4.2	2.9

* Βιομηχανικά καταστήματα με μέση ετήσια απασχόληση 10 άτομα και πάνω

** Περιλαμβάνονται τα ακαθάριστα χρηματικά ποσά πριν των διαφόρων κρατήσεων: μισθοί, ημερομίσθια, αμοιβές για υπερωριακή εργασία, προσαυξήσεις για νυκτερινή εργασία ή κατά τις γιορτές και Κυριακές, οι αμοιβές λόγω κανονικών αδειών ή αδειών ασθενείας και οι πληρωμές βραβείων και δώρων λόγω αυξημένης απόδοσης, εφόσον αυτές αποτελούν τακτικές αποδοχές. Αντίθετα δεν συμπεριλαμβάνονται τα οικογενειακά επίδομα, οι πληρωμές εργατών εργαζομένων κατ' οίκον, οι εις είδος αμοιβές, οι αποζημιώσεις λόγω απελεύσεων, τα δώρα Χριστουγέννων και Πάσχα, οι εργοδοτικές εισφορές στους Οργανισμούς Κοινωνικών Ασφαλίσεων γενικά, οι πληρωμές λόγω μη λαμβανομένης κανονικής άδειας, το επίδομα λόγω κανονικής άδειας, ως και οι αναδρομικές πληρωμές.

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ. Στατιστικές εργασίας, (1963-1988)

Πίνακας Α. ΙΙ. 9

Μισθοί και τρέχουσες μεταβιβάσεις του δημοσίου προς ιδιώτες ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εθνικού εισοδήματος (ΑΕΕ), κατά την περίοδο 1958-1975, (απόλυτα μεγέθη σε τρεχ. τιμές & εκατ. δραχμές)

	Σύνολο μισθών- ημερο- μισθίων μη αγροτικών κλάδων	Ακαθάρι- στο Εθνικό Εισόδημα	Τρέχουσες μεταβι- βάσεις Δημοσίου προς ιδιώτες*	Μισθοί & ημερ/σθια μη αγρο- τικών κλάδων & τρέχουσες μεταβι- βάσεις Δημοσίου προς ιδιώτες	Μισθοί & ημερ/σθια μη αγρο- τικών κλάδων ως % του Ακαθά- ριστου Εθνικού Εισοδή- ματος	Τρέχουσες μεταβι- βάσεις Δημοσίου προς ιδιώτες*	Μισθοί & ημερ/σθια μη αγρο- τικών κλάδων & τρέχουσες μεταβι- βάσεις Δημοσίου ως % του ΑΕΕ	Τρέχουσες μεταβιβά- σεις Δημοσίου προς σύνολο μισθών * μη αγροτι- κών κλάδων
	(1)	(2)	(3)	(4)	(1/2)	(3/2)	(4/2)	(3/1)
1958	26577	85162	-	- 26577	31.2	-	-	-
1959	28371	88650	-	28371	32.0	-	-	-
1960	31406	95174	-	31406	33.0	-	-	-
1961	34231	107305	-	34231	31.9	-	-	-
1962	37332	113508	7609	44941	32.9	6.7	39.6	20.4
1963	40780	126409	8964	49744	32.3	7.1	39.4	22.0
1964	46648	142021	10448	57096	32.8	7.4	40.2	22.4
1965	53710	161586	12631	66341	33.2	7.8	41.1	23.5
1966	61384	178708	14772	76156	34.3	8.3	42.6	24.1
1967	68601	192731	17373	85974	35.6	9.0	44.6	25.3
1968	76794	207674	19712	96506	37.0	9.5	46.5	25.7
1969	85915	234027	21379	107294	36.7	9.1	45.8	24.9
1970	95913	263503	23816	119729	36.4	9.0	45.4	24.8
1971	107713	295299	26437	134150	36.5	9.0	45.4	24.5
1972	124814	339554	28634	153448	36.8	8.4	45.2	22.9
1973	150675	441301	32911	183586	34.1	7.5	41.6	21.8
1974	184408	530081	40326	224734	34.8	7.6	42.4	21.9
1975	226378	614383	-	226378	36.8	-	-	-
1958-63					32.2	6.9	39.5	21.2
1964-67					34.0	8.1	42.1	23.8
1968-73					36.2	8.8	45.0	24.1
1974-75					35.8	-	-	-
1958-74					34.4	8.2	43.1	23.4

* 0: τρέχουσες μεταβιβάσεις του δημοσίου προς ιδιώτες περιλαμβάνουν παροχές για πρόνοια (δηλαδή συντάξεις, παροχές ανεργίας, οικογενειακά επιδόματα, εργατικά ατυχήματα), για υγεία, (παροχές σσθενείας), και για εκπαίδευση.

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Εθνικοί λογαριασμοί της Ελλάδας

Κεφάλαιο 9

Η δυναμική της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας: μια απόπειρα ερμηνείας

Το κεφάλαιο αυτό έχει ως στόχο να διερευνήσει τη δυναμική της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, με την υπόθεση ότι η κεφαλαιακή συσσώρευση στην Ελλάδα αποτελεί το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των ταξικών συσχετισμών δύναμης στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας και στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα το ζήτημα που θα διερευνηθεί εδώ είναι το κατά πόσο η δυναμική του ελληνικού καπιταλισμού προσδιορίζεται καθοριστικά από την εξέλιξη των όρων κερδοφορίας των ελληνικών επιχειρήσεων και τις συνθήκες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, που καθορίζουν οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας.

Με στόχο, λοιπόν, να ανιχνεύσω -έστω και κατά προσέγγιση- τις μεταβολές στις συνθήκες κερδοφορίας των ελληνικών επιχειρήσεων και στους όρους επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας σε συσχέτιση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων τόσο στην Ελλάδα (υποκεφάλαιο 9.1) όσο και σ' άλλες χώρες (υποκεφάλαιο 9.2). Η ανάλυση αυτή θα επιτρέψει να εξιχνιαστούν - έστω και κατά προσέγγιση- οι επιπτώσεις που προκαλεί πάνω στο ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και στη ζήτηση για τα ελληνικά προϊόντα οι ισχύουσες θεσμικές μορφές της ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας. Κατόπιν, η ανάλυση εστιάζεται στις αλλαγές των όρων επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση που, εκτός από τη μισθιακή σχέση, προκαλούν οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων εντός του ελλαδικού χώρου (υποκεφάλαιο 9.3). Ακολουθεί μια απόπειρα καταγραφής της δυναμικής της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας (υποκεφάλαιο 9.4 και 9.5). Τέλος, επιχειρείται η σύνοψη των συμπερασματικών παρατηρήσεων που έχουν προκύψει από την ποσοτική ανάλυση που προηγήθηκε (υποκεφάλαιο 9.6).

Η προσέγγιση αυτή παρουσιάζει κατά τη γνώμη μου ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί διερευνά τη δυναμική της σταθερότητας και της κρίσης της ελληνικής οικονομίας, ως το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και του ταξικού συσχετισμού δυνάμεων τόσο στο εσωτερικό της Ελλάδας όσο και στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας, σε

αντιδιαστολή με τις περισσότερες μέχρι τώρα αναλύσεις, οι οποίες διερευνούν την ανάπτυξη και κρίση του ελληνικού καπιταλισμού, δίνοντας έμφαση, πότε στις σχέσεις οικονομικής, πολιτικής, και ιδεολογικής εξουσίας που εγγράφονται στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας, και πότε στις διεθνείς σχέσεις και στην παγκόσμια ταξική πάλη ¹.

Ωστόσο σ' αυτό το σημείο θέλω να επισημάνω ότι η παρούσα μελέτη δεν φιλοδοξεί να αποδώσει κατά τρόπο συνεκτικό το συνδυασμό των παραγόντων που επέτρεψαν τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα σε μια μακροχρόνια βάση ή των παραμέτρων που προκάλεσαν την μακροχρόνια οικονομική ύφεση από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Γιατί, η υλοποίηση ενός τέτοιου προγράμματος έρευνας προϋποθέτει μια διεξοδική ανάλυση στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, η οποία ξεπερνά τις δυνατότητες και τους στόχους της παρούσας διατριβής. Υπό το καθεστώς αυτού του περιορισμού, η έρευνα που ακολουθεί επιζητά απλώς να θέσει στη συζήτηση ένα προβληματισμό που να συνδέει τη δυναμική της σταθερότητας και κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας, ανοικτής στην παγκόσμια αγορά, με τους ταξικούς και πολιτικούς συσχετισμούς δυνάμεων που δημιουργούνται εντός αυτής όσο και στο εσωτερικό των άλλων χωρών.

Διερευνώντας τη δυναμική του ελληνικού καπιταλισμού, μέσα απ' αυτή την οπτική διαπιστώνω ότι η ελληνική οικονομία γνωρίζει μια ταχύρυθμη ανάπτυξη μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σε μια μακροχρόνια βάση, από τη στιγμή οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας εγγυώνται ένα σύνολο οικονομικών και κοινωνικών κανονικοτήτων, μέσα από τις οποίες τείνει να σταθεροποιείται από τη μια μεριά (αν όχι να βελτιώνεται) το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων, και από την άλλη να επικυρώνεται χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες η ελληνική παραγωγή από την κοινωνική ζήτηση.

Οι ελληνικές επιχειρήσεις τείνουν να εξασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό ποσοστό κέρδους χωρίς να αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα επικύρωσης της παραγωγής τους από την κοινωνική ζήτηση, από τη στιγμή που η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε συνάρτηση με την πρόοδο της εργατικής κατανάλωσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας, από τη μια μεριά, επιτρέπει να αντισταθμίζεται η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και να ελαχιστοποιούνται οι κίνδυνοι υποκατανάλωσης σε παγκόσμια κλίμακα, και από την άλλη η καθυστέρηση της σχέσης μισθωτής εργασίας σε συσχέτιση με την πρόοδο της παραγωγικότητας της εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας, καθιστά δυνατή τη διατήρηση (αν όχι την αναβάθμιση) της θέσης του ελληνικού

¹ Για μια πιο διεξοδική παρουσίαση, όπως επίσης και κριτική αξιολόγηση των προσεγγίσεων αυτών, βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 5 και κεφάλαιο 6.

κεφαλαίου στην παγκόσμια ιεραρχία των κεφαλαίων.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων τείνει να διατηρείται σταθερό (αν όχι να βελτιώνεται), καθώς αλλάζουν υπέρ του κεφαλαίου οι όροι εκμετάλευσης της εργασίας στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας και ταυτόχρονα εξασφαλίζεται (αν όχι αναβαθμίζεται) η θέση τους στην παγκόσμια ιεραρχία των κεφαλαίων. Η επικύρωση της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, από την άλλη, καθίσταται δυνατή σε μια μακροπρόθεσμη βάση, από την στιγμή που οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες επιτρέπουν την ελαχιστοποίηση των κινδύνων υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας, και ταυτόχρονα η άνοδος του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας καταλήγει να ενισχύει τελικά τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων. Οι ελληνικές επιχειρήσεις, παρά την "καθυστέρηση" της σχέσης μισθωτής εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας έναντι της προόδου της παραγωγικότητας της εργασίας, δεν φαίνεται να συναντούν ιδιαίτερες δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής τους από την κοινωνική ζήτηση, χάρη στο ευνοϊκό διεθνές περιβάλλον και τη βαθμιαία βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων.

Υπ' αυτό το πρίσμα υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι η ελληνική οικονομία κλονίζεται καθοριστικά το 1974, χωρίς προηγουμένως να αντιμετωπίζει κανένα σοβαρό πρόβλημα κερδοφορίας που να συνδέεται με τη κάμψη του ποσοστού εκμετάλευσης εντός του ελλαδικού χώρου, όπως συνέβη στις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού, ούτε επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, αφού η εκπληκτική αύξηση των εισοδημάτων των αυτοαπασχολούμενων, των αδήλων πόρων, σε συνδυασμό με τη βαθμιαία βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων και την ταχύρυθμη επέκταση των ελληνικών εξαγωγών εξασφάλιζαν τη διεύρυνση της εγχώριας αγοράς σε μια μακροχρόνια βάση: έτειναν, με άλλα λόγια, να εξουδετερώνουν τις όποιες ανισοροπίες θα γεννούσε, κάτω από διαφορετικές συνθήκες, η σχετική "καθυστέρηση" της μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας σε σύγκριση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων εντός της ελληνικής επικράτειας. Έτσι, ο ελληνικός καπιταλισμός περνάει από τα μέσα της δεκαετίας του '70 από μια φάση ανάπτυξης και δομικής σταθερότητας σε μια φάση κρίσης και αστάθειας, ανεξάρτητα τουλάχιστον αρχικά από τις μεταβολές των όρων παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας που προσδιόριζαν οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός του ελλαδικού χώρου μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, λοιπόν, κυριαρχεί η αντίληψη ότι η ελληνική

οικονομία εισέρχεται τη διετία 1974-1975 σε μια φάση οικονομικής κρίσης, λόγω της αντιστροφής της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας, η οποία προκαλείται κάτω από το συνδυασμό των επιπτώσεων που διεγείρει από τα μέσα της δεκαετίας του '60 η "όξυνση" της ταξικής πάλης σε παγκόσμιο επίπεδο. Η διεθνής οικονομική ύφεση, καθώς διεγείρει σοβαρές δυσκολίες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση που καταλήγουν να θέτουν υπό αμφισβήτηση το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων, φρενάρει καθοριστικά το 1974 την κεφαλαιακή συσσώρευση εντός της ελληνικής επικράτειας.

Μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, όμως, η κάμψη του ποσοστού κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και οι δυσκολίες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση επιτείνονται ακόμη περισσότερο εξαιτίας της βαθμιαίας υποβάθμισης της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων. Η επιβράδυνση της μεγένθυσης των αγορών, λόγω της διεθνούς οικονομικής ύφεσης, σε συνδυασμό με τη βαθμιαία απώλεια της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, που σηματοδοτεί η εξαιρετικά μεγάλη μείωση του βαθμού εκμετάλευσης της εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας μετά το 1974, επιδρούν αρνητικά πάνω στο ποσοστό κέρδους και στη διεθνή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων, και συνακόλουθα στη ζήτηση για τα ελληνικά προϊόντα. Παράγοντες που επιδεινώνουν κατά τρόπο διαρκή το επενδυτικό κλίμα στην Ελλάδα.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, ακόμη, η όξυνση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του ογδόντα εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα του συνδυασμού της μεγάλης διεθνούς οικονομικής ύφεσης (1979-1982) και της απώλειας της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων που σηματοδοτεί η εξαιρετικά μεγάλη κάμψη του ποσοστού εκμετάλευσης στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι η βαθμιαία απώλεια της θέσης του ελληνικού βιομηχανικού κεφαλαίου στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων που εκδηλώνεται τη δεκαετία του '80 πυροδοτεί ολοένα και μεγαλύτερα προβλήματα κερδοφορίας και ζήτησης για την ελληνική βιομηχανία, που καταλήγουν να μπλοκάρουν κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό, σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, την ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρείται ότι η υποβάθμιση της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας εξουτερώνει τις όποιες ευεργετικές επιδράσεις θα επέφερε πάνω στο ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και στους όρους επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, κάτω από άλλες συνθήκες, η βελτίωση των όρων εκμετάλευσης του κεφαλαίου και η συνακόλουθη

οικονομική ανάκαμψη στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας μετά το 1983.

Ο ελληνικός καπιταλισμός εξαιτίας της κληρονομημένης από το παρελθόν τεχνολογικής εξάρτησης αδυνατεί να προχωρήσει αποφασιστικά στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας που χρειάζεται άμεσα για να βελτιώσει τη θέση του στη διεθνή αγορά (μείωση του κόστους παραγωγής, βελτίωση ανταγωνιστικότητας κ.λ.π). Η εξαιρετικά υψηλή μείωση του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, η οποία, παρά τη στασιμότητα του πραγματικού μισθού, συνεχίζει να εκδηλώνεται μετά το 1985, δεν επιτρέπει την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας σε μια μακροχρόνια βάση, παρά την αύξηση των αδήλων πόρων.

Υπ' αυτή την έννοια, η προώθηση της αναδιάρθρωσης των βιομηχανικών δομών, με στόχο τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων, αποτελεί αναμφίβολα μια αναγκαστική επιταγή για την υπέρβαση της κρίσης της ελληνικής οικονομίας. Αναμφισβήτητα, η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών, των νέων παραγωγικών διαδικασιών και προϊόντων, των νέων μορφών ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων παρέχουν μια λύση στο σημερινό αδιέξοδο της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι οποιαδήποτε λύση είναι και θα παραμείνει προσωρινή, από τη στιγμή που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα εξακολουθεί να ταλαντεύεται ανάμεσα σε στρατηγικές οι οποίες, είτε στηρίζουν το ποσοστό κέρδους, είτε τη ζήτηση των προϊόντων, δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τη συνέχιση της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ακόμα και αν η ελληνική βιομηχανία καταφέρει να εξαλείψει την κρίση της παραγωγικότητας της εργασίας που την πλήττει άμεσα, πολύ σύντομα θα βρεθεί αντιμέτωπη με νέους περιορισμούς και ανισορροπίες που θα θέσουν υπ' άμεση απειλή την ανάπτυξη της, από τη στιγμή που δεν έχει επιτευχθεί η εδραίωση ενός νέου δυναμικού καθεστώτος συσσώρευσης, μια νέα μορφή συνολικής ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας.

9.1. Η "καθυστέρηση" της μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας έναντι της προόδου των παραγωγικών δυνάμεων στην Ελλάδα

Με στόχο να ανιχνεύσω -έστω και κατά προσέγγιση- τις μεταβολές στις συνθήκες κερδοφορίας των ελληνικών επιχειρήσεων και κατά ένα μέρος στους όρους επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, η ανάλυση εστιάζεται κατ' αρχήν στις μεταβολές των όρων εκμετάλευσης της εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας, σε σύγκριση με τις διεθνείς εξελίξεις. Ως έμμεσος δείκτης της εξέλιξης του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας χρησιμοποιείται ο λόγος των μεταβολών της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας ως προς αυτές του πραγματικού μισθού.

Υπ' αυτό το πρίσμα, κάθε αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας δεν εκλαμβάνεται εδώ ότι προκαλεί πάντοτε μια αύξηση του ποσοστού εκμετάλευσης, παρά μόνο στην περίπτωση που ο κανόνας εργατικής κατανάλωσης δεν μεταβάλλεται. Υπ' αυτή την έννοια, ο δείκτης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας ως προς τις μεταβολές του πραγματικού μισθού (όπως και κάθε δείκτη του ποσοστού εκμετάλευσης) δεν αποτελεί απλά ένα ενδεικτικό στοιχείο του βαθμού ωρίμανσης των παραγωγικών δυνάμεων ², αλλά τη συνθετική έκφραση της περισσότερο ή λιγότερο αντιφατικής δυναμικής των παραγωγικών δυνάμεων από τη μια μεριά και της μισθιακής σχέσης από την άλλη ³.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ όμως ότι η αύξηση του ποσοστού εκμετάλευσης στην Ελλάδα (ή σε οποιαδήποτε άλλη χώρα) θεωρείται ευνοϊκή για την ανάπτυξη του κεφαλαίου σ' αυτήν, παρά το γεγονός ότι ασκεί μια αντιφατική επιρροή για την κεφαλαιακή συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα. Γιατί, η μόνιμη "καθυστέρηση" του πραγματικού μισθού έναντι της προόδου της παραγωγικότητας της εργασίας σε μια χώρα, καθώς υποδεικνύει στην ουσία μια μεγαλύτερη μείωση της αξίας (ή της τιμής) των εγχωρίων προϊόντων ως προς τις μεταβολές της αγοραίας αξίας (ή της τιμής παραγωγής) που τείνουν να εκδηλώνονται παγκόσμια, προσδιορίζει θετικά το ποσοστό κέρδους και τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των προϊόντων αυτής. Γιατί, με άλλα λόγια, η άνοδος του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας στην Ελλάδα σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα καταλήγει να ενισχύει τη θέση των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων, και συνακόλουθα το ποσοστό κέρδους και τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των προϊόντων αυτής.

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, κάθε άνοδος ή κάμψη του ποσοστού εκμετάλευσης δεν καταλήγει πάντοτε να σκοντάφτει, όπως ισχυρίζονται, από τους θεωρητικούς της Ρύθμισης, στη μία ή στην άλλη αντίφαση, στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους ή στην υποκατανάλωση των εργαζομένων. Καθώς, η δυνατότητα επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση σε μια μακροχρόνια βάση δεν προϋποθέτει απαραίτητα την ελαχιστοποίηση των κινδύνων υποκατανάλωσης εντός των ορίων ενός Έθνους: από τη δυνατότητα ή όχι δυναμικής προσαρμογής των κλάδων του τομέα I και των κλάδων του τομέα II στο εσωτερικό μιας χώρας.

2 Εφόσον, μια τέτοια άποψη, όπως πολύ σωστά τονίζουν οι θεωρητικοί της Ρύθμισης θα σημαίνει ότι το σύνολο των αντιφάσεων που συνιστούν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής περιγράφεται αποκλειστικά και μόνο από το διάσημο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Βλέπε J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi,A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l' inflation: L'exemple francais*, Volume III, p.107, GORDES- CEPREMAP 1977.

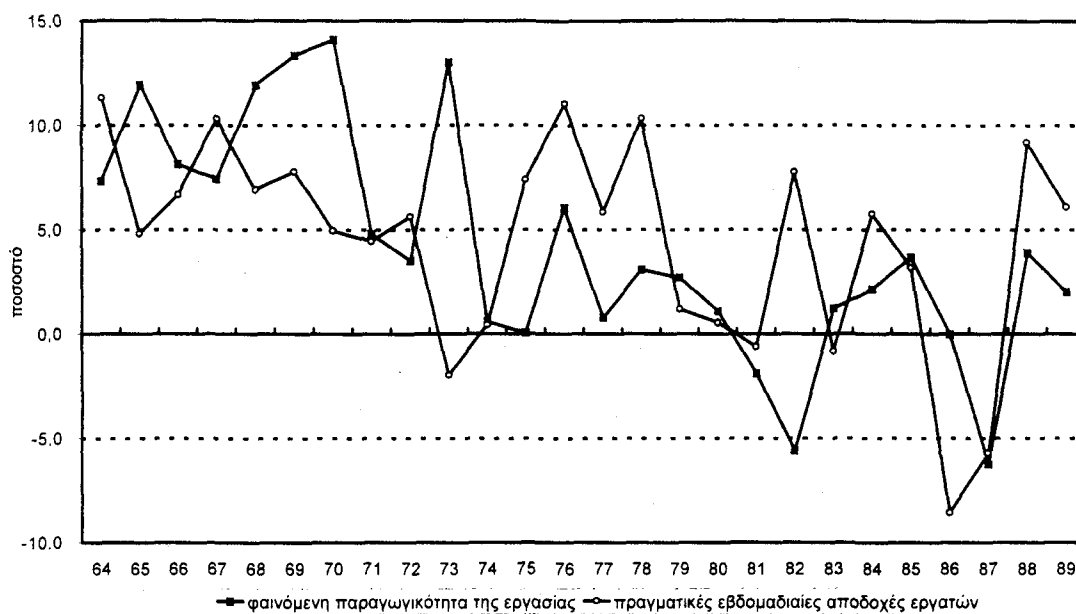
3 Βλέπε J.P.Benassy, R.Boyer, R.M.Gelpi,A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami, *Approches de l' inflation: L'exemple francais*, Volume III, p.108, GORDES- CEPREMAP 1977

Αντίθετα υποστηρίζεται ότι η σχετικά μεγάλη άνοδος του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας στο πλαίσιο μιας χώρας τείνει να ενισχύει το ποσοστό κέρδους, χωρίς να δημιουργούνται ιδιαίτερα πρόβληματα επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, από τη στιγμή που οι αντιφάσεις που δημιουργεί η σχετική καθυστέρηση της μισθωτής σχέσης σε σύγκριση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε μια χώρα μπορούν να επιλυθούν, μέσω του εξωτερικού εμπορίου, στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς. Η ύψωση του ποσοστού εκμετάλευσης, λοιπόν, εντός της ελληνικής επικράτειας θεωρείται ευνοϊκή για τη σταθερότητα της ελληνικής οικονομίας, από τη στιγμή που οι μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων σε συσχέτιση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας τείνουν να εξασφαλίζουν μια δυναμική εξισορρόπηση ανάμεσα στον τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής και στον τομέα μέσω κατανάλωσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας.

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ωστόσο, η "καθυστέρηση", της σχέσης μισθωτής εργασίας έναντι της προόδου των παραγωγικών δυνάμεων (κάμψη του ποσοστού εκμετάλευσης) θέτει ένα σοβαρό εμπόδιο για την ανάπτυξη του κεφαλαίου, όταν αυτή εκδηλώνεται στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας, γιατί η υπερανάπτυξη του τομέα I που θα αρχίζει να δεσπόζει στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας, αργά η γρήγορα θα οδηγήσει στο σταμάτημα της παραγωγής, στη διακοπή της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου σε συνολική κλίμακα. Η μόνιμη υποκατανάλωση των εργαζομένων, με άλλα λόγια, θέτει ένα σοβαρό εμπόδιο για την ανάπτυξη του κεφαλαίου, όταν αυτή κυριαρχεί στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες. Η δυνατότητα επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση προσδιορίζεται, λοιπόν, από τους όρους διαμόρφωσης των κοινωνικών αναγκών σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο: από το συσχετισμό δηλαδή των διαφόρων τάξεων στο εσωτερικό της εξεταζόμενης οικονομίας και στις άλλες χώρες.

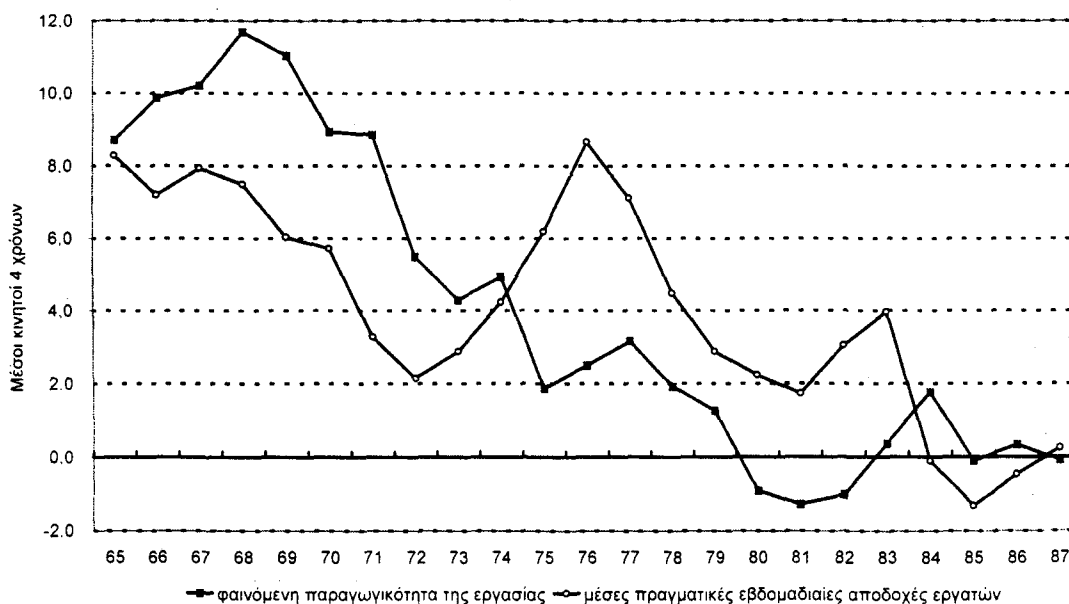
Διερευνώντας, μέσα απ' αυτή την οπτική, το λόγο της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας / πραγματικού μισθού στην Ελλάδα διαπιστώνω ότι στη μακροχρόνια περίοδο, από το 1964 ως το 1989, οι ρυθμοί ανάπτυξης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας και του πραγματικού μισθού είναι σχεδόν ίδιοι (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙΙ.1). Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι τη μακροχρόνια περίοδο κάποιοι ρυθμιστικοί μηχανισμοί τείνουν να συγκρατούν μια ορισμένη ισορροπία ανάμεσα στην ταχύτητα με την οποία αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις εντός της ελληνικής επικράτειας και στο ρυθμό σύμφωνα με τον οποίο διευρύνεται ο κανόνας κατανάλωσης των ελλήνων

Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ.1: Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας και μέσωσν πραγματικών αποδοχών εργατών στη μεγάλη βιομηχανία , 1964-1989

Πηγή: ΕΣΥΕ. Εθνικοί Λογαριασμοί. Ετήσιες Βιομηχανικές Ερευνες & Στατιστικές της Εργασίας

Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ. 2: Μέσοι κινητοί τεσσάρων χρόνων φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας και μέσωσν πραγματικών εβδομαδιαίων αποδοχών εργατών στη μεγάλη βιομηχανία, 1964-1990

Πηγή: ΕΣΥΕ. Εθνικοί Λογαριασμοί. Ετήσιες Βιομηχανικές Ερευνες & Στατιστικές της Εργασίας

εργατών 4.

Αν εξετάσει κάποιος, εντούτοις, πιο προσεκτικά τη διαχρονική εξέλιξη των δύο αυτών παραμέτρων, θα διαπιστώσει ότι η εναρμόνιση μεταξύ των δύο αυτών παραμέτρων δεν επιτυγχάνεται στη μακροχρόνια περίοδο χωρίς προστριβές. Απο το 1964 έως το 1989, μπορεί κανείς να διακρίνει τρεις (η τέσσερις) υπο-περιόδους, στις οποίες η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας και ο πραγματικός μισθός δεν παρουσιάζουν ισόρροπες μεταβολές.

-τα χρόνια 1964-1973, η αύξηση της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας (9.6%) ξεπερνά κατά μέσο όρο τη περίοδο αυτή (ιδιαίτερα απο το 1968 έως το 1973) τη μεταβολή των μέσων πραγματικών εβδομαδιαίων αποδοχών των εργατών στη μεγάλη βιομηχανία (βλ. διάγρ. Δ. ΙΙΙ. 1 και πίν. παραρτ. Α.ΙΙΙ.1). Στη φάση της ακμής, ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων στον ελλαδικό χώρο δεν εγγυάται μια *ex ante* προσαρμογή των πραγματικών μισθών στις αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας, όπως συνέβη στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες. Μέσω ενός ουσιαστικά ανύπαρκτου συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων θεσμοθετήθηκε μια άνιση διανομή των "κερδών" της παραγωγικότητας υπέρ του κεφαλαίου, η οποία εξασφάλιζε μια σταθερή άνοδο του βαθμού εκμετάλευσης της εργασίας (βλέπε σχετικά διάγραμμα Δ.ΙΙΙ.1 και Δ.ΙΙΙ.2).

-το χρονικό διάστημα 1974-1979, μεταβάλλονται οι ιστορικές συνθήκες που εξασφάλιζαν πριν το 1973 τη συμπίεση του μεριδίου εργασίας (L/Y) και συνακόλουθα την προοδευτική άνοδο του βαθμού εκμετάλευσης της εργασίας ⁵. Η αύξηση της πολιτικής, ιδεολογικής και συνδικαλιστικής ισχύος της εργατικής τάξης μετά την αποκατάσταση της αστικής δημοκρατίας, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του εργοστασιακού συνδικαλισμού, και την αμφισβήτηση σε λανθάνουσα μορφή του δεσποτισμού του κεφαλαίου μέσα στο χώρο της παραγωγής ⁶ θέτουν υπ' αμφισβήτηση την ισχύουσα μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, απο το 1975 έως και το 1978 μέσα απο την άνοδο του συνδικαλιστικού κινήματος, την αμφισβήτηση της εξουσίας του κεφαλαίου στο χώρο της παραγωγής και τη *de facto* κατάργηση των νομικού πλαισίου των συλλογικών διαπραγματεύσεων (η καθιέρωση των επιχειρησιακών συμβάσεων) λαμβάνει χώρα μια σημαντική ανατροπή στην αρχή καθορισμού του μισθού.

4 Μια παρόμοια συσχέτιση όσον αφορά τη μακροχρόνια περίοδο, οι ερευνητές της Ρύθμισης διαπιστώνουν ότι ισχύει στη Γαλλία.

5 Στην άποψη αυτή καταλήγουν επίσης ο Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου (1990), σελ 100, ο.π.π.

6 Βλέπε επίσης Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου (1990), σελ 98-100, ο.π.π.

Για πρώτη φορά ο πραγματικός μισθός αυξάνεται πιο γρήγορα από τη φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας (βλ. σχετικά διαγράμματα και πίν. παραρτ. Α.ΙΙΙ.1).

-τα πρώτα χρόνια του ογδόντα 1980 -1985, ο ρυθμός μεταβολής της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας αγγίζει τη στασιμότητα, ενώ οι μέσες εβδομαδιαίες αποδοχές των πραγματικών εισοδημάτων των εργατών εξακολουθούν να προσδεδύουν με σχετικά χαμηλό ρυθμό (της τάξης περίπου του 2.6% το χρόνο). Ο πληθωρισμός και η μείωση της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων όσον αφορά τον προσδιορισμό του ονομαστικού μισθού, που προκάλεσε η αύξηση της ανεργίας, επέτρεψε από το 1979 έως και το 1985 μια μεγαλύτερη προσαρμογή του πραγματικού μισθού στις μηδενικές σχεδόν αυξήσεις της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας ⁷. Ο ελληνικός καπιταλισμός καταφέρνει με αυτό το τρόπο να φρενάρει την εξαιρετικά μεγάλη μείωση του ποσοστού εκμετάλευσης που σημειωνόταν σταθερά στη πρώτη φάση της οικονομικής κρίσης 1975-1978 (βλ. διάγρ. Δ.ΙΙΙ.1, Δ.ΙΙΙ.2 και πίν. παραρτ. Α.ΙΙΙ.1).

-την τετραετία 1986-1989, φαίνεται να σηματοδοτείται μια πιο "ήπια" φάση της κρίσης ελληνικού καπιταλισμού εξαιτίας κυρίως της αναδιανομής του εισοδήματος σε βάρος των εργαζομένων. Μέσα από την πολιτική λιτότητας που επιβάλλεται από τη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, μετά το 1985, εγκαταλείποντας την κενυσιανή-σοσιαλδημοκρατική πολιτική, οι μέσες πραγματικές εβδομαδιαίες αποδοχές των εργατών στη μεγάλη βιομηχανία προσαρμόζονται πλέον στους μηδενικούς ρυθμούς αύξησης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙΙ.1, και σχετικά διαγράμματα Δ.ΙΙΙ.1, Δ.ΙΙΙ.2). Από την άλλη μεριά, στη φάση αυτή φαίνεται να αλλάζει βαθμιαία η μεταβολή στο συσχετισμό δυνάμεων μέσα στην παραγωγή υπέρ του κεφαλαίου, σταθεροποιείται η εργοστασιακή πειθαρχία, επιταχύνεται η αναδιάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας μέσα από την υποκατάσταση εργασίας από λειτουργίες του συστήματος των μηχανών και συνακόλουθα αυξάνεται το ποσοστό ανεργίας κ.λ.π. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, επιτυγχάνεται επί μια διετία (1985-1986) η σταθερότητα του δείκτη του ποσοστού εκμετάλευσης, χωρίς ωστόσο να φαίνεται ότι έχει λυθεί το πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας που συνδέεται με τη κρίση της παραγωγικότητας της εργασίας. Ενώ, οι συνθήκες εκμετάλευσης της εργασίας αρχίζουν να επιδεινώνονται και πάλι εις βάρος του κεφαλαίου από το 1987 και πέρα.

Για να συνοψίσω, ο δείκτης του ποσοστού εκμετάλευσης εντός της ελληνικής επικράτειας αυξάνεται από το 1964 έως και το 1973 (με εξαίρεση το 1967 και τη διετία 1971-1972), παραμένει σχεδόν σταθερός το 1974 και αρχίζει να μειώνεται κατά τρόπο

⁷ Σ' αυτή την περίοδο βλέπουμε ότι ο πληθωρισμός επηρεάζει θετικά τον προσδιορισμό του ποσοστού εκμετάλευσης.

ιδιαίτερα εντυπωσιακό επί μια τετραετία (1975-1978), ενώ τείνει να σταθεροποιείται τη επόμενη διετία 1979-1980. Μετά το 1981, όμως, εμφανίζονται από χρόνο σε χρόνο σοβαρές διακυμάνσεις. Ο δείκτης του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας συνεχίζει να μειώνεται μετά το 1981 έως το 1984, παραμένει σταθερός την επόμενη διετία 1985-1986 και αρχίζει να μειώνεται και πάλι σταθερά από το 1987 και μετά.

Αν συγκρίνει κάποιος την εξέλιξη αυτή του δείκτη του ποσοστού εκμετάλλευσης που πραγματοποιείται στην Ελλάδα με τις μεταβολές του αντίστοιχου δείκτη στις χώρες του ΟΟΣΑ θα διαπιστώσει τα εξής.

Η πολιτικοστρατιωτική συντριβή της Αριστεράς κατά την περίοδο 1944-49, οδήγησε στην ανάπτυξη ενός σταθερού προς όφελος του κεφαλαίου συσχετισμού δυνάμεων στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, η οποία επέτρεψε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μια εξαιρετική άνοδο του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας σε σύγκριση με τις διεθνείς εξελίξεις, ιδιαίτερα τη πενταετία 1968-1973. Ειδικότερα, όσον αφορά την περίοδο αυτή (1968-1973), η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων και κάθε μορφής (συνδικαλιστικής κ.α) ελευθερίας από τη χούντα προκάλεσε από τα μέσα της δεκαετίας του '60 (1968-1973) μια σταθερή προς όφελος του κεφαλαίου βελτίωση των όρων εκμετάλλευσης της εργασίας εντός του ελλαδικού χώρου, όταν ο δείκτης του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασίας σε πολλές δυτικές οικονομίες κάτω από την ένταση των κοινωνικών αγώνων τείνει να παραμένει σταθερός -αν όχι να μειώνεται- (βλ. χώρες ΟΟΣΑ πίν. Π.ΙΙΙ.1). Η εξαιρετική αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασίας στην Ελλάδα σε σύγκριση με τα διεθνή πρότυπα, η οποία λαμβάνει χώρα υπ' αυτές τις συνθήκες και αντανakλά ουσιαστικά μια μεγαλύτερη μείωση της αξίας (ή της τιμής) των ελληνικών προϊόντων ως προς τις μεταβολές της αγοραίας αξίας (ή της τιμής παραγωγής) αυτών, τείνει να ενισχύει το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και ταυτόχρονα να διευκολύνει τη δυνατότητα επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, λόγω της βαθμιαίας ανόδου της διεθνούς ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων (βλ. σχετικές τιμές ελληνικών εξαγωγών / εξαγωγών ΟΟΣΑ, πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 15). Στη φάση της ακμής, η σχετική "καθυστέρηση" της σχέσης μισθωτής εργασίας σε αναφορά με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που θεσμοθετείται εντός του ελλαδικού χώρου μέσω ενός "εικονικού" συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων και των αυταρχικών καθεστώτων, εγγυάται, με άλλα λόγια, την προοδευτική αναβάθμιση της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, άνισης κυριαρχίας και επιρροής.

Πίνακας Π. ΙΙΙ. 1

Σύγκριση της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας και των πραγματικών μισθών των μισθωτών στη μεταποίηση των χωρών του ΟΟΣΑ, 1960-1990

Χωρες	Μέσες ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές								Μέσες ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές								Σύγκριση παραγωγικότητας εργασίας & μέσων πραγματικών αμοιβών **							
	Φαινόμενη παραγωγικότητα εργασίας στη μεταποίηση								Μέσες πραγματικές ωριαίες αμοιβές **								Σύγκριση παραγωγικότητας εργασίας & μέσων πραγματικών αμοιβών **							
	60-8	68-73	73-9	79-90	60-90	60-73*73-90*	60-8	68-3	73-9	79-90	60-90	60-73*73-90	60-8	68-3	73-9	79-90	60-90	60-73*73-90						
Ηνωμ. πολιτ.	3.2	3.5	0.9	-	2.7	3.4	-	1.5	1.3	-	-1.0	0.3	1.4	-	1.7	2.2	-	-	2.4	1.9	-			
Ιαπωνία 1	11.1	9.3	4.5	4.6	7.1	10.2	4.6	5.2	9.7	1.7	1.6	3.9	7.5	1.7	5.6	-0.4	2.8	3.0	3.1	2.6	2.9			
Γερμανία	4.5	4.5	3.1	1.1	2.9	4.5	2.1	5.0	5.8	2.4	1.4	3.3	5.4	1.9	-0.5	-1.2	0.7	0.3	-0.4	-0.9	0.2			
Γαλλία 2	6.8	5.8	3.7	2.4	4.4	6.3	3.1	4.0	5.3	3.7	0.9	3.0	4.7	2.3	2.7	0.5	0.0	1.5	1.4	1.6	0.7			
Αγγλία	3.4	3.9	0.6	-	3.1	3.7	-	-	3.7	0.9	2.3	-	-	1.6	-	0.2	-	0.3	-	-	-			
Ιταλία 2,3	7.2	6.4	5.3	3.8	5.4	6.8	4.6	3.9	9.0	5.2	0.7	3.8	6.5	3.0	3.2	-2.4	0.1	3.1	1.5	0.4	1.6			
Καναδά	4.1	4.6	1.3	1.6	2.7	4.4	1.5	2.3	3.6	2.2	-0.2	1.6	3.0	1.0	1.8	1.0	-	0.9	1.8	1.1	1.4	0.5		
Σύνολο	4.6	4.8	2.5	3.1	3.7	4.7	2.8	-	4.5	1.5	0.6	-	-	1.1	-	0.3	1.0	2.5	-	-	1.7			
Αυστρία 2	5.2	5.5	-	2.4	-	5.4	-	-	5.8	3.7	1.5	-	-	2.6	-	-0.3	-	0	.9	-	-	-		
Βέλγιο 4	4.9	7.0	5.6	4.7	5.3	6.0	5.2	4.7	7.2	3.8	0.2	3.3	6.0	2.0	0.2	-0.2	1.7	4.5	1.9	0.0	3.1			
Δανία	5.0	3.4	3.1	-	-	4.2	-	-	-	3.1	0.5	-	-	1.8	-	-	0.0	-	-	-	-			
Φιλανδία	4.2	3.6	2.5	3.5	3.5	3.9	3.0	2.9	6.9	1.3	2.2	3.0	4.9	1.8	1.3	-3.1	1.2	1.3	0.5	-0.9	1.2			
Ελλάδα	7.1	7.8	2.7	0.7	3.4	7.5	1.0	-	4.2	6.9	1.3	-	-	4.1	-	3.5	-	3.9	-	-	3.0			
Ισλανδία 3	-	-	1.6	-	2.6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Ιρλανδία	-	-	-	-	-	-	-	3.7	6.3	4.3	0.9	3.2	5.0	2.6	-	-	-	-	-	-	-			
Λουξεμβούργο	-	-	1.6	-	3.4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Κάτω Χώρες 5	6.2	9.5	3.9	-	-	7.9	-	-	-	2.1	0.1	-	-	1.1	-	-	1.8	-	-	-	-			
Νορβηγία	3.3	-	0.5	2.0	-	-	-	3.5	3.6	3.6	0.9	2.6	3.6	2.3	-0.2	-	-	3.0	1.1	-	-			
Πορτογαλία 3	8.2	8.6	-	-	-	8.4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Ισπανία 3,6	7.2	-	-	-	-	-	-	-	7.6	8.2	2.1	-	-	5.1	-	-	-	-	-	-	-			
Σουηδία 7	5.2	5.4	1.2	2.4	3.4	5.3	1.8	-	-	1.2	0.3	-	-	0.8	-	-	0.0	2.1	-	-	1.0			
Ελβετία	-	-	-	-	-	-	-	1.8	1.9	0.9	0.7	1.3	1.9	0.8	-	-	-	-	-	-	-			
Τουρκία	7.1	5.5	-	-	-	6.3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Μικρές χώρες Ευρώπης	5.9	7.2	2.7	1.9	4.0	6.6	2.3	-	-	3.8	1.1	-	-	2.5	-	-	1.1	0.8	-	-	0.1			
Αυστραλία 8	-	2.5	2.7	-	2.9	-	-	-	-	-	-0.7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Ν. Ζηλανδία 9	-	-	-	-	-	-	-	0.2	4.6	-0.1	-1.8	0.1	2.4	1.0	-	-	-	-	-	-	-			
Σύν. μικρών χωρών	5.9	7.2	2.7	1.9	4.0	6.6	2.3	-	-	-	0.8	-	-	-	-	-	-	1	.1	-	-			
ΕΟΚ	5.1	5.6	3.1	2.5	3.8	5.4	2.8	-	-	3.3	1.3	-	-	2.3	-	-	0.2	1.2	-	-	0.5			
ΟΟΣΑ: Ευρώπης	5.1	5.5	3.0	2.3	3.7	5.3	.65	-	-	3.1	1.3	-	-	2.2	-	-	0.1	1.0	-	-	0.4			
ΟΟΣΑ - ΗΠΑ	5.5	6.1	3.2	2.9	4.2	5.8	.05	-	-	-	1.3	-	-	-	-	-	-	1	.6	-	-			
Σύν. ΟΟΣΑ	4.7	5.0	2.5	2.9	3.7	4.9	2.7	-	-	-	0.6	-	-	-	-	-	-	2	.3	-	-			

* Οι ανωτέρω μέσοι όροι υπολογίστηκαν βάση των δημοσιευμένων στοιχείων του ΟΟΣΑ, ** Μέσες πραγματικές αποδοχές που πληρώνονται ημερησίως ανά ώρα εργασίας σε κάθε μισθωτό απασχολούμενο : Βασικός μισθός, υπερωρίες και τακτικές συμπληρωματικές αποδοχές που καταβάλλονται σε όλους τους εργαζόμενους ή σε κάποιες κατηγορίες εργαζομένων (εξαιτίας διακοπών, αρώστειας, κτ).

1 Μηνιαίες αποδοχές, 2 μέσο ποσοστό ωριαίου μισθού στο σύνολο της βιομηχανίας, 3 η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας αναφέρεται στη μεταποίηση και στα ορυχεία, 4 οι μέσες πραγματικές αμοιβές των μισθωτών στα ορυχεία, μεταποίηση, μεταφορές, 5 η παραγωγικότητα της εργασίας στη μεταποίηση, στα ορυχεία, στον ηλεκτρισμό, στο γκάζι και στο νερό, 6 οι μέσες πραγματικές αποδοχές των μισθωτών στο σύνολο των δραστηριοτήτων εκτός από τις δημόσιες υπηρεσίες και την γεωργία, 7 οι πραγματικές αποδοχές των μισθωτών στα ορυχεία και στη μεταποίηση, 8 οι πραγματικές αποδοχές των μισθωτών στο σύνολο δραστηριοτήτων, 9 ποσοστό μέσου εβδομαδιαίου μισθού στο σύνολο δραστηριοτήτων.

Πηγή: OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Αντίθετα, η μετάβαση από το "κράτος των εθνικοφρόνων" στο "κράτος δικαίου" που επιτελείται μετά το 1974 πυροδοτεί μια αρκετά δυσμενή εξέλιξη για την ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Ο δείκτης του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας αρχίζει μετά το 1974 να πέφτει κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό, τη στιγμή που στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ ο δείκτης του ποσοστού εκμετάλευσης, μέσα από μια ολομέτωπη επίθεση ενάντια στον (άμεσο ή έμεσο) μισθό, επιτυγχάνεται να διατηρείται σταθερός. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η διεθνής ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων αρχίζει να υποχωρεί προοδευτικά, με αποτέλεσμα όλο και μεγαλύτερα τμήματα της εγχώριας ζήτησης να αναπροσανατολίζονται προς εισαγόμενα προϊόντα. Η όξυνση της ταξικής πάλης εντός της ελληνικής επικράτειας, σε συνδυασμό με τους κλυδωνισμούς που επιφέρει πάνω στην ελληνική οικονομία η διεθνής οικονομική ύφεση και η κληρονομημένη από το παρελθόν τεχνολογική, εμπορική και οικονομική εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού καταλήγουν να θέτουν υπο σοβαρή αμφισβήτηση τη θέση του ελληνικού κεφαλαίου στη διεθνή αγορά: τη διεθνή ανταγωνιστικότητα (βλ. σχετικές τιμές ελληνικών εξαγωγών/ εξαγωγών ΟΟΣΑ στο πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 15) και το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων. Η απώλεια της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στην διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων, λοιπόν, που σηματοδοτεί η εξαιρετικά μεγάλη επιδείνωση των όρων εκμετάλευσης της εργασίας εις βάρος του κεφαλαίου μετά το 1974 εντός του ελλαδικού χώρου και η οποία καθρεπτίζεται μέσα από την αδιάκοπη απαξίωση του εθνικού νομίσματος ¹, τα αυξανόμενα ελλείματα στο ισοζύγιο πληρωμών και την επακόλουθη συστηματική προσφυγή στο διεθνή δανεισμό, διεγείρει ολοένα και μεγαλύτερα προβλήματα κερδοφορίας και ζήτησης για τις ελληνικές επιχειρήσεις. Ενώ, η "επιτάχυνση" της εργατικής κατανάλωσης έναντι της προόδου των παραγωγικών δυνάμεων στον ελλαδικό χώρο, παρ' ότι εξακολουθεί να ενισχύει τη δυναμική της εγχώριας αγοράς, και ειδικότερα, από την άποψη των δύο τομέων παραγωγής, τη ζήτηση για μέσα κατανάλωσης και συνακόλουθα την ανάπτυξη του τομέα ΙΙ δεν μπορεί, λόγω της κληρονομημένης από το παρελθόν τεχνολογικής εξάρτησης, να διεγείρει σοβαρές πολλαπλασιαστικές επιδράσεις που θα προωθούσαν μια σοβαρή ανάκαμψη της επενδυτικής δραστηριότητας.

Παρά τη θεαματική "συρρικνωση" των αυξήσεων του πραγματικού μισθού στη

¹ Οι Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου υποστηρίζουν ότι αρχίζει να επικρατεί μια πραγματική υποτίμηση της δραχμής, η οποία συντελείται εξαιτίας της ονομαστικής υποτίμησης της δραχμής που υπερκάλυψε το άθροισμα της μείωσης των διεθνών τιμών εξαγωγών και του εγχώριου πληθωρισμού. Η πραγματική υποτίμηση της δραχμής δεν είναι τίποτα άλλο από την άλλη όψη της υστέρησης της παραγωγικότητας της εργασίας του ελληνικού καπιταλισμού έναντι των ανταγωνιστριών χωρών. Βλέπε Γ. Μηλιός, Η. Ιωακείμογλου, "Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού" και το ισοζύγιο πληρωμών", σελ 107, ο.π.

δεκαετία του '80, ο δείκτης του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας, εξακολουθεί στη φάση αυτή να μειώνεται κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα (βλ. πίν. Π. ΙΙΙ. 1). Μέσα σ' ένα διεθνές ασφυκτικό περιβάλλον που οξύνεται η οικονομική ύφεση (1979-1982), ο ανταγωνισμός στις ευρωπαϊκές αγορές των προϊόντων της Νοτιανατολικής Ασίας, συρρικνώνεται το διεθνές εμπόριο, και σταματά η μεγένθυση των αγορών, η σημαντική υστέρηση της παραγωγικότητας της εργασίας που σημειώνεται στην Ελλάδα έναντι της παραγωγικότητας των ανταγωνιστριών χωρών σε συνδυασμό με τη σταδιακή μείωση του προστατευτισμού στο πλαίσιο ένταξης στην ΕΟΚ (προοδευτική μείωση των δασμών και σταδιακή κατάργηση των εξαγωγικών επιδοτήσεων) οδηγεί σε μια ολοένα και μεγαλύτερη κάμψη της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων (ακόμη και μέσα στην εθνική αγορά) (βλ. σχετικές τιμές ελληνικών εισαγωγών/εγχωρίων προϊόντων στο πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 14, και ελληνικών εξαγωγών / εξαγωγών ΟΟΣΑ στο πίνακα Α. ΙΙΙ. 15) και σε μια ολοένα και μεγαλύτερη αμφισβήτηση του ποσοστού κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων.

Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, τα χρόνια 1986-1989, παρά τη συνεχιζόμενη ανάκαμψη της οικονομικής μεγένθυσης σε διεθνές επίπεδο, η οποία αρχίζει από το 1983 και φαίνεται να διαρκεί έως το 1989, εξακολουθούν να σηματοδοτούνται από μια εξαιρετική υψηλή επιδεινωση των όρων εκμετάλευσης της εργασίας εις βάρος του κεφαλαίου σε διεθνή σύγκριση, από μια βαθμιαία απώλεια (σε πραγματικούς όρους) της θέσης του ελληνικού βιομηχανικού κεφαλαίου στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων, η οποία συνεχίζει να πυροδοτεί σοβαρά προβλήματα κερδοφορίας και ενεργούς ζήτησης για την ελληνική βιομηχανία.

Η εξέλιξη αυτή του δείκτη του ποσοστού εκμετάλευσης, σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, προσδιορίζει καθοριστικά το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και τη δυνατότητα επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση. Ωστόσο, το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων όπως και η ζήτηση για τα ελληνικά προϊόντα, εκτός από τις κανονικότητες που εγγυώνται οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων στον ελλαδικό χώρο, σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα εξαρτώνται επίσης από την τάση του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες.

Για να καταλήψει κανείς, με άλλα λόγια, σε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα, όσον αφορά την εξέλιξη των όρων κερδοφορίας ή ζήτησης των ελληνικών επιχειρήσεων, οφείλει να λάβει υπόψη επιπλέον τις μεταβολές των όρων εκμετάλευσης της εργασίας που τείνουν να διαμορφώνονται στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας, την επίδραση, με άλλα λόγια, της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας πάνω στο ποσοστό κέρδους των

ελληνικών επιχειρήσεων και στη δυνατότητα επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση.

9.2 Η επέκταση της εργατικής κατανάλωσης έναντι της προόδου της παραγωγικότητας της εργασίας σε άλλες χώρες

Η εξέλιξη του ποσοστού εκμετάλευσης στις άλλες χώρες εξετάζεται εδώ, με την υπόθεση ότι η αύξηση του ποσοστού εκμετάλευσης σε παγκόσμια κλίμακα δεν είναι πάντοτε ευνοϊκή για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Καθώς, η αντιστάθμιση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και η ελαχιστοποίηση ταυτόχρονα των κινδύνων υποκατανάλωσης σε παγκόσμια κλίμακα αποτελούν αναγκαστική επιταγή για τη σταθερότητα του ποσοστού κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και τη δυνατότητα σε μια μόνιμη βάση επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση (βλ. προηγουμένως κεφάλαιο 4).

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, οποιαδήποτε ανοδική ή πτωτική κίνηση του ποσοστού εκμετάλευσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας είναι ικανή να μπλοκάρει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου στην Ελλάδα (όπως και στις υπόλοιπες καπιταλιστικές οικονομίες). Η ύψωση, είτε η πτώση του ποσοστού εκμετάλευσης σε παγκόσμια κλίμακα καταλήγει να σκοντάφτει στη μια ή στην άλλη αντίφαση: πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους ή κρίση πραγματοποίησης, η οποία απειλεί τελικά τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου στην Ελλάδα.

Για παράδειγμα, η πτώση του ποσοστού εκμετάλευσης σε παγκόσμια κλίμακα κάνει να εκδηλωθεί μια πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες, η οποία ακρωτηριάζοντας τη διεθνή αγορά, καταλήγει να συμπιέζει το ιστορικά διαμορφωμένο ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων, ανεξάρτητα τουλάχιστον αρχικά απο τις συνθήκες εκμετάλευσης της εργασίας στον ελλαδικό χώρο. Απο την άλλη μεριά, η ύψωση του ποσοστού εκμετάλευσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας, αρχικά ευνοϊκή για το κεφάλαιο, καταλήγει σε μια κρίση υποκατανάλωσης, η οποία διεγείρει σοβαρές δυσκολίες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση και θέτει υπ' αμφισβήτηση το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων. Η αύξηση του ποσοστού εκμετάλευσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας σε μια μακροχρόνια βάση, καταλήγει να μπλοκάρει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου στην Ελλάδα, καθώς η τάση της παραγωγής των μέσων παραγωγής να ξεπερνά διαρκώς την παραγωγή των μέσων κατανάλωσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας, οδηγεί αργά ή γρήγορα στο σταμάτημα της παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, παρά την αύξηση

του ποσοστού εκμετάλευσης στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες, η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου στην Ελλάδα θα σκοντάψει τελικά πάνω στην "αδυναμία" πραγματοποίησης της συνολικής παραγωγής των μέσων κατανάλωσης σε διεθνή κλίμακα (βλ. προηγουμένως κεφάλαιο 4).

Για να συνοψίσω, ο λόγος της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας \ πραγματικού μισθού (όπως και οποιοσδήποτε άλλος δείκτης του ποσοστού εκμετάλευσης) που τείνει να σημειώνεται στις άλλες χώρες θεωρείται ότι ασκεί μια αντιφατική επιρροή για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.

Εξετάζοντας, λοιπόν, υπ' αυτό το πρίσμα τη διαχρονική εξέλιξη του λόγου της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας/ πραγματικού μισθού στη μεταποίηση των χωρών του ΟΟΣΑ διαπιστώνω κατ' αρχήν ότι απο το 1960 έως το 1968 ο δείκτης εκμετάλευσης της εργασίας αυξάνεται με σχετικά ψηλούς ρυθμούς στην Ιαπωνία (5.6 %), στην Ιταλία (3.2 %), στην Γαλλία (2.7 %), ενώ εμφανίζει μια μικρότερη άνοδο στις ΗΠΑ (1.7 %), στον Καναδά (1.8 %) και στην Φιλανδία (1.3 %) και παραμένει σχεδόν αμετάβλητος στο Βέλγιο (0.2 %), στην Πορτογαλία (-0.2) και στη Γερμανία (-0.5 %) (βλ. πίν. Π. ΙΙΙ. 1). Η αύξηση του δείκτη του ποσοστού εκμετάλευσης που σημειώνεται μέσα απ' αυτή τη συγκυρία στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ εμφανίζεται να επιδρά θετικά πάνω στο ποσοστό κέρδους που τείνει να διαμορφώνεται σε διεθνές επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα τείνει να περιορίζει τους κινδύνους υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας (με εξαίρεση βέβαια την Ιαπωνία, την Ιταλία και τη Γαλλία). Οι οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις στο εσωτερικό των χωρών του ΟΟΣΑ συνέβαλλαν απο το 1960-1968 προς την κατεύθυνση τόσο της σταθερότητας (άν όχι της αύξησης) του γενικού ποσοστού κέρδους όσο και ελαχιστοποίησης κατὰ κάποιο τρόπο των κινδύνων υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας. Απο την άλλη μεριά δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι οι αλλαγές στους κανόνες παραγωγής που σημειώνεται κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις σε παγκόσμιο επίπεδο στη φάση αυτή επέτρεψε μια πτωτική τάση των τιμών σε συνολική κλίμακα.

Αντίθετα μετά το 1968 σ' όλες σχεδόν τις χώρες για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία (όπως η Ιαπωνία, η Γερμανία, η Γαλλία, η Ιταλία, ο Καναδάς, το Βέλγιο, η Φιλανδία) σημειώνεται μια κατακόρυφη πτώση του λόγου της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας/ πραγματικού μισθού., ο οποίος σε αρκετές χώρες φτάνει να αγγίζει τα όρια της στασιμότητας (άν όχι να μειώνεται). Πιο συγκεκριμένα, ο δείκτης του ποσοστού εκμετάλευσης μειώνεται στην Ιταλία (-2.4 %), στη Φιλανδία (-3.1), στη Γερμανία (-1.2) στην Ιαπωνία (-0.4), στην Αυστρία (-0.3) και στο Βέλγιο (-0.2), ενώ παραμένει περίπου σταθερός στη Γαλλία (0.5 %) και στην Αγγλία (0.2%). Εξαίρεση στη

φάση αυτή αποτελούν οι ΗΠΑ (2.2%), ο Καναδάς (1.0%) και η Ελλάδα (3.5 %) στις οποίες ο εν λόγω δείκτης εξακολουθεί να αυξάνεται (βλ. πίν. Π . ΙΙΙ. 1). Η συγκυρία αυτή στις χώρες του ΟΟΣΑ επιδρά αρνητικά για την εξέλιξη των γενικών συνθηκών κερδοφορίας του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, ενώ απο την άλλη μεριά τείνει να διευκολύνει ιδιαίτερα την επικύρωση της παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση, αφού η ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών στις χώρες αυτές εμφανίζεται να ξεπερνά σχεδόν κάθε χρόνο την πρόοδο της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας. Η όξυνση της ταξικής πάλης στο εσωτερικό των χωρών αυτών απο τα μέσα της δεκαετίας του '60 μετέβαλλε εις βάρος του κεφαλαίου τους όρους εκμετάλλευσης της εργασίας και συνακόλουθα συνέβαλλε προς την εκδήλωση μιας πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας, η οποία φαίνεται να συνοδεύεται τουλάχιστον αρχικά απο ευνοϊκούς όρους επικύρωσης της παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση. Καθώς, η σχετικά μεγάλη επέκταση της εργατικής κατανάλωσης στις χώρες αυτές μετά το 1968 η οποία δείχνει να διαρκεί έως το 1973 συμβάλλει προς την κατεύθυνση της ελαχιστοποίησης των κινδύνων υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας.

Μετά το 1973, όμως, έως το 1979 ο δείκτης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας / πραγματικού μισθού εξακολουθεί να παραμένει περίπου σταθερός στον Καναδά (-0.9%), στην Αγγλία (-0.3%), στην Ιταλία (0.1%), στη Δανία (0.0%), στη Γαλλία (0.0%), στη Σουηδία (0.0%) στη Γερμανία (0.7 %). Αντίθετα μειώνεται σημαντικά στην Ελλάδα (-3.9%) και στη Νορβηγία (-3.0). Ενώ σημειώνει μια μέτρια αύξηση στην Ιαπωνία (2.8%), μικρότερη στις Κάτω Χώρες (1.8%) και ακόμη χαμηλότερη στο Βέλγιο (1.7%) και στη Φιλανδία (1.2 %) (βλ. πίν. Π. ΙΙΙ. 1). Με στόχο την ενίσχυση του ποσοστού κέρδους, προχωρούν προσδευτικά στην αναθεώρηση όλων των συστατικών στοιχείων της ισχύουσας μορφής ρύθμισης της μισθιακής σχέσης, η οποία διεγείρει σοβαρούς κινδύνους υποκατανάλωσης, και τροφοδοτεί μια τάση υπερανάπτυξης του τομέα Ι στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας. Απο τα μέσα της δεκαετίας του '70 σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ διεγείρονται έντονες δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση, λόγω του ολοένα και μεγαλύτερου ακρωτηριασμού της εργατικής κατανάλωσης που εγκαινιάζεται μετά το 1974. Ακόμη δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, η οποία άρχισε σε λανθάνουσα μορφή να κυριαρχεί ήδη απο το 1968 σε πολλές χώρες ώθησε τον πληθωρισμό σε απίθανα ύψη κατά τα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης (1974-1979).

Στη δεκαετία του '80 σ' όλες σχεδόν τις χώρες του ΟΟΣΑ, για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία αρχίζει και πάλι να ανεβαίνει ο δείκτης του ποσοστού του

εκμετάλευσης της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, ο λόγος της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας / πραγματικού μισθού αυξάνεται τη περίοδο αυτή στο Βέλγιο (4.5%), στην Ιταλία (3.1%), στην Ιαπωνία (3.0%), στις ΗΠΑ (2.4%), στη Σουηδία (2.1%), λιγότερο στον Καναδά (1.8%), στην Γαλλία (1.5%), και ακόμη λιγότερο στη Φιλανδία (1.3%), στη Νορβηγία (1.1%) και στην Αυστρία (0.9%) (βλ. πιν. Π. ΙΙΙ. 1). Εξαιρέση στη φάση αυτή αποτελούν η Ελλάδα και τη Γερμανία, στις οποίες ο εν λόγω δείκτης μειώνεται (σημαντικά στην πρώτη, σχεδόν ανεπαίσθητα στη δεύτερη). Η εντατική προσπάθεια από μεριάς του κεφαλαίου αναδιάρθρωσης της εργασιακής διαδικασίας, σε συνδυασμό με τη ολομέτωπη επίθεση ενάντια στον άμεσο και έμεσο μισθό, μεταβάλλει τις συνθήκες εκμετάλευσης της εργασίας προς όφελος του κεφαλαίου τη δεκαετία του '80, ενώ επιτείνει τις δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση. Η συγκυρία αυτή στις χώρες του ΟΟΣΑ συντελεί προς την κατεύθυνση της ανόδου (αν όχι της διατήρησης) του ποσοστού κέρδους σε παγκόσμια κλίμακα, διεγείροντας, όμως, σοβαρούς κινδύνους υποκατανάλωσης και συνακόλουθα τείνει να συμβάλλει προς την κατεύθυνση της υπερανάπτυξης του τομέα Ι στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις η αντιστάθμιση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους σε διεθνές επίπεδο, επέτρεψε τη συγκράτηση του πληθωρισμού, με αντίτιμο την άνοδο της ανεργίας.

Σ' αυτό το σημείο, όμως, θα ήθελα να παρατηρήσω ότι μέσα από την ποσοτική ανάλυση της διαχρονικής εξέλιξης του λόγου παραγωγικότητας της εργασίας / πραγματικού μισθού στις χώρες του ΟΟΣΑ που προηγήθηκε δεν ισχυρίζομαι ότι είναι δυνατόν να προσδιοριστούν οι όροι σταθερότητας και κρίσης της ανάπτυξης του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, αλλά εν μέρει μόνο κάποιες διαδικασίες που επέτρεψαν τη σταθερότητα (ή επέβαλλαν την κρίση) της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα. Για πολλούς λόγους η προηγούμενη ερευνητική απόπειρα δεν μπορεί να καταγράψει κατά συνεκτικό τρόπο την εξέλιξη των γενικών συνθηκών κερδοφορίας και επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση που διαμορφώνονται στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας².

² Πρώτον, γιατί μέσα από την ανάλυση αυτή δεν προσεγγίζεται η εξέλιξη της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, ούτε οι αλλαγές στην κατανομή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου στις διάφορες χώρες, στο σχετικό μέγεθος του συνολικού κεφαλαίου που αναλογεί στην κάθε χώρα. Δεύτερον, γιατί η προσέγγιση αυτή επικεντρώνεται στις οικονομικές τάσεις που επικρατούν στις χώρες του ΟΟΣΑ, χωρίς να εξετάζει τις εξελίξεις στις υπόλοιπες καπιταλιστικές οικονομίες που συμμετέχουν στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας.

Υπο το καθεστώς αυτού του περιορισμού καταλήγω στο συμπέρασμα ότι η δυναμική προσαρμογή των αυξήσεων του πραγματικού μισθού προς τις μεταβολές της παραγωγικότητας της εργασίας που θεσμοθετήθηκε μέσω του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες (φορντικό μοντέλο ανάπτυξης) επέφερε ευεργετικά αποτελέσματα για την ανάπτυξη του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, γιατί συνέβαλλε προς την κατεύθυνση της διατήρησης από τη μια μεριά του γενικού ποσοστού κέρδους και της ελαχιστοποίησης από την άλλη των κινδύνων υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας³. Αντίθετα, η κάμψη του ποσοστού εκμετάλευσης και η συνακόλουθη πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, η οποία έχει αρχίσει ήδη από το 1968 να εκδηλώνεται στις περισσότερες δυτικές οικονομίες είναι κατά ένα μέρος υπεύνητη για την αντιστροφή της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας μετά το 1974-1975. Σύμφωνα με τις εξεταζόμενες ενδείξεις, η τελευταία οικονομική κρίση δεν φαίνεται να πηγάζει από τις συσσωρευμένες ανισορροπίες που συνδέονται με τη μακροχρόνια "καθυστέρηση" της σχέσης μισθωτής εργασίας στις χώρες του ΟΟΣΑ, σε σύγκριση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Με άλλα λόγια, η διεθνής οικονομική ύφεση δεν προκλήθηκε εξαιτίας της "καθυστέρησης" της εργατικής κατανάλωσης έναντι της προόδου των παραγωγικών δυνάμεων στις χώρες του ΟΟΣΑ, αλλά μάλλον συνέβη το αντίστροφο.

Αν επιχειρήσει κάποιος να καταγράψει την οικονομική συγκυρία που οδήγησε στην ανοικτή κρίση του 1974-1975 θα διαπιστώσει τα εξής. Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, η οποία κάτω από την επίδραση της ταξικής πάλης εμφανίστηκε από τα μέσα

Τρίτον, γιατί στο πλαίσιο αυτής της διερεύνησης δεν καθίσταται δυνατόν να καταγραφούν οι επιπτώσεις που ασκεί πάνω στο γενικό ποσοστό κέρδους και στο επίπεδο της ενεργούς ζήτησης το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που διέπει τις διάφορες καπιταλιστικές οικονομίες (π.χ. η συγκεκριμένη μορφή άρθρωσης των μη καπιταλιστικών μορφών παραγωγής στις διάφορες χώρες, η αύξηση των μη παραγωγικά εργαζόμενων κλπ), εφόσον η ανάλυση εστιάζεται στις επιπτώσεις που σηματοδοτεί η συγκεκριμένη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

3 Ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων στις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες έπαιξε καθοριστικό ρόλο για τη σταθερότητα σε μια μακροχρόνια βάση της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Το σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων προσδιόριζε μια *ex ante* προσαρμογή του πραγματικού μισθού στην πρόοδο της παραγωγικότητας της εργασίας, η οποία επέτρεπε την παράλληλη μεταμόρφωση των κανόνων παραγωγής και των κανόνων κατανάλωσης στις χώρες αυτές. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, έτεινε από τη μια μεριά να αντισταθμίζεται η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και περιορίζονται οι κίνδυνοι υποκατανάλωσης σε παγκόσμια κλίμακα, και από την άλλη να διατηρείται η θέση του κεφαλαίου των χωρών αυτών στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων. Η διατήρηση της θέσης του κεφαλαίου μιας χώρας στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων σήμαινε ότι τα κεφάλαια των χωρών αυτών, τα οποία, μέσω ενός συγκεκριμένου συστήματος ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων, τείνουν να προσαρμόζονται στις αλλαγές των κοινωνικών συνθηκών παραγωγής που σημειώνονται στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας, θα συνεχίζουν *ceteris paribus* να λειτουργούν στο πλαίσιο της εγχώριας ή διεθνούς αγοράς, χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα κερδοφορίας ή ζήτησης.

της δεκαετίας του '60 σε πολλές καπιταλιστικές μητροπόλεις είχε ως αποτέλεσμα να διεγείρει ήδη από το 1968 -πριν από την πρώτη ύψωση των τιμών του πετρελαίου- έντονες πληθωριστικές πιέσεις και έθεσε υπ' άμεση απειλή τα ισοζύγια εξωτερικών πληρωμών των χωρών όπως και τις διεθνείς ισοτιμίες των νομισμάτων. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, με στόχο την εξισορρόπηση, οι κυβερνήσεις των περισσότερων δυτικών οικονομιών εγκατέλειψαν προοδευτικά τις μακροοικονομικές πολιτικές κενσιανής έμπνευσης και έλαβαν μια σειρά περιοριστικών νομισματικών μέτρων, μέσω των οποίων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βεργόπουλος, για την αντιμετώπιση του πληθωρισμού προβλήθηκε η μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και για την εξάλειψη των εξωτερικών ελλειμάτων προτάθηκε η συρρίκνωση της συνολικής εσωτερικής ζήτησης. Για να αμυνθούν μπροστά στη διεθνή πίεση, οι κυβερνήσεις των περισσότερων δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών εγκαινιάζουν μια "ολέθρια" διαδικασία υποτιμήσεων, εφαρμόζουν τεχνικές ανατίμησης των χρηματιστικών αξιών σε διεθνές επίπεδο (διεθνής "μάχη" των επιτοκίων)⁴, και παίρνουν μια σειρά περιοριστικών νομισματικών μέτρων ("σύγκρουση" μέσω των πιστωτικών περιορισμών), τα οποία επιταχύνουν ακόμη περισσότερο την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, τις πληθωριστικές πιέσεις, και τον ακρωτηριασμό της παγκόσμιας αγοράς. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις επιταχύνεται η τάση για επιβράδυνση που είχε ήδη αρχίσει εκδηλώνεται από τα μέσα της δεκαετίας του '60, και το υφεσιακό κλίμα μεταδίδεται σε κάθε άκρη της γής.

Από την άλλη μεριά, η γενικευμένη εφαρμογή των "αποθερμαντικών μέτρων" από πλευράς των περισσότερων δυτικών οικονομιών από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 προκάλεσε την αντίδραση των πετρελαϊκών χωρών. Οι πετρελαιοκές χώρες, προκειμένου να αμυνθούν απέναντι στη διεθνή οικονομική συγκυρία η οποία είχε λάβει ήδη τη συστατική κατεύθυνση, προχωρούν το Δεκέμβριο του 1973 στην άνοδο των τιμών του πετρελαίου. Η αιφνίδια αύξηση της τιμής του πετρελαίου ήταν η "απάντηση" των πετρελαιοικών χωρών απέναντι στην προβλεπόμενη μείωση της ζήτησης που θεωρούσαν ότι θα προκαλέσει αναπόφευκτα η επιβολή των "αποθερμαντικών μέτρων" από πλευράς των περισσότερων δυτικών οικονομιών⁵. Το "πετρελαιοικό σοκ" δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσει, όπως διατείνονται ορισμένοι παρατηρητές, μια νέα διεθνή κατάσταση. Πίσω από τη λήψη των "αποθερμαντικών" μέτρων στις δυτικές οικονομίες και την αιφνίδια ανατίμηση των τιμών του πετρελαίου που ακολούθησε κρυβόταν η κρίση κεφαλαιοκρατικής υπερσυσσώρευσης που έπλητε από μέσα της δεκαετίας του '60 τις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες.

4 Κ. Βεργόπουλος, σελ. 62-65, ο.π., Αθήνα 1986

5 Η άποψη αυτή υποστηρίζεται από τον Κ. Βεργόπουλο, στο βιβλίο του "η απο-ανάπτυξη σήμερα, δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη", σελ. 69, ο.π.

Η θεαματική άνοδος των τιμών του πετρελαίου το Δεκέμβριο του 1973 επιτάχυνε επίσης την τάση για επιβράδυνση που είχε ήδη αρχίσει να εκδηλώνεται από το 1968 σε πολλές δυτικές οικονομίες λόγω της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και των αποθερμαντικών μέτρων που την ακολούθησαν : επιτάχυνε την άνοδο των τιμών των βιομηχανικών εισροών σε παγκόσμια κλίμακα, τη συστολή της ενεργούς ζήτησης, την πτώση του ποσοστού κέρδους, και όξυνε τα προβλήματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών των χωρών. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η διεθνής οικονομία εισέρχεται μετά το 1974 σ' ένα "φαύλο κύκλο", από τον οποίο δεν έχει καταφέρει να ξεφύγει μέχρι σήμερα. Στασιμότητα των επενδύσεων, οικονομική ύφεση, άνοδος του πληθωρισμού και της ανεργίας, ακρωτηριασμός της παγκόσμιας αγοράς και συστολή του διεθνούς εμπορίου χαρακτηρίζουν την παγκόσμια οικονομία μετά το 1974 (βλ. κεφάλαιο 7). Ωστόσο ο βαθμός και η ένταση της κρίσης δεν είναι ίδια ούτε στο χώρο ούτε στο χρόνο. Μετά το 1974 σημειώνονται σοβαρές διακυμάνσεις. Η οικονομική δυσπραγία, για παράδειγμα, οξύνεται σε διεθνές επίπεδο από το 1979 έως και το 1982, καθώς μετά τη δεύτερη ανατίμηση των τιμών του πετρελαίου τάσεις απο-επένδυσης κυριαρχούν στις περισσότερες χώρες. Οι δυσμενείς αυτές τάσεις παραχωρούν τη θέση τους από το 1983 σε μια μέτρια ανάκαμψη των επενδύσεων, από τη στιγμή που, μέσω της σοβαρής συγκράτησης του πραγματικού μισθού στις περισσότερες δυτικές οικονομίες, επιτυγχάνεται κατά κάποιο τρόπο να αντισταθμίζεται η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και να περιορίζεται συνακόλουθα η άνοδος του πληθωρισμού.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι η παγκόσμια οικονομία δεν έχει ανακαλύψει έως σήμερα, παρά τη μέτρια ανάκαμψη των επενδύσεων μετά το 1983, ένα νέο βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης, (όπως με το φορντισμό). Αλλωστε δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι η μείωση του πληθωρισμού συντελέστηκε στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες με αντίτιμο την αύξηση της ανεργίας (βλ. κεφάλαιο 7). Ακόμη και σήμερα δεν φαίνεται να υπάρχει καμιά βιώσιμη λύση που θα επιτρέψει να ευδοκιμήσει η κεφαλαιακή συσσώρευση χωρίς σοβαρές διακυμάνσεις σε μια μακροχρόνια βάση. Από τη στιγμή που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα εξακολουθεί να ταλαντεύεται ανάμεσα σε λύσεις οι οποίες, είτε ενισχύουν το ποσοστό κέρδους είτε τη ζήτηση (των μισθωτών), και κατά συνέπεια δεν μπορεί να εξασφαλίσει τη συνέχιση της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Μετά το 1974-1975, η κεφαλαιακή συσσώρευση στις περισσότερες δυτικές οικονομίες φαίνεται να σκοντάφτει στις ολοένα και μεγαλύτερες δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση που διεγείρονται βαθμιαία στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας, ως αποτέλεσμα του προοδευτικού ακρωτηριασμού της επέκτασης του κανόνα εργατικής κατανάλωσης αρχικά τουλάχιστον στις φορντικές οικονομίες και αργότερα σ' όλο τον κόσμο.

Ανεξάρτητα πάντως απ' αυτές τις γενικές παρατηρήσεις σύμφωνα με τις προηγούμενες εξεταζόμενες ενδείξεις διαπιστώνω όσον αφορά την ελληνική οικονομία ότι στη φάση του αναπτυξιακού άλματος ικανοποιούνται οι αναγκαίες συνθήκες για τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης εντός του ελλαδικού χώρου (βλ. κεφάλαιο 4). Ο ελληνικός καπιταλισμός αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς απο την στιγμή που οι μορφές ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας σε συσχέτιση με την πρόοδο των παραγωγικών δυνάμεων στην Ελλάδα εξασφαλίζουν τη διατήρηση (αν όχι την αναβάθμιση) της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων και ταυτόχρονα οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας σε αναφορά με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων τείνουν να εξαλείφουν την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και να περιορίζουν τους κινδύνους υποκατανάλωσης στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες.

Κάτω απ' αυτές τις ιστορικές συνθήκες, η ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα δεν φαίνεται συναντά κανένα σοβαρό πρόβλημα κερδοφορίας ή ζήτησης που θα καταλήξει να απειλήσει τη συνέχεια της. Οι ελληνικές επιχειρήσεις μπορούν ανεμπόδιστα να επικυρώνουν την παραγωγή τους απο την κοινωνική ζήτηση εντός ή εκτός των εθνικών συνόρων χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα κερδοφορίας, απο τη στιγμή που μέσα σ' ένα ευνοϊκό διεθνές περιβάλλον εξασφαλίζεται η διατήρηση της θέσης τους στη διεθνή αγορά.

Παρά το γεγονός ότι στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης (βλ. προηγουμένως κεφάλαιο 4), η μακροχρόνια υποκατανάλωση των εργαζομένων σε μια χώρα δεν εκλαμβάνεται ότι αποτελεί απαραίτητα εμπόδιο για την ανάπτυξη μιας καπιταλιστικής οικονομίας, απο τη στιγμή που οι αντιφάσεις που συνδέονται μ' αυτήν μπορούν να επιλυθούν στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας. Θεωρώ απαραίτητο, πριν προχωρήσω σε μια απόπειρα ερμηνείας της ανάπτυξης και της κρίσης της ελληνικής οικονομίας στη βάση της προηγούμενης ανάλυσης, να εξετάσω πιο διεξοδικά τους όρους επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση που προσδιορίζουν, εκτός απο τη μισθιακή σχέση, οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων εντός του ελλαδικού χώρου.

9.3 Μια δυναμική ισορροπία ανάμεσα στον τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής και στον τομέα παραγωγής μέσω κατανάλωσης στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας;

Η διερεύνηση του προβλήματος της ενεργούς ζήτησης στην Ελλάδα, όπως συνηθίζεται να ονομάζεται απο τους κενσιανούς οικονομολόγους η δυνατότητα ή όχι

μιας δυναμικής ισορροπίας ανάμεσα στον τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής και στον τομέα παραγωγής μέσω κατανάλωσης στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας, δεν μπορεί να εξαντληθεί μόνο μέσα από τη μελέτη των αλλαγών που γνωρίζει ο κανόνας εργατικής κατανάλωσης σε συσχέτιση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, όταν από τη μια μεριά, ένα μεγάλο μέρος του ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας υπάγεται σε μη καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, και από την άλλη ένα σημαντικό μέγεθος εισοδημάτων εισρέει εντός της ελληνικής επικράτειας λόγω της εξωτερικής μετανάστευσης και της ειδίκευσης της χώρας στη ναυτιλία και στον τουρισμό.

Για να καταλήψει κανείς σε κάποιο οριστικό συμπέρασμα όσον αφορά τις αλλαγές στις συνθήκες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση που προσδιορίζουν οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός της ελληνικής επικράτειας, εκτός από το λόγο των μεταβολών της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας προς τις μεταβολές του πραγματικού μισθού τόσο στην Ελλάδα όσο και στις χώρες του ΟΟΣΑ, ο οποίος, ως έμμεσος δείκτης του ποσοστού εκμετάλλευσης, επιτρέπει να σχηματίσει κανείς μια εικόνα για την ενδεχόμενη μεταβολή της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ή εγχώρια αγορά, τη γενική τάση του ποσοστού κέρδους και της υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας, εξετάζονται επιπλέον κατά σειρά οι μεταβολές των πραγματικών εισοδημάτων των αυτοαπασχολούμενων (μικροβιοτεχνών, αγροτών, κ.λ.π.) και των αδήλων πόρων, όπως επίσης και οι αλλαγές στις "συμπληρωματικότητες που αναπτύσει με τον υπόλοιπο κόσμο η ελληνική οικονομία, μέσω του διεθνούς εμπορίου, για την ολοκλήρωση της κεφαλαιακής συσσώρευσης στον ελλαδικό χώρο ⁶.

9.3.1 Οι μεταβολές των πραγματικών εισοδημάτων των αυτοαπασχολούμενων στην Ελλάδα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο

Είναι γενικά παραδεκτό ότι στην Ελλάδα ένα εξαιρετικά μεγάλο μέρος του συνολικού ενεργού πληθυσμού σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες εξακολουθεί, παρά την εντυπωσιακή επέκταση της σχέσης μισθωτής εργασίας, να υπάγεται σε "μη καπιταλιστικές" σχέσεις παραγωγής. Για παράδειγμα, το 1981 οι

⁶ Καθοριστικό ρόλο για την επικύρωση της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση παίζει επίσης η εξέλιξη των πραγματικών εισοδημάτων στον "άτυπο" τομέα της οικονομίας (παραοικονομία), όπως επίσης και καθοριστική παράμετρος για την κερδοφορία του κεφαλαίου αποτελεί η εξέλιξη του πραγματικού μισθού στη "μαύρη" αγορά εργασίας. Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, εντούτοις, δεν επιχειρείται να διερευνηθούν οι επιπτώσεις που προκαλούν πάνω στο ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και στους όρους επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης των δύο αυτών βασικών κοινωνικών σχέσεων εντός της ελληνικής επικράτειας, καθώς μια τέτοια απόπειρα ξεφεύγει κατά πολύ από τις δυνατότητες και τους στόχους της παρούσας διατριβής.

αυτοαπασχολούμενοι και τα συμβοηθούντα μέλη εξακολουθούν να αντιπροσωπεύουν το 44 % περίπου του συνολικού ενεργού πληθυσμού (βλ. προηγουμένως κεφάλαιο 8, πίν. παραρτ. Α. ΙΙ. 6). Αν μάλιστα ληφτεί υπόψη ότι οι περισσότεροι αυτοαπασχολούμενοι και τα συμβοηθούντα μέλη απασχολούνται κυρίως στη γεωργία, λιγότερο στο εμπόριο και σε πολύ μικρότερο βαθμό στη βιομηχανία - βιοτεχνία (βλ. κεφάλαιο 8 πίν. παραρτ. Α. ΙΙ. 7), τότε φαίνεται καθαρά ότι σχεδόν ολόκληρη η γεωργική παραγωγή, κατά ένα μεγάλο μέρος οι εμπορικές δραστηριότητες, όπως επίσης και το βιομηχανικό προϊόν κατά ένα μικρότερο μέρος κ.λ.π πραγματοποιείται, όχι μέσα από την υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, μέσα από την καθυπόταξη κυρίως της εργασίας στη μισθιακή σχέση, όπως συμβαίνει στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες, αλλά κυρίως μέσω της υπαγωγής της εργασίας σε μη καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (βλ. επίσης πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 2).

Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, τα πραγματικά εισοδήματα των αυτοαπασχολούμενων και των συμβοηθούντων μελών προσδιορίζουν καθοριστικά τις συνθήκες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση. Τα πραγματικά εισοδήματα των μικροβιοτεχνών, των αγροτών κ.λ.π επιδρούν καθοριστικά πάνω στη δυναμική της εγχώριας αγοράς και στις σχέσεις που ξεδιπλώνονται εντός της ελληνικής επικράτειας μεταξύ των δύο τομέων παραγωγής. Υπ' αυτό το πρίσμα η διαχρονική εξέλιξη των πραγματικών εισοδημάτων των αυτοαπασχολούμενων εξετάζεται εδώ, με την υπόθεση ότι η βελτίωση των πραγματικών εισοδημάτων μιας σχετικά μεγάλης μερίδας του ενεργού πληθυσμού, που από τη μια μεριά δεν υποτάσσεται στα δεσμά της μισθωτής εργασίας και από την άλλη δεν αποτελεί τον κλασικό καπιταλιστή επιχειρηματία, ενισχύει περισσότερο τη ζήτηση για καταναλωτικά προϊόντα παρά για μέσα παραγωγής. Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης προβάλλεται, λοιπόν, η ιδέα ότι η άνοδος των πραγματικών εισοδημάτων των αγροτών, των μικρο-βιοτεχνών κ.λ.π. ενισχύει περισσότερο τη ζήτηση και συνακόλουθα συμβάλλει προς την κατεύθυνση μιας δυναμικής ισορροπίας ανάμεσα στον τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής και στον τομέα παραγωγής μέσω κατανάλωσης εντός της ελληνικής επικράτειας, γιατί οι αυτοαπασχολούμενοι, ως άμεσοι παραγωγοί και ταυτόχρονα ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, δεν κινούνται, όπως οι καπιταλιστές, με κίνητρο την ολοένα και μεγαλύτερη μεγένθυση της κατεχόμενης από αυτούς ανταλλακτικής αξίας (του κέρδους), αλλά ωθούνται περισσότερο με αρχή δράσης την αναπαραγωγή αυτών των ιδίων και των μελών της οικογένειάς τους. Καθώς, με άλλα λόγια, οι αυτοαπασχολούμενοι και τα συμβοηθούντα μέλη δεν λειτουργούν με κίνητρο τόσο τη μεγιστοποίηση του κέρδους, όσο με ελατήριο τη μεγιστοποίηση των αξιών χρήσης που θα περιέλθουν στην κατοχή τους για κατανάλωση.

Εξετάζοντας, μέσα απ' αυτή την οπτική τη μεταβολή των πραγματικών εισοδημάτων των μικροβιοτεχνών και των αγροτών απο το 1963 έως το 1980 που απεικονίζεται στον πίνακα Π. ΙΙΙ. 2, διακρίνω δύο κατ' εξοχήν υπο-περιόδους.

-τα χρόνια 1963-1970, στα οποία τα πραγματικά εισοδήματα των μικρο-βιοτεχνών, των αγροτών, και εν γένει των αυτοαπασχολουμένων αυξάνονται με σχετικά ψηλούς ρυθμούς. Πιο συγκεκριμένα, στη φάση αυτή, το πραγματικό εισόδημα των λοιπών απασχολουμένων της μικρής βιομηχανίας (που πρόκειται για τους εργοδότες και τα μέλη της οικογένειάς τους) αυξάνεται περίπου 11.3% το χρόνο, 13% των μισθωτών της μικρής βιομηχανίας, 11.5% των αγρότων, όταν το πραγματικό εισόδημα των μισθωτών της μεγάλης βιομηχανίας υψώνεται κατά 10% περίπου το χρόνο ⁷ (βλ. πίν. Π. ΙΙΙ. 2). Η αύξηση αυτή στη φάση αυτή φαίνεται να επιδρά θετικά πάνω στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και συνακόλουθα στη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά και στην ανάπτυξη του τομέα ΙΙ.

-το χρονικό διάστημα 1970-1980, όπου συντελείται μια προοδευτική επιβράδυνση των πραγματικών εισοδημάτων των αυτοαπασχολουμένων (ιδιαίτερα μάλιστα μετά 1975), η οποία φαίνεται να επιδρά αρνητικά πάνω στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς (βλ. πίν. Π.ΙΙΙ.2) ⁸ και συνακόλουθα στη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά και στην ανάπτυξη του τομέα ΙΙ.

Πίνακας Π. ΙΙΙ. 2

Εξέλιξη των πραγματικών αποδοχών των απασχολουμένων στη μεταποίηση, των μικροβιοτεχνών και των αγροτών

	απόλυτα μεγέθη σε τρέχουσες τιμές					απόλυτα μεγέθη σε σταθερές τιμές 1980				
	Μέσος μισθός μεγάλη βιομηχανία	Μέσος μισθός μικρή βιομηχανία	Μέση ΛΠΑ (λ. απασχ.) μικρή βιομηχανία	Κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα	Δείκτης τιμών καταναλωτή 1980=100	Μέσος μισθός μεγάλη βιομηχανία	Μέσος μισθός μικρή βιομηχανία	Μέση ΛΠΑ (λ. απασχολομένων) μικρή βιομηχανία	Κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα	
1963	25696	16368	23954	16479	14.9	172456	109852	160765	110597	
1970	51015	36367	50438	34966	17.5	291514	207811	288217	199806	
1975	108161	67320	110627	94308	31.2	346670	215769	354574	302269	
1980	293574	177643	266934	253279	66.4	442130	267535	402009	381444	

7 Το 1963 αμείβονται καλύτερα οι μισθωτοί της μεγάλης βιομηχανίας και οι λοιποί απασχολούμενοι της μικρής βιομηχανίας, ενώ τα εισοδήματα των αγροτών και των μισθωτών στη μικρή βιομηχανία είναι σχετικά πιο χαμηλά.

8 Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι το έτος 1975 καλλύτερα αμειβόμενοι είναι οι μικροβιοτέχνες, ακολουθούν οι μισθωτοί της μεγάλης βιομηχανίας, ενώ το κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα όπως επίσης και ο μέσος μισθός των εργαζομένων στη μικρή βιοτεχνία (κάτω των 10 ατομών) κινούνται σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα.

συνέχεια πίνακα Π.ΙΙΙ.2

Μέσες ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές							
ΕΤΗ	Μέσου μισθού μεγάλη βιομηχανία via	Μέσου μισθός μικρή βιομηχανία via	Μέσης ΛΠΑ (λ. απασχ.) μικρή βιομηχανία via	Κατά κεφαλή αγροτικού εισοδήματος	Φαινόμενης παραγωγικότητας παραγωγική εργασία μεγάλη βιομηχανία	Μέσων πραγματικών αποδοχών εργατών μεγάλης βιομηχανίας	Δείκτης παραγωγικότητας / μέσων πραγματικών αποδοχών εργατών μεγάλης βιομηχανίας
ΕΤΗ	1	2	3	4	5	6	7
1963-1970	9.9	12.7	11.3	11.5	10.6	7.5	2.9
1970-1975	3.8	0.8	4.6	10.3	4.4	3.2	1.4
1975-1980	5.5	4.8	2.7	5.2	2.7	5.8	-2.8

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων από Π.Λινάρδο-Ρυλμόν, Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1992

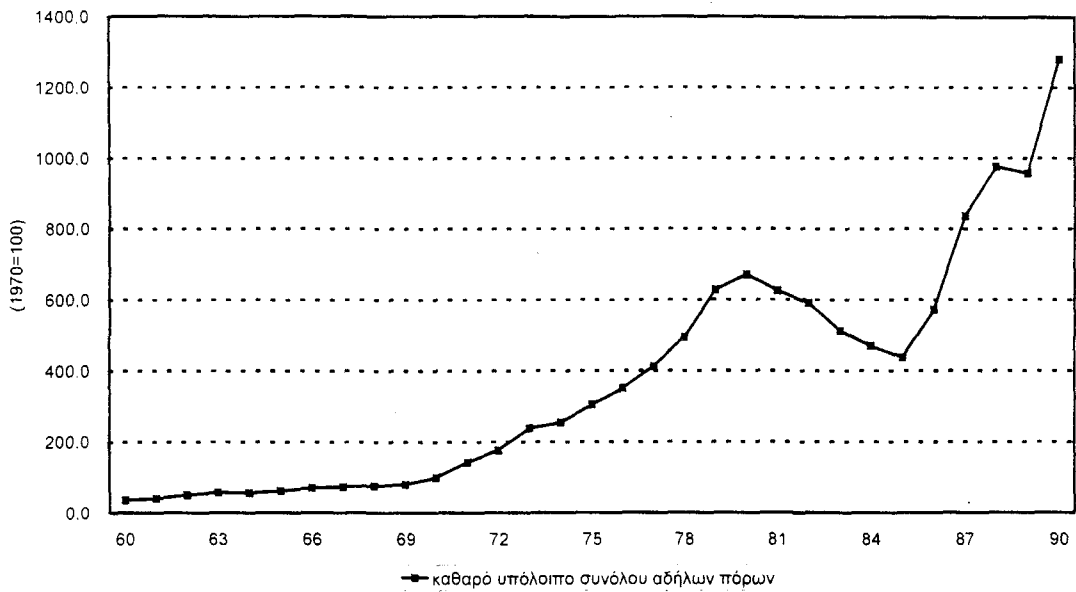
Προτού επιχειρήσει, όμως, κάποιος να καταλήξει σε οποιοδήποτε συμπέρασμα όσον αφορά τις δυναμικές σχέσεις ισορροπίας (ή ανισορροπίας) μεταξύ των δύο τομέων παραγωγής που αναπτύσσονται εντός της ελληνικής επικράτειας σε συνάρτηση με τις ισχύουσες θεσμικές μορφές, οφείλει να λάβει υπόψη μια άλλη εξίσου καθοριστική παράμετρο: την εξέλιξη των αδήλων πόρων.

9.3.2 Η εξέλιξη των αδήλων πόρων

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης υποστηρίζεται ότι τα εισρέοντα εισοδήματα στην Ελλάδα που σηματοδοτεί το καθαρό υπόλοιπο του συνόλου των αδήλων πόρων⁹ προσδιορίζουν επίσης καθοριστικά τη δυναμική της εγχώριας αγοράς και τις σχέσεις των δύο βασικών τομέων παραγωγής που απεικονίζονται στον ελλαδικό χώρο, λόγω αφενός της εξαιρετικά μεγάλης ειδίκευσης της χώρας στη ναυτιλία και στον τουρισμό, και αφετέρου της μετανάστευσης μιας σημαντικής μερίδας του ενεργού πληθυσμού προς τα αναπτυγμένα βιομηχανικά κέντρα. Υπ' αυτό το πρίσμα η διαχρονική εξέλιξη των αδήλων πόρων διερευνάται με την υπόθεση ότι η διεύρυνση των αδήλων πόρων στηρίζει τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά, και συνακόλουθα τείνει να αντισταθμίζει κατά κάποιο τρόπο τις ανισορροπίες που δημιουργεί η μόνιμη "καθυστερήση" της μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας έναντι της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων εντός της ελληνικής επικράτειας.

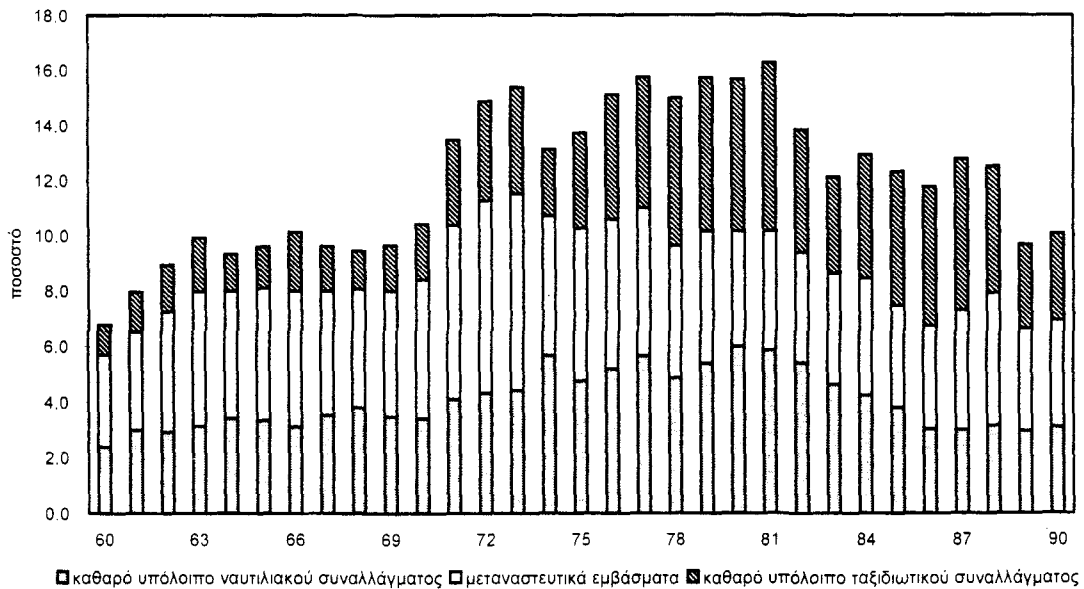
9 Το κονδύλι αυτό προκύπτει αν αφαιρέσουμε από το σύνολο των αδήλων πόρων τις άδηλες πληρωμές.

Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ. 3: Δείκτης καθαρού υπολοίπου συνόλου αδήλων πόρων απο το 1960-1990, (σε εκατ. δολλάρια)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ. 4: Ποσοστιαία συμμετοχή των αδήλων πόρων στη συνολική εθνική ιδιωτική κατανάλωση απο το 1960-1990

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί, Τράπεζα της Ελλάδος

Με άλλα λόγια θεωρείται ότι οι χρηματικές ροές που σηματοδοτούν οι άδηλοι πόροι εισπράττονται κατά κανόνα απο χαμηλές εισοδηματικά κοινωνικές τάξεις, απο μισθωτούς, αγρότες, άνεργους ή άεργους, και "πολυσθενείς" απασχολούμενους (όπως συμβαίνει σε πολλές περιπτώσεις με τους αποδέκτες του τουριστικού συναλλάγματος) κ.λ.π, οι οποίοι καταναλώνουν συνήθως το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους.

Εξετάζοντας, μέσα απ' αυτή την οπτική, τη διαχρονική εξέλιξη των αδήλων πόρων διαπιστώνω ότι σ'ολόκληρη σχεδόν τη μεταπολεμική περίοδο (με εξαίρεση τα χρόνια 1981-1985) ένα ολοένα και μεγαλύτερο ποσό δολλαρίων εισρέει στην Ελλάδα (βλ. πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 3 και διάγρ. Δ. ΙΙΙ. 3). Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις φαίνεται καθαρά ότι η ευνοϊκή διεθνής οικονομική συγκυρία απο το 1960 έως το 1973 καθιστά εφικτή τη χρηματοδότηση ενός σημαντικού τμήματος της συνολικής εθνικής ιδιωτικής κατανάλωση απο τους άδηλους πόρους.

Πιο συγκεκριμένα, η διόγκωση του διεθνούς εμπορίου επιτρέπει την αύξηση των εσόδων της ναυτιλίας, η σταθερή οικονομική μεγένθυση στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες, όπως επίσης και η αλλαγή στα καταναλωτικά πρότυπα των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών (κυρίως των χωρών της Δ. Ευρώπης και των ΗΠΑ), και αργότερα η υποτίμηση της δραχμής απο τις αρχές της δεκαετίας του '70 αυξάνει τα έσοδα απο τον τουρισμό¹⁰. Ενώ η ταχύρυθμη οικονομική ανάπτυξη στις κυρίαρχες καπιταλιστικά οικονομίες μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καθιστά δυνατή την ανοδική πορεία των μεταναστευτικών εμβασμάτων. Ετσι, η ευνοϊκή διεθνής οικονομική συγκυρία επενεργεί θετικά, μέσω των αδήλων πόρων, πάνω στη δυναμική της εγχώριας αγοράς όσο και στις σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ των δύο βασικών τομέων παραγωγής. Η εξαιρετικά μεγάλη αύξηση των αδήλων πόρων που σημειώνεται στη φάση του αναπτυξιακού άλματος -ιδιαίτερα τη περίοδο 1968-1973 - (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙΙ. 3)- σε συνδυασμό με τη θεαματική επέκταση των πραγματικών εισοδημάτων των αυτοπασχολουμένων στηρίζει, απο τη μια μεριά, τη διεύρυνση της εγχώριας αγοράς, και απο την άλλη εξουδετερώνει σε μεγάλο βαθμό την υπεράναπτυξη του τομέα Ι, που τείνει να διεγείρει η μακροχρόνια υστέρηση της ανάπτυξης του πραγματικού μισθού σε συσχέτιση με την πρόοδο της παραγωγικότητας της εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας (βλ. προηγουμένως υποκεφάλαιο 9.1).

Αντίθετα, η εκδήλωση της διεθνούς οικονομικής ύφεσης απο τα μέσα της δεκαετίας του '70 προκαλεί μια θεαματική κάμψη του ρυθμού αύξησης των αδήλων

¹⁰ Η άποψη αυτή προβάλλεται απο τους Γ. Μηλιό και Η. Ιωακείμογλου στο βιβλίο τους "η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών", σελ. 89, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1990.

πόρων. Πιο συγκεκριμένα, οι ρυθμοί αύξησης των εσόδων από τον τουρισμό και τα μεταναστευτικά εμβάσματα σημειώνουν μια θεαματική κάμψη το 1974, όταν τη χρονιά αυτή το καθαρό υπόλοιπο των εσόδων από τη ναυτιλία εξακολουθεί να αυξάνεται με ένα ψηλό ρυθμό για να μειωθεί το 1975. Έτσι, οι ρυθμοί αύξησης των αδήλων πόρων, παρόλο που από τη διετία 1975-1976 αποκαθίστανται σ' ένα ψηλότερο επίπεδο εξακολουθούν να είναι εξαιρετικά χαμηλοί σε σύγκριση μ' αυτούς που σημειώνονταν στην προηγούμενη φάση (1960-1973) (βλ. πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 3 και διάγρ. Δ. ΙΙΙ. 3). Αν, μάλιστα, εξετάζει κάποιος τη διαχρονική εξέλιξη των αδήλων πόρων σε σταθερή αγοραστική δύναμη 1970, θα διαπιστώσει ότι η επιβράδυνση των αδήλων πόρων (ή η μείωση) από τα μέσα της δεκαετίας του '70 εμφανίζεται εξαιρετικά πιο μεγάλη, λόγω της "καλπάζουσας" αύξησης των τιμών που σημειώνεται μετά το 1974 εντός της ελληνικής επικράτειας (βλ. επίσης διάγρ. Δ. ΙΙΙ. 5). Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, φαίνεται καθαρά ότι η επιβράδυνση των αδήλων πόρων που πραγματοποιείται μετά το 1974 λόγω της αντιστροφής της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας κλονίζει καθοριστικά τη διεύρυνση της εγχώριας αγοράς, και ειδικότερα τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά, με αποτέλεσμα να αποθαρρύνεται σοβαρά η ανάληψη της επενδυτικής δραστηριότητας και συνακόλουθα η ανάπτυξη του τομέα Ι (όπως επίσης και οι εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών). Η επιβράδυνση των αδήλων πόρων, καθώς επιδρά αρνητικά πάνω στην παραγωγή και αποθαρρύνει σοβαρά την επενδυτική δραστηριότητα, φρενάρει την πρόοδο της παραγωγικότητας της εργασίας, με αποτέλεσμα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, να θέτει υπο σοβαρή αμφισβήτηση το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων όπως επίσης και τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων.

Κατόπιν, η στασιμότητα του διεθνούς εμπορίου, η λιτότητα και η μείωση του μεριδίου της εργασίας στις χώρες ιδιαίτερα της Δ. Ευρώπης και η μείωση του ρυθμού οικονομικής μεγένθυσης που σημειώνεται στις αρχές της δεκαετίας του '80 προκαλεί μια εξαιρετικά δυσμενή εξέλιξη και για τις τρεις κατηγορίες των αδήλων πόρων: από το 1981 έως το 1985 μειώνονται τα έσοδα και από τις τρεις κατηγορίες αδήλων πόρων σε αντίθεση με άλλες, όπως τα έσοδα από την ΕΟΚ, τα οποία μετά το 1981 αρχίζουν να γνωρίζουν μια σταθερή ανοδική πορεία (βλ. πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 3 και διάγρ. Δ. ΙΙΙ. 3). Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις η σημασία των μεταναστευτικών εμβασμάτων, του ναυτιλιακού όπως και του τουριστικού συναλλάγματος για τη διέγερση της ζήτησης για καταναλωτικά αγαθά αρχίζει μετά το 1981 να ελλοτώνεται προοδευτικά. Η μείωση των αδήλων πόρων που σημειώνεται στη φάση αυτή εντείνει τις αρνητικές επιπτώσεις που επιφέρει πάνω στη ζήτηση η σθεναρή συγκράτηση του πραγματικού μισθού (βλ. προηγουμένως υποκεφάλαιο 9.1), τείνει να ακρωτηριάζει τη δυναμική της εγχώριας αγοράς και ιδιαίτερα τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά.

Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ. 5: Δείκτης καθαρού υπολοίπου συνόλου αδήλων πόρων, 1960-1990 (σε σταθερή αγοραστική δύναμη 1970)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Αντίθετα η συνέχιση της διεθνούς οικονομικής ανακάμψης, που άρχισε το 1983 και διήρκεσε έως το 1989, επιτρέπει από τα μέσα της δεκαετίας του '80 μια σημαντική αύξηση των εισρέοντων εισοδημάτων στην Ελλάδα που σηματοδοτεί το καθαρό υπόλοιπο των αδήλων πόρων (βλ. πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 3 και διάγρ. Δ.ΙΙΙ.3). Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις το καθαρό υπόλοιπο του συνόλου των αδήλων πόρων ως ποσοστό της συνολικής εθνικής κατανάλωσης αρχίζει από το 1986 να αυξάνεται και πάλι (βλ. πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 3 και διάγρ. Δ. ΙΙΙ. 4). Έτσι, οι αδήλοι πόροι αρχίζουν να ενισχύουν τη ζήτηση και ιδιαίτερα τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά. Ωστόσο, η αύξηση των αδήλων πόρων, παρόλο που ενισχύει τη δυναμική της εγχώριας αγοράς, και ειδικότερα, από την άποψη των δύο τομέων παραγωγής, τη ζήτηση για μέσα κατανάλωσης και συνακόλουθα την ανάπτυξη του τομέα ΙΙ δεν μπορεί, λόγω της κληρονομημένης από το παρελθόν τεχνολογικής εξάρτησης, να διεγείρει σοβαρές πολλαπλασιαστικές επιδράσεις που θα προωθήσουν την ανάληψη της επενδυτικής δραστηριότητας. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις η αύξηση των αδήλων πόρων σε συνδυασμό με τη στασιμότητα του πραγματικού μισθού που αρχίζει να εκδηλώνεται σ' αυτή την περίοδο δεν φαίνεται ικανή να αντιστρέψει το αρνητικό επενδυτικό κλίμα που κυριαρχεί στο βιομηχανικό τομέα.

Για να συνοψίσω, η ποσοτική ανάλυση της εξέλιξης του πραγματικού μισθού, των πραγματικών εισοδημάτων των αυτο-απασχολούμενων και των συμβοηθούντων μελών και των αδήλων πόρων, σε συσχέτιση με την πρόοδο της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας, δείχνει ότι οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων εντός της ελληνικής επικράτειας έως το 1973 καθιστούν, κατά κάποιο τρόπο, δυνατή μια δυναμική προσαρμογή ανάμεσα στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής και στον τομέα παραγωγής μέσων κατανάλωσης εντός του ελλαδικού χώρου. Η ταχύρυθμη αύξηση των πραγματικών εισοδημάτων των μικροβιοτεχνών όπως και των αγροτών, σε συνδυασμό με τη εξαιρετικά μεγάλη διεύρυνση των αδήλων πόρων που πραγματοποιούνταν στη φάση του αναπτυξιακού άλματος (1960-1973) ενίσχυε περισσότερο τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά απ' ό,τι τη ζήτηση για μέσα παραγωγής και συνακόλουθα επιτύγχανε να αντισταθμίζει σε μεγάλο βαθμό την υπεράνπτυξη του τομέα Ι που προκαλούσε η μόνιμη "καθυστερήση" του πραγματικού μισθού έναντι της προόδου της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας.

Ωστόσο, για να σχηματίσει κανείς μια ολοκληρωμένη εικόνα, όσον τους όρους επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση οφείλει, κατά τη γνώμη μου, να εξετάσει πιο διεξοδικά τις "συμπληρωματικότητες" που αναπτύσσει με τις άλλες χώρες η ελληνική οικονομία για την ολοκλήρωση της κεφαλαιακής συσσώρευσης εντός της ελληνικής επικράτειας.

9.3.3 Οι "συμπληρωματικότητες" της ελληνικής οικονομίας με τον υπόλοιπο κόσμο

Με στόχο να εξακριβώσω το ρόλο των εξωτερικών αγορών για την επικύρωση της ελληνικής παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση, όπως επίσης και τις ανάγκες σε εισαγωγές που διεγείρει το "ιδιότυπο" πρότυπο εντατικής συσσώρευσης εντός της ελληνικής επικράτειας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, θεωρώ σκόπιμο να διερευνήσω πιο διεξοδικά τη διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου.

Για τη διερεύνηση της σύνθεσης των εξωτερικών συναλλαγών της ελληνικής οικονομίας υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία που προέρχονται απο δύο διαφορετικές πηγές : α)τα στατιστικά στοιχεία εξωτερικού εμπορίου με βάση τις αφίξεις και τις φορτώσεις που προκύπτουν απο τις τελωνειακές διασαφήσεις και υποβάλλονται απο τους εισαγωγείς και τους εξαγωγείς στις κατά τόπους τελωνειακές αρχές, τα οποία επεξεργάζεται και δημοσιεύει η ΕΣΥΕ (τελωνειακές στατιστικές) ¹¹, και β) τα στατιστικά στοιχεία με βάση τις πληρωμές για εισαγωγές και τις εισπράξεις απο εξαγωγές που συγκεντρώνει απο τις εμπορικές τράπεζες επεξεργάζεται και δημοσιεύει η Τράπεζα της Ελλάδας (συναλλαγματικές στατιστικές) ¹². Η παρούσα μελέτη έχει επιλέξει να χρησιμοποιήσει κατά κύριο λόγο τις συναλλαγματικές στατιστικές της Τράπεζας της Ελλάδας, γιατί η ταξινόμηση των εισαγωγών και εξαγωγών κατά κατηγορίες εμπορευμάτων που υιοθετεί η Τράπεζα της Ελλάδας προσεγγίζει περισσότερο την τυποποιημένη ταξινόμηση του Διεθνούς Εμπορίου (ΤΤΔΕ), που χρησιμοποιείται απο τις περισσότερες χώρες, με αποτέλεσμα να καθίσταται δυνατή η σύγκριση της διάρθρωσης -έστω και κατά προσέγγιση- του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας με τη δομή του διεθνούς εμπορίου των άλλων χωρών.

Μελετώντας τις εξωτερικές συναλλαγές της Ελλάδας διαπιστώνω κατ' αρχήν ότι η δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου στη νεότερη Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες, δεν υπήρξε αυτάρκης. Η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου πραγματοποιήθηκε εντός του ελλαδικού χώρου, μέσω μιας συγκεκριμένης ροής εμπορευμάτων και υπηρεσιών (συμπληρωματικότητας) που συντελέστηκε μέσα απο το διεθνές εμπόριο. Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα του

11 Βλέπε Κ. Δρακάτο, ελληνικές οικονομικές στατιστικές, σελ.146, εκδόσεις παπαζήση, Αθήνα 1982.

12 Στις στατιστικές εξωτερικού εμπορίου τόσο της ΕΣΥΕ όσο και της Τράπεζας της Ελλάδας, οι πληρωμές για εισαγωγές αφορούν αξία c.i.f (δηλαδή η αξία των εισαγομένων εμπορευμάτων σύν τα ασφαλιστρα και το ναύλο μέχρι το λιμάνι ή τον τόπο εισόδου στα ελληνικά σύνορα, χωρίς να περιλαμβάνονται οι τελωνειακοί δασμοί και οι τυχόν εσωτερικοί φόροι). Αντίθετα οι εισπράξεις απο εξαγωγές αφορούν αξία f.o.b (δηλαδή "ελεύθερα στο πλοίο" ή άλλο μέσο διεθνών μεταφορών στο λιμάνι ή στον τόπο αποστολής στα ελληνικά σύνορα, μαζί με τα τυχόν εξαγωγικά τέλη και τους εσωτερικούς φόρους). Βλέπε Δρακάτο Κ., ελληνικές οικονομικές στατιστικές, σελ.146, ο.π.

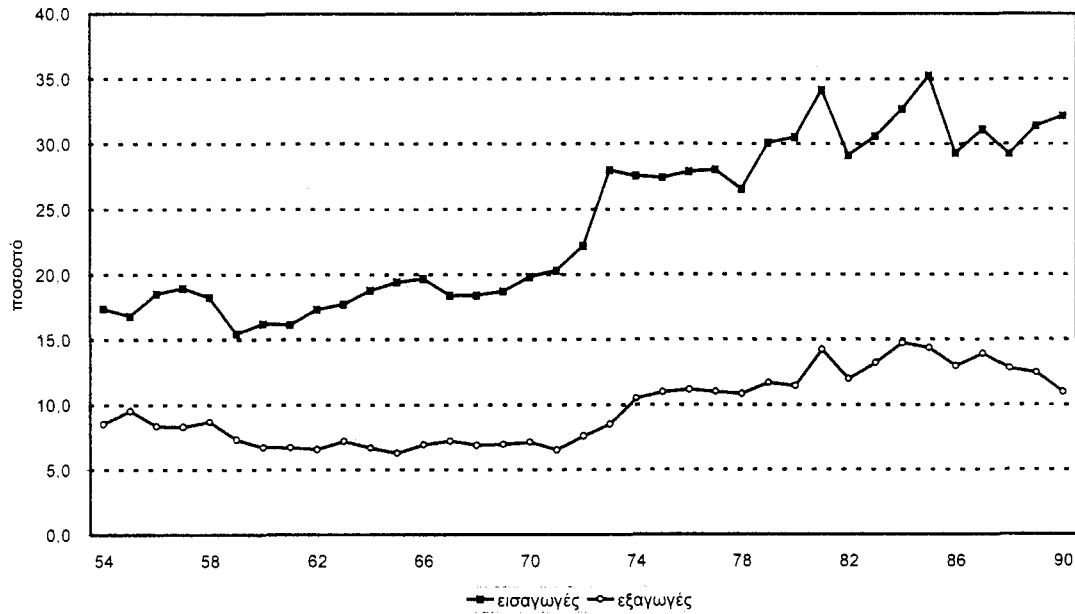
παραρτ. Α. ΙΙΙ. 4, στον οποίο απεικονίζεται η διαχρονική εξέλιξη των ελληνικών εισαγωγών και εξαγωγών ως ποσοστό του ΑΕΠ υπολογισμένη σε αξία (δηλαδή σε τρέχουσες τιμές), η ελληνική οικονομία υπήρξε μια ιδιαίτερα ανοικτή οικονομία, λόγω της σημαντικής διείσδυσης των εισαγωγών. Από το 1954 έως το 1990, οι εισαγωγές αντιπροσώπευαν περίπου το 24.% του ΑΕΠ. Αντίθετα η εγχώρια παραγωγή δεν υπήρξε ιδιαίτερα εξωστρεφής, αλλά απευθυνόταν περισσότερο στην εσωτερική αγορά. Οι ελληνικές εξαγωγές κάλυπταν κατά την περίοδο 1954-1990 μόνο το 9.7 % του ΑΕΠ.

Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις φαίνεται καθαρά ότι η ελληνική οικονομία όχι μόνο δεν αποτέλεσε μια σχετικά κλειστή οικονομία, αλλά αντίθετα κατά την εξεταζόμενη περίοδο (1954-1990) σημειώνεται ένα ολοένα και μεγαλύτερο άνοιγμα της ελληνικής οικονομίας στη διεθνή αγορά (βλ. διάγρ. Δ. ΙΙΙ. 6).

Στη φάση της ανάπτυξης (1954-1973), η ελληνική οικονομία συνδέεται ολοένα και περισσότερο με την παγκόσμια αγορά μέσα από μια αύξουσα διείσδυση των εισαγωγών (του λόγου, δηλαδή, εισαγωγών εμπορευμάτων / ΑΕΠ, υπολογισμένου σε αξία), ενώ η εξαγωγική επίδοση της ελληνικής οικονομίας (εκφρασμένη από το λόγο εξαγωγές εμπορευμάτων / ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές) ακολουθεί μέχρι το 1973 μια καθοδική πορεία. Ωστόσο, μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης (1973-1974) το άνοιγμα της ελληνικής οικονομίας στη διεθνή αγορά γιγαντώνεται, όχι μόνο εξαιτίας μιας ολοένα και μεγαλύτερης διείσδυσης των εισαγωγών που σύνδεει πιο στενά την ελληνική οικονομία με την παγκόσμια αγορά. Στη φάση της οικονομικής κρίσης αρχίζει επίσης να αυξάνεται με ταχείς ρυθμούς και η εξαγωγική επίδοση. Από το 1973 έως το 1988, ο λόγος εξαγωγών/ προϊόντος εμφανίζει μια σημαντική αύξηση - με εξαίρεση την τριετία της μεγάλης διεθνούς οικονομικής ύφεσης 1980-1982 (βλ. σχετικό διάγραμμα).

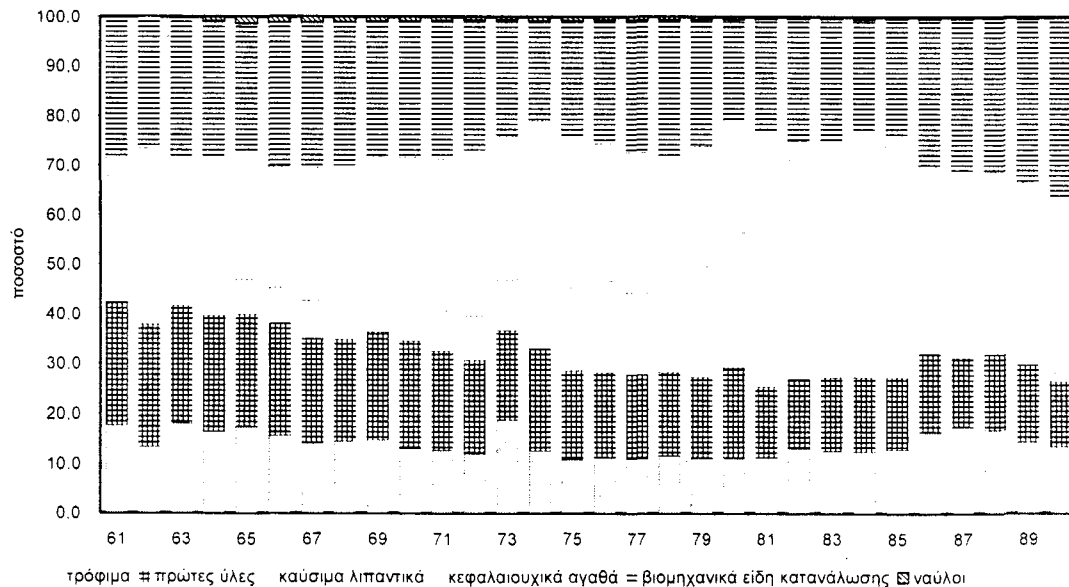
Σε συσχέτιση με την ανάλυση της δυναμικής της συσσώρευσης, διαπιστώνω επίσης ότι από το 1960 έως το 1973 τόσο οι εισαγωγές, υπολογισμένες σε σταθερές τιμές (δηλαδή σε όγκο) της Ελλάδας όπως επίσης και των περισσότερων χωρών του ΟΟΣΑ, όσο και οι εξαγωγές αυξάνονται με σχετικά ψηλούς ρυθμούς, όταν πραγματοποιείται μια σημαντική ανάπτυξη του κεφαλαίου και επεκτείνονται με σχετικά χαμηλούς ρυθμούς στα χρόνια 1974-1990 (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙΙ. 5, Α. ΙΙΙ. 6, Α. ΙΙΙ. 7, Α. ΙΙΙ. 8).

Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ. 6: Ελληνικές εισαγωγές και εξαγωγές, ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1954-1990

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί & Τράπεζα της Ελλάδος

Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ. 7: Ποσοστιαία σύνθεση ελληνικών εισαγωγών, 1961-1990

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί, Τράπεζα της Ελλάδος

Εξετάζοντας πιο διεξοδικά τη σύνθεση των ελληνικών εισαγωγών¹³ προκύπτει ακόμη ότι η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου στην Ελλάδα κατέστη εφικτή, μέσω ενός ψηλού βαθμού εξάρτησης (της κεφαλαιακής συσσώρευσης) από τις εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών και βιομηχανικών ειδών κατανάλωσης, ενώ παραγωγή εμφανίζεται ιδιαίτερα "εσωστρεφής".

Για παράδειγμα, σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο, το 50% περίπου κατά μέσο όρο των συνολικών εισαγωγών αφορούσε κεφαλαιουχικά αγαθά (24.8%) και βιομηχανικά είδη κατανάλωσης (26.8%), το 18.3 % πρώτες ύλες, το 15.5% καύσιμα και λιπαντικά και το 13.9% τρόφιμα. (βλ. πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 9 και διάγρ. Δ. ΙΙΙ. 7). Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η προηγούμενη σύνθεση των εισαγωγών δεν αποτελεί ένα αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Παρόμοιες συμπληρωματικότητες όσον αφορά τις εισαγωγές αναπτύσσουν τα περισσότερα κράτη - μέλη της ΕΟΚ και του ΟΟΣΑ (βλ. διάγρ. Δ. ΙΙΙ. 9 και πίν. Π. ΙΙΙ. 3). Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν χώρες μέλη του ΟΟΣΑ που παρουσιάζουν μια ολότελα διαφορετική σύνθεση των εισαγωγών, μια ολότελα διαφορετική ειδικευση στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ιαπωνίας: από το 1960 έως το 1990, το 70% περίπου κατά μέσο όρο του συνόλου των εισαγωγών της αφορούσε τρόφιμα, ποτά, καπνό, πρώτες ύλες και πετρελαιοειδή (βλ. πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 9).

Όσον αφορά τη σύνθεση των εξαγωγών, μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η ελληνική κοινωνία εξαγει κατά κύριο λόγο τροφήμα - ποτά - καπνό (43.8%) και βιοτεχνικά - βιομηχανικά προϊόντα (30.9%) (βλ. πίν. παραρτ. Α.ΙΙΙ. 10 και διαγράμματα Δ. ΙΙΙ. 9, Δ. ΙΙΙ. 10). Μάλιστα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι μετά το 1954 οι ελληνικές εξαγωγές αρχίζουν να αφορούν ολοένα και περισσότερο βιομηχανικά προϊόντα, σε αντίθεση με τα γεωργικά προϊόντα, των οποίων η συμμετοχή στο σύνολο των εξαγωγών κάμπεται προοδευτικά: το 1990 οι εξαγωγές τροφίμων, ποτών, καπνού, φτάνουν να καλύπτουν μόλις το 26.6 % του συνόλου των εξαγωγών, από 66.6 % που ήταν το 1954, όταν οι εξαγωγές βιοτεχνικών από 2.4 % του συνόλου των εξαγωγών που αντιστοιχούσαν το 1954 αντιπροσωπεύουν το

13 Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι στις συναλλαγματικές στατιστικές, οι πληρωμές και οι εισπράξεις που φαίνονται ότι πραγματοποιούνται για ορισμένη χρονική περίοδο δεν αντιστοιχούν αναγκαστικά σε εισαγωγές της περιόδου αυτής. Γιατί μπορεί να αφορούν και εξοφλήσεις υποχρεώσεων που έχουν αναληφθεί από τους "ημεδαπούς εισαγωγείς ή τους αλλοδαπούς αγοραστές για εισαγωγές ή εξαγωγές που πραγματοποιήθηκαν στον παρελθόν, καθώς και προπληρωμές εισαγωγών και προεισπράξεις εξαγωγών". Από την άλλη οι πληρωμές και οι εισπράξεις δεν καλύπτουν το μέρος των εισαγωγών και των εξαγωγών που διακανονίζεται με την παροχή πιστώσεων (βλέπε Κ. Δρακάτο, ελληνικές οικονομικές στατιστικές, σελ. 158, εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα 1982). Για να επιλύσει το πρόβλημα η Τράπεζα της Ελλάδας έχει διορθώσει το πρωτογενές υλικό προσθέτοντας το καθαρό υπόλοιπο των εμπορικών πιστώσεων στο σύνολο των εισαγωγών, χωρίς όμως να έχει προσθέσει αυτές και στις επί μέρους κατηγορίες εισαγωγών.

54.1% το 1990.

Μέσα από την εμπειρική αυτή έρευνα γίνεται εμφανές ότι οι αλλαγές στο παραγωγικό πρότυπο που διέγειρε μεταπολεμικά η ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα, το πέρασμα, από μια χώρα αγροτο-βιομηχανική, σε μια χώρα περισσότερο βιομηχανική, προσδιόρισε με τη σειρά της τις συμπληρωματικότητες που ανέπτυξε η ελληνική οικονομία με τον υπόλοιπο κόσμο. Η σημαντική ανατροπή που προκάλεσε η κεφαλαιακή συσσώρευση στην κοινωνική διαίρεση της παραγωγής μετέβαλλε συγχρόνως τις συμπληρωματικότητες της ελληνικής οικονομίας με τον υπόλοιπο κόσμο.

Πίνακας Π. ΙΙΙ. 3

Διάρθρωση των εισαγωγών των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας, της ΕΟΚ, και ΟΟΣΑ κατά αναλυτικές χρονικές περιόδους από το 1964 μέχρι το 1990

	ΗΠΑ						ΙΑΠΩΝΙΑ					
	64-67	68-73	74-79	80-90	64-73*	64-90	64-67	68-73	74-79	80-90	64-73*	64-90
0+1	18.9	14.5	9.7	6.8	16.7	10.9	17.1	14.7	14.1	13.2	15.9	14.3
2+4	13.8	8.9	6.0	3.7	11.4	6.9	39.4	33.9	20.9	15.2	36.7	24.2
3	9.6	8.6	27.3	18.5	9.1	16.9	19.0	22.0	42.3	37.6	20.5	32.4
7	16.9	29.3	25.9	37.0	23.1	29.8	8.6	9.7	6.4	9.5	9.2	8.8
5+6+8+9	40.8	38.6	31.0	34.1	39.7	35.4	15.9	19.7	16.3	24.5	17.8	20.4
0+1+2+4+3	42.3	32.0	43.0	29.0	37.15	34.7	75.5	70.6	77.3	66.0	73.05	70.9
7+5+6+8+9	57.7	67.9	56.9	71.1	62.8	65.2	24.5	29.4	22.7	34.0	26.95	29.2

	ΕΟΚ						ΟΟΣΑ					
	64-67	68-73	74-79	80-90	64-73*	64-90	64-67	68-73	74-79	80-90	64-73*	64-90
0+1	19.7	16.0	13.2	11.1	17.9	13.9	17.4	14.2	11.5	9.4	15.8	12.2
2+4	16.4	12.7	9.7	7.1	14.6	10.3	15.7	12.5	9.3	6.7	14.1	9.9
3	11.1	11.5	19.2	16.9	11.3	15.4	10.8	11.1	21.7	18.2	11.0	16.3
7	17.9	21.7	21.4	26.6	19.8	23.1	20.6	25.3	23.4	29.4	23.0	25.9
5+6+8+9	34.8	38.0	36.4	38.3	36.4	37.3	35.4	37.0	33.5	36.2	36.2	35.7
0+1+2+4+3	47.2	40.2	42.1	35.1	43.7	39.6	43.9	37.8	42.5	34.3	40.85	38.4
7+5+6+8+9	52.7	59.7	57.8	64.9	56.2	60.4	56.0	62.3	56.9	65.6	59.15	61.6

* Επεξεργασία δική μου των δημοσιευμένων στοιχείων του ΟΟΣΑ

Σύμφωνα με Τύπο Ταξινόμησης για το Διεθνές Εμπόριο (ΤΤΔΕ, αναθεώρηση 3), οι παραπάνω κωδικοί αντιστοιχούν 0+1 : τρόφιμα-ποτά-καπνός, 2+4 : πρώτες ύλες εκτός πετρελαιοειδών, 3 : πετρελαιοειδή 7 : μηχανήματα και μέσα μεταφοράς, 5+6+8+9 : άλλα βιομηχανικά είδη

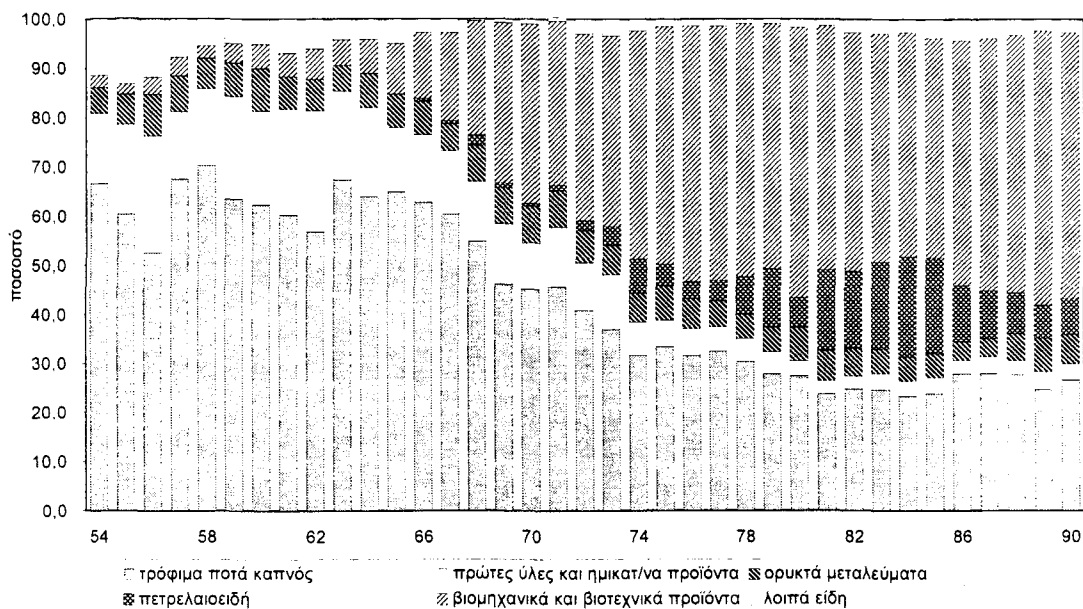
Πηγή: OECD, Statistiques Retrospectives 1960-1990

Παρά τις εξελίξεις αυτές, όμως, η διάρθρωση των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών που σηματοδοτούν οι ελληνικές εξαγωγές είναι ολότελα διαφορετική απ' αυτή που υποδηλώνουν οι εξαγωγές άλλων χωρών¹⁴. Η εξαγωγική επίδοση της Ελλάδας όχι μόνο είναι χαμηλή, αλλά στηρίζεται κατά κύριο λόγο σε εξαγωγές τροφίμων, ποτών, καπνού, βιομηχανικών και βιοτεχνικών προϊόντων (βλ. διάγρ. Δ. ΙΙΙ. 9 και πίνακα Π. ΙΙΙ. 4). Σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ (όπως και της ΕΟΚ), που αποτελούν χώρες κυρίως εξαγωγής μηχανημάτων, μεταφορικών μέσων και άλλων βιομηχανικών ειδών. Ενδεικτικά αναφέρω ότι από το 1964 έως το 1990 το 77.2% περίπου των συνολικών εξαγωγών στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ αφορά μηχανήματα, μέσα μεταφοράς και διάφορα άλλα βιομηχανικά είδη (βλ. διάγρ. Δ.ΙΙΙ.10 και πιν. Π. ΙΙΙ. 5), όταν στην Ιαπωνία τα εν λόγω προϊόντα αντιπροσωπεύουν το 96.3 % των συνολικών εξαγωγών της. Στην πλειοψηφία των χωρών του ΟΟΣΑ, από την άλλη μεριά, τα τρόφιμα, τα ποτά και ο καπνός αντιπροσωπεύουν περίπου το 10.6% των συνολικών εξαγωγών, όταν στην Ιαπωνία η ποσοστιαία συμμετοχή των εν λόγω προϊόντων στις εξαγωγές αγγίζει μόλις το 1.9 % περίπου των συνολικών εξαγωγών.

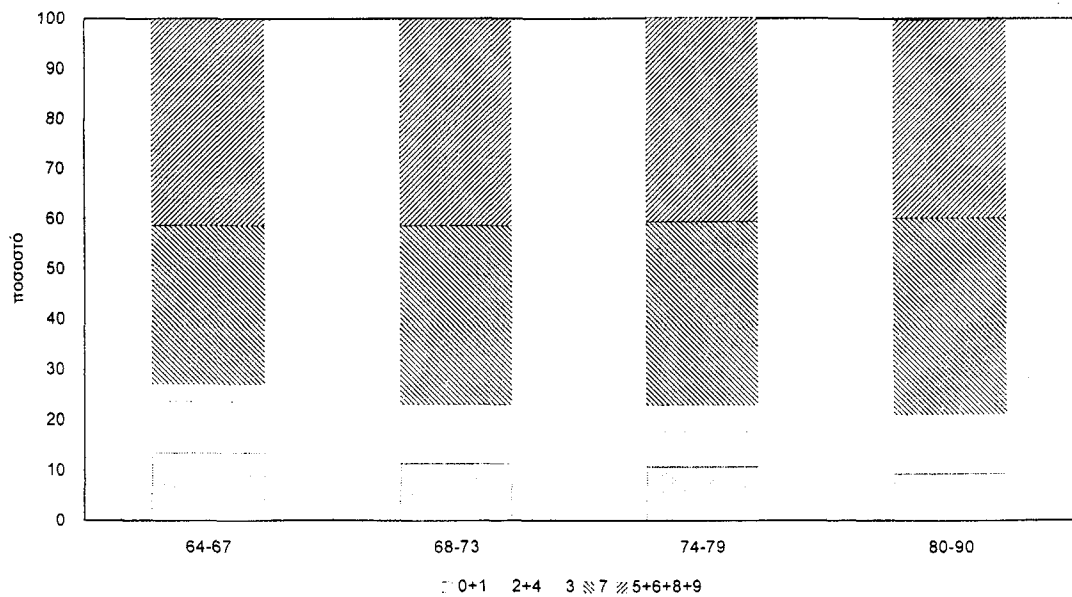
Η κεφαλαιακή συσσώρευση εντός του ελλαδικού χώρου χαρακτηρίζεται επιπλέον από μια εξαιρετική ψηλή εξάρτηση από τις εισαγωγές, σε σύγκριση με τα διεθνή πρότυπα. Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα Π.ΙΙΙ.4, στον οποίο παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη των εισαγωγών και των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών, ως ποσοστό του ΑΕΠ, στις χώρες του ΟΟΣΑ, διπιστώνονται τα εξής. Από το 1960-1990 εισάγεται περίπου στην Ελλάδα το 24.2 % του ΑΕΠ, όταν το αντίστοιχο μέγεθος αγγίζει το 7.7% στις ΗΠΑ, το 10.5 % στην Ιαπωνία, και το 15.8% κατά μέσο όρο στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ.

¹⁴ Τα στατιστικά στοιχεία για το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, δεν παρουσιάζονται σύμφωνα με την τυποποιημένη ταξινόμηση του Διεθνούς Εμπορίου (ΤΤΔΕ) που ακολουθούν οι υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ. Γιαυτό, αποφεύγω μια λεπτομερή ανάλυση της διάρθρωσης του εξωτερικού εμπορίου των χωρών του ΟΟΣΑ σε σύγκριση με τη δομή του διεθνούς εμπορίου της Ελλάδας. Για να αποφυγώ κάποια ενδεχόμενα σφάλματα, αλλά και να έχω στη διάθεση μου κάποιες ενδείξεις, οι συγκρίσεις που γίνονται αφορούν πιο μεγάλες ομάδες προϊόντων (όπως βιομηχανικά και μη βιομηχανικά προϊόντα κ.λ.π.), σε σχέση με τις αναλυτικές κατηγορίες εμπορευμάτων που παρουσιάζονται στις στατιστικές του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας και των χωρών του ΟΟΣΑ.

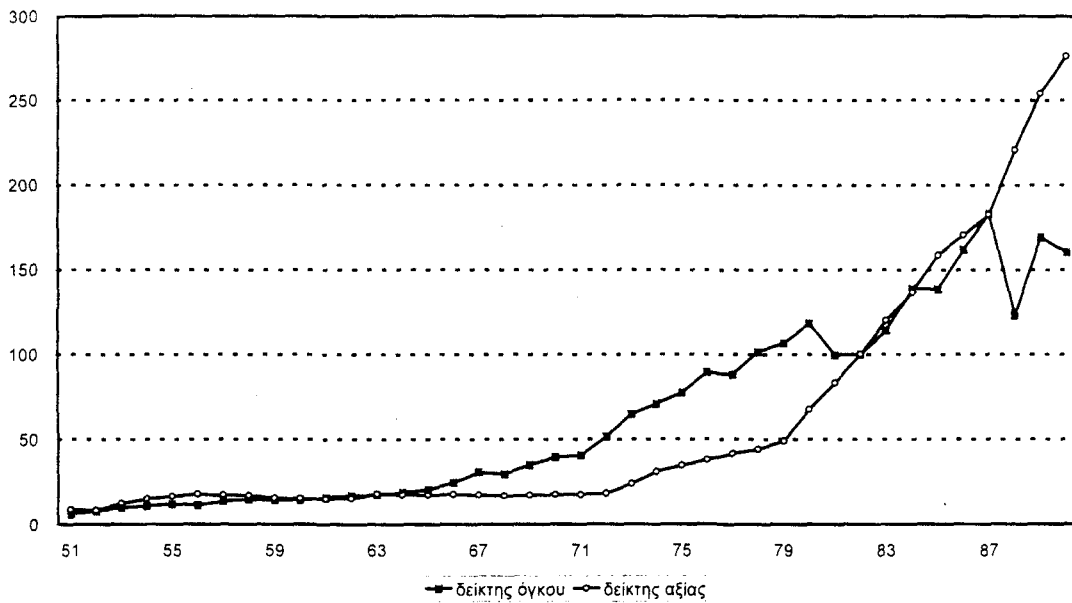
Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ. 9 Ποσοστιαία σύνθεση των ελληνικών εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1954-1990

Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ. 10: Μέση ποσοστιαία σύνθεση των εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ, 1964-1990

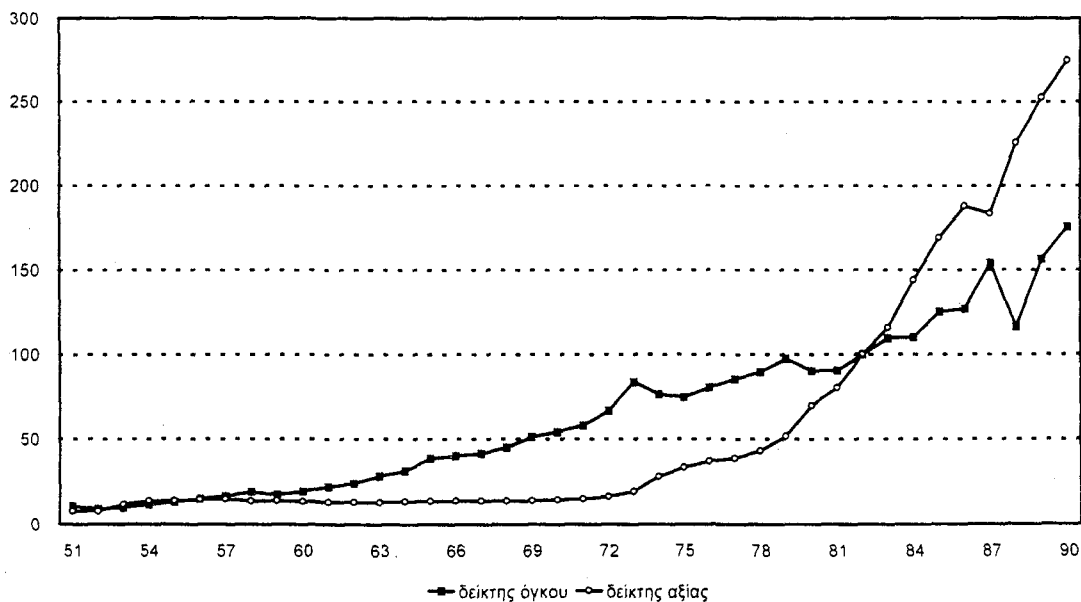

Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ.11: Δείκτης όγκου και αξίας συνόλου ελληνικών εξαγωγών, 1951-1990, έτος βάσης 1982

Πηγή: ΕΣΥΕ. Δελτίο Στατιστικής Εξωτερικού Εμπορίου

Διάγραμμα Δ. ΙΙΙ.12: Δείκτης όγκου και αξίας συνόλου ελληνικών εισαγωγών, 1951-1990, έτος βάσης 1982

Πηγή: ΕΣΥΕ. Δελτίο Στατιστικής Εξωτερικού Εμπορίου

Η δυναμική της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας: μια απόπειρα ερμηνείας

Πίνακας Π. ΙΙ. 4

Διάρθρωση των εξαγωγών στις ΗΠΑ, στην Ιαπωνία, και μέση σύνθεση στις χώρες της ΕΟΚ και του ΟΟΣΑ, από 1964 έως 1990

	ΗΠΑ						ΙΑΠΩΝΙΑ					
	64-67	68-73	74-79	80-90	64-73*	64-90	64-67	68-73	74-79	80-90	64-73*	64-90
0+1	16.6	13.4	14.8	11.7	15.0	13.5	4.1	2.9	1.3	0.8	3.5	1.9
2+4	12.1	11.5	11.7	9.5	11.8	10.8	2.5	1.8	1.5	0.9	2.2	1.5
3	3.6	3.3	3.6	4.1	3.5	3.7	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3
7	37.1	42.1	41.3	43.6	39.6	41.8	33.8	45.1	54.2	68.5	39.5	54.2
5+6+8+9	30.6	29.7	28.5	31.2	30.2	30.2	59.2	49.9	42.7	31.4	54.6	42.1
0+1+2+4+3	32.3	28.2	30.1	25.3	30.3	28.0	6.9	5.0	3.1	2.0	6.0	3.7
7+5+6+8+9	67.7	71.8	69.8	74.8	69.8	72.0	93.0	95.0	96.9	99.9	94.0	96.3

	ΕΟΚ						ΟΟΣΑ					
	64-67	68-73	74-79	80-90	64-73*	64-90	64-67	68-73	74-79	80-90	64-73*	64-90
0+1	11.9	11.2	10.7	10.4	11.6	10.9	13.5	11.3	10.6	9.3	12.4	10.6
2+4	4.9	4.2	3.7	3.4	4.6	3.9	10.1	8.3	7.0	5.5	9.2	7.2
3	4.1	3.9	5.7	6.8	4.0	5.5	3.4	3.4	5.2	6.2	3.4	5.0
7	33.6	34.8	34.3	34.7	34.2	34.4	31.6	35.5	36.5	39.1	33.6	36.7
5+6+8+9	45.6	45.9	45.5	44.7	45.8	45.3	41.4	41.4	40.8	39.5	41.4	40.5
0+1+2+4+3	20.9	19.3	20.1	20.6	20.1	20.3	27.0	23.0	22.8	21.0	25.0	22.8
7+5+6+8+9	79.2	80.7	79.8	79.4	80.0	79.7	73.0	76.9	77.3	78.6	75.0	77.2

* Επεξεργασία δική μου βάσει των δημοσιευμένων στοιχείων του ΟΟΣΑ

Σύμφωνα με Τύπο Ταξινόμησης για το Διεθνές Εμπόριο (ΤΤΔΕ, αναθεώρηση 3), οι παραπάνω κωδικοί αντιστοιχούν 0+1: τρόφιμα-ποτά-καπνός, 2+4: πρώτες ύλες εκτός πετρελαιοειδών, 3 : πετρελαιοειδή, 7 : μηχανήματα και μέσα μεταφοράς, 5+6+8+9 : άλλα βιομηχανικά είδη

Πηγή: OECD, Statistiques Retrospectives 1960-1990

Πίνακας Π. ΙΙΙ. 5

Εισαγωγές και εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών ως ποσοστό του ΑΕΠ
στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1960-1990

Χώρες	Ποσοστιαία συμμετοχή εισαγωγών στο ΑΕΠ					Δείκτης* απόκλισης εισαγωγών απο μέσο όρο ΟΟΣΑ	Ποσοστιαία συμμετοχή εξαγωγών στο ΑΕΠ					Δείκτης* απόκλισης εξαγωγών απο μέσο όρο ΟΟΣΑ
	60-68	68-73	74-79	80-90	60-90	60-90	60-68	68-73	74-79	80-90	60-90	60-90
Ηνωμ. πολιτείες	4.4	5.7	8.9	10.6	7.7	48.7	5.2	5.8	8.4	8.5	7.1	44.9
Ιαπωνία	9.7	9.1	12.2	10.9	10.5	66.5	9.8	10.6	12.6	12.7	11.5	72.8
Γερμανία	16.7	18.7	22.8	26.6	21.8	138.0	18.5	21.5	25.4	29.9	24.4	154.4
Γαλλία	12.5	15.2	20.0	22.4	18.0	113.9	13.3	15.6	20.2	22.3	18.3	115.8
Αγγλία	20.6	22.6	29.1	26.4	24.7	156.3	19.9	22.6	28.2	26.2	24.2	153.2
Ιταλία	13.7	16.4	22.4	21.6	18.8	119.0	13.8	16.8	22.3	21.5	18.8	119.0
Καναδά	18.7	20.9	24.6	25.2	22.6	143.0	18.8	22.2	24.5	26.9	23.4	148.1
Σύνολο	9.7	11.2	15.2	15.9	13.3	84.2	10.3	11.9	15.2	15.8	13.4	84.8
Αυστρία	24.9	28.9	33.8	37.9	32.0	202.5	24.8	29.5	33.1	38.3	32.1	203.2
Βέλγιο	42.5	48.8	56.8	70.9	56.5	357.6	41.9	50.7	56.5	72.6	57.3	362.7
Δανία	31.0	29.3	32.3	33.1	31.7	200.6	29.4	27.7	29.4	34.6	30.9	195.6
Φιλανδία	21.8	24.8	28.4	27.8	25.8	163.3	20.7	24.6	27.7	28.2	25.5	161.4
Ελλάδα	18.0	19.9	25.6	30.3	24.2	153.2	9.8	10.9	17.1	21.7	15.6	98.7
Ισλανδία	40.7	42.0	38.3	36.6	39.0	246.8	40.2	40.2	36.4	37.2	38.4	243.0
Ιρλανδία	40.7	44.1	57.4	56.5	50.2	317.7	34.4	37.0	46.8	56.5	45.1	285.4
Λουξεμβούργο	76.9	75.9	84.4	96.1	84.9	537.3	80.8	85.7	90.8	96.7	89.3	565.2
Κάτω Χώρες	44.4	43.7	47.7	53.2	48.0	303.8	43.9	44.3	49.4	57.1	49.7	314.6
Νορβηγία	42.2	42.0	47.0	38.8	41.9	265.2	40.4	42.0	42.4	43.3	42.1	266.5
Πορτογαλία	27.6	31.2	34.9	43.5	35.4	224.1	22.3	25.5	21.7	33.0	26.6	168.4
Ισπανία	11.3	13.9	16.4	20.0	15.8	100.0	9.9	13.0	14.0	19.2	14.6	92.4
Σουηδία	21.9	23.2	29.5	31.6	27.1	171.5	21.8	23.9	28.8	32.7	27.4	173.4
Ελβετία	30.4	31.9	32.7	37.0	33.5	212.0	28.7	31.5	34.1	36.8	33.2	210.1
Τουρκία	8.5	9.4	12.4	20.5	13.7	86.7	6.1	6.5	6.1	17.6	10.3	65.2
Σύν. μικρών Ευρώπης	26.8	28.2	31.9	36.3	31.4	198.7	25.3	27.4	29.7	36.0	30.4	192.4
Αυστραλία	15.8	14.1	15.8	17.8	16.2	102.5	15.0	14.5	15.3	15.9	15.3	96.8
Νέα Ζηλανδία	22.6	23.2	30.6	30.2	27.0	170.9	22.1	24.0	26.5	29.0	25.8	163.3
Σύνολο μικρών	25.4	26.4	30.0	33.9	29.5	186.7	24.0	25.8	27.9	33.4	28.5	180.4
ΕΟΚ	18.7	20.8	25.8	27.7	23.7	150.0	18.8	21.3	25.7	28.2	23.9	151.3
Σύνολο ΟΟΣΑ-Ευρώπη	19.4	21.4	26.2	28.2	24.2	153.2	19.3	21.8	25.8	28.7	24.4	154.4
Σύν. ΟΟΣΑ-εκτός ΗΠΑ	17.8	18.8	22.9	23.7	21.1	133.5	17.8	19.5	22.7	24.5	21.4	135.4
Σύνολο ΟΟΣΑ	12.1	13.6	17.6	18.7	15.8	100.0	12.4	14.0	17.3	18.4	15.8	100.0

* Επεξεργασία δική μου βάσει δημοσιευμένων στοιχείων ΟΟΣΑ
Πηγή: OECD, Statistiques Retrospectives, 1960-1990

Ετσι, η διείσδυση των εισαγωγών στην ελληνική αγορά είναι μεγαλύτερη κατά 53 % μεταλύτερη απο τον αντίστοιχο μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ (βλ. δείκτη απόκλισης, πιν. Π. ΙΙΙ. 4). Ωστόσο, η Ελλάδα δεν αποτελεί τη μοναδική χώρα που παρουσιάζει μια εξαιρετικά ψηλή διείσδυση των εισαγωγών. Πολλές χώρες (η Αυστρία, το Βέλγιο, η Δανία, η Φιλανδία, η Ισλανδία, το Λουξεμβούργο, οι Κάτω Χώρες, η Νορβηγία, η Σουηδία, η Ελβετία) παρουσιάζουν ψηλή εισαγωγική διείσδυση στην εγχώρια αγορά. Ωστόσο, η ψηλή εισαγωγική διείσδυση των εισαγωγών που παρατηρείται στην Ελλάδα δεν συνοδεύεται απο μια αντίστοιχη εξωστρέφεια της παραγωγής, όπως συμβαίνει στις προαναφερόμενες χώρες. Το ψηλό ποσοστό εισαγωγών και η χαμηλή εξωστρέφεια της παραγωγής κυριαρχούν στις εξωτερικές συναλλαγές της ελληνικής οικονομίας. Σε διεθνές επίπεδο είναι πολύ λίγες οι χώρες που εμφανίζουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά: η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ιρλανδία και η Τουρκία (βλ. πιν. Π. ΙΙΙ. 4). Τα δύο αυτά στοιχεία που χαρακτηρίζουν το διεθνές εμπόριο της Ελλάδας (όπως και των τριών προηγούμενων χωρών) επισημαίνουν κατά έμμεσο τρόπο τη μόνιμη ελλειματικότητα του εμπορικού τους ισοζυγίου (ή την έλλειψη μιας αναπτυγμένης παραγωγικής δομής σε σύγκριση με τα διεθνή πρότυπα).

Σύμφωνα με τα διεθνή δεδομένα, σε συσχέτιση πάντοτε με τη διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι η "καθυστέρηση" των παραγωγικών δυνάμεων στην Ελλάδα, σε σύγκριση με το βαθμό τους ανάπτυξης στις περισσότερες κράτη -μέλη του ΟΟΣΑ, που διαπιστώθηκε προηγουμένως (βλ. κεφάλαιο 8) προσδιόρισε σημαντικές αποκλίσεις ανάμεσα στις συμπληρωματικότητες της Ελλάδας και σ'αυτές που κατά κανόνα αναπτύσσονται στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ.

Η εξάρτηση (όπως και η εσωστρέφεια) της κεφαλαιακής συσσώρευσης εντός της ελληνικής επικράτειας πηγάζει απο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καθεστώτος συσσώρευσης στην Ελλάδα: απουσία κλάδων παραγωγής μηχανημάτων και διαρκών καταναλωτικών αγαθών ψηλής τεχνολογίας. Οι συμπληρωματικότητες που πραγματοποιεί η ελληνική κοινωνία μέσω του διεθνούς εμπορίου αποτελούν συνέπεια της ειδικευσης της Ελλάδας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας και της θέσης του κεφαλαίου στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων ανάλογα με το ύψος της οργανικής σύνθεσης, την παραγωγικότητα της εργασίας κ.λ.π.

Η ανυπαρξία ενός συστήματος μαζικής παραγωγής, θεμελιωμένου πάνω στις σύγχρονες μορφές οργάνωσης της εργασίας του τειλορισμού - φορντισμού στο πλαίσιο μεγάλων μονάδων παραγωγής μηχανολογικού εξοπλισμού και καταναλωτικών βιομηχανικών προϊόντων δικαιολογεί τη χαμηλή εξωστρέφεια της κεφαλαιακής συσσώρευσης αφενός, και τη σταθερή εξάρτηση της απο τα εισαγόμενα κεφαλαιουχικά

προϊόντα και τα βιομηχανικά είδη κατανάλωσης αφετέρου. Γιατί, η σχετική καθυστέρηση των παραγωγικών δυνάμεων σε σύγκριση με το βαθμό ανάπτυξης αυτών στις κυρίαρχες καπιταλιστικές οικονομίες που εξακολουθεί να χαρακτηρίζει, παρά τη θεαματική ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας, το καθεστώς συσσώρευσης εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας, προδιαγράφει τη χαμηλή εξαγωγική επίδοση της ελληνικής οικονομίας και την εξαιρετικά μεγάλη διείσδυση των εισαγωγών. Η χαμηλή θέση του ελληνικού καπιταλισμού στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας, και άρα και η χαμηλή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων σε σύγκριση με τα διεθνή πρότυπα, σηματοδοτεί μια μόνιμη απειλή πάνω στο ισοζύγιο πληρωμών, την οποία απεγνωσμένα επιζητά να αμβλύνει το ελληνικό κράτος μέσω μιας έντονα προστατευτικής πολιτικής που ασκεί υπέρ των συμφερόντων του ελληνικού κεφαλαίου τόσο απέναντι στην εργασία (αντιαπεργιακή νομοθεσία, αυταρχικό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων κ.α.) όσο και έναντι των ξένων ανταγωνιστών (δασμοί, ποσοστώσεις στις εισαγωγές κ.λ.π.).

Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή φαίνεται καθαρά ότι μια ενδεχόμενη ανισοροπία ανάμεσα στους δύο βασικούς τομείς παραγωγής σε μια χώρα δεν αποτελεί κατά ανάγκη εμπόδιο για τη συνέχιση της κεφαλαιακής συσσώρευσης σ' αυτήν, στο βαθμό που η αντίφαση αυτή επιλύεται στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας και η συγκεκριμένη χώρα μπορεί να επικυρώσει την "πλεονασματική" κατά κάποιο τρόπο παραγωγή της μέσω των εξαγωγών και να καλύψει ενδεχόμενες ανάγκες που δεν μπορούν να ικανοποιηθούν από την εγχώρια παραγωγή, μέσω των εισαγωγών. Παρά το γεγονός ότι οι εξωτερικές αγορές δεν έχουν μεγάλη σημασία για την επίκλυση της συνολικής ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση. Καθόσον, το σχετικό μέγεθος των εξαγωγών ως προς το ΑΕΠ παραμένει σχετικά χαμηλό, παρά τη σχετικά μεγάλη ανάπτυξη που γνωρίζουν (σε σταθερές τιμές) οι ελληνικές εξαγωγές στη φάση του αναπτυξιακού άλματος (βλ. πίν. παραρτ. Α. ΙΙΙ. 6). Παρόλο που οι ελληνικές εξαγωγές βιομηχανικών και βιοτεχνικών προϊόντων καταλήγουν το 1973 να αντιστοιχούν μόλις στο 7.8 % της συνολικής ακαθάριστης αξίας παραγωγής του συνόλου των βιομηχανικών κλάδων. Αν ρίξει κάποιος μια πιο προσεκτική ματιά στη σύνθεση των ελληνικών βιομηχανικών εξαγωγών θα παρατηρήσει ότι το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών εξαγωγών το 1973 αφορά κεφαλαιουχικά αγαθά (προϊόντα μεταλλουργίας, χημικά κ.λ.π., βλέπε πίνακα παραρτ. Α. ΙΙΙ. 11). Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά καταλήγω στο συμπέρασμα ότι τελικά η υπεράναπτυξη του τομέα Ι που τείνει να εκδηλώνεται στην Ελλάδα κάτω από την αιγίδα των άμεσων εξωστρεφών επενδύσεων αλλοδαπής προέλευσης στη φάση της ακμής (βλ. προηγουμένως κεφάλαιο 8, πίν. παραρτ. Α. ΙΙ. 4) δεν αποτελεί κατά ανάγκη εμπόδιο για τη συνέχιση της κεφαλαιακής συσσώρευσης σ' αυτήν. Με την έννοια ότι η "πλεονασματική"

παραγωγή δείχνει να επικυρώνεται από την κοινωνική ζήτηση που εκδηλώνεται στις εξωτερικές αγορές, ενώ οι ανάγκες που γεννά το "ιδιότυπο" πρότυπο συσσώρευσης και δεν μπορούν ικανοποιηθούν από την εγχώρια παραγωγή καλύπτονται πλήρως από τις εισαγωγές, καθώς η σταθερή διεύρυνση των αδήλων πόρων όπως επίσης και η εισροή κεφαλαίων αλλοδαπής προέλευσης επιτρέπει την ικανοποίησή τους, χωρίς να δημιουργούνται ιδιαίτερα προβλήματα στο ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών.

Η στενή αυτή αλληλουχία της ελληνικής οικονομίας με την παγκόσμια αγορά κάνει, όπως θα δούμε στη συνέχεια, την οικονομική συγκυρία στην Ελλάδα να συναρτάται καθοριστικά από τις οικονομικές επιδόσεις και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι υπόλοιπες καπιταλιστικές οικονομίες: την ύφεση και τον πληθωρισμό.

9.4 Η δυναμική της ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας

Η ελληνική οικονομία γνωρίζει μια ταχύρυθμη ανάπτυξη μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σε μια μακροχρόνια βάση, από τη στιγμή που οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας εγγυώνται ένα σύνολο οικονομικών και κοινωνικών κανονικοτήτων, μέσα από τις οποίες τείνει να σταθεροποιείται από τη μια μεριά (αν όχι να βελτιώνεται) το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων, και από την άλλη να επικυρώνεται χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες η ελληνική παραγωγή από την κοινωνική ζήτηση.

Το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων έτεινε να διατηρείται σταθερό (η να βελτιώνεται) από τη στιγμή που αλλάζουν υπέρ του κεφαλαίου οι όροι εκμετάλλευσης της εργασίας στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας και ταυτόχρονα εξασφαλίζεται (αν όχι αναβαθμίζεται) η θέση τους στην παγκόσμια ιεραρχία των κεφαλαίων.

Οι ελληνικές επιχειρήσεις μπορούσαν να επικυρώνουν χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες την παραγωγή τους από την κοινωνική ζήτηση, από τη στιγμή που ο ταξικός συσχετισμός δυνάμεων σε πολλές δυτικές οικονομίες (βλ. φορντικό μοντέλο ανάπτυξης) έτεινε να ελαχιστοποιεί τους κινδύνους υποκατανάλωσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας, και γιατί, από την άλλη, ο ταξικός συσχετισμός δυνάμεων στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας επέτρεπε στις ελληνικές επιχειρήσεις να προσαρμόζονται ολόένα και περισσότερο στις αλλαγές των κοινωνικά αναγκαίων όρων παραγωγής που έτειναν να διαμορφώνονται σε διεθνή κλίμακα.

Πιο συγκεκριμένα, οι ελληνικές επιχειρήσεις επιτυγχάνουν από το 1960 και μετά ένα ικανοποιητικό ποσοστό κέρδους χωρίς να αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα επικύρωσης της παραγωγής τους από την κοινωνική ζήτηση, για δύο κυρίως λόγους.

Πρώτον, γιατί, οι μορφές ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας, σε συσχέτιση με την πρόοδο των παραγωγικών δυνάμεων στην Ελλάδα, εγγυώνται μια εξαιρετικά ψηλή άνοδο του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας, σε διεθνή σύγκριση, που επιτρέπει τη διατήρηση (αν όχι την αναβάθμιση) της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, και δεύτερον γιατί οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας σε αναφορά με την ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας, εγγυώνται ένα σύνολο οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων, μέσα από τις οποίες τείνει να αντισταθμίζεται η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και να περιορίζονται οι κινδύνοι υποκατανάλωσης σε πολλές δυτικές οικονομίες.

Η άνοδος του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας στην Ελλάδα σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα στήριξε επίσης την ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα, γιατί η ολοένα και μεγαλύτερη σχετική μείωση της αξίας (ή της τιμής) των ελληνικών προϊόντων, ως προς τις διεθνείς τάσεις μεταβολής της αγοραίας αξίας (ή της τιμής παραγωγής) τους, που φαίνεται να πραγματοποιείται κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, προσδιόριζε θετικά το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων, και συνακόλουθα την επικύρωση της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση. Γιατί, με άλλα λόγια, η αναβάθμιση της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων που δείχνει να συντελείται κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις εγγυόταν (αν όχι βελτιώνει) τους όρους συμμετοχής των ελληνικών επιχειρήσεων στη διανομή της παγκόσμιας παραγμένης υπεραξίας και διευκόλυνε την επικύρωση της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση.

Η επίλυση των αντιφάσεων στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας, που συνδέονταν τόσο με τη σφαίρα της παραγωγής όσο και με τη σφαίρα της κυκλοφορίας (αντιστάθμιση του ποσοστού κέρδους και ελαχιστοποίηση των κινδύνων υποκατανάλωσης) στήριξε την ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα, γιατί η ευνοϊκή διεθνής συγκυρία (σταθερή διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς, πτωτική τάση των τιμών σε διεθνή κλίμακα κ.λ.π), που σημειωνόταν κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις ενίσχυε, μέσω των αδήλων πόρων και των ελληνικών εξαγωγών, τη ζήτηση για τα ελληνικά προϊόντα και επηρέαζε θετικά το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων.

Για να συνοψίσω η εμπειρική έρευνα έδειξε ότι η μεταπολεμική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας συντελείται χάρη σε δύο κυρίως βασικές παραμέτρους, στη ευνοϊκή διεθνή συγκυρία, και στη διατήρηση (αν όχι αναβάθμιση) της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων, οι οποίες επιδρούν θετικά πάνω στο ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και στους όρους επικύρωσης

της ελληνικής παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση.

Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η ελληνική οικονομία δεν φαίνεται, πριν την έναρξη της οικονομικής κρίσης το 1974, να αντιμετωπίζει κανένα σοβαρό πρόβλημα κερδοφορίας, που να συνδέεται ιδιαίτερα με την κάμψη του ποσοστού εκμετάλευσης εντός του ελλαδικού χώρου, όπως συνέβη στις περισσότερες χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Αντίθετα, κατά την περίοδο 1968-1973 εντός της ελληνικής επικράτειας σημειώνεται μια θεαματική άνοδο του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας, σ' αντιδιαστολή με τις περισσότερες δυτικές οικονομίες, στις οποίες, κάτω απο την επίδραση των κοινωνικών εντάσεων, αρχίζει να εκδηλώνεται μια πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

Μάλιστα, παρά τη σταθερή αύξηση του ποσοστού εκμετάλευσης που δείχνει να σημειώνεται στα χρόνια 1960-1973 εντός της ελληνικής επικράτειας, ο ελληνικός καπιταλισμός δεν φαίνεται, απο την αλλη μεριά, να συναντά ιδιαίτερες δυσκολίες επικύρωσης της εγχώριας παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση. Καθώς στη φάση αυτή η ταχύρυθμη ανάπτυξη των πραγματικών εισοδημάτων των μικρο-βιοτεχνών, των αγροτών, και εν γένει των αυτοασπασχολουμένων, η εξαιρετικά μεγάλη διεύρυνση των αδήλων πόρων και των ελληνικών εξαγωγών που επιτρέπει η ευνοϊκή διεθνής συγκυρία καθιστά δυνατή τη διεύρυνση της εγχώριας αγοράς, διεγείρει ιδιαίτερα τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά και συνακόλουθα εξουδετερώνει σε μεγάλο βαθμό τις ανισορροπίες που τείνει να προκαλεί η σχετική "καθυστέρηση" της μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας σε συσχέτιση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Σύμφωνα με τις εξεταζόμενα ενδεικτικά στοιχεία, η κρίση της ελληνικής οικονομίας το 1974 δεν προήλθε, κάτω απο την επίδραση των κοινωνικών εντάσεων εντός της ελληνικής επικράτειας, εξαιτίας κάποιας δυσμενούς, εις βάρος του κεφαλαίου, αλλαγής στους όρους παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας που προσδιόριζαν οι ισχύουσες μεταπολεμικά θεσμικές μορφές εντός του ελλαδικού χώρου.

Η ελληνική οικονομία πέρασε, απο μια φάση καπιταλιστικής ανάπτυξης, σε μια άλλη κρίσης, όχι, επειδή η εργατική τάξη μέσα απο τους συνδικαλιστικούς και πολιτικούς της αγώνες έθεσε υπ' αμφισβήτηση τις οικονομικές και κοινωνικές κανονικότητες που εξασφάλιζαν μετά το 1960 οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός της ελληνικής επικράτειας, αλλά κάτω απο την επίδραση των κοινωνικών εντάσεων στις άλλες χώρες. Η ανάπτυξη του κεφαλαίου μπλοκάρεται καθοριστικά το 1974 στην Ελλάδα, γιατί οι εργατικές διεκδικήσεις σε άλλες δυτικές οικονομίες ηλθαν σε σύγκρουση με τις μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων που δέσποζαν εντός των εθνικών τους συνόρων και στήριζαν κατά το παρελθόν την ανάπτυξη των οικονομιών αυτών (βλέπε χρεωκοπία του

φορντικού μοντέλου ανάπτυξης).

Υπ' αυτή την έννοια έχει δίκιο ο Βεργόπουλος στο ότι η περιοριστική χρηματιστική πολιτική που εγκαινιάστηκε με στόχο την εξισορρόπηση την περίοδο αυτή στην Ελλάδα δεν υπαγορεύθηκε από αυθαίρετες επιλογές των ελληνικών κυβερνήσεων, ούτε από προγενέστερα υφισιακά συμπτώματα, ούτε από τις εγγενείς προϋποθέσεις της αυξητικής φάσης ή τις υποτιθέμενες δυσκολίες της (από κάποια αιφνίδια μετατροπή στη σύνθεση της παραγωγής ή στη μικροοικονομική δομή των επιχειρήσεων) αλλά περισσότερο από τις "νέες τάσεις στις διεθνείς χρηματιστικές αγορές". Ωστόσο δεν πρέπει ξεχνά κανείς ότι η αντιστροφή της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας γύρω στα μέσα της δεκαετίας του εβδομήντα δηλώνει μια κρίση κεφαλαιοκρατικής υπερσυσσώρευσης (πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους), η οποία, σε λανθάνουσα μορφή", είχε αρχίσει ήδη να εκδηλώνεται από τα μέσα της δεκαετίας του '60 σε πολλές χώρες. Υπ' αυτό το πρίσμα, η σφικτή χρηματιστική πολιτική που άρχισε να εγκαινιάζεται από τις αρχές της δεκαετίας του '70 δεν ήταν αυτή που προκάλεσε, όπως διατείνονται ορισμένοι οικονομικοί αναλυτές, τις πληθωριστικές πιέσεις, τον ακρωτηριασμό της εγχώριας ζήτησης και την κάμψη του ποσοστού κέρδους. Η χρηματιστική "αναδιπλωση" απλώς επιτάχυνε την άνοδο των τιμών, τη συρρίκνωση της αγοράς και την απώλεια των περιθωρίων κέρδους, που είχαν ήδη αρχίσει να εκδηλώνονται ως απόρροια της κρίσης κεφαλαιοκρατικής υπερσυσσώρευσης.

Μέσα σε ένα περιβάλλον διεθνούς οικονομικής ύφεσης, ο ελληνικός καπιταλισμός αρχίζει να αντιμετωπίζει σοβαρά δυσκολίες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, έντονες πληθωριστικές πιέσεις, και προβλήματα στο ισοζύγιο πληρωμών, οι οποίες καταλήγουν να μειώνουν τα περιθώρια κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων. Παράγοντες που επιδεινώνουν κατά τρόπο διαρκή το επενδυτικό κλίμα στην Ελλάδα.

Η προσωρινή κυριαρχία των αντιφάσεων σε παγκόσμιο επίπεδο που φαίνονται να συνδέονται περισσότερο με τη σφαίρα της παραγωγής φτάνει το 1974 να "μπλοκάρει" την ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα, ανεξάρτητα από τις συνθήκες που επικρατούν σ' αυτήν, γιατί η συρρίκνωση της διεθνούς αγοράς, που επέρχεται εξαιτίας της πτώσης του ποσοστού κέρδους στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες, καταλήγει να περιορίζει τη ζήτηση για τα ελληνικά προϊόντα και τα περιθώρια κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων.

Πιο συγκεκριμένα, η σημαντική επιβράδυνση των αδήλων πόρων και των ελληνικών εξαγωγών, που προκαλεί η αντιστροφή της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας το 1973-75, προσδιορίζει αρνητικά τη μεγένθυση της ζήτησης για τα ελληνικά προϊόντα, την

ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής και την ανάληψη της επενδυτικής δραστηριότητας, με αποτέλεσμα να εκμηδενίζονται τα "κέρδη" της παραγωγικότητας της εργασίας, και κατά συνέπεια να τίθεται υπο σοβαρή αμφισβήτηση το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων. Το σταμάτημα της μεγένθυσης των αγορών και η μείωση των περιθωρίων κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων που σημειώνεται υπ' αυτές τις συνθήκες το 1973-1974 μπλοκάρει καθοριστικά τη χρονιά αυτή την ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα.

Παρ' ότι απο την επόμενη χρονιά (1975) οι δυσμενείς αυτές οικονομικές τάσεις βελτιώνονται υπέρ του κεφαλαίου, οι ελληνικές επιχειρήσεις εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα κερδοφορίας και ζήτησης, όχι μόνο, λόγω της συνεχιζόμενης διεθνούς οικονομικής ύφεσης, αλλά ακόμη εξαιτίας ενός επιπλέον λόγου: της προοδευτικής υποβάθμισης της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων που αρχίζει να σημειώνεται μετά το 1974, κάτω απο την επίδραση του ασφυκτικού διεθνούς περιγυρου, των κοινωνικών εντάσεων (1975-1978) και της κληρονομημένης απο το παρελθόν τεχνολογικής, οικονομικής, εμπορικής εξάρτησης του ελληνικού καπιταλισμού. Ετσι, η εξαιρετικά μεγάλη μείωση του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας σε σύγκριση με τις διεθνείς εξελίξεις, που σημειώνεται μετά το 1974, προσδιορίζει αρνητικά τα περιθώρια κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και τη διεθνή ανταγωνιστικότητα τους (και συνακόλουθα και τη ζήτηση για τα ελληνικά προϊόντα).

Αυτό συμβαίνει γιατί, απο τη μια μεριά η επιδράδυνση της μεγένθυσης των αγορών, λόγω της διεθνούς οικονομικής ύφεσης, σε συνδυασμό με την κληρονομημένη απο το παρελθόν τεχνολογική, οικονομική και εμπορική εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού, αποθαρρύνει την ανάληψη της επενδυτικής δραστηριότητας και φρενάρει συνακόλουθα την πρόοδο της παραγωγικότητας της εργασίας. Ενώ, απο την άλλη γιατί στη φάση αυτή (1974-1979), η εργατική τάξη, μέσα απο την άνοδο του εργοστασιακού συνδικαλισμού, έρχεται σ' αντιπαράθεση με τις οικονομικές κανονικότητες που εξασφάλιζε η ισχύουσα μέχρι τότε μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα, ο πραγματικός μισθός να αυξάνεται απο το 1975 έως το 1978, με εξαιρετικά ψηλούς ρυθμούς, οι οποίοι, για πρώτη φορά μετά το 1960 ξεπερνούν τους ρυθμούς αύξησης της φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας. Η επιβράδυνση των κερδών της παραγωγικότητας και η άνοδος του πραγματικού μισθού που συντελείται κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις προκαλεί μια θεαματική μείωση του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας, σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, η οποία πλήττει τόσο το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων όσο και τη διεθνή ανταγωνιστικότητα τους. Αυτό συμβαίνει, γιατί η σχετική κάμψη της παραγωγικότητας, που σημειώνεται αυτή

την περίοδο, συγκριτικά με τις μεταβολές της παραγωγικότητας της εργασίας σ' άλλες χώρες, καθώς δεν μπορεί να αντισταθμιστεί, ούτε από τη κάμψη των πραγματικών μισθών, ούτε από την αύξηση της διάρκειας της εργάσιμης μέρας κ.λ.π., αυξάνει πιο γρήγορα τις τιμές των ελληνικών προϊόντων συγκριτικά με τις μεταβολές των αγοραίων τιμών τους που τείνουν να διαμορφώνονται σε διεθνή κλίμακα, με αποτέλεσμα οι ελληνικές επιχειρήσεις να δυσκολεύονται να πουλήσουν τα εμπορεύματά τους με σταθερό το ποσοστό κέρδους ακόμη και μέσα στην εσωτερική αγορά. Τα προβλήματα κερδοφορίας και ζήτησης που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι ελληνικές επιχειρήσεις στη φάση αυτή οξύνονται ακόμη περισσότερο, καθώς την περίοδο αυτή στο πλαίσιο ένταξης στην ΕΟΚ πραγματοποιείται μια σταδιακή μείωση του προστατευτισμού (προοδευτική μείωση των δασμών και σταδιακή κατάργηση των εξαγωγικών επιδοτήσεων).

Μετά την εκδήλωση, λοιπόν, της οικονομικής κρίσης, η συρρίκνωση της ζήτησης και η κάμψη του ποσοστού κέρδους είναι ιδιαίτερα έντονη για τις ελληνικές επιχειρήσεις, σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, γιατί στη φάση αυτή, εκτός από τις δυσμενείς επιπτώσεις που διεγείρει η διεθνή οικονομική ύφεση, οι ελληνικές επιχειρήσεις αδυνατούν να προχωρήσουν σε μια ριζική αναδιάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας, που επιχειρείται σε άλλες χώρες, με αποτέλεσμα να σημειώνεται μια ολοένα και μεγαλύτερη απόκλιση από τους διεθνείς τεχνικούς όρους παραγωγής, τα διεθνή πρότυπα παραγωγικότητας και εντατικότητας της εργασίας. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις η ελληνική οικονομία εισέρχεται σ' ένα "φαύλο κύκλο" από τον οποίο μέχρι σήμερα δεν έχει καταφέρει να ξεφύγει.

Υπ' αυτό το πρίσμα, η κάμψη της ανταγωνιστικότητας δεν οφείλεται, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι οικονομικοί παρατηρητές, (Μαρίνος και Ομάδα οικονομικού Ταχυδρόμου, Δράκος, Παπαδάκης, Παπαλεξόπουλος, κ.α) μόνο στην άνοδο των μισθών. Αφού, η στασιμότητα του πραγματικού μισθού που εκδηλώνεται λίγα χρόνια αργότερα δεν φαίνεται να παρέχει μια ικανοποιητική λύση για το ξεπέρασμα των προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας. Η κάμψη του ποσοστού κέρδους και η προοδευτική απώλεια της διεθνούς ανταγωνιστικότητας συνεχίζεται και τη δεκαετία του '80, κάτω από την επίδραση του συνδυασμού της διεθνούς οικονομικής ύφεσης και των παραμέτρων που συνδέονται με τον υπερβολικά εξαρτημένο χαρακτήρα του ελληνικού κεφαλαίου σε τεχνολογικό, εμπορικό, και χρηματιστικό επίπεδο.

Μέσα σ' ένα διεθνές ασφυκτικό περιβάλλον που οξύνεται η οικονομική ύφεση (1979-1982), ο ανταγωνισμός στις ευρωπαϊκές αγορές των προϊόντων της Νοτιανατολικής Ασίας, συρρικνώνεται το διεθνές εμπόριο, και σταματά η μεγένθυση των αγορών, η σημαντική υστέρηση της παραγωγικότητας της εργασίας που σημειώνεται στην Ελλάδα

έναντι της παραγωγικότητας των ανταγωνιστριών χωρών σε συνδυασμό με τη σταδιακή μείωση του προστατευτισμού στο πλαίσιο ένταξης στην ΕΟΚ (προοδευτική μείωση των δασμών και σταδιακή κατάργηση των εξαγωγικών επιδοτήσεων) καταλήγει να μπλοκάρει κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό την κεφαλαιακή συσσώρευση εντός της ελληνικής επικράτειας σε σύγκριση με τις άλλες χώρες.

Η θεαματική μείωση των αδήλων πόρων και η εντυπωσιακή επιβράδυνση των ελληνικών εξαγωγών, που επέρχεται κάτω από την επίδραση της μεγάλης διεθνούς οικονομικής ύφεσης (1979-1982), ακρωτηριάζουν τη μεγένθυση της ενεργούς ζήτησης για τα ελληνικά προϊόντα, και συνακόλουθα και την αύξηση της παραγωγής και ανάληψη επενδυτικής δραστηριότητας. Η αποχή από την επενδυτική δραστηριότητα σε συνδυασμό με την αδυναμία της εργοδοσίας να παλινρθώσει το βιομηχανικό δεσποτισμό -που κλονίστηκε στην περίοδο της απεργιακής έκρηξης 1975-1976 και αμφισβητήθηκε ιδεολογικά μετά την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ- είχε ως αποτέλεσμα το σταμάτημα της πρόοδου της παραγωγικότητας της εργασίας. Η θεαματική κάμψη του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασίας, παρά τη σθεναρή συγκράτηση των αυξήσεων του πραγματικού μισθού, που σημειώνεται κάτω από αυτές τις περιστάσεις, σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα πλήττει κατά τρόπο διαρκή το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων (ακόμη στο πλαίσιο της εγχώριας αγοράς). Το ποσοστό κέρδους και η διεθνή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων (άρα και η ζήτηση) κάμπτεται άμεσα από τη στιγμή που τα ελληνικά κεφάλαια χάνουν προοδευτικά τη θέση τους στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας, χωρίς να μπορούν να αντισταθμίσουν την απώλεια αυτή μέσα από μια εξαιρετικά μεγάλη κάμψη του πραγματικού μισθού, ή μια θεαματική άνοδο της διάρκειας της εργάσιμης μέρας κ.λ.π. ¹⁵.

Η απώλεια της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή αγορά, καθώς θέτει υπ' αμφισβήτηση το ποσοστό κέρδους και διεγείρει σοβαρές δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση λόγω της κάμψης της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, καθιστά την κρίση οξύτερη στην Ελλάδα ανεξάρτητα από τις διεθνείς εξελίξεις. Η κρίση στην Ελλάδα επιδεινώνεται από την στιγμή που η ελληνική οικονομία δεν μπορεί να παραμείνει ανταγωνιστική σε είδη, όπου είχαν ειδικευθεί χώρες με χαμηλό εργατικό μισθό, και από την άλλη γιατί δεν κατόρθωσε να παρακολουθήσει τις νέες εξελίξεις σε κρίσιμους τομείς της αναπτυξιακής διαδικασίας που σημειώθηκαν στις

¹⁵ Οι ελληνικές επιχειρήσεις, με στόχο να διατηρήσουν τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τους, αναγκάζονται να προχωρήσουν σε μια σταδιακή μείωση των τιμών και συνακόλουθα του ποσοστού κέρδους τους.

αναπτυγμένες χώρες. Μάλιστα αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η "μεγάλη"βιομηχανία δεν επιχείρησε να αντιστρέψει τους αρνητικούς παράγοντες που ωθούσαν την ελληνική οικονομία προς την "ελεύθερη πτώση" αντίθετα την επιτάχυνε ακολουθώντας μια πολιτική αποδέσμευσης των κεφαλαίων απο το οικονομικό σύστημα, μέσω μιας στρατηγικής μεγιστοποίησης της υποκατάστασης των ιδίων κεφαλαίων με δανειακά κεφάλαια, με αποτέλεσμα σε πολύ σύντομο διάστημα να δημιουργηθούν μια σειρά υπερχρεωμένες και προβληματικές μονάδες.

Η βαθμιαία απώλεια της θέσης του ελληνικού βιομηχανικού κεφαλαίου στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων, η οποία εκδηλώνεται κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό τη δεκαετία του '80 πυροδοτεί ολοένα και μεγαλύτερα προβλήματα κερδοφορίας και ενεργούς ζήτηση για την ελληνική βιομηχανία. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις εξουτερώνονται οι όποιες ευεργετικές επιδράσεις πάνω στο ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και στους όρους επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση θα επέφερε κάτω απ' άλλες συνθήκες η βελτίωση των όρων εκμετάλευσης του κεφαλαίου και η συνακόλουθη οικονομική ανάκαμψη στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας μετά το 1983.

Ο ελληνικός καπιταλισμός εξαιτίας της κληρονομημένης απο το παρελθόν τεχνολογικής εξάρτησης αδυνατεί να προχωρήσει αποφασιστικά στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας που χρειάζεται άμεσα για να βελτιώσει τη θέση του στη διεθνή αγορά (μείωση του κόστους παραγωγής, βελτίωση ανταγωνιστικότητας κ.λ.π). Η εξαιρετικά υψηλή μείωση του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, η οποία συνεχίζει να εκδηλώνεται παρά τη στασιμότητα του πραγματικού μισθού και μετά το 1985, δεν επιτρέπει την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας σε μια μακροχρόνια βάση, παρά την αύξηση των αδήλων πόρων. Η αύξηση των αδήλων πόρων, που σημειώνεται μετά το 1986, λόγω της συνεχιζόμενης οικονομικής ανάκαμψης στις περισσότερες δυτικές οικονομίες που φαίνεται να ξεκινά το 1983 και να διαρκεί έως το 1989, παρόλο που στηρίζει κατά κάποιο τρόπο την ανάπτυξη του κεφαλαίου δεν φαίνεται ικανή να αντιστρέψει το αρνητικό επενδυτικό κλίμα που κυριαρχεί στο βιομηχανικό τομέα.

Καθοριστικό στοιχείο για τη πτωτική πορεία της βιομηχανικής ανάπτυξης αποτελεί στη φάση αυτή το μη-διάρθρωμένο και μη- ανταγωνιστικό σύστημα βιομηχανικής παραγωγής που έχει κληρονομηθεί απο το παρελθόν. Το γεγονός ότι ελληνική οικονομία εισέρχεται σε μια φάση κρίσης με ένα "καθυστερημένο" παραγωγικό σύστημα, στενά εξαρτημένο απο τις διεθνείς αγορές, το οποίο μέχρι τώρα χρησιμοποιούσε ως δεκανίκι, πέρα απο τις όποιες διακηρύξεις περί ελευθερίας της αγοράς (κ.λ.π) το αυταρχικό και

εξαιρετικά παρεμβατικό κράτος, γίνεται καθοριστικό στοιχείο της κρίσης και κατά κάποιο τρόπο της εξόδου απ' αυτήν. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις η επιβολή του νόμου της αξίας σε παγκόσμιο επίπεδο κάνει να εκδηλωθεί το αληθινό "δομικό" πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας: η δραματική δηλαδή ανεπάρκεια της παραγωγικής βάσης και η χρόνια αποδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος, των οποίων τις "αρνητικές" συνέπειες για την επέκταση του κεφαλαίου επιχειρούσε πάντα να αμβλύνει μέσω μιας έντονης προστατευτικής πολιτικής το ελληνικό κράτος .

Υπο το φώς αυτής της ανάλυσης, η προώθηση της αναδιάρθρωσης των βιομηχανικών δομών είτε στηρίζεται στην Ευέλικτη Εξειδίκευση είτε όχι αποτελεί αναμφίβολα μια αναγκαστική επιταγή για την υπέρβαση της κρίσης. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι οποιαδήποτε λύση είναι και θα παραμείνει προσωρινή, απο τη στιγμή που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα εξακολουθεί να ταλαντεύεται ανάμεσα σε στρατηγικές, οι οποίες, είτε ενισχύουν το ποσοστό κέρδους και είτε τη ζήτηση των προϊόντων, δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τη συνέχιση της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η ελληνική οικονομία ή οποιαδήποτε άλλη οικονομία θα βρεθεί πολύ σύντομα αντιμέτωπη με νέους περιορισμούς και ανισορροπίες που απειλήσουν την ανάπτυξη της, απο τη στιγμή που οι διάφοροι πειραματισμοί ακόμη και στο πλαίσιο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, δεν έχουν εξασφαλίσει την εδραίωση ενός νέου δυναμικού καθεστώτος συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα, μια νέα μορφή συνολικής ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων, που θα εγγυάται ένα ικανοποιητικό ποσοστό κέρδους και ταυτόχρονα την ελαχιστοποίηση των κινδύνων υποκατανάλωσης στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας.

9.5 Συμπέρασμα

Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρήθηκε η διερεύνηση της δυναμικής της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ως το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των ταξικών συσχετισμών δύναμης στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας και στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας.

Υπ' αυτό το πρίσμα, η ανάλυση εστιάστηκε στη μορφή συσσώρευσης και ρύθμισης της μισθιακής σχέσης σε αναφορά - όσο ήταν δυνατόν- με τα διεθνή πρότυπα. Μέσα απο τη διερεύνηση αυτή επιχειρήθηκε να καταταθεί μια - έστω και αποσπασματική - προσέγγιση της ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, σε συνάρτηση κατά κύριο λόγο με τις ενδεχόμενες μεταβολές στις συνθήκες κερδοφορίας των ελληνικών επιχειρήσεων, όπως επίσης και τις ενδεχόμενες αλλαγές στις συνθήκες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής απο την κοινωνική ζήτηση

που προσδιορίζει η ταξική πάλη και οι ταξικοί συσχετισμοί δύναμης στην Ελλάδα εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας.

Μέσα την ποσοτική αυτή ανάλυση κατέληξα στα εξής. Η ελληνική οικονομία γνώρισε μια ταχύρυθμη ανάπτυξη μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σε μια μακροχρόνια βάση, καθώς οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας εξασφάλιζαν ένα σύνολο οικονομικών και κοινωνικών κανονικοτήτων, μέσω των οποίων έτεινε να σταθεροποιείται από τη μια μεριά (άν όχι να βελτιώνεται) το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων, και από την άλλη να επικυρώνεται χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες η ελληνική παραγωγή από την κοινωνική ζήτηση.

Η ελληνική οικονομία κλονίστηκε καθοριστικά το 1974, χωρίς κατά τη περίοδο 1968 - 1973 να αντιμετωπίζει κανένα σοβαρό πρόβλημα κερδοφορίας ή ζήτησης, που να συνδέεται με την κάμψη του ποσοστού εκμετάλευσης εντός του ελλαδικού χώρου όπως συνέβη στις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Αντίθετα έως το 1973 σημειώθηκε μια εξαιρετικά μεγάλη αύξηση του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας, η οποία επέτρεψε τη βαθμιαία βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων και στήριξε το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων. Στη φάση αυτή (1968-1973), από την άλλη μεριά, δεν φαίνεται να διεγείρονται έντονες δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, καθώς η θεαματική αύξηση των εισοδημάτων των αυτοαπασχολουμένων, των αδήλων πόρων και των ελληνικών εξαγωγών, σε συνδυασμό με τη βαθμιαία βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων, εξασφάλιζε τη διεύρυνση της εγχώριας αγοράς σε μια μακροχρόνια βάση, διέγειρε ιδιαίτερα τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά, και έτεινε να εξουδετερώνει τις ανισορροπίες, που έτεινε να προκαλεί η σχετική "καθυστέρηση" της μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας εντός της ελληνικής επικράτειας, σε σύγκριση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, λοιπόν, η ανοικτή κρίση που εκδηλώνεται το 1974 στην Ελλάδα υπήρξε το αποτέλεσμα των έντονων δυσκολιών επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής και της συνακόλουθης αμφισβήτησης του ποσοστού κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων που διέγειρε η διεθνής οικονομική ύφεση.

Μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, όμως, η κάμψη του ποσοστού κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και οι δυσκολίες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση επιδεινώθηκαν ακόμη περισσότερο εξαιτίας της υποβάθμισης της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στη παγκόσμια ιεραρχία των κεφαλαίων, η οποία προκλήθηκε προοδευτικά μετά το 1974, κάτω από την επίδραση του συνδυασμού τριών κυρίως παραμέτρων: του ασφυκτικού διεθνούς περιγυρού, των

κοινωνικών εντάσεων και της κληρονομημένης από το παρελθόν τεχνολογικής, οικονομικής, εμπορικής εξάρτησης του ελληνικού καπιταλισμού. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις κλονίζεται κατά τρόπο διαρκή η κεφαλαιακή συσσώρευση στην Ελλάδα, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '80.

Η κρίση εξακολουθεί να πλήττει εξαιρετικά σοβαρά την ελληνική οικονομία, παρά την τάση ανάκαμψης της διεθνούς οικονομίας που σημειώνεται μετά το 1983. Γιατί στη φάση αυτή εξακολουθεί να σημειώνεται μια βαθμιαία απώλεια της θέσης του ελληνικού βιομηχανικού κεφαλαίου στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων, η οποία τείνει να εξουτερώνει τις όποιες ευεργετικές επιδράσεις πάνω στο ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και στους όρους επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση τείνει επιφέρει η βελτίωση μετά το 1983 των όρων εκμετάλευσης του κεφαλαίου και η συνακόλουθη οικονομική ανάκαμψη στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας. Η εξαιρετικά υψηλή μείωση του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας, σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, που, παρά τη στασιμότητα του πραγματικού μισθού, συνεχίζει να εκδηλώνεται στην Ελλάδα, δεν επιτρέπει την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας σε μια μακροχρόνια βάση, παρά την αύξηση των αδήλων πόρων μετά το 1985. Η ελληνική οικονομία αδυνατεί να βγει από το αδιέξοδο εξαιτίας της κληρονομημένης από το παρελθόν τεχνολογικής και οικονομικής εξάρτησης, η οποία την εμποδίζει να προχωρήσει αποφασιστικά στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας που χρειάζεται άμεσα για να βελτιώσει τη θέση της στη διεθνή αγορά (μείωση του κόστους παραγωγής, βελτίωση ανταγωνιστικότητας κ.λ.π).

Τελειώνοντας θα ήθελα να παρατηρήσω ότι μέσα από την προηγούμενη προσέγγιση δεν θεωρώ ότι αποδίδεται κατά τρόπο συνεκτικό ο συνδυασμός των παραγόντων που επέτρεψαν τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα σε μια μακροχρόνια βάση ή των παραμέτρων που προκάλεσαν την μακροχρόνια οικονομική ύφεση, καθώς, το ερευνητικό ενδιαφέρον παρά τις οποιοσδήποτε διεθνείς συγκρίσεις, εστιάζεται στην ελληνική οικονομία και η υλοποίηση ενός τέτοιου προγράμματος έρευνας προϋποθέτει μια ανάλυση στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής επιζητάται περισσότερο να αναπτυχθεί ένας προβληματισμός γύρω από τις θεωρητικές αφετηρίες και τις μεθοδολογικές αρχές, από τις οποίες οφείλει κατά τη γνώμη μου να ξεκινήσει η οικονομική ανάλυση που έχει ως στόχο να απεικονίσει τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανάπτυξης και κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 9

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 1

Σύγκριση μεταβολών παραγωγικότητας εργασίας- πραγματικών μισθών εργατών
στη μεγάλη βιομηχανία, 1963-1989
(κατ' έσοοι κινητοί 4 χρόνων)

ΕΤΗ	Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές			Μέσοι κινητοί τεσσάρων χρόνων		
	Φαινόμενης παραγωγικότητας εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία	Μέσων όρων πραγματικών εβδομαδιαίων αποδοχών εργατών μεγάλης βιομηχανίας	Σύγκριση φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας προς πραγματικές εβδομαδιαίες αποδοχές εργατών	Φαινόμενης παραγωγικότητας εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία	Μέσων όρων πραγματικών εβδομαδιαίων αποδοχών εργατών μεγάλης βιομηχανίας	Σύγκριση φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας με πραγματικές εβδομαδιαίες αποδοχές εργατών
(1)	(2)	(1)/(2)				
1964	7.3	11.3	-3.6			
1965	11.9	4.8	6.8	8.7	8.3	0.5
1966	8.2	6.7	1.4	9.9	7.2	2.6
1967	7.4	10.3	-2.6	10.2	7.9	2.1
1968	11.9	6.9	4.7	11.7	7.5	4.0
1969	13.3	7.8	5.1	11.0	6.0	4.7
1970	14.1	5.0	8.7	8.9	5.7	3.0
1971	4.8	4.5	0.3	8.9	3.3	5.6
1972	3.5	5.6	-2.0	5.5	2.1	3.4
1973	13.0	-2.0	15.3	4.3	2.9	1.7
1974	0.6	0.4	0.2	4.9	4.2	1.0
1975	0.0	7.4	-6.8	1.9	6.2	-4.0
1976	6.1	11.0	-4.5	2.5	8.7	-5.7
1977	0.8	5.8	-4.8	3.2	7.1	-3.6
1978	3.1	10.3	-6.6	1.9	4.5	-2.3
1979	2.7	1.2	1.5	1.3	2.9	-1.5
1980	1.1	0.5	0.5	-0.9	2.2	-2.9
1981	-1.9	-0.6	-1.3	-1.3	1.7	-2.8
1982	-5.6	7.8	-12.4	-1.0	3.0	-3.8
1983	1.2	-0.8	2.1	0.4	4.0	-3.3
1984	2.1	5.8	-3.4	1.8	-0.1	2.1
1985	3.7	3.2	0.5	-0.1	-1.3	1.5
1986	0.0	-8.6	9.3	0.3	-0.5	1.1
1987	-6.2	-5.7	-0.6	-0.1	0.3	0.0
1988	3.9	9.2	-4.8		2.2	
1989	2.0	6.1	-3.8			
1990	-	-1.0	-			

Συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 1

Μέσοι όροι περιόδου			
	Φαινόμενη παραγωγικότητα εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία	Μέσοι όροι πραγματικών εβδομαδιαίων αποδοχών εργατών μεγάλης βιομηχανίας	Σύγκριση φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας προς πραγματικές εβδομαδιαίες αποδοχές εργατών
1964-1967	8.7	8.3	0.5
1968-1973	10.1	4.6	5.4
1974-1979	2.2	6.0	-3.5
1980-1985	0.1	2.6	-2.3
1986-1990	-0.1	0.0	0.0
1964-1989	4.2	4.4	0.0

* Βιομηχανικά καταστήματα με μέση ετήσια απασχόληση 10 άτομα και πάνω

Πηγή : Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 2

Ποσοστιαία συμμετοχή της θέσης στο επάγγελμα στη συγκρότηση των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, τα έτη 1971 και 1981

Κλάδος	Εργοδότες		Αυτοαπασχολούμενοι		Συμβαθούντα μέλη		Μισθωτοί		δεν δήλωσαν		Σύνολο	
	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981
Γεωργία	1.50	0.40	53.49	60.15	39.21	34.46	- 4.80	4.03	0.97	0.94	100.0	100.0
Ορυχεία	2.85	1.49	7.43	3.87	0.95	0.39	87.89	92.09	0.85	2.14	100.0	100.0
Βιομηχανία - Βιοτεχνία	7.81	5.56	21.98	20.03	3.52	2.65	65.91	70.34	0.76	1.35	100.0	100.0
Ηλεκτρισμός - Φωταέριο	-	0.08	2.64	0.60	0.08	0.11	96.71	97.62	0.56	1.51	100.0	100.0
Οικοδ.-Δημόσια Έργα	5.38	3.99	16.75	24.77	1.26	0.88	75.81	69.37	0.78	0.97	100.0	100.0
Εμπόριο	1.70	7.18	45.04	45.72	5.87	6.83	36.93	39.48	0.43	0.76	100.0	100.0
Μεταφορές	3.53	1.55	24.48	23.46	0.79	0.65	70.30	72.79	0.89	1.52	100.0	100.0
Τράπεζες-Ασφάλειες	6.88	3.66	26.28	32.30	0.66	0.95	65.11	61.65	0.84	1.42	100.0	100.0
Λοιπές υπηρεσίες	1.72	0.91	10.98	10.16	1.31	0.60	91.43	86.79	1.38	1.52	100.0	100.0
δεν δήλωσαν	4.20	2.73	10.48	10.08	3.52	2.96	62.39	34.77	19.03	29.44	100.0	100.0

Πηγή: Ν. Μπούζας, το εύρος και η φύση της αγοράς εργασίας, Επιθ. κοινωνικών ερευνών, Ν.78, σελ. 131, 1990

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 3

Εξέλιξη καθαρού υπολοίπου άδηλων πόρων απο 1960 έως 1990

(απόλυτα μεγέθη, δείκτες, ποσοστιαία συμμετοχή στη συνολική εθνική ιδιωτική κατανάλωση, ποσοστιαίες μεταβολές)

	Απόλυτα μεγέθη				Δείκτες				Απόλυτα μεγέθη			
	Καθαρό υπόλοιπο* αδήλων πόρων	Καθαρό υπόλ.* ναυτι- λιακού συν/τος	Μετανα- στευτικά εμβά- σματα	Καθαρό υπόλοιπο* ιδιω- τικού συν/τος	Συνολική ιδιωτική κατανάλωση	Αποπληθ- ρισμού συν. εθν. ιδιωτικής κατανάλωσης	Τιμή συναλλά- γματος	**	Καθαρό υπόλ.* αδήλων πόρων	Καθαρό υπόλοιπο* ναυτιλια- κού συναλ/τος	Μετανα- στευ- εμβά- σματα	Καθαρό υπόλ.* ιδιω- τικού συν/τος
	εκατομμύρια δολλάρια				τρέχου- τιμές	σταθερές τιμές 1970	1970=100		εκατομμύρια δραχμές (κυμαινόμενες ισοτιμίες)			
1960	250.3	67.3	92.7	30.5	84429	107808	78.3	30.0000	7509	2019	2781	915
1961	281.1	90.7	107.5	43.1	91160	115147	79.2	30.0000	8433	2721	3225	1293
1962	347.7	93.4	139.1	54.2	96251	120050	80.2	30.0000	10431	2802	4173	1626
1963	398.2	109.4	168.1	67.9	104510	126115	82.9	30.0000	11946	3282	5043	2037
1964	388.1	132.1	176.8	52.3	116227	137192	84.7	30.0000	11643	3963	5304	1569
1965	424.2	145.5	207.0	66.1	130843	147707	88.6	30.0000	12726	4365	6210	1983
1966	484.0	149.8	235.0	102.8	144521	157687	91.7	30.0000	14520	4494	7050	3084
1967	498.5	183.9	232.1	86.0	156510	167528	93.4	30.0000	14955	5517	6963	2580
1968	526.6	213.0	239.4	77.9	168497	179025	94.1	30.0000	15798	6390	7182	2337
1969	550.6	213.8	277.3	101.6	184316	190089	97.0	30.0000	16518	6414	8319	3048
1970	684.1	234.9	344.6	138.3	206813	206813	100.0	30.0000	20523	7047	10338	4149
1971	976.2	306.4	469.6	231.6	224538	218309	102.9	30.0000	29286	9192	14088	6948
1972	1204.4	357.9	575.3	296.9	248124	233551	106.2	30.0000	36132	10737	17259	8907
1973	1625.6	458.1	735.4	401.6	307109	251369	122.2	29.6250	48158	13571	21786	11897
1974	1740.1	720.3	645.3	305.9	381953	253051	150.9	30.0000	52203	21609	19359	9177
1975	2085.6	672.4	781.6	489.0	454009	266884	170.1	32.0510	66846	21551	25051	15673
1976	2401.0	769.5	803.2	673.0	542431	281066	193.0	36.5180	87680	28101	29331	24577
1977	2823.2	971.5	924.8	816.6	634847	293928	216.0	36.8380	104001	35788	34068	30082
1978	3384.9	999.6	984.4	1102.5	756832	310640	243.6	36.7450	124378	36730	36172	40511
1979	4296.3	1312.0	1168.2	1359.9	904947	318817	283.8	37.0380	159126	48594	43268	50368
1980	4593.4	1550.2	1083.0	1424.4	1104610	319341	345.9	42.6170	195757	66065	46154	60704
1981	4275.8	1454.7	1080.1	1520.0	1383073	325851	424.4	55.4080	236914	80602	59846	84220
1982	4041.8	1396.0	1043.0	1153.0	1734182	338507	512.3	66.8030	270004	93257	69676	77024
1983	3510.0	1078.7	934.7	813.5	2053575	339425	605.0	88.0640	309105	94995	82313	71640
1984	3220.7	924.4	921.5	974.1	2461441	345194	713.1	112.7170	363028	104196	103869	109798
1985	2992.2	833.6	800.7	1060.5	3025492	358671	843.5	138.1190	413280	115136	110592	146475
1986	3913.7	805.2	983.2	1340.0	3718862	361026	1030.1	139.9810	547844	112713	137629	187575
1987	5723.3	962.1	1378.8	1760.6	4346930	364734	1191.8	135.4300	775107	130297	186731	238438
1988	6674.0	1141.3	1727.2	1663.3	5143499	377660	1361.9	141.8610	946780	161906	245022	235957
1989	6547.2	1124.1	1394.0	1159.7	6175716	393752	1568.4	162.4170	1063377	182573	226409	188355
1990	8766.0	1476.1	1827.9	1497.3	7563622	401641	1883.2	158.5140	1389534	233983	289748	237343

* Το καθαρό υπόλοιπο έχει προκύψει αφαιρώντας απο τους άδηλους πόρους τις αντίστοιχες άδηλες πληρωμές

** η τιμή συναλλάγματος προέρχεται απο τα δημοσιευμένα στοιχεία του ΟΟΣΑ

συνέχεια πίνακα Α.ΙΙΙ.3

Εξέλιξη καθαρού υπολοίπου αδήλων πόρων απο 1960 έως 1990
(απόλυτα μεγέθη, δείκτες)

	Απόλυτα μεγέθη				Δείκτες							
	Καθαρό υπόλοιπο* αδήλων πόρων	Καθαρό υπόλ.* ναυτι- λιακού συν/τος	Μετανα- εμβά- σματα	Καθαρό υπόλοιπο* ταξιδιω- τικού συν/τος	Καθαρό υπόλ.* αδήλων πόρων	Καθαρό υπόλοιπο* ναυτιλια- κού συναλ/τος	Μετανα- εμβά- σματα	Καθαρό υπόλ.* ταξιδιω- τικού συν/τος	Καθαρό υπόλ.* αδήλων πόρων	Καθαρό υπόλοιπο* ναυτιλια- κού συναλ/τος	Μετανα- εμβά- σματα	Καθαρό υπόλ.* ταξιδιω- τικού συν/τος
	σε σταθερή αγοραστική δύναμη 1970				με έτος βάσης το 1970 σε εκατομμύρια δολάρια				με έτος βάσης το 1970 σε σταθερή αγοραστική δύναμη 1970			
1960	9588	2578	3551	1168	36.6	28.7	26.9	22.1	46.7	36.6	34.3	28.2
1961	10652	3437	4074	1633	41.1	38.6	31.2	31.2	51.9	48.8	39.4	39.4
1962	13010	3495	5205	2028	50.8	39.8	40.4	39.2	63.4	49.6	50.3	48.9
1963	14416	3960	6086	2458	58.2	46.6	48.8	49.1	70.2	56.2	58.9	59.2
1964	13743	4678	6261	1852	56.7	56.2	51.3	37.8	67.0	66.4	60.6	44.6
1965	14366	4928	7010	2239	62.0	61.9	60.1	47.8	70.0	69.9	67.8	54.0
1966	15843	4903	7692	3365	70.7	63.8	68.2	74.3	77.2	69.6	74.4	81.1
1967	16008	5905	7453	2762	72.9	78.3	67.4	62.2	78.0	83.8	72.1	66.6
1968	16785	6789	7631	2483	77.0	90.7	69.5	56.3	81.8	96.3	73.8	59.8
1969	17035	6615	8580	3143	80.5	91.0	80.5	73.5	83.0	93.9	83.0	75.8
1970	20523	7047	10338	4149	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1971	28474	8937	13697	6755	142.7	130.4	136.3	167.5	138.7	126.8	132.5	162.8
1972	34010	10106	16245	8384	176.1	152.4	166.9	214.7	165.7	143.4	157.1	202.1
1973	39418	11108	17832	9738	237.6	195.0	213.4	290.4	192.1	157.6	172.5	234.7
1974	34585	14316	12826	6080	254.4	306.6	187.3	221.2	168.5	203.2	124.1	146.5
1975	39294	12669	14726	9213	304.9	286.2	226.8	353.6	191.5	179.8	142.4	222.1
1976	45432	14561	15198	12735	351.0	327.6	233.1	486.6	221.4	206.6	147.0	306.9
1977	48151	16570	15773	13928	412.7	413.6	268.4	590.5	234.6	235.1	152.6	335.7
1978	51051	15076	14847	16628	494.8	425.5	285.7	797.2	248.7	213.9	143.6	400.8
1979	56061	17120	15243	17745	628.0	558.5	339.0	983.3	273.2	242.9	147.5	427.7
1980	56593	19099	13343	17549	671.5	659.9	314.3	1029.9	275.8	271.0	129.1	423.0
1981	55817	18990	14100	19842	625.0	619.3	313.4	1099.1	272.0	269.5	136.4	478.2
1982	52704	18203	13600	15035	590.8	594.3	302.7	833.7	256.8	258.3	131.6	362.4
1983	51090	15701	13605	11841	513.1	459.2	271.2	588.2	248.9	222.8	131.6	285.4
1984	50911	14612	14567	15398	470.8	393.5	267.4	704.3	248.1	207.4	140.9	371.1
1985	48994	13649	13111	17365	437.4	354.9	232.4	766.8	238.7	193.7	126.8	418.5
1986	53184	10942	13361	18210	572.1	342.8	285.3	968.9	259.1	155.3	129.2	438.9
1987	65036	10933	15668	20006	836.6	409.6	400.1	1273.0	316.9	155.1	151.6	482.2
1988	69517	11888	17991	17325	975.6	485.9	501.2	1202.7	338.7	168.7	174.0	417.6
1989	67799	11641	14435	12009	957.1	478.5	404.5	838.5	330.4	165.2	139.6	289.4
1990	73787	12425	15386	12603	1281.4	628.4	530.4	1082.6	359.5	176.3	148.8	303.8

συνέχεια πίνακα Α.ΙΙΙ.3

Εξέλιξη καθαρού υπολοίπου αδήλων πόρων απο 1960 έως 1990
(ποσοστιαία συμμετοχή στη συνολική εθνική ιδιωτική κατανάλωση, ποσοστιαίες μεταβολές)

	Ποσοστιαία συμμετοχή στη συνολική εθνική ιδιωτική κατανάλωση				Ποσοστιαίες μεταβολές				Ποσοστιαίες μεταβολές			
	Καθαρό υπόλοιπο* αδήλων πόρων	Καθαρό υπόλ.* ναυτιλιακού συν/τος	Μετανα-εμβά-σματα	Καθαρό υπόλοιπο* ταξιδιω-τικού συν/τος	Καθαρό υπόλ.* αδήλων πόρων	Καθαρό υπόλοιπο* ναυτιλια-συναλ/τος	Μετανα-εμβά-σματα	Καθαρό υπόλ.* ταξιδιω-τικού συν/τος	Καθαρό υπόλ.* αδήλων πόρων	Καθαρό υπόλοιπο* ναυτιλια-συναλ/τος	Μετανα-εμβά-σματα	Καθαρό υπόλ.* ταξιδιω-τικού συν/τος
	σε εκατομμύρια δολάρια								σε σταθερή αγοραστική δύναμη 1970			
1960	8.9	2.4	3.3	1.1								
1961	9.3	3.0	3.5	1.4	12.3	34.8	16.0	41.3	11.1	33.3	14.7	39.8
1962	10.8	2.9	4.3	1.7	23.7	3.0	29.4	25.8	22.1	1.7	27.8	24.2
1963	11.4	3.1	4.8	1.9	14.5	17.1	20.8	25.3	10.8	13.3	16.9	21.2
1964	10.0	3.4	4.6	1.3	-2.5	20.7	5.2	-23.0	-4.7	18.1	2.9	-24.7
1965	9.7	3.3	4.7	1.5	9.3	10.1	17.1	26.4	4.5	5.3	12.0	20.9
1966	10.0	3.1	4.9	2.1	14.1	3.0	13.5	55.5	10.3	-0.5	9.7	50.3
1967	9.6	3.5	4.4	1.6	3.0	22.8	-1.2	-16.3	1.0	20.4	-3.1	-17.9
1968	9.4	3.8	4.3	1.4	5.6	15.8	3.1	-9.4	4.9	15.0	2.4	-10.1
1969	9.0	3.5	4.5	1.7	4.6	0.4	15.8	30.4	1.5	-2.6	12.4	26.6
1970	9.9	3.4	5.0	2.0	24.2	9.9	24.3	36.1	20.5	6.5	20.5	32.0
1971	13.0	4.1	6.3	3.1	42.7	30.4	36.3	67.5	38.7	26.8	32.5	62.8
1972	14.6	4.3	7.0	3.6	23.4	16.8	22.5	28.2	19.4	13.1	18.6	24.1
1973	15.7	4.4	7.1	3.9	35.0	28.0	27.8	35.3	15.9	9.9	9.8	16.2
1974	13.7	5.7	5.1	2.4	7.0	57.2	-12.3	-23.8	-12.3	28.9	-28.1	-37.6
1975	14.7	4.7	5.5	3.5	19.9	-6.7	21.1	59.9	13.6	-11.5	14.8	51.5
1976	16.2	5.2	5.4	4.5	15.1	14.4	2.8	37.6	15.6	14.9	3.2	38.2
1977	16.4	5.6	5.4	4.7	17.6	26.3	15.1	21.3	6.0	13.8	3.8	9.4
1978	16.4	4.9	4.8	5.4	19.9	2.9	6.4	35.0	6.0	-9.0	-5.9	19.4
1979	17.6	5.4	4.8	5.6	26.9	31.3	18.7	23.3	9.8	13.6	2.7	6.7
1980	17.7	6.0	4.2	5.5	6.9	18.2	-7.3	4.7	0.9	11.6	-12.5	-1.1
1981	17.1	5.8	4.3	6.1	-6.9	-6.2	-0.3	6.7	-1.4	-0.6	5.7	13.1
1982	15.6	5.4	4.0	4.4	-5.5	-4.0	-3.4	-24.1	-5.6	-4.1	-3.5	-24.2
1983	15.1	4.6	4.0	3.5	-13.2	-22.7	-10.4	-29.4	-3.1	-13.7	0.0	-21.2
1984	14.7	4.2	4.2	4.5	-8.2	-14.3	-1.4	19.7	-0.4	-6.9	7.1	30.0
1985	13.7	3.8	3.7	4.8	-7.1	-9.8	-13.1	8.9	-3.8	-6.6	-10.0	12.8
1986	14.7	3.0	3.7	5.0	30.8	-3.4	22.8	26.4	8.6	-19.8	1.9	4.9
1987	17.8	3.0	4.3	5.5	46.2	19.5	40.2	31.4	22.3	-0.1	17.3	9.9
1988	18.4	3.1	4.8	4.6	16.6	18.6	25.3	-5.5	6.9	8.7	14.8	-13.4
1989	17.2	3.0	3.7	3.0	-1.9	-1.5	-19.3	-30.3	-2.5	-2.1	-19.8	-30.7
1990	18.4	3.1	3.8	3.1	33.9	31.3	31.1	29.1	8.8	6.7	6.6	4.9
1960-67	10.1	3.2	4.5	1.7	10.6	15.9	14.4	19.3	7.9	13.1	11.6	16.3
1968-73	11.9	3.9	5.7	2.6	22.6	16.9	21.6	31.3	16.8	11.5	16.0	25.3
1974-79	15.8	5.2	5.2	4.3	17.7	20.9	8.6	25.6	6.5	8.4	-1.6	14.6
1980-85	15.2	4.8	4.0	4.7	-8.2	-11.4	-5.7	-3.7	-2.8	-6.4	-0.2	2.1
1986-90	17.3	3.0	4.1	4.3	25.1	12.9	20.0	10.2	8.8	-1.3	4.2	-4.9
1960-73	10.8	3.5	4.9	2.0	16.1	16.4	17.7	24.8	12.0	12.3	13.6	20.4
1974-90	16.2	4.5	4.4	4.5	11.7	8.9	6.8	11.2	4.1	1.4	-0.1	4.3
1960-90	13.9	4.1	4.7	3.4	13.6	12.1	11.6	17.1	7.5	6.1	5.8	11.3

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ και Τράπεζας της Ελλάδος

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 4

Εισαγωγές και εξαγωγές ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 1954 έως το 1990

	Απόλυτα μεγέθη						Ποσοστιαία συμμετοχή	
	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Τιμή	Εισαγωγές	Εξαγωγές	ΑΕΠ	Εισαγωγές	Εξαγωγές
	σε εκατομμ. δολάρια ΗΠΑ		συναλλά- γματος	σε εκατομμύρια δραχμές			ως ποσοστό του ΑΕΠ	ως ποσοστό του ΑΕΠ
1954	328.4	161.0	30.0000	9852.00	4830.00	56594	17.4	8.5
1955	364.2	206.5	30.0000	10926.00	6195.00	64921	16.8	9.5
1956	464.7	209.6	30.0000	13941.00	6288.00	75240	18.5	8.4
1957	508.3	222.8	30.0000	15249.00	6684.00	80459	19.0	8.3
1958	509.3	242.8	30.0000	15279.00	7284.00	83703	18.3	8.7
1959	449.1	212.5	30.0000	13473.00	6375.00	87114	15.5	7.3
1960	504.7	208.6	30.0000	15141.00	6258.00	93225	16.2	6.7
1961	564.9	234.3	30.0000	16947.00	7029.00	104921	16.2	6.7
1962	640.3	242.6	30.0000	19209.00	7278.00	110907	17.3	6.6
1963	730.2	295.9	30.0000	21906.00	8877.00	123467	17.7	7.2
1964	867.8	308.5	30.0000	26034.00	9255.00	138671	18.8	6.7
1965	1022.2	330.9	30.0000	30666.00	9927.00	157956	19.4	6.3
1966	1146.5	403.5	30.0000	34395.00	12105.00	174810	19.7	6.9
1967	1155.6	452.6	30.0000	34668.00	13578.00	188416	18.4	7.2
1968	1244.4	464.9	30.0000	37332.00	13947.00	202632	18.4	6.9
1969	1429.1	530.3	30.0000	42873.00	15909.00	228995	18.7	6.9
1970	1704.9	612.2	30.0000	51147.00	18366.00	258000	19.8	7.1
1971	1945.2	624.8	30.0000	58356.00	18744.00	287422	20.3	6.5
1972	2441.3	835.4	30.0000	73239.00	25062.00	329977	22.2	7.6
1973	4047.2	1230.5	29.6250	119898.30	36453.56	428216	28.0	8.5
1974	4659.4	1774.1	30.0000	139782.00	53223.00	507328	27.6	10.5
1975	5072.2	2029.9	32.0510	162569.08	65060.32	593181	27.4	11.0
1976	5560.5	2227.5	36.5180	203058.34	81343.85	728735	27.9	11.2
1977	6425.1	2522.4	36.8380	236687.83	92920.17	844628	28.0	11.0
1978	7341.3	2998.5	36.7450	269756.07	110179.88	1016709	26.5	10.8
1979	10109.8	3932.0	37.0380	374446.77	145633.42	1245187	30.1	11.7
1980	10903.3	4093.9	42.6170	464665.94	174469.74	1523724	30.5	11.5
1981	11468.1	4771.3	55.4080	635424.48	264368.19	1859971	34.2	14.2
1982	10068.2	4141.4	66.8030	672585.96	276657.94	2310688	29.1	12.0
1983	9491.3	4105.0	88.0640	835841.84	361502.72	2733244	30.6	13.2
1984	9744.8	4394.0	112.7170	1098404.62	495278.50	3362588	32.7	14.7
1985	10561.1	4293.2	138.1190	1458688.57	592972.49	4136852	35.3	14.3
1986	10198.3	4512.5	139.9810	1427568.23	631664.26	4872730	29.3	13.0
1987	12556.1	5613.6	135.4300	1700472.62	760249.85	5464645	31.1	13.9
1988	13564.7	5933.6	141.8610	1924301.91	841746.43	6578295	29.3	12.8
1989	15114.7	5994.4	162.4170	2454884.23	973592.46	7821533	31.4	12.4
1990	18692.5	6364.8	158.5140	2963022.95	1008909.91	9215096	32.2	10.9

συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 4

	Ποσοστιαία συμμετοχή	
	Εισαγωγές ως ποσοστό του ΑΕΠ	Εξαγωγές ως ποσοστό του ΑΕΠ
1954-59	17.6	8.5
1960-67	18.0	6.8
1968-73	21.2	7.3
1974-79	27.9	11.0
1980-85	32.0	13.3
1986-90	30.6	12.6
1954-73	18.2	6.7
1973-90	18.6	6.8
1954-90	24.0	9.7

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων Τράπεζας της Ελλάδος και Εθνικών Λογαριασμών ΕΣΥΕ

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 5

Δείκτης όγκου εισαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990 (έτος βάσης 1982)

Ετη	Δείκτης όγκου εισαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις									
	Συνόλου Εισαγωγών	Τροφίμων ζώων ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ. υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊόντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- χανικών ειδών
1951	10.4	33.0	0.0	13.9	15.9	0.0	6.9	11.2	5.4	0.0
1952	8.9	22.9	0.0	15.5	15.1	0.0	4.6	9.6	5.0	0.0
1953	9.6	20.4	0.0	13.7	15.2	0.0	5.8	10.4	5.5	0.0
1954	11.5	18.3	0.0	15.9	17.0	0.0	8.5	15.4	6.8	0.0
1955	13.0	25.7	0.0	15.6	18.3	0.0	8.2	15.6	9.0	0.0
1956	14.8	32.5	0.0	16.4	17.6	0.0	9.4	17.5	9.7	0.0
1957	16.5	31.8	0.0	20.4	18.4	0.0	12.2	21.0	11.5	0.0
1958	18.9	32.3	0.0	20.0	20.9	0.0	17.5	23.7	15.0	0.0
1959	17.2	28.4	0.0	17.4	18.6	0.0	16.4	22.8	13.1	0.0
1960	19.2	26.7	0.0	21.9	22.1	0.0	17.8	25.4	15.4	0.0
1961	22.0	34.8	0.0	21.5	23.0	0.0	19.1	27.6	18.8	0.0
1962	24.0	32.4	0.0	22.9	24.4	0.0	23.9	31.1	21.4	0.0
1963	28.3	39.8	0.0	29.1	30.8	0.0	31.1	33.5	24.1	0.0
1964	31.2	40.4	0.0	29.8	27.0	0.0	32.4	39.0	30.0	0.0
1965	38.6	52.1	0.0	38.2	42.6	0.0	35.4	46.7	35.5	0.0
1966	40.0	53.8	0.0	43.6	42.3	0.0	39.2	48.9	35.0	0.0
1967	41.5	56.6	0.0	41.2	47.0	0.0	39.7	47.9	38.7	0.0
1968	45.0	56.7	0.0	47.6	45.7	0.0	41.8	47.3	47.3	0.0
1969	51.1	63.4	0.0	56.0	53.6	0.0	49.5	48.6	55.2	0.0
1970	54.1	55.7	5.4	57.2	63.5	136.1	57.5	50.4	58.3	33.0
1971	57.9	63.8	7.4	62.6	64.3	98.9	64.7	56.7	58.4	37.2
1972	66.4	55.3	9.5	69.8	88.4	33.7	74.7	65.8	71.5	39.9
1973	83.5	73.0	20.7	82.9	125.1	72.2	88.3	82.2	88.8	48.9
1974	76.4	69.8	16.5	70.5	116.6	78.6	70.1	77.5	82.4	48.5
1975	74.5	64.4	11.6	73.0	119.2	82.2	79.4	70.1	79.3	47.1
1976	80.3	66.9	18.2	79.5	113.5	131.4	89.6	78.0	85.7	59.9
1977	85.3	68.3	22.4	81.9	92.9	61.0	98.8	84.9	95.0	68.9
1978	89.6	79.7	29.6	82.7	121.5	62.7	42.4	87.9	92.8	79.9
1979	97.4	98.7	37.6	80.7	137.9	78.9	107.4	92.9	98.7	92.0
1980	90.3	78.1	41.3	87.1	92.2	158.2	105.0	96.3	90.4	89.1
1981	90.5	78.0	61.3	87.3	78.0	113.3	116.0	105.6	94.3	102.0
1982	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1983	109.5	109.3	112.8	110.2	100.3	82.0	115.1	117.5	107.7	119.6
1984	110.1	114.9	112.0	108.4	99.9	62.6	142.5	118.9	101.6	131.8
1985	125.0	127.8	130.8	122.6	125.0	119.0	146.9	129.0	108.8	156.7
1986	126.9	138.0	142.9	131.4	105.4	264.1	170.9	142.1	117.6	147.1
1987	154.3	167.1	184.0	140.6	154.3	619.1	186.3	175.2	114.2	186.8
1988	116.0	138.8	192.4	124.5	43.5	359.8	169.9	168.3	118.2	239.4
1989	156.2	173.9	299.6	139.6	73.7	393.8	217.9	224.2	158.5	327.1
1990	175.6	172.7	321.3	147.0	94.7	436.4	232.5	243.0	185.5	381.8

* χωρίς πλοία

Συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 5

Ετη	Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη όγκου εισαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις									
	Σύνολο Εισαγωγών	Τροφίμων ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ. υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊό- ντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών
1952	-14.4	-30.6	0.0	11.5	-5.0	0.0	-33.3	-14.3	-7.4	0.0
1953	7.9	-10.9	0.0	-11.6	0.7	0.0	26.1	8.3	10.0	0.0
1954	19.8	-10.3	0.0	16.1	11.8	0.0	46.6	48.1	23.6	0.0
1955	13.0	40.4	0.0	-1.9	7.6	0.0	-3.5	1.3	32.4	0.0
1956	13.8	26.5	0.0	5.1	-3.8	0.0	14.6	12.2	7.8	0.0
1957	11.5	-2.2	0.0	24.4	4.5	0.0	29.8	20.0	18.6	0.0
1958	14.5	1.6	0.0	-2.0	13.6	0.0	43.4	12.9	30.4	0.0
1959	-9.0	-12.1	0.0	-13.0	-11.0	0.0	-6.3	-3.8	-12.7	0.0
1960	11.6	-6.0	0.0	25.9	18.8	0.0	8.5	11.4	17.6	0.0
1961	14.6	30.3	0.0	-1.8	4.1	0.0	7.3	8.7	22.1	0.0
1962	9.1	-6.9	0.0	6.5	6.1	0.0	25.1	12.7	13.8	0.0
1963	17.9	22.8	0.0	27.1	26.2	0.0	30.1	7.7	12.6	0.0
1964	10.2	1.5	0.0	2.4	-12.3	0.0	4.2	16.4	24.5	0.0
1965	23.7	29.0	0.0	28.2	57.8	0.0	9.3	19.7	18.3	0.0
1966	3.6	3.3	0.0	14.1	-0.7	0.0	10.7	4.7	-1.4	0.0
1967	3.8	5.2	0.0	-5.5	11.1	0.0	1.3	-2.0	10.6	0.0
1968	8.4	0.2	0.0	15.5	-2.8	0.0	5.3	-1.3	22.2	0.0
1969	13.6	11.8	0.0	17.6	17.3	0.0	18.4	2.7	16.7	0.0
1970	5.9	-12.1	0.0	2.1	18.5	0.0	16.2	3.7	5.6	0.0
1971	7.0	14.5	37.0	9.4	1.3	-27.3	12.5	12.5	0.2	12.7
1972	14.7	-13.3	28.4	11.5	37.5	-65.9	15.5	16.0	22.4	7.3
1973	25.8	32.0	117.9	18.8	41.5	114.2	18.2	24.9	24.2	22.6
1974	-8.5	-4.4	-20.3	-15.0	-6.8	8.9	-20.6	-5.7	-7.2	-0.8
1975	-2.5	-7.7	-29.7	3.5	2.2	4.6	13.3	-9.5	-3.8	-2.9
1976	7.8	3.9	56.9	8.9	-4.8	59.9	12.8	11.3	8.1	27.2
1977	6.2	2.1	23.1	3.0	-18.1	-53.6	10.3	8.8	10.9	15.0
1978	5.0	16.7	32.1	1.0	30.8	2.8	-57.1	3.5	-2.3	16.0
1979	8.7	23.8	27.0	-2.4	13.5	25.8	153.3	5.7	6.4	15.1
1980	-7.3	-20.9	9.8	7.9	-33.1	100.5	-2.2	3.7	-8.4	-3.2
1981	0.2	-0.1	48.4	0.2	-15.4	-28.4	10.5	9.7	4.3	14.5
1982	10.5	28.2	63.1	14.5	28.2	-11.7	-13.8	-5.3	6.0	-2.0
1983	9.5	9.3	12.8	10.2	0.3	-18.0	15.1	17.5	7.7	19.6
1984	0.5	5.1	-0.7	-1.6	-0.4	-23.7	23.8	1.2	-5.7	10.2
1985	13.5	11.2	16.8	13.1	25.1	90.1	3.1	8.5	7.1	18.9
1986	1.5	8.0	9.3	7.2	-15.7	121.9	16.3	10.2	8.1	-6.1
1987	21.6	21.1	28.8	7.0	46.4	134.4	9.0	23.3	-2.9	27.0
1988	-24.8	-16.9	4.6	-11.5	-71.8	-41.9	-8.8	-3.9	3.5	28.2
1989	34.7	25.3	55.7	12.1	69.4	9.4	28.3	33.2	34.1	36.6
1990	12.4	-0.7	7.2	5.3	28.5	10.8	6.7	8.4	17.0	16.7

* χωρίς πλοία

Συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 5

Ετη	Μέσοι όροι περιόδου									
	Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη όγκου εισαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις									
	Σύνολο Εισαγωγών	Τροφίμων ζώνων ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ. υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊό- ντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών
1951-1959	7.1	0.3	0.0	3.6	2.3	0.0	14.7	10.6	12.8	0.0
1960-1967	11.8	9.9	0.0	12.1	13.9	0.0	12.1	9.9	14.8	0.0
1968-1973	12.6	5.5	30.6	12.5	18.9	3.5	14.3	9.8	15.2	7.1
1974-1979	2.8	5.7	14.9	-0.2	2.8	8.1	18.7	2.3	2.0	11.6
1980-1985	4.5	5.5	25.0	7.4	0.8	18.1	6.1	5.9	1.8	9.7
1986-1990	9.1	7.3	21.1	4.0	11.4	46.9	10.3	14.2	12.0	20.5
1951-1973	10.3	5.2	8.3	9.1	11.0	1.0	13.6	10.1	14.2	1.9
1974-1990	5.2	6.1	20.3	3.7	4.6	23.1	11.8	7.1	4.9	13.5
1960-1990	8.1	5.6	13.5	6.8	8.2	10.6	12.8	8.8	10.1	7.0

* χωρίς πλοία

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ, Δελτίο Στατιστικής Εξωτερικού Εμπορίου

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 6

Δείκτης όγκου εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990,
(έτος βάσης 1982)

Ετη	Δείκτης όγκου εξαγωγών									
	Συνόλου εξαγωγών	Τροφίμων ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ. υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊό- ντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών
1951	6.2	7.6	40.7	20.7	0.0	0.0	5.7	0.4	0.0	0.0
1952	7.8	9.5	52.8	22.6	0.0	0.0	5.2	0.7	0.0	0.0
1953	9.9	13.6	62.7	26.1	0.0	0.0	8.1	0.8	0.0	0.0
1954	10.9	14.2	66.5	27.0	0.0	0.0	6.9	1.3	0.0	0.0
1955	12.0	13.3	68.9	50.2	0.0	0.0	8.4	1.0	0.0	0.0
1956	11.5	12.3	47.9	68.2	0.0	0.0	9.9	1.2	0.0	0.0
1957	13.7	17.3	84.1	46.0	0.0	0.0	7.9	1.0	0.0	0.0
1958	14.8	15.1	87.3	64.8	0.0	0.0	8.8	1.9	0.0	0.0
1959	14.3	18.6	65.1	75.4	0.0	0.0	8.8	1.1	0.0	0.0
1960	14.5	17.9	74.5	64.6	0.0	0.0	8.0	1.5	0.0	0.0
1961	15.8	19.6	81.3	72.7	0.0	0.0	9.3	1.9	0.0	0.0
1962	17.1	25.6	60.0	92.2	0.0	0.0	7.9	2.9	0.0	0.0
1963	17.6	25.2	78.0	81.3	0.0	0.0	5.2	3.1	0.0	0.0
1964	18.9	25.3	87.7	85.3	0.0	0.0	7.1	3.8	0.0	0.0
1965	20.6	30.2	93.2	72.8	0.0	0.0	8.8	5.4	0.0	0.0
1966	24.8	39.2	94.3	84.1	0.0	0.0	8.1	8.8	0.0	0.0
1967	30.9	41.4	111.4	96.2	0.0	0.0	18.5	13.5	0.0	0.0
1968	29.8	35.0	90.9	92.8	0.0	0.0	38.0	14.4	0.0	0.0
1969	35.0	38.4	94.5	94.7	0.0	0.0	36.2	27.4	0.0	0.0
1970	39.6	43.5	91.9	112.5	16.8	12.3	42.8	33.5	11.2	9.2
1971	40.7	49.3	87.4	119.5	14.0	14.0	45.6	30.3	14.9	12.6
1972	51.6	59.6	107.8	106.2	25.8	27.6	56.4	44.6	23.8	21.2
1973	64.7	51.9	76.4	129.9	221.1	26.3	58.5	69.0	28.7	36.5
1974	70.7	55.8	93.9	115.6	107.0	29.2	57.8	82.7	43.9	49.1
1975	77.5	77.1	82.5	108.3	162.4	46.3	69.7	74.1	65.2	67.6
1976	89.5	87.2	108.0	116.8	88.8	32.8	72.5	85.2	106.9	92.2
1977	88.0	86.5	95.6	109.4	67.5	13.6	94.5	79.0	147.8	91.6
1978	101.6	135.7	133.2	118.2	151.1	116.5	93.4	92.5	151.0	89.4
1979	106.8	94.0	132.6	128.6	124.6	58.1	105.4	95.7	235.8	90.3
1980	118.4	109.8	156.8	121.6	161.1	34.7	158.7	107.3	181.1	109.1
1981	99.8	84.0	87.0	97.6	73.8	35.3	97.9	114.0	120.7	117.5
1982	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1983	114.2	116.1	118.4	112.3	78.6	301.6	97.7	117.1	99.1	112.1
1984	138.7	131.7	129.0	144.6	130.2	227.5	152.8	139.9	115.1	133.8
1985	138.5	133.1	147.2	145.4	159.7	118.5	113.1	135.9	138.1	144.2
1986	161.9	151.7	134.0	174.9	134.5	220.2	119.2	159.4	137.1	200.6
1987	182.9	161.0	150.0	200.5	243.5	212.7	132.2	165.5	136.5	246.6
1988	122.9	83.1	95.2	117.2	138.5	88.8	91.6	117.5	112.8	214.7
1989	169.2	141.4	134.1	197.2	198.2	305.5	124.0	146.8	156.5	236.5
1990	160.4	130.0	138.6	145.9	234.6	218.5	136.1	134.6	174.0	212.9

* χωρίς πλοία

συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 6

Ετη	Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη όγκου εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις									
	Σύνολο Εξαγωγών	Τροφίμων ζώντων ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ.υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδίων και λίπη	Χημικών προϊό- ντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών
1952	25.8	25.0	0.0	9.2	0.0	0.0	-8.8	75.0	0.0	0.0
1953	26.9	43.2	0.0	15.5	0.0	0.0	55.8	14.3	0.0	0.0
1954	10.1	4.4	0.0	3.4	0.0	0.0	-14.8	62.5	0.0	0.0
1955	10.1	-6.3	0.0	85.9	0.0	0.0	21.7	-23.1	0.0	0.0
1956	-4.2	-7.5	0.0	35.9	0.0	0.0	17.9	20.0	0.0	0.0
1957	19.1	40.7	0.0	-32.6	0.0	0.0	-20.2	-16.7	0.0	0.0
1958	8.0	-12.7	0.0	40.9	0.0	0.0	11.4	90.0	0.0	0.0
1959	-3.4	23.2	0.0	16.4	0.0	0.0	0.0	-42.1	0.0	0.0
1960	1.4	-3.8	0.0	-14.3	0.0	0.0	-9.1	36.4	0.0	0.0
1961	9.0	9.5	0.0	12.5	0.0	0.0	16.3	26.7	0.0	0.0
1962	8.2	30.6	0.0	26.8	0.0	0.0	-15.1	52.6	0.0	0.0
1963	2.9	-1.6	0.0	-11.8	0.0	0.0	-34.2	6.9	0.0	0.0
1964	7.4	0.4	0.0	4.9	0.0	0.0	36.5	22.6	0.0	0.0
1965	9.0	19.4	0.0	-14.7	0.0	0.0	23.9	42.1	0.0	0.0
1966	20.4	29.8	0.0	15.5	0.0	0.0	-8.0	63.0	0.0	0.0
1967	24.6	5.6	0.0	14.4	0.0	0.0	128.4	53.4	0.0	0.0
1968	-3.6	-15.5	0.0	-3.5	0.0	0.0	105.4	6.7	0.0	0.0
1969	17.4	9.7	0.0	2.0	0.0	0.0	-4.7	90.3	0.0	0.0
1970	13.1	13.3	0.0	18.8	0.0	0.0	18.2	22.3	0.0	0.0
1971	2.8	13.3	-4.9	6.2	-16.7	13.8	6.5	-9.6	33.0	0.0
1972	26.8	20.9	23.3	-11.1	84.3	97.1	23.7	47.2	59.7	68.3
1973	25.4	-12.9	-29.1	22.3	757.0	-4.7	3.7	54.7	20.6	72.2
1974	9.3	7.5	22.9	-11.0	-51.6	11.0	-1.2	19.9	53.0	34.5
1975	9.6	38.2	-12.1	-6.3	51.8	58.6	20.6	-10.4	48.5	37.7
1976	15.5	13.1	30.9	7.8	-45.3	-29.2	4.0	15.0	64.0	36.4
1977	-1.7	-0.8	-11.5	-6.3	-24.0	-58.5	30.3	-7.3	38.3	-0.7
1978	15.5	56.9	39.3	8.0	123.9	756.6	-1.2	17.1	2.2	-2.4
1979	5.1	-30.7	-0.5	8.8	-17.5	-50.1	12.8	3.5	56.2	1.0
1980	10.9	16.8	18.3	-5.4	29.3	-40.3	50.6	12.1	-23.2	20.8
1981	-15.7	-23.5	-44.5	-19.7	-54.2	1.7	-38.3	6.2	-33.4	7.7
1982	0.2	19.0	14.9	2.5	35.5	183.3	2.1	-12.3	-17.1	-14.9
1983	14.2	16.1	18.4	12.3	-21.4	201.6	-2.3	17.1	-0.9	12.1
1984	21.5	13.4	9.0	28.8	65.6	-24.6	56.4	19.5	16.1	19.4
1985	-0.1	1.1	14.1	0.6	22.7	-47.9	-26.0	-2.9	20.0	7.8
1986	16.9	14.0	-9.0	20.3	-15.8	85.8	5.4	17.3	-0.7	39.1
1987	13.0	6.1	11.9	14.6	81.0	-3.4	10.9	3.8	-0.4	22.9
1988	-32.8	-48.4	-36.5	-41.5	-43.1	-58.3	-30.7	-29.0	-17.4	-12.9
1989	37.7	70.2	40.9	68.3	43.1	244.0	35.4	24.9	38.7	10.2
1990	-5.2	-8.1	3.4	-26.0	18.4	-28.5	9.8	-8.3	11.2	-10.0

* χωρίς πλοία

συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 6

Ετη	Μέσοι όροι περιόδου										
Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη όγκου εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις											
Σύνολο Εξαγωγών	Τροφίμων ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ. υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊό- ντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών		
1951-1959	11.6	13.7	0.0	21.8	0.0	0.0	7.9	22.5	0.0	0.0	
1960-1967	10.4	11.2	0.0	4.2	0.0	0.0	17.4	38.0	0.0	0.0	
1968-1973	13.7	4.8	-1.8	5.8	137.4	17.7	25.5	35.3	18.9	23.4	
1974-1979	8.9	14.0	11.5	0.2	6.2	114.7	10.9	6.3	43.7	17.8	
1980-1985	5.1	7.2	5.0	3.1	12.9	45.6	7.1	6.6	-6.4	8.8	
1986-1990	5.9	6.8	2.1	7.1	16.7	47.9	6.1	1.7	6.3	9.9	
1951-1973	11.7	10.4	-0.5	11.0	37.5	4.8	16.1	31.6	5.2	6.4	
1974-1990	6.7	9.5	6.5	3.3	11.7	70.7	8.2	5.1	15.0	12.3	
1952-1990	9.5	10.0	2.5	7.6	26.2	33.5	12.6	20.0	9.4	9.0	

* χωρίς πλοία

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Δελτίο Στατιστικής Εξωτερικού Εμπορίου

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 7

Δείκτης αξίας εισαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990, (έτος βάσης 1982)

Ετη	Δείκτης αξίας εισαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις									
	Συνόλου Εισαγωγών	Τροφίμων ζώων ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ.υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊ- ντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών
1951	7.6	7.1	0.0	16.5	2.6	0.0	11.4	10.6	6.5	0.0
1952	7.7	6.3	0.0	14.0	2.7	0.0	14.0	11.7	8.2	0.0
1953	11.6	10.3	0.0	18.4	4.0	0.0	15.1	15.8	14.8	0.0
1954	13.7	11.6	0.0	23.2	4.3	0.0	20.3	18.4	18.4	0.0
1955	13.7	12.0	0.0	22.5	4.5	0.0	22.3	18.8	16.6	0.0
1956	14.4	11.6	0.0	24.5	4.8	0.0	21.2	20.1	18.9	0.0
1957	14.7	11.6	0.0	24.6	5.8	0.0	19.2	19.8	19.5	0.0
1958	13.5	10.8	0.0	22.9	4.7	0.0	17.4	18.3	18.8	0.0
1959	13.6	10.6	0.0	22.2	4.4	0.0	17.9	17.6	19.9	0.0
1960	13.3	11.0	0.0	22.8	3.8	0.0	17.6	18.1	17.9	0.0
1961	13.0	9.9	0.0	22.9	3.6	0.0	18.3	17.9	18.0	0.0
1962	12.9	9.5	0.0	22.4	3.3	0.0	17.0	17.2	19.5	0.0
1963	12.9	10.4	0.0	22.1	3.6	0.0	15.7	16.4	19.5	0.0
1964	13.3	12.1	0.0	22.6	3.6	0.0	16.0	16.7	19.5	0.0
1965	13.5	12.0	0.0	22.7	3.6	0.0	16.8	17.1	19.6	0.0
1966	13.7	11.9	0.0	23.5	3.4	0.0	17.1	17.0	20.9	0.0
1967	13.6	11.7	0.0	22.1	3.2	0.0	17.7	17.1	20.8	0.0
1968	13.7	11.5	0.0	21.2	3.5	0.0	17.3	17.9	20.4	0.0
1969	13.7	11.3	0.0	21.2	3.5	0.0	16.8	20.2	19.5	0.0
1970	14.3	13.4	31.0	22.0	3.4	26.4	16.0	22.5	20.0	22.2
1971	14.8	14.5	31.8	21.3	3.8	23.4	16.7	21.3	21.7	21.4
1972	16.1	16.7	34.1	22.3	4.2	26.9	17.8	22.6	23.6	24.3
1973	19.2	21.0	36.6	29.8	5.4	39.3	20.7	27.1	26.4	26.5
1974	27.9	27.1	38.3	45.0	13.3	47.8	32.3	37.3	30.3	28.9
1975	33.2	31.3	40.8	46.9	17.0	68.3	36.3	41.9	36.3	37.8
1976	37.0	33.1	46.6	49.3	21.2	34.8	39.7	44.3	42.8	42.3
1977	38.8	37.4	51.4	56.0	21.9	68.9	39.4	47.7	48.9	45.8
1978	43.1	37.3	61.7	54.5	22.9	68.4	43.5	50.3	56.6	52.4
1979	51.6	42.2	71.7	69.6	29.1	80.2	54.2	61.4	62.2	58.7
1980	69.6	59.1	85.3	89.1	61.0	87.3	71.8	78.5	72.9	72.7
1981	80.2	84.3	91.4	88.9	73.0	96.6	80.3	84.6	80.2	80.8
1982	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1983	115.7	120.0	126.3	118.8	121.5	127.1	118.0	115.0	111.1	106.6
1984	144.0	142.6	159.4	146.3	155.2	166.0	130.5	138.3	141.8	137.9
1985	168.9	166.5	187.7	165.2	174.6	174.3	158.0	167.0	172.7	154.6
1986	187.8	224.0	221.7	186.9	139.5	168.1	186.4	204.2	205.6	208.7
1987	183.5	234.8	238.1	196.6	102.0	146.2	203.8	206.2	238.3	229.8
1988	225.6	253.6	259.5	220.0	107.4	210.2	234.2	219.6	265.1	238.0
1989	252.4	274.5	295.2	253.0	120.1	190.3	244.7	252.6	313.0	287.8
1990	275.0	303.3	357.7	266.7	134.6	265.9	270.8	269.0	351.0	319.3

* χωρίς πλοία

συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 7

Ετη	Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη αξίας εισαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις									
	Σύνολο Εισαγωγών	Τροφίμων ζώνων ζώντων	Πατών καπνού	Πρώτ. υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊ- ντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών
1952	1.3	-11.3	0.0	-15.2	3.8	0.0	22.8	10.4	26.2	0.0
1953	50.6	63.5	0.0	31.4	48.1	0.0	7.9	35.0	80.5	0.0
1954	18.1	12.6	0.0	26.1	7.5	0.0	34.4	16.5	24.3	0.0
1955	0.0	3.4	0.0	-3.0	4.7	0.0	9.9	2.2	-9.8	0.0
1956	5.1	-3.3	0.0	8.9	6.7	0.0	-4.9	6.9	13.9	0.0
1957	2.1	0.0	0.0	0.4	20.8	0.0	-9.4	-1.5	3.2	0.0
1958	-8.2	-6.9	0.0	-6.9	-19.0	0.0	-9.4	-7.6	-3.6	0.0
1959	0.7	-1.9	0.0	-3.1	-6.4	0.0	2.9	-3.8	5.9	0.0
1960	-2.2	3.8	0.0	2.7	-13.6	0.0	-1.7	2.8	-10.1	0.0
1961	-2.3	-10.0	0.0	0.4	-5.3	0.0	4.0	-1.1	0.6	0.0
1962	-0.8	-4.0	0.0	-2.2	-8.3	0.0	-7.1	-3.9	8.3	0.0
1963	0.0	9.5	0.0	-1.3	9.1	0.0	-7.6	-4.7	0.0	0.0
1964	3.1	16.3	0.0	2.3	0.0	0.0	1.9	1.8	0.0	0.0
1965	1.5	-0.8	0.0	0.4	0.0	0.0	5.0	2.4	0.5	0.0
1966	1.5	-0.8	0.0	3.5	-5.6	0.0	1.8	-0.6	6.6	0.0
1967	-0.7	-1.7	0.0	-6.0	-5.9	0.0	3.5	0.6	-0.5	0.0
1968	0.7	-1.7	0.0	-4.1	9.4	0.0	-2.3	4.7	-1.9	0.0
1969	0.0	-1.7	0.0	0.0	0.0	0.0	-2.9	12.8	-4.4	0.0
1970	4.4	18.6	0.0	3.8	-2.9	0.0	-4.8	11.4	2.6	0.0
1971	3.5	8.2	2.6	-3.2	11.8	-11.4	4.4	-5.3	8.5	0.0
1972	8.8	15.2	7.2	4.7	10.5	15.0	6.6	6.1	8.8	13.6
1973	19.3	25.7	7.3	33.6	28.6	46.1	16.3	19.9	11.9	9.1
1974	45.3	29.0	4.6	51.0	146.3	21.6	56.0	37.6	14.8	9.1
1975	19.0	15.5	6.5	4.2	27.8	42.9	12.4	12.3	19.8	30.8
1976	11.4	5.8	14.2	5.1	24.7	-49.0	9.4	5.7	17.9	11.9
1977	4.9	13.0	10.3	13.6	3.3	98.0	-0.8	7.7	14.3	8.3
1978	11.1	-0.3	20.0	-2.7	4.6	-0.7	10.4	5.5	15.7	14.4
1979	19.7	13.1	16.2	27.7	27.1	17.3	24.6	22.1	9.9	12.0
1980	34.9	40.0	19.0	28.0	109.6	8.9	32.5	27.9	17.2	23.9
1981	15.2	42.6	7.2	-0.2	19.7	10.7	11.8	7.8	10.0	11.1
1982	24.7	18.6	9.4	12.5	37.0	3.5	24.5	18.2	24.7	23.8
1983	15.7	20.0	26.3	18.8	21.5	27.1	18.0	15.0	11.1	6.6
1984	24.5	18.8	26.2	23.1	27.7	30.6	10.6	20.3	27.6	29.4
1985	17.3	16.8	17.8	12.9	12.5	5.0	21.1	20.8	21.8	12.1
1986	11.2	34.5	18.1	13.1	-20.1	-3.6	18.0	22.3	19.1	35.0
1987	-2.3	4.8	7.4	5.2	-26.9	-13.0	9.3	1.0	15.9	10.1
1988	22.9	8.0	9.0	11.9	5.3	43.8	14.9	6.5	11.2	3.6
1989	11.9	8.2	13.8	15.0	11.8	-9.5	4.5	15.0	18.1	20.9
1990	9.0	10.5	21.2	5.4	12.1	39.7	10.7	6.5	12.1	10.9

* χωρίς πλοία

συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 7

Ετη	Μέσοι όροι περιόδου									
	Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη αξίας εισαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις									
	Σύνολο Εισαγωγών	Τροφίμων ζών ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ. υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων και λιπο- ντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊό- ντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών
1951-1959	8.7	7.0	0.0	4.8	8.3	0.0	6.8	7.3	17.6	0.0
1960-1967	0.0	1.5	0.0	0.0	-3.7	0.0	0.0	-0.3	0.7	0.0
1968-1973	6.1	10.7	2.9	5.8	9.6	8.3	2.9	8.3	4.2	3.8
1974-1979	18.6	12.7	12.0	16.5	39.0	21.7	18.7	15.1	15.4	14.4
1980-1985	22.0	26.2	17.6	15.9	38.0	14.3	19.8	18.3	18.7	17.8
1986-1990	10.5	13.2	13.9	10.1	-3.6	11.5	11.5	10.3	15.3	16.1
1951-1973	4.8	6.0	0.8	3.3	4.3	2.3	3.2	4.8	7.8	1.0
1974-1990	17.4	17.6	14.5	14.4	26.1	16.1	16.9	14.8	16.5	16.1
1960-1990	10.3	11.1	6.8	8.2	13.8	8.3	9.2	9.2	11.6	7.6

* χωρίς πλοία

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Δελτίο Στατιστικής Εξωτερικού Εμπορίου

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 8

Δείκτης αξίας εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990. (έτος βάσης 1982)

Ετη	Δείκτης αξίας εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις									
	Συνόλου Εξαγωγών	Τροφίμων ζώνων ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ.υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων και λίπα- ντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊό- ντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών
1951	8.9	8.7	10.4	8.3	0.0	0.0	7.5	12.7	0.0	0.0
1952	8.4	7.1	10.1	8.5	0.0	0.0	5.5	18.4	0.0	0.0
1953	12.5	11.0	14.3	13.5	0.0	0.0	8.7	23.0	0.0	0.0
1954	15.1	12.6	18.8	15.4	0.0	0.0	12.0	22.5	0.0	0.0
1955	16.6	14.4	22.6	14.7	0.0	0.0	10.7	21.9	0.0	0.0
1956	17.9	16.7	27.5	14.1	0.0	0.0	11.9	24.0	0.0	0.0
1957	17.4	15.3	22.4	16.0	0.0	0.0	11.0	23.1	0.0	0.0
1958	17.1	17.0	22.8	14.2	0.0	0.0	10.1	19.9	0.0	0.0
1959	15.6	15.7	21.0	12.7	0.0	0.0	10.7	18.6	0.0	0.0
1960	15.3	13.6	19.5	13.8	0.0	0.0	16.8	19.0	0.0	0.0
1961	15.3	13.1	20.4	14.1	0.0	0.0	15.5	17.8	0.0	0.0
1962	15.6	12.3	24.7	14.0	0.0	0.0	12.5	17.3	0.0	0.0
1963	17.9	13.1	31.0	14.1	0.0	0.0	12.2	19.2	0.0	0.0
1964	17.7	14.5	27.9	14.5	0.0	0.0	13.4	18.1	0.0	0.0
1965	17.3	14.8	25.3	15.5	0.0	0.0	12.9	17.9	0.0	0.0
1966	17.8	15.6	24.9	15.7	0.0	0.0	13.0	20.2	0.0	0.0
1967	17.4	15.3	25.7	15.6	0.0	0.0	13.8	18.4	0.0	0.0
1968	17.0	15.4	23.6	16.7	0.0	0.0	13.3	19.0	0.0	0.0
1969	17.2	15.9	24.0	17.1	0.0	0.0	13.8	18.6	0.0	0.0
1970	17.6	16.1	24.1	16.8	3.7	21.9	17.4	19.3	19.8	26.3
1971	17.7	16.1	24.0	18.2	4.2	22.1	17.1	18.6	19.1	26.2
1972	18.4	17.3	25.4	20.1	4.1	25.8	18.3	18.2	19.9	26.0
1973	24.0	27.7	30.0	25.8	8.8	34.2	21.6	19.7	25.0	29.1
1974	31.2	33.3	41.7	32.4	16.7	55.1	28.2	29.9	28.6	32.4
1975	34.7	33.9	48.2	45.5	16.4	53.8	33.4	33.7	34.3	35.6
1976	38.0	38.2	48.5	42.3	20.0	42.6	37.6	40.9	33.2	41.3
1977	41.7	46.7	48.3	43.3	23.6	61.5	37.1	47.8	27.6	45.3
1978	44.1	48.1	46.9	46.1	25.3	40.9	40.7	49.6	19.1	50.7
1979	48.9	54.2	45.1	52.9	44.5	50.6	33.2	55.9	15.9	60.4
1980	67.6	64.1	45.8	73.8	69.3	78.7	70.5	73.5	28.5	72.6
1981	83.3	92.8	90.4	90.9	99.5	94.7	79.5	82.5	71.4	68.8
1982	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1983	120.1	117.7	117.3	122.7	112.3	135.4	123.0	117.8	104.4	132.7
1984	136.7	143.4	128.3	141.3	136.9	163.7	101.0	134.6	91.0	162.1
1985	158.7	159.3	128.2	168.2	154.1	200.1	161.3	155.3	101.2	189.0
1986	170.5	181.8	197.1	139.0	125.1	238.3	156.4	158.3	128.2	225.4
1987	182.3	199.8	232.1	161.8	98.5	257.9	164.1	172.6	147.6	238.1
1988	220.7	261.5	294.2	212.2	94.4	222.0	237.6	216.4	168.1	247.3
1989	254.0	286.5	293.5	227.0	109.7	345.7	282.9	248.1	193.2	296.8
1990	276.1	312.9	332.2	259.2	128.6	398.3	261.9	258.9	233.1	363.9

* χωρίς πλοία

συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 8

Ετη	Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη αξίας εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις									
	Σύνολο Εξαγωγών	Τροφίμων ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ. υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊό- των	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών
1952	-5.6	-18.4	0.0	2.4	0.0	0.0	-26.7	44.9	0.0	0.0
1953	48.8	54.9	0.0	58.8	0.0	0.0	58.2	25.0	0.0	0.0
1954	20.8	14.5	0.0	14.1	0.0	0.0	37.9	-2.2	0.0	0.0
1955	9.9	14.3	0.0	-4.5	0.0	0.0	-10.8	-2.7	0.0	0.0
1956	7.8	16.0	0.0	-4.1	0.0	0.0	11.2	9.6	0.0	0.0
1957	-2.8	-8.4	0.0	13.5	0.0	0.0	-7.6	-3.7	0.0	0.0
1958	-1.7	11.1	0.0	-11.3	0.0	0.0	-8.2	-13.9	0.0	0.0
1959	-8.8	-7.6	0.0	-10.6	0.0	0.0	5.9	-6.5	0.0	0.0
1960	-1.9	-13.4	0.0	8.7	0.0	0.0	57.0	2.2	0.0	0.0
1961	0.0	-3.7	0.0	2.2	0.0	0.0	-7.7	-6.3	0.0	0.0
1962	2.0	-6.1	0.0	-0.7	0.0	0.0	-19.4	-2.8	0.0	0.0
1963	14.7	6.5	0.0	0.7	0.0	0.0	-2.4	11.0	0.0	0.0
1964	-1.1	10.7	0.0	2.8	0.0	0.0	9.8	-5.7	0.0	0.0
1965	-2.3	2.1	0.0	6.9	0.0	0.0	-3.7	-1.1	0.0	0.0
1966	2.9	5.4	0.0	1.3	0.0	0.0	0.8	12.8	0.0	0.0
1967	-2.2	-1.9	0.0	-0.6	0.0	0.0	6.2	-8.9	0.0	0.0
1968	-2.3	0.7	0.0	7.1	0.0	0.0	-3.6	3.3	0.0	0.0
1969	1.2	3.2	0.0	2.4	0.0	0.0	3.8	-2.1	0.0	0.0
1970	2.3	1.3	0.0	-1.8	0.0	0.0	26.1	3.8	0.0	0.0
1971	0.6	0.0	-0.4	8.3	13.5	0.9	-1.7	-3.6	-3.5	-0.4
1972	4.0	7.5	5.8	10.4	-2.4	16.7	7.0	-2.2	4.2	-0.8
1973	30.4	60.1	18.1	28.4	114.6	32.6	18.0	8.2	25.6	11.9
1974	30.0	20.2	39.0	25.6	89.8	61.1	30.6	51.8	14.4	11.3
1975	11.2	1.8	15.6	40.4	-1.8	-2.4	18.4	12.7	19.9	9.9
1976	9.5	12.7	0.6	-7.0	22.0	-20.8	12.6	21.4	-3.2	16.0
1977	9.7	22.3	-0.4	2.4	18.0	44.4	-1.3	16.9	-16.9	9.7
1978	5.8	3.0	-2.9	6.5	7.2	-33.5	9.7	3.8	-30.8	11.9
1979	10.9	12.7	-3.8	14.8	75.9	23.7	-18.4	12.7	-16.8	19.1
1980	38.2	18.3	1.6	39.5	55.7	55.5	112.3	31.5	79.2	20.2
1981	23.2	44.8	97.4	23.2	43.6	20.3	12.8	12.2	150.5	-5.2
1982	20.0	7.8	10.6	10.0	0.5	5.6	25.8	21.2	40.1	45.3
1983	20.1	17.7	17.3	22.7	12.3	35.4	23.0	17.8	4.4	32.7
1984	13.8	21.8	9.4	15.2	21.9	20.9	-17.9	14.3	-12.8	22.2
1985	16.1	11.1	-0.1	19.0	12.6	22.2	59.7	15.4	11.2	16.6
1986	7.4	14.1	53.7	-17.4	-18.8	19.1	-3.0	1.9	26.7	19.3
1987	6.9	9.9	17.8	16.4	-21.3	8.2	4.9	9.0	15.1	5.6
1988	21.1	30.9	26.8	31.1	-4.2	-13.9	44.8	25.4	13.9	3.9
1989	15.1	9.6	-0.2	7.0	16.2	55.7	19.1	14.6	14.9	20.0
1990	8.7	9.2	13.2	14.2	17.2	15.2	-7.4	4.4	20.7	22.6

* χωρίς πλοία

συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 8

Ετη	Μέσοι όροι περιόδου									
	Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη αξίας εξαγωγών κατά λειτουργικές διακρίσεις									
Σύνολο Εξαγωγών	Τροφίμων ζών ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ. υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπα- ντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊό- των	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- νικών ειδών	
1951-1959	8.6	9.6	0.0	7.3	0.0	0.0	7.5	6.3	0.0	0.0
1960-1967	1.5	-0.1	0.0	2.7	0.0	0.0	5.1	0.1	0.0	0.0
1968-1973	6.0	12.1	3.9	9.1	21.0	8.4	8.3	1.2	4.4	1.8
1974-1979	12.9	12.1	8.0	13.8	35.2	12.1	8.6	19.9	-5.5	13.0
1980-1985	21.9	20.2	22.7	21.6	24.4	26.7	36.0	18.7	45.4	22.0
1986-1990	11.8	14.7	22.2	10.3	-2.2	16.9	11.7	11.1	18.3	14.3
1951-1973	5.3	6.8	1.1	6.1	5.7	2.3	6.8	2.7	1.2	0.5
1974-1990	15.8	15.7	17.4	15.5	20.4	18.6	19.2	16.9	19.4	16.5
1960-1990	9.9	10.7	8.2	10.2	12.1	9.4	12.2	8.9	9.2	7.5

* χωρίς πλοία

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Δελτίο Στατιστικής Εξωτερικού Εμπορίου

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 9

Σύνθεση των ελληνικών εισαγωγών απο το 1954 έως το 1990

ΕΤΗ	Ποσοστιαία σύνθεση ελληνικών εισαγωγών (σε αξία)							Ποσοστιαία συμμετοχή ελληνικών εισαγωγών στο ΑΕΠ						
	Τρόφιμα	Πρώτες	Καύσιμα	Κεφαλαι-	Βιομη-	Ναύλοι	Σύνολο	Τρόφιμα	Πρώτες	Καύσιμα	Κεφαλαι-	Βιομηχα-	Ναύλοι	Σύνολο
	ύλες	λιπα- ντικά	ουχικά αγαθά	ουχικά αγαθά	χανικά είδη κατανάλωσης	εισα- γωγών		ύλες	λιπα- ντικά	ουχικά αγαθά	νικά είδη κατανάλωσης	εισα- γωγών		
1961	17.7	24.8	8.4	20.6	28.4	0.0	100.0	2.9	4.0	1.4	3.3	4.6	0.0	16.2
1962	13.4	24.5	7.8	27.8	26.5	0.0	100.0	2.3	4.2	1.3	4.8	4.6	0.0	17.3
1963	18.1	23.6	7.5	22.5	28.1	0.2	100.0	3.2	4.2	1.3	4.0	5.0	0.0	17.7
1964	16.4	23.2	6.8	25.2	27.6	0.8	100.0	3.1	4.4	1.3	4.7	5.2	0.2	18.8
1965	17.3	22.5	6.9	25.7	26.1	1.3	100.0	3.4	4.4	1.3	5.0	5.1	0.3	19.4
1966	15.6	22.5	7.1	24.6	29.1	1.1	100.0	3.1	4.4	1.4	4.8	5.7	0.2	19.7
1967	14.2	20.8	7.7	26.8	29.4	1.1	100.0	2.6	3.8	1.4	4.9	5.4	0.2	18.4
1968	14.5	20.3	8.4	26.8	28.8	1.0	100.0	2.7	3.7	1.6	4.9	5.3	0.2	18.4
1969	14.8	21.6	7.5	28.1	27.2	0.8	100.0	2.8	4.0	1.4	5.3	5.1	0.2	18.7
1970	13.1	21.5	6.8	30.3	27.5	0.8	100.0	2.6	4.3	1.4	6.0	5.4	0.2	19.8
1971	12.7	19.8	8.1	30.8	27.9	0.8	100.0	2.6	4.0	1.6	6.2	5.7	0.2	20.3
1972	12.0	18.7	8.9	33.6	26.2	0.6	100.0	2.7	4.1	2.0	7.5	5.8	0.1	22.2
1973	18.7	17.9	10.2	29.2	23.4	0.6	100.0	5.2	5.0	2.9	8.2	6.6	0.2	28.0
1974	12.6	20.4	18.5	27.5	20.2	0.8	100.0	3.5	5.6	5.1	7.6	5.6	0.2	27.6
1975	10.8	17.7	16.6	30.5	23.6	0.7	100.0	3.0	4.9	4.6	8.3	6.5	0.2	27.4
1976	11.2	17.0	18.5	27.8	25.0	0.6	100.0	3.1	4.7	5.1	7.8	7.0	0.2	27.9
1977	10.9	16.8	16.5	28.5	26.7	0.6	100.0	3.1	4.7	4.6	8.0	7.5	0.2	28.0
1978	11.6	16.6	16.4	27.5	27.4	0.5	100.0	3.1	4.4	4.4	7.3	7.3	0.1	26.5
1979	11.1	16.1	22.3	24.4	25.6	0.5	100.0	3.3	4.8	6.7	7.3	7.7	0.2	30.1
1980	11.1	18.0	27.4	22.4	20.7	0.5	100.0	3.4	5.5	8.3	6.8	6.3	0.2	30.5
1981	11.2	14.2	32.1	19.5	22.5	0.4	100.0	3.8	4.8	11.0	6.7	7.7	0.1	34.2
1982	13.1	13.7	27.6	20.5	24.6	0.4	100.0	3.8	4.0	8.0	6.0	7.2	0.1	29.1
1983	12.5	14.7	27.9	20.1	24.4	0.4	100.0	3.8	4.5	8.5	6.1	7.5	0.1	30.6
1984	12.4	14.8	31.6	17.9	22.7	0.5	100.0	4.1	4.8	10.3	5.8	7.4	0.2	32.7
1985	12.8	14.4	30.2	18.3	24.0	0.4	100.0	4.5	5.1	10.6	6.5	8.4	0.1	35.3
1986	16.2	15.8	17.5	20.5	29.6	0.4	100.0	4.8	4.6	5.1	6.0	8.7	0.1	29.3
1987	17.3	13.8	18.8	19.1	30.6	0.3	100.0	5.4	4.3	5.8	6.0	9.5	0.1	31.1
1988	16.8	15.1	13.7	23.0	31.1	0.2	100.0	4.9	4.4	4.0	6.7	9.1	0.1	29.3
1989	14.4	15.4	13.8	23.1	32.9	0.3	100.0	4.5	4.8	4.3	7.3	10.3	0.1	31.4
1990	13.4	13.0	14.4	22.7	36.4	0.1	100.0	4.3	4.2	4.6	7.3	11.7	0.0	32.2
1961-67	16.1	23.1	7.5	24.8	27.9	0.7	100.0	2.9	4.2	1.4	4.5	5.1	0.1	18.2
1968-73	14.3	20.0	8.3	29.8	26.8	0.8	100.0	3.1	4.2	1.8	6.3	5.6	0.2	21.2
1974-79	11.4	17.4	18.1	27.7	24.8	0.6	100.0	3.2	4.9	5.1	7.7	6.9	0.2	27.9
1980-85	12.2	15.0	29.5	19.8	23.2	0.4	100.0	3.9	4.8	9.5	6.3	7.4	0.1	32.0
1986-90	15.6	14.6	15.7	21.7	32.1	0.3	100.0	4.8	4.5	4.8	6.6	9.9	0.1	30.6
1961-73	15.3	21.7	7.9	27.1	27.4	0.7	100.0	3.0	4.2	1.6	5.4	5.3	0.1	19.6
1974-90	12.9	15.7	21.4	23.1	26.4	0.5	100.0	3.9	4.7	6.5	6.9	8.0	0.1	30.2
1961-90	13.9	18.3	15.5	24.8	26.8	0.6	100.0	3.5	4.5	4.4	6.2	6.8	0.1	25.6

1 Αναθεωρημένα στοιχεία περιλαμβάνονται και οι εισαγωγές του Ν.2687/1953

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων Τράπεζας της Ελλάδος

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 10

Σύνθεση των ελληνικών εξαγωγών από το 1954 έως το 1990

ΕΤΗ	Ποσοστιαία σύνθεση ελληνικών εξαγωγών (σε αξία)							Ποσοστιαία συμμετοχή ελληνικών εξαγωγών στο ΑΕΠ								
	Τρόφιμα & ποτά	Καπνός	Πρώτες ύλες & ημ/να προϊόντα	Ορυκτά & μεταλλεύματα	Πετρελαιοειδή	Βιοτεχνικά & βιομηχανικά είδη	Λοιπά είδη	Σύνολο	Τρόφιμα & ποτά	Καπνός	Πρώτες ύλες & ημ/να προϊόντα	Ορυκτά & μεταλλεύματα	Πετρελαιοειδή	Βιοτεχνικά & βιομηχανικά είδη	Λοιπά είδη	Σύνολο
1954	29.0	37.6	14.2	5.2	0.0	2.4	11.6	100	2.5	3.2	1.2	0.4	0.0	0.2	1.0	8.5
1955	22.8	37.6	18.3	6.1	0.0	2.1	13.2	100	2.2	3.6	1.7	0.6	0.0	0.2	1.3	9.5
1956	21.8	30.8	23.7	8.4	0.0	3.4	11.9	100	1.8	2.6	2.0	0.7	0.0	0.3	1.0	8.4
1957	28.0	39.5	13.7	7.2	0.0	3.8	7.8	100	2.3	3.3	1.1	0.6	0.0	0.3	0.6	8.3
1958	32.4	37.9	15.6	6.1	0.0	2.6	5.4	100	2.8	3.3	1.4	0.5	0.0	0.2	0.5	8.7
1959	30.2	33.3	20.8	6.8	0.0	4.0	4.9	100	2.2	2.4	1.5	0.5	0.0	0.3	0.4	7.3
1960	27.6	34.7	19.1	8.6	0.0	4.9	5.1	100	1.9	2.3	1.3	0.6	0.0	0.3	0.3	6.7
1961	25.8	34.4	21.5	6.6	0.0	4.7	7.0	100	1.7	2.3	1.4	0.4	0.0	0.3	0.5	6.7
1962	28.8	28.0	24.6	6.4	0.0	6.1	6.1	100	1.9	1.8	1.6	0.4	0.0	0.4	0.4	6.6
1963	24.2	43.2	18.0	5.3	0.0	5.2	4.3	100	1.7	3.1	1.3	0.4	0.0	0.4	0.3	7.2
1964	25.8	38.2	18.1	6.8	0.0	6.9	4.1	100	1.7	2.5	1.2	0.5	0.0	0.5	0.3	6.7
1965	31.3	33.6	13.0	6.8	0.0	10.2	5.0	100	2.0	2.1	0.8	0.4	0.0	0.6	0.3	6.3
1966	33.1	29.8	13.7	6.7	0.7	13.4	2.7	100	2.3	2.1	0.9	0.5	0.0	0.9	0.2	6.9
1967	32.8	27.6	12.8	5.4	0.6	18.0	2.8	100	2.4	2.0	0.9	0.4	0.0	1.3	0.2	7.2
1968	32.4	22.5	12.2	7.3	2.1	23.2	0.3	100	2.2	1.5	0.8	0.5	0.1	1.6	0.0	6.9
1969	28.5	17.7	12.2	7.4	0.8	32.6	0.7	100	2.0	1.2	0.9	0.5	0.1	2.3	0.1	6.9
1970	28.6	16.6	9.3	7.5	0.5	36.6	0.9	100	2.0	1.2	0.7	0.5	0.0	2.6	0.1	7.1
1971	30.0	15.6	12.1	7.5	1.1	33.4	0.8	100	2.0	1.0	0.8	0.5	0.1	2.2	0.1	6.5
1972	26.9	14.0	9.7	6.5	2.0	38.0	3.0	100	2.0	1.1	0.7	0.5	0.2	2.9	0.2	7.6
1973	29.8	7.2	11.1	5.9	3.8	38.8	3.5	100	2.5	0.6	0.9	0.5	0.3	3.3	0.3	8.5
1974	22.7	8.9	6.8	5.8	7.0	46.4	2.4	100	2.4	0.9	0.7	0.6	0.7	4.9	0.2	10.5
1975	25.2	8.3	5.4	7.0	4.3	48.4	1.5	100	2.8	0.9	0.6	0.8	0.5	5.3	0.2	11.0
1976	24.3	7.3	5.6	6.1	3.3	52.1	1.3	100	2.7	0.8	0.6	0.7	0.4	5.8	0.1	11.2
1977	26.4	6.1	5.0	5.2	4.1	51.7	1.4	100	2.9	0.7	0.6	0.6	0.4	5.7	0.2	11.0
1978	24.2	6.2	4.7	4.9	7.7	51.4	0.9	100	2.6	0.7	0.5	0.5	0.8	5.6	0.1	10.8
1979	23.5	4.2	4.5	5.1	11.8	49.8	1.0	100	2.8	0.5	0.5	0.6	1.4	5.8	0.1	11.7
1980	22.6	4.8	3.1	6.8	6.1	54.9	1.7	100	2.6	0.5	0.4	0.8	0.7	6.3	0.2	11.5
1981	19.0	4.8	2.7	6.1	16.4	49.8	1.3	100	2.7	0.7	0.4	0.9	2.3	7.1	0.2	14.2
1982	19.4	5.4	2.7	5.7	15.7	48.6	2.6	100	2.3	0.6	0.3	0.7	1.9	5.8	0.3	12.0
1983	20.2	4.5	3.4	5.0	17.7	46.4	2.9	100	2.7	0.6	0.4	0.7	2.3	6.1	0.4	13.2
1984	19.8	3.5	3.1	4.9	20.3	45.6	2.7	100	2.9	0.5	0.5	0.7	3.0	6.7	0.4	14.7
1985	21.4	2.4	3.3	5.0	19.4	44.7	3.8	100	3.1	0.3	0.5	0.7	2.8	6.4	0.5	14.3
1986	25.5	2.5	2.7	3.8	11.3	49.9	4.3	100	3.3	0.3	0.4	0.5	1.5	6.5	0.6	13.0
1987	23.9	4.1	3.4	3.7	9.7	51.3	3.9	100	3.3	0.6	0.5	0.5	1.3	7.1	0.5	13.9
1988	24.8	3.0	2.8	5.6	8.2	52.5	3.2	100	3.2	0.4	0.4	0.7	1.1	6.7	0.4	12.8
1989	23.2	1.4	3.6	6.9	6.7	55.8	2.3	100	2.9	0.2	0.5	0.9	0.8	6.9	0.3	12.4
1990	24.4	2.2	3.4	6.0	7.2	54.1	2.7	100	2.7	0.2	0.4	0.7	0.8	5.9	0.3	10.9
54-59	27.4	36.1	17.7	6.6	0.0	3.0	9.1	100	2.3	3.1	1.5	0.6	0.0	0.3	0.8	8.5
60-67	28.7	33.7	17.6	6.6	0.2	8.7	4.7	100	1.9	2.3	1.2	0.4	0.0	0.6	0.3	6.8
68-73	29.3	15.6	11.1	7.0	1.7	33.8	1.5	100	2.1	1.1	0.8	0.5	0.1	2.5	0.1	7.3
74-79	24.4	6.8	5.3	5.7	6.4	50.0	1.4	100	2.7	0.7	0.6	0.6	0.7	5.5	0.2	11.0
80-85	20.4	4.2	3.0	5.6	15.9	48.3	2.5	100	2.7	0.6	0.4	0.7	2.2	6.4	0.3	13.3
86-90	24.3	2.6	3.2	5.2	8.6	52.7	3.3	100	3.1	0.3	0.4	0.6	1.1	6.6	0.4	12.6
54-73	28.5	29.0	15.7	6.7	0.6	14.5	5.1	100	2.1	2.2	1.2	0.5	0.0	1.1	0.4	7.4
74-90	23.0	4.7	3.9	5.5	10.4	50.2	2.3	100	2.8	0.6	0.5	0.7	1.3	6.2	0.3	12.3
54-90	25.9	17.8	10.3	6.2	5.1	30.9	3.8	100	2.4	1.4	0.8	0.6	0.6	3.4	0.4	9.7

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 11

Ακαθάριστη αξία παραγωγής και εξαγωγές βιομηχανικών κλάδων
(απόλυτα μεγέθη σε εκατ. δραχμές, σταθερές τιμές 1970)

	1958			1973		
	ΑΑΠ	Εξαγωγές	%	ΑΑΠ	Εξαγωγές	%
Υφαντικά	10835	816	7.5	25837	3001	11.6
Υπόδηση	1127	0	0.0	5314	345	6.5
Ενδυση	6439	22	0.3	25098	318	1.3
Ξύλο	1658	7	0.4	4521	45	1.0
Επιπλα	998	1	0.1	3728	10	0.3
Χαρτί	918	4	0.4	5002	108	2.2
Εκδόσεις	1086	25	2.3	3269	66	2.0
Δέρματα	1076	49	4.6	4041	761	18.8
Ελαστικά	540	0	0.0	1799	97	5.4
Πλαστικά	193	0	0.0	3014	56	1.9
Χημικά	2851	193	6.8	12694	1870	14.7
Πετρελαιοειδή	1681	0	0.0	13236	412	3.1
Τσιμέντα	799	25	3.1	2844	250	8.8
Γυαλί	343	1	0.3	1162	23	2.0
Λοιπά μη μεταλ. ορυκτά	1181	9	0.8	6020	267	4.4
Μεταλλουργία	980	28	2.9	11735	4701	40.1
Μεταλλ. προϊόντα	3500	18	0.5	14362	645	4.5
Μηχανήματα	1400	16	1.1	4378	42	1.0
Ηλεκτ. μηχανές	1138	3	0.3	14437	253	1.8
Μεταφορικά μέσα	1477	2	0.1	9683	156	1.6
Λοιπά βιομηχανικά	601	65	10.8	1658	188	11.3
Σύνολο	40821	1284	3.1	173832	13614	7.8

Πηγή : Επεξεργασία δική μου στοιχείων από Λινάρδο - Ρυλιμόν Π. : Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου στην μεταπολεμική Ελλάδα, σελ 82, εκδόσεις Εξάντας

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 12

Ποσοστιαίες μεταβολές μέσου επιπέδου τιμών εισαγομένων εμπορευμάτων κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990

Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη τιμών εισαγωγών : εμπορευμάτων (1)										
Ετη	Σύνολο Εισαγωγών	Τροφίμων ζώων	Πατών καπνού	Πρώτ. υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊόντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- χανικών ειδών
1952	18.4	27.9	0.0	-23.9	9.3	0.0	84.2	28.8	36.2	0.0
1953	39.7	83.5	0.0	48.7	47.2	0.0	-14.5	24.7	64.1	0.0
1954	-1.4	25.5	0.0	8.6	-3.9	0.0	-8.3	-21.4	0.6	0.0
1955	-11.5	-26.3	0.0	-1.2	-2.8	0.0	13.9	0.9	-31.8	0.0
1956	-7.7	-23.6	0.0	3.6	10.9	0.0	-17.1	-4.7	5.6	0.0
1957	-8.4	2.2	0.0	-19.3	15.6	0.0	-30.2	-17.9	-13.0	0.0
1958	-19.8	-8.3	0.0	-5.0	-28.7	0.0	-36.8	-18.1	-26.1	0.0
1959	10.7	11.6	0.0	11.4	5.2	0.0	9.8	0.0	21.2	0.0
1960	-12.4	10.4	0.0	-18.4	-27.3	0.0	-9.4	-7.7	-23.5	0.0
1961	-14.7	-30.9	0.0	2.3	-9.0	0.0	-3.1	-9.0	-17.6	0.0
1962	-9.0	3.1	0.0	-8.2	-13.6	0.0	-25.8	-14.7	-4.8	0.0
1963	-15.2	-10.9	0.0	-22.4	-13.6	0.0	-29.0	-11.5	-11.2	0.0
1964	-6.5	14.6	0.0	-0.1	14.1	0.0	-2.2	-12.5	-19.7	0.0
1965	-18.0	-23.1	0.0	-21.6	-36.6	0.0	-3.9	-14.5	-15.1	0.0
1966	-2.1	-4.0	0.0	-9.3	-4.9	0.0	-8.1	-5.1	8.2	0.0
1967	-4.3	-6.5	0.0	-0.5	-15.3	0.0	2.2	2.7	-10.0	0.0
1968	-7.1	-1.9	0.0	-17.0	12.5	0.0	-7.2	6.0	-19.8	0.0
1969	-11.9	-12.1	0.0	-15.0	-14.7	0.0	-18.0	9.8	-18.1	0.0
1970	-1.4	35.0	0.0	1.6	-18.0	0.0	-18.0	7.4	-2.9	0.0
1971	-3.3	-5.5	-25.1	-11.5	10.4	22.0	-7.2	-15.9	8.3	0.0
1972	-5.1	32.9	-16.5	-6.1	-19.6	237.4	-7.7	-8.6	-11.2	5.9
1973	-5.2	-4.7	-50.7	12.5	-9.1	-31.8	-1.6	-4.0	-9.9	-11.0
1974	58.8	35.0	31.3	77.6	164.3	11.7	96.6	46.0	23.7	10.0
1975	22.0	25.2	51.5	0.7	25.0	36.6	-0.8	24.2	24.5	34.7
1976	3.4	1.8	-27.2	-3.5	31.0	-68.1	-3.1	-5.0	9.1	-12.0
1977	-1.3	10.7	-10.4	10.3	26.2	326.5	-10.0	-1.1	3.1	-5.9
1978	5.8	-14.5	-9.2	-3.6	-20.0	-3.4	157.3	1.9	18.5	-1.3
1979	10.1	-8.6	-8.5	30.9	12.0	-6.8	-50.8	15.5	3.3	-2.7
1980	45.5	77.0	8.3	18.6	213.5	-45.7	35.5	23.3	28.0	27.9
1981	15.0	42.8	-27.8	-0.5	41.5	54.5	1.2	-1.7	5.5	-2.9
1982	12.8	-7.5	-32.9	-1.8	6.8	17.3	44.5	24.8	17.6	26.2
1983	5.7	9.8	12.0	7.8	21.1	55.0	2.5	-2.1	3.2	-10.9
1984	23.8	13.0	27.1	25.2	28.2	71.1	-10.7	18.8	35.3	17.4
1985	3.3	5.0	0.8	-0.2	-10.1	-44.8	17.4	11.3	13.7	-5.7
1986	9.5	24.6	8.1	5.6	-5.2	-56.5	1.4	11.0	10.1	43.8
1987	-19.6	-13.4	-16.6	-1.7	-50.1	-62.9	0.3	-18.1	19.4	-13.3
1988	63.5	30.0	4.2	26.4	273.5	147.4	26.0	10.9	7.5	-19.2
1989	-16.9	-13.6	-26.9	2.6	-34.0	-17.3	-18.5	-13.7	-12.0	-11.5
1990	-3.1	11.3	13.0	0.1	-12.8	26.1	3.7	-1.7	-4.2	-4.9

συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 12

Μέσοι όροι περιόδου										
Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη τιμών εισαγωγών : εμπορευμάτων (1)										
Σύνολο Εισαγωγών	Τροφίμων ζώνων ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ.υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊόντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- χανικών ειδών	
1951-1959	2.5	11.6	0.0	2.9	6.6	0.0	0.1	-1.0	7.1	0.0
1960-1967	-10.3	-5.9	0.0	-9.8	-13.3	0.0	-9.9	-9.0	-11.7	0.0
1968-1973	-5.7	7.3	-15.4	-5.9	-6.4	37.9	-10.0	-0.9	-8.9	-0.9
1974-1979	16.5	8.2	4.6	18.7	39.7	49.4	31.5	13.6	13.7	3.8
1980-1985	17.7	23.4	-2.1	8.2	50.2	17.9	15.1	12.4	17.2	8.7
1986-1990	6.7	7.8	-3.6	6.6	34.3	7.4	2.6	-2.3	4.2	-1.0
1951-1973	-4.4	4.0	-4.2	-4.1	-4.2	10.3	-6.3	-3.9	-4.1	-0.2
1974-1990	14.0	13.4	-0.2	11.4	41.8	25.9	17.2	8.5	12.1	4.1
1951-1990	3.6	8.1	-2.4	2.7	15.9	17.1	4.0	1.5	3.0	1.7

* χωρίς πλοία

(1) Ο δείκτης αυτός υπολογίστηκε βάσει των δημοσιευμένων στοιχείων της ΕΣΥΕ, σύμφωνα με τον τύπο $P = ((100+Mn)/(100+Mr)*100)-100$, όπου Mr δείκτης όγκος εισαγωγών, Mn δείκτης αξίας εισαγωγών

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 13

Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη τιμών εξαγομένων εμπορευμάτων κατά λειτουργικές διακρίσεις, 1951-1990

Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη τιμών εξαγωγών: εμπορευμάτων (1)										
Ετη	Σύνολο Εξαγωγών	Τροφίμων ζών ζώντων	Ποτών καπνού	Πρώτ.υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων λιπαντικών	Λαδιών και λίπη	Χημικών προϊόντων	Βιομη- χανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχα- χανικών ειδών
1952	-25.0	-34.7	0.0	-6.2	0.0	0.0	-19.6	-17.2	0.0	0.0
1953	17.2	8.2	0.0	37.5	0.0	0.0	1.5	9.4	0.0	0.0
1954	9.7	9.7	0.0	10.3	0.0	0.0	61.9	-39.8	0.0	0.0
1955	-0.1	22.0	0.0	-48.7	0.0	0.0	-26.8	26.5	0.0	0.0
1956	12.5	25.4	0.0	-29.4	0.0	0.0	-5.6	-8.7	0.0	0.0
1957	-18.4	-34.9	0.0	68.2	0.0	0.0	15.8	15.5	0.0	0.0
1958	-9.0	27.3	0.0	-37.0	0.0	0.0	-17.6	-54.7	0.0	0.0
1959	-5.6	-25.0	0.0	-23.1	0.0	0.0	5.9	61.4	0.0	0.0
1960	-3.3	-10.0	0.0	26.8	0.0	0.0	72.7	-25.1	0.0	0.0
1961	-8.2	-12.0	0.0	-9.2	0.0	0.0	-20.6	-26.0	0.0	0.0
1962	-5.8	-28.1	0.0	-21.7	0.0	0.0	-5.1	-36.3	0.0	0.0
1963	11.5	8.2	0.0	14.2	0.0	0.0	48.3	3.8	0.0	0.0
1964	-7.9	10.2	0.0	-2.0	0.0	0.0	-19.6	-23.1	0.0	0.0
1965	-10.3	-14.5	0.0	25.3	0.0	0.0	-22.3	-30.4	0.0	0.0
1966	-14.5	-18.8	0.0	-12.3	0.0	0.0	9.5	-30.8	0.0	0.0
1967	-21.5	-7.1	0.0	-13.1	0.0	0.0	-53.5	-40.6	0.0	0.0
1968	1.3	19.1	0.0	11.0	0.0	0.0	-53.1	-3.2	0.0	0.0
1969	-13.9	-5.9	0.0	0.3	0.0	0.0	8.9	-48.6	0.0	0.0
1970	-9.6	-10.6	0.0	-17.3	0.0	0.0	6.6	-15.1	0.0	0.0
1971	-2.1	-11.8	4.7	2.0	36.2	-11.3	-7.8	6.6	-27.5	-0.4
1972	-18.0	-11.1	-14.2	24.3	-47.0	-40.8	-13.5	-33.5	-34.8	-40.8
1973	4.0	83.9	66.7	4.9	-75.0	39.1	13.8	-30.0	4.2	-42.4
1974	19.0	11.8	13.1	41.1	292.1	45.1	32.1	26.6	-25.2	-16.8
1975	1.5	-26.3	31.6	49.9	-35.3	-38.4	-1.8	25.8	-19.2	-19.1
1976	-5.2	-0.4	-23.1	-13.8	123.0	11.8	8.2	5.6	-41.0	-19.4
1977	11.6	23.2	12.5	9.3	55.2	248.2	-24.3	26.0	-39.9	16.8
1978	-8.4	-34.3	-30.3	-1.5	-52.1	-92.2	11.0	-11.4	-32.3	12.4
1979	5.5	62.7	-3.4	5.5	113.3	148.1	-27.7	8.9	-46.7	10.8
1980	24.7	1.2	-14.1	47.5	20.4	160.4	41.0	17.3	133.4	-1.4
1981	46.2	89.2	255.7	53.5	213.4	18.3	82.8	5.6	275.9	11.6
1982	19.8	-9.5	-3.8	7.4	-25.8	-62.7	23.1	38.2	69.0	11.3
1983	5.2	1.4	-0.9	9.3	42.9	-55.1	25.9	0.6	5.3	29.7
1984	-6.3	7.4	0.4	-10.6	-26.4	60.3	-47.5	-4.4	-25.0	11.2
1985	16.3	9.9	-12.4	18.4	-8.2	134.7	115.8	18.8	-7.3	13.3
1986	-8.1	0.1	68.9	-31.3	-3.6	-35.9	-8.0	-13.1	27.6	-16.2
1987	-5.4	3.6	5.2	1.5	-56.5	12.0	-5.4	5.0	15.6	-3.0
1988	80.2	153.6	99.7	124.4	68.5	106.2	109.0	76.6	37.8	21.3
1989	-16.4	-35.6	-29.2	-36.4	-18.8	-54.7	-12.0	-8.2	-17.2	-5.7
1990	14.7	18.8	9.5	54.3	-1.0	61.1	-15.7	13.8	8.5	33.3

συνέχεια πίνακα Α. ΙΙΙ. 13

Μέσοι όροι περιόδου										
Ποσοστιαίες μεταβολές δείκτη τιμών εξαγομένων										
	Σύνολο	Τροφίμων ζώων	Ποτών καπνού ζώντων	Πρώτ.υλών εκτός καυσίμων	Ορυκτών Καυσίμων και λιπαντικών	Λαδιών και χημικών προϊόντων	Βιομηχανικών ειδών	Μηχανημάτων και υλικών μεταφορών*	Διαφόρων βιομηχανικών ειδών	
1951-1959	-2.3	-0.2	0.0	-3.5	0.0	0.0	2.0	-0.9	0.0	0.0
1960-1967	-7.5	-9.0	0.0	1.0	0.0	0.0	1.2	-26.1	0.0	0.0
1968-1973	-6.4	10.6	9.5	4.2	-14.3	-2.2	-7.5	-20.6	-9.7	-13.9
1974-1979	4.0	6.1	0.1	15.1	82.7	53.7	-0.4	13.6	-34.0	-2.6
1980-1985	17.6	16.6	37.5	20.9	36.0	42.6	40.2	12.7	75.2	12.6
1986-1990	13.0	28.1	30.8	22.5	-2.3	17.7	13.6	14.8	14.5	6.0
1951-1973	-5.3	-0.5	2.6	0.2	-3.9	-0.6	-0.9	-15.4	-2.6	-3.8
1974-1990	11.5	16.3	22.3	19.3	41.2	39.2	18.0	13.6	18.8	5.3
1951-1990	2.0	6.8	11.2	8.5	15.8	16.8	7.3	-2.8	6.7	0.2

* χωρίς πλοία

(1) Ο δείκτης αυτός υπολογίστηκε βάσει των δημοσιευμένων στοιχείων της ΕΣΥΕ, σύμφωνα με τον τύπο $P = ((100+Mv)/(100+Mr)*100)-100$, όπου P ο δείκτης του μέσου επιπέδου τιμών, Mr ο δείκτης όγκος εισαγωγών, Mv ο δείκτης αξίας εισαγωγών

Πηγή: Επεξεργασία δική μου στοιχείων ΕΣΥΕ, Δελτίο Στατιστικής Εξωτερικού Εμπορίου

Πίνακας Α. ΙΙΙ. 14

Συγκεντρωτικός πίνακας: ποσοστιαίες μεταβολές παραγωγικότητας εργασίας- πραγματικών μισθών εργατών στη μεγάλη βιομηχανία, και τιμών εισαγωγών, τιμών εξαγωγών, εγχωρίων τιμών ονομαστικής υποτίμησης της δραχμής ως προς το δολλάριο

Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές												
1	2	3	Τιμών συνόλου ελληνικών		Εγχωρίων τιμών		Σχετικών τιμών			11		
			4	5	6	7	4/5	5/6	4/6			
Φαινόμενης παραγωγικότητας εργασίας εβδομαδιαίων αποδοχών εργατών	Μέσων όρων πραγματικών εργασιών με πραγματικές αποδοχές	Σύγκριση φαινομένης παραγωγικότητας εργασίας με πραγματικές αποδοχές	Εξαγωγών	Εισαγωγών	Αποπληθωριστή ΑΕΠ	Καταναλωτή	Εξαγωγών	Εισαγωγών	Εγχωρίων προϊόντων	Εγχωρίων προϊόντων	Ονομαστική υποτίμηση δραχμής ως προς το δολλάριο	
			px	pim	pd	pdk	(px/pim)	(pim/pd)	(px/pd)			
1952	-0.8	-	-	-25.0	18.4	3.9	-	-36.6	13.9	-27.8	0.0	
1953	-36.2	-	-	17.2	39.7	15.7	-	-16.1	20.7	1.4	0.0	
1954	-12.7	-	-	9.7	-1.4	11.7	-	11.3	-11.8	-1.8	0.0	
1955	9.0	-	-	-0.1	-11.5	7.4	5.8	12.9	-17.6	-7.0	0.0	
1956	22.2	-	-	12.5	-7.7	6.6	3.9	21.9	-13.4	5.5	0.0	
1957	18.8	-	-	-18.4	-8.4	0.9	2.3	-10.9	-9.2	-19.1	0.0	
1958	23.2	-	-	-9.0	-19.8	0.0	1.5	13.5	-19.9	-9.1	0.0	
1959	-11.3	-	-	-5.6	10.7	0.1	2.2	-14.7	10.6	-5.6	0.0	
1960	-6.8	-	-	-3.3	-12.4	3.8	1.4	10.4	-15.6	-6.8	0.0	
1961	26.5	-	-	-8.2	-14.7	1.1	2.1	7.6	-15.7	-9.3	0.0	
1962	17.8	-	-	-5.8	-9.0	5.1	0.0	3.6	-13.4	-10.4	0.0	
1963	2.6	-	-	11.5	-15.2	1.1	0.0	31.5	-16.2	10.2	0.0	
1964	28.2	7.3	11.3	-3.6	-7.9	-6.5	4.4	0.7	-1.5	-10.5	-11.8	0.0
1965	24.5	11.9	4.8	6.8	-10.3	-18.0	4.3	3.3	9.3	-21.3	-14.0	0.0
1966	-4.9	8.2	6.7	1.4	-14.5	-2.1	5.1	4.5	-12.7	-6.8	-18.6	0.0
1967	-9.1	7.4	10.3	-2.6	-21.5	-4.3	3.0	1.9	-18.0	-7.1	-23.8	0.0
1968	19.7	11.9	6.9	4.7	1.3	-7.1	1.8	0.6	9.0	-8.7	-0.4	0.0
1969	16.3	13.3	7.8	5.1	-13.9	-11.9	3.4	2.4	-2.2	-14.8	-16.7	0.0
1970	19.2	14.1	5.0	8.7	-9.6	-1.4	4.0	2.9	-8.3	-5.2	-13.1	0.0
1971	11.5	4.8	4.5	0.3	-2.1	-3.3	3.2	2.9	1.2	-6.3	-5.2	0.0
1972	18.2	3.5	5.6	-2.0	-18.0	-5.1	5.2	4.4	-13.6	-9.8	-22.1	0.0
1973	9.2	13.0	-2.0	15.3	4.0	-5.2	19.8	15.4	9.7	-20.8	-13.2	-1.3
1974	3.2	0.6	0.4	0.2	19.0	58.8	20.7	27.2	-25.1	31.6	-1.4	1.3
1975	-11.9	0.0	7.4	-6.8	1.5	22.0	11.2	13.0	-16.9	9.7	-8.8	6.8
1976	1.2	6.1	11.0	-4.5	-5.2	3.4	15.8	13.5	-8.3	-10.7	-18.1	13.9
1977	-5.2	0.8	5.8	-4.8	11.6	-1.3	12.6	12.1	13.1	-12.3	-0.9	0.9
1978	-2.8	3.1	10.3	-6.6	-8.4	5.8	13.1	12.6	-13.4	-6.5	-19.0	-0.3
1979	12.9	2.7	1.2	1.5	5.5	10.1	18.2	19.0	-4.2	-6.8	-10.8	0.8
1980	7.8	1.1	0.5	0.5	24.7	45.5	19.9	24.8	-14.3	21.3	4.0	15.1
1981	-6.2	-1.9	-0.6	-1.3	46.2	15.0	21.8	24.5	27.1	-5.6	20.0	30.0
1982	-6.1	-5.6	7.8	-12.4	19.8	12.8	23.5	20.9	6.2	-8.7	-3.0	20.6
1983	-7.0	1.2	-0.8	2.1	5.2	5.7	17.8	20.2	-0.5	-10.3	-10.7	31.8
1984	-0.9	2.1	5.8	-3.4	-6.3	23.8	19.5	18.5	-24.3	3.6	-21.6	28.0
1985	-8.7	3.7	3.2	0.5	16.3	3.3	19.0	19.3	12.5	-13.2	-2.3	22.5
1986	17.9	0.0	-8.6	9.3	-8.1	9.5	15.8	23.0	-16.1	-5.4	-20.6	1.3
1987	3.4	-6.2	-5.7	-0.6	-5.4	-19.6	13.0	16.4	17.8	-28.9	-16.2	-3.3
1988	12.3	3.9	9.2	-4.8	80.2	63.5	15.2	13.5	10.2	41.9	56.3	4.7
1989	3.7	2.0	6.1	-3.8	-16.4	-16.9	14.7	13.7	0.6	-27.6	-27.1	14.5
1990	10.2	-	-1.0	-	14.7	-3.1	18.2	20.4	18.3	-18.0	-3.0	-2.4

Κεφάλαιο 10

Με σημείο εκκίνησης τη μορφή ρύθμισης της μισθιακής σχέσης σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο;

Εισαγωγή

Στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι να εξετάσει γιατί η οικονομική ανάλυση που θέτει ως στόχο να διερευνήσει τις αιτιώδεις σχέσεις της ανάπτυξης και κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας οφείλει να ξεκινήσει με σημείο εκκίνησης την ακριβή μορφή των κοινωνικών σχέσεων -ιδιαιτέρα της μισθιακής σχέσης- σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Η διερεύνηση αυτή διενεργείται σε τρία διαδοχικά στάδια. Πρώτα-πρώτα, τεκμηριώνονται σε ένα θεωρητικό επίπεδο οι λόγοι που επιβάλλουν την ανάλυση της μορφής ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων στο πλαίσιο ενός Έθνους, όσο και στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας (υποκεφάλαιο 10.1). Κατόπιν, ακολουθούν κάποιες κριτικές παρατηρήσεις όσον αφορά τη διάκριση ανάμεσα στην "εσωτερική" και "εξωτερική" "φύση" της οικονομικής μεγένθυσης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας, που συνήθως συναντά κανείς στη σχετική βιβλιογραφία (υποκεφάλαιο 10.2). Υστερα, παρουσιάζονται σύντομα τα κυριότερα πορίσματα της εμπειρικής έρευνας, η οποία επιχείρησε να συνδέσει την ανάπτυξη και κρίση της ελληνικής οικονομίας με τη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας και το καθεστώς συσσώρευσης, που επικράτησαν μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στην Ελλάδα, και όσο είναι δυνατόν στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας (υποκεφάλαιο 10.3). Τέλος γίνονται κάποιες συμπερασματικές παρατηρήσεις όσον αφορά τις θεωρητικές αφετηρίες και οι μεθοδολογικές αρχές, απο τις οποίες οφείλει κατά τη γνώμη μου να ξεκινήσει η οικονομική ανάλυση που έχει ως στόχο να απεικονίσει τους προσδιοριστικούς παράγοντες της αναπύξης και κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας (υποκεφάλαιο 10.4).

Με σημείο εκκίνησης το θεωρητικό προβληματισμό που γεννιέται γύρω από τις αναλυτικές κατηγορίες της σχολής της καπιταλιστικής ρύθμισης υποστηρίζεται κατ' αρχήν ότι η μορφή των κοινωνικών σχέσεων, -και ιδιαιτέρα η μορφή της μισθωτής σχέσης- καθορίζει τους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης.

Ωστόσο, στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, σε αντιδιαστολή με τις θεωρητικές τοποθετήσεις των μελετητών της Ρύθμισης, προβάλλεται η ιδέα ότι η αναζήτηση της ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο πλαίσιο ενός Έθνους θέτει

σοβαρούς περιορισμούς για την καταγραφή της δυναμικής της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα. Η ανάλυση, που έχει ως στόχο να καταγράψει τη δυναμική των καπιταλιστικών οικονομιών, νομιμοποιείται να εκλάβει ως πεδίο ανάλυσης τον εθνικό χώρο μόνο στη περίπτωση που το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα συγκροτείται από κλειστές εθνικές οικονομίες, με σχεδόν ανύπαρκτο εξωτερικό εμπόριο και περιορισμένη κίνηση κεφαλαίων. Ο προσδιορισμός, με άλλα λόγια, του πρότυπου συσσώρευσης σε μια χώρα, ανεξάρτητα από το διεθνή περίγυρο, δεν αρκεί για την καταγραφή της δυναμικής των καπιταλιστικών οικονομιών.

Μέσα από τη θεωρητική ανασύνθεση του μοντέλου της καπιταλιστικής ανάπτυξης υποστηρίζεται λοιπόν ότι οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης δεν εξαρτώνται μόνο από τις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό μιας καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά επιπλέον και από τις διεθνείς σχέσεις και την παγκόσμια ταξική πάλη. Με άλλα λόγια, η διευρυμένη αναπαραγωγή, των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, η οποία ακριβώς γίνεται αντιληπτή ως καπιταλιστική ανάπτυξη, δεν αποτελεί "ιστορική αναγκαιότητα" αλλά το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των ταξικών συσχετισμών δύναμης τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα η κεφαλαιακή συσσώρευση μπορεί να ευδοκιμεί σε μια μακροχρόνια βάση στο πλαίσιο μιας χώρας από τη στιγμή που τα κεφάλαια της συγκεκριμένης χώρας επιτυγχάνουν να αποκομίζουν ένα ικανοποιητικό ποσοστό κέρδους χωρίς να αντιμετωπίσουν ταυτόχρονα ιδιαίτερες δυσκολίες επικύρωσης της παραγωγής τους από την κοινωνική ζήτηση. Το ποσοστό κέρδους των κεφαλαίων μιας χώρας, όμως, όπως και η δυνατότητα επικύρωσης της εθνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση σε μια μακροχρόνια βάση προσδιορίζεται από το συνδυασμό δύο κυρίως παραμέτρων: α) από την τάση κερδοφορίας και υποκατανάλωσης που σημειώνεται στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας και β) από τη δυνατότητα ή όχι διατήρησης της θέσης των κεφαλαίων μιας χώρας στη παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, που προσδιορίζει η μορφή ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων -ιδιαίτερα της σχέσης μισθωτής εργασίας- σε σύγκριση με τις διεθνείς εξελίξεις στο πλαίσιο ενός Έθνους. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η ανάπτυξη του κεφαλαίου σε μια χώρα προσδιορίζεται καθοριστικά από την εξέλιξη των όρων εκμετάλλευσης της εργασίας που διαμορφώνονται κάτω από την επίδραση της ταξικής πάλης στο εσωτερικό μιας καπιταλιστικής οικονομίας και ταυτόχρονα στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας.

Με στόχο λοιπόν να καταγραφεί -έστω και κατά προσέγγιση- η δυναμική της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάστηκε στη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής

εργασίας και στο καθεστώς συσσώρευσης που επικράτησε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στην Ελλάδα, σε σύγκριση με άλλες καπιταλιστικές οικονομίες. Μέσα απο μια εκτεταμένη ποσοτική ανάλυση επιχειρήθηκε, με άλλα λόγια, να προσεγγιστεί η δυναμική της ελληνικής οικονομίας (του "εξωτερικού κόσμου"), ως συνάρτηση της διαχρονικής εξέλιξης των όρων εκμετάλευσης της εργασίας σε εθνικό και παγκόσμια επίπεδο (των σχέσεων που διέπουν το πεδίο της αξίας). Η ανάλυση που ακολούθησε ξετυλίχτηκε γύρω απο απο μια σειρά κεντρικά ερωτήματα, τα σημαντικότερα απο τα οποία είναι τα παρακάτω:

1. Η σταθερότητα του καθεστώτος συσσώρευσης στην Ελλάδα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο επιτεύχθηκε κάτω απο την επίδραση της ταξικής πάλης που εκδηλώνεται στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας και ταυτόχρονα στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας; Η ταχύρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη σημειώθηκε στην Ελλάδα, απο τη στιγμή που οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων σε συσχέτιση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (οι αλλαγές στους όρους εκμετάλευσης της εργασίας) στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας και στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας είχαν επιτρέψει, απο τη μια μεριά, να αντισταθμίζεται η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και να ελαχιστοποιούνται ταυτόχρονα οι κίνδυνοι υποκατανάλωσης στις περισσότερες δυτικές οικονομίες, και απο την άλλη να διατηρείται η θέση των ελληνικών επιχειρήσεων στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, άνισης κυριαρχίας και επιρροής;

2. Η κρίση κλονίζει την ελληνική οικονομία απο τις αρχές της δεκαετίας του 70, επειδή στους κόλπους της παγκόσμιας οικονομίας έχει σημειωθεί μια έντονη πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους ή μια αύξουσα τάση υποκατανάλωσης των εργαζομένων, ή αντίθετα η οικονομική δυσπραγία στην Ελλάδα επήλθε λόγω της απώλειας της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων;

Στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης, υιοθετείται το βασικό επιχείρημα των ερευνών σε όρους Ρύθμισης, που δηλώνει ότι οποιαδήποτε απόπειρα προσέγγισης της δυναμικής του "εξωτερικού κόσμου", σε συνάρτηση με τις αντιφάσεις των εσωτερικών σχέσεων παραγωγής, δεν φαίνεται να έχει σοβαρές πιθανότητες επιτυχίας, απο τη στιγμή που παραμένει σε ένα υψηλό επίπεδο αφάιρεσης και συνακόλουθα αποκλείεται η "ενσωμάτωση" του συγκεκριμένου απο τη θεωρία. Η ανάλυση του μοντέλου ανάπτυξης και της "φύσης" της οικονομικής κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας προϋποθέτει το συνεχή εμπλουτισμό της θεωρίας απο την εμπειρική έρευνα, έτσι ώστε να είναι δυνατόν να παραχθούν προτάσεις ικανές να αντιπαρατεθούν με τα ιστορικά γεγονότα. Υπ' αυτή την έννοια, για τη διερεύνηση της ελληνικής περίπτωσης χρησιμοποιείται η μέθοδος

ποσοτικής αποτίμησης των μεταβολών των σχέσεων του πεδίου της αξίας, που έχει εφαρμοστεί από τους μελετητές της Ρύθμισης (τουλάχιστον στις πρώτες μελέτες). Έτσι, στη διατριβή αυτή υιοθετείται η άποψη που δηλώνει ότι τα εθνικολογιστικά μεγέθη, με τη διατύπωση των κατάλληλων υποθέσεων και περιορισμών, μπορούν να παρέχουν αξιόπιστες ενδείξεις όσον αφορά τη διαχρονική εξέλιξη του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασίας κ.λ.π, όσον αφορά τις μεταβολές των σχέσεων που διέπουν το πεδίο της αξίας.

Μελετώντας υπ' αυτό το πρίσμα τις οικονομικές εξελίξεις στην Ελλάδα καταλήγω στο συμπέρασμα ότι η δυναμική της ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ανοικτής στην παγκόσμια αγορά, προσδιορίστηκε καθοριστικά από τους ταξικούς και πολιτικούς συσχετισμούς δυνάμεων που αναπτύχθηκαν την περίοδο αυτή εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας. Πιο συγκεκριμένα, οι μεταβολές των όρων εκμετάλλευσης της εργασίας σε εθνικό και σε παγκόσμιο επίπεδο μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, καθώς επενεργούσαν θετικά προς την κατεύθυνση της αντιστάθμισης της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και της ελαχιστοποίησης των κινδύνων υποκατανάλωσης σε παγκόσμιο επίπεδο και της διατήρησης της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στην παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, ενίσχυαν από την μια μεριά τη σταθερότητα του ποσοστού κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και διευκόλυναν από την άλλη συγχρόνως την επικύρωση της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση, άρα και τη σταθερή ανάπτυξη του κεφαλαίου εντός της ελληνικής επικράτειας. Αντίθετα από τα μέσα της δεκαετίας του '70 η ελληνική οικονομία πέρασε από μια φάση ανάπτυξης και δομικής σταθερότητας σε μια φάση κρίσης και αστάθειας ανεξάρτητα αρχικά τουλάχιστον από τις μεταβολές των όρων παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας που προσδιόριζαν οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός του ελλαδικού χώρου μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η ελληνική οικονομία κλονίστηκε καθοριστικά το 1974 εξαιτίας της διεθνούς οικονομικής ύφεσης, καθώς αυτή διέγειρε σοβαρές δυσκολίες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση και έντονα προβλήματα κερδοφορίας για τις ελληνικές επιχειρήσεις. Μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, όμως, η απώλεια της θέσης των ελληνικών επιχειρήσεων στη παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, άνισης κυριαρχίας και επιρροής, που επέρχεται προοδευτικά κάτω από την επίδραση του συνδυασμού των κοινωνικών εντάσεων, του ασφυκτικού διεθνούς περιγύρου, και των παραγόντων που συνδέονται με την κληρονομημένη από το παρελθόν τεχνολογική, οικονομική και εμπορική εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού, θέτει ένα επιπλέον σοβαρό εμπόδιο για την ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, η κρίση καθίσταται εντονότερη

στην Ελλάδα σε σύγκριση με τις διεθνείς τάσεις.

Η προσέγγιση αυτή παρουσιάζει κατά τη γνώμη μου ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί διερευνά τη δυναμική της σταθερότητας και της κρίσης της ελληνικής οικονομίας, ως το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και του ταξικού συσχετισμού δυνάμεων τόσο στο εσωτερικό της Ελλάδας όσο και στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας, σε αντίθεση με τις περισσότερες μέχρι τώρα αναλύσεις, οι οποίες καταθέτουν μια ερμηνεία της ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού, δίνοντας έμφαση, πότε στις σχέσεις οικονομικής, πολιτικής, και ιδεολογικής εξουσίας που εγγράφονται στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας, και πότε στις διεθνείς σχέσεις και στην παγκόσμια ταξική πάλη ¹. Η διερεύνηση της ανάπτυξης και κρίσης της ελληνικής οικονομίας σε αναφορά με την ακριβή μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας που κυριαρχεί σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, καθώς απορρίπτει κατηγορηματικά τη διάκριση ανάμεσα στους "εσωτερικούς" και στους "εξωτερικούς" προσδιοριστικούς παράγοντες" της οικονομικής ανάπτυξης ή κρίσης, που συναντά κανείς πολύ συχνά στη σχετική βιβλιογραφία, επιζητά να παρέχει ένα θεωρητικό μέσο για τη σύλληψη της δυναμικής του "εξωτερικού" κόσμου σε συνάρτηση με τις μεταβολές των "εσωτερικών σχέσεων" που συντελούνται στο πεδίο της αξίας (με την εξέλιξη του ποσοστού εκμετάλευσης της εργασίας, την τάση υποκατανάλωσης των εργαζομένων κ.λ.π), λαμβάνοντας όμως επιπλέον υπόψη τις σχέσεις εκμετάλευσης των χωρών του τρίτου κόσμου από τις χώρες της καπιταλιστικής μητρόπολης (τη συντελλούμενη, με άλλα λόγια, μεταφορά υπεραξίας προς τα κεφάλαια υψηλής οργανικής σύνθεσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας).

10.1 Με αφετηρία το θεωρητικό προβληματισμό γύρω από τις αναλυτικές κατηγορίες της καπιταλιστικής Ρύθμισης

Η συγκεκριμένη μελέτη, θέτοντας ως σημείο εκκίνησης το θεωρητικό ρεύμα της οικονομικής σκέψης, το οποίο συνδέει τη κεφαλαιακή συσσώρευση με τις βασικές καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής -ιδιαίτερα με τη σχέση κεφαλαίου - εργασίας, διακρίνει τις έρευνες σε όρους καπιταλιστικής ρύθμισης, οι οποίες, από μεθοδολογική και θεωρητική άποψη, παρουσιάζουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Οι έρευνες σε όρους ρύθμισης ανεξάρτητα από την εγκυρότητα ή όχι των αποτελεσμάτων που καταλήγουν, χρησιμοποιούν μια μέθοδο που σηματοδοτεί λαμπρά κριτήρια επιστημονικότητας (κοινωνικές σχέσεις ως αφετηρία της ανάλυσης, έμφαση στους θεσμούς, κινητοποίηση της ιστοριογραφίας και σύνδεση της ιστορίας με την

¹ Για μια πιο διεξοδική παρουσίαση, όπως επίσης και κριτική αξιολόγηση των προσεγγίσεων αυτών, βλέπε προηγουμένως κεφάλαιο 5 και κεφάλαιο 6.

οικονομική θεωρία, διερεύνηση της εξέλιξης των αξιακών σχέσεων από τις ενδείξεις που παρέχουν τα μακροοικονομικά μεγέθη, κ.λ.π).

Με αφετηρία, έτσι, την προσέγγιση της καπιταλιστικής Ρύθμισης (βλ. προηγουμένως κεφάλαια 1-4), η διατριβή αυτή εκλαμβάνει ουσιαστικά ως σημείο εκκίνησης τις εξής θεωρητικές υποθέσεις και μεθοδολογικές αρχές. Πρώτα-πρώτα υποστηρίζεται ότι οι θεμελιώδεις κοινωνικές σχέσεις του καπιταλιστικού συστήματος αναπαράγονται μέσα από διάφορες μορφές που δεν έχουν ίδιες συνέπειες σε όρους οικονομικής δυναμικής. Με άλλα λόγια, ο ρυθμός της μακροχρόνιας οικονομικής ανάπτυξης εξαρτάται από τον ισχύοντα κάθε φορά θεσμικό περίγυρο. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι οικονομικές κρίσεις προκαλούνται εξαιτίας κάθε φορά διαφορετικών αιτιών κατά την ιστορική πορεία του καπιταλισμού. Η επιδείνωση των γενικών συνθηκών κερδοφορίας του κεφαλαίου και η υποκατάσταση αποτελούν δύο πιθανές αιτίες κρίσης. Ποία, όμως, από τις δύο προκαλεί την οικονομική κρίση σε μια συγκεκριμένη εποχή εξαρτάται από τις ισχύουσες κάθε φορά μορφές αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων στη δοσμένη ιστορική στιγμή. Οι παράγοντες της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της (μικρής ή μεγάλης) οικονομικής κρίσης εξαρτώνται λοιπόν από τις κοινωνικοοικονομικές δομές και θεσμούς που ισχύουν κάθε φορά ανάλογα με το χρόνο και το χώρο. Υπ' αυτή την έννοια, η επιστημονική μέθοδος οφείλει χωρίς αμφιβολία να δίνει έμφαση στους θεσμούς και να εισάγει τον ιστορικό χρόνο και τις κοινωνικές μεταμορφώσεις στην παρουσίαση της οικονομικής δυναμικής.

Ωστόσο, μέσα από τη θεωρητική και κριτική επεξεργασία του μοντέλου της Ρύθμισης καταλήγω στο συμπέρασμα ότι η αναζήτηση της ρύθμισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής εντός των ορίων ενός Έθνους θέτει σοβαρούς περιορισμούς για την καταγραφή της δυναμικής της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα.

Σ' αντίθεση με τις προσεγγίσεις της καπιταλιστικής ρύθμισης προβάλλεται κυρίως η ιδέα ότι η δυναμική της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο εκλαμβάνεται ως το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των ταξικών συσχετισμών δύναμης που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας και ταυτόχρονα στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας. Η ανάπτυξη (ή η κρίση) της Ελλάδας δεν προσδιορίζεται, όπως ισχυρίζονται οι θεωρητικοί της ρύθμισης, από τις μεταβολές των συνθηκών χρησιμοποίησης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης εντός των εθνικών της συνόρων, ανεξάρτητα δηλαδή από τους όρους παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας σε άλλες χώρες. Η ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα ευδοκίμει σε μια μακροχρόνια βάση, από τη στιγμή που οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων -ιδιαίτερα της σχέσης μισθωτής

εργασίας- στο πλαίσιο ενός Έθνους όσο και στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας επιτρέπουν τη διατήρηση (ή την άνοδο) του ποσοστού κέρδους που αποκομίζει το κάθε εθνικό κεφάλαιο και ταυτόχρονα τείνουν να διευκολύνουν την επικύρωση της εγχώριας παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση.

Στο πλαίσιο της θεωρητικής σύλληψης, η δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε μια χώρα δεν μπορεί να προσδιοριστεί ανεξάρτητα από το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Υπ' αυτή την έννοια, υποστηρίζεται ότι μέσα από τη μελέτη της σχέσης μισθωτής εργασίας σε συσχέτιση με τη φύση της μορφής της συσσώρευσης στην Ελλάδα δεν αρκεί για να παρουσιάσει κανείς την ειδική δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου εντός της ελληνικής επικράτειας. Η ανάλυση αυτή προϋποθέτει τη διερεύνηση της μορφής ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας σε συσχέτιση με το χαρακτήρα ανάπτυξης του κεφαλαίου στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας. Πιο αναλυτικά, η καταγραφή της δυναμικής μιας καπιταλιστικής οικονομίας προϋποθέτει τη διερεύνηση τόσο του συνόλου των οικονομικών και κοινωνικών κανονικότητων που εγγυώνται, πρώτον οι ισχύουσες "εθνικές" θεσμικές μορφές (π.χ της μισθιακής σχέσης, τις σχέσεις ανταγωνισμού, του χρήματος, του κράτους) μέσα από τις οποίες εξασφαλίζεται η θέση του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά, και δεύτερον οι θεσμικές μορφές όλων των χωρών που συμμετέχουν ενεργά στο παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας και επιτρέπουν μια μακροχρόνια ανάπτυξη, χωρίς βίαιες διακυμάνσεις, σε παγκόσμια κλίμακα (βιωσιμότητα ενός δυναμικού παγκόσμιου πρότυπου συσσώρευσης). Το παγκόσμιο πρότυπο και η διατήρηση της θέσης των κεφαλαίων μιας χώρας στη διεθνή αγορά αποτελούν τις έννοιες κλειδιά για την ανάλυση της δυναμικής της συσσώρευσης σε μια χώρα. Η σταθερότητα της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα σε μια μακροχρόνια βάση εξαρτάται από δύο βασικούς παράγοντες : α) από την τάση του ποσοστού κέρδους και την ελαχιστοποίηση ταυτόχρονα των κινδύνων υποκατανάλωσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας και β) από τη διατήρηση της θέσης του κεφαλαίου της εξεταζόμενης οικονομίας στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, μια χώρα μπορεί να εισέλθει σε μια φάση οικονομικής κρίσης, είτε εξαιτίας της απώλειας της θέσης του κεφαλαίου της στη διεθνή κλίμακα ιεράρχησης των κεφαλαίων, είτε εξαιτίας της κατάρρευσης του παγκόσμιου πρότυπου συσσώρευσης λόγω της κάμψης του γενικού ποσοστού κέρδους ή της μακροχρόνιας υποκατανάλωσης των εργαζομένων στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας.

Για τη διερεύνηση των παραπάνω υποθέσεων εργασίας υιοθετείται το βασικό επιχείρημα των προσεγγίσεων της Ρύθμισης που δηλώνει ότι τα εθνικολογιστικά μεγέθη με τη διατύπωση των κατάλληλων υποθέσεων και περιορισμών παρέχουν ορισμένες

ασφαλείς ενδείξεις για την εξέλιξη των σχέσεων που διέπουν το πεδίο της αξίας.

10.2 Κριτική στις προσεγγίσεις γύρω από την ανάπτυξη και κρίση του ελληνικού καπιταλισμού μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο

Μέσα από μια σύντομη ανασκόπηση και κριτική των κυριότερων προσεγγίσεων γύρω από την ανάπτυξη και κρίση της ελληνικής οικονομίας, κατέληξα στο συμπέρασμα ότι οι όλες σχεδόν οι προγενέστερες έρευνες έχουν διευκρινήσει, σε μεγάλο ή μικρό βαθμό, ορισμένες συνιστώσες της οικονομικής δυναμικής στην Ελλάδα.

Για παράδειγμα, ο Τ. Γιαννίσης, δίνοντας έμφαση στις "εσωτερικές" σχέσεις, επιτυγχάνει να διευκρινήσει από τη μια μεριά κάποια βασικά χαρακτηριστικά της τελευταίας οικονομικής κρίσης (βιομηχανικός και παγκόσμιος χαρακτήρας της κρίσης) όπως και ορισμένες καθοριστικές παραμέτρους ιδιαίτερα της όξυνσης της βιομηχανικής κρίσης στην Ελλάδα μετά το 1980 (συστολή διεθνούς εμπορίου, κρίση της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας ως απόρροια των παραγόντων της κληρονομημένης από το παρελθόν τεχνολογικής εξάρτησης και της σταδιακής κάμψης της προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας). Από την άλλη τεκμηριώνει μια αρκετά σημαντική πρόταση εξόδου της ελληνικής κοινωνίας από την οικονομική κρίση : προώθηση της αναδιάρθρωσης των βιομηχανικών δομών μέσα από την ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών, των νέων παραγωγικών διαδικασιών και προϊόντων, των νέων μορφών ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων.

Ταυτόχρονα, η προσέγγιση του Γ. Μηλιού και ο Η. Ισακίμογλου, παρά τις όποιες ενστάσεις, επιτυγχάνει να αναλύσει ορισμένα από τα δομικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, καθώς συνδέει την εξέλιξη της συσσώρευσης του κεφαλαίου με τις συνθήκες κερδοφορίας του κεφαλαίου και εξαρτά αυτές τις τελευταίες από το σύνολο των "εξωτερικών" προσδιορισμών (από το "κοινωνικό" περιβάλλον της συσσώρευσης), οι οποίες μάλιστα εκλαμβάνονται ως ιστορικές αποκρυσταλώσεις της πάλης των τάξεων. Με άλλα λόγια, καταφέρνει ως ένα βαθμό να διακρίνει τα ιστορικά στάδια της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, σε αναφορά με την παγίωση στο οικονομικό, κοινωνικό, θεσμικό και κρατικό επίπεδο ενός συγκεκριμένου τύπου "ισορροπίας" στο πλαίσιο πάντα της καπιταλιστικής κυριαρχίας. Κατόπιν, η θεωρητική αυτή κατεύθυνση, διερευνώντας τις φάσεις του εξωτερικού εμπορίου σε συσχέτιση με τις φάσεις της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης επιτυγχάνει να επιβεβαιώσει ως ένα βαθμό ότι οι εθνικές διαδικασίες προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο το "εθνικό" εντάσσεται στο "διεθνές".

Παρόμοια, η ανάλυση του Μουζέλη σε όρους "υπανάπτυξης" επιζητώντας να

ερμηνεύσει τις προοπτικές και τη φύση της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας και των χωρών της "κοινοβουλευτικής ημι-περιφέρειας" (Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική), στη βάση μιας ταξικής και ιστορικής ανάλυσης, απομακρυσμένης από ένα μονόπλευρο στρουκτουραλισμό, δια φωτίζει ως ένα βαθμό τη διαφορετική στρατηγική των κοινωνικών ομάδων (αντι-αναπτυξιακή στρατηγική και συμφέροντα της μεταπρατικής αστικής τάξης των παραδοσιακών τάξεων των γαιοκτημόνων κλπ) όσο και ως ένα βαθμό το πλαίσιο των δομικών περιορισμών που σύμφωνα με τις θεωρίες της υπανάπτυξης οριοθετούν το πλαίσιο προώθησης των συμφερόντων των κοινωνικών τάξεων και ομάδων (ιμπεριαλισμός, νεοαποικιοκρατία, άνισες ανταλλαγές). Ακόμη, ο ερευνητής αυτός ρίχνει φως στις σχέσεις μεταξύ της απλής εμπορευματικής παραγωγής και του καπιταλιστικού τομέα στην Ελλάδα, καθώς επίσης και τις σχέσεις εκμετάλλευσης της Ελλάδας από τις αναπτυγμένες καπιταλιστικά μητροπόλεις: τη μεταβίβαση δηλαδή πόρων από τις απλές εμπορευματικές μορφές παραγωγής προς τον αναπτυγμένο καπιταλιστικό τομέα και προς το εξωτερικό.

Τέλος, η Α. Λυμπεράκη, αφού προχωρά σε μια συνοπτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης και των εκφάνσεων της οικονομικής κρίσης, όπως επίσης και των αιτιών που την προκάλεσαν, διευκρινίζει ως ένα βαθμό τις αιτίες που προκάλεσαν την οικονομική κρίση στις περισσότερες αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες. Κατόπιν, αφού διακρίνει τις φάσεις της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης προσεγγίζει τις βασικές κοινωνικο-οικονομικές συνιστώσες που χαρακτηρίζουν τη "μη φορντική φύση" της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην μεταπολεμική Ελλάδα. Ακόμη, μέσα από επιμέρους κλαδικές μελέτες τεκμηριώνει μια διαφορετική σύνδεση ανάμεσα στην παραγωγή μικρής κλίμακας και στη μεγάλη παραγωγή, απ' αυτή που διακρίνει η προσέγγιση σε όρους "υπανάπτυξης" (Μουζέλης). Έτσι, η ερευνήτρια αυτή εντοπίζει πολύ σωστά τις εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και προσδιορίζει τους σημαντικότερους λόγους που προκάλεσαν την επιδείνωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα κατά τη πενταετία 1980-1985 (στασιμότητα της μεγένθυσης των αγορών, κάμψη της ανταγωνιστικότητας και αδυναμία προσαρμογής από μεριάς των ελληνικών επιχειρήσεων στις νέες παγκόσμιες αρχές ανταγωνιστικότητας). Τέλος, τεκμηριώνει μια αρκετά πρωτότυπη πρόταση εξόδου από την κρίση, σύμφωνα με την οποία η αναβάθμιση της βιομηχανικής δομής της ελληνικής οικονομίας μπορεί να επιτευχθεί στο πλαίσιο μιας ευέλικτης αναπτυξιακής επιλογής στηριζόμενη στις μικρές επιχειρήσεις.

Οι περισσότεροι λοιπόν ερευνητές διακρίνουν κάποιους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανάπτυξης (ή της κρίσης), τονίζοντας τότε τις "εσωτερικές εθνικές

σχέσεις" (Μηλιός, Ιωακείμογλου, Γιαννίτσης) και πότε τις "διεθνείς σχέσεις και αρθρώσεις" (Μουζέλης, Βεργόπουλος). Ωστόσο η "φύση" της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα δεν είναι ούτε απόλυτα "ενδογενής" ούτε απόλυτα "εξωγενής".

Για παράδειγμα, ο "εξωγενής" χαρακτήρας του ελληνικού καπιταλισμού δεν επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι επενδύσεις "αλλοδαπής" προέλευσης έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Αφού οι προσδιοριστικοί παράγοντες της εισροής "ξένων" κεφαλαίων στην Ελλάδα δεν εξαρτώνται από τη διεθνή οικονομική συγκυρία, όπως υποστηρίζουν ο Μουζέλης και ο Βεργόπουλος, αλλά κατά κύριο λόγο από τις συνέπειες που επιφέρει η ταξική πάλη στην Ελλάδα : από τους όρους κερδοφορίας του κεφαλαίου (Γ. Μηλιός και Η. Ιωακείμογλου). Παρόμοια, η "ενδογενής" φύση του ελληνικού καπιταλισμού δεν επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου εξαρτάται από το ποσοστό κέρδους και από τη ζήτηση των ελληνικών προϊόντων. Αφού, κατά την άποψη μου, οι προσδιοριστικοί παράγοντες των παραμέτρων αυτών, που θεωρούνται από τους Μηλιό, Ιωακείμογλου και Γιαννίτση ως "ενδογενείς", δεν φαίνονται να είναι ανεξάρτητοι από τη διεθνή οικονομική συγκυρία. Επιπλέον, οι "ενδογενείς" ρυθμιστικοί μηχανισμοί, όπως οι επενδύσεις στην οικοδομή, η διεύρυνση του διεθνούς εμπορίου, οι οποίες σύμφωνα με το Γιαννίτση είχαν λειτουργήσει ενισχυτικά για την ανάληψη της επενδυτικής δραστηριότητας στη βιομηχανία μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, δεν νομίζω ότι υπήρξαν ανεξάρτητοι από τη διεθνή οικονομική συγκυρία.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις αυτές, η προτεραιότητα πότε στην "ενδογενή" και πότε την "εξωγενή" φύση της ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού που δίνεται συνήθως από τις προγενέστερες προσεγγίσεις δημιουργεί σοβαρούς περιορισμούς για τη καταγραφή της οικονομικής δυναμικής σε μια χώρα. Κατά τη γνώμη μου, οι προσεγγίσεις που δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στις "διεθνείς" σχέσεις "ως προς τις "εσωτερικές εθνικές σχέσεις", χωρίς να εξετάζουν τις επιπτώσεις που επιφέρει η ταξική πάλη στην Ελλάδα για την κερδοφορία του κεφαλαίου και τη σταθερή μεγένθυση της ζήτησης των ελληνικών προϊόντων, μπορούν να διαφωτίσουν μόνο ορισμένες πλευρές της οικονομικής δυναμικής στην Ελλάδα. Παρόμοια, οι προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στις "εσωτερικές εθνικές σχέσεις", ως προς τις διεθνείς, παρουσιάζουν ορισμένα από τα δομικά χαρακτηριστικά της ανάπτυξης και κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού, ενώ αδυνατούν να προσδιορίσουν κάποια άλλα εξίσου σημαντικά. Κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, όλες σχεδόν οι προσεγγίσεις δεν έχουν ουσιαστικά συλλάβει τη πρωτογενή αιτία που οδήγησε την ελληνική οικονομία σε κρίση το 1974. Καθώς απουσιάζει μια βαθύτερη ανάλυση που θα συνδέει τις εκδηλούμενες οικονομικές τάσεις (τη δυναμική

του εξωτερικού κόσμου) με τις εσωτερικές σχέσεις του ελληνικού καπιταλισμού, με τις επιπτώσεις της ταξικής πάλης τόσο στην Ελλάδα όσο και στις άλλες χώρες.

10.3 Η διερεύνηση της ελληνικής περίπτωσης

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σημειώνεται έως το 1973 μια ταχύρυθμη ανάπτυξη του κεφαλαίου τόσο στην Ελλάδα όσο και σε παγκόσμια κλίμακα. Η ελληνική οικονομία όπως και οι περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες περνούν μετά το 1974 σε μια φάση παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης που φαίνεται να διαρκεί μέχρι σήμερα. Στη φάση της τελευταίας αυτής οικονομικής κρίσης πρωτότυπες οικονομικές συγκυρίες έρχονται στο προσκήνιο : η πτώση του ρυθμού αύξησης του προϊόντος (αντί μιας απόλυτης μείωσης) και των επενδύσεων συνοδεύεται ταυτόχρονα από μια σημαντική αύξηση του πληθωρισμού και της ανεργίας (στασιμο-πληθωρισμός).

Μέσα από τη διερεύνηση της δυναμικής της σταθερότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ως το πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των ταξικών συσχετισμών δύναμης στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας και στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι η ελληνική οικονομία γνωρίζει μια ταχύρυθμη ανάπτυξη μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σε μια μακροχρόνια βάση από τη στιγμή οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας εγγυώνται ένα σύνολο οικονομικών και κοινωνικών κανονικοτήτων, μέσα από τις οποίες τείνει να σταθεροποιείται από τη μια μεριά (αν όχι να βελτιώνεται) το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων, και από την άλλη να επικυρώνεται χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες η ελληνική παραγωγή από την κοινωνική ζήτηση. Πιο συγκεκριμένα, η κεφαλαιακή συσσώρευση μπόρεσε να ευδοκιμήσει σε μια μακροχρόνια βάση εντός της ελληνικής επικράτειας από τη στιγμή που έτεινε να αντισταθμίζεται η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και να ελαχιστοποιούνται οι κινδύνοι υποκατανάλωσης στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας και ταυτόχρονα να διατηρείται (ή να βελτιώνεται) η θέση του ελληνικού κεφαλαίου στη παγκόσμια ιεραρχική δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, άνισης κυριαρχίας και επιρροής. Στη φάση της ακμής, η σχετική "καθυστέρηση" της σχέσης μισθωτής εργασίας σε αναφορά με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που θεσμοθετείται εντός του ελλαδικού χώρου μέσω ενός "εικονικού" συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων και των αυταρχικών καθεστώτων, παρά το γεγονός ότι ασκεί αντιφατικές επιρροές για την ανάπτυξη του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, είναι ευνοϊκή για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, καθώς αυτή εγγυάται την προοδευτική αναβάθμιση της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου στην παγκόσμια ιεραρχική

δομή ενδοκαπιταλιστικών σχέσεων, άνισης κυριαρχίας και επιρροής. Με άλλα λόγια, μέσα σ' ένα ευνοϊκό διεθνές περιβάλλον, η "καθυστέρηση" της σχέσης μισθωτής της εργασίας έναντι της προόδου των παραγωγικών δυνάμεων εντός του ελλαδικού χώρου ενισχύει τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα, καθώς επιδρά θετικά πάνω στο ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και στη ζήτηση για τα ελληνικά προϊόντα.

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή διαπιστώθηκε ότι ο ελληνικός καπιταλισμός πέρασε από τα μέσα της δεκαετίας του '70 από μια φάση ανάπτυξης και δομικής σταθερότητας σε μια φάση κρίσης και αστάθειας εξαιτίας της διεθνούς οικονομικής ύφεσης, ανεξάρτητα αρχικά τουλάχιστον από τις μεταβολές των όρων παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας που προσδιόριζαν οι ισχύουσες θεσμικές μορφές εντός του ελλαδικού χώρου μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Μετά την εκδήλωση της ανοικτής κρίσης του '74, η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου μπλοκάρεται σοβαρά, από τη στιγμή που κάτω από την επίδραση του διεθνούς ασφυκτικού περιγύρου, της όξυνσης της ταξικής πάλης (1975-1978), και της κληρονομημένης από το παρελθόν τεχνολογικής, οικονομικής και εμπορικής εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας τίθεται υπο σοβαρή αμφισβήτηση το ποσοστό κέρδους των ελληνικών επιχειρήσεων και διεγείρονται σοβαρές δυσκολίες επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση ή δυνατότητα επικύρωσης της ελληνικής παραγωγής από την κοινωνική ζήτηση. Παράγοντες που επιδεινώνουν κατά τρόπο διαρκή το επενδυτικό κλίμα στην Ελλάδα.

Υπ' αυτή την έννοια, η προώθηση της αναδιάρθρωσης των βιομηχανικών δομών με στόχο τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων αποτελεί αναμφίβολα μια αναγκαστική επιταγή για την υπέρβαση της κρίσης της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι η προώθηση της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης, είτε στηρίζεται στην Ευέλικτη Εξειδίκευση, είτε όχι, δεν μπορεί να εξασφαλίσει τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα σε μια μακροχρόνια βάση, από τη στιγμή που στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος δεν έχει εξασφαλιστεί μια νέα συνολική μορφή ρύθμισης των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος.

Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να τονίσω ότι στο πλαίσιο της προσέγγισης αυτής δεν θεωρείται ότι αποδίδεται κατά τρόπο συνεκτικό ο συνδυασμός των παραγόντων που επέτρεψαν τη σταθερότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα σε μια μακροχρόνια βάση ή των παραμέτρων που οδήγησαν την ελληνική οικονομία σε κρίση μετά το 1974. Καθώς, η έρευνα που προηγήθηκε, παρά τις οποιεσδήποτε διεθνείς

συγκρίσεις, εστίασε τη προσοχή της στη μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας σε συσχέτιση με τη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων εντός της ελληνικής επικράτειας. Μέσα από την προσέγγιση αυτή, εντούτοις, φάνηκε καθαρά ότι η δυναμική της ανάπτυξης και κρίσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας, ανοικτής στην παγκόσμια αγορά, προσδιορίζεται από τους ταξικούς και πολιτικούς συσχετισμούς δυνάμεων που διαμορφώνονται σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Υπ' αυτή την έννοια, θεωρώ ότι η ανάλυση της οικονομικής δυναμικής σε μια χώρα, που θέτει ως αφετηρία τις κοινωνικές σχέσεις σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο κάνει ένα βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαμβούκας Γ., Ελληνική οικονομία, αναζητώντας τη λύση, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1989
- Βαίτσος Κ., Γιαννίτσας Τ., Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1987
- Baran P., Η πολιτική οικονομία της ανάπτυξης, μετάφραση Α. Γαβριηλίδου, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1977
- Βεργόπουλος Κ., Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1986
- Boyer R., Η θεωρία της Ρύθμισης, μετάφραση Δουράκης Γ., εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1988
- Γιαννίτσας Τ., Ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση, εκδ. Gutenberg, (2η έκδοση), Αθήνα 1985
- Δεδουσόπουλος Α., Για την κρίση, στον Πολίτη τ. 75, vol. 3
- Δουκάκης Ν. Λ., Εργασιακές σχέσεις, οικονομία και θεσμοί, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1988
- Δρακάτος Κ., Ελληνικές οικονομικές στατιστικές, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1982
- Δρακάτος Κ., Η ελληνική οικονομία σε κρίση, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1988
- Ζωγρομαλίδης Α., Η κοινωνική ασφάλεια σε σχέση με τη φτώχεια στην Ελλάδα, Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, τ. 2-3, 1983
- Θεοδώρου Θ., Συνδικαλιστικό δικαιο, (συλλογικό εργατικό δικαιο), εκδόσεις Αφων Τολίδη, Αθήνα 1983
- Ιωάννου Χ., Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τευχ. 68, 1988
- Ιωάννου Χ., Η κοινωνική σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα. Μια πρώτη προσέγγιση, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τευχ. 73, 1989
- Εμμανουήλ Α., Η άνιση ανταλλαγή, μετάφραση Π. Ρυλμόν- Μ. Λυκούδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1980
- Godelier M., Η θεωρία της μετάβασης στο Μάρξ, μετάφραση Λ. Δεμαθά-Π. Πολέμη- Ζ. Δεμαθά, εκδ. Gutenberg, 1987
- Καράγιωργας Δ., Η φορολογική εκμετάλευση στην Ελλάδα, Ο Πολίτης, Ιανουάριος- Φεβρουάριος 1978
- Καράγιωργας Δ., Οι δημοσιονομικοί θεσμοί, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1981

- Καράγιωργας Δ. - Πάκος Φ., Κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες στην Ελλάδα, στο "Η Ελλάδα σε εξέλιξη", εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1986
- Καραποστόλης Β., Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975, εκδ. ΕΚΚΕ, (2η έκδοση) Αθήνα 1984
- Κατσανέβα Θ., Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα, εκδ. ΚΕΠΕ, Αθήνα 1983
- Κιντή Α., Ανάπτυξη της Ελληνικής βιομηχανίας, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1982
- Κιουλάφας Κ., Τα αναπτύγματα μισθών στην Ελλάδα: οι εξελίξεις στο δημόσιο τομέα και τη βιομηχανία, 1975-1985, IOBE, Επίκαιρα θέματα: 5, Αθήνα, 1987
- Κομνηνού Ν., Η πόλωση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, Θέσεις Ν.7, 1984
- Κοριά Μ., Ο εργάτης και το χρονόμετρο, Τειλορισμός-Φορντισμός και μαζική παραγωγή, μετάφραση Γ. Δαγιάντης, εκδ. Κομμούνα/ Θεωρία, Αθήνα 1985
- Κουκιάδη Γ., Συλλογικές εργασιακές σχέσεις, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1981
- Κουκουλές Γ., Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, εισαγωγή στη παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1984
- Κουκουλές Γ., Ελληνικά συνδικάτα, οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1984
- Κουκουλές Γ., Η συλλογική διαπραγμάτευση στην Ελλάδα, Συνδικαλιστική Επιθεώρηση, Μάρτης 1985
- Κουκουλές Γ. Τζαννετάκος Β., Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986, η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1986
- Λαμπρινίδης Μ., Υφεση, πληθωρισμός και οικονομική πολιτική: μαρξιστικές Ερμηνείες, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1985
- Λαμπρινίδης Μ., Δημοσιονομική πολιτική για τη σταθεροποίηση της οικονομίας: η κεύσσιανή θεωρία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985
- Λαμπρινίδης Μ., Πάκος Θ., Η δημοσιονομική κρίση στην Ελλάδα, στο συλλογικό τόμο "Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης", Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα 1990
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π., Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου στην μεταπολεμική Ελλάδα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1992
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π., Δυναμική της συσσώρευσης και δυναμική της κρίσης. Οικονομικός Ταχυδρόμος 3/3/1988
- Lipietz A., Αυταπάτες και θαύματα, προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού, μετάφραση Γ. Δουράκης, εκδ. Εξάντας, 1990

- Λυμπεράκη Α., Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991
- Μάρξ Κ., Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής (VI ανέκδοτο κεφάλαιο), μετάφραση Ε. Μιγάδη, εκδ. Α / συνέχεια
- Μάρξ Κ., Η αθλιότητα της φιλοσοφίας, μετάφραση Γ. Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, εκδ. Αναγνωστίδη
- Μάρξ Κ., Εγκελς Φ., Η γερμανική ιδεολογία, τόμος Ι-ΙΙ, μετάφραση Ι. Κρητικός - Κ. Φιλίνης), εκδ. Gutenberg
- Μάρξ Κ., Το κεφάλαιο (τόμ. Ι, ΙΙ, ΙΙΙ), μετάφραση Π. Μαυρομμάτη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Μάρξ Κ., Θεωρίες για την υπεραξία (μέρη Ι, ΙΙ, ΙΙΙ), μετάφραση Π. Μαυρομμάτη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Μάρξ Κ., Χειρόγραφα 1844, Πολιτική οικονομία και Φιλοσοφία, μετάφραση Ν. Μπαλής, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη
- Μάρξ Κ., Grundrisse, Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858), vol. Ι-ΙΙ, μετάφραση Δ. Διβάρης, εκδ. Στοχαστής
- Μάτικ Π., Μάρξ και Κεϋνς, μετάφραση Β. Καραλής, εκδ. Οδυσσέας
- Μηλιός Γ., Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, απο τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1988
- Μηλιός Γ., Η. Ιωακείμογλου, Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1990
- Μητσός Α., Η ελληνική βιομηχανία στη διεθνή αγορά, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1989
- Μοσκόβσκα Ν., θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις, μετάφραση Π. Κόλλιας - επιμέλεια Γ. Σταμάτης, εκδ. Κριτική 1988
- Μπουχάριν Ν., Η πολιτική οικονομία του εισοδηματία, μετάφρ. Π. Κόλλιας, εκδ. Κριτική, 1988
- Μουζέλης Ν., "Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική", εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987
- Μουζέλης Ν., Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης, εκδ. Εξάντας, (δεύτερη έκδοση), Αθήνα 1978
- Μπαμπανάσης Σ., Η διαδικασία εξάλειψης της φτώχειας στην Ελλάδα, Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών κοινοτήτων, τ. 2-3, 1983
- Νεγρεπόντη - Δελιβάνη Μ., Η προβληματική ελληνική βιομηχανία και κάποιες λύσεις

- της..., εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986
- Νεγρεπόντη - Δελιβάνη Μ., Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας, προβλήματα - επιλογές, εκδ. Παπαζήση (δεύτερη έκδοση), Αθήνα 1981
- Νικολόπουλος Α., Ο συνδικαλισμός στις ελληνικές επιχειρήσεις, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1987
- Ντε Μπρονόφ Σ., Κράτος και κεφάλαιο, εκδ. Θεμέλιο
- Ντομπ Μ., Σουήζυ Π., Τακαχάσι Κ., Χίλ Κ., Λεφέμπρ Α., Προκάτσι Τ., Χομπσμπάουμ Ε., Μέριγκτον Τ., Χίλτον Ρ., Η μετάβαση απο τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, μετάφραση Π. Γρεβενίτης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986
- Μπαμπανάσης Σ., Σούλας Κ., Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυγμένων χωρών, Διεθνείς συγκρίσεις, εκδ. Θεμέλιο, 1976
- Ο' Connor J., Κεφάλαιο, κρίση, ταξικοί αγώνες, Λεβιάθαν 2 1988
- Ο' Connor J., Οικονομική κρίση του κράτους, μετάφραση Δ. Σιβροπούλου, εκδ. Παπαζήση, 1977
- Οικονομικός Ταχυδρόμος (ειδικό αφιέρωμα), 60 χρόνια που συγκλόνισαν τον κόσμο, 3 Μαρτίου 1988
- Οικονόμου Γ., Η πολιτική τιμών και εισοδημάτων στην Ελλάδα, αξιοποίηση της διεθνούς εμπειρίας, εκδόσεις ΚΕΠΕ, Αθήνα 1981
- Πάκος Θ., Κλαδική οικονομική Ι, Ανταγωνισμός συγκέντρωση και τεχνολογία, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992
- Πετρινώτη Ξ., Κράτος και εργασιακές σχέσεις, η πολιτική οικονομία των εργασιακών σχέσεων, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1985
- Πουλανζάς Ν. (διεύθυνση), Η κρίση του κράτους, εκδ. Παπαζήση
- Ρέππας Π., Οικονομική ανάπτυξη, θεωρίες και στρατηγικές, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991
- Robinson J., Δοκίμιο για την οικονομική του Μάρξ, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986
- Roll E., Η ιστορία της οικονομικής σκέψευς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1954
- Σακέλλης Γ., Η αναδιανομή του εισοδήματος, Θεωρία, εμπειρικές ενδείξεις και πολιτικές, εκδ. Πολίτης, Αθήνα 1989
- Σακέλλης Γ., Πληθυσμός και εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα, μορφολογία και διαχρονικές εξελίξεις, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1993
- Σαμαράς Γ., Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, πέμπτη έκδοση, Αθήνα 1985

- Σεραφετινίδου Μ., Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1988
- Σουήζυ Π., Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, μετάφραση Ν. Σταματάκη-επιμέλεια Κ. Χατζηαργύρη, εκδ. Gutenberg
- Σταμάτης Γ., Απόδειξη της λογικής συνοχής του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, Θέσεις Ν. 7 1984
- Τζεκίνης Χ., Εργασιακές σχέσεις και ανάπτυξη, Τρεις μελέτες σχετικών προβλημάτων, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1984
- Τσουκαλάς Κ., Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986
- Φακιολάς Ρ., Αγορά εργασίας και διάρθρωση των αμοιβών στην ελληνική βιομηχανία, ΣΕΒ, Ειδική μελέτη, Αθήνα 1974
- Φωτόπουλος Τ., Εξαρτημένη ανάπτυξη, η ελληνική περίπτωση, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985
- Fine B., - Harris L., Ξαναδιαβάζοντας το κεφάλαιο, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986
- Χατζηβασιλείου Ο., Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987), εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1987
- Χατζηπαναγιώτου Ι., Η εξέλιξη της ελληνικής αγοράς εργασίας 1961-1983, εκδ. ΟΑΕΔ, Αθήνα 1984
- Ψυρούκης Ν., Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, τόμοι I-IV, εκδ. Επικαιρότητα
- Ψυρούκης Ν., Ιστορία της αποικιοκρατίας, Τόμοι I-VI, εκδ. Επικαιρότητα

Ξενόγλωσση

- Aboites J., Industrialisation et developpement agricole au Mexique: une analyse du regime d' accumulation de long terme (1939-1985), CEPREMAP No 8727, Juillet 1987
- Aglietta M., Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats-Unis, ed. Calman-levy, 1976
- Aglietta M., Brender A., Les metamorphoses de la Societe Salariale, La France en projet, ed. Calman-levy, 1984
- Barrere A., La crise n'est pas ce que l' on croit, ed. Economica, 1981
- Barrere A., (επιβλεψη), Keynes aujourd' hui: theories et politiques, ed. Economica 1985
- Basle M., Vidal J.- F., Quand les crises durent ..., ed. Economica, Paris 1984

- Basle M., Mazier J., Vidal J.- F., Formation des salaires, repartition des revenus et accumulation en longue periode, Archives de l' ISMEA tome XXXIII No 2, 1980
- Benassy J.P., Boyer R., Gelpi R. M., Lipietz A., Mistral J., Munoz J., Ominami C., Approches de l' inflation, l'exemple francais, CEPREMAP-CORDES, 1977.
- Benassy J.P., Boyer R., Gelpi R. M., Regulation des economies capitalistes et inflation, Revue Economique, No 3, Mai 1979.
- Benetti C., L' accumulation dans les pays capitalistes sous-developpes, ed. Anthropos, Paris 1974
- Bertrand H., Le regime central d'accumulation de l'apres-guerre et sa crise, Critiques de l' Economie Politique, No. 7-8, Nouvelle Serie, 1979
- Boyer R., Mistral J., Accumulation, inflation, crises, puf, Paris 1978.
- Boyer R., La crise actuelle: une mise en perspective historique, Critiques de l' Economie Politique, No. 7-8, Nouvelle Serie, 1979.
- Boyer R., L' introduction du taylorisme en France a la lumiere de recherches recentes, No 130, CEPREMAP, Octobre-December 1983
- Boyer R., Rapport salarial, accumulation et crise: 1968-1982, No 137, CEPREMAP, 1984.
- Boyer R., Les approches en terme de Regulation: presentation et problemes de methode, CEPREMAP No 8523, Juillet 1985
- Boyer R., La theorie de la Regulation, une analyse critique, ed. La Decouverte, Paris, 1986
- Boyer R., Capitalismes fin de siecle, ed. PUF, Paris 1986
- Boyer R. (sous la direction), La flexibilite du travail en Europe, ed. la Decouverte, Paris, 1987.
- Boyer R., Reflexions sur la crise actuelle, CEPREMAP, No 8706
- Boyer R., Les theories de la Regulation: Paris, Barcelone, New York...Reflexions autour du colloque international sur les theories de la Regulation, Colloque International sur les Theories de la Regulation, Barcelone, Juin 1988.
- Boyer R., Economie et Histoires vers de nouvelles alliances ?, CEPREMAP, No 8925, Septembre 1989
- Braverman H., Travail et capitalisme monopoliste, la degradation du travail au XXe siecle, traduction D. Letellier-S. Niemetz, ed. Maspero
- Cahiers I.R.E.P/ Developpement, Sur le rapport salarial, 1983

- Cartelier J., De Vroey M., L'approche de la Regulation: un nouveau paradigme?, Colloque International sur les Theories de la Regulation, Barcelone, Juin 1988.
- Cassiers I., Croissance, crise et regulation en economie ouverte, La Belgique entre les deux guerres, ed. De Boeck Universite, Bruxelles 1989
- Centre d' Etudes Prospectives et d' Informations Internationales (CEPII), Economie mondiale 1980-1990: la fracture ?, editions Economica, 1984
- Centre d' Etudes Prospectives et d' Informations Internationales (CEPII), Economie mondiale: la montee des tensions, editions Economica, 1983
- Clarke S., Overaccumulation, class struggle and the regulation approach, Capital and Class, No 36, 1988
- Coriat B., Science, Technique et Capital, editions du Seuil
- Coriat B., Boyer R., Marx, la technique et la dynamique longue de l' accumulation, CEPREMAP, No 158, 1985
- De Gaudemar J-P., Mobilite du travail et accumulation du capital, ed. Maspero, Paris 1976
- Delorme R., Compromis institutionnalise, Etat insere et crise de l' Etat insere, CEPREMAP, No 26/27, 1984
- Fontveille L., La regulation du capitalisme dans sa phase industrielle et le developpement de la force de travail, Colloque International sur les Theories de la Regulation, Barcelone, Juin 1988
- Granou A., Baron Y., Billaudot B., Croissance et Crise, ed. Maspero, Paris 1979
- Hirsch J., Regulation theory and historical-materialistic societal theory, remarks on a shaky yet necessary relationship.
- Jessop B., Regulation theories in retrospect and prospect, Colloque International sur les Theories de la Regulation, Barcelone, Juin 1988
- Juillard M., The regime of intensive accumulation of the post-war: the case of France and the U.S., Paper presented to the conference " Profits and Instability", Jerome Levy Economics Instituts, March 16-18, 1989
- Lapica G., Bensussan G., Dictionnaire critique du Marxisme, ed. PUF, Paris 1982
- Lipietz A., Crise et inflation pourquoi? L' accumulation intensive, ed. Maspero, Paris 1979
- Lipietz A., trois crises, metamorphoses du capitalisme et mouvement ouvrier, No 8528, CEPREMAP.

- Lipietz A., Derriere la crise: la tendance a la baisse du taux de profit, N.33, Revue Economique, 1982.
- Lipietz A., La mondialisation de la crise generale du Fordisme: 1967-1984, Les temps modernes, No 459, Octobre 1984.
- Lipietz A., Reflexions autour d' une fable pour un statut marxiste des concepts de regulation et d' accumulation, n. 8530, CEPREMAP.
- Madeuf B., Michalet C. A., Ominami C., D' une crise internationale a une crise mondiale, Critiques de l' Economie Politique, No 26/27, 1984
- Madison A., Les phases du developpement capitaliste, ed. Economica 1981
- Marsden D., Marches du travail, Limites sociales des nouvelles theories, ed. Economica, Paris 1989
- Marx K.- Engels F., Lettres sur "le capital", traduction G. Badia-J. Chabbert, ed. Editions Sociales, Paris 1964
- Mazier J., Picaud Y., Podevin G., Bertand H., Les deux crises des annees 1930 et des annees 1970, une analyse en sections productives dans le cas de l' economie francaise, Revue Economique - No 2, Mars 1982.
- Mistral J.- Boyer R., Politiques economiques et sortie de crise, CEPREMAP, No 126, Octobre 1983
- Mistral J.- Boyer R., Entre l' Etat et le marche, Conjuguer l' economique et le social, CEPREMAP, No 129, Janvier 1984
- Nelson C., L' inflation, les crises, la "regulation" et...le no 1 de "Critiques de l' economie politique", Critiques de l' economie politique, No 11-12, 1973
- Ominami C., Le tiers monde dans la crise, ed. La Decouverte, Paris 1986
- Palloix C., Proces de production et la crise du capitalisme, ed. Maspero, Paris 1977
- Roubine I., Essais sur la theorie de la valeur de Marx, ed. Maspero
- Salama P., Sur la valeur, ed. Maspero, Paris 1982
- G. Serafetinidis et Z. Demathas, Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1989.
- Valier J., Une critique de l' economie politique (vol. I., II), ed. Maspero, Paris 1982